T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

KAZAK TÜRKÇESİNDE İSİM CÜMLELERİ

(ABİŞ KEKİLBAYEV'İN DALA BALLADALARI ADLI ESERİ TEMELİNDE)

DOKTORA TEZİ

SERDAR ÖZDEMİR

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. OKTAY SELİM KARACA

BİLECİK, 2023

10325524

T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

KAZAK TÜRKÇESİNDE İSİM CÜMLELERİ

(ABİŞ KEKİLBAYEV'İN DALA BALLADALARI ADLI ESERİ TEMELİNDE)

DOKTORA TEZİ

SERDAR ÖZDEMİR

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. OKTAY SELİM KARACA

BİLECİK, 2023

10325524

BEYAN

"Kazak Türkçesinde İsim Cümleleri (Abiş KEKİLBAYEV'in Dala Balladaları Adlı Eseri Temelinde)" adlı doktora tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		**DESTEK ALINMAMIŞTIR**	X
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		**Proje Numarası**	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;……			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:		**……/……**	

Serdar ÖZDEMİR

Tarih

……

İmza

……

ÖN SÖZ

Tez konumun belirlenmesinde, kaynak temininde, çalışmanın tasarlanması ve oluşumunda kısacası tezimin her aşamasında yardımlarını ve bilgilerini hiçbir zaman esirgemeyen, fikirleri ve yönlendirmeleriyle her daim yol gösteren, tezimin her aşamasında büyük emeği ve katkısı olan, talebesi olmaktan her zaman gurur ve mutluluk duyduğum kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Oktay Selim KARACA'ya; doktora sürecine başlamamda büyük katkıları olan, beni bu hususta cesaretlendiren, görüşleriyle destek olan, karakterlerini ve çalışma disiplinlerini her daim örnek aldığım değerli hocalarım, ağabeylerim Prof. Dr. Hacı İbrahim Demirkazık ve Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR'e; yurt dışı ve yurt içinde bulunduğum süre zarfında doktora yapmam için beni her zaman teşvik eden, bilhassa Yabancı uyruklu kişilere Türkçe öğretimi konusunda kıymetli bilgi ve tecrübelerini paylaşmaktan hiçbir zaman imtina etmeyen değerli hocam Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR'e; tez izleme jürimde yer alıp kıymetli görüşlerini her daim bizlerle paylaşan değerli hocalarım Prof. Dr. İlhami YURDAKUL ve Dr. Öğr. Üye. Serdar ŞİMŞEK'e; doktora sürecim boyunca, desteğini ve sıcak dostluğunu her daim yanımda hissettiğim, bana güç veren dostum Arş. Gör. Tümer KARAAYAK'a sonsuz şükranlarımı sunarım.

Ayrıca tez yazım sürecim zarfında bana her zaman inanan, desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen, en zor dönemlerimde elimden tutup beni ayağa kaldıran çok kıymetli eşim Ceyda ÖZDEMİR ve biricik kızım Elifsu ÖZDEMİR'e, beni yetiştiren ve bugünlere gelmemde büyük emekleri olan anne ve babama teşekkürü bir borç bilirim.

Serdar ÖZDEMİR

2023

ÖZET

KAZAK TÜRKÇESİNDE İSİM CÜMLELERİ

(ABİŞ KEKİLBAYEV'İN DALA BALLADALARI ADLI ESERİ TEMELİNDE)

Türkiye Türkçesi gramer anlayışında cümleler yüklemin türü itibarıyla isim ve fiil cümlesi olarak iki gruba ayrılırken günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinden biri olan Kazak Türkçesi gramer anlayışında ise cümleler farklı görüşler de olmakla beraber ekseriyetle yüklemin türüne göre gruplandırılmaz. Kazak Türkçesinde "bayandavış" yani yüklem unsuru, isim ve fiil olmasına göre *esim bayandavış* (isim yüklem) ve *etistik bayandavış* (fiil yüklem) şeklinde iki kategoriye ayrılır. Kazak Türkçesinde isim yüklem unsurlarının incelendiği bu çalışmada isim yüklemlerin yapılarının ve kullanılma biçimlerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Kazakistan'ın değerli yazar ve düşünürü Abiş Kekilbayev'in *Dala Balladaları* (Bozkır Hikâyeleri) adlı eserinde yer alan *Bäseke, Hanşa Dariya Hikayası, Şıñırav* ve *Bäygetorı* adlı uzun hikâyeler taranmış, hikâyelerde geçen isim yüklem unsurları belirlenerek zamansal ve yapısal açıdan bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Çalışmada ayrıca ek fiil (isim fiili, cevher fiil), Kazak Türkçesinde isim yüklem unsuru ve Türkiye Türkçesinde isim cümlesi üzerine yapılan çalışmalara dair literatür taraması yapılarak bahsi geçen konularda dil bilimcilerin görüşlerine de yer verilmiştir. Eserde yer alan hikâyeler önce Kiril esaslı Kazak alfabesinden Latin alfabesine transkribe edilip ardından Türkiye Türkçesine aktarılmış, çalışmanın inceleme bölümünde ise yöntem olarak önce Kazak Türkçesindeki cümlelerin Latin harfli transkripsiyonu ile cümlelerin alıntılandığı eserin adı ve sayfa numarası verilmiş, ardından bu cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımı tırnak içerisinde gösterilmiştir. Çalışma "Birinci Bölüm (Dil İncelemesi)", "İkinci Bölüm (Metin)" ve "Sonuç" olmak üzere toplam üç bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın sonunda "Kaynakça" bölümüne yer verilmiştir.

Anahtar Kelimer: Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Aktarım, İsim Yüklem, İsim Cümlesi, Ek Fiil.

ABSTRACT

NOUN CLAUSES IN KAZAKH TURKISH THROUGH STORIES IN DALA BALLADALARI BY ABİŞ KEKİLBAYEV

While sentences in Turkey Turkish grammar are divided into two groups as noun and verb sentences, in terms of the type of predicate, in Kazakh Turkish grammar, which is one of the Turkish dialects of today's Kipchak group, sentences are generally not grouped according to the type of predicate, although there are different opinions. In Kazakh Turkish, "bayandavış", that is, the predicate element, is divided into two categories as esim bayandavış (noun predicate) and etistic bayandavış (verb predicate) according to being noun and verb. In this study, which examines the noun predicate elements in Kazakh Turkish, it is aimed to determine the structures and usage forms of noun predicates. In this direction, the long stories named Bäseke, Hanşa Dariya Hikayası, Şıñırav ve Bäygetorı in the work of Dala Balladaları (Bozkır Hikayeleri) by Abiş Kekilbayev, the valuable writer and thinker of Kazakhstan, were scanned, and the noun predicate elements in the stories were determined and classified in terms of temporal and structural aspects have been held. In the study, a literature review was made on the studies on the additional verb (noun verb, ore verb), the noun predicate element in Kazakh Turkish and the noun phrase in Turkey Turkish, and the views of linguists on these aforementioned issues were also included. The stories in the work were first transcribed from the Cyrillic-based Kazakh alphabet to the Latin alphabet and then transferred to Turkey Turkish, in the analysis section of the study, firstly, the Latin-letter transcription of the sentences in Kazakh Turkish and the name and page number of the work from which the sentences were quoted were given, and then the transfer of these sentences to Turkey Turkish was shown in quotation marks. The study consists of three parts, namely "Part One (Language Analysis)", "Part Two (Text)" and "Conclusion". At the end of the study, the "References" section is included.

Keywords: Kazakh Turkish, Turkey Turkish, Transposition, Noun Predicate, Noun Clause, Supplementary Verb.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖN SÖZ i

ÖZET ii

ABSTRACT iii

İÇİNDEKİLER iv

TABLOLAR LİSTESİ x

KISALTMALAR LİSTESİ xii

METNİN DİLİ VE ÇEVİRİ YAZI SİSTEMİ xiv

1. GİRİŞ 1

1.1. Kazak Türkçesi 1

1.2. Äbiş Kekilbayev'in Hayatı, Sanatı ve Eserleri 3

1.2.1. Hayatı 3

1.2.2. Sanatı ve Eserleri 4

1.3. İsim Cümlesi 5

1.3.1. Türkiye Türkçesinde İsim Cümlesi 5

1.3.2. Kazak Türkçesinde İsim Cümlesi 11

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL İNCELEMESİ (İSİM CÜMLELERİ)

1.Yüklemi Şimdiki Zamana (Geniş Zaman) Göre Çekimlenen İsim Cümleleri.....15

1.1. Yüklemi Tek Bir İsim Soylu Sözcükten Meydana Gelen İsim Cümleleri 21

1.1.1. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri 21

1.1.1.1. Cins İsim (Jalpı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri 24

1.1.1.2. Özel İsim (Jalqı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri 27

1.1.2. Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri 28

1.1.3. Zamirlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri 39

1.1.3.1. Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri 40

1.1.3.2. İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri 42

1.1.3.3. Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri 47

1.1.3.4. Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri 48

1.1.3.5. Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri .....…… 49
1.2. Yüklemi Kelime Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri …..……... 50
1.2.1. Yüklemi İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri …...…….. 50
1.2.1.1. Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ...…... 53
1.2.1.2. Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ..….. 60
1.2.2. Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ..…….. 63
1.2.3. Yüklemi Yönelme (Yaklaşma, Datif) Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ……. 77
1.2.4. Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ……. 80
1.2.5. Yüklemi Fiilimsilerden Meydana Gelen İsim Cümleleri ..…..…… 83
1.2.5.1. Kıymıl Esimi~Kıymıl Atavı (İsim Fiiller, Mastarlar, Infinitive) ..…..…… 83
1.2.5.2. Esimşe (Sıfat-Fiiller, Ortaçlar, Participle) ..…….. 85
1.2.6. Yüklemi Sayı Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ..…….. 92
1.2.7. Yüklemi Bağlama Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ..…… 94
1.2.8. Yüklemi Edat Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ..…….. 96
1.2.8.1. "tärizdi" ile Yapılan Edat Grubu .....…….. 99
1.2.8.2. "siyaqtı" ile Yapılan Edat Grubu ..……... 100
1.2.8.3. "sekildi" ile Yapılan Edat Grubu .....…… 102
1.2.8.4. "sondıqtan" ile Yapılan Edat Grubu ..……. 103
1.2.9. Yüklemi İkilemelerden (Tekrar Grubu) Meydana Gelen İsim Cümleleri ..…… 103
1.2.10. Yüklemi Unvan Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ..…… 109
2. Yüklemi Görülen Geçmiş Zamana Göre Çekimlenen İsim Cümleleri …….. 111
2.1. Yüklemi Tek Bir İsim Soylu Sözcükten Meydana Gelen İsim Cümleleri …….. 115
2.1.1. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ...…….. 115
2.1.2. Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ..…… 115
2.1.3. Zamirlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ..……. 116
2.1.3.1. Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri …….. 116
2.1.3.2. İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ……. 116
2.1.3.3. Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri …… 117
2.1.3.4. Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri …….. 117
2.1.3.5. Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ...…….. 118

2.2. Yüklemi Kelime Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ..…….. 118
2.2.1. Yüklemi İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri …… 118
2.2.1.1. Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ...… 119
2.2.1.2. Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ..… 120
2.2.2. Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ...…… 120
2.2.3. Yüklemi Yönelme (Yaklaşma, Datif) Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri .122
2.2.4. Yüklemi Edat Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ...…… 123
2.2.4.1. "tärizdi" İle Yapılan Edat Grubu ...…….. 123
2.2.4.2. "siyaqtı" İle Yapılan Edat Grubu ...…….. 123
3.Yüklemi Duyulan (Öğrenilen) Geçmiş Zamana Göre Çekimlenen İsim Cümleleri …… 124
3.1. Yüklemi Tek Bir İsim Soylu Sözcükten Meydana Gelen İsim Cümleleri ….…….. 129
3.1.1. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri ....…….. 129
3.1.1.1. Cins İsim (Jalpı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler …… 129
3.1.1.2. Özel İsim (Jalqı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler …… 131
3.1.2. Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ……. 131
3.1.3. Zamirlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri …….. 132
3.1.3.1. Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri …….. 132
3.1.3.2. İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ….…… 133
3.1.3.3. Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ….…… 133
3.1.3.4. Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri …..……. 134
3.1.3.5. Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri ….…… 134
3.2. Yüklemi Kelime Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ….…… 135
3.2.1. Yüklemi İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ….…….. 135
3.2.1.1. Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ….… 136
3.2.1.2. Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ….. 137
3.2.2. Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri ….…….. 137
3.2.3. Yüklemi Fiilimsilerden Meydana Gelen İsim Cümleleri ….…….. 139
3.2.3.1. Kıymıl Esimi~Kıymıl Atavı (İsim Fiiller, Mastarlar, Infinitive) ….…… 140
3.2.3.2. Esimşe (Sıfat-Fiiller, Ortaçlar, Participle) ……... 140
3.2.4. Yüklemi İkilemelerden (Tekrar Grubu) Meydana Gelen İsim Cümleleri ….……. 141
3.2.5. Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ……... 142

3.2.6. Yüklemi Bağlama Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri ……..... 143

4. Yüklemi Şart Kipine Göre Çekimlenen İsim Cümleleri ……. 145

5. Yüklemi "Bar" Kelimesinden Meydana Gelen Cümleler ……..... 151

5.1. "Bar" Kelimesinin Kullanımı (Şimdiki Zaman – Geniş Zaman Çekimi) ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 157

5.2. "bar + eken" İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 161

5.3. "bar + edi" İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekimi) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı …….. 163

5.4. "türi bar" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 164

5.5. "bar + soru eki" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ….. 165

5.6. "Bar Şığar" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 166

5.7. "Bar" Kelimesinin Sıfat Göreviyle Kullanımı ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı .. 167

5.8. "bar" Kelimesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Kelimenin "ol- yardımcı fiili + -an/ -dık sıfat-fiil eki" Şeklinde Türkiye Türkçesine Aktarımı …….. 169

6. Yüklemi "Joq" Kelimesinden Meydana Gelen Cümleler ……..... 172

6.1. "Joq" Kelimesinin Kullanımı (Şimdiki Zaman – Geniş Zaman Çekimi) ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 179

6.2. "joq + eken" İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 186

6.3. "joq + edi" İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekimi) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı …….. 187

6.4. "joq + soru eki" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ….. 188

6.5. "türi joq" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 189

6.6. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" yahut "Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……..... 190

6.6.1. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" ve "Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" Yapısının Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi yahut "Fiil + -dIğI yok" Şeklinde Aktarımı ……..... 191

6.6.2. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" ve "Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" Yapılarını Türkiye Türkçesine "Fiil + -mIş değil" Şeklinde Aktarımı 196

6.6.3. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" ve "Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" Yapılarının Türkiye Türkçesine "Fiil + -An yok" Şeklinde Aktarımı …….. 197

6.7. “Joq” Kelimesinin Sıfat Göreviyle Kullanımı ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı …….. 197

6.8. “Joq” Kelimesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 199

6.9. “Joq” Kelimesinin Cümle Başı Edatı Olarak Kullanımı ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……...……... 200

7. Olumsuz İsim Cümleleri ...……. 201

7.1. “İsim Unsuru + Emes” İfadesinin Kullanımı (Şimdiki Zaman-Geniş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı …….. 204

7.2. “İsim Unsuru + Emes + Eken” İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı …….…… 207

7.3. “İsim Unsuru + Emes + Edi” İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 207

7.4. “İsim Unsuru + Emes + Soru Eki” İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 209

7.5. “İsim Unsuru + dAy/+tAy / benzerlik edatı (siyaqtı, tärizdi, sekildi, sındı vb.) + Emes” Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 210

7.6. “Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + emes + I. tip şahıs eki” Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 212

7.7. “Fiil + -ar/ -er/ -r + I. tip şahıs eki + emes” Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı …….. 216

7.8. “Temel Fiil + Zarf Fiil Eki + Yardımcı Fiil + -ar/ -er/ -r + Emes” Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ….……. 217

7.9. “Emes” İfadesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı ……. 218

8. Eksiltili (Yüklemi Düşmüş) İsim Cümleleri ...……. 219

9. Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler …….…… 224

9.1. Yüklemi İsimden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler ……... 225

9.2. Yüklemi Sıfattan Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler ……... 225

9.3. Yüklemi Zamirden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler ……... 225

9.4. Yüklemi İsim Tamlamasından Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler ……...……. 226

9.5. Yüklemi Sıfat Tamlamasından Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler ……...……. 226

9.6. Yüklemi Fiilimsiden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler ……... 227

9.7. Yüklemi İkilemeden (Tekrar Grubu) Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler …… 228

9.8. Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler ……. 228

9.9. Yüklemi "bar" Sözcüğünden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler ……...…… 228

10. Kazak Türkçesinde Fiil Yüklem Unsurunu Oluşturduğu Hâlde Türkiye Türkçesine İsim Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler …….. 229

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

1. TRANSKRİPSİYON ...……. 234

2. AKTARMA ...……... 368

2.1. Rekabet (Bäseke) ……... 368

2.2. Denizler Sultanı Hikâyesi (Hanşa Dariya Hikayası) …….. 413

2.3. Dipsiz Kuyu (Şıñırav) …… 450

2.4. Yarış Atı (Bäyge Torı) ……... 487

SONUÇ ……. 517

KAYNAKÇA ……... 531

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1.1. Kazak Türkçesinde Bildirme Ekleri ……... **19**

Tablo 1.2. Kazak Türkçesinde Köptik Jalgav Yani Çokluk Ekleri …….. **21**

Tablo 1.3. Kazak Türkçesinde Täveldik Jalgav Yani İyelik Ekleri ……. **22**

Tablo 1.4. Kazak Türkçesinde Septik Jalgavları Yani Hâl Ekleri ……... **22**

Tablo 1.5. Kazak Türkçesinde Surav Şılav Yani Soru Ekleri …….. **23**

Tablo 1.6. Kazak Türkçesinde Kişi Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Çekimi ……. **41**

Tablo 1.7. Kazak Türkçesinde İşaret Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Çekimi ……..... **43**

Tablo 1.8. Kazak Türkçesinde Soru Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Çekimi …… **47**

Tablo 1.9. Kazak Türkçesinde Kullanılan İyelik Ekleri ……... **54**

Tablo 1.10.Yüklemi Şimdiki Zamana (Geniş Zaman) Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurlarının Metin İçerisindeki Dağılımı …….. **518**

Tablo 1.11.Yüklemi Görülen Geçmiş Zamana Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurlarının Metin İçerisindeki Dağılımı ……... **520**

T**ablo 1.12.** Yüklemi Duyulan (Öğrenilen) Geçmiş Zamana Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurlarının Metin İçerisindeki Dağılımı …….. **521**

Tablo 1.13. Yüklemi Şart Kipine Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurlarının Metin İçerisindeki Dağılımı ……. **522**

Tablo 1.14. "Bar" İfadesinin Kullanıldığı Cümlelerin Metin İçerisindeki Dağılımı …….. **523**

Tablo 1.15. "Joq" İfadesinin Kullanıldığı Cümlelerin Metin İçerisindeki Dağılımı …….. **523**

Tablo 1.16. "Emes" Olumsuzluk İfadesinin Yer Aldığı Cümlelerin Metin İçerisindeki Dağılımı.…… **524**

Tablo 1.17. İsim Yüklem Unsurunun Düştüğü Eksiltili Cümlelerin Metin İçerisindeki Dağılımı..……..... **525**

Tablo 1.18. Kazak Türkçesinde Yüklemi İsim Soylu Bir Kelime Yahut Kelime Grubu Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadelerin Metin İçerisindeki Dağılımı ……. **525**

Tablo 1.19. Kazak Türkçesinde Yüklemi Fiil Soylu Bir Kelime Yahut Kelime Grubu Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine İsim Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadelerin Metin İçerisindeki Dağılımı ……. **527**

KISALTMALAR LİSTESİ

AH = Atebetü'l Hakâyık

Akt. = Aktaran

Alt. = Altay Türkçesi

Az. = Azerbaycan Türkçesi

B = Orhon Yazıtları Batı Yüzü

B. = Bäseke

B.T. = Bäygetorı

BK = Bilge Kagan Yazıtı

bkz. = Bakınız

Bşk. = Başkurt Türkçesi

c. = cilt

CC = Codex Cumanicus

Çev. = Çeviren

D = Orhon Yazıtları Doğu Yüzü

DH = Dîvân-ı Hikmet

DLT = Divân-ı Lugâti't Türk

EAT = Eski Anadolu Türkçesi

Ed. = Editör

ETü = Eski Türkçe

G = Orhon Yazıtları Güney Yüzü

Gag. = Gagauz Türkçesi

GT = Gülistan Tercümesi

H.D.H. = Hanşa Dariya Hikayası

Haz. = Hazırlayan

İM = İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn

K = Orhon Yazıtları Kuzey Yüzü

Kar. = Karay Türkçesi

KB = Kutadgu Bilig

KE = Kitâbü'l – Ef'âl

KK = El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye

KKlp. = Karakalpak Türkçesi

Kmk. = Kumuk Türkçesi

Krç. – Malk. = Karaçay – Malkar Türkçesi

Krg. = Kırgız Türkçesi

KT = Kül Tigin Yazıtı

KTLS = Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü

Kzk. = Kazak Türkçesi

Ş. = Şıñırav

ŞU = Şine Usu Yazıtı

T = Tunyukuk Yazıtı

Tat. = Tatar Türkçesi

TDK = Türk Dil Kurumu

Tkm. = Türkmen Türkçesi

TS = Türkçe Sözlük

TT = Türkiye Türkçesi

vd. = ve diğerleri

Yay. = Yayımlayan

METNİN DİLİ VE ÇEVİRİ YAZI SİSTEMİ

Äbiş Kekilbayev'in Dala Balladaları (Bozkır Hikâyeleri) adlı eserinin metin dili Kazak Türkçesidir. Metin, Kiril esaslı Kazak alfabesi ile kaleme alınmıştır. Aşağıdaki tabloda metinde kullanılan Kiril esaslı Kazak alfabesinin Latin alfabesine çeviri yazı sistemi verilmiştir.

Kazak Kiril Alfabesi	**Latin Alfabesi**	**Kazak Kiril Alfabesi**	**Latin Alfabesi**
А а	A a	П п	P p
Ә ә	Ä ä	Р р	R r
Б б	B b	С с	S s
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	-uv/ -üv/ -v
Ғ ғ	Ğ ğ	Ұ ұ	U u
Д д	D d	Ү ү	Ü ü
Е е	E e	Ф ф	F f
Ё ё	Yo yo	Х х	H h
Ж ж	J j	Һ һ	H h
З з	Z z	Ц ц	Ts Ts
И и	-ıy/ -iy/ -i	Ч ч	Ç ç
Й й	Y y	Ш ш	Ş ş
К к	K k	Щ щ	Şç şç
Қ қ	Q q	Ъ ъ	Ayırma işareti
Л л	L l	Ы ы	I ı
Мм	M m	І і	İ i
Нн	N n	Ь ь	İnceltme işareti
Ң ң	Ñ ñ	Э э	E e
О о	O o	Ю ю	Yu
Ө ө	Ö ö	Я я	Ya

1. GİRİŞ

1.1. Kazak Türkçesi

Kıpçak yahut Kuzey-Batı[1] Türk lehçe grubu içerisine dâhil edilen Kazak Türkçesinin Türk lehçeleri içerisindeki yeri hususunda Türkologlar tarafından farklı dönemlerde farklı tasnifler gerçekleştirilmiştir. W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen (Leipzig, 1882-1883)*[2] isimli yayınının *Classification der Türkdialecte nach den phonetischen Erscheinungen*[3] bölüm başlığı altında ses hususiyetlerine göre Türk lehçelerini, *Doğu Diyalektleri*, *Batı Diyalektleri*, *Orta Asya Diyalektleri* ve *Güney Diyalektleri* olmak üzere dört grupta tasniflemiş ve Kazakçaya bu tasnifte *Batı Diyalektlerinin Kırgız* alt kolu içerisinde *Kazak-Kırgız* adıyla yer vermiştir (Tavkul, 2003: 24). Fedor Yevgeneviç Korş, *Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam (Moskva, 1910)* isimli çalışmasında Türk dilinin kollarını, biri ses (ġ sesinin ayrı şive gruplarındaki durumu) ve diğeri şekil (hâl-i hazır sigasının teşkili) olmak üzere, başlıca iki husûsiyet üzerine esaslandırmış ve Türk şivelerini[4] *Şimâl Grubu, Şark Grubu, Garp Grubu* ve *Karışık Grup* olmak üzere dört grupta değerlendirerek Kazakçayı da *Şimâl* yani *Kuzey Grubu* içerisinde tasniflemiştir (Arat, 2010: 93-95). A. Samoyloviç ise, *Nekotorıye dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov (Petrograd, 1922)* adlı eserinde Radloff'un tasnifini esas, Korş'un tasnifini ise yardımcı olarak almış ve birtakım ilâveler yapmak suretiyle yeni bir tasnif meydana getirmiştir. Bu tasnifte Samoyloviç, z~r, d> y, tek heceli sözler ve birden fazla heceli sözlerin sonunda -ġ, eklerin başındaki ġ- ve ol- ~ bol- hususiyetlerine göre Türk şivelerini altı grup içinde toplayıp Kazak Türkçesini de *Tav Grubu (Kıpçak, Şimâl-i Garbî)* içerisinde değerlendirmiştir (Arat, 2010: 97-99). Vasiliy Alekseviç Bogoroditskiy de Türk dilinin şivelerini şarktan garba doğru yedi gruba ayırmış ve Kazakçaya *Orta Asya Şiveleri* başlığı altında *Kazak-Kırgız* adıyla yer vermiştir (Arat, 2010: 102). Lajos Ligeti de *Bárczi Géza, Magyar szófejtö szótár (Budapest, 1941)* adlı eserinde Türk dilinin şivelerini, *Uz (Oğuz) Dilleri, Kıpçak Dilleri, Sibirya Dilleri, Türkî Dilleri, Çuvaş* ve *Yakut* olmak üzere toplam altı grupta sınıflandırmış ve Kazakçayı da *Kıpçak Grubu* içerisinde değerlendirmiştir (Arat, 2010: 105-106). Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen (Helsinki, 1949)* adlı çalışmasında esas olarak Ramstedt'in tasnifini baz almış ve bunu Radloff ile

[1] Kıpçak yahut Kuzey-Batı grubu adı verilen Türk lehçe grubu içerisinde Kazak Türkçesinin yanı sıra Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Karaçay – Malkar Türkçesi, Nogay Türkçesi, Kumuk Türkçesi ve Karaim Türkçesi de yer almaktadır.
[2] Kuzey Türk Dillerinin Fonetiği.
[3] "Türk Diyalektlerinin (Lehçelerinin) Fonetik Olaylara (Ses Özelliklerine) Göre Tasnifi." W. Radloff, yapmış olduğu bu tasnifte Türk dilinin her bir kolu için **diyalekt (lehçe)** terimini kullanmıştır.
[4] R. R. Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi* adlı çalışmasında Türk dilinin her bir kolu için **şive** terimini kullanmıştır.

Samoyloviç'in tasnifleri ile tamamlamaya çalışmıştır. Tasnifin temelini seslerin inkişâfı teşkil etmektedir. Räsänen, bu tasnifinde Türk şivelerini Samoyloviç'teki bir grubun ilâvesi ile yedi grup altında toplamış, Kazakçayı da *Şimâl-i Garbî* grubu içesinde göstermiştir (Arat, 2010: 107-109). N. A. Baskakov, *K voprosu o klassifakatsii türkskih yazıkov (1952)* adlı eserinde elde edilen tüm Türk dil malzemesini bir tasnifte toplamış, Kazakçayı da *Kıpçak Grubu'*nun *Kıpçak-Nogay* alt grubu başlığı altında değerlendirmiştir (Arat, 2010: 111-116). Johannes Benzing ve Karl Heinrich Menges ise yapmış oldukları tasnif çalışmasında Türk lehçelerini fonetik ve gramer özelliklerine dayalı dil bilim tarihi açısından birbirleriyle yakından ilgili 5 ana gruba ayırmışlar ve Kazakçayı *Batı Türkçesinin (Kıpçak-Kuman dilleri) Aral-Hazar* alt grubu altında konumlandırmışlardır (Tavkul, 2003: 29). Talat Tekin de Kazakça dâhil olmak üzere, Kırgız Türkçesi dışındaki bütün Kıpçak lehçelerini *Kıpçak Grubu* veya *tawlı grubu* dediği ana öbekte değerlendirmiş, Kazak ve Karakalpak Türkçelerini birbirinden ayırmaksızın ele almıştır (Koç ve Doğan, 2004: 8). Kenan Koç ve Oğuz Doğan da *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserde çağdaş Türk lehçelerini *Kıpçak grubu, Karluk grubu, Oğuz grubu* ve *Sibirya grubu* olmak üzere dört ana gruba ayırmıştır. Eserde aynı zamanda Kazak Türkçesinin Nogay ve Karakalpak Türkçesi ile yakınlığı hususunda sarf edilen,

> "Karakalpak ve Nogay Türkçelerini ise, bunları genellikle özel bir alt grupta ele alan bilim adamlarından bir anlamda farklı olarak, Kazak Türkçesinden ayrı bir 'lehçe' olarak değil, Kazakça ile aynı noktada duran 'ağızlar' olarak nitelendiriyoruz. Karakalpak ve Nogay ağızlarının bugünkü günde birer 'yazı dili' olmaları hiçbir şeyi değiştirmeyecektir; sözgelimi Kayseri ağzının bir sebeple yazı dili hâline gelmesinden sonra, Türkiye Türkçesinden ayrı bir 'lehçe' olamayacağı gerçeğinin hiçbir şeyi değiştirmeyeceği gibi…" (Koç ve Doğan, 2004: 8)

sözleri Kıpçak grubu Türk lehçelerinin sınıflandırmasında Nogay ve Karakalpak Türkçelerinin durumuna farklı bir bakış açısıyla yaklaşılması açısından son derece mühimdir.

19. yüzyılda yazı dili hâline gelen ve Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada kullanılan Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır (Buran ve Alkaya, 2001: 193).

Kazak Türkçesinin bir yazı dili hâline gelmesinde Abay Kunanbayulı[5], Ibıray Altınsarin[6], Ahmet Baytursınulı[7] gibi Kazak aydınlarının rolü büyüktür.

[5] Abay Kunanbayulı (1845-1904), Kazakların millî şiir anlayışı ile modern şiiri harmanlamış, böylelikle günümüz Kazak edebiyatının temellerini atmıştır.

[6] Ibıray Altınsarin (1841-1889), Kazaklar için Kiril harfli bir alfabe hazırlamış, bu alfabe ve Kazak lehçesiyle yazılmış *Qazaq Qrestomatiyası* isimli bir okuma kitabını da yayınlamıştır (1879). Onun bu eseri ile Kazak Türkçesi ilk defa yazı dili hâline gelmiştir (Tamir, 1998: 432).

[7] Ahmet Baytursınulu (1873-1938), dil sahasında yazdığı eserlerle Kazak Türkçesinin Arap harfli ilk alfabesini ve imlâsını tespit etmiş, ayrıca gramerini yazmıştır (Tamir, 1998: 435).

> 19. yüzyılın sonlarına kadar eski eğitim sistemine göre medreselerde okuyan Kazak gençleri ya Tatar şivesi ile ya da Çağataycanın devamı niteliğindeki eski Özbek Türkçesi ile eğitim almışlardır. 1870'lerden sonra Kazak Türkçesi yazıda da kullanılmaya başlanmış, 1929 yılına kadar Arap alfabesi, 1929 ile 1940 yılları arasında Latin alfabesi kullanılmış, 1940'tan sonra da günümüze kadar Kiril esaslı alfabe kullanılmaya başlanmıştır (Karaca, 2011: 34).

S. A. Amanjolov tarafından sunulan ve 1940 yılı itibarıyla kullanılmaya başlanan bu son alfabe toplamda 42 harften meydana gelmektedir. Rus alfabesindeki 33 harf doğrudan alınmış ve buna 9 harf daha eklenerek Kiril esaslı Kazak alfabesi oluşturulmuştur.

26 Ekim 2017 tarihinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçilmesine dair kanun metnini imzalaması ile Kazakistan'da yeni bir dönem başlamış ve 2023 yılından itibaren kademeli olarak 32 harften oluşan[8] Latin alfabesine geçilmesi kararlaştırılmıştır.

1.2. Äbiş Kekilbayev'in Hayatı, Sanatı ve Eserleri

1.2.1. Hayatı

Kazakistan'ın önemli düşünür ve edebî şahsiyetlerinden Äbiş Kekilbayev, 6 Aralık 1939'da Mangıstav vilayetine bağlı Ondı köyünde dünyaya gelmiştir.

> II. Dünya Savaşı esnasında henüz çocuk yaştayken babasını kaybeden Äbiş Kekilbayev, ilk ve orta öğrenimini (1947-1954) Ondı'da, liseyi (1955-1957) ise Üştağan'da tamamlamıştır. 1957 yılında Kazak Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümüne yerleşen Kekilbayev, 1962 yılında bu üniversiteden mezun olmuştur. Äbiş Kekilbayev, 1961-1965 yılları arasında Qazaq Ädebiyeti ve Leninşil Jas gazetelerinde editörlük, bölüm başkanlığı gibi hizmetlerde bulunmuş, 1965-1968 yılları arasında Kültür Bakanlığında yazı kurulu üyeliği, 1970-1975 yılları arasında Kazakfilm stüdyosunda baş editörlük, 1984-1986 yılları arasında Kültür Bakanı Yardımcılığı, 1986-1988 yılları arasında Kazakistan Yazarlar Birliği Sekreterliği, 1992-1993 yılları arasında Egemen Kazakistan gazetesinin Genel Yayın Yönetmenliği, 1993-1994 yılları arasında Kazakistan Cumhuriyeti Baş Danışmanlığı, 1996'da milletvekilliği, 1996-2002 yılları arasında ise Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Senatörlüğü görevlerini yürütmüştür (Kabadayı, 2021: 521-522).

76 yıllık ömründe şairlik, yazarlık, editörlük, senatörlük gibi pek çok başarılı işe imza atan ve Kazak SSR Devlet Ödülü, Vatan Yüksek Nişanı, Barış ve Manevi Birlik Ödülü gibi birçok ödüle layık görülen Äbiş Kekilbayev, 10 Aralık 2015 tarihinde vefat etmiştir.

[8] Kazakistan'da kademeli olarak geçilmesi planlanan yeni alfabe "**A a, Á á, B b, D d, E e, F f, G g, Ǵ ǵ, H h, İ i, I ı, J j, K k, L l, M m, N n, Ń ń, O o, Ó ó, P p, Q q, R r, S s, T t, U u, Ú ú, V v, Y y, Ý ý, Z z, Sh sh, Ch ch**" olmak üzere 32 harften oluşmaktadır (Amangeldiyeva, 2019: 7).

1.2.2. Sanatı ve Eserleri

Edebî hayatına şiir ile başlayan Äbiş Kekilbayev'in ilk şiir kitabı olan *Altın Şuvaq* (Altın Işık) 1962 yılında yayımlanır. İlk şiir kitabının yayımlanmasından sonra tamamen hikâye ve romancılığa yönelen Kekilbayev zamanla romancılıkta büyük bir başarı yakalamış ve uzun bir aradan sonra, 1999 yılında "Dünye ğapıl" (Gafil Dünya) adlı şiir kitabını yayınlayarak, okurun karşısına tekrar şair kimliği ile çıkmıştır (İbragim, 2010: 1128). Äbiş Kekilbayev, ciddi bir hazırlık sürecinden sonra hikâye ve roman türlerinde de eserler kaleme almış, hikâye ve romana geçiş yapmadan önce ise nesir tercümesi de yaparak dilini ve üslubununu geliştirmiştir. Yazar, yazın hayatı zarfında Küy (Ezgi), Şıñırav (Dipsiz Kuyu), Bir Şökim Bult (Bir Avuç Bulut), Baygetorı (Yarış Atı Baygetorı), Hanşa Dariya Hikayası, Şetkeri Üy (Kenar Mahalledeki Ev), Kus Kanatı (Kuş Kanadı) hikâyeleri ile Bir Şoq Jiyde (Bir Salkım İğde) ve Avtomobil (Otomobil) gibi uzun hikâyelerini kaleme alır (Ulukbaykızı Güzel, 2021: 25-26). Kekilbayev, 1969 yılında Añızdıñ Aqırı (Efsanenin Sonu), 1981'de Ürker (Ürker Yıldızı) ve 1984'te de Eleñ-alañ (Şafak Vakti) romanlarıyla da Türk dünyasında büyük bir başarı ve şöhret kazanmıştır. Yazarın kaleme almış olduğu bu romanlar içerisinde Añızdıñ Aqırı (Efsanenin Sonu) 2002 yılında Aynagül Daniyarova, Ürker romanı ise yine aynı tarihte iki cilt olacak şekilde Dinara Düysebayeva tarafından Türkiye Türkçesine aktarılıp yayımlanmıştır.Yazarın tiyatro türünde kaleme aldığı tek eseri ise Abılay Han'dır. Eser, Kazak Hanlığını ve Kazak Hanı Abılay Han'ı konu edinmektedir (Kabadayı, 2021: 522). Şiir, hikâye ve roman türlerinin yanı sıra yazarın fikrî yazı türlerinde de çalışmaları bulunur. Kabadayı'nın vermiş olduğu bilgiye göre, Kekilbayev'in bütün eserleri 1989 yılında önce iki cilt, 2013 yılında ise yirmi cilt hâlinde Jazuwşı Yayınevi tarafından bir araya getirilmiştir. 1999 yılında Ölke Yayınevi de Äbiş Kekilbayev külliyatını on iki cilt hâlinde yayımlamıştır (Kabadayı, 2021: 522).

1.3. İsim Cümlesi

1.3.1. Türkiye Türkçesinde İsim Cümlesi

Yüklemi ek fiil almış isim soylu bir kelime veya kelime grubundan oluşan cümlelere isim cümlesi adı verilmektedir. Türkiye Türkçesi üzerine yapılmış gramer çalışmalarında isim cümlesi bahsi üzerine pek çok açıklamaya yer verilmiştir. Bu açıklamaları kısaca özetleyecek olursak:

Ergin isim cümlesini, predikatı, fiil unsuru isim fiili ile bir isim unsurundan mürekkep olan cümle şeklinde tanımlar. isim fiili predikatın fiil kısmını, isim unsuru ise predikatın isim kısmını teşkil etmektedir. Ergin aynı zamanda fiil unsuru ihtiva etmesi sebebiyle aslında her bir isim cümlesinin fiil cümlesinden başka bir şey olmadığını da ifade eder (Ergin, 2013: 697).

Karahan isim cümlesini, yüklemi bir isim veya isim grubu olan cümle şeklinde tanımlar. İsim ve isim grupları, "i-" ek fiili ile görülen geçmiş zaman ve duyulan (öğrenilen) geçmiş zaman kipinde çekime girerek yüklem görevini yapar. İsim cümlelerinde, kip eki taşımayan yüklemler, geniş zaman kipindedir. Bu ve diğer bazı kiplerde, anlamı pekiştirmek veya yükleme *ihtimal* anlamı katmak üzere *–DIr* eki de kullanılabilmektedir. Ayrıca Karahan, isim cümlelerinin genellikle özne ve yüklem olmak üzere iki temel ögeden meydana geldiği, isim cümlelerinde zarf ve bulunma hâli ekli yer tamlayıcılarının da sıklıkla kullanıldığı, bu cümlelerde ekseriyetle nesne bulunmadığı, yönelme ve uzaklaşma hâli ekli yer tamlayıcılarının ise seyrek kullanıldığı ve yapısında bulunma hâli ekli yer tamlayıcısı bulunan isim cümlelerinde öznenin genellikle yüklemin önünde bulunduğu bilgisini verir. Karahan'ın ifadesiyle en çok kullanılan isim cümleleri ise çeşitli kiplerde "var" ve "yok" isimlerinin yüklem olduğu cümlelerdir (Karahan, 2015: 96-99).

Banguoğlu, yüklemi isim olan cümleye isim cümlesi denildiğini söyler. Geçişsiz fiil cümlesinde olduğu gibi isim cümlesinde de yüklemin başka bir varlık üzerinde etkisi bulunmadığından bu tür cümlelerde nesne de bulunmaz, cümlenin bir üyesi eksik olur. Buna göre, tam yapılışlı basit bir isim cümlesi dört üyeden oluşmaktadır. Bu üyelerin doğrudan sıralaması ise şu şekildedir:

Kimse + Zarflama + İsimleme + Yüklem

Hava + bugün + Ankarada + karlıymış.

Banguoğlu, bu cümlede sadece *karlıymış* yerine *karlamış* denilirse cümlenin fiil cümlesine çevrileceğini söyler. Cevher fiili bir durum fiili olduğu için burada isimlemenin

daima kimde hâlinde bulunması dikkat çekicidir. Banguoğlu ayrıca isimden yüklemin ekseriyetle isimlere artık başlı başına bir kelime değil, bir ekler sistemi sayılan cevher fiilinin getirilmesi suretiyle kurulduğunu söyler. Bunlardan sadece şimdiki zaman 3. kişi eki olan –dir konuşmada sık sık, yazıda bazen düşer ve kullanılmaz. Böylece yüklem ismi *çıplak yüklem* adını alır (Banguoğulu, 2015: 535-536).

Karaağaç, yüklemi çekimli bir fiil değil, ad veya ad soylu bir söz olan cümle şeklinde tanımladığı isim cümlesinin bir yapma veya olma değil, bir var oluş bildirdiğini söyler. Çünkü isim cümlesinin taşıdığı tek fiil, var oluş bildiren ana yardımcı fiildir. İsim cümlesi, yalnızca, ana yardımcı fiille kurulabilen bir cümledir[9]. Karaağaç aynı zamanda isim cümlesinde bir yapma olmadığı için nesne, bir hareket olmadığı için de yaklaşma ve uzaklaşma çekimli yer tamlayıcısı ve zaman zarfı dışında zarf bulunmadığını fakat isim cümlelerinde var oluş kıstası münasebetiyle yer ve zaman önemli özellikler olduğu için bu tür cümlelerde zaman zarfı ve bulunma hâli çekimli yer tamlayıcısı bulunabileceğini söyler. Bu sebeple isim cümlesinde yükleme, özne sorusu dışında, yalnızca, 'nerede?' ve 'ne zaman?' soruları sorulabilmektedir (Karaağaç, 2011: 246).

Gülensoy isim cümlesini, fiili ek fiil (imek fiili/ cevher fiili/ varlık fiili/ ek eylem) ya da hüküm bildiren isim soylu bir kelimeyle kurulan cümle şeklinde tanımlamaktadır. "-dir" ek fiili bazen isim cümlelerinde kullanılmamaktadır. Ayrıca ek fiil ulanmış "var" kelimesiyle kurulan cümleler de isim cümlesine dâhil edilmektedir (Gülensoy, 2000: 441-442).

Bilgegil, yüklemi isim soyundan bir kelime veya kelime grubu ile, ona ilâve edilmiş ek fiilden meydana gelen cümlelere isim cümlesi denildiğini söyler. Bu cümleler, nitelemeksizin bir sıfatın bir isme yahut bir ismin diğer bir isme isnadını haber vermektedir. Bilgegil'in ifadesiyle, isim cümleleri, -görünüşte- unsurları yer değiştirmiş bir isim veya sıfat tamlamasına benzer ancak bunlar, tam bir fikir ifade ettikleri hâlde tamlamalarda fikir eksik kalmaktadır. Ayrıca Bilgegil her türlü isim soylu sözcükten, hafifleştirilmiş mastarlardan, *-en*/ *-dik* ekleriyle biten sıfat fiillerden, edat gruplarından ve *var, yok* kelimelerinden sonra ek fiilin geniş zamanı, hikâyesi veya rivayeti getirilmek suretiyle isim cümlelerinde yüklemlerin teşkil edilebileceğini söyler (Bilgegil, 2014: 53-54).

[9] Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde, ek eylemi ana yardımcı eylem olarak da adlandırır: ek eylem (copula): bkz. **ana yardımcı eylem** (Karaağaç, 2018: 362).

Özmen isim cümlesini, yüklemi bir isim unsuru ile ondan sonra gelen ek fiilden oluşan cümleler şeklinde tanımlar. Bu tür cümlelerde yüklemin isim unsuru, *isim, isimsi* veya *isimlik*; fiil unsuru ise ek fiilin dört çekiminden birisi olabilir. Nesnenin yer almadığı isim cümlelerinde, öznenin ve yüklemin yanı sıra, dolaylı tümleç, zarf tümleci ve bağımsız tümleç bulunabilir. İsim cümlelerinde dolaylı tümleçler, çoğunlukla bulunmalı dolaylı tümleçtir (Özmen, 2013: 215-216).

Hatiboğlu, yüklemi ek eylemle ya da yargı bildiren ad soylu bir sözcükle kurulan tümceye ad tümcesi (Fr. Phrase nominale; İng. Nominal sentence; Alm. Nominaler Satz) adını verir. Hatiboğlu aynı zamanda *–dir* ekinin sadece 3. kişiler için değil, 1. ve 2. kişi kavramları için de kullanıldığını ve bu ekin yükleme *kesinlik* yahut *kuvvetli ihtimal* anlamı kattığını söyler. "-dir" eki daha çok "-miş" ortaç ekiyle, kalma durumundan başka çıkma durumuyla bazen de başka çekimlerle 3. kişide kullanılarak her türlü tümleç alabilen ad cümleleri kurabilmektedir (Hatiboğlu, 1972: 173-174).

Baskakov, bu tür cümlelerin bir isim veya belirtilen ögesi isim olan kelime grubundan oluştuğunu söyler. Tek ögeli fiil cümlelerinden farklı olarak isim cümlelerinin kurucu ögesi kontekste bağlı olduğu için zaman ve şahıs göstergesi bulunmamaktadır. Tek ögeli isim cümleleri, kurucu ögesinin leksik-semantik anlamı bakımından da şu cümlelere ayrılmaktadır: kurucu ögesi, çoklukla isim olan veya isimlik kelime grubu olan isim cümleleri; kurucu ögesi, ya durum veya ifade ile ilgili konuşanın subjektif değerlendirmesi anlamını taşıyan özel bir modal kelime ya da herhangi bir modal rengi bulunan bir isim olan modal cümleler; kurucu ögesi, bu tür cümlelerin yapı ve anlamlarını belirleyen ve bazı isim ve fiil özelliklerine sahip bulunan fiilin isim şekli olan mastar tarafından bildirilen mastar cümleleri (Baskakov, 2017: 89).

Grönbech, eserinde isim cümlesi bahsini, "Yüklemlik ve Vasıflık İsim Grupları", "Tek Unsurlu Ad Cümleleri" ve "Çok Unsurlu Ad Cümleleri" olmak üzere üç başlık altında toplar. Grönbech aynı zamanda, "Yüklemlik ve Vasıflık İsim Grupları" başlığı altında, isim grupları bünyesinde yer alan kelimelerin birbirleriyle sıkı sıkıya bağlanmaları neticesinde bilhassa eski dönemlerde, ad grupları ile yüklem münasebeti arasında kesin bir ayrım yapmanın güçleştiğini söyler. Yan yana gelmiş iki ad bir kavram oluşturur ve bazen bunların vasıflıklı isim olarak mı, yahut cümle olarak mı tahlil edilmesi gerektiğini söylemek zordur. Grönbech'in ifadesiyle bu zorluk, iki durum arasındaki farkın zayıf olduğunun bir göstergesini oluşturmaktadır. Grönbech'in işaret ettiği bu iki yönlülük (Osm.) *kız güzel* 'kız güzeldir.' örneğinden daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. *Kızı güzel* ise bu hem 'kızı güzeldir.', hem de 'kızı güzel (kimse)'

mânâsına gelir. Böylece bir yüklemlik bağlantı, diğer bir kelimenin önüne gelirse vasıflık olarak yer alır: *kızı güzel efendi* 'kızı güzel (olan) adam' vb. Grönbech, tek unsurlu ad cümlesini ise özne ile yüklem üzerine kurulmayan, temelde tek bir adın oluşturduğu yani sadece bir kelimeden meydana gelen cümle şeklinde tanımlar. Çok unsurlu ad cümleleri bahsinde de cümlenin özne ve yüklem olarak telâkki edilebilecek olan en az iki unsurdan teşekkül ettiğini söyler. Söz gelişi kitabelerde geçen: *ḳaġanım ḳanı* (E 9) 'kağanım nerede?', *ėlte buñ yoḳ* (S 3) 'ülkede sıkıntı yok' gibi. Bu cümle tipi Türkçedeki hemen hemen bütün cümle şekillerinin temelini oluşturmaktadır (Grönbech, 2000: 71-75). Grönbech'in vermiş olduğu bu bilgiler isim cümlesi kullanımında Eski Türkçe döneminden itibaren süregelen anlayışı göstermesi açısından da son derece önem arz etmektedir.

Verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere isim cümlesi, yüklemi isim soylu bir sözcük yahut belirtilen ögesi isim olan bir kelime grubundan oluşan cümle şeklinde tanımlanmaktadır. Bu cümle tipinde özne ve yüklem hâricinde bulunma hâli ekli yer tamlayıcısı ile zaman bildiren zarf tümleci sıklıkla kullanılırken ekseriyetle yüklemi etkileyen bir nesne bulunmaz. Bu hususta Karahan, isim cümlelerinde genellikle nesne bulunmadığını ve yüklemi yapma ve yaptırma bildirmeyen bir cümlede yüklemin nesneye ihtiyacı olmadığını söyler. Buna rağmen yüklemi *"borçlu"* kelimesi ile kurulan cümleler nesne almaktadır: ***Ben en güzel ve en dinlendirici uykularımı*** *sinemanın ipek yastıklar gibi başın arkasına yığılan yumuşak karanlığına borçluyum* (Karahan, 2015: 98). İsim cümlelerinde yönelme ve uzaklaşma hâli ekli yer tamlayıcıları ise seyrek olarak kullanılır. İsim soylu sözcük ya da kelime gruplarının ardına gelerek onları yüklemleştiren ve bu göreviyle isim cümlesinin oluşumunu sağlayan ek fiil de burada üzerinde durulması gereken bir başka konudur. Bu kavram, Türkiye Türkçesi gramer anlayışında birbirinden farklı terimler ile adlandırılmıştır. Korkmaz eserinin dipnot bölümünde adlandırmada görülen bu farklılığı şöyle izah eder:

> Deny (A. Ulvi Elöve) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, §. 548: *özden fiil*; Banguoğlu, *Ana Hatlarile Türk Grameri* (1940), s. 50 ve *Türkçenin Grameri* (1990) § 398: *cevher fiili*; Ergin, *Türk Dilbilgisi* (1972), s. 314: *isim fiili*, *ana yardımcı fiil*; Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi* (1967), s. 187: *ek fiil*; Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* (1984), s. 271: *ek fiil (= cevheri fiil)*; Gencan, *Dilbilgisi* (1975), § 358: *ekeylem*; Aksan ve ekibi, *Sözcük Türkleri*, s. 235: *ekeylem*; Koç, *Yeni Dilbilgisi* (1996), s. 372: *ek eylem*; Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi* (1995), s. 240: *ek eylem*; Güneş, *Türk Dili Bilgisi* (1997), s. 211: *i-fiili* (Korkmaz, 2017: 620).

Karaağaç da *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde, ek fiilin Türkçe ile ilgili dil bilgisi çalışmalarında, *ana yardımcı eylem, cevher eylemi, cevherî eylem, salt eylem, boş eylem, ad eylemi, ekeylem, bildirme eki* vb. değişik terimlerle adlandırıldığını söyler (Karaağaç, 2018:

111). İsim fiili, cevher fiil, ana yardımcı fiil gibi adlandırmalarda[10] bu terimlerin işlevsel farkını da göz önünde bulundurmak gerekir.

Karabeyoğlu, eserinin "Cevher Fiili" başlığı altında cevher fiili üzerine J. Deny, T. Banguoğlu, M. Ergin, Z. Korkmaz, V. Türk vb. Türkologların görüşlerine yer verdikten sonra Türkiye Türkçesinde *cevher fiili* olarak adlandırılan *i-, ol-, dur-* fiillerinin esas fiil hâlindeki cevher fiili ile yardımcı fiil görevlerinin birbirinden ayrıştırılması gerektiğini söyler. *Cevher fiili* ifadesi, *i-, ol-, dur-* gibi *mevcudiyet kazanma, mevcut bulunma* anlatan fiillerin *ad + fiil* diziminde esas fiil hâlinde varlıklarla girdiği ilişkiler bakımından özneleri durumundaki adların karşıladığı varlıkların mevcudiyet kazanmasını, mevcut bulunmasını bildirmek yönündeki görevlerine ait bir adlandırma iken, *ad + yardımcı fiil* yapılarında ise bunlar (i-/ ol-/ dur-) yardımcı fiil olarak önlerindeki ad unsurlarının bildirdiği kavramları *eşitleme* (Ali öğretmendir vb.) veya *niteleme* (Ali hastadır vb.) yönünde varlıklara yüklemek gibi bir işleve sahiptirler. Karabeyoğlu bu açıdan, bu fiillerin esas fiil hâlindeki kullanışlarını tanımlayan *cevher fiili* ve *yardımcı fiil* olarak kullanışlarını gösteren yükleme görevlerinin birbirinden ayrı tutulmasının daha doğru bir yaklaşım olacağını söyler (Karabeyoğlu, 2008: 22-23).

Demiral da Ercilasun'un *Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-* adlı eserinde birleşik fiilleri: **1.** Bir tarafı isim bir tarafı fiil olan birleşik fiiller (isim+fiil) **2.** İki tarafı fiil olan birleşik fiiller (fiil+fiil) olmak üzere iki kategoriye ayırdığını söyler. Ercilasun, "birleşik fiil yapan yardımcı fiil" ile "bildirme vazifesi gören yardımcı fiil"i birbirinden ayırarak er-, tur ve bol- fiillerine dikkat çekmiş ve bol- fiilinin durumunu şu şekilde açıklamıştır: "Birleşik fiil; cümle içinde olsun veya olmasın yeni ve müstakil bir kavramı karşılayan bir kelime grubudur. Bildirme ise birleşik fiil yapımıyla değil, cümle kuruluşuyla ilgili bir husustur" (bkz. Ercilasun, 1984: 50). Demiral'ın söylemiyle er- fiilinin çekimli fiillerle kullanılışının birleşik fiil içinde ele alınması gerektiğini söyleyen Ercilasun, er- fiilinden önceki fiilin bir gerundium veya isim şekli olmadığını, çekimli bir fiil olduğunu belirtir. Ercilasun, er- fiiliyle kullanılan sıfat fiil şekillerinin de müstakil bir birlik arz etmediğini ifade eder (Demiral, 2014: 15).

Ek fiili oluşturan bu yapıların durumu ile ilgili bir diğer mevzu ise bunların bir ek mi yoksa fiil öbeği mi olduğu yönündedir. Delice kaleme almış olduğu *Birleşik Fiil Sorunu* adlı bildirisinde, birinci ve ikinci kişileri *ermek*, üçüncü kişileri *turmak* fiili ile yapılan ve artık

[10] Bu fiile ana yardımcı fiil/ cevher fiili denmesindeki başlıca nedenler; fiilin "var olma bilgisi"ni karşılamak, fiilin görevi itibarıyla isimleri yüklem olarak kullandırmak ve birleşik zamanlı fiil çekimleri gerçekleştirmektektir. Bu görevlerinin yanında fiilin, daha ilk metinlerde asıl anlamını yitirmiş olması ve *ol-* fiiline denk gelen bir anlama sahip olması ile çekimlenme durumunun sınırlı olması *i-* fiilinin ana yardımcı fiil olarak nitelenmesindeki diğer nedenler arasında sayılabilir (Alibekiroğlu, 2014: 51).

sözcükten ziyade ek olarak kabul gören bu biçimbirimin, bazen "O yıllarda ben bir öğretmen idim." şeklinde ayrı yazılıp söylenebildiğini ve bu şekilde yazılıp söylenince de mı/mi, mu/mü biçimbiriminin etrafında oluşan "Soru eki mi; soru edatı mı?" tereddüdünün, ek-fiil için de ortaya çıktığını söyler. Delice'ye göre, cümlenin anlamı, zaten ek fiili almış olan isim kavramı etrafında şekillendiği için epeyce aşınmaya uğramış bu yardımcı fiillere ek denmesinin ve her türlü dilsel çözümleme aşamasında ek gibi muamele etmenin pek bir sakıncası yoktur. Fakat isimlerin ek fiil sayesinde zaman ve kişi kavramlarını yüklenebiliyor olması ve asıl fiillerin üzerinde yine kip belirleyici olarak etkin bir şekilde varlıklarını hissettirmeleri birtakım kuşkular oluşturmakta ve bu durum üzerinde kesinlikle istişare yapılması gerekmektedir (Delice, 2014: 38).

Günümüzde işlevi ve kullanımı hususunda görüş ayrılıkları bulunan ve Türkiye Türkçesinde farklı terimler ile adlandırılan i- fiili Eski Türkçe metinlerinde ise karşımıza *er-* (olmak) şekliyle çıkar. Daha Eski Türkçe sahasında yardımcı fiil vazifesini üstlenen bu ifade, Batı Türkçesine geçerken -r konsonunu düşürmüş e- vokali ise i- hâline dönüşmüştür (er- > ir- > i-). Yardımcı fiilin Batı Türkçesine geçişte kullanım alanı da daralmış ve i- fiilinin şimdiki zaman (geniş zaman), görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart olmak üzere mevcut dört çekimi kalmıştır. Ek fiilin 3. şahıs şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde ise *–DIr/ -DUr* eki kullanılmaktadır. Bu ek de Eski Türkçe döneminde tıpkı *bol-* ve *er-* gibi yardımcı bir fiil vazifesini üstlenmiş, bu yardımcı fiilin geniş zaman çekiminde zaman içerisinde gerçekleşen ekleşme ve Batı Türkçesine geçişte yaşanan t- > d- ses değişimi neticesinde ek bugünkü işlev ve şeklini kazanmıştır (tur-ur > dur-ur > -DIr/ -DUr)[11]. Eski Türkçede yardımcı fiil olarak kullanılan *tur-* fiili, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gittikçe enklitik bir biçim olarak kullanılmaya başlanmış, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde

[11] Gencan, *-dir* ekeyleminin hangi kökten doğup nasıl geliştiği hususunda dilcilerin farklı yorumlarının bulunduğunu söyler. Gencan'a göre sağlama en yakın yorum, *-dir* ekeyleminin eski bir *tırmak* ya da *durmak* eyleminin geniş zamanı olan *turur* veya *durur*'dan geldiğidir. Gencan eserinde aynı zamanda *turur* ifadesinin Divanü Lûgat-it Türk adlı eserdeki açıklamasına da yer verir. İfade, Divanü Lûgat-it Türk'te şöyle izah edilir:
1) TURUR: Bu muzari (geniş zaman) fiilidir, mazisiz ve astarsız; anlamı: "odur" demektir: "Ol taşturur" sözünde olduğu gibi ki "o taştır" demektir ve yine "ol kuşturur" denir ki "o kuştur" demektir.
2) TURUR: Mazisi ve muzarii olmayan bir müstakbel (gelecek zaman) fiilidir… Bu kelime bir şeyin, söylendiği zaman bir yerde durduğunu ve bulunduğunu haber verir: "Ol ewdeturur" denir ki "o, evde hazırdır, bulunuyor" demektir… (Gencan, 1979: 347).
Zeynalov da Türk lehçelerinin ekseriyetinde bildirme ulamının eki olarak verilen *–dır, -dir, -dur, -dür* biçimlerinin ek fiil olarak kabul edilebileceğini söyler. Zeynalov'un ifadesiyle, bu biçim *durmak* fiilinden kısalmış *turur/ durur* şeklinde, çoğu eski Türk lehçelerinde göze çarpmaktadır. Bu kullanıma Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügati't Türk yapıtında *turur* şeklinde rastlanır: *Ol taş turur; ol kuş turur.* 14-19. asırlar arasında *–dır* yardımcı fiili çeşitli şekillerde sık sık görülmüştür: *Ettiler bunlar **durur** ilm işleri/ Kamudan artık bularun uşları* (Garibname 14. yy.); *İnkarım yok **turur** severim seni* (Aşık, 17. yy.); *Zılıha Mecnun bolup **turur*** (Yusuf ve Züleyha); (…) *Saymazam hiçe ki bifaide efsane **durur*** (Nesimi); *Bu hal iken ki benim birlikim **durur** düşvar* (Fuzuli) (Zeynalov, 1993: 304-305).

tamamen ek biçimine gelerek, hem isim soylu kelimelere hem de çekimli fiillere eklenerek çeşitli işlevler kazanmıştır (Küçük, 2010: 60).

Ergin'in ifadesiyle tek başına kök olarak kesin ve belirli bir mânâsı olmayan, yapım eki almayıp hiçbir isim veya fiil gövdesini meydana getirmeyen, yalnız kök olarak belirli çekim şekilleri içinde ortaya çıkan, yanına geldiği isim veya fiil şekli ile birlikte açık bir mânâ kazanan, belirli bir vazife gören ve bu kullanımıyla *ol-* fiiline çok yakın bir mânâsı olan (Ergin, 2013: 501) i- fiilinin mevcut çekim alanları hakkında detaylı bilgiye çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer verilmiştir.

1.3.2. Kazak Türkçesinde İsim Cümlesi

Kazak Türkçesi gramer anlayışında bu tarz cümleleri inceleme konusu yapan ilk bilim adamı M. Balakayev'dir. Karaca, Balakayev'in isim cümlesini bir cümle türü olarak değil, Rusçadaki gibi bir yüklem türü olarak gördüğünü, yüklemleri de "fiil yüklem" ve "isim yüklem" olmak üzere iki kategoriye ayırdığını ifade eder. Balakayev'in isim yüklem ile ilgili görüşü, "İsimler, yalın hâlde ve ek almış hâlde (hatta hâl eki almış olarak) oldukça yaygın bir şekilde yüklem olarak kullanılmaktadır. Bu yüklemler, yüklemden kaynaklanan nesne, nitelik ve başka özellikleri bildirmektedir." şeklindedir (Karaca, 2017: 87). *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserde "Esim Bayandavıştar" (İsim Yüklemler) başlığı altında Balaqayev, isim yüklemli cümlelerin Avrupa dillerinde yardımcı fiil vasıtasıyla yapıldığı bilgisini verir. Örneğin, *bu kitap* şeklindeki ifade Almancada *Das ist ein Buchgen* (Bu bir kitaptır.) olarak ifade edilir. Burada geçen *ist,* olmak fiilinin çekimli hâlidir. Rus dilinde de bunun gibi isim cümlelerinde genellikle *ecmь* bağlantı ifadesi kullanılmaktadır. Kazak dilinde ise isim soylu sözcüklerden (isim, sıfat, sayı ismi, zamir) hangisi olursa olsun bunlar yüklem görevinde kullanılabilir. Bunun için bu ifadelerin yanında bir yardımcı fiilin varlığı şart değildir. Kısacası Kazakçada isim cümlelerinin kendisine has özellikleri vardır ve bu özellikler sadece başka dillerle söz gelişi Rusça ile mukayese edilirse doğru bir şekilde anlaşılabilir. Balaqayev, yüklem görevinde kullanılan isim soylu sözcüklerden sonra gelen yardımcı fiil hususunda ise "Oquvşı bolatın boldım." tümcesini örnek olarak verir. Balaqayev, bu örnekten yola çıkarak buradaki ana yüklemin Türkiye Türkçesine "öğrenci" şeklinde aktarılan "oquvşı" sözcüğü olduğunu, bundan sonra getirilen yardımcı fiilin ise yükleme gelecek zaman anlamı kattığını söyler. İsimlerden sonra gelen yardımcı fiiller bu örnekte olduğu gibi yükleme sadece zamansal anlam katmaz, aynı zamanda yüklemin şahsını değiştirmek göreviyle de kullanılır. Dolayısıyla "Men oquvşımıñ", "Sen oquvşısıñ", "Ol oquvşı" gibi söylemleri tam bir isim yüklem olarak tanımlarsak "Men oquvşı bolatın boldım.", "Sen oquvşı bolatın boldıñ." gibi söylemleri de isim ve fiil cümlelerinin

arasında fakat isim cümlesine daha yakın bir pozisyonda görürüz. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Balaqayev'in eserinde esim bayandavış yani isim yüklem tabirini kullanması önemlidir. Balaqayev Kazak Türkçesinde isim soylu sözcüklerin tek başına yüklem olabileceğinden bahsettikten sonra bunların ardına getirilen kömekşi etistik yani yardımcı fiillerin de yüklemi zaman ve şahıs açısından etkilediğini ve böyle yapıların da fiil cümlesinden ziyade isim cümlesine daha yakın olduğunu söyler. Balaqayev eserinde aynı zamanda isim yüklemleri yapısal olarak da ele almış ve bu tarz yüklemleri;

- İsim (zat esim), sıfat (sapalıq esim), zamir (esimdik) ile bar ve joq sözcüklerinden oluşan (tek bir sözcükten meydana gelen) basit yüklemler,

- İsimlerden (kelime grubundan) meydana gelen karmaşık yüklemler (Esimderden bolğan kürdeli bayandavışlar[12]),

- Bir isim ile yardımcı fiilden meydana gelen karma yüklemler (Qurama bayandavıştar) olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır. Balaqayev, karma yüklemler başlığı altında yüklemi oluşturan asıl unsurun isim, sıfat, sayı ismi, zamir, yansıma sözler olduğunu söyler ve *edi, eken, et, bol, qıl, kör* vb. yardımcı fiiller yahut *kerek, tiyis, şığar, bolar, siyaqtı* vb. modal sözlerin yükleme dâhil olduğu bilgisini paylaşır[13] (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 121-133).

Ayan da Kazak Türkçesinde cümlelerin yüklemin türüne göre gruplandırılamayacağını söyler. "Söylem Müşeleri" yani cümle unsurları bahsinde yüklem (bayandavış), isim ve fiil olması itibarıyla iki gruba ayrılmaktadır. Ayan çalışmasında aynı zamanda Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesini yüklemin türüne göre üç madde hâlinde şöyle mukayese eder:

> **1.** Türkiye Türkçesinde belli bir grubu oluşturan "yüklemin türüne göre cümleler" bahsi, Kazak Türkçesinde aynı yapıya sahip olmasına rağmen bir grup olarak değerlendirilmemiştir.

---

[12] Yavuz, Kazak Türkçesinde, iki ya da daha fazla kelimeden oluşan *kürdeli bayandavışı* yapılışı itibarıyla şu şekilde sınıflandırır:
- Kelime grupları ile oluşan birleşik yüklemler.
- Birleşik fiille oluşan birleşik yüklemler.
- Birleşik sayı ile oluşan yüklemler.
- İlgi hâli eki almış isimler (açık veya gizli türü) ile yardımcı isimlerin birleşmesi vasıtasıyla kurulan birleşik yüklemler.
- Temel kelime ve yardımcı fiille oluşan yüklemler.
- Ölçüyü ve mesafeyi bildiren (kilometr "kilometre", protsent "yüzde", sağat "saat", jıl "yıl", ay "ay", tsentner "kental") kelimelerin birleştiği isim ve fiiller ile oluşturduğu birleşik yüklemler.
- Deyimleşmiş kelime gruplarıyla oluşan birleşik yüklemler.
Yavuz ayrıca Kazak Türkçesinde ek fiille kurulan yüklemlerin de birleşik fiil olarak değerlendirildiğini ifade eder (Yavuz, 2018: 175-177).

[13] Mussa da yüklemi birleşik (qurama bayandavış) olan isim cümlelerini, isim + bol-; isim + edi; isim + eken; sıyaqtı, sekildi, terizdi, şığar, bolar, körünedi, bilem gibi modal kelimelerle kurulan isim cümleleri ve ismin birkaç yardımcı fiille birleşmesi neticesinde oluşanlar olmak üzere beş kategoride değerlendirmiştir (Mussa, 2004: 25-26).

2. İsim ve fiil cümlelerinin kullanılışları her iki lehçede de aynıdır. Kazak Türkçesinde yüklemin türüne göre bir sınıflandırma olmamasına rağmen, yüklemi isim ve fiil olan cümle yapıları vardır.

3. Yüklemin tek bir kelimeden veya daha fazla kelimeden oluşması her iki lehçede de vardır (Ayan, 2001: 90-92).

Kazak Türkçesindeki isim cümlelerinde *–DIr* bildirme eki kullanılmaz; buna karşılık pekiştirme işlevinde *–ğoy* kullanılır (Biray vd., 2018: 174). Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır[14].

Kazak Türkçesi gramer anlayışında isim cümlesininin bir cümle türü olarak değerlendirildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Karaca, Kazak Türkçesinde isim cümlesi konusunu özellikle bir araştırma konusu yapan ve bu konuda monografi sayılabilecek bir eser yazan kişinin Talğat Sayrambayev olduğunu söyler. Karaca'nın ifadesiyle, Kazak dil biliminin en önemli sözdizimi araştırmacılarından biri olan T. Sayrambayev, K. Oñalbayeva ile birlikte yazdığı Esimder Sintaksisiniñ Keybir Mäseleleri (İsim Cümlelerinin Bazı Sorunları) adlı eserinde Kazak Türkçesinde ve genel olarak farklı dillerde ve Türk lehçelerinde, özel olarak da Kazak Türkçesinde konunun inceleme tarihi, isim cümlelerinin özellikleri, isim cümlelerinde tonlama, yabancılara Kazak Türkçesinin öğretilmesinde isim cümlelerinin yeri ve önemi, isim cümlelerinin anlamı, eksiltili isim cümleleri, kelime çeşitlerine göre isim cümlelerinin sınıflandırılması gibi başlıklar altında konuyu incelemiştir. T. Sayrambayev'in "esimdi söylem" (isimli cümle veya isim cümlesi) terimini kullanması önemlidir. Çünkü daha önceki çalışmalarda buna bir cümle türü açısından değil de yüklem çeşidi açısından bakılmış ve Rusçadaki gibi "isim yüklem" (imennoye skazuyemoye) terimi kullanılmıştır (Karaca, 2017: 87-88). Sayrambayev adı geçen bu eserinde, Kazak dil biliminde 1950'li yıllardan itibaren sentaks konusunun (Kzk. sintaksis) kelime grubu (Kzk. söz tirkesi) ve cümle (Kzk. söylem) olarak iki açıdan incelendiğini fakat burada cümle teriminin özel bir öneme sahip olup bu konu üzerine çok sayıda çalışma yapıldığını söyler. Kazak dil biliminde, P. M. Melioransky, A. Baytursınov, S. Amanjolov, N. Sayranbayev sentaks üzerine yaptıkları çalışmalarda cümle konusunu ele alırken sadece M. Balaqayev bu konu kapsamına kelime gruplarını da eklemiştir. Sayrambayev ise bu hususta cümlenin karışık bir mesele olduğunu söylemekle beraber aslında kelime grubu ile söylem yani cümlenin birbirinden farklı kategorilerde ele alınması gerektiğini ifade eder. Sayrambayev ayrıca M. Balakayev'in Rus gramer anlayışına da uygun olarak isim ve fiil cümlelerini bir bayandavış yani yüklem türü olarak da ele aldığını belirtir. Balaqayev, 1992 yılında yayımlanan *Qazirgi Qazaq Tili (Sintaksis)* adlı eserinde bu yapıyı bir söylem yani

[14] *Qoy (ğoy)* edatı isimlere, fiil çekimlerine, zarf fiillere (gerundium), sıfat fiillere (partisip) eklenip onlara kesinlik, onaylama, pekiştirme manaları katar. Ayrıca ***bar, joq, köp, mol, emes siyaqtı*** gibi sözlere eklenerek bu ifadelere de pekiştirme anlamı vermektedir (Isqaqov, 1991: 376).

cümle türü olarak değil, *etistik bayandavıştar* (fiil yüklemler) ve *esim bayandavıştar* (isim yüklemler) olmak üzere yüklem kategorisinde değerlendirmiştir. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Sayrambayev ise eserinde bu kullanımları bir cümle türü olarak ele almış (esimdi söylemder~etistikti söylemder) ayrıca zat esim (isim), sın esim (sıfat), san esim (sayı ismi), esimdik söz (zamir) ile **bar** ve **joq** sözleri ve kimi zaman **kerek** sözünün yüklem görevinde kullanıldığını ifade edip bu cümleleri isim cümlesi (esimdi söylemder) kategorisinde değerlendirmiştir (Sayrambayev ve Oñalbayeva: 2005: 43-88).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında kaleme alınan bu çalışmada ise yüklemin türüne göre bir cümle sınıflandırılmasına gidilmemiş, Rusça ve Kazak Türkçesi gramer anlayışındaki genel kanıya uygun olarak yüklemler sahip oldukları kelime yahut kelime grubunun türü itibarıyla etistik bayandavış (fiil yüklem) ve esim bayandavış (isim yüklem) olmak üzere iki kategoride incelenmiştir. Aynı zamanda tezin kapsam ve amacına uygun olarak esim bayandavış yani isim (isimden) yüklemler de kendi içerisinde zamansal ve yapısal bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. İsim yüklemler, zamansal olarak "şimdiki zaman (geniş zaman)", "görülen geçmiş zaman", "duyulan geçmiş zaman" ve "şart kipi"yle çekimlenmiş isim yüklemler olmak üzere dört kategoride incelenmiş, zamansal açıdan incelenen her bir yüklem türü ise yapısı itibarıyla da "tek bir kelimeden oluşan isim yüklemler" ile "kelime grubundan meydana gelen isim yüklemler" olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. Aynı zamanda "bar", "joq" ifadelerinin yüklem olduğu cümleler ve olumsuz isim cümleleri ile Kazak Türkçesinde yüklemi isim yüklem unsurundan meydana geldiği hâlde Türkiye Türkçesine cümlenin bağlamına da dayalı olarak fiil cümlesi şeklinde aktarılan ya da tam tersi istikamette Kazak Türkçesinde yüklemi fiil yüklem olduğu hâlde Türkiye Türkçesine isim cümlesi olarak aktarılabilen cümleler de ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Tezin inceleme bölümünde her bir yüklem türüne ait örnek cümleler, Kazakistan'ın değerli yazar ve düşünürü Abiş Kekilbayev'in Dala Balladaları (Bozkır Hikâyeleri) adlı eserinden alıntılanmıştır. Çalışmanın "Dil İncelemesi" bölümünde yöntem olarak önce Kazak Türkçesindeki cümlelerin Latin harfli transkripsiyonu ile cümlelerin alıntılandığı eserin adı ve sayfa numarası verilmiş, ardından bu cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımı tırnak içerisinde gösterilmiştir.

Çalışmanın "Metin" bölümünde ise Abiş Kekilbayev'in Dala Balladaları (Bozkır Hikâyeleri) adlı eserinde yer alan *Bäseke, Hanşa Dariya Hikayası, Şıñırav* ve *Bäygetorı* adlı uzun hikâyelerin Kiril esaslı Kazak alfabesinden Latin alfabesine transkripsiyonu gerçekleştirilmiş, hemen akabinde hikâyeler metne bağlı kalınarak Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL İNCELEMESİ (İSİM CÜMLESİ)

1. Yüklemi Şimdiki Zamana (Geniş Zaman) Göre Çekimlenen İsim Cümleleri

i- ek fiilinin dört çekiminden birisini oluşturan şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ek fiilin diğer çekimlerinden farklı olarak bildirme eklerinden ibarettir. İsim kök ya da gövdelerine ulandığı zaman, varlığın ne durumda bulunmakta olduğunu bildirir, sözü bir yargıya bağlar: korkak**sın**, (Ben) öğretmen**im**, Dünya yuvarlak**tır** vb. (Ediskun, 2007: 188).

Korkmaz bu çekim hakkında,

> "Bu kip Eski Türkçedeki er-ür-men, er-ür-sen vb. geniş zaman çekimindeki er- yardımcı fiili ile geniş zaman gösteren –ür ekinin birbirleriyle kaynaşarak eriyip kaybolması ve çekimde şahıs gösteren –men, -sen zamirlerinin de birer ek kalıntısı hâlinde devamı ile oluşmuştur. Bugün birinci ve ikinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde adları fiilleştiren ekler, eski çekimli fiillerdeki eklerin kalıntısı olan zamir kökenli eklerdir." (Korkmaz, 2017: 620-621)

bilgisini verir.

Nitekim, ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde birinci ve ikinci şahıslar yukarıda da değinildiği üzere "er- > i-" yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminde, yardımcı fiil ve geniş zaman kipinin zamanla kaynaşarak yok olması ve geriye kalan şahıs zamirlerinin ise ekleşerek bildirme eklerini meydana getirmesi neticesinde gerçekleşir.

Bu bahis hakkında Ergin şu bilgiyi paylaşır:

> "er- fiili Eski Türkçede aslında, geniş zamanı ile yardımcı fiil olarak, bildirici fiil olarak şöyle vazife görürdü: men erür men 'benim', sen erür sen 'sensin', ol erür ol 'odur',biz erür biz (miz) 'biziz', siz erür siz 'sizsiniz', olar erür-ler (olar) 'onlardırlar' Fakat daha, Eski Türkçede iken ekleşme olmuş ve bazen erür düşerek men men 'benim', sen sen 'sensin', ol ol 'odur' gibi şekiller kullanılmaya başlanmıştır. Batı Türkçesine gelince er-, i- olduğu için ortada erür gibi bir geniş zaman şekli de kalmamış, böylece ekleşme kesinleşerek yalnız ekleşmiş şekiller hâkim olmuş, şahıs zamirleri de tamamiyle şahıs eklerine çevrilerek bildirme ekleri ortaya çıkmıştır" (Ergin, 2013: 503).

Öte yandan üçüncü şahıs çekiminde ise artık er- değil, tur- yardımcı fiili karşımıza çıkar. Ergin'in vermiş olduğu örnekten de yola çıkılacak olunursa (ol erür ol) Eski Türkçe döneminde başlangıçta üçüncü şahıslarda da er- yardımcı fiilinin kullanıldığı fakat er- kullanımının sonradan yerini tur- yardımcı fiiline bıraktığı anlaşılır. "tur-" yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminin (tur-ur) Batı Türkçesine geçişte görülen t-d değişimi neticesinde dur-ur hâlini alması ve zaman içerisinde yardımcı fiilin geniş zaman ekini düşürerek ekleşmesi (tur-ur > dur-ur > -DIr/ -DUr) sonucunda ek fiilinin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde üçüncü şahıslarda artık "-DIr/ -DUr" bildirme eki kullanılmaya başlanmıştır. Karahan, –DIr bildirme ekinin geniş

zaman ve diğer bazı kiplerde, anlamını pekiştirmek veya yükleme ihtimal anlamı katmak üzere kullanıldığını belirtir (Karahan, 2015: 96).

Türk Dil Bilgisi (Osmanlı Türkçesi) adlı eserin *A öbeği* başlığı altında dipnot bölümünde Ali Ulvi Elöne ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimine farklı bir bakış açısı ile yaklaşır. Elöne'ye göre, ek fiilin geniş zaman kipi zannedildiği gibi *imek* (irmek) fiil adından türeme değildir. Bunlar *men* (min), *sen* (sin), +miz, +siniz'den ibaret ayrık kişi zamirleri olup kelimelerden sonra gelerek kullanıla kullanıla uymaca hâlinde o kelimeye bitişirken şekillerinde değişikliğe de uğramışlardır. Üçüncü kişi zamirleri olan *ol, olar* ise çok eski lehçelerde kullanıldığı hâlde Türkiye Türkçesinde düşmüştür. Burada onun yerine gösterilen *+dir* ise eski *turmak* fiil adından geniş zaman teklik üçüncü kişi *turur*'un uyuma uymuş ve sonraları son r'sini kaybetmiş biçimidir ki görevi zamir değil pekiştirme edatıdır (Deny, 2012: 527).

Banguoğlu da cevher fiili adını verdiği ek fiilde bütün kişilerin *er-mek* kökünden gelmediğini ve bu fiilin geniş zaman çekiminde karma bir çekim örneği olduğunu söyler. Banguoğluna göre, bir kere bu kipte fiil kökü *er-* değil, zaman anlamı taşıyan ve tüm gövdesi erimiş olan *er-ür*'dür. 1. ve 2. kişilerde "er-ür ben > -im; er-ür sen > -sin; er-ür biz > -iz; er-ür siz > -sin-iz şeklinde bir dönüşüm meydana gelir. 3. kişide ise Eski Türkçeden beri *ermek* fiiline paralel bir salt fiil olma özelliğini gösteren *turmak* fiili yer almaktadır: tur-ur> dur-ur> -dir; tur-ur-lar> dur-ur-lar> -dirler (Banguoğlu, 2015: 474).

Demir ve Yılmaz da geniş zaman 1. ve 2. kişilerde *er-* fiilinin geniş zamanda çekimlenmiş biçiminin kullanıldığını ve kişinin zamirlerden türemiş kişi ekleriyle gösterildiğini ifade eder: iyi-y-im< edgü er-ür men; iyi-sin< edgü er-ür sen. Ayrıca bu çekimlerde eski biçimlerdeki er- > i- fiili ve geniş zaman ekleri düşüp geriye zamirlerin ekleşmiş biçimleri kalır. 3. kişide ise tur-ur biçiminden kısalan –DXr eki kullanılır: iyi-dir< edgü tur-ur. Burada da fiildeki geniş zaman eki düşmüş, fiil ekleşerek önceki kelimeye bağlanmıştır: çok-tur, iyi-dir (Demir ve Yılmaz, 2012: 211-212).

Özetle, yukarıda bahsi geçen konu üzerine genel kanaat Eski Türkçe döneminde bildirici fiil olarak da vazife gören er[15]- yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminde (er-ür) yardımcı fiil ve

[15] Serebrennikov, *er-* "olmak" yardımcı fiilinin kökenindeki *r* ögesinin hiçbir zaman köke ait olmadığını ve bu fiilin önceden *e-* şeklinde tek ünlülü olarak kullanılmış olduğunun düşünülebileceğini söyler. "er-" (erdim 'ben oldum', erdin 'sen oldun', erdi 'o oldu' vb.) şeklinin geçmiş zamanın eski biçiminde ortaya çıkması ise, belki sonradan türemedir. Buradaki *–r* ögesi, teklik 3. şahıs geniş zamanın *er* (o var) biçiminin yeniden parçalanmasının sonucudur. Bu, bizim *alır, gelir* vb. formlarında rastladığımız aynı *–r* ögesidir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 175).

geniş zaman ekinin tamamen eriyip geriye kalan kişi zamirlerinin ekleşerek bildirme eklerini oluşturduğu yönündedir. Kişi zamirlerinden evrilen bu bildirme ekleri aynı zamanda düşen geniş zaman kipinin zamansal açıdan anlamını da ihtiva etmektedir[16]. Yani çekim ilk hâli ile geniş zamanda gerçekleşmiş daha sonra şimdiki zamana dönmüştür. Bu durumun bir açıklaması geniş zamanın zaman itibarı ile şimdiki zamanı da bünyesinde barındırmasıdır.

Bu bahiste Korkmaz:

> Geniş zaman kipi aynı zamanda şimdiki zamanı da içine aldığından bu eklerin yardımcı fiil kanalı ile adlarla birleşen çekimi, aynı zamanda şimdiki zamanı karşılayan birer bildirme eki niteliğindedir. Bundan dolayı adlara gelen kişi ekleri bildirme ekleri diye adlandırılmıştır (Korkmaz, 2017: 621) der.

Bu konuda bizim kanaatimiz ise er- yardımcı fiiline getirilen –ür ekinin (er-ür) bu kullanımda ilk dönemlerden itibaren geniş zaman değil, şimdiki zaman anlamı taşıdığı yönündedir. Yani bu yapıda geniş zamandan şimdiki zamana doğru bir dönüşüm yoktur. Bilindiği üzere zaman anlamı taşıyan bu ekler ilk kullanımları itibarı ile birer partisip durumunda olup taşıdıkları zaman anlamı münasebetiyle daha sonra kip eklerine de evrilmiştir. Tekin, /-r/, /-Ir/, /-Ur/, /-Ar/ ve /-yUr/ ekli geniş zaman – şimdiki zaman eylem sıfatının sona alınmış kişi zamirleri ile geniş zaman – şimdiki zaman kipini kurduğunu söyler. Tekin'in verdiği Eski Türkçe dönemine ait örnek cümlelerde ise bu çekim Türkiye Türkçesine ekseriyetle şimdiki zaman şeklinde aktarılmıştır: *bän ança te-r män* "Ben şöyle diyorum." (T 37); *kämkä ilig kazgan-ur män* "Kimin için ülkeler fethediyorum?" (KT D 9); *näkä täz-är biz* "Niye kaçıyoruz? (T 38) vb. (Tekin, 2003: 185-186). Yine bilindiği üzere –yor şimdiki zaman eki yorı- (yürümek) yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden (yorı-r) ortaya çıkmıştır. Yorı-r, Batı (Oğuz) Türkçesinin ilk evresi olan Eski Anadolu Türkçesi sahasında ana fiile gelen bir yardımcı fiil iken Osmanlı Türkçesi sahasında haploloji yani hece yutulması neticesinde ekleşmiş ve –yor eki bu biçimlenme neticesinde meydana gelmiştir. Fakat, burada bir hususa dikkat çekmekte fayda var. Misal, yardımcı fiilin Eski Anadolu Türkçesi sahasında *gel-i yorı-r ven* şeklindeki kullanımında *–i* gerundium yani zarf-fiil eki, *yorı* yardımcı fiil, *–r* geniş zaman eki, *ven* ise ekleşme sürecinde olan bir şahıs zamiridir. Osmanlı Türkçesine gelindiğinde *yorı-r* çekimi hece yutulması neticesinde *–yor* şeklini alıp şimdiki zaman eki hüviyetine

[16] Bu konuda Özalan, cevheri ek fiilinin ekleşmelerde telaffuz değeri olarak kaybolması ve işlevinin de şahıs ekleri tarafından yerine getirilmesi şeklinde yanlış bir algı oluştuğundan bahseder. Cevheri ek fiil nicelik olarak kaybolsa da niteliğini Ø morfem şeklinde sürdürmektedir. "Şahıs eklerinin doğrudan doğruya isme gelmesi" Türk dilinin ekleşme kültürü açısından mümkün değildir. Bu bakımdan "zengin sin" ekleşmesindeki sin unsuru "özden fiil" olamayacağı gibi, "cakşı-mın" örneğindeki mın şahıs eki doğrudan doğruya isme gelmemiştir. Özalan'ın ifadesi ile aslında araştırmacıların cevheri ek fiilin geniş zamanda çekimini şahıslara göre verirken üçüncü şahıslarda **+DIr-** biçiminde ortaya çıkan cevheri ek fiili ekleşmede göstermesine karşılık, birinci ve ikinci şahıslarda +Ø- ile temsil edildiğini dikkate almamaları üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur ve netice olarak şahıs ekleri yanlış bir değerlendirme ile "bildirme ek(ler)i" olarak sunulmuştur (Özalan, 2014: 19-20).

bürünmüştür. Ergin bu durumu, Batı Türkçesinin başında *yorı-* fiilinin, geniş zaman çekimi ile, bağlandığı asıl fiilin şimdiki zamanını ifade eden bir yardımcı fiil olmasına bağlar: gelü yorır, geli yorır "geliyor", gide yorır "gidiyor" vb. Eski Anadolu Türkçesi sahasında birleşik fiil vazifesini gören *yorır* Osmanlı Türkçesinde haploloji neticesinde ekleşmiş böylelikle *–yor* eki ortaya çıkmıştır. Bu ekin günümüzde vokal uyumu dışında kalmasının ve ek olduğu hâlde *o* vokalini taşımasının sebebi de bu kelime kökünden kalmış bulunmasıdır (Ergin, 2013: 459). Fakat burada akla takılan soru şudur: Hece yutulması ile oluşan ekleşmede yapı neden düşen zaman olan geniş zaman değil de şimdiki zaman şekline büründü? Bu durum belki de şimdiki zamanın pek çok defa geniş zaman ekleri ile karşılanmasından ileri geliyordu. Ayrıca, Batı Türkçesinde geniş zamanı ihtiva eden bir ek de mevcuttu, ancak şimdiki zaman için aynı şey söz konusu değildi. Eski Türkçe döneminden itibaren şimdiki zaman *–a/ -e* eki ile sağlanmaktaydı. Bu ek Eski Anadolu Türkçesi sahasında bir süre daha kullanılmış, fakat *–ga/ -ge* istek kipinin Batı Türkçesine geçişte başındaki /g/ sesini düşürerek *–a/ -e* biçimini alması neticesinde kullanımdan düşmüştür. Kısacası Batı Türkçesi sahasında bir şimdiki zaman ekine ihtiyaç vardı. "yorı-r" fiilinden hece yutulması neticesinde oluşan –yor eki bu ihtiyacı karşıladı ve geniş zaman değil, şimdiki zaman eki hüviyetine büründü. Ancak bu hususta bir de günümüz Türk lehçelerine bakmakta fayda var. Örneğin, tezin ana unsurunu oluşturan Kazak Türkçesinde şimdiki zaman üç farklı tipte elde edilir. Bu tiplerden biri analitik yolla kurulan *fiil + zarf fiil eki (-p, -a, -e, -y) + yardımcı fiil + şahıs eki* biçimidir. Burada kullanılan yardımcı fiiller ise "jatır, otır, tur ve jür"dür: kele jatırmın, söylep turmın, aytıp otır, kelip jürmin vb. Analitik yolla kurulan bu yapıda yardımcı fiiller ifadeye şimdiki zaman anlamı katan –Ur/ -Ir ekini düşürmüştür. Yani zaman içerisinde;

tur-mın < tur-ur-mın

otır-mın < otır-ır-mın

jür-min < jür-ür-min hâlini almıştır.

Düşen bu ek sadece jat-ır yardımcı fiilinde kullanılmaya devam etmiştir. Zaten bu ekin varlığı da bu yardımcı fiil vasıtasıyla anlaşılmaktadır. İşte analitik yolla kurulan şimdiki zaman çekiminde fiil, zarf fiil eki, yardımcı fiil ve şahıs eki ifadeye bir zaman anlamı katamayacağı için şimdiki zaman anlamı tur, otır ve jür yardımcı fiillerinde düşen fakat jat-ır yardımcı fiilinde tanıkladığımız –Ur/ -Ir eki ile sağlanmaktadır. Yani –Ur/ -Ir eki burada şimdiki zamanı ifade eden bir ek durumundadır. Bu tarz bir kullanıma günümüz Türk lehçelerinin pek çoğunda rastlamak mümkündür. Örneğin, Karluk grubu Türk lehçelerinden biri olan Özbek Türkçesinde

de şimdiki zamanın üçüncü tipinin –(ä)yåtir eki ile yine Batı yani Oğuz grubu Türk lehçelerinden olan Türkmencede ise *fiil + -(I)p/ -(U)p + duur/ otır/ yatır/ yöör* şeklinde yapıldığını görmekteyiz. Yukarıda da değinildiği üzere bizim bu konudaki kanaatimiz bu yapının (er-ür) ilk dönemlerden itibaren şimdiki zamanı ihtiva ettiği ve bu hâli ile ekleşmesini tamamlayarak kullanıldığı yönündedir. Buradan hareketle aslında "yorı-" fiiline getirilen "-r" de geniş zaman değil, şimdiki zaman eki görevinde kullanılmaktaydı. Yani çekim ilk andan itibaren şimdiki zamanda gerçekleşmişti.

Bu bahse kısaca değindikten sonra şimdi de ek fiil yani isim fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminin Kazak Türkçesindeki kullanımına bakalım. Kazak Türkçesinde de ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üçüncü şahısları eksiz olan zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla yapılmaktadır. Bu çekimin gelişiminde *er-* yardımcı fiili ve ardından gelen *–ür* zaman eki düşer, sona gelen kişi zamirleri de zaman içerisinde ekleşerek bildirme eklerine dönüşür. Bu ekler şunlardır:

Tablo 1.1. Kazak Türkçesinde Bildirme Ekleri

Kişi	**Ekler**
1. Tekil Kişi (Men)	+bın, +bin; +mın, +min; +pın, +pin
2. Tekil Kişi (Sen)	+sıñ, +siñ
2. Tekil Kişi – Saygı (Siz)	+sız, +siz
3. Tekil Kişi (Ol)	-
1. Çoğul Kişi (Biz)	+bız, +biz; +mız, +miz; +pız, piz
2. Çoğul Kişi (Sender)	+sıñdar, +siñder
2. Çoğul Kişi – Saygı (Sizder)	+sızdar, +sizder
3. Çoğul Kişi (Olar)	-

Örneğin; baymın "zenginim, baysıñ "zenginsin", bay "zengin", baymız "zenginiz", baysıñdar "zenginsiniz", bay "zengin".

Ayrıca ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde, eklerde görülen fonetik farklar haricinde Kazak Türkçesinin Türkiye Türkçesinden en önemli farkı Kazak Türkçesinde 3. şahıs çekimlerinde artık –DIr ekinin kullanılmıyor olmasıdır.

Bu konuda Karaca'nın:

> "Fonetik farkların dışında iki lehçe arasındaki fark, Kazak Türkçesinde 3. şahıslarda –DIr'ın artık kullanılmıyor olmasından ibarettir. Kazak gramercileri bu durumun artık norma dönüştüğünü bildirmektedirler. Eski metinlerde ve halk şiirlerinden derlemelerde bizde ekleşen bu fiilin '-Dur' şekliyle karşılaşılmaktadır: Orısşa oquv kerek, hikmet te, mal da, öner de ğılım da bäri de orısta *tur*. 'Rusça okumak gerek, hikmet de mal da sanat da ilim de hepsi Rusta'dır.", Kim bay *dur* kim jarlı *dur* teñirge ayan 'Kim zengin*dir*, kim fakir*dir* Allah bilir.' (Karaca, 2017: 88) ifadeleri konunun netlik kazanması açısından son derece kıymetlidir.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus ise *bol-* fiilinin de isimlerin şimdiki zaman çekiminde bazen *er- ile* aynı işlevde kullanılmasıdır:

• Uyalğanın tisi kirip ketkenşe qattı jımqırıp alğan astıñğı erninen ğana **bayqavğa boladı**. (H.D.H., s. 79)

"Utandığını dişlemiş olduğu için sertçe kıvrılan alt dudağından fark etmek mümkün."

• Näresteniñ qolına ilikkeni nesibeleriñe **buyırğanı boladı**… (B., s. 39)

"Küçük çocukların ellerine ilişen nasipleridir…"

Koç ve Doğan bu konuda:

> "İsimlerin şimdiki zaman çekimlerinde, her ne kadar diğer Türk lehçeleri gibi Kazak Türkçesinde dahi *er-* fiili artık kullanılmıyor da olsa; bununla eş anlamlı olan *bol-* fiilinin aynı görevle karşımıza çıkabildiğini görmekteyiz: *Meniñ atım Erbol boladı.* 'Benim adım Erbol (dur).'; *Sender oquwşı bolasıñdar*. 'Siz öğrencisiniz.'; *Biz Qazaq bolamız.* 'Biz Kazak'ız." (Koç ve Doğan, 2004: 284) bilgisini paylaşır.

Kazak Türkçesinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminin olumsuz yapısı *emes* kelimesi ile yapılır. Bu kelime ayrı yazılır ve çekimde zamir menşeli şahıs ekleri *emes* kelimesinden sonra getirilir. Bu olumsuz yapı ile ilgili detaylı açıklama ve örnek cümlelere tez içerisinde "İsim Unsuru + Emes İfadesinin Kullanımı (Şimdiki Zaman-Geniş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı" bölümünde yer verilmiştir. Şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminin olumlu soru biçimi, isimlerden sonra zamir menşeli şahıs ekleri ve ardından soru edatı (ma, me; ba, be; pa, pe) getirilerek (amanşılıq pa "esenlik mi?", sel me "sel mi?"), olumsuz soru çekimi ise *emes* menfilik edatı ve zamir menşeli şahıs ekinden sonra getirilen soru eki vasıtasıyla sağlanır. Bu yapı ile ilgili açıklama ve örnek cümleler de tezin "İsim Unsuru + Emes + Soru Eki İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı" bölümünde detaylı olarak geçmektedir.

Kazak Türkçesinde isim soylu bir sözcükten de oluşabilen *bayandavış* yani yüklem unsuru, *dara bayandavış* (tek bir kelimeden oluşan yüklem) ve *kürdeli bayandavış* (birden fazla kelime yani kelime grubundan oluşan yüklem) olmak üzere iki kategoride değerlendirilir (Amanjolov ve Äbilqayev, 1991: 58). Tez çalışmasının bundan sonraki bölümünde bu sınıflandırmadan yola çıkılarak isim soylu sözcük ve kelime gruplarının ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile isimli bir yüklem unsuru olarak kullanımları iki alt başlık hâlinde incelenecektir.

1.1. Yüklemi Tek Bir İsim Soylu Sözcükten Meydana Gelen İsim Cümleleri

1.1.1. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri

İsimler, evrendeki canlı cansız bütün varlıkları, insan tasavvurundaki somut ve soyut bütün kavramları, tek tek ya da tür olarak karşılayan sözlerdir (Korkmaz, 2017: 229).

> Dilde ya kök veya gövde olarak, yahut çekimli şekilleri ile yani işletme ekleri alarak kullanılırlar. İsim işletme ekleri geniş mânâsı ile isim adı altında topladığımız bütün kelime çeşitlerine dilde işleklik veren eklerdir. Bu ekler çokluk eki, iyelik ekleri, hâl ekleri ve soru ekidir (Ergin, 2013: 348).

Bütün Türk lehçelerinde sıfat, sayı, zamir ve zarflarla birlikte en çok kullanılan kelime türünden birisi olan isimler Kazak Türkçesinde *zat esim* şeklinde adlandırılır. Kazak Türkçesinde de *zat esimler, köptik jalgav* (çoğul eki), *täveldik jalgav* (iyelik eki), *septik jalgavları* (hâl ekleri) ve *surav şılav* (soru eki) eklerini alarak isim çekimine girebilir. Kazak Türkçesinde kullanılan bu isim işletim ekleri şunlardır:

Tablo 1.2. Kazak Türkçesinde Köptik Jalgav Yani Çokluk Ekleri[17]

+lar, +ler	Ünlülerden ve ‘r, w (v), y’ ünsüzlerinden sonra kullanılır.
+dar, +der	‘l, j, m, n, ñ, z’ ünsüzlerinden sonra kullanılır.
+tar, +ter	Sert yani ötümsüz (tonsuz) ünsüzlerden sonra kullanılır.

[17] Kazak gramer anlayışında çokluk eki, isme çokluk anlamı dışında farklı anlamlar da katabilir. Örneğin:
- Nesnenin farklı çeşitleri, türleri olduğunu ifade eder: nandar “ekmek çeşitleri”, tettiler “tatlı çeşitleri” vb. (Eğer burada bir çeşitlilik söz konusu olmasaydı bu tür isimler çokluk ekiyle kullanılamazlardı.)
- Belirli bir insan topluluğunu ifade etmek için kullanılır: ḳırğızdar “Kırgızlar”, evropalıḳtar “Avrupalılar” vb.
- Akrabalık ifade eder: apamdar “annemler”, èjeler “anneannemler”, atamdar “dedemler” vb.
- Sayı sıfatları veya zaman bildiren kelimelerle kullanıldığı zaman ölçü ya da tahmin anlamı katar.
- Mekân bildiren isimlere gelerek yön, taraf anlamı katar (Baımukhambetova, 2019: 196).

Tablo 1.3. Kazak Türkçesinde Täveldik Jalgav Yani İyelik Ekleri[18]

1. Şahıs	Men	+m
2. Şahıs	Sen	+ñ
2. Şahıs (saygı)	Siz	+ñız, +ñiz
3. Şahıs	Ol	+ı, +i, +sı, +si
1. Şahıs	Biz	+mız, +miz
2 Şahıs	Sender	+larıñ, +leriñ, +darıñ, +deriñ, +tarıñ, +teriñ
2. Şahıs (Saygı)	Sizder	+larıñız, +leriñiz, +darıñız, +deriñiz, +tarıñız, +teriñiz
3. Şahıs	Olar	+ı, +i, +sı, +si

Tablo 1.4. Kazak Türkçesinde Septik Jalgavları Yani Hâl Ekleri[19]

Atav Septik (Yalın hâl)	-
İlik Septik (İlgi hâli)	+nıñ, +niñ, +dıñ, +diñ, +tıñ, +tiñ
Barıs Septik (Yönelme hâli)	+ğa, +ge, +qa, +ke, +a, +e
Tabıs Septik (Yükleme hâli)	+nı, +ni, +dı, +di, +tı, +ti, +n
Jatıs Septik (Bulunma hâli)	+da, +de, +ta, +te
Şıgıs Septik (Ayrılma hâli)	+dan, +den, +tan, +ten, +nan, +nen
Kömöktes Septik (Vasıta hâli)	+men, +ben, +pen, +menen, +benen, +penen

[18] İyelik kategorisi Kazak Türkçesinde *oñaşa* "özel" ve *ortaq* "ortak" olmak üzere iki bölümde incelenir. Bu, iyelik eklerinin getirildikleri isimlerin bağlı oldukları şahsın çokluk veya teklik olmasına göre değişir. İyelik eklerinin getirildikleri isimlerin bağlı oldukları şahıs teklikse *özel*, çokluksa *ortak* kategorisindeki iyelik ekleri kullanılır (Kaljanova, 2000: 19).

[19] Isqaqov, *Qazirgi Qazaq Tili: Morfologiya* adlı eserinde hâl eklerini; atav septik (yalın hâl), ilik septik (ilgi hâli), barıs septik (yönelme hâli), tabıs septik (yükleme hâli), jatıs septik (bulunma hâli), şıgıs septik (ayrılma hâli) ve kömöktes septik (vasıta hâli) olmak üzere yedi kategoride değerlendirmiştir (Isqaqov, 1991: 56-65).

Tablo 1.5. Kazak Türkçesinde Surav Şılav Yani Soru Ekleri

ma, me	Ünlü veya l, r, w (v), y ünsüzlerinden birisiyle biten sözcüklerden sonra getirilir.
ba, be	m, n, ñ, z ünsüzlerinden birisiyle biten sözcüklerden sonra getirilir.
pa, pe	Sert yani ötümsüz (tonsuz) ünsüzlerden sonra getirilir.

Kazak Türkçesinde kullanılan *+ğı,+gi,+qı,+ki täveldik jalgav* yani aitlik ekleri de isimlere getirilebilmektedir. Esasen bir yapım eki karakteri taşıyan bu ek *hâl ekleri üzerine geldiği, iyelik eki aldığı, aitlik gibi bir çeşit iyelik işlevi taşıdığı için çekim eki karakterine de sahip olmaktadır* (Biray vd., 2018: 80). Kazak Türkçesinde yalın hâlde bulunan yahut yukarıda bahsedilen çokluk, iyelik, ilgi, yönelme, bulunma, ayrılma gibi isim işletim eklerinden birini veya birkaçını alan isim, ek fiilin (e-) şimdiki zaman (geniş zaman) çekimine girerek cümle içerisinde yüklem vazifesini üstlenebilir. Bu tarz yüklemler Kazak Türkçesinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirmektedir. Tezin bu bölümünde Kazak Türkçesi gramerinde ismin iki kategorisini oluşturan *jalpı zat esim* (cins isim) ve *jalqı zat esim* (özel isim) sınıflandırması göz önüne alınarak bu gruplarda yer alan isimlerin ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile isimli bir yüklem unsuru görevinde kullanıldığı cümlelere yer verilecektir. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise özel ve cins isimlerin birbirlerinin yerine geçebilme kabiliyetidir. Kazak Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi özel adların cins ad ya da tersi istikamette cins adların özel ad olarak kullanılabilme vasıfları vardır. Örneğin, Alatav, Aqtöbe, Qarağandı gibi şehir adları, alatav (ala dağ), aqtöbe (beyaz tepe), qarağandı (qarağan bitkili) anlamına gelen eski cins adlardır. Bazı isimler hem cins hem de özel ad olarak kullanılırken (Juldız, Künsuluv, Ayğanım, Şolpan vb.) bazı cins isimler kişi adının yerine de geçebilmektedir (baqıt "talih", sävle "ışın, ışık", qalampır "karanfil", marjan "mercan" vb.) (Kaljanova, 2000: 12). Gerek cins gerekse de özel ismin bu çekiminde ek fiil (e-) düşer ve çekim zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Üçüncü şahıslarda ise zamir menşeli şahıs eki bulunmadığı için çekim eksiz yapılır. Kazak Türkçesinde *–DIr* bildirme eki kullanılmadığı için bu ekin işlevini bazen pekiştirme anlamı veren ve Türkiye Türkçesine *–DIr* yahut *ya* şeklinde aktarılan "ğoy/ qoy" edatı üstenir fakat bu edat çekimde kullanılmak zorunda değildir.

1.1.1.1. Cins İsim (Jalpı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Aynı türden pek çok varlığın ortak ismi olan *jalpı zat esim*lerin (cins isim, ortak isim) ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile isimli bir yüklem unsurunu meydana getirdiği örnek cümlelere aşağıda yer verilmiştir.

• Balanıñ biyligi äkede ğoy. (B., s. 13)

"Çocuğun iradesi babadadır."

• El-jurttarıñ amanşılıq pa? (B., s. 17)

"Halkınız esenlikte mi?"

• … onıñ ırzığın tögip, baqıtınan jıruv künä. (B., s. 39)

"… onun rızkını kesip nasibini engellemek günah."

• Bäsekeniñ eñ qızığı, eñ qiyını bügin. (B., s. 44)

"Yarışmanın en ilginci, en zoru bugün."

• Buvırıl attıñ tizgini qazılarda… (B., s. 50)

"Kır atın dizgini hakemlerde…"

• Osınşa janıqas topar qoldardıñ däl qazir buğan jeñgizbegeni ras. (H.D.H, s. 54)

"Böyle bir askeri birliğin şimdi buna kazandırmadığı doğru."

• Sonda şatırında otırğan öñşeñ iygi jaqsılardıñ bulardıñ qaysısınıñ esi avısqan degendey, ekevine alma-kezek jaltañ-jaltañ qarasqanı äli esinde. (H.D.H., s. 56)

"O sırada çadırda oturan halkın ileri gelen iyi insanlarının tamamının bunların hangisi aklını kaybetmiş der gibi, ikisine de sırayla ürkek ürkek bakmaları hâlâ aklında."

• … mınanday sürgin jorıqta bir kün bolmasa bir küni soñındağı qolına sırın aldırıp qoyuvı da mümkin. (H.D.H., s. 63)

"Bunun gibi bir seferde bu gün olmasa da, bir gün arkasındaki askerlerin sırrını anlayıp öğrenmesi de mümkün."

• Qorqıtqannıñ jöni osı eken dep kirip-şığıp jürgen qızmetşilerge oñdı-soldı baqırıp-şaqıra berseñ, qazir qasıñ men qabağıñdı bağıp, siltidey tunıp otırğan tınış halqıñdı künderdiñ küninde sırtıña şığarıp aluvıñ mümkin. (H.D.H., s. 64)

“Korkutanın amacı buymuş deyip girip çıkan hizmetçilerin önünden arkasından bağırıp çağırırsan, şimdi kaşını gözünü çatarak sessiz sakin duran halkını gelecek günlerde kendinden uzaklaştırman mümkün.”

• Burınğı sel sel me… (H.D.H., s. 66)

“Önceki sel sel mi…”

• Körşi-qolañnıñ da ıñğayı biz jaqta… (H.D.H., s. 68)

“Komşu orduların da desteği bizim tarafta…”

• Qaq aldındağı qaz qatar tizilgen qan küreñ savıttılar - qolbasşıları. (H.D.H., s. 71)

“Tam karşısında sıra sıra dizilen kiremit renkli zırhlılar ordu komutanları.”

• - Taqsır iyem, jer betinde onday suluv bolsa, tek jañğız Şiydürge hannıñ hanımı Gürbeljin ğana **boluvı mümkin**… (H.D.H., s. 75)

“- Efendim, yer yüzünde böyle bir güzel varsa, sadece Şiydürge Han’ın hanımı Gürbeljin olabilir[20]…”

• Qazına ustavşı. (H.D.H., s. 78)

“Hazinedar.”

• Arasında mırs-mırs jılap turğandarı da barşılıq. (H.D.H., s. 86)

“Aralarında sessiz sessiz ağlayanlar da var.”

• Qaraş, tikkeni kürke, asqanı baqıraş… (Ş., s. 94)

“Karaş, diktiği (delik deşik) çadır, pişirdiği bakraç (fakir aşı)…”

• Qaraş paqırğa äytevir tamaq işe almas demegenderine de şükirlik. (Ş., s. 94)

“Fakir Karaş’a hani yemek yiyemez demediklerine de şükür.”

• Baqıt... (Ş., s. 104)

“Mutluluk…”

[20] “… tek jañğız Şiydürge hannıñ hanımı Gürbeljin ğana boluvı mümkin.” cümlesi Türkiye Türkçesine “… sadece Şiydürge Han’ın hanımı Gürbeljin olması mümkün.” şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi “… sadece Şiydürge Han’ın hanımı Gürbeljin olabilir.” biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı isim cümlesine nazaran daha anlamlı ve metne uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Onday qayıs qamşınıñ sanıñnan qan savlatıp sabıltıp jetkizetin jeri - baq şığar, dävlet şığar, dañq şığar[21]… (Ş., s. 105)

"Böyle bir deri kırbaçın kalçanızdan kan akıttığı yer muhtemelen şanstır, zenginliktir, şandır…"

• Köñildiñ qorğanışı - aldanış. (Ş,. s. 111)

"Gönlün sığınağı aldanıştır."

• Därjannıñ üyi küni-tüni mäjilis. (Ş., s. 115)

"Darcan'ın çadırı gece gündüz kalabalık."

• Osı mañaydan tesip şığuvı mümkin. (Ş., s. 116)

"Buradan delerek çıkması mümkün."

• Qudıqşınıñ jalğız serigi - ürey. (Ş., s. 117)

"Kuyucunun tek yoldaşı korkudur."

• Osınşa azaptanıp qazğanda jöndi suv şıqsa jaqsı, al suvdıñ kindigi bir köş buruv qaluvı da mümkin ğoy. (Ş., s. 117)

"Bu kadar sıkıntı çekip kazdığında temiz su çıksa iyi ama suyun kaynağının bir zaman sonra kuruması da mümkün ya."

• Bul biletin tereñ qudıqtardıñ bäri bul deñgeyden tömende… (Ş., s. 125)

"Bildiği derin kuyuların hepsi bu rakımın altında…"

• Sonı oysa, ar jağı-suv... (Ş., s. 126)

"Onu delse diğer tarafı su…"

• Tipti osı mañaydan tesip şığuvı da mümkin. (Ş., s. 126)

"Hatta oralardan bir yerden delip çıkması da mümkün."

[21] *Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi* adlı lügatte "İsim ve fiil soylu sözcüklerden sonra gelerek bolar 'olur', boluvğa tiyis 'olmalı', ğoy 'DIr, ya' manasında kullanılan söz." (Väli vd., 2013: 1431) şeklinde tanımlanan *şığar* sözcüğü Kazak Türkçesinde isim soylu (esim) sözcüklerden sonra geldiğinde ekseriyetle *ğoy/ qoy* pekiştirme edatı ile benzer bir işleve sahip olur yani beraberinde kullanıldığı ismi mana bakımından pekiştirir. Bu sözün cümleye aynı zamanda *ihtimal* anlamı kattığı da görülmektedir. Örnek cümlede geçen *şığar* sözü cümleye *ihtimal* anlamı katmış ve kelime Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine *muhtemelen* şeklinde aktarılmıştır.

• Botaları men qozılağına suv jetkize almay janı küyip jürgen qatındardıñ qaq mañdaydan salıp qaluvı da mümkin. (B.T., s. 131)

“Kuzu ve oğlaklara su yetiştiremediği için çaresiz kalan kadınların tam önüne çıkması da mümkün.”

• Äli esinde… (B.T., s. 132)

“Hâlâ aklında…”

• Älgi jañağı eki ayaqtıdan mañayınıñ bäri qopa… (B.T., s. 133)

“Az önceki iki ayaklının etrafı tamamen kamışlık…”

• Ernekke bir ilikse, ar jağı bostan. (B.T., s. 139)

“Kenara bir çıkabilse öteki taraf bostan.”

• Ar jağı quz. (B.T., s. 140)

“Diğer yanı uçurum.”

• Davsı da tanıs. (B., s. 141)

“Sesi de tanıdık.”

• Qız-qız duvdıñ köbi artta. (B.T., s. 146)

“Patır kütür seslerin çoğu arkasında.”

• İyisinen tanıdı — jılqı. (B.T., s. 158)

“Kokusundan tanıdı, bu bir at.”

• Adamdar. (B.T., s. 158)

“İnsanlar.”

1.1.1.2. Özel İsim (Jalqı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Tek olan, tam bir benzeri bulunmayan *jalqı zat esim*lerin (özel isim, has isim) ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimiyle isimli bir yüklem unsurunu meydana getirdiği örnek cümlelere aşağıda yer verilmiştir.

• Qolına ittiñ basın ustatsañ da körer emes, eki közi Ajarda. (B., s. 4)

“Eline itin kafasını iliştirsen bile farkına varmaz, iki gözü Ajar’da.”

• Bunıñ burın, o da etegine namaz oqıp jürmese de, tap üyine vaqtılı qonıp turatınday tärtibi bar şığar dep oylaytın bir adamı Señgir. (B., s. 6)

"O, önceleri namaz kılmasa da evine tam vaktinde gelmek gibi bir düzeni var diye düşündüğü tek adam Sengir."

• Osınşa özegi örtenip turğan halıqtıñ ortasındağı köñili jaylı jañğız Balpan bay. (B., s. 31)

"Bu kadar meraktan yanıp tutuşan insanın arasında gönlü rahat olan sadece Balpan Bay."

• Anav şiyırşıq atıñqırağan ülkendevi – Şiydürgeniki… (H.D.H., s. 80)

"Şu bükülmüş olan büyük boynuz Şiydürge'nin (dir)…"

• Äzirge qılp etpegen jañğız Eñsep. (Ş., s. 120)

"Şimdilik kıpırdamayan sadece Ensep."

• Seyis qoy. (B.T., s. 146)

"Seyis ya."

1.1.2. Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri

Sıfatlar, adların farklı özelliklerini gösteren kelimelerdir. Sıfatların isimlerle pek çok ortak yönünün bulunması hasebiyle bazı dil bilimciler Türkçede bu sözcükleri ayrı bir kelime türü olarak kabul etmeyip isim grubuna dâhil etmektedir. Örneğin, Deny *Türk Dil Bilgisi (Osmanlı Türkçesi)* adlı eserinde adları *değişmeli ad* ve *değişmesiz ad* olmak üzere iki katagoriye ayırdıktan sonra zarflar ile beraber sıfatları da *değişmesiz ad* katagorisine alır (Deny, 2012: 197). Buna benzer bir yaklaşım Ergin için de geçerlidir. Ergin, sözcükleri mânâ ve vazife bakımından *isimler, fiiller* ve *edatlar* olmak üzere üç gruba ayırdıktan sonra sıfatları da isim grubu içerisinde değerlendirir. Ergin'e göre sıfatlar tek başlarına bir vasıf ve belirtme isimleridir. Bu vasıf ve belirtme isimleri ancak başka isimlerle kullanılıp onların bir vasfını veya bir belirtisini, hususiyetini ifade ettikleri zaman sıfat olur, sıfat ismini alırlar. Fakat bu kelimeler tek başlarına ortak isimlerden başka bir şey değildirler (Ergin, 2013: 362). Bozkurt da sıfat hakkında adları tanımlayan sözcüklerdir, tanımını yaptıktan sonra sıfatların gerektiğinde ad gibi kullanıldığını, adlardan ayrılan tek yanının kimi sıfatların karşıtlarının bulunması (uzun/ kısa, yorgun/ dinç, durağan/ devingen vb.) olduğunu söyler. Bozkurt'un

ifadesiyle sıfat, özellik belirten bir sözcüktür. Bu durumda bir sözcük bir özelliğin adı, bir adın özelliği yahut yüklemin oluşunu belirten bir ifade olabilir. Böylece sıfat türündeki sözcükler; sıfat, ad veya belirteç görevinde kullanılır (Bozkurt, 2000: 46-47).

Banguoğlu ise eserinde kelime türlerini söz içindeki işleyişleri bakımından ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem ve fiil olmak üzere sekiz gruba ayırırken bunun sebebini,

> "Dilin kelimelerini daha çok söz içindeki işleyişleri açısından göz önüne alırsak onları sadece isim ve fiil sınıflarına ayırmanın yeterli olmadığını görürüz. Çünkü Türkçede de fiil sınıfının bütünlüğüne karşılık yapıca isim sınıfından sayılan kelimelerin işleyişçe farklılaşmış, cümlede ayrı vazifeler edinmiş oldukları görülür. Bu sebeple isim sınıfını parçalamak ve kelimeleri söz içindeki işleyişlerine göre daha geniş bir sınıflandırmaya tabi tutmak gerekliliğine uyarız." (Banguoğlu 2015: 151-152) şeklinde açıklar.

Korkmaz ise sıfatların ad soylu bir sözcük olduğunu ifade ettikten sonra bu sözcüklerin ad veya sıfat diye adlandırılmalarının aslında kullanılış biçimlerine bağlı olduğunu ve bu türler arasında önemli ayrılıklar bulunduğunu ifade eder. Korkmaz' göre:

> "Adlar somut veya soyut bir nesneye ad oldukları, kendi başlarına bir varlığı bir nesneyi karşıladıkları hâlde, sıfatlarda böyle bir özellik yoktur. Onlar kendi başlarına bir varlığı, bir nesneyi temsil edemezler. Yalnızca varlık ve nesnelerde var olan niteleme ve belirtme özelliklerini soyut olarak gösterirler: akıllı, küçük, mavi, zengin, birkaç gibi." (Korkmaz 2017: 335)

Korkmaz'ın da değindiği gibi sıfatların tek başına adlar gibi bir kavramı, nesneyi karşılayabilme güçleri bulunmaz. Örneğin, güzel kelimesi soyut veya somut bir nesneye, varlığa ad olamaz. Bu kelime bir addan önce kullanıldığı takdirde nesnenin veyahut varlığın bir niteliğini bildirir. Aksi takdirde *bir sıfat tek başına yalın bir kavram olmaktan öteye geçemez* (Korkmaz 2017: 335). Kanaatimize göre de sıfatların isimden bağımsız bir tür olmadığı, her ismin sıfat göreviyle de kullanılabileceği yolundaki kesin görüşler kendi içerisinde tezatlar barındırır. Bir kere özel isimler ile -mak, -mek; -ış, -iş, -uş, -üş'lü hareket isimleri, -gı, -gi, -gu, -gü gibi diğer bazı eklerle yapılan isimler sıfat olmaya elverişli değildir. Bu durumun tersi de söz konusudur. Örneğin, -lı, -li, -lu, -lü; -sız, -siz, -suz, -süz vb. ekler isimden ziyade daha çok sıfat olarak kullanılabilecek kelimeler türetir: akıllı, şehirli, şekersiz, akılsız vb. Ayrıca hem isim hem de sıfat olarak kullanılabilen kelimeler, sıfat olarak kullanıldıkları zaman herhangi bir ek almazlar. Bu yönleriyle de adlardan ayrılırlar (Demir ve Yılmaz 2012: 223). Kısacası bir sözcüğün türünün saptanması o sözcüğün cümle içerisindeki rolü yani işlevi ve aldığı eklere bağlıdır. Türkçede sıfatları isimlerden ayıracak olan kıstaslar ancak iyelik, çokluk ve ad çekim eklerini almaması ve sözdizimiyle ortaya çıkar. Fakat burada Zeynalov'un:

> "Lakin bize öyle geliyor ki bir dizi niteleme sıfatı fiilden önce geldiği takdirde de vasıf ve özelliğini yitirmeyerek yine de sıfat olarak kalır. Onların cümlebilimsel görevlerine gelince şunu göstermek olanaklıdır ki, sıfatlar bu durumda niteleme (tarz-ı hareket) zarflarının işlevini görse de kelime türü olarak yine sıfattırlar. Örneğin yahşı, pis, gözel gibi sıfatlar ister eşya (isim) önünde ister fiil önünde belirleyen olarak çıksın her iki hâlde de sıfattan başka bir şey değildirler." (Zeynalov 1993: 124) şeklindeki görüşlerini de dikkate almakta fayda vardır.

Kıpçak Türkçesinde kullanılan sıfatların durumu genel Türkçe ile aynıdır. Bu konuda Güner, Kıpçak Türkçesinde kullanılan sıfatların genel Türkçeden ayrılmadığını, isimden isim ve fiilden isim türeten yapım ekleri ile oluşturulan bazı sözcüklerin tür bakımından birer ad olsalar da görev bakımından cümlede sıfat göreviyle kullanılacağını ifade eder (Güner 2013: 275).

Günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinin bir kolu olan Kazak Türkçesinde de *sın esim* adı verilen sıfatlar, ismin her türlü niteliğini bildiren kelimeler şeklinde tanımlanır (Balakayev ve Sayrambayev 2003: 49). *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserde, sın esim yani sıfatın ismin her türlü niteliğini birdirmesi münasebetiyle isimlerle ilişkilendirildiğini ve isim tamlamalarında da çok fazla kullanıldığı ifade edilir (Balakayev ve Sayrambayev 2003: 49). Isqaqov ise eserinin "Sın Esim" başlığı altında sıfatlar ile bir nesnenin niteliğinin, yapısının, boyutunun, renginin, ağırlığının ve diğer benzer özelliklerinin ifade edildiğini söyler. Sıfatlar, morfolojik özellikler açısından diğer isimlerden farklı, kendisine has özelliklere sahiptir. Söz gelişi, sıfatlar doğal işlevine uygun olarak ismin niteliyici, tanımlayıcı bir unsuru göreviyle kullanıldığında herhangi bir ek (çekim eki) alıp değişikliğe uğramaz (Isqaqov, 1991: 166). Yani, Kazak Türkçesinde de sıfatlar tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi hâl, iyelik ve çokluk ekleri alamaz. Aldıkları takdirde isimleşir. Bu sıfatları isimlerden ayıran en önemli vasıflarından birisidir. Ayrıca Isqaqov, bazı sıfatların ismin yanı sıra fiil soylu sözcükleri de niteleyebildiğini ve bu görevleriyle de zarf olarak kullanıldıklarını söyler. Kazak Türkçesinde bazı isimler hem ad hem de sıfat işlevine sahipken bazı sıfatlar da hem sıfat hem de zarf göreviyle kullanılabilmektedir (Isqaqov, 1991: 167). Bu da bizlere sözcüğün cümle içerisindeki yerinin anlam ve göreviyle doğrudan ilgili olduğunu göstermektedir. *Qazaq Tili Grammatikası* adlı eserde de *sın esim* adı verilen sıfatların nesnenin şeklini ve rengini (kök 'mavi', aq 'ak'); hacmini, büyüklüğünü, ağırlığını (biyik 'yüksek', kişi 'küçük', tar 'dar'); kalitesini, özelliğini (jaqsı 'iyi', jaman 'kötü', jalqav 'tembel'); tadını, kokusunu ve benzer özelliklerini (aşşı 'tuzlu', tuşşı 'tuzsuz, yavan', jumsaq 'yumuşak', qışqıl 'ekşi') ve hareket, eylem zaman ve mekân özelliklerini (tastı 'taşlı', balalı 'çocuklu', bilimdi 'bilgili', susız 'susuz', köteriñki 'yüksekçe', tömengi 'alçakça') belirttiği ifade edilir (Erdembekov vd. 2019: 86-88). Kazak Türkçesinde *sın esim* adı verilen sıfatlar, ek fiilin (e-) şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilmektedir. Bu konuda Balakayev de isim, sıfat, sayı ismi, zamir gibi isim sözlerin cümle içerisinde herhangi bir yardımcı fiile gerek duymadan (yardımcı fiiller gelecek zaman anlamı katar) cümle içerisinde yüklem olarak kullanılabileceğini söyler (Balakayev ve Sayrambayev 2003: 121-122).

Aşağıda yer alan örnek cümlelerde *sın esim* adı verilen sıfatlar, ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirmiştir.[22] Bu çekimde ek fiil (e-) düşer ve çekim zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Bu çekimde zamir menşeli şahıs eklerinin 3. şahısları eksiz olan biçimi kullanılır yani 3. şahıs çekimleri herhangi bir ek almaz. Kazak Türkçesinde pek çok lehçeden farklı olarak "–DIr" bildirme eki bulunmaz. Kazak Türkçesinde isimli yüklem unsurundan sonra bazen "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Bu pekiştirme edatı Türkiye Türkçesine *–DIr* yahut *ya* şeklinde aktarılır.

• Qoydıñ sanı qazir qanşağa jetkeninen özi de beyqabar. (B., s. 3)

"Koyun sayısının şimdi kaça ulaştığından kendisi de habersiz."

• … äkimdermen de qabağı oñ. (B., s. 3)

"… yöneticilerle de arası iyi."

• Ustasa üyi sändi, pisirse ası tätti. (B., s. 5)

"Oturduğu ev görkemli, pişirdiği yemek lezzetli."

• Kelgen elimiz bir ğoy… (B., s. 6)

"Geldiğimiz memleket aynıdır…"

• Şalqar dävletiñ bolğanmen, oğan iye bolatın adamıñ şamalı. (B., s. 8)

"Çok zengin olsan bile ona sahip olacak adamın az."

• … üydegi qurdas aman ba özi? (B., s. 9)

"… evdeki hanımın iyi mi?"

• Sen osı toqal alıp jürgennen savmısıñ? (B., s. 9)

"Sen bu kumayı aldığın için memnun musun?"

• Quday köpten jarılqay ma, azdan jarılqay ma – o da belgisiz… (B., s. 12)

"Allah çok olanı mı korur, az olanı mı? O da belirsiz…"

[22] Aşağıda yer alan örnek cümlelerde geçen ve koyu renkle yazılı "**däl, birdey, qayran, äzir, jaybaraqat, keyin, riza**" gibi sözcükler lügatlerde sözcük türü olarak zarf türünde gösterilmektedir. Fakat zarf soylu sözcükler cümlede fiili etkilediği ve cümlede yüklem olarak kullanılamadığı için bu kelimelerin yüklem olduğu cümlelerde sözcükler söz dizimi hususu da dikkate alınarak zarf değil zarf ile pek çok ortak özelliklere sahip olan sıfat bahsi içerisinde değerlendirilmiştir.

• … o da bir, qoy soñındağı qoyşısı da bir… (B., s. 14)

"… o da aynı bir sürünün ardındaki çoban da aynı…"

• Qonaqtıñ är sözin tarazılap, ar jağınan astar izdep, iştey **añdısuvlı**. (B., s. 15)

"Misafirin her sözünü değerlendirip sözünün ardındaki imaları bulmaya çalışıp belli etmeden konuğunu takip ediyor[23]."

• Künde kelip körip jatpasa da aytqanınıñ bäri **däl**. (B., s. 16)

"Her gün gelip görmese de söylediklerinin tamamı doğru."

• El işi qızıq qoy… (B., s. 17)

"Milletin düşüncesi enteresandır…"

• — Dareke, kelisiñiz de, jürisiñiz de durıs. (B., s. 19)

"— Darjan Abi, gelişiniz de tavrınız da doğru."

• Oğan ağayın riza bolsa, men **rizamın**. (B., s. 21)

"Buna akrabalarımın razıysa ben de razıyım."

• Säke, buyımşılavıñız durıs. (B., s. 21)

"Savıtpay Abi, niyetiniz düzgün."

• … öner salıstıram degenderge de, bäseke qızıqtaymın devşilerge de esigim aşıq… (B., s. 21)

"… hünerlerimi göstereceğim diyenlere de yarışmaya ilgi duyanlara da kapım açık…"

• Burın aralası joq beytanıs ruvlardan da jurt köp. (B., s. 25)

"Önceden karşılaşmadığı yabancı boylardan insanlar çok."

• Bir qulağı şunaq… (B., s. 30)

"Bir kulağı yapışık…"

[23] "Añdısuvlı" sözcüğü cümlenin bağlamına dayalı olarak "gözetlemekli" şeklinde aktarılamadığı için kelime Türkiye Türkçesine fiil şeklinde çevrilmiştir. Bu nedenle "añdısuvlı" kelimesinin yer aldığı bu cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Olar qay jigitti maqtarın bilmey, bärine de esteri ketüvli, olarğa salsañ - bäri de äsem, bäri de jaysañ. (B., s. 31)

“Onlar hangi delikanlıyı öveceklerine karar veremezler, hepsine de hayran kalmışlar, onlara kalsa hepsi de yakışıklı, hepsi de güler yüzlü.”

• Kim ozatının bilmeymiz, äytevir, balañnıñ bağı aşılğalı turğanı anıq… (B., s. 32)

“Kimin kazanacağını bilmiyoruz, nihayetinde çocuğunun bahtının açık olacağı kesin…”

• Qazir kilemniñ üsti bos. (B., s. 32)

“Şimdilik halıların üstü boş.”

• Möldir aspannıñ kökjiyeginen urlana köterilip kele jatqan qaymıjıq bult pen oqtın-oqtın bir lüp etip qayta basılıp qalıp turğan teristik samalınan basqanıñ bäri qıbırsız. (B., s. 35)

“Berrak gökyüzünün ufkundan gizlenmek için yükselen ince bulut ile ara sıra uğuldayıp daha sonra tekrar dinen kuzey rüzgârından başka her şey hareketsiz.”

• Qazınıñ kesigi qaq… (B., s. 39)

“Hakemin kararı doğru…”

• Äzirge onıñ köñili jay. (B., s. 42)

“Şimdilik gönlü rahat.”

• … bäriniñ de qabağı qatuv… (B., s. 44)

“… hepsinin de kaşları çatık…”

• Qazir bäyge jolına şığatın jiyırma attıñ basınan baqayına deyin siypattap älek. (B., s. 44)

“Şimdi yarışacakları yola doğru giden yirmi atı başından ayaklarına kadar görüp anlatmak daha zor.”

• Attarğa jeldiñ birese öz jalıñmen öziñdi sabap, omıravınan tömpeştep bıja-tıja bop, tulının tütip doldanğanı, birese teriñdi sürtip, erkelete siypap, astı-üstiñe tüsip järevkelegeni qızıq… (B., s. 46)

“Atlara rüzgârın bazen kuvvetli bir şekilde çarpıp göğüslerine vurup oldukça şiddetlenerek tüylerini didip öfkelendirmesi bazen de atların terlerini kurutup tüylerini okşayarak şımartıp her taraflarına nüfus edip onları rahatlatması ilginç…”

• … basında jügeni bar jılqınıñ özi beyhabar. (B., s. 46)

"… başlarında dizgini olan atların kendisi de bîhaber."

• Bunıñ tuqımına bas pen közdiñ qajeti şamalı… (H.D.H., s. 54)

"Bunun soyunda baş ile gözün pek lüzumu yok gibi…"

• Mergenderdiñ jaqın jürgeninen alıs jürgeni qavipti, mergen emesterdiñ alıs jürgeninen jaqın jürgeni qavipti. (H.D.H., s. 55)

"Nişancıların uzakta yürüyeni yakında yürüyeninden daha tehlikeli, nişancı olmayanların da uzakta yürüyenlerinden yakında yürüyeni daha tehlikeli."

• … mına nemeniñ esi durıs pa? (H.D.H., s. 55)

"… bunun aklı başında mı?"

• Düniyede biylevşi atavlı bet-ajarı keliskenmen, denesinde tırtığı bar suluv äyelmen **birdey** ğoy. (H.D.H., s. 58)

"Dünyada hükümdar denen kişi, yüzü güzel olsa bile vücudunda yara izi olan güzel bir kadın ile aynıdır."

• Kün jılı. (H.D.H., s. 59)

"Hava ılık."

• Ol özgelerdi säl närse üşin jer qaptırıp jatatın qatıgez hannıñ özine elden ala böten nege qanı qata qalğanına qaşan da **qayran**. (H.D.H., s. 59)

"O, başkalarından önemsiz şeyleri bahane ederek topraklarını ellerinden alan merhametsiz hanın halktan kopuk olmasına, onlara neden hınç duyduğuna uzun süredir şaşkın."

• Qayta oğan sol jurttıñ quptağanınan göri uqpağanı keregirek. (H.D.H., s. 59)

"Bilakis halkın onu onaylamasından ziyade anlamaması daha gerekli."

• Sosın abdırağan kisige şının aytqızuv, ämiriñdi orındatuv bärinen oñay. (H.D.H., s. 61)

"Sonra telaşlanan kişiye gerçeği söyletmek, emrini yerine getirtmek her şeyden kolaydır."

• Endigi jorıqtı uldarı men bahadurlarına tastap, osı iyemdengen eli men jeriniñ qızığın körüvge şıqqan jön şığar[24]. (H.D.H., s. 63)

"Sıradaki seferi oğulları ve bahadırlarına bırakıp bu ele geçirdiği memleket ile toprakların nimetlerini görmeye çıkması daha doğru galiba."

• Bekzadalar jağı: «Taqsır, bul mañğuldar da bir, tav men tastıñ tağı añı da bir. (H.D.H., s. 68)

"Beyzadeler tarafı: "Efendim, bu Moğollar da aynı, dağ ile taşın vahşi hayvanı da aynı."

• Tüsiniñ özi kökpeñbek… (H.D.H., s. 69)

"Renkleri gök mavisi…"

• Endeşe, mınav Şiydürgeniñ dämesin qara! (H.D.H., s. 76)

"Öyleyse, şu Şiydürge'nin niyeti kötü!"

• Odan jañğız-aq ayırması - öñi qızğıltım. (H.D.H., s. 79)

"Ondan farkı sadece ön yüzünün pembe olması."

• Bul ne aytsa da **äzir**. (H.D.H., s. 82)

"O ne söylerse söylesin hazır."

• Tügel juvsap qalğan elinen, küyevinen janı artıq pa! (H.D.H., s. 84)

"Tamamen yok edilmiş halkından, kocasından canı daha mı değerli?"

• ...Qara özenniñ qağanağı qarq, sağanağı sarq. (H.D.H., s. 87)

"… Kara Nehir sakin."

• Bunday tastı sonav üş kündik jerdegi qulama ernekten tasıp äkelüvdiñ özi küş. (Ş., s. 92)

"Böyle taşları şu üç günlük uzaklıktaki uçurumun kenarından getirmek de ayrı zor."

• … iti üregeş, qızı külegeş… (Ş., s. 94)

"… iti çok havlayan, kızı sırıtkan…"

[24] Bu örnekte, "-qan" ekini almış olan sözcük isim fiil görevinde kullanılıp cümlenin yüklemi "jön şığar" (doğru galiba) ifadesidir (bkz. Esimşe 'Sıfat-Fiiller, Ortaçlar, Participle'). Bu ifadede "şığar" sözcüğü ise cümleye "-DIr, galiba" manasıyla *olasılık* (ihtimal) anlamı katıp sözü söyleyen kişinin olay yahut durumla ilgili fikrini ifade eden bir modal kelimedir.

• Tüksiygen sız qabırğalar men suv qiyırşaq topıraqtan basqa, eki iyininen ajdahaday ayqara basqan kör-qarañğıdan basqa körgeni de şamalı. (Ş., s. 97)

"Sert nemli duvarlar ile sulu topraktan başka omzuna ejderha gibi çaprazlamasına çöken zifiri karanlıktan başka pek gördüğü bir şey de yok."

• Qırsıq Quljan men qorbañ Därjan bir eneden tuvğan devge adam nañğısız. (Ş., s. 101)

"İnatçı Kuljan ile Kaba Darjan'ın aynı anadan doğduğuna inanmak zor."

• Döñgelek ottı köziniñ nurı jumsaq. (Ş., s. 101)

"Yuvarlak, ateşli gözünün ışığı yumuşak."

• Ağayın-jekjatqa da aralasımı mol. (Ş., s. 101)

"Akrabaları ile münasebeti de çok."

• Tek Eñseptiñ ğana nazarı sınıq. (Ş., s. 106)

"Sadece Ensep'in gözleri hüzünlü."

• … al sabırlıları jas äyelderdiñ är qiymılın qalt jibermey **ünsiz bağuvlı**. (Ş., s. 107)

"… sabırlı olanlar ise genç gelinlerin her hareketine hemen tepki vermez, sessiz kalır[25]."

• Oramal surağandı sıltavratıp, endi kelinşekterdiñ omıravın mıtıp, mıqındarın şımşıp, avızben ayta almay jürgen añsarların qolmen bildirip jatqandar da köp. (Ş., s. 108)

"Mendil istemeyi bahane ederek şimdi gelinlik kızların göğsünü ve kalçalarını çimdikleyip konuşamadığı isteklerini (arzularını) eliyle gösterenler de çok."

• Mınav jer şuqığan eki ayaqtı pendelerden o da jaqsı. (Ş., s. 110)

"O da bu toprak kazan iki ayaklı insanlardan güzeldir."

• Öñi äli kögistev. (Ş., s. 112)

"Yüzü hâlâ yeşilimsi."

• Qudıqşı emen kübini qos qoldap köterip ap, bas qoyıp edi, suvı tuşçı. (Ş., s. 113)

"Kuyucu meşe kovayı iki yerinden tutup kaldırıp tepesine dikmişti, suyu tatlı."

[25] "… al sabırlıları jas äyelderdiñ är qiymılın qalt jibermey ünsiz bağuvlı." cümlesi Türkiye Türkçesine "… sabırlı olanlar ise genç gelinlerin her hareketine hemen tepki vermez, sessiz kalır." fiil cümlesi şeklinde aktarılabildiği için "… ünsiz bağuvlı." ifadesinin yer aldığı bu cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Suv jaqın. (Ş., s. 116)

“Su yakın.”

• İyeginde tuqıl joq, kök jarğaq köse. (Ş., s. 120)

“Çenesinde diş yok, parlak derisi köse.”

• Ne toñıp otırğanı, ne külip otırğanı belgisiz[26]… (Ş., s. 121)

“Ne üşüdüğü ne de güldüğü belli…”

• Añ ustap qarıq qılıp jatqanı şamalı. (Ş., s. 122)

“Av yakalayarak üstesinden gelmişliği de az.”

• Äytevir, qatın-balanıñ kirgen-şıqqanın añdıp jatqannan jaqsı ğoy… (Ş., s. 122)

“Nihayetinde kadın ve çocukların yanında oturmaktan daha iyidir ya…”

• Jım-jırt tünde o da dıbıssız. (Ş., s. 126)

“Sakin gecede o da sessiz.”

• Bir avıq quzşıñdarda bolatın ülken-ülken üñgirlerden küñirene şığatın jeldiñ ızıñı deyin dese, kün tımıq. (Ş., s. 126)

“Bir ara zirvede bulunan koca koca mağaralardan sanki feryat edercesine esen rüzgârın vızıltısı olsa da gün sakin.”

• Teñiz bügin de tınış. (Ş., s. 127)

“Deniz bugün de sakin.”

• Qalpaq moşqap külip turğanı, ya ayap turğanı belgisiz… (Ş., s. 129)

“Kalpak’ın ona hınzırca güldüğü ya da acıdığı belirsiz…”

• Jazda ot-suvıñ **äzir**. (B.T., s. 138)

“Yazın ot ve suyun hazır.”

[26] Türkiye Türkçesi gramerciliğinde *ne ... ne ...* bağlacı biçimce olumlu anlamca olumsuz unsurları birbirine bağlar. Örneğin, *ne üşüdüğü ne güldüğü belli* ifadesinde kişinin üşüdüğü de güldüğü de belli değildir. Bu ifade biçimce olumlu anlamca ise olumsuzdur. Fakat Kazak Türkçesi gramerciliğinde ise *ne ... ne ...* bağlacı biçimce de anlamca da olumsuz olan ögeleri birbirine bağlamaktadır: *Ne toñıp otırğanı, ne külip otırğanı belgisiz.* Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılacak olan aktarımlarda bu hususa dikkat edilmesi gerekmektedir.

• Üydiñ irgesindegi kelte jelide şabdar biye baylavlı… (B.T., s. 141)

“Çadırın yakınındaki iki kazık arasında gerilmiş kısa urganda kula renkli bir kısrak bağlı…”

• Qiymılınıñ bäri mayda, biypaz. (B.T, s. 142)

“Hareketlerinin tamamı kibar, nazik.”

• Küni boyı kürek ustap jürgenmen, qolı jumsaq… (B.T., s. 142)

“Gün boyu kürek tutuyor, ama elleri yumuşak…”

• Är jer-är jerde äsem kögeriş, ağıp jatqan suvı da mol. (B.T., s. 144)

“Her yer yemyeşil, akar suyu da bol.”

• … jılqı balası da jeterlik. (B.T., s. 144)

“… taylar da yetecek kadar.”

• Seyis **jaybaraqat**. (B.T., s. 152)

“Seyis sakin.”

• Avıldıñ qara-qurası da mol. (B.T., s. 153)

“Köyün insanı da çok.”

• Odan keyingi attardıñ da şabısı tıñ. (B.T., s. 154)

“Ondan sonraki atların da hızı iyi.”

• Üşinşi aynalımnıñ özinde sır aldırğandar köp. (B.T., s. 154)

“Üçüncü turda durumunu belli edenler çok.”

• Ötken jolı üsti-üstine taqımın qısuvmen bolğan, bügin tipti jaybaraqat qalğıp kele jatqannan sav ma özi? (B.T., s. 154)

“Geçen sefer üst üste bacaklarını kısmasına rağmen bugün tamamen kaygısızca davranması normal mi?”

• Tek quyrığı **keyin**. (B.T., s. 155)

“Sadece kuyruğu geride.”

• Äytevir, adam emes, qarası ülken. (B.T., s. 158)

“Nihayetinde bir insan değil, gölgesi büyük.”

• … deni sav, suv men otqa da täbeti jaqsı… (B.T., s. 160)

"… vücudu sağlıklı, su ile ota da iştahı iyi…"

• Sodan beri aspandağı ay men kün de jartıkeş, ayağınıñ astında jarqırap jatqan aydın köl de jartıkeş, burın qanşa şapsa da şegine şığa almaytın baytaq älem de jartıkeş… (B.T., s. 161)

"O günden beri gökyüzündeki ay ile güneş de yarım, ayağının altında ışıldayan parlak göl de yarım, önceleri ne kadar koşsa da sınırına ulaşamadığı uçsuz bucaksız dünya da yarım…"

1.1.3. Zamirlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Cümle içerisinde kişi, işaret, soru ve belirsizlik gibi yollarla ismin yerine geçen, isim gibi kullanılan kelimelere zamir adı verilmektedir. Zamirler bir isim olmadığı hâlde isimlere büyük benzerlik gösterir. Zamir olan kelimelerin isimlere olan bu benzerliği hususunda Banguoğlu, "Zamirler her hâlleriyle adlara benzerler. Onlar gibi çoklulanırlar, isim çekimine uğrarlar ve adtakımlarına girerler. Zamirler söziçinde de adların aldıkları bütün işleyişleri alırlar. Kimse, nesne, yüklem ismi olurlar, çekim hâlleriyle cümlede isimleme olurlar." bilgisini paylaşır (Banguoğlu, 2015: 356). Cümle içerisinde ismin yerine geçen, başta hâl ekleri olmak üzere ismin aldığı işletim eklerini alabilen, isim tamlamasında tamlayan veya tamlanan vazifesini üstlenen zamirler yerine geçtikleri ismin gerçek mânâsını karşılayamazlar. Yani isimlerin yerini geçici olarak tutarlar. Bu sebeple bir isim ile yerine kullanılan zamir arasında bir bağ kurulabildiği müddetçe zamirler anlam kazanır. Eğer zamir ile isim ve bu ismin karşıladığı nesne, varlık arasında bir bağ kurulmadıysa o hâlde zamirlerin tek başına bir mânâsı yoktur. Zamirler kelime olarak tek başına bir anlam ifade edemezler. Bu konuda Bozkurt, zamir yani adılların tıpkı ilgeç, bağlaç ve ünlemler gibi başlı başına anlamları bulunmadığını söyler. Bu vasfıyla zamirler bir kişinin adı yerine onu anlatan bir başka sözcüğün söylenmesi gibidir. Gerçekte yeni ad o kişinin adı değildir, ama onun adının yerini tutar. O sözcük söylendiğinde biz hemen kimden söz edildiğini anlarız. Zamirler, bellekte var olan bir öğenin yerini alan gösterge sözcüklerdir. Zamir ile anlatılanı bildiğimiz için konuşmanın içeriğini anlarız (Bozkurt, 2000: 39).

Zamir konusunda aynı işlev Kazak Türkçesi için de geçerlidir. Kazak Türkçesinde *esimdik* adı verilen zamirler cümle içerisinde ismin yerine geçen, tek başına bir anlama sahip olamayan, isim işletim eklerini alabilen, tamlama oluşturabilen sözcükler olarak kullanılır. Isqaqov, *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserinde zamirlerin (esimdik), isim grubu içerisinde yer

aldığını söyler ve zamirlerin; eşyanın/ nesnenin/ varlığın adını, niteliğini, sayısını bildirmediği fakat onların (isim, sıfat, sayı isimleri) yerine kullanılabildiği bilgisini paylaşır. Zamirler belirli bir kavramı yahut fikri umumi bir şekilde karşılar. Zamirlerin kât'i manaları kendilerinden önce söylenen tümceye ya da genel ifadeye göre belirlenir. Isqaqov eserinde, zamir menşeli kelimeleri anlamlarına göre de; *jiktev esimdikter (şahıs zamirleri), siltev esimdikter (işaret zamirleri), surav esimdikter (soru zamirleri), özdik esimdikter (dönüşlülük zamirleri), jalpılav esimdikter (topluluk zamirleri), bolımsızdıq esimdikter (olumsuzluk zamirleri) ve belgisizdik esimdikter (belirsizlik zamirleri)* olmak üzere yedi gruba ayırmaktadır (Isqaqov, 1991: 207-210). Kazak Türkçesinde görülen *eşteñe ,eşnärse* (hiçbir şey), *eşqaşan* (hiçbir zaman), *eşbir* (hiçbir), *eşqanday* (hiçbir, hiçbir suretle), *eşqaysı, eşqaysısı* (hiçbiri), *eşqayda* (hiçbir yere), *eşkim* (hiç kimse) ve *däneme* (hiçbir şey, hiç) vb. olumsuzluk zamirleri ile *ärkim* (herkes), *bäri, barlığı, barşası* (hepsi) vb. topluluk zamirleri Türkiye Türkçesi gramer anlayışında belirsizlik zamiri olarak kabul edilir. Kazak Türkçesinde zamirler ek fiil vasıtası ile cümle içerisinde şimdiki zaman (geniş zaman) çekimine girmekte, yüklem türü olarak ise bir isimli (isimden) yüklem unsurunu meydana getirmektedir. Bu tarz isimli yüklem yapılarında "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Çalışmanın bu bölümünde zamirlerin ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümleler zamir çeşitleri göz önüne alınarak incelenecektir.

1.1.3.1. Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Kişi zamiri; kişi adlarının yerine geçen, varlıkları kişi olarak temsil eden zamirlerdir. Kazak Türkçesinde *jiktev esimdigi* adı verilen kişi zamirleri;

1. Teklik şahıs Zamiri: *Men*

2. Teklik Şahıs Zamiri: *Sen, Siz*

3. Teklik Şahıs Zamiri: *Ol*[27]

1. Çokluk Şahıs Zamiri: *Biz*

[27] Kazak Türkçesinde teklik üçüncü şahıs zamirleri içerisine "ol" zamirinin yanı sıra "sol, so, o, ana" zamirleri de dâhil edilmektedir (Tamir, 1989: 70).

2. Çokluk Şahıs Zamiri: *Sender, Sizder*

3. Çokluk Şahıs Zamiri: *Olar*[28] zamirleridir. [29]

Kişi zamirleri ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde bir isimli yüklem unsurunu oluşturabilir. Bu çekimde ek fiil (e-) düşer ve zamir menşeli şahıs eklerin vasıtasıyla çekim gerçekleşir. Kişi zamirleri bu çekimde hâl eklerini de alabilir. Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir:

Tablo 1.6. Kazak Türkçesinde Kişi Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Çekimi

	Yalın Hâli	**İlgi Hâli**	**Yükleme Hâli**	**Yönelme Hâli**	**Bulunma Hâli**	**Ayrılma Hâli**	**Vasıta Hâli**	**Eşitlik Hâli**
1. teklik şahıs	men	meniñ	meni	mağan	mende	menden	menimen	mendey meniñşe
2. teklik şahıs	sen, siz	seniñ, sizdiñ	seni sizdi	sağan sizge	sende sizde	senden sizden	senimen sizben	sendey sizdey
3. teklik şahıs	ol	onıñ	onı	oğan	onda	odan (onan)	onımen	onday
1. çokluk şahıs	biz	bizdiñ	bizdi	bizge	bizde	bizden	bizben	bizdey

[28] Kazak Türkçesinde çokluk üçüncü şahıs zamirleri içerisine "olar" zamirinin yanı sıra "solar, sodar" zamirleri de dâhil edilmektedir (Tamir, 1989: 70).
[29] Kazak Türkçesinde *siz* ve *sizder* nezaket, saygı bildiren kişi zamirleridir.

Tablo 1.6. Tablonun Devamı

2. çokluk şahıs	sender, sizder	senderdiñ, sizderdiñ	senderdi sizderdi	senderge sizderge	senderde sizderde	senderden sizderden	sendermen sizdermen	sender dey sizder dey
3. çokluk şahıs	olar	olardıñ	olardı	olarğa	olarda	olardan	olarmen	onlar day

Meniñ kitepterim sende me? "Benim kitaplarım sende mi? (Biray vd., 2018: 94)

Han Keneniñ batırlığı da, Abaydıñ sabırı da sende… "Han Kene'nin bahadırlığı da, Abay'ın sabrı da sende… (Koç ve Doğan, 2004: 385)

Ol altındar meniki ğoy. "O altınlar benimdir." (Erdembekov vd., 2019: 270)

Tez için yararlanılan metinde kişi (şahıs) zamirlerinin ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimine girerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

1.1.3.2. İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

İşaret zamiri; varlıkların, isimlerin yerine işaret yoluyla geçen zamirlerdir. Kazak Türkçesinde kullanılan ve *siltev esimdigi* adı verilen işaret zamirleri *bul, osı, sol, ana (anav), mına (mınav), bular, osılar, solar, analar, mınalar*[30] zamirleridir.[31] İşaret zamirleri tıpkı kişi zamirleri gibi hâl ekleriyle çekime girebilir. İşaret zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir:

[30] *Bular, osılar, solar, analar, mınalar* işaret zamirlerinin çokluk şekillerini oluşturur.
[31] Kazak Türkçesinde bu işaret zamirleri dışında *sonav* "orada", *osınav* "şunlar", *sona* "şunlar, onlar", *ene* "işte" ve *eneki* "işte, oradaki" gibi işaret bildiren sözcükler de kullanılmaktadır.

Tablo 1.7. Kazak Türkçesinde İşaret Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Çekimi

Zamirler	**Zamirlerin Hâl Ekli Kullanımı**[32]
bul	bunıñ, buğan, bunı, bunda/ buda, budan, bunımen, bunday
osı	osınıñ, osığan, osısı, osında, osıdan, osımen, osınday
sol	sonıñ, soğan, sonı, sonda, sodan, sonımen, sonday
anav (ana)	ananıñ, anağan, ananı, anada, anadan, anavmen, anaday
mınav (mına)	mınanıñ, mınağan, mınanı, mınada, mınadan, mınavmen, mınaday
bular (bu+lar)	bulardıñ, bularğa, bulardı, bularda, bulardan, bularmen, bularday
osılar (osı+lar)	osılardıñ, osılarğa, osılardı, osılarda, osılardan, osılarmen, osılarday
solar (sol+lar)[33]	solardıñ, solarğa, solardı, solarda, solardan, solarmen, solarday
analar (ana+lar)	analardıñ, analarğa, analardı, analarda, analardan, analarmen, analarday
mınalar (mına+lar)	mınalardıñ, mınalarğa, mınalardı, mınalarda, mınalardan, mınalarmen, mınalarday

İşaret zamirleri de ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde bir isimli yüklem unsuru görevinde kullanılabilir. Bu çekimde de ek fiil (e-) düşer ve zamir menşeli şahıs eklerin vasıtasıyla çekim gerçekleşir. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde işaret zamirleri ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde bir isimli yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

• Qula sağım köp jılqınıñ aldı suvdı Şiliktiden işkende, artı sonav altı köştik Tasqaynarğa jaña qulap, aspan astın aq şañ qılıp jatısı anav. (B., s. 3)

[32] Tabloda yalın hâlde verilen işaret zamirlerinin diğer hâl eklerine göre sıralaması şu şekilde yapılmıştır: İlgi hâli, yönelme hâli, yükleme hâli, bulunma hâli, ayrılma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâli.
[33] *sol* işaret zamirine getirilen çokluk eki işaret zamirinin sonundaki /l/ ünsüzünü düşürür.

“Kula rengi birçok atın ön tarafında bulunanlar Şilikti de su içerken, arkadakilerin şu altı göçlük mesafedeki Taskaynar’a daha yeni varıp gökyüzünün altını bembeyaz toza bulandırması işte bundan.”

• Avılımızdıñ üstiniñ at köpir bop jatqanı mınav. (B., s. 7)

“Köyümüze devamlı misafir geliyor[34].”

• Balpan baydıñ özine-özi ittey ıza bolatın jeri de osı. (B., s. 8)

“Balpan Bay’ın kendine köpek gibi kızdığı yer de burası.”

• Qız ösirip otırğanı osı. (B., s. 8)

“Kız yetiştirmek denen şey bu.”

• Ol kisiniñ bul üydiñ esiginen attağannan beri törge otırıp jatıp eki-üş avız söz esen-sav surasqannan basqa jaq aşqanı osı. (B., s. 11)

“Bu kişinin çadırın kapısından içeri girdiğinden beri baş köşeye oturup uzanarak iki üç kelime ile hâl hatır sormaktan başka tek konuştuğu bu.”

• Oñ jaq dastarqannıñ jayımen jürgen Marjannıñ közi ıdıs-ayaqta bolğanmen, qulağı – bularda. (B., s. 15)

“Sağ taraftaki sofrayı hazırlayan Marjan’ın gözü kap kacakta olmakla birlikte kulağı bunlarda.”

• Davkes Darjanğa qızdan da göri keregi osı şığar[35]. (B., s. 19)

“Kavgacı Darjan’ın kızdan ziyade isteği budur herhâlde.”

• Osınşa qazaqtıñ işinde elden ala böten oqşav közge tüsip turğan da sol. (B., s. 30)

“Bunca Kazak’ın içinde diğer insanlardan farklı görünen de o.”

• Ädemişe, qoy közdi aqquba jigittiñ qulağı ağasında bolğanmen, eki közi buda... (B., s. 30)

---

[34] “Avılımızdıñ üstiniñ at köpir bop jatqanı mınav.” cümlesi Türkiye Türkçesine isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi “Köyümüze devamlı misafir geliyor.” biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

[35] *Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi* adlı lügatte “İsim ve fiil soylu sözcüklerden sonra gelerek bolar ‘olur’, boluvğa tiyis ‘olmalı’, ğoy ‘DIr, ya’ manasında kullanılan söz.” (Väli vd., 2013: 1431) şeklinde tanımlanan *şığar* sözcüğü Kazak Türkçesinde isim soylu (esim) sözcüklerden sonra geldiğinde ekseriyetle ğoy/ qoy pekiştirme edatı ile benzer bir işleve sahip olur yani beraberinde kullanıldığı ismi mana bakımından pekiştirir.

“Yakışıklı koyun gözlü sarışın delikanlının kulağı abisinde olmakla birlikte iki gözü bunda…”

• Mına birev külgin jaqut sol. (H.D.H., s. 54)

“İşte, bu kül renkli yakut odur.”

• Qasınan Kasar mergendi tastamaytınınıñ da bir sebebi sol. (H.D.H., s. 59)

“Yanından Nişancı Kasar’ı ayırmamasının da bir sebebi budur.”

• Düniyedegi eñ aybarlı qaras osı. (H.D.H., s. 61)

“Dünyadaki en cesur bakış bu.”

• Bolsa, tek sonıñ jüzi ğana osınday şığar[36]… (H.D.H., s. 65)

“Muhtemelen sadece onun yüzü böyledir…”

• Tuvğan eline suvıt oraluvınıñ tağı bir sırı osı. (H.D.H., s. 67)

“Doğduğu topraklara hemen geri dönmesinin bir sebebi de bu.”

• Tösek tartıp jatqan De-Vannıñ üş kün boyı estigeni tek osı. (H.D.H., s. 68)

“Hastalanan De-Van’ın üç gün boyunca işittiği sadece bu.”

• Qıtay men tibet äskerin böri tiygen qotanday börliktirip, bet-betine qaşırıp jürgen «temir qarşığalar» osı. (H.D.H., s. 71)

“Çin ile Tibet askerlerini ahıra saldıran kurt gibi paniklettirip hepsini kaçıran “Demir Ala Doğanlar” bunlar.”

• Endi, mine, jarıq düniyeni öli toqtınıñ kevdesindey astına basıp, aynalasına öleksege qoyğan küşigendey sığıraya qarap otırısı mınav. (H.D.H., s. 74)

“Şimdi, işte dünyayı ölü bir toklunun bedeni gibi ayaklarının altına alıp etrafına leşler konan bir kartal gibi gözlerinin kısarak oturması da bundan.”

• Sodan ba,… (Ş., s. 99)

“Bundan olsa gerek,…”

• Üyirden ajırağalı jılqı atavlınıñ mañına jaqın kelip turğanı osı. (B.T., s. 149)

“Sürüden ayrıldığından beri atın yanına yaklaşması da bundan.”

[36] Bu ifadede de *şığar* sözcüğü cümleye *-DIr* manasıyla pekiştirme anlamı katmıştır.

• Osınşa köp jılqınıñ savırın sabındap sabıltqanda, mına eki ayaqtılarğa keregi de osı şığar[37]. (B.T., s. 154)

"Bu kadar çok atın sağrısının yıkanmış gibi ter içinde kalması, işte iki ayaklılara gerekli olan da budur."

• Sodan qaytıp Seyisti körip turğanı osı. (B.T., s. 161)

"Bu sırada kendine gelip Seyis'i gördü[38]."

Aşağıdaki cümlelerde isimli bir yüklem unsurunu oluşturan *soniki, osılardiki* gibi ifadeler bazı kaynak kitaplarda tamlananı düşmüş bir isim tamlaması olarak geçmektedir. İsim tamlaması en az iki sözcükten oluşan bir kelime grubudur. İsim tamlaması konusunda Karahan, "İyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur. Bu kelime grubunda iki isim unsuru aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb. anlam ilgileri çerçevesinde birbirine bağlanır." ifadelerini kullanır (Karahan, 2010: 42). Karahan'ın yapmış olduğu tanımdan da hareketle isim tamlamasında en az iki isim unsurunun bulunması hâli *soniki, osılardiki, meniki*[39] vb. ifadelerin tamlananı düşmüş bir isim tamlaması olarak değerlendirilmemesini gerekli kılmaktadır.

• Öñşeñ şapan ortasındağı jañğız mandala beşpet te soniki[40]. (B., s. 30)

"Bütün kaftanların arasında en kaliteli cepken de onunki."

• Kegi ketken kisini qaşan qara qanın qasıqpen urttağanşa ökşelep qır soñınan qalmaytın salt ta osılardiki. (H.D.H., s. 75)

"İntikam alınacak kişinin kara kanını kaşıkla yudumlayıncaya kadar onu takip edip bu işi bitirmek de bunların âdetidir."

[37] Bu ifadede de *şığar* sözcüğü cümleye -DIr manasıyla pekiştirme anlamı katmıştır.
[38] "Sodan qaytıp Seyisti körip turğanı osı." cümlesi Türkiye Türkçesine "Bu sırada kendine gelip Seyis'i görmesi bu(dur)." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Bu sırada kendine gelip Seyis'i gördü." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı isim cümlesine nazaran daha anlamlı ve metne uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.
[39] *+niki, +diki* ve *+tiki aitlik* ekleri işaret zamirlerine geldiği gibi kişi zamirlerine de gelebilir (meniki, bizdiki, sizdiki gibi).
[40] *sol* ve *bul* gibi işaret zamirlerine içerisinde hâl ekinin de yer aldığı *+niki, +diki* ve *+tiki* eklerinden biri eklendiğinde işaret zamirinin son harfindeki /l/ ünsüzü düşer.

1.1.3.3. Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Soru zamiri; varlıkların, isimlerin yerini soru yoluyla tutan zamirlerdir. Kazak Türkçesinde *surav esimdigi* adı verilen soru zamirleri şunlardır: *kim* (kim), *kimniñ* (kimin), *kimge* (kime), *ne* (ne), *neme* (ne), *nemene* (ne), *neşinşi* (kaçıncı), *qayda* (nereye, nerede), *qaydan* (nereden), *qanşağa (*kaça), *qaysı* (hangi, hangisi), *qaysısı* (hangisi) vb. Kazak Türkçesinde ekseriyetle *ne, kim* ve *qay* gibi soru ifadelerinden türetilen soru zamirleri ismin hâl eklerini alabilir. Soru zamirlerinin ismin hâl ekleri ile kullanımı şu şekildedir:

Tablo 1.8. Kazak Türkçesinde Soru Zamirlerinin Hâl Ekleri ile Çekimi[41]

Atav	**Ilik**	**Barıs**	**Tabıs**	**Jatıs**	**Şığıs**	**Kömektes**
kim	kimniñ	kimge	kimdi	kimde	kimnen	kimmen
ne	neniñ	nege	neni	nede	neden	nemen
qaşan	-	qaşanga	-	qaşanda	qaşannan	-
qalay	-	-	-	-	-	-
qay	-	-	-	qayda	qaydan	-

Soru zamirleri aynı zamanda iyelik ekini alabilir, isim tamlamasında tamlayan veya tamlanan vazifesini üstlenebilir. Ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde bir isimli yüklem unsuru görevinde de kullanılabilir. Bu çekimde ek fiil (e-) düşer ve zamir menşeli şahıs eklerin vasıtasıyla çekim gerçekleşir: *(men) kimmin?, (sen) kimsiñ, (ol) kim?, (men) qaydamın?, (sen) qaydasıñ?, (ol) qayda?* vb. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde soru zamirleri ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

• Qayta der kezinde Qıdırbayğa tuzaq salıp ülgergen marqum qara şalğa paqmet aytuvı kerek qoy, äytpese, özine salsa, mına jürisimen qatın qayda… (B., s. 7)

"Aksine zamanında Kıdırbay'a tuzak kurup başarılı olan rahmetli kara ihtiyara teşekkür etmesi gerek, aksi takdirde ona kalsa kendisine gelecek kadın nerede…"

[41] Surav Esimdikteriniñ Septelüv Erekşeligi, bkz. Isqaqov, 1991: 216.

• Qızdı qırıq üyden tıy degen qayda? (B., s. 7)

“Kızın kırk eve gitmesini yasakla sözü nerede kaldı[42].”

• - Bunısı qalay? (H.D.H., s. 55)

“ - Bu neden böyle?”

• Bul ne - öñi me, tüsi me? (H.D.H., s. 62)

“Bu ne – gerçek mi, rüya mı?”

• Özin özi öltirüvdiñ keregi qanşa? (H.D.H., s. 84)

“Kendini öldürmenin gereği ne?”

• Munısı nesi? (H.D.H., s. 84)

“Bu ne?”

• Äne bir kök attı kim? (B.T., s. 146)

“Şu boz atlı kim?”

Aşağıda yer alan örnek cümlelerde geçen *nesi?* sözcüğü tamlayanı düşmüş isim tamlaması değil, bir soru zamiridir. Çünkü daha önce de belirtildiği üzere isim tamlaması kelime grubunun varlığı, birbirlerine iyelik sistemi içerisinde bağlanmış en az iki isim unsurunu gerekli kılmaktadır.

• Qasqır quvıp kele jatqanday qoldarındağı soyıldarı nesi? (B., s. 48)

“Kurt kovalar gibi ellerindeki çomaklar da neyin nesi?”

• Üstindegi bäyge bala tizginin qayta-qayta tarta bergeni nesi? (B.T., s. 145)

“Üstündeki yarışmacı çocuğun dizgini sık sık kendisine doğru çekmesi neden?”

1.1.3.4. Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Dönüşlülük zamirleri, şahıs zamirlerinden daha güçlü bir anlam taşıyan, onları anlamca katmerli kılan pekiştirilmiş bir tür şahıs zamirleridir. Bunlara dönüşlülük zamiri denmesinin sebebi, zamirin, yapılan işin yapana dönüşünü gösteren bir işlev yüklenmiş olmasındandır. Şahısların “aslını”, “özünü” bildiren ve kendi sözüne iyelik eklerinin getirilmesiyle kurulan bu zamir; kendim, kendin, kendi, kendisi, kendimiz, kendiniz, kendileri biçimleriyle bütün şahısları temsil eder (Korkmaz, 2017: 398).

[42] “Qızdı qırıq üyden tıy degen qayda?” cümlesi Türkiye Türkçesine “Kızı kırk evden yasakla denen söz nerede?” şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi “Kızın kırk eve gitmesini yasakla sözü nerede kaldı.” biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

Türkiye Türkçesinde *kendi* biçiminde kullanılan ve iyeliğin tüm ekleriyle çekime girebilen dönüşlülük zamiri, Kazak Türkçesinde *öz* sözcüğü ile karşılanır. Bu kelime Kazak Türkçesinde de genellikle kendi başına değil, iyelik ekleriyle beraber kullanılır: *öziñ, özi, özimiz* vb. ve iyelik eklerinden sonra isim işletim eklerini de alabilir: *özderine* "kendilerine", *özimizdi* "kendimizi" vb. Birlikte kullanılması durumunda şahıs zamirlerinin anlamca kuvvetlenmesini sağlayan ve *özdik esimdik* adı verilen dönüşlülük zamiri isim tamlamalarında tamlayan veya tamlanan vazifesini de üstlenebilir. Aynı zamanda ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde bir isimli yüklem unsurunu oluşturabilir. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde dönüşlülük zamiri ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde bir isimli yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

• Osınşa jigit turıp, qızdı qırma saqalğa berip qoya berse, obaldarı özderine. (B., s. 33)

"Bunca delikanlı varken kızı kirli sakala kaptırırlarsa vebali kendilerinin."

• Mınav, apırav, özi ğoy. (H.D.H., s. 62)

"Hayret, bu kendisi ya."

1.1.3.5. Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Belirsizlik zamirleri, ismin yerini belirsiz bir şekilde karşılayan yani hangi ismin yerine geçtiği net bir şekilde belli olmayan zamirlerdir. Korkmaz, Türkiye Türkçesinde belirsizlik zamiri olan sözlerin aslında *kimse, herkes, falan, filan, şey* gibi birkaçı geçmeyecek kadar az olduğunu, bunlar dışında kullanılan belirsizlik zamirlerinin bazı belirsiz sıfatlara, soru zamirlerine ve zarflara iyelik eklerinin getirilmesi suretiyle oluştuğunu (başkası, bazısı, bazıları, biri, birisi, biriniz, birimiz, birileri, büyüğü, büyükleri, çoğu, çokları, gerisi, hepsi, kimi, kimisi, öbürü, öbürleri, öteki, topu, tümü vb.) ifade eder (Korkmaz, 2017: 412). Kazak Türkçesinde *belgisizdik esimdigi* adı verilen belirsizlik zamirleri; *birev* (birisi), *keybirev* (kimisi, bazısı), *qaysıbirev* (kimileri, bazıları), *äldene* (bir şey, herhangi bir şey), *birdeme* (bir şey), *äldekim* (biri, herhangi biri), *keybir* (bazı, kimi), *bäri* (hepsi), *ärkim* (herkes) vb. kelimelerdir[43]. Kazakçada yer alan belirsizlik zamirleri de ya bir soru sözünden ya da çokluk, topluluk anlamı barındıran bir isimden gelişmiştir (Kaya, 2012: 117). Kazak Türkçesinde belirsizlik zamirleri ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi vasıtasıyla isimli bir yüklem unsurunu oluşturabilir. Bu isimli yüklem türünde ek fiil (e-) düşer ve çekim ekseriyetle 3. şahsa göre yani

[43] Isqaqov eserinde; birev, keybirev, keybir, qaysıbir, ärbir, birneşe, birdeme, ärkim, ärne, ärqaysı, ärqalay, äldekim, äldene, äldeqaydan, äldeneşe, äldeqalay, äldeqaşan (aldaqaşan) ifadelerini *belgisizdik esimdikteri* (belirsizlik zamirleri) kategorisinde ele almıştır (Isqaqov, 1991: 219).

eksiz (zamir menşeli şahıs eki kullanılmadan) olarak gerçekleşir. Aşağıda yer alan örnek cümlede belirsizlik zamiri ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

• … balamnıñ da jeti müşesi tügel[44]. (B., s. 19)

"… çocuğumun da yedi uzvu tam."

• Toylı avıldıñ saltanatın qumarlarınan şıqqanşa qızıqtap bolğan jurttıñ közi endi bir-birinde. (B., s. 31)

"Şenlikli köyün gösterişini meraklarını giderinceye kadar seyreden insanların gözü şimdi birbirlerinde."

• Al endi Esenniñ de şaruvası tügel. (B., s. 43)

"Şimdi Esen'in de işi tamam."

Not: Türkiye Türkçesi gramer anlayışında belirsizlik zamiri olarak kabul edilen *eşteñe, eşnärse* (hiçbir şey), *eşqaşan* (hiçbir zaman), *eşbir* (hiçbir), *eşqanday* (hiçbir, hiçbir suretle), *eşqaysı, eşqaysısı* (hiçbiri), *eşqayda* (hiçbir yere), *eşkim* (hiç kimse) ve *däneme* (hiçbir şey, hiç) vb. olumsuzluk zamirleri ile *ärkim* (herkes), *bäri, barlığı, barşası* (hepsi) vb. topluluk zamirlerinin cümle içerisinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile bir isimli yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere incelenen metin içerisinde rastlanamamıştır.

1.2. Yüklemi Kelime Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

1.2.1. Yüklemi İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

Bir ismin iyelik sistemi içerisinde başka bir isme bağlanmasıyla oluşan kelime grubuna ad yani isim tamlaması adı verilmektedir. İsim tamlamasında iyelik eki iki isim unsurunun birbirine bağlanmasında kilit bir rol üstlenir. Bu bağlamda Ergin, isim tamlamasını iyelik grubu içerisine dâhil eder. Ergin, iyelik grubunun iyelik eklerine bağlı olarak altı çekimi olduğunu söyler ve bu bahiste "benim kalemim, senin kalemin, onun kalemi, bizim kalemimiz, sizin kaleminiz, onların kalemleri" çekimlerine yer verir. Bu altı şeklin birinci ve ikinci şahıslarına

[44] *Tügel* (түгел) sözcüğünün *leksik anlamı Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü* adlı eserde "hepsi, herkes, tümü, bütünü" (Koç vd., 2003: 560), Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі (Kazak Dilinin Tek Ciltlik Büyük Açıklama Sözlüğü) adlı eserde ise "hep, tüm, bütün, hepsi, tamamı" (Väli vd., 2013: 1292) şeklinde verilmektedir. Sözcük, her iki lügatte de *esimdik* yani zamir türünde gösterilmiştir.

ait teklik ve çokluk çekimlerinde tamlayan unsur daima kişi zamiridir ve asla değişmez fakat tamlanan unsur değişebilir. Üçüncü şahıs teklik ve çokluk çekiminde ise hem tamlayan hem tamlanan unsurun değişimi söz konusudur. Çünkü bu çekimde kullanılan ve üçüncü şahıs zamiri olan "o" aslında bir işaret zamiridir ve tüm nesneleri kapsamı içerisine alır.

Ergin, bu durumu,

> "Üçüncü şahıslarda tamlanan unsuru gibi tamlayan unsur da sonsuz değişebilir. Çünkü üçüncü şahıs tek olmayıp birinci ve ikinci şahıslar dışındaki her şahıs ve her şeydir. Bütün nesneler üçüncü şahsın şumulü içine girer. Zaten üçüncü şahıs zamiri olan 'o' da aslında işaret zamiri olup işaret suretiyle bütün nesneleri temsil eder. O bütün nesnelerin yerine bütün nesneler onun yerine geçebir."

şeklinde ifade eder ve iyelik grubunun her iki unsuru da isim olan bu şekline isim tamlaması denilebileceği gibi diğer iyelik gruplarının da isim tamlaması olarak adlandırılabileceğini söyler (Ergin, 2013: 662). Yani Ergin'e göre isim tamlaması grubu iyelik grubu, iyelik grubu da isim tamlaması grubundan başka bir şey değildir.

Karaağaç da isim yani ad tamlamasını bir adın başka bir ad ile ilişkilendirildiği söz öbeği, şeklinde tanımlar. Bu ilişkilendirme tüm dünya dillerinde iki yolla yapılır. Bunlardan ilki varlığın bir başka varlık ile ilişkilendirilmesi ki buna ad tamlaması adı verilir (evin kapısı, dağ keçisi). Bir diğeri ise varlığın bir kişi ile ilişkilendirildiği iyelik öbekleridir (benim çocuklarım, sizin dikkatiniz). İyelik grubu tamamen ad tamlaması şeklinde oluşmuş olup ad tamlamasından ayrılan tek yönü ise birinci ad öbeğinin kişi zamiri olması ve bu kişiye ait olan iyelik eklerini almak suretiyle ikinci ad öbeğine bağlanmasıdır (Karaağaç, 2013: 486-491).

Hatiboğlu ise bir zamirin bir ad ile oluşturduğu tamlamaya iyelik grubu değil, adıl (zamir) tamlaması adını verir. Hatiboğluna göre iki veya daha çok addan kurulan tamlama *ad tamlaması*, adıl ve adlarla birlikte kurulan tamlama *adıl tamlaması*, sıfat ve adlarla kurulan tamlama *sıfat tamlaması*, ad ve ilgeçlerle kurulan tamlama ise *ilgeç tamlaması* adını alır. Ayrıca Hatiboğlu, isim tamlamasında (belirtili isim tamlaması) tamlayanın aldığı ekin aslında, tamlananın aldığı ek gibi bir iyelik eki olduğunu söyler. Bu durum, adıl tamlamalarında daha açık görünür: "*benim evim" (ben-iŋ̃g ev-im), "senin evin" (sen-iŋ̃g ev-iŋ̃g), "onun evi" (o-n-uŋ̃g ev-i), "bizim evimiz (biz-iŋ̃g ev-i-miz), "sizin eviniz" (siz-iŋ̃g ev-iŋ̃g-iz), "onların evleri" (o-n-lar-ıŋ̃g ev-ler-i)* gibi (Hatiboğlu, 1972: 7-10). Karahan da isim tamlamasını iyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubu şeklinde tanımlar ve eserinde vermiş olduğu *bizim sesimiz, benim sadık yârim* vb. örneklerden yola çıkarak tamlayanı şahıs zamiri olan kelime grubunu isim tamlaması grubuna dâhil eder (Karahan, 2010: 42).

Kazak Türkçesinde de isim tamlaması bir söz öbeği yani kelime grubu olarak kabul edilir. Balakayev, aralarında gramer ilişkisi olan, en azından tam anlamlı iki sözcüğün birlikte oluşturmuş olduğu gruba sözcük grubu denildiğini ifade eder (Koç ve Doğan, 2004: 321). Yavuz da hazırlamış olduğu doktora tezinde Kazak Türkçesinde kelime gruplarını dört ana başlık altında sınıflandırdıktan sonra bu başlıklardan biri olan *Söz Tobına Qaray Söz Tirkesteri* "Kelime Türlerine Göre Kelime Grupları" adı altında kelime gruplarını kelime türlerine göre *esimdi söz tirkesteri* "isimli kelime grupları" ve *etistik söz tirkesteri* "fiilli kelime grupları" olmak üzere iki alt başlığa daha ayırır. İsimli kelime grubu içerisinde temel kelimenin her zaman isim köklü, çoğunlukla da isim olduğunu, aynı zamanda sıfat, sayı, zamir ve sıfat-fiillerin de temel kelime türünde kullanılabileceğini, isimlerin ardından söylenerek onlara bağlanan kelimelerin de çoğunlukla isim türünden kelimeler olduğunu ifade edip isimli kelime grubunu da *Qabısa baylanısqan esimdi söz tirkesteri* "Birleşerek bağlanan isimli kelime grupları", *Matasa baylanısqan esimdi söz tirkesteri* "Eklenerek bağlanan isimli kelime grupları" ve *Meñgerile baylanısqan esimdi söz tirkesteri* "Yönlendirilerek bağlanan isimli kelime grupları" olmak üzere üçe ayırır. İki isim unsuru arasında iyelik ilişkisi ile oluşturulmuş söz öbeğini yani ad tamlamasını ise *Matasa baylanısqan esimdi söz tirkesteri* "Eklenerek bağlanan isimli kelime grupları": memlekettiñ mülki "devletin malı", meniñ aytqanım "benim söylediğim" içerisine dâhil eder (Yavuz, 2018: 142-143). Ayrıca, Kazak Türkçesinde isim tamlamaları (belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları), *anıqtawış qatınas* adı altında da ele alınmıştır (Sevim, 2003: 45).

Qazirgi Qazaq Tili, adlı eserde de isim tamlaması *Matasa Baylanısqan Söz Tirkesiniñ Birinşi Sıñarı* başlığı altında verilir. Bu bölümde, isim yahut ismin yerine geçen sözcüklerin (zamir) tamlamanın birinci veya ikinci unsurunu oluşturabileceği söylenir ve isim tamlamasının sahiplik yani mülkiyet ifade etmesi (oquvşınıñ kitabı, memlekettiñ mülki vb.), akrabalık, arkadaşlık, aile ilişkisini belirtmesi (meniñ qarındasım, Ajardıñ apası vb.), iki nesne, iki kavram arasındaki doğal bağı göstermesi (qoydıñ jüni, eşkiniñ süti vb.) ve sayı isimleri ile beraber kullanıldığında sınırlama anlamı taşıması (oquvşılardıñ biri vb.) gibi semantik ilişkilerinden bahsedilir (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 58-59). Kazak Türkçesinde de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi isim tamlaması *tamlayan (anıqtavış)* ve *tamlanan (anıqtaluvşı)* olmak üzere iki unsurdan meydana gelmektedir. Tamlayan bir isimden oluşabileceği gibi zamirden de oluşabilir. Tamlayan zamirden oluşuyor ise daima eklidir yani ilgi hâli ekini alır, ancak tamlayan bir isimden oluşuyorsa o zaman ilgi hâli ekini alabileceği gibi almaya da bilir. İsim tamlamasında kelimeler birbirleriyle iyelik eki vasıtasıyla bağlandığı için tamlanan her zaman

iyelik ekini almak zorundadır. İşte Kazak Türkçesinde de tamlamanın ilk unsuru olan tamlayanın ilgi hâli ekini[45] alıp almama durumuna göre isim tamlamaları *belirtili isim tamlaması* ve *belirtisiz isim tamlaması* olmak üzere iki gruba ayrılır. Belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları Kazak Türkçesinde de ek fiil vasıtasıyla yüklem olarak kullanılıp bir isimli yüklem unsurunu meydana getirir.

1.2.1.1. Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

Tamlayan unsurunun ilgi hâli eki aldığı isim tamlamasına *belirtili isim tamlaması* adı verilmektedir. Belirtili isim tamlamasında tamlayan unsur tamlanana ilgi hâli eki ile bağlanırken tamlanan ise iyelik ekini alır. İlgi hâli eki tamlayana bir belirlilik, netlik ifadesi katar. Bu yüzden bu tamlamaya *belirli isim tamlaması* da denmektedir. Fakat bu belirlilik ifadesi aynı zamanda bir geçiciliğe de yol açar. Yani belirtili isim tamlamasında devamlılık, daimîlik söz konusu değildir. Ergin, iyelik grubu başlığı altında belirli isim tamlaması meselesine de değinmiştir. Ergin'e göre tamlayan unsurun böyle belirli olması, grup içinde kuvvetle hissedilmesi, onun gruba iştirakinin daha zayıf olması, tamlanan unsuru geçici olarak desteklemesi, ona geçici olarak ve o anda bağlanması, onun daima beraber kullanılır tamlayıcısı olmaması anlamına gelmektedir (Ergin, 2013: 662). Kazak Türkçesinde ilgi hâli eki tezin "Yüklemi İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri" başlığının dipnot bölümünde de belirtildiği gibi *-nıñ, -niñ; -dıñ, -diñ; –tıñ, -tiñ* ekleri ile karşılanır. Fakat bu ilgi hâl ekinin sonundaki ñ ünsüzünün düştüğü de görülmektedir: qıstıñ küni > qıstı küni "kış günü", jazdıñ küni > jazdı küni "yaz günü" (Koç ve Doğan, 2004: 204). İlgi hâli eki daha önce de belirtildiği gibi tamlamaya bir belirlilik~geçicilik durumu katar: *munıñ örisi* "bunun merası" (meranın kime ait olduğu bellidir fakat meranın o kişiye ait olma hâli daimîlik arz etmez). Kazak Türkçesinde bir varlığın, nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren ve isim tamlamasının tamlanan unsurunu meydana getiren iyelik eklerine ise aşağıdaki tabloda yer verilmiştir:

[45] Kazak Türkçesinde ilgi hâli eki üç türlüdür. Bunlar: *-nıñ, -niñ* şekli, *-dıñ, -di*ñ şekli ve *–tıñ, -ti*ñ şeklidir. Bu ek *–m, -n* ve *–ñ* sedâlı yani ötümlü ünsüzlerden sonra *–nıñ, -niñ*; *-l, -r, -w, -y, -z* ve *–j* sedâlı yani ötümlü ünsüzlerden sonra *–dıñ, -diñ*; sedâsız yani ötümsüz ünsüzlerden sonra ise *–tıñ, -tiñ* biçiminde getirilir.

Tablo 1.9. Kazak Türkçesinde Kullanılan İyelik Ekleri

	Teklik	**Çokluk**
1. Şahıs	+(ı)m, +(i)m	+(ı)mız, +(i)miz
2. Şahıs	+(ı)ñ, +(i)ñ	+larıñ, +leriñ; +darıñ, +deriñ; +tarıñ, +teriñ
2. Şahıs saygı nezaket hâli	+(ı)ñız, +(i)ñiz	+larıñız, +leriñiz; +darıñız, +deriñiz; +tarıñız, +teriñiz
3. Şahıs	+ı, +i; +sı, +si	+ları, +leri; +darı, +deri; +tarı, +teri

Tamlayanın ilgi hâli eki, tamlananın ise iyelik eki aldığı belirtili isim tamlamalarında (Matasa baylanıskan anıktawıştık söz tirkesi[46]) tamlamayı oluşturan tamlayan ve/ veya tamlanan unsurları tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilir: … *neniñ nışanı?* (H.D.H., s. 83) "… neyin belirtisi?"; ... *mihrabta minajat qılğan qalpın buzbay otıra bergen dindar musılmannıñ merüvert saqiynası.* (H.D.H., s. 53) "… mihrapta namaz kılan ve istifini bozmadan oturmaya devam eden dindar bir müslümanın inci yüzüğü."; *Täñiriniñ süygen qulı.* (B., s. 39) "Allah'ın sevdiği kulu."; … *üyiniñ kiyeli orını.* (H.D.H., s. 80) "… evinin mukaddes yeri."; … *Tañğut ordasınıñ orını.* (H.D.H., s. 69) "… Tangut başkentinin yeri." vb. Belirtili isim tamlamasında tamlayan unsur şahıs zamirinden oluşabilir ve bu durumda da aynı şekilde tamlayan ilgi hâli eki tamlanan ise iyelik ekini alır: meniñ äkem "benim babam", seniñ balañ "senin çocuğun" vb. Bir diğer önemli husus ise dönüşlülük zamirleri ile yapılan isim tamlamalarında tamlayan kısmın genellikle ilgi hâl eki almamasıdır.

Çağdaş Kazak Türkçesi adlı eserde bu durum şöyle izah edilir:

> Dönüşlülük zamiri ile yapılan isim tamlamalarında tamlayan kısım genellikle ilgi hâl eki almaz. Tamlama sadece tamlanan unsurlardaki iyelik ekiyle yapılır: Kelse **öz awıldarınıñ malı** eken. "Gelseler ki bunlar kendi köylerinin hayvanlarıymış." Fakat dönüşlülük zamirinin ilgi hâli ekini aldığı isim tamlamaları da kullanılmaktadır: Birkün öziniñ jaqın tanıstarı suradı…"Bir gün yakın akrabalarından biri sormuş:" (Biray vd., 2018: 155).

[46] Bkz. Naskali, 1997: 21

Kazak Türkçesinde de belirtili isim tamlamaları ek fiil vasıtası ile şimdiki zamanda (geniş zaman) çekime girebilmektedir. Bu tarz ifadelerin yüklem olarak kullanıldığı cümleler Kazak Türkçesinde bir isimli (isimden) yüklem unsurunu meydana getirir. Belirtili isim tamlamasında ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi zamir menşeli şahıs ekleri ile yapılmaktadır. İsim fiilinin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde e- yardımcı fiili (er- > e-)[47] düşer ve zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla çekim gerçekleşir. Bildirme kiplerinin birinci ve ikici şahısları *er-* yardımcı fiilinin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminden doğarken üçüncü şahıs çekimlerinde ise karşımıza *tu*r- yardımcı fiili çıkar. Bu yardımcı fiil zaman içerisinde değişime uğramış (tur- > dur-) ve günümüz pek çok Türk lehçesinde "-DIr" bildirme eki olarak görev üstlenmiştir. Fakat Kazak Türkçesi burada ayrışır. Kazak Türkçesinde isim çekiminde "–Dır" bildirme eki kullanılmaz yani üçüncü şahıslar eksiz olarak çekimlenir. Bunun yerine pekiştirme anlamı veren bir edat olan "ğoy/ qoy" edatından yararlanılabilir. Fakat çekimde bu edatın kullanılma zorunluluğu yoktur. "ğoy/ qoy" edatı Türkiye Türkçesine *–Dır* yahut da *ya* şeklinde aktarılır. Kazak Türkçesinde belirtili isim tamlamalarının ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimiyle yüklem olarak kullanıldığı cümlelerde tamlamaya ismin bulunma hâl eki de getirilebilir: *bunıñ qolında* "bunun parmağında", *suvdıñ basında* "suyun başında" vb. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde belirtili isim tamlaması yapısı ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

• Basına qıstaydı, ayağına jaylaydı, eki ortadağı elüv köştik en dala munıñ örisi. (B., s. 3)

"Arazinin bir ucunda kışlıyor, bir ucunda yazı geçiriyor, iki ucun ortasındaki elli göçlük geniş bozkır bunun merası."

• … osı kelinniñ tapqan balası-ay! (B., s. 5)

"… bu gelinin doğurduğu çocuk çok güzel!"

• Mojannıñ sol tımsırayğan qalpı. (B., s. 13)

"Mojan da sessiz kaldı[48]."

[47] Eski Türkçe sahasında görülen "er-" yardımcı fiili özellikle günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinde /-r/ konsonunu düşürmüş bir hâlde yani /e-/ şeklinde kullanılır.

[48] "Mojannıñ sol tımsırayğan qalpı." cümlesi Türkiye Türkçesine "Mojan'ın bu konuşmayan hâli(dir)." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Mojan da sessiz kaldı." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Bayağıda kemdi kün joldas bolğan Qıdırbaydıñ jiyeni ğoy… (B., s. 16)

“Eskiden kısa süre arkadaş olduğum Kıdırbay’ın yeğenidir…”

• … özim qatarımnıñ qaysısımen de terezem teñ bir avıldıñ aqsaqalımın… (B., s. 18)

“… akranlarımla konumum denk, bir köyün aksakalıyım…”

• Bolğalı turğan toydıñ eñ ülken qızığı, toy tarqatar saltanatı - qızınıñ köşi. (B., s. 23)

“Yapılacak olan düğünün en ilginç anı, düğünün en gösterişli şöleni, kızının çeyizinin göçü.”

• Mına bir öne boyın kültelendirip qoyğan küreñ qasqa at, dävde bolsa Şürenniñ atı. (B., s. 29)

“Şu tüm vücudu örtülen kiremit rengi sakarlı at büyük ihtimalle Şüren’in atı.”

• Älbette, näresteniñ qulağına perişte sıbırlaydı, perişteniñ aytarı täñiriniñ jazmışı… (B., s. 39)

“Elbette, çocukların kulağına melekler fısıldarlar, meleklerin söylediği Allah’ın yazdığı alın yazısı…”

… balalarımız baqıttarınan körer perişte ävmiyn degen jigit täñiriniñ süygen qulı… (B., s. 39)

“… çocuklarımız kaderini kısmetini görür, meleğin amin dediği delikanlı Allah’ın sevdiği kulu…”

• … sav bolğır, sap etip osı äñgüdik nemeniñ kele qalğanı. (B., s. 43)

“… çok şükür, birdenbire ortaya çıkıp bu aptal oğlanın gelişine.”

• Jartı älemdi qav şöptey japırğan bunıñ aldında da ayılın jıymağan qaysar qatınnıñ lağıl jüzigi sodan beri bunıñ qolında. (H.D.H. s., 53)

“Dünyanın yarısını kurumuş otlardan temizleyen böyle bir hükümdarın karşısında kederini göstermeyen cesur kadının yakut yüzüğü o zamandan beri onun parmağında.”

• Al endi mına birev - Otırardı alğanda, oyda joq jerde kök jelkesinen tap berip, basın baltamen şavıp tüsire jazdağan käri ustanıñ öñin ot alıp küñgirt tartqan sirkeli kümis saqiynası. (H.D.H., s. 53)

“Şu diğeri ise – Otırar’ı alırken beklenmedik bir anda arkasından saldırıp başını balta ile kesmeye çalışan yaşlı ustanın yüzüne hiddetle baktığında gördüğü işlemeli gümüş yüzüğü.”

• Anav - Samarqannıñ aspanmen arbasqan sayqal meşitin şapqanda, mihrabta minajat qılğan qalpın buzbay otıra bergen dindar musılmannıñ merüvert saqiynası. (H.D.H., s. 53)

"Bu ise – Semerkand'ın uzunluğuyla gökyüzü ile yarışan büyüleyici camisini yağmaladığında, mihrapta namaz kılan ve istifini bozmadan oturmaya devam eden dindar bir müslümanın inci yüzüğü."

• Köşeli attıñ üsti öz üyiñniñ törindey… (H.D.H., s. 55)

"Uzun atın üstü evinin en değerli yeri gibi…"

• … arpalıs turğanın sezdirip, bir türli aybındırıp tastaytın qatıgez ruhtıñ qaharlı sesindey. (H.D.H., s. 57)

"… savaşların olacağını hissettirip bir şekilde korkutan merhametsiz bir ruhun öfkeli sesi gibi."

• Sonav töbesindegi, mınav irgesindegi jıbır-jıbır köp ot buğan tavap etip jatqan köp ğariptiñ jalbarınış şırağınday… (H.D.H., s. 57)

"Ta tepesindeki, şu çevresindeki kımıl kımıl gür ateş bunun etrafında dönen çok sayıda garibanın yakarış mumları gibi…"

• Qay küni jurt onıñ isi men qılığına tañdanuvdan qalsa, sol küni onıñ da dävreniniñ ötkeni. (H.D.H., s. 58)

"Ne zaman halk onun işi ile davranışlarına şaşırmazsa işte o zaman onun da devrinin bittiğidir."

• Öytkeni biylevşiniñ tağdırı da suluv äyeldiñ tağdırınday. (H.D.H., s. 58)

"Çünkü hükümdarın kaderi de güzel bir kadının kaderi gibidir."

• Ömir de osı bir eski arnanıñ aldamşı ağınınday. (H.D.H., s. 59)

"Hayat da şu eski nehir yatağının aldatıcı akışı gibi."

• Bunıñ sol bayağı qıbırsız qalpı. (H.D.H., s. 61)

"Önceki gibi hareketsiz kaldı[49]."

[49] "Bunıñ sol bayağı qıbırsız qalpı." cümlesi Türkiye Türkçesine "Bunun az önceki hareketsiz hâli(dir)." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Önceki gibi hareketsiz kaldı." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Sözden burın közben tergep aluv munıñ qaşannan bergi ädeti. (H.D.H., s. 61)

"Sözden önce gözleri ile sorgulamak bunun eskiden beri adetidir."

• Murageriñizdi mañğul ordasına jibermeseñiz, eliñizdiñ basına qara künniñ tuvğanı… (H.D.H., s. 68)

"Varisinizi Moğol sarayına göndermezseniz, ülkenizin üstüne kara gün doğar[50]…"

• Sarbazdardıñ qorjınındağı saldır-küldir - tañğuttardıñ küni keşe ölse körge özimen birge alıp keterdey bolıp qorğaştap jürgen düniyeleri. (H.D.H., s. 69)

"Askerlerin heybesindeki tangır tungur ses Tangutların daha dün ölürlerse mezara beraberinde götürmek için korudukları eşyaları."

• Anav bir jığılğan narday bolıp, jeke-dara sulap jatqan - tañğut ordasınıñ orını. (H.D.H., s. 69)

"Burası çöken bir deve gibi olup yapayalnız, boylu boyunca uzanan Tangut başkentinin yeridir."

• Sodan beri tañğut üyiniñ kiyeli orını… (H.D.H., s. 80)

"O zamandan beri Tangut evinin mukaddes yeri…"

• Şiydürgege küyevge şıqqanda äkesiniñ atıp äkelgen quljasınıñ müyizi. (H.D.H., s. 80)

"Şiydürge'ye varırken babasının avlayıp getirdiği dağ keçisinin boynuzu."

• Tağı da bayağı quzdıñ bası. (H.D.H., s. 82)

"Yine az önceki uçurumun başı."

• Künde közine tüspegen mına sızat neniñ nışanı? (H.D.H., s. 83)

"Hiçbir gün gözüne takılmayan şu çatlak neyin belirtisi?"

• Keşegi darqan zamandı qaqıratqalı turğan qiylı künniñ nışanı. (H.D.H., s. 84)

"Geçmişteki rahat dönemi darmadağın eden zor günlerin nişanı."

• Bügin aptanıñ aqırğı küni. (H.D.H., s. 85)

[50] "… eliñizdiñ basına qara künniñ tuvğanı…" ifadesi Türkiye Türkçesine "… ülkenizin üstüne kara günün doğması (dır) …" şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… ülkenizin üstüne kara gün doğar…" biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

“Bugün haftanın son günü.”

• Ernek asqan soñ, eki tünemelikte suvat bar da, üşinşi tünemelik qulamanıñ qula tüzi… (Ş., s. 92)

“Ernek’i aştıktan sonra iki konak ötede yalak var da üçüncü konak ise ıssız bir yer.”

• Azın-avlaq tuyaq pen bala-şağa suvdıñ basında. (Ş., s. 93)

“Birazcık küçük baş hayvan ile çoluk çocuk suyun başındadır.”

• Eki jüz qadam jerdiñ astı... (Ş., s. 95)

“İki yüz ayak yerin altı…”

• Bavıray-bavıraydağı indigeş ekeş indigeşterge deyin şiyq-şiyq ünge bögip, tabiyğattıñ qağanağı qarq şağı. (Ş., s. 106)

“Yamaçlardaki tek bir hindinin bile diğer hindiler kadar sesli ötüp tabiatın ince kabuğunun kalktığı dönem.”

• Köş - qiymıl-qıbırı az dala tirliginiñ äbden asıp-tasqan merekesi. (Ş., s. 109)

“Göç, hareketsiz bozkırın hayatını tamamen hareketlendiren bayramıdır.”

• Jaqsı öriske, jaña qonısqa, jaña äser, jaysañ läzzatqa ıntıqqan sergek köñildiñ şattığı. (Ş., s. 109)

“Güzel otlaklara, yeni konaklama yerlerine yeni bir canlılıktır; pek çok zevki arzulayan hareketli gönlün neşesidir.”

• Ol mınav taq-tuq jañğırıp jatqan tas qabattıñ astında. (Ş., s. 126)

“O tak tuk diye yankılanan taş bu tabakanın altında.”

• Endeşe, mınav neniñ suvılı? (Ş., s. 127)

“Öyleyse bu neyin şırıltısı?”

• Iñırana soğatın teñiz tolqınınıñ şılpılı emes, ağınnıñ sarılı. (Ş., s. 127)

“Deniz dalgalarının sesi değil, bir akıntının sesi.”

• Mınav suvdıñ sıldırı. (Ş.,s. 128)

“Bu, suyun şırıltısı.”

• Tarığa baylap, sütke suvarıp jemdegen jılqınıñ tezegi. (B.T., s. 132)

“Darıyla semirtilip sütle sulanarak yemledikleri atın dışkısı.”

• Kündiz-tüni avıldıñ qasında, suvdıñ qasında. (B.T., s. 142)

“Gece gündüz köyün yanında, suyun yanında.”

• Älde jerge topıtıp üsti-üstine tüsip jatqan tuyağınıñ dübiri me… (B.T., s. 148)

“Yoksa toprağa batıp üst üste yükselerek inen toynakların sesi mi…”

• … öne boyına qan aydap, mınav darqan tirliktiñ, dañğıl dalanıñ läzzatı men jupar avasın jutqızıp kele jatqan tirşilik bası jüreginiñ dürsili me… (B.T., s. 148)

“… bütün vücuduna kan pompalayan şu cömert yaşamın, dümdüz bozkırın keyfi ile mis kokulu havasını harmanlayan canlılığın başlangıcı, kalbinin sesi mi…”

• Balanıñ sol selsoq qalpı. (B.T., s. 153)

“Çocuk o isteksiz hâlinde.”

• Qap, mına jamannıñ qutıruvın-ay! (B.T., s. 154)

“Tüh, şu sevimsizin kudurmuşluğuna!”

• Jurttıñ közi äli de budan ekinşi aynalımğa ketken attardıñ soñında. (B.T., s. 154)

“İnsanların gözü hâlâ buradan ikinci tura çıkan atların ardında.”

1.2.1.2. Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

Tamlayan unsurunun ilgi hâli eki almadığı isim tamlamasına *belirtisiz isim tamlaması* adı verilmektedir. Belirtisiz isim tamlamasında tamlayan eksiz bir ilgi durumu çekiminde iken tamlanan ise iyelik ekini alır. Bu tarz tamlamalarda ilgi hâli ekininin kullanılmaması tamlayana bir belirsizlik mânâsı katar. Bu sebeple bu tamlamalara *belirsiz isim tamlaması* da denmektedir. Belirtisiz isim tamlamasında tamlayan ile tamlanan arasındaki bağ şümulü geriye doğru dönük olan iyelik ekleri vasıtasıyla sağlanır. Bu yüzden belirtisiz isim tamlamalarında tamlayan ile tamlanan arasında iyeliğe, sahipliğe dayalı bir ilişkilendirme söz konusudur. Bu da bu tamlamalarda daimîliğe, kalıcılığa vesile olur.

Ergin bu konu hakkında:

> “Eksiz tamlayan belirsizdir, umumîdir, fakat guruba iştiraki, tamlanana bağlılığı daha kuvvetlidir. Tamlananın daimî destekçisi, ayrılmaz yardımcısı, âdeta onun mânâsını tamamlayan sıfatı durumundadır. Sanki ikisi bir nesnenin adı olmak için birleşik isim meydana getirmişlerdir. Gerçekten eksiz isim tamlamaları hep birleşik isim meydana getirmişlerdir.” (Ergin, 2013: 662) bilgisini paylaşır.

Ergin'in de bahsettiği gibi belirtisiz isim tamlamalarında tamlayanın tamlanana böylesine kuvvetli bir bağ ile bağlanması bu tarz tamlamaların birleşik bir isim de meydana getirmesini sağlamıştır. Günümüzde kullanılan pek çok birleşik isim belirtisiz isim tamlaması şeklindedir. Kazak Türkçesinde tamlayanın ilgi hâli eki almadığı, tamlananın ise iyelik eki aldığı bu tamlamalarda (kabısa baylanıskan anıktawıştık söz tirkesi[51]) tamlayan ile tamlanan arasında daimî bir münasebet söz konusu olduğu için tamlamanın her iki unsuru arasına herhangi bir sözcük giremez, aynı zamanda tamlayan ile tamlananın cümle içerisinde birbirleriyle yer değiştirmesi de söz konusu değildir: *ruv bası* "boy beyi", *qus üni* "kuş sesi" vb. Daha önce de bahsedildiği üzere dönüşlülük zamiri ile yapılan isim tamlamaları ekseriyetle belirtisiz isim tamlaması şeklindedir: *öz atıñ* "kendi atın", *öz üyi* "kendi evi" vb.

Kazak Türkçesinde belirtisiz isim tamlamaları tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ek fiil yardımı ile şimdiki zamanda (geniş zaman) çekime girer. Bu tarz ifadelerin yüklem olarak kullanıldığı cümleler Kazak Türkçesinde bir isimli (isimden) yüklem unsuru olarak kabul edilir. Belirtisiz isim tamlamasında görülen ek fiilin şimdiki zaman çekiminde de zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır ve *e-* yardımcı fiili tamamen düştüğü için çekim bu şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Bu çekimde isimli bir yüklem unsurunu oluşturan tamlamaya ismin bulunma hâl eki de getirilebilir: *köz uşında* "çok uzakta", *özen boyında* "ırmak boyunda" vb. Belirtili isim tamlaması bahsinde de değinildiği gibi belirtisiz isim tamlamasının isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu bu kullanımlarda isimli yüklem unsurundan sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı getirilebilir fakat getirilmek zorunda da değildir. Bu edat Türkiye Türkçesine *–Dır* bildirme eki yahut da *ya* şeklinde aktarılır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde belirtisiz isim tamlaması yapısı ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

• Qanşa degenmen, bolıs avılı ğoy… (B., s. 16)

"Ne de olsa, yönetici köyüdür…"

• Alayda üy mañınan eşkim körinbeydi, sıbıs-sıbdırdıñ bäri özen boyında, kerme basında. (B., s. 42)

"Hâlbuki çadırın etrafında hiç kimse görünmüyor, seslerin tamamı ırmak boyunda, atların bulunduğu alanda."

[51] Bkz. Naskali, 1997: 22

• Jıl degen şirkin de ayar ajaldıñ moynına salıp qoyıp, şoşıtıp almayın dep, qattı julqımay, bir şetinen şım-şımdap özine tartıp jatatın äzäzil jibek tuzağı ğoy. (H.D.H., s. 63)

“Yıl denen zavallı da kurnaz ecele kabul ettirip korkutmayayım diyerek sertçe çekmeyip bir ucundan çimdikleyerek yavaş yavaş onu çeken şeytanın ipek tuzağıdır.”

• … mınav buyığı tartqan küzgi daladay köz toqtatar eş qasiyeti joq taypaq surğılt jüzinde kisini qaralay quvıstı qılatın da sol murtındağı bolar-bolmas kekesin salqını ğana. (H.D.H., s. 74)

“… sakinliği barındıran sonbahar bozkırları gibi dikkat çeken, hiçbir vasfı olmayan yassı, solgun yüzünde insanı itham edip suçlu kılan da o bıyığındaki belli belirsiz alay ifadesidir.”

• Meni öltirüv öz erkiñde… (H.D.H., s. 75)

“Beni öldürmek senin elinde…”

• Qırdağı käsipqordıñ qanşa mal tapsa da üzigi bozarmaytın qurım şatpası. (Ş., s. 93)

“Bozkırdaki işçiler ne kadar mal kazanırsa kazansın çadırının kubbesinin üstü bozarmayan isli çadır.”

• E, mınav pälenşekem avılı ğoy… (Ş., s. 108)

“Aaa, bu falancanın obası ya…”

• Endi ne istev kerek ekenin qamdağan şaruva jayı. (Ş., s. 112)

“Şimdi ne yapmaları gerektiği hakkında.”

• Savmal iyisi. (B.T., s. 141)

“Taze kımız kokusu.”

• Attıñ aldı tuv köz uşında. (H.D.H., s. 154)

“Öndeki atlar çok uzakta.”

1.2.2. Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

Bir sıfat unsurunun bir isim unsuru ile oluşturduğu kelime grubuna sıfat tamlaması adı verilmektedir[52] (Sıfat unsuru + isim unsuru: sıfat tamlaması). Sıfat tamlamasında sıfat unsuru ismin her zaman önünde bulunarak ismi niteler yahut belirtir. Bu tamlamada asıl yani temel unsur sonda bulunan isimdir. İsim asıl/ tamlanan/ nitelenen/ belirtilen unsuru oluştururken sıfat ise yardımcı unsur/ tamlayan/ belirten/ niteleyendir. Sıfat tamlamalarında isim tamlamasında olduğu gibi sıfat ile isim unsurunun birleşmesini sağlayan bir iyelik eki yoktur. Sıfat ile isim eksiz birleşerek bir tamlama oluşturur[53]. Delice bu vasfı ile sıfat tamlamasını "Kelimeler ile Kurulan Öbekler" sınıfına dâhil edip[54] sıfat tamlamasının; takısız isim tamlaması[55], eksiz isim tamlaması, takısız tümleme, takısız tamlama, önad tamlaması ve san takımı gibi terimlerle de adlandırıldığını söyler (Delice, 2012: 19-30). Tamlamada sıfat olan kelime asla çoğul, hâl ve iyelik eklerini almaz. Aldığı takdirde sıfat olma özelliğini kaybederek isimleşir. Bir sıfatı isimden ayıran en temel özelliklerden birisi de bu ekleri bünyesinde barındıramamasıdır. Sıfat tamlamasında tamlayan ve tamlanan tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilir.

---

[52] Sıfat tamlaması hakkında çok sayıda tanım yapılmıştır. Atabay'ın ifadesi ile sıfat tamlamasının tanımı ve kuruluşları ile ilgili incelemeler bütün dil bilgisi yapıtlarında aynıdır. Gencan, bu tamlamayı "sıfatın tümlemesiyle ortaya gelen söz öbeği"; Ediskun, "bir sıfatla bir addan oluşan takım"; Banguoğlu, "sıfatın ek almadan vasıfladığı ya da belirlediği bir adın önüne gelerek kurduğu takım" şeklinde tanımlamaktadır. Hatiboğlu sıfat tamlamasını (Türkçenin Sözdizimi), "sıfatın kendinden sonra gelen adı niteleyerek ya da belirterek kurduğu tamlama" olarak tanımlar. Kononov ise bir adın bir sıfatla belirlendiği zaman, tamlamaların oluştuğunu söyler. Deny, tamlamanın belirtken (kırmızı, bu vb.) ve belirtkin (ev, adam vb.) olmak üzere iki unsurdan oluştuğunu ve kural olarak da Türkçede sıfatın, belgeci olduğu adın önüne geldiğini ifade eder. Ergin ise sıfat tamlamasını, "bir sıfat unsuru ile bir isim unsurunun meydana getirdikleri "kelime grubu" olarak tanımlar ve sıfat tamlamasının bir ad grubu olduğunu söyler (Atabay vd., 1983: 73).

[53] Baskakov iyeliksiz kelime gruplarına, belirten ve belirtilen ögeleri arasında iyelik ilişkisi bulunmayan kelime gruplarını da dâhil eder. İyeliksiz kelime grupları sıralanma ve yönetme gibi iki tür sözdizimlik bağlantı şekline görev oluşmaktadır. Sıralanma yoluyla oluşmuş iyeliksiz isimli kelime gruplarında belirtilen olarak daha çok isimler görev yaparken belirten olarak ise isim, sıfat, sayı ismi ve sıfatlık işlevi bulunan diğer anlamlı kelimeler görev yapar. Ayrıca belirtilen belirtenden sonra gelmektedir. Bu sıranın tersi (mesela, Rusçada yapılabilen: "krasnaya devitsa" – güzel kız = "devitsa krasnaya" – kız güzel) şeklindeki devrikleme niteliği taşıyan olay Türkçede şiirlerde görülmektedir. Belirtenin belirtilenden sonra gelmesi durumu, yüklemlik bağlantı gibi yeni bir bağlantı biçimini oluşturabilir. Mesela: "büyük ev', ama 'ev büyük(tür)" gibi (Baskakov, 2016: 31). Özetle iyeliksiz bir kelime grubu olan sıfat tamlamasında ismin sıfattan önce yer alması yüklemlik bir bağlantı biçimini oluşturmaktadır.

[54] Delice, kelime öbeklerini "Kelimeyle Kurulan Öbekler" ve "Ekle Kurulan Öbekler" (isim tamlaması bu grupta yer alır.) olarak iki kategoriye ayrıdıktan sonra tamlayan ile tamlananın eksiz bir şekilde birleştiği sıfat tamlamasını "Kelimeyle Kurulan Öbekler" sınıfına dâhil eder (Delice, 2012: 19).

[55] Tamlanan unsurun neden yapıldığını belirten *demir kapı, cam bardak, meşin kemer* gibi tamlamalar isim tamlaması değil, Türkçede eksiltilen öğenin görevi ya kendinden önceki kelime ya da kendinden önceki kelimenin taşıdığı eke yüklendiği için sıfat tamlamasıdır: *Demir/ kapı* öbeği, aslında *demirden yapılmış/ kapı* yerine kullanılmıştır. Birbirinin yerine kullanılabilen yapıların görevleri hep aynı olur; değişmez (Delice, 2012: 24).

Bu konuda Ergin'in,

> "Tamlamanın sıfat unsuru bir sıfat veya bir sıfat olarak kullanılan bir kelime grubu, isim unsuru ise bir isim veya isim vazifesi gören bir kelime grubu olur. En basit sıfat tamlaması bir sıfat ile bir isimden kurulan iki kelimelik tamlamadır. Sıfat veya isim unsurunun veya her iki unsurun kelime grubu olması hâlinde sıfat tamlaması kelime gruplarının hacmi nisbetinde genişler. Geniş bir kelime grubu tamlamanın sıfat unsuru, yine geniş bir kelime grubu da tamlamanın isim unsuru olabilir." (Ergin, 2013: 661)

ifadesi mevzunun netlik kazanması açısından önem arz etmektedir.

Kazak Türkçesinde sıfat tamlamaları da tıpkı isim tamlaması bahsinde görüldüğü gibi ek fiil vasıtası ile cümle içerisinde şimdiki zaman (geniş zaman), görülen geçmiş zaman ve duyulan geçmiş zaman vb. çekimine girmekte, yüklem türü olarak ise bir isimli (isimden) yüklem unsurunu meydana getirebilmektedir. Tezin bu bölümünde sıfat tamlamalarının ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı cümleler incelenecektir. Fakat burada göz önünde bulundurulması gereken birkaç önemli hususa değinmekte fayda var. Bu da sıfatların çeşitlere ayrılmasında Kazak ve Türkiye Türkçesi gramerciliğinde görülen farklardır. *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserde *Qabısa Baylanısqan Zat Esimderden Quralğan Tirkes*[56]*ter (Eksiz Bağlanan İsimlerden Oluşan Tamlamalar/ Kelime Grupları)* bölümünde *Sın Esimdi Tirkester (Sıfat ile Kurulan Tamlamalar/ Kelime Grupları)* başlığı altında *sın esim* adıyla verilen sıfatın isim ile bir araya gelerek tamlamayı meydana getirdiği, bu tür tamlamalarda tamlamayı oluşturan unsurların birbiriyle eksiz birleştiği ve oluşan bu tamlama vasıtasıyla nesnenin yahut varlığın rengi, ölçüsü, durumu, boyutu, biçimi gibi belirleyici, ayırt edici niteliklerinin ortaya konduğu ifade edilir: *aq qar, boz at, tar jol, keñ saray, jaqsı kisi, jaman joldas vb.* Ayrıca aynı bölüm başlığı altında *San esimdi tirkester* yani sayı isminden oluşan tamlamalar/ kelime grupları, sıfat tamlaması olarak kabul edilmemiş ve ayrı bir tür olarak ele alınmıştır. Sayı isminden oluşan bu tamlamalarda tüm Altay dillerinin ortak bir özelliği olan sayı sözcüğünden sonra gelen ismin tekil olması hususu geçerlidir. Ayrıca sayı ifadesi önüne gelerek belirttiği ismin miktarını ve sırasını gösterir. Üçüncü alt başlık olan *Esimdikti Tirkester (Zamir ile Kurulan Tamlamalar/ Kelime Grupları)* bölümünde ise tamlama, *siltew (işaret), suraw (soru), jıynaqtaw (topluluk) zamirleri* olmak üzere üç kategoride değerlendirilmiştir (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 45-55). Türkiye Türkçesi gramer anlayışında belirtme sıfatı olarak kabul edilen işaret sıfatı, soru sıfatı gibi sıfat türlerinin Kazak Türkçesi gramer anlayışında zamir olarak kabul edilmesi dikkate değerdir.

[56] Tirkes (*зат.*): Terkip, izafet, öbek. Söz tirkesi (*сөз мipкeci*): tamlama (Koç vd., 2021: 957).

Bu konuda *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserde geçen,

> Kazak Türkçesinde niteleme sıfatları, kullanım, anlam ve işlev bakımından Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Ancak Türkiye'deki gramercilik anlayışına göre; belirtme sıfatları içerisinde yer alan "sayı sıfatları"[57] Kazakistan'da yazılan gramer kitaplarında bağımsız birer sözcük türü olarak verilmektedir. Yine, Türkiye'de "belirtme sıfatları" içerisinde yer verilen "işaret, soru ve belirsizlik sıfatları" ise, Kazakistan'da "zamir" olarak nitelendirilmekte ve bu sözcük türü içerisinde değerlendirilmektedir." (Koç ve Doğan, 2004: 207)

ifadeleri de iki lehçe arasındaki farkın anlaşılabilmesi açısından oldukça mühimdir.[58]

Şüphesiz bu anlayışta Rus gramerciliğinin de etkisi büyüktür. Yapılan bu tez çalışmasında ise sıfat tamlamalarının ek fiil vasıtası ile isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu cümleler ele alınırken tıpkı *Kazak Türkçesi Grameri*[59] adlı eserde olduğu gibi Kazak Türkçesi gramer anlayışı değil, Türkiye Türkçesi gramerciliği esas alınacak ve sayı, işaret, soru ve belirsizlik sıfatları bir sıfat tamlaması olarak değerlendirilecektir.

Aşağıda yer alan örnek cümlelerde *anıktawıştık söz tirkesi* (Naskali, 1997: 73) adı verilen sıfat tamlamaları ek fiilin (e-) şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmıştır. Bu çekimde ek fiil düşer ve çekim zamir menşeli şahıs eklerinin üçüncü sahısları eksiz olan tipi vasıtasıyla gerçekleşir. Aynı zamanda Kazak Türkçesinde "–DIr" bildirme eki kullanılmaz. Bu tür yüklem yapılarında "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* yahut *ya* şeklinde aktarılır.

• Öz-öziñnen quvıstanıp, jurttıñ jüzine telmirip, eki köziñ tostağanday bolğan bu ne dävren! (B., s. 4)

"Kendinden çekinirken insanların yüzüne gözlerini tabak gibi açarak bakmak nasıl bir iş!"

[57] Kazak Türkçesi gramer anlayışında *san esim* şeklinde isimlendirilen sayı sıfatları sıfat türünden bağımsız, ayrı bir sözcük türü olarak kabul edilir.

[58] Sayrambayev, *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri* adlı eserinin *Sın Esimdi Söz Tirkesteri* başlığı altında sıfatları *sapalıq sın esimdi söz tirkesteri (nitelik)* ve *qatıstıq sın esimdi kürdeli söz tirkesteri (mensubiyet)* olmak üzere iki kategoride değerlendirir (Sayrambayev, 2014: 93-96). Amangeldiyeva da çalışmasında benzer şekilde Kazak Türkçesinde sıfatların sapalıq (nitelik) ve qatıstıq (mensubiyet) olmak üzere iki gruba ayrılması durumundan bahsettikten sonra her iki kullanımın da anlam ve işlev bakımından Türkiye Türkçesindeki nitemele sıfatları ile aynı görevi taşıdığını söyler. Amangeldiyeva'nın ifadesiyle, Türkiye Türkçesindeki belirtme sıfatları Kazak Türkçesinde sıfat grubuna dâhil değildir. Kazak Türkçesinde sıfat, ismin sayısını belirtmez bu yüzden de Türkiye Türkçesindeki sayı sıfatları Kazak Türkçesinde bağımsız bir kelime grubu (sayı ismi) olarak alınmıştır. Soru, işaret, belirsizlik sıfatları ise zamir grubu içerisinde değerlendirilmektedir (Amangeldiyeva, 2019: 124).

[59] *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserde sıfatlar işlevleri bakımından *niteleme sıfatı* ve *belirtme sıfatı* şeklinde iki gruba ayrılmış ve *belirtme sıfatı* içerisine tıpkı Türkiye Türkçesi gramerciliğinde görüldüğü gibi *sayı, işaret, belgisiz ve soru sıfatları* dâhil edilmiştir (Koç ve Doğan, 2004: 207-215).

• Bul Marjan süytip tüsirgen bäybişesi ğoy. (B., s. 5)

“Bu Marjan, beğenerek evlendiği eşidir.”

• Üsti-bası da burınğısınday emes, bul jolı tım tıraş. (B., s. 9)

“Üstü başı da önceki gibi değil, bu defa çok dağınık.”

• Jalpı lepirip söylep, leki külip jürgenmen, Mojan sarañ kempirdiñ tüygen şüberegindey şamalığa işin aldırta qoymaytın tımırsıq kisi. (B., s. 10)

“Genelde gevezelik edip sürekli gülmesine rağmen Mojan cimri bir kocakarının düğümlenen çaputu gibi içinden geçenleri hiç belli etmeyen ketum bir insan.”

• Mojan da, ol üydegi kelin de quday degen jandar. (B., s. 12)

“Hem Mojan hem de evdeki gelin Allah yolundaki kişiler.”

• Baysal da birazdı biletin adam ğoy… (B., s. 17)

“Baysal da bilgili bir adamdır…”

• Apırav, bolıstıñ inisine bermeytindey qanday qız özi… (B., s. 17)

“Hayret, yöneticinin kardeşine bile verilmeyecek nasıl (bir) kız bu[60]…”

• Arğı atam azuvı altı qarıs Altay… (B., s. 18)

“Dip dedem, ağzı altı karış Altay’dır…”

• … Marjan, burın da **körip jürgen dastarqanımız ğoy**… (B., s. 18)

“ … Marjan, sofranızı daha önce de gördük[61]…”

• Balpannıñ bul kütken sözi. (B., s. 19)

“Bu Balpan’ın beklediği (bir) söz.”

• Solarğa aytqan sözimiz - sizge de aytqan sözimiz. (B., s. 19)

“Onlara söylediğimiz sözümüz size de söylediğimiz sözümüzdür.”

[60] “nasıl (bir) kız bu” devrik yapılı bir yüklemdir. Burada yüklem “bu nasıl (bir) kız” olup sıfat tamlamasını meydana getirmektedir.

[61] “… Marjan, burın da körip jürgen dastarqanımız ğoy…” cümlesi Türkiye Türkçesine “Marjan, daha öncede gördüğümüz sofranızdır…” şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi “… Marjan, sofranızı daha önce de gördük…” biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Soğan mastanıp bükil ağayınmen süyek aralaspaymın degeniñ ne sumdıq? (B., s. 19)

"Şımarıp bütün akrabanların ile dünürlük kurmam demen abes değil mi?"

• … qızı bükil aymaqtıñ avzınıñ suvın ağızıp, jigitterin señdey soğılıstırğan aytuvlı suluv. (B., s. 21)

"… kızı güzelliğiyle bütün bölgedeki insanların ağzının suyunu akıtıp delikanlıları âdeta bir buz parçası gibi çarpıştıran meşhur (bir) güzel."

• Özi bolsa, osı öñirdegi eñ dävletti adam. (B., s. 21)

"Kendisi de, şu çevredeki en zengin adam."

• Tilevi aldındağı jas qoy… (B., s. 21)

"Dileği önündeki genç ya…"

• Qanşa at şaptıram dese de üzeñgi qağıspastay, taqtaydan jazıq qara döñ… (B., s. 22)

"Ne kadar at koşturayım desen de atı üzengilemeye gerek kalmayan dümdüz bir ovası olan kara tepecik…"

• Jan-jaqta tis tiymegen, tuyaq janşımağan sonı jer. (B., s. 23)

"Etrafta dişin değmediği, toynağın ezmediği bakir yerler bulunmakta[62]."

• Talma tüs. (B., s. 27)

"Tam öğle vakti."

• Öñşeñ bir meniñ balam bolsın deytindey öndir jigitter. (B., s. 29)

"Hepsi benim çocuğum olsun diyecek kadar yakışıklı delikanlılar."

• Bir saydıñ tasın bir saydıñ tasına ayırbastap jüretin savdager neme ğoy… (B., s. 29)

"Bir vadinin taşını diğer vadinin taşıyla takas eden (bir) tüccardır…"

• İyesi — qapsağay uzın, qara kisi. (B., s. 30)

"Sahibi cüsseli, uzun, esmer (bir) kişi."

[62] "Jan-jaqta tis tiymegen, tuyaq janşımağan sonı jer." cümlesi Türkiye Türkçesine "Etrafta diş değmeyen, toynak ezmeyen bakir bir yer." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Etrafta dişin değmediği toynağın ezmediği bakir yerler bulunmakta." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Äne bir aq bas qula qalağa jaqın otıratın bir avıldiki[63]. (B., s. 30)

İşte şu ak başlı kula at şehre yakın bulunan bir köyün (atı).

• Biriniñ avzına biri qulağın tösegen bir jurt. (B., s. 31)

"Birinin ağzına diğerinin kulağını dayayıp dinlediği bir halk."

• Bäsekege atalı avıldardıñ bäri de at qosıptı, mınavı bılay, mınavı olay deytin eşteñesi joq, şetinen tekti avıl. (B., s. 32)

"Yarışmaya itibarlı köylerin tamamının atları katılmış, bu böyle, şu şöyle demenin hiçbir anlamı yok, hepsi soyu sopu belli köyler."

• O, halayıq, öñşeñ jigit ortasındağı bir qırma saqal qırqıljıñ ğoy… (B., s. 33)

"Ey ahali; o, bütün delikanlıların arasında kirli sakallı geveze biridir…"

• Jelpingen omıravlar kürt qulap, tentirevik köñilder men timiski közder jan-jaqqa jaltaqtamay, anav aşıq aspan astında bürisip-bürisip toñğan jetim balalarday. (B., s. 34)

"Şişmiş göğüsler aniden inip avare gönüller ile fır fır dönen gözler etrafa endişelenmiyor, şu aydınlık gökyüzünün altında büzülüp üşüyen yetim çocuklar gibi."

• … özen betindegi jıbır-jıbır tolqınnıñ da kökiregine darıp, boyın balbıratqanday, mañay tügel sulıq.(B., s. 35)

"… nehrin üstündeki kıpır kıpır dalgaları da etkileyip tamamını gevşetmiş gibi etraf tamamen mecalsiz."

• Tağı da avız jappay qolpaş pen qoşamet aytıp jatqan bir jurt. (B., s. 37)

"Yine de hiç susmadan hürmet ve iltifatlar eden bir halk."

• Biraq bäsekege jigit qosqan avıldardıñ adamdarı bir türli sülesoq… (B., s. 38)

"Fakat, yarışmaya gençleri gönderen köylerin insanları isteksiz…"

[63] *+niki, +diki, +tiki* ekleri hususunda Koç ve Doğan'ın A. Isqaqov'un *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserinden aktardığı "Türk dilinin –ki aitlik eki, Kazak Türkçesinde +ğı, +gi, +qı, + ki şeklinde yaşamakta olup, Kazak dil bilimcileri bu ekin +nIñ, +dIñ, +tIñ ilgi eki ile kaynaşmasından oluştuğu tahmin edilen +niki, +diki, +tiki ekini tek aitlik eki olarak kabul etmektedirler" (Koç ve Doğan, 2004: 202) bilgisi ekin oluşumu, kullanımı ve bu eki alan kelimelerin Türkiye Türkçesine aktarımının tayini açısından önem arz etmektedir.

• Oyı oyran, kökiregi bulqan-talqan, biraq ne oylap, ne qoyğanıñdı bilip bolmas soqır ıza. (B., s. 41)

“Düşüncesi paramparça, kalbi öfkeli, fakat ne düşünüp ne yapacağını bilmeyen kör (bir) öfke.”

• … qanşa degenmen jas neme ğoy… (B., s. 43)

“… ne de olsa genç (bir) adamdır…”

• Esirik nemeniñ eki ezüvi eki qulağında... (B., s. 50)

Deli şeyin sevinçten ağzı kulaklarında…

• Jeñis bermegen äyel örliginiñ eskertkişindey eski köz. (H.D.H., s. 53)

“Yenilmeyen bir kadının direnme gücünün abidesi gibi eski (bir) hatıra.”

• Suq qolındağı Qap tavında bunıñ közi tüskenin bayqap qap, sur moynaq arğımaq atınıñ keñirdegin bir-aq orğan eregispe er jigittiñ şınaşağınan alınğan ür tas. (H.D.H., s. 53)

“İşaret parmağındaki (yüzük), Kap Dağında dikkatini çeken ve boz renkli eğri boyunlu asil atının boğazını bir kerede kesip inatçı cesur delikanlının serçe parmağından aldığı değerli taş.”

• Adamdar netken közsiz, netken öjet. (H.D.H., s. 53)

“İnsanlar ne kadar korkusuz, ne kadar cesur.”

• Tüsinde eneden tuvğanday tır jalañaş… (H.D.H., s. 54)

“Rüyasında anadan doğmuş gibi çırıl çıplak…”

• Osılay aspan men jerdiñ arasına sıymay, kevdesin kernep, alıp-uşıp bara jatqan jelkildek köñilin suv sepkendey basa qoyatın da älgi bir kelte samalğa ilesip muñk ete qalatın külimsi silti iyis. (H.D.H., s. 57)

“Böylece gökyüzü ile yerin arasına sığmayarak gerinip kıpırdanan gönlünü su serpmiş gibi sakinleştiren ve biraz önce hafif bir rüzgâra ilişip kokusu hızla gelen nahoş, kötü koku.”

• Ananday lepire, lekildep aqqan tentek ağınnıñ qasında, jol boyında mertikken attay teñkiyip jatqan netken ersi. (H.D.H., s. 59)

“Bunun gibi coşup dalgalanarak akan bir suyun yanında, yol boyunda sakatlanan bir at gibi biçimsizce görünmesi ne kadar abes.”

• Kasar mergen qum üstinde qumırsqa jorğalap kele jatqanın sıbısınan bile qoyatın añşıl… (H.D.H., s. 59)

"Nişancı Kasar kum üstünde karıncanın yavaşça yürümesini sesinden anlayabilen (bir) av düşkünü…"

• … ne istese de tañ-tamaşa qalıp otıratın jumır tüysik, mav-bastav adamdarğa köbirek üyir. (H.D.H., s. 59)

"… ne yaparsa yapsın şaşıran, düşünceli, uysal insanlara meraklı."

• Sıñayı, osı bär-bärimizdi öñmendetip qoyğan ömir şirkinniñ özi de, tüptep kelgende, tap osı ağın suvday bayansızdıq, sıldır-suyıq pätuvasızdıq şığar[64]. (H.D.H., s. 60)

"Nihayetinde bu hepimizi itekleyip ilerleyen zavallı ömrün kendisi de daha doğrusu tıpkı şu su gibi hareketsizlik, bereketsizliktir galiba."

• Ağın suvğa, äytevir, aqqan murat bolsa, ömir şirkinge de, äytevir ötken murat. (H.D.H., s. 60)

"Nihayetinde akarsuyun muradı akmaksa, zavallı ömrün de muradı geçmektir[65]."

• Tula boyı tüp-tügel qara. (H.D.H., s. 61)

"Bütün vücudu tamamen kara."

• Tünde javğan mamıq qar betine qan tamğanda qanday ädemi. (H.D.H., s. 65)

"Gece yağan pamuk gibi karın üstüne kan damlayınca ne kadar güzel oluyor[66]."

[64] *Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi* adlı lügatte "İsim ve fiil soylu sözcüklerden sonra gelerek bolar 'olur', boluvğa tiyis 'olmalı', ğoy 'DIr, ya' manasında kullanılan söz." (Väli vd., 2013: 1431) şeklinde tanımlanan *şığar* sözcüğü Kazak Türkçesinde isim soylu (esim) sözcüklerden sonra geldiğinde ekseriyetle goy pekiştirme edatı ile benzer bir işleve sahip olur yani beraberinde kullanıldığı ismi mana bakımından pekiştirir.

[65] "… ömir şirkinge de, äytevir ötken murat." cümlesi Türkiye Türkçesine "… zavallı ömüre de nihayetinde geçen murat." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… zavallı ömrün de muradı geçmektir." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı isim cümlesine nazaran daha anlamlı ve metne uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

[66] "… qar betine qan tamğanda qanday ädemi." cümlesi Türkiye Türkçesine "kar üstüne kan damladığında ne kadar güzel (dir)." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… karın üstüne kan damlayınca ne kadar güzel oluyor." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Keşe ğana Tibet pen Teristik Qıtaydı qaltıratıp-dirildetken bay eldiñ baytaq astanası işine lay suv quyğan ketik tostağanday[67]… (H.D.H., s. 66)

"Daha dün Tibet ve Kuzey Çin'i korkudan tir tir titreten zengin memleketin uçsuz bucaksız başkenti içine çamurlu su dökülen delik bir tahta kase gibi…"

• Mınav qızıl tömpek öliskenşe berispegen ölkeniñ aqırğı ayaq seripken jeri. (H.D.H., s. 70)

"Bu kızıl tepecik ölünceye kadar teslim olmayan ülkenin ele geçirilen son yeri."

• Osı bir özderiniñ qoldarınan kelmeytin närseni keyingiler istep, keyingiler tındıradı dep erteñge iyek artatın esirik däme-ay! (H.D.H., s. 76)

"Elinden gelmeyen şeyi kendisinden sonrakilerden isteyip yapar, hallederler diye yarına ümit bağlayan budala ya!"

• Bölme işi burınğı qalpı. (H.D.H., s. 78)

"Odanın içi önceki hâlinde."

• Sol bayağı tozañ kömgen tas avla. (H.D.H., s. 79)

"Şu az önceki tozla kaplı taş avlu."

• Qos qızmetşileriniñ älgi ävreleri munı mınav ebil-sebil tirşilikten serpiltkisi kelgen ermekteri me… (H.D.H., s. 80)

"İki hizmetçinin az önceki boş çabaları bunu şu paspal hayattan kurtarmak için yapılan uğraşlar mı…"

• Netken tamaşa! (H.D.H., s. 80)

"Ne kadar şahane!"

• Bälkim, bul aqırğı tünimiz şığar[68]. (H.D.H., s. 83)

"Belki bu son gecemiz(dir)."

• Qos müyizdi qaq ortalarınan qaq ayırıp tüsetindey qaterli sızat. (H.D.H., s. 84)

"İki boynuzu tam ortasından ayıran tehlikeli bir yarık."

[67] Tostağan (*zam.*): Tahta kâse (Koç vd. 2003: 546)
[68] Bu ifadede de *şığar* sözcüğü cümleye *-DIr* manasıyla pekiştirme anlamı katmıştır.

• Ernek şıñ bul aradan üş qonıp, törtinşi tünemelikke äzer jetetin jerde. (Ş., s. 92)

"Ernek'in zirvesi buradan üç konak konaklayıp dördüncü konaklamada zor ulaşabilinecek (bir) yerde."

• Jılmıyğan qara sur jazıq. (Ş., s. 92)

"Dümdüz kara bozkır."

• … qalıñdığı qarıs jarım da, biyiktigi kez jarım. (Ş., s. 92)

"… kalınlığı yarım karış, yüksekliği yarım arşın."[69]

• Qudıqtıñ işine üñilseñ, basıñ aynaladı - sañılavı joq qara tünek. (Ş., s. 94)

"Kuyunun içine dikkatle bakarsan başın döner, içi ışık girmeyen zifirî karanlık."

• Qara da emes, qoñır da emes, jım-jılas tas tünek. (Ş., s. 95)

"Kara da değil, kahverengi de değil, dipsiz bir zifirî karanlık."

• Qudıqtıñ işine kese-köldeneñ tüsken kün sävlesi tüv sonav töbede. (Ş., s. 95)

"Kuyunun içine enlemesine düşen güneş ışığı tam tepede."

• Ol qazındı topıraqtı sırtqa şığaratın emen kübişelek pe, älde sırttan domalap ketken kesek pe, joq jer astında zarığıp jalğız otırğan qudıqşınıñ onsız da oynaqşuvmen bolatın ürkek jüregin tas töbesine şığaratın tağı bir köldeneñ kesepat pa… (Ş., s. 96)

"O, kazılmış toprağı dışarıya çıkartan meşe ağacından kova mı ya da dışarıdan yuvarlanıp gelen taş mı, yitik yer altında cefa çekip tek başına oturan, kuyucunun onsuz da sürekli çarpan ürkek yüreğini ağzına getiren yine bir beklenmedik felaket mi…"

• Mınav kördiñ işi üskirip turğan aq boran. (H.D.H., s. 96)

"Bu mezarın içi gittikçe şiddetlenen (bir) tipi."

• Bul - qudıqtıñ avız jağındağı jarıq. (Ş., s. 96)

"Bu, kuyunun ağız tarafındaki ışık."

• Qazir sırtta şıjığan şilde tamız. (Ş., s. 96)

"Şimdi ise dışarıda kavuran temmuz, ağustos ayları."

[69] Kazak Türkçesinde sıfat tamlamalarında bir tamlayan unsuru olan sıfat tamlanan unsuru olan isimden her zaman önce kullanılır. Fakat Rusçanın etkisiyle olsa gerek isim unsurunun sıfatın önünde yer aldığı bu tarz kullanımlar da bulunmaktadır. Tezde yer alan bu ifadeler de tamlama yapısı içerisinde bir sıfat ve isim bulundurması münasebetiyle sıfat tamlaması grubu içerisinde değerlendirilmiştir.

• Onıñ da estiytini - tek qolpaş. (Ş., s.98)

“Onun da işittiği sadece saygı (sözleri).”

• Qalğan Qaraştıñ bäri qudıq qazıp jürgende, jañğız özi temir soğıp usta bop ketüvi de sol qırsıqtığı şığar[70]. (Ş., s. 99)

“Geri kalan Karaşların tamamı kuyu kazarken yalnız kendisinin demir dövüp usta olması da bu inatçılığındandır.”

• Äyeli Hanım qol-ayağı balğaday, boylı-soylı, öñdi kisi. (Ş., s. 101)

“Eşi Hanım ise iri yarı, boylu poslu ve güzel yüzlü bir insan.”

• Hanım etegi qanamağan kisi. (Ş., s. 101)

“Hanım çocuksuz bir kişi.”

• Onsız da öñdi äyel… (Ş., s. 101)

“Çocuksuz da güzel (bir) kadın…”

• … tım näzik, tım diñke qurtıp elitip bara jatqan eljirek ıntıq, ıstıq ıqılas oyanıp, quvana, süysine tıñdaytın tek äli betterine şañ, etterine daq tiymegen uvız köñil boyjetkender ğana. (Ş., s. 104)

“… çok nazik, çok güçlü, şefkatli arzular ve sıcak bir samimiyet hissi uyanıp müziği seve seve dinleyen yüzlerine toz, tenine leke değmemiş körpe genç kızlar.”

• Biraq ne kerek, dala jasınıñ dävreni qırdıñ bir säskelik kelte köktemindey tım şolaq. (Ş., s. 104)

“Fakat, ne var ki bozkır gençliğinin hayatı bozkırın bir kuşluk vakti kadar kısa, bahar gibi çok kısa.”

• Köktem şığıp, kök körine bastağan kez. (Ş., s. 106)

İlkbahar bitip gökyüzünün görünmeye başladığı dönem.

• Jas kelinderdiñ de jügirip bağatını osı tus. (Ş., s. 107)

“Genç gelinlerin de koşuşturdukları bir zaman.”

[70] Bu ifadede de *şığar* sözcüğü cümleye *-DIr* manasıyla pekiştirme anlamı katmıştır.

• Qıs qonıstan jaz jaylavğa qaray şubatıla köşken tizbek-tizbek köşterdiñ araları osılay ersili-qarsılı ala şabuvıl. (Ş., s. 109)

"Kış yerleşkesinden yaz yaylasına doğru uzayan dizi dizi göçlerin araları böyle ileri geri düzensiz koşturmalardır."

• … qudıqtan eki köştik jer. (Ş., s. 115)

"… kuyu bölgesinden iki göçlük (bir) yer."

• Sonday kem tağat, kem qanağat jandı jarıq düniyege jaratılğan jumır bastı pendeniñ qay-qaysısı da, ayağınıñ astınan şayanşa şağıp jatqan sız topıraq ta jeti qat jerdiñ astına, meñirev tuñğiyıqqa kün sayın tiriley tüsirip qoyğan soñ, ne jorıq! (Ş., s. 117)

"Öylesine güçsüz, kanaatsiz, canlı ve aydınlık dünyada yaratılan bu yumru başlı insanların her birini ayağının altından akrep gibi ısıran nemli toprakta yerin yedi kat altına, sessiz derinliğe her gün diri diri indirdikten sonra bu nasıl yolculuk…"

• Qarañğı tünde pışaqtıñ jüzindey bop tabanıññnıñ astına kep tirelip jatatın qap-qara kökjiyek - şıñ ernek. (Ş., s. 126)

"Karanlık gecede bıçağın yüzü gibi olan ve ayağının altında uzanan kapkara ufuk, zirvenin kenarı."

• Süymenniñ tiygen jeri şaq-şuq tas. (Ş., s. 126)

"Küskünün değdiği yer şak şuk taş."

• … sonav tuñğiyıq tereñde teñizge qulap jatqan ülken arnağa suv quyatın bergi - jer betine jaqında[71] mayda taramdardıñ kindiginen şıqqan suvlar… (Ş., s. 127)

"… şu dipsiz derinlikteki denize akan büyük ırmağa dökülen, bu tarafta - yer yüzüne yakın bir yerde - küçük kollarından, kaynağından çıkan sulardır…"

• Sol bayağı tüsiniksiz suvıl. (Ş., s. 128)

"Az önceki anlaşılmaz ses."

• Bul ne suvıl? (Ş., s. 128)

"Bu ne sesi?"

[71] "jer betine jaqında" ifadesi bir ara sözdür. Türkiye Türkçesi imlasında ara sözlerin başında ve sonunda kısa çizgi yahut da virgül kullanılır iken Kazak Türkçesi imlasında ise ara sözlerin sadece başında kısa çizgi kullanılır. Ara sözün sonunda virgül veya kısa çizgi kullanılmaz.

• Mınav kädimgi kürkirep ağıp jatqan sarqırama ağın ğoy. (Ş., s. 128)

"Bu her zamanki gibi gürleyerek akan çağlayanın akıntısı olmalı[72]."

• Burınğı iyelerindey emes, tım şañqıldaq. (B.T., s. 133)

"Önceki sahipleri gibi değil, çok cırtlak sesli."

• Janğa jaylı tınış tirlik. (B.T., s. 138)

"Can için rahat, huzurlu bir hayat."

• Mañay köz taldıratın köl-kösir jazıq. (B.T., s. 138)

"Etrafı gözü yoracak genişlikte bir ova."

• Tiyip ketseñ tirsegiñdi tilip tüsetin pışaqtay qap-qara bayalış. (B.T., s. 138)

"Dokunduğunda dizini doğrayacak bir bıçak gibi keskin, kapkara bodur (bir) bitki."

• Alıstan kölegeylep, köldeneñ tüsip jatqanmen, ayaq qağar, ökpe öşirer öri joq tegis döñes. (B.T., s. 140)

"Uzaktan gölgelenen ufkun açılması ile rahatça gidilecek, dermanı kesecek bir yokuşu olmayan engebesiz bir tepe."

• Qolınan buğan etene tanıs… (B.T., s. 141)

"Elleri ona oldukça tanıdık geldi[73]…"

• Seyis bunıñ jalınan asar-aspas boyı bar, juqalañ sarı kisi. (B., s. 142)

"Seyis'in hemen hemen bunun yelesine erişebilecek kadar boyu var, sıska, sarışın (bir) adam."

• Üylerdiñ mañı jer qayısqan halıq… (B.T., s. 144)

"Çadırların etrafında yere çömelmiş insanlar…"

[72] "Mınav kädimgi kürkirep ağıp jatqan sarqırama ağın ğoy." cümlesi Türkiye Türkçesine "Bu her zamanki gibi gürleyerek akan çağlayanın akıntısıdır (galiba)." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Bu her zamanki gibi gürleyerek akan çağlayanın akıntısı olmalı." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

[73] "Qolınan buğan etene tanıs, …" cümlesi Türkiye Türkçesine "Elleri ona oldukça tanıdıktır, …" şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Elleri ona oldukça tanıdık geldi, …" biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Julınıp bara jatqan bir at. (B.T., s. 145)

“İleri atılıp giden bir at.”

• Tula boyında bir tamşı ter joq, bedireygen qalpı. (B.T., s. 146)

“Tüm vücudunda bir damla ter yok, put gibi donup kaldı[74].”

• Bul ne ün? (B.T., s. 148)

Bu ne sesi?”

• Jar qabaq pen qalanıñ arası mıyday tegistik. (B.T., s. 153)

“Uçurumun başı ile şehrin arası geniş düzlük.”

• Üstinde de suv jaña sırt kiyim. (B.T., s. 153)

“Üstünde de güzel yeni bir ceket.”

• Odan arman şañqan boz. (B.T., s. 155)

“Onun amacı da beyaz at.”

• Eki ayaqtılar da qızıq halıq qoy… (B.T., s. 156)

“İki ayaklılar da enteresan insanlar ya…”

• Bäygetorını aqırı qurtqan sol kökteñbil at. (B.T., s. 160)

“Yarış atını sonunda mahveden bu boz alaca at.”

• Sodan beri bunıñ oñ jaq qaptalı suv qarañğı qara tünek. (B.T., s. 161)

“O zamandan beri bunun sağ tarafı kör, zifiri karanlık.”

• Ündemes qoyşınıñ da iyininen qara ala şekpen tüsipti, omıravında kün nurımen taytalasqan jaltıravıq taytuyaq monşaq. (B.T., s. 162)

“Konuşmayı sevmeyen çobanın da omzuna kara ala bir çepken geçirmişti, göğsünde güneş ışığı ile âdeta yarışan parlak tayın tırnağı büyüklüğünde bir boncuk.”

[74] “Tula boyında bir tamşı ter joq, bedireygen qalpı.” cümlesi Türkiye Türkçesine “Bütün vücudunda bir damla ter yok, put gibi donup kalmış bir şekil.” şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi “Tüm vücudunda bir damla ter yok, put gibi donup kaldı.” biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Köpten beri bunıñ etine tiygen ayalı alaqan. (B.T., s. 162)

"Çok uzun zamandan beri bunun tenine ilk defa değen merhametli (bir) avuç."

1.2.3. Yüklemi Yönelme (Yaklaşma, Datif) Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

Yönelme (datif, yaklaşma) hâl eki almış bir isim unsuru ile hemen ardından gelen yalın hâldeki bir isim unsurunun oluşturduğu kelime grubuna yönelme, yaklaşma ya da datif grubu adı verilir. Örneğin; can**a** yakın, dil**e** kolay, baş**a** bela vb. Bu grupta hem yönelme hâl ekini almış olan unsur hem de kendisinden sonra gelen isim unsuru tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilmektedir. Kelime grubunun ilk sözcüğü yaklaşma hâl ekini taşır. Grubun vurgusu ikinci sözcüğün üzerindedir.

> Sıfat tamlamasında olduğu gibi bu öbekte de niteleme vardır. Kuruluş olarak sıfat tamlaması gibidir, burada da, birinci öğe ikinci öğeyi niteleme görevi üstlenmiştir. Durum eki almış olan söz sıfat olarak algılanır: [ad + yaklaşma durumu eki] + [ad + ø] (Karaağaç 2013: 460-461).

Yönelme yani datif grubunda sanki grubun sonunda söylenmemiş, düşürülmüş bir *olan, olarak* yahut *etmek* ifadesi var gibidir: *içe dönük (olan), dışa bağımlı (olarak), zevkine uygun (olan), aslına ihanet (etmek)* vb. Bu özelliğiyle yönelme grubu aynı zamanda bir kısaltma grubu olarak da kabul edilir. Bu konuda Ergin, "Genetif, datif, lolatif ve ablatif gruplarını kısaltma grubu olarak da saymak mümkündür. Genetif grubu kısalmış bir iyelik grubu, datif, lokatif, ablatif grupları ise kısalmış, klişeleşmiş birer fiil grubu gibidirler." ifadelerini kullanır (Ergin 2013: 678). Türkiye Türkçesinde +a/ +e ekleri ile yapılan yönelme hâli[75] Kazak Türkçesinde ise *barıs septik* adıyla ve *+ğa, +ge; +qa, +ke; +a, +e* ekleri ile karşılanır. Kazak Türkçesinde fiilin istikametini bildiren ve yönelme ifade eden datif hâli bu fonksiyonlarının yanında yaklaşma, istikamet, yer, zaman, karşılaştırma, sebep, verme, bildirme, kuvvetlendirme, gaye, hedef gibi işlevleri de yerine getirmektedir (Biray vd. 2018: 83). Kazak Türkçesinde *barıs septik* yani yönelme hâl eki:

- Ünlülerden ve ötümlü yani sedalı ünsüzlerden sonra *+ğa, +ge*: Almatı**ğa**, kerev**ge**, üy**ge** vb.

[75] Serebrennikov yönelme hâl eki hakkında Şçerbak'a atfen şu bilgiyi verir: "*-ḳa* ekli yönelme hâli daha Ön Türkçe döneminde vardı. Ona eski Türk yazılı abidelerinde de rastlanır, kökeni hakkında ise fikir birliği yoktur. A. M. Şçerbak, Oğuz dillerinde yönelme hâlinin *–a* ekinden önce *–ğa* ekinin olduğunu düşünüyordu. A. M. Şçerbak'ın fikrince, *-ğa* > *-a* değişmesi önce şahıs zamirleri üzerinde olmuştur (Gag. bana 'bana', sana 'sana', ona 'ona'; Kırg. maġa, saġa, aġa). Sonraları sonu sedalı ünsüzle biten isimleri de kapsamış ve nihayet anolojik olarak bir dizi Türk yazı dilinde genelleşmiştir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 80).

- Ötümsüz yani sedasız ünsüzlerden sonra *+qa, +ke*: qonaq**qa**, at**qa**, mektep**ke** vb.

- İyelik eki almış kelimelerden sonra ise *+a, +e*: qalam**a**, avlıñ**a,** özim**e** vb. şeklinde getirilir.

Kazak Türkçesinde yönelme hâl eki, tekil şahıs zamirlerinde ve işaret zamirlerinde yapıyı değiştirmekte ve ekleşmektedir. Bu yapıya I. ve II. tekil şahıs zamirlerinde, bugünkü Anadolu ağızlarından Doğu grubunda I. Alt grubuna dâhil olan, Diyarbakır ağzında baḥan (bana), saḥan (sana), II. Alt gruptan Kars (Ardahan, Posof hariç) ağzında beğen (bana), seğen (sana), IV. Alt gruptan Kemaliye, İliç (Erzincan) ve Elazığ ağızlarında da rastlanmaktadır (Ayan, 2008: 132).

Sağan atasız, dävletsiz kisi quda tüsip jatqan joq. (B., s. 8)

"Sana soyu sopu belli olmayan, varlıksız kişinin dünür düştüğü yok."

Oğan ağayın riza bolsa, men rizamın. (B., s. 21)

"Ona akrabalarımın razıysa ben de razıyım."

Kazak Türkçesinde yönelme hâl ekini almış olan isim unsuru kendisinden sonra gelen yalın hâldeki bir isim unsuru ile yönelme yani datif grubunu meydana getirir[76]. Bu grupta da her iki isim unsuru tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilmektedir.

• Quday**ğa şükir**… (B., s. 3)

"Allah'a şükür…"

…qala**ğa jaqın** …(B., s. 30)

"…şehre yakın …"

İki isim unsurunun yönelme hâl eki vasıtasıyla oluşturduğu bu kelime grubu ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimiyle cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirir. Bu çekimde e- fiili düşer ve çekim 3. şahısları eksiz yani *–DIr* bildirme ekini almamış olan zamir menşeli şahıs ekleri vasıtası ile gerçekleşir. Kazak Türkçesinde yönelme grubu

[76] Kazak Türkçesi gramer anlayışında yönelme hâl ekini almış olan isim unsurunun kendisinden sonra gelen yalın hâldeki bir isim unsuru ile oluşturduğu kelime grubuna *meñgerile baylanısqan esimdi söz tirkesi* adı verilir. Tileubayeva yapmış olduğu çalışmada, *meñgerile baylanısqan esimdi söz tirkesi* yani yöneltilerek bağlanan kelime grubu bahsinde grubun tamlayan kısmının *yükleme, yönelme, bulunma, uzaklaşma* ve *vasıta* hâl eklerinden birini aldığını, tamlanan kısmın ise yüklem görevindeki isim veya isim soylu bir kelime olduğunu ifade eder. İsim soylu kelimeler içinde öznenin durumunu, hâlini belirten kelimeler isimli kelime grubunun ana unsuru olarak sık kullanılmaktadır (Tileubayeva, 2021: 23).

şeklindeki yapıların Türkiye Türkçesine aktarımı meselesi de burada üzerinde durulması gereken önemli bir mevzudur. Bu ifadeler Türkiye Türkçesine her daim yönelme grubu şeklinde [isim + yönelme hâl eki] + [isim + ø] aktarılmayıp cümlenin bağlamına dayalı olarak farklı aktarım biçimlerine de rastlanabilmektedir. Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarda bu hususun göz ardı edilmemesi gerekir. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde yönelme grubu ifadesi ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmış ve bazı cümlelerde yönelme grubu biçimindeki yapılar Türkiye Türkçesine farklı şekillerde aktarılmıştır.

• Qay-qaysısınıñ da özi öziñe teñ, balası balaña teñ. (B., s. 8)

"Herbirini sana denk, çocuğu da çocuğuna denk."

• Qurdasıñ ölse, habar beremiz ğoy, äzirge sav… (B., s. 9)

"Yengen ölse haber veririm ya, şimdilik sağ…"

• … qaşan körşi avıldıñ eseri aqırğanşa öz basımen aqıruvdı da bilmeytin mäñgi esektey qatınınıñ aytqanın qaytalağanına mäz… (B., s. 15)

"… uzaktaki komşu köyün eşeği anırıncaya kadar kendiliğinden anırmaya başlayamayan aptal bir eşek gibi hanımının söylediklerini tekrarlamaktan mutlu…"

• … qonaqasılarıñızğa raqmet! (B., s. 18)

"… yemeğiniz için teşekkürler."

• Artıq bitken on savlıq, o da javğa qol javlıq… (B., s. 19)

"Fazla olan on koyun, o da düşmana uşaklık…"

• … mınav pälenge, mınav tügenge layıq… (B., s. 22)

"… şu filancaya, şu falancaya uygun…"

• Ol aytqanın istetip, än saluvdan qutılğanına mäz… (B., s. 33)

"O, dediğini yaptırıp şarkı söylemekten kurtulduğuna mutlu…"

• … al jel bolsa osı bir quyın quvğan qañbaqtay bet aldı qula düzge bezip bara jatqan jup-jumır, ap-avır tas tüyin attıñ birese savırın siypap, birese bavırın qıdıqtap, qaqpaqıl qıp qağıp, qumardan şıqqanşa uypalağanına mäz. (B., s. 46)

"… rüzgâr da hafiflemeye başladı, önündeki kula, düzlüğe doğru koşuşturan yusyuvarlak, çok ağır, huysuz atların bazen sağrılarını okşayıp bazen bağırlarını gıdıklayıp beş taş oyunu gibi onları silkeleyip arzularını yerine getirdiği için sevinçli."

• Äytpese, özine qavip. (H.D.H., s. 58)

"Yoksa bu durum kendisi için tehlikeli."

• Onıñ üstine han otırğan sarı ala şatırdan göri qasqır men silevsin qaptağan quz-qiya şatqaldarğa qumar. (H.D.H., s. 59)

"Ayrıca hanın oturduğu sarı ala çadıra nazaran kurt ve vaşaklarla dolu kayalık dağ geçitlerine meraklı."

• … qazir öltirseñ - öziñnin basıña qavip, öltirmeseñ - artıñdağı urpağıña qavip… (H.D.H., s. 75)

"… şimdi öldürürsen senin başın belada, öldürmezsen soyunun başı belada…"

• Kimniñ köşiniñ burın jönelgeni eñ aldımen solarğa sın. (Ş., s. 107)

"Kimin göçünün en önce yola çıkacağının baş sorumlusu bunlardır."

• Ädettegi manavrap jatatın qır bügin dübirge tolı. (Ş., s. 109)

"Genelde sakin olan bozkır bugün gürültülü."

• Jurt bunıñ şapqanın bir körüvge qumar-aq. (B.T., s. 157)

"İnsanlar bunun koşuşunu görmeye çok meraklı."

• Jarıs joqta da ol jılqıdan göri adamğa üyir. (B.T., s. 159)

"Yarışın olmadığı zamanlarda da o atlardan ziyade insanlara yakın."

1.2.4. Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

Ayrılma (çıkma, uzaklaşma, ablatif) hâl eki almış bir isim unsuru ile hemen ardından gelen yalın hâldeki bir isim unsurunun oluşturduğu kelime grubuna ablatif yani ayrılma grubu adı verilir. Örneğin; sonra**dan** görme, can**dan** arkadaş, yan**dan** çarklı vb. Ergin, *bunlardan biri, içlerinden çoğu, gençlerden üçü* gibi örneklerin ikinci unsurunun iyelik ekli olması dolayısiyle bu kullanımların iyelik grubu fonksiyonlu bir grupla benzerlik gösterdiğini, ancak birbirine çok benzeyen, fonksiyonları bir gibi olan (bunların biri, bunlardan biri) bu iki grubu birbirine

karıştırmamak gerektiğini ifade eder (Ergin 2013: 681). Ayrılma grubunda hem ayrılma hâl ekini almış olan unsur hem de kendisinden sonra gelen isim unsuru tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilmektedir. Kelime grubunun ilk sözcüğü ayrılma hâl ekini taşır. Grubun vurgusu ikinci sözcüğün üzerindedir. Sıfat tamlamasında olduğu gibi bu öbekte de niteleme vardır. Kuruluş olarak sıfat tamlaması gibidir, burada da, birinci öge, ikinci ögeyi niteleme görevi üstlenmiştir. Durum eki almış olan söz, sıfat olarak algılanır: [ad + uzaklaşma durumu eki]+[ad + ø] (Karaağaç 2013: 462). Ayrılma grubu da tıpkı yönelme grubunda olduğu gibi kısaltma öbeklerinden biri olarak kabul edilir. Burada da sanki gruptan sonra söylenmeyen fakat sezilebilen bir fiilimsi var gibidir: *kafadan kontak (olan), içten konuşma (yapan), gözden uzak (olduğu)* vb. Kazak Türkçesinde *şıgıs septik* adıyla isimlendirilen ayrılma hâli *+dan, +den; +tan, +ten; +nan, +nen*[77] ekleri ile yapılır. İsmin fiille ilgisini gösteren ve işin nereden, neden başladığını bildiren ayrılma hâli eki işin, hareketin bir yerden çıktığını, ayrıldığını, uzaklaştığını gösterir. Zaman ve mekân içinde, işin yer ve yönünü bildirir (Biray vd. 2018: 83). Ayrılma hâl eki Kazak Türkçesinde:

Ünlülerden ve ötümlü yani sedalı ünsüzlerden sonra *+dan, +den*: üy**den**, töbe**den**, tereze**den** vb.

Ötümsüz yani sedasız ünsüzlerden sonra *+tan, +ten*: aş**tan,** esik**ten**, oq**tan** vb.

m, n, ñ geniz ünsüzlerinden sonra *+nan, +nen*[78]: qalam**nan**, öziñ**nen**, oñ**nan** vb.

3. şahıs iyelik ekini (+ı, +i, +sı, +si) almış kelimelerden sonra ise *+nan, +nen*[79]: esteri**nen,** üyi**nen**, aşı**nan** vb. şeklinde getirilir.

Kazak Türkçesinde ayrılma hâl ekini almış olan isim unsuru kendisinden sonra gelen yalın hâldeki bir isim unsuru ile ayrılma yani ablatif grubunu meydana getirir[80]. Bu grupta da her iki isim unsuru tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilmektedir.

[77] İsmin fiille bağını uzaklaşma şeklinde gösteren hâl çıkma (ayrılma) hâlidir. Bu hâli gösteren çıkma hâli eki, yönelme hâli ve bulunma hâli ekleriyle birlikte, zaman ve mekân içinde, işin yer ve istikâmetini bildirir ve bunu bulunma, yaklaşma ve uzaklaşma ifade etmek suretiyle yapar (Öner, 1998: 132).

[78] m, n, ñ geniz ünsüzlerinden sonra gelen ayrılma hâl ekinde 'd' diş ünsüzü bu ünsüzlerin etkisiyle genizsi bir ses olan 'n' ünsüzüne dönüşür.

[79] Bu kullanımda diş ünsüzü olan 'd' önce geniz ünsüzü olan 'n'ye dönüşür ardında da zamir 'n' si ile birleşerek kaynaşır.

[80] Kazak Türkçesi gramer anlayışında ayrılma (uzaklaşma) hâl ekini almış olan isim unsurunun kendisinden sonra gelen yalın hâldeki bir isim unsuru ile oluşturduğu kelime grubuna *meñgerile baylanısqan esimdi söz tirkesi* (yöneltilerek bağlanan kelime grubu) adı verilir (Tileubayeva, 2021: 23).

• … özi**ñnen basqa**… (H.D.H., s. 87)

"… senden başka…"

• … suv qiyırşaq topıraq**tan basqa**… (Ş., s. 97)

"…sulu topraktan başka…"

İki isim unsurunun ayrılma hâl eki vasıtasıyla oluşturduğu bu kelime grubu, ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirir. Bu çekimde e- fiili düşer ve çekim 3. şahısları eksiz yani *–DIr* bildirme ekini almamış olan zamir menşeli şahıs ekleri vasıtası ile gerçekleşir. Kazak Türkçesinde ayrılma grubu şeklindeki yapıların Türkiye Türkçesine aktarımında da farklılıklar görülebilmektedir. Bu ifadeler Türkiye Türkçesine her daim ayrılma grubu şeklinde [isim + ayrılma hâl eki] + [isim + ø] aktarılmayıp cümlenin bağlamına dayalı olarak farklı aktarma biçimlerine de rastlanmaktadır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde ayrılma grubu ifadesi ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmış ve bazı cümlelerde ayrılma grubu biçimindeki yapılar Türkiye Türkçesine farklı şekillerde aktarılmıştır.

• Balpannıñ qatını jan balasın jolatpaytın adam emes, altın tuvğannan sav ma?! (B., s. 17)

"Balpan'ın karısı insan evladının yanına yaklaştırılmadığı bir kız değil de, altın mı doğurmuş[81]?"

• Erkekke degen sülde qurttar aşqaraqtıqtan ada… (H.D.H., s. 82)

"Erkeğe susamış gibi bir açgözlülüğü yoktu…"

• Şetinen sayqımazaq… (Ş., s. 103)

"Dışarıdan alaycı…"

• Omırtqañ odan da jaman. (Ş., s. 119)

"Omurgan ondan da kötü."

[81] "… altın tuvğannan sav ma?!" cümlesi Türkiye Türkçesine "… altın (kıymetli) doğandan sağlam mı?" şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… altın mı doğurmuş?" biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Sol puşpaqtan aman şıqsa, böriniñ jal asıp, adastırıp keteri aydan anıq. (B.T., s. 139)

"Bu bölgeden sağ salim çıkınca kurdun tepeyi aşıp izini kaybettireceği çok açık."

• Bäygege şabatın attardıñ qarası da ötken jolğıdan molıraq. (B.T., s. 153)

"Yarışmada koşacak atların sayısı da geçen seferkinden daha fazla."

1.2.5. Yüklemi Fiilimsilerden Meydana Gelen İsim Cümleleri

Leksik anlamıyla fiilimsiler, fiillerden belirli eklerle oluşturulan ve fiillerin kimi özelliklerini taşımakla birlikte ad, sıfat veya zarf işlevinde kullanılan sözcüklerdir.

Fiilimsiler,

> "Bir oluş, bir kılış ve bir durum bildirdikleri, olumlu ve olumsuz biçimleri yapılabildiği, bir türü zaman gösteren ekler de alabildiği için bu yönleri ile fiil özelliği taşırlar. Ancak, çekime girmemiş olmaları dolayısıyla, diğer yönleri ile de ad sınıfına girerler. Bunlar aslında ad gibi kullanılarak ad, sıfat ve zarf görevi yüklenmiş olan fiil şekilleridir. Bu nedenle ad çekimi ve iyelik eklerini alabilirler, cümlede özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı olabilirler; yani ad yönleri ağır basar." (Korkmaz 2017: 747)

Hem ad hem fiillerin özelliklerini yapısında toplayan, fiillerden belirli eklerle geçici isim, sıfat ya da zarf yapan, fiil çekimleri olmaması hasebiyle yargı bildirmeyen fakat ad çekim ve iyelik eklerini alabilen ve bu özellikleriyle çekimsiz yani tamamlanmamış bir fiil olarak kabul edilen fiilimsiler Kazak Türkçesinde *tuyık etistik* adını alır ve *kıymıl esimi~kıymıl atavı* (isim fiiller, mastar), *esimşe* (sıfat fiiller, ortaçlar) ve *kösemşe* (zarf-fiiller, ulaçlar) (Naskali, 1997: 54-73-86) olmak üzere üç kategoride incelenir[82].

1.2.5.1. Kıymıl Esimi~Kıymıl Atavı (İsim Fiiller, Mastarlar, Infinitive)

İsim fiiller, bir yandan bir eylem adı oldukları için isim, diğer yandan da özne, nesne, tümleç aldıkları için fiil olan kelimeledir (Ediskun, 2007: 247). Bir kılış, durum ya da oluşun adı olan ve bunları zamana ve şahsa bağlı kalmadan gösteren yani herhangi bir yargı bildirmeyen bu fiil isimlerine mastar da denmektedir. İsim fiiller bilhassa anlamsal açıdan fiilden ziyade isme daha yakın olmaları hasebiyle isim işletim ekleri olan iyelik, hâl ve çokluk eklerini alabilir. Türkiye Türkçesinde isim fiiller *–mA, -mAk* ve *-Iş* ekleri vasıtasıyla oluşturulurken Kazak Türkçesinde ise bu misyonu fiillere eklenerek onlardan isim türeten *–(U)v* eki üstlenir. Mastar eki olarak da kullanılan bu ek Türkiye Türkçesine ekseriyetle *–mAk* şeklinde aktarılır. Fakat *–mAk* mastar ekinin de Kazak Türkçesinde kullanıldığı yerler vardır.

[82] Fiilimsiler içerisinde sadece isim fiil ve sıfat fiiller ek fiil vasıtası ile çekimlenerek isim cümlesinin yüklemi vazifesini üstlenebildikleri için bir diğer fiilimsi türü olan zarf fiiller (ek fiil ile çekimlenerek isim cümlesini oluşturamazlar) *"Yüklemi Fiilimsilerden Meydana Gelen İsim Cümleleri"* kategorisinde değerlendirilmemiştir.

Ürkmez, *Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Semantik Bir Analiz* adlı doktora tez çalışmasında, Türkiye Türkçesindeki -mAk mastar ekinin, Kazak Türkçesinde yerini -(U)w ekine bıraktığını ifade ettikten sonra Sızdıqova[83]'nın Kazak edebî dilinde hem -w hem de -mAq eklerinin birlikte yer aldığı ve özellikle bu ekin Abay tarafından bir hayli kullanıldığı bilgisini payşalır. Yani, -mAk mastar ekinin Türkiye Türkçesinde iyelik, çokluk ve ilgi hâli ile çekimlenmesi kabul edilmese de Abay'ın eserlerinde bu ekin iyelik ve hâl kategorisiyle çekimlenmiş hâli sıklıkla kullanılmaktadır (Ürkmez, 2019: 133). Gerek Türkiye Türkçesi gerekse de Kazak Türkçesinde isim fiiller kendisinden önce gelen sözcük veya sözcüklerle birleşerek isim fiil grubunu meydana getirir. Bu kelime grubunun temel unsuru olan isim fiil grubun sonunda bulunur. Kazak Türkçesinde isim fiil grubu, grubun sonunda yer alan isim fiilin ek eylemin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimine girmesi neticesinde cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturabilir[84]. Bu çekimde ek fiil yani *e-* fiili düşer ve çekim zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Çekimde teklik ve çokluk 3. şahıslar ise eksizdir yani *–DIr* bildirme eki kullanılmaz. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde isim fiil grubu, grubun temel unsurunu oluşturan isim fiilin çekime girmesi neticesinde cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

• … öziñ tilenip kelmegen, kelgesin eş tilegiñdi qabıl qılmaytın ker tağdırdıñ tastaq tar qoynavına qızıl öñeşiñnen qılğına baylanuv ma?.. (Ş., s. 110)

"… kendi isteğiyle gelmeyen gelse de hiçbir isteğini kabul etmeyen aksi kaderin taşlık, dar koynuna kızıl boğazından boğulacak gibi bağlanmak mı?"

[83] Bkz. Sızdıqova, R. (1968). Abay Şığarmalarınıñ Tili (Leksikası men Grammatikası). Almatı: Qazaq SSR-niñ Ğılım Baspası.

[84] Baskakov, Türkçede tek ögeli mastar cümlelerine, kurucu ögesi *–mak* ve bazen de *–ma* mastar (fiil ismi) eki almış, isimleşmiş fiil şekli olan cümlelerin dâhil edilebileceğini söyler. Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk dillerinde, Rusçadaki ve diğer Hint-Avrupa dillerindeki infinitiv'e benzemeyen, kendilerinde fiil ve ismin semantik ve gramatikal özelliklerini birlikte bulunduran mastarlar özel bir isimlik fiil şeklidirler. Semantik açıdan mastarlar durumun veya eylem sürecinin isimlendirilmesini bildirirler ve sıfat-fiiller gibi zaman anlamına sahip değildirler. Gramatikal açıdan da mastarlar çatı, olumlu ve olumsuz şekil, yönetim (istem çn.) gibi fiil kategorileri ile birlikte isim çekimi (hâllere göre çn.), ilgi ve izafet ilişkisi kurabilme gibi isim kategorilerine sahiptir. Cümle bünyesinde ise mastarlar hem belirtmelik hem de isimlik olarak her türlü anlamlı cümle ögesi olabilirler. Bu özellikleri ve kurucu öge olarak görev aldıkları tek ögeli cümlelerin yapı ve anlamı, mastarların kurucu öge olarak bulunduğu cümleleri **isim cümlelerinin bir türü** olarak ele almaya izin vermektedir (Baskakov, 2017: 93).

• Älde ömir sürüv degenniñ özi de älgi bir äzäzil savalğa javap taba almay bas qatıruv ma? (Ş., s. 111)

"Yoksa yaşamak denilen şey de az önceki şeytani soruya cevap bulamadan kafa yormak mı?"

1.2.5.2. Esimşe (Sıfat-Fiiller, Ortaçlar, Participle)

Sıfat fiiller, eylemlerden geçici sıfat yapmak üzere türetilen ve genellikle bir kişiye bağlı olmaksızın çekimlenen eylemsilerdir (Eker, 2003: 304). Sıfat fiiller, varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; özne, nesne, tümleç alarak yan önerme kurdukları için de eylem gibi sayılan sözcüklerdir (Gencan, 1979: 382). Ortaç adı da verilen bu yapılar zaman kavramı taşıması hasebiyle isim ve zarf fiillerden ayrılır. Türkiye Türkçesinde kullanılan sıfat fiillerden *–DIk* ve *–mIş* geçmiş zaman, *-An, -r, -Ar, -Ir/ -Ur, -mAz* ve *–IcI/ -UcU* geniş zaman, *-AcAk* ve *-AsI* da gelecek zaman sıfat fiillerini oluşturmaktadır. Bu özelliği ile sıfat fiiller çekimli fiillere yaklaşır. Zaten çekimli fiillerin bir kısmının da sıfat fiil kökenli olmasının sebebi budur. Sıfat fiiller önünde yer aldığı ismi niteleyerek sıfat görevinde kullanılabilir yahut da yalın hâlde ya da hâl, iyelik veya çokluk eklerini alarak[85] isim unsurunu oluşturabilir. Korkmaz bu kullanımların fiillerdeki zaman ve hareket kavramını bir nesneye, bir varlığa geçici olarak bağlayan sıfat ve adlar olduğunu ifade eder (Korkmaz 2017: 784). Söz dizimi içerisinde sıfat tamlaması veya sıfat fiil grubu kuran, ilgi ve iyelik eklerini alarak isim tamlamasında tamlayan ve/ veya tamlanan vazifesini üstlenebilen sıfat fiillerin olumsuz biçimi de bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde ise *esimşe* adı verilen sıfat fiilleri oluşturan en yaygın ekler şunlardır:

-ğan, -gen; -qan, -ken[86]: Meydana getirdiği sıfat fiillere geçmiş zaman anlamı katan bu ek Kazak Türkçeninde en yaygın kullanılan sıfat fiil ekidir. Türkiye Türkçesine aktarıldığı zaman karşılığı olarak *-An, -DIk* ve *–mIş* ekleri kullanılır (Biray vd. 2018: 122).

---

[85] Ekin bu durumu Eski Türkçe dönemine kadar dayanmaktadır. Bu hususta, Hacıeminoğlu'nun "-ġan/ -gen" başlığı altında verdiği, "Bugün yazı dilimizde [Türkiye Türkçesi] –an/ -en olarak yaşayan bu ek çok kullanılan bir sıfat fiil ekidir. Metinlerimizde [Karahanlı Türkçesi dönemi metinleri] yalın hâlde kullanıldığı gibi, isim işletme eklerini üzerine alarak kullanıldığı örnekler vardır: barganı < bar-gan-ı "varanı", *bu togmış ilindin çıkıp barganı* (KB-B-58)" ifadeleri ekin Karahanlı Türkçesi dönemindeki kullanımını göstermesi açısından önem arz etmektedir (Hacıeminoğlu, 1996: 167).

[86] "-ğan, -gen; -qan, -ken" ekinin Kazak Türkçesinde geçmiş zaman anlamı katan bir sıfat fiil eki işlevinin yanı sıra isim fiil eki olarak da kullanıldığı durumlar vardır: *Endigi jorıqtı uldarı men bahadurlarına tastap, osı iyemdengen eli men jeriniñ qızığın körüvge şıqqan jön şığar* (H.D.H., s. 63). "Sıradaki seferi oğulları ve bahadırlarına bırakıp bu ele geçirdiği memleket ile toprakların nimetlerini görmeye çıkması daha doğru galiba." Bu örnekte, -qan ekini almış olan sözcük isim fiili oluşturup cümlenin yüklemi "jön şığar." (doğru galiba) ifadesidir. "-ğan, -gen; -qan, -ken" ekinin Kazak Türkçesindeki bir diğer işlevi ise görülen geçmiş zaman eki görevinde çekimli bir fiili meydana getirmesidir. Bu çekimde, "-ğan, -gen; -qan, -ken" görülen geçmiş zaman eki ile beraber zamir menşeli (I. tip) şahıs ekleri kullanılır (Fiil + -ğan, -gen; -qan, -ken + I. tip şahıs ekleri). Koç, *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserinde ekin bu kullanımı hakkında; "1. teklik kişi eki –mın, -min'in eklendiği

-r; -ar, -er: Kullanıldığı yere göre geniş veya gelecek zaman anlamı katan bu sıfat fiil eki sonu ünlü ile biten kelimelerden sonra *–r*, sonu ünsüz ile biten kelimelerden sonra ise ünlü uyumunca *–ar* ya da *–er* şeklinde getirilir.

-atın, -etin; -ytın, -ytin: Kullanıldığı yere göre gelecek veya geniş zaman anlamı taşıyan sıfat fiiller yapan bu ek, tur-ğan yapısının ses kaybına uğrayarak ekleşmesi sonucu oluşmuştur (Koç ve Doğan, 2004: 313).

-mas, -mes; -bas, -bes; -pas, -pes: -ar, -er, -r sıfat fiilinin olumsuz biçimini oluşturan bu ek de kullanıldığı yere göre gelecek ve geniş zamanı ifade eden sıfat fiiller meydana getirir.

-uvşı, -uwşi[87]: –(U)v mastar eki ile Kazak Türkçesinde çok yaygın bir kullanım alanına sahip olan ve isim kök veya gövdelerine eklenerek onlardan yeni isimler türeten +şı, +şi ekinin birleşmesi neticesinde oluşan bu ek geniş zaman anlamlı sıfat fiiller meydana getirir.

Qazirgi Qazaq Tili adlı eserde, *Esimşeli Tirkester* başlığı altında ele alınan sıfat fiillerin isimler ile birleşerek bir tamlama oluşturduğu ifade edilir: *kelisken kisi, aytar söz, müsinetin bala* vb. Ayrıca aynı eserde, Kazak Türkçesinde kullanılan sıfat fiil eklerinin *–ğan/ -gen, -atın/ -etin,* ve *–ar, -er, -r;* en sık kullanılan sıfat fiil ekinin ise *–ğan/ -gen* olduğu bilgisi verilir (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 53). Kazak Türkçesinde sıfat fiil ekini alan sözcükler ismin önünde kullanılarak sıfat olabileceği gibi iyelik, hâl yahut da çokluk eki gibi isim işletim ekleri ile genişletilerek ad görevini de üstlenebilir. Sıfat fiiller bu kullanımlarıyla sıfat tamlamasında tamlayan unsur olan sıfatı (Köksaqal bir kerilip-sozılğan, söylegen sözi işiñdi pıstıratın adam eken.) isim tamlamasında ise iyelik ekli şekliyle tamlanan unsur olan ismi (künniñ tuvğanı) meydana getirir. İsim tamlamasındaki kullanımında (isim + ilgi eki - fiil + *–ğan/ -gen* + *-ı/ -i iyelik üçüncü şahıs eki*) tamlanan unsura getirilen sıfat fiil eki, cümle bağlamına uygun olarak isim fiil işlevinde kullanılır (künniñ tuvğanı "güneşin doğması). Seyilbek İsayev de kaleme almış olduğu *Qazaq Tili* adlı eserinde sıfat fiilin cümledeki görevlerinden birinin isimden sonra gelip yahut çekim ekleri vasıtasıyla tamlamalar oluşturmak olduğunu söyler. Sıfat fiilin bir

---

–GAn geçmiş zaman eki almış yapılardaki n ünsüzü düşebilmektedir. Bu ses olayı, aslında konuşma diline ait özellikler taşıyor olmakla birlikte; yazı dilinde, bilhassa da hece ölçüsünü tutturmak amacıyla şiirlerde hiç de azımsanamayacak bir kullanım alanı bulunmaktadır: barğa**n**mın > barğamın 'gittim, gitmiştim.' (Mırzabekov, 100) (…) Hatta konuşma dilinde barğam, jazğam şeklinde kullanımlara dahi rastlanmakta olduğunu bir not olarak belirtmeliyiz." bilgisini paylaşır (Koç ve Doğan, 2004: 255). Özellikle konuşma dilinde yer alan "barğa**m**, jazğa**m**" gibi kullanımlar çok zayıf bir ihtimal olsa da böyle bir çekimde iyelik menşeli (II. tip) şahıs eklerinin kullanılabilmiş olacağı düşüncesini de akla getirmektedir (barğa**m**, barğañ vb.) Ekin kullanım sahasındaki bu çeşitliliği ileride yapılacak bir çalışma ile ele almayı düşünmekteyiz.

[87] Kazak gramerlerinde /–uwşı/, /–üwşi/, /–wşı/, /–wşi/ eki bazı kaynaklarda *osı şaq esimşe* "şimdiki zaman sıfat-fiili", *dağdılı şaq* "belirsiz zaman" olarak ele alınmakta bazı kaynaklarda ise sıfat-fiil ekleri arasında değerlendirilmemektedir (Yavuz, 2021: 963).

diğer görevi ise ek fiil yardımı ile cümle içerisinde yüklem vazifesini üstlenmesidir (İsayev, 2013: 80). Bu işleviyle sıfat fiiller isimli bir yüklem unsurunu meydana getirir. Sıfat fiil ekleri zaman anlamı taşıması münasebetiyle bazı kip eklerinin de kaynağını oluşturmaktadır. Örneğin; *-ğan, -gen; -kan, -ken* ve tur-ğan[88] yapısının ekleşmiş biçimi olan *–atın, -etin; -ytın, -ytin* görülen geçmiş zaman, *-r; -ar, -er*[89] ise gelecek zaman çekiminde görev alır. Gerek Türkiye Türkçesi gerekse de Kazak Türkçesinde sıfat fiiller kendisinden önce gelen kelime ya da kelimeler ile birleşerek bir kelime grubunu oluşturur. Bu kelime grubunda ana unsur olan sıfat fiil grubun sonunda bulunur. Bu kelime grubuna sıfat fiil grubu adı verilir. Kazak Türkçesinde sıfat fiil grubu, sıfat fiilin ek fiil yani isim fiilinin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimine girmesi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Ek fiilin bu çekiminde tıpkı isim fiiller bahsinde geçtiği gibi *e-* fiili düşer ve çekim üçüncü şahısları eksiz olan zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Ayrıca bu tarz bir çekimde sıfat fiilden hemen sonra isimden isim türeten bir ek olan *+day, +dey; +tay, tey* eki de gelebilir. Bu ek; isim, zamir, sayı adları ve sıfat fiillere getirilerek onlara benzetme ve kıyaslama anlamı kazandırır. İsimden sıfat türeten işlek bir ek olup, türetilen sözcüğe "gibi" ve "kadar" edatlarının kattığı anlamı katar (Koç ve Doğan, 2004: 190). Ayrıca, bu isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı da kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde sıfat fiil grubu, grubun temel unsurunu oluşturan sıfat fiilin çekime girmesi neticesinde cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturmuştur.

• Qatın-baladan oş qaytpağan soñ, Mojan erteñine atqa minip, avıl-avıldı aralaydı; qay avılğa barsa da aytatını-Balpan baydıñ kızına qalay quda tüskendigi. (B., s. 14)

"Çoluk çocuktan hırsını alamayan Mojan ertesi gün ata binip köy köy geziyor; hangi köye varsa söylediği Balpan Bay'ın kızına nasıl dünür düştüğü."

• Darjannıñ kelgeli sızdanıp, şıray tanıtpavı da qasındağı köp şuvıldaqtıñ aldında tüs bermevge tırısqanı. (B., s. 18)

[88] Kazakçadaki *–AtIn, -tIn* sıfat-fiil ekinin ilk şekli olan *turğan*'ın, bu şekilde ekleşmeden önce *–tuğın* şeklinde kullanıldığını belirtmeliyiz. Kazak Türkçesinin ilk yazılı örneklerinde ekin *–AtIn, -tIn* şekliyle neredeyse hiç karşılaşmadığımızı söyleyelim. Söz konusu *–tuğın* ekinin bugün kullanım alanı her ne kadar daralmış ve yerini büyük ölçüde *–AtIn, -tIn*'a bırakmışsa da, ekin her iki varyantı da çağdaş Kazakçada nöbetleşerek, aynı şekilde kullanılmaya devam etmektedir: *baratuğın/ baratın* "gidecek olan"; *bolatuğın/ bolatın* "olacak olan"; *körsetetuğın/ körsetetin* "gösterecek olan"; *tüsinetuğın/ tüsinetin* "anlayacak olan"; *asraytuğın/ asraytın* "besleyecek"; *beretuğın/ beretin* "verecek" (Koç ve Doğan, 2004: 313).

[89] Fiilin gelecek zaman çekiminde -r; -ar, -er ekinin olumsuzu –mas, -mes; -bas, -bes; -pas, -pes eki ile yapılmaktadır.

“Darjan’ın geldiğinden beri böbürlenip yüzünü asmasının da nedeni yanındaki gürültü patırtı çıkaranların önünde renk vermeme çabası.”

• Aydın özenge jambas tirey qonğan alpıs aq üy mınav alqaptıñ qay müyisinen qarasañ da atoy sap özine şaqırıp turğanday. (B., s. 25)

“Parlak ve durgun ırmağın yanına kurulan altmış beyaz çadır, şu uçsuz bucaksız bölgenin hangi köşesinden bakarsan bak belli olup sanki kendisine çağırıyor gibi.”

• Mınav jürelep otırğan aqsur haziret te, anav şetinen jer tizerlep qalğan iygi jaqsılar da — däl qazir tek osınıñ jolında jandarın beretindey. (B., s. 27)

“Bu diz çöküp oturan yanık tenli Hazret de şu diz üstü oturan itibarlı kişilerin tamamı da şu anda sadece onun yolunda canlarını verecek gibiler.”

• Kömeyler qurğap, közderge jas jügirgendey. (B., s. 34)

“Boğazlar kuruyup gözler yaşarmış gibi.”

• … ötpeli künniñ ırıñ-jırıñ şırğalañdarın, küldi kömeş köp tüytkilin birjolata şayıp tastağanday. (B., s. 36)

“… fanî hayatın münakaşa ile dolu anlaşmazlıklarından, küllenmiş çok sayıda şüpheden tamamen arınıp terk edilmesi gibi.”

• … töñirekti tügel erte küzdiñ aq süt tumanı qımtap alğanday tumşalap, ärkimdi öz oyımen oñaşa qaldırğanday. (B., s. 37)

“… her yeri sanki tamamen güzün bembeyaz dumanı kaplamışçasına sis basıp herkesi kendi düşüncesi ile baş başa bırakmış gibi.”

• Bäseke jasap jatqan toylı avıldıñ bazarı tım erte tarağanday. (B., s. 42)

“Yarışmayı düzenleyen düğünlü köyün şamatası da çok erken dağılmış gibi.”

• Köpten beri öris körmegen tuv dalanıñ qoñır şöbi tas töbesinen tasırlap ötken köp tuyaqtan buğıp-buğıp qalğanday. (B., s. 45)

“Uzun zamandan beri böyle bir şey görmeyen bakir bozkırın sararmış otları tam üstlerinden gürültüyle ilerleyen çok sayıda toynaktan her tarafı kazılmış gibi.”

• … jıbırlaytın ayaq pen qıymıldaytın qol tabılsa bolğanı. (H.D.H., s. 54)

“… hareket eden ayakla kımıldayan bir el olsa yeterli.”

• … tüsinde jalañaş suluv körip jürgenine qarağanda, şaması, äli de bir tündik qavqarı bolğanı ğoy. (H.D.H., s. 54)

"… rüyasında çıplak güzel görmesine bakılırsa galiba hâlâ bir gecelik gücü var gibi."

• Qartayayın degeni me… (H.D.H., s. 54)

"İhtiyarlık denen şeyden midir…"

• Arğı-bergiñdi tügel körip qoyğanday. (H.D.H., s. 62)

"Önünü ardını, her yerini görmüş gibi."

• … şatırdıñ burış-burışına tığılıp alıp, kirpigi qaşan iliner eken dep, köz jazbay bunı añdıp turğanday. (H.D.H., s. 62)

"… çadırın her köşesine gizlenip kirpikleri ne zaman kapanacak acaba diye gözünü kırpmadan bunu takip ediyor gibi."

• Er-turmanınıñ özi jılqığa emes, nar tüyege jük bolğanday. (H.D.H., s. 70)

"Eyer takımları ata değil, iri bir deveye bile yük olacak gibi."

• Jer titiretken tuyaqtarınan külli düniye şayqalğanday. (H.D.H., s. 71)

"Yeri titreten toynaklarıyla bütün dünya sallanıyor gibi."

• Sostıyğan-sostıyğan sarbazdardıñ iyıqtarındağı şoşayğan köp nayzadan ävedegi qus ekeş qus ta qorqıp, bul töñirekten bezip ketkendey. (H.D.H., s. 76)

"Şaşkın şaşkın bakan askerlerin omuzlarındaki sivri sivri çok sayıda mızraktan havadaki kuşlar bile korkup bu tepeyi terk etmişler gibi."

• Tirşilik bitken demin işine tartıp, in tübinde buğıp jatqanday. (H.D.H., s. 76)

"Canlıların hepsi toprağın içine girip inlerinin dibinde gizleniyorlar gibi."

• Avmağı at şaptırım ülken sarayda tiri adam qalmağanday. (H.D.H., s. 76)

"Alanı at sürümü uzunluğundaki bu büyük sarayda canlı bir insan kalmamış gibi."

• Sonda bunıñ bar arman, bar maqsatı **tavsılğanı ma?..** (H.D.H., s. 64)

"O zaman bunun tüm hayalleri, bütün amaçları tükenmiş miydi?"

• … qasiret qavsatıp bara jatqan qavqarsız kevdesine jan oraltatın şiypa **äkelgenderi** me… (H.D.H., s. 80)

"… kederden mahvolan güçsüz bedenine can veren şifa mı getirdiler…"

• Bir türli uyığanday bop saldırap bara jatqan ayaq-qolına qan jügirgendey, jan kirgendey. (H.D.H., s. 80)

"Bir şekilde uyuşur gibi olup hâlsizleşen el ve ayaklarına âdeta kan gitmiş, canlanmış gibi."

• Sol köz aldın kölkeştep turğan qağanaq bulıñğırdı qaq ayırğanday. (H.D.H., s. 83)

Şu gözünün önünü gölgeleyen ince zar, bulanıklığı tamamen ortadan kaldırmış gibi.

• Älde azapqa töze almas dep **qorıqqanı ma?** (H.D.H., s. 84)

"Yoksa azaba dayanamaz diye mi korktu?"

• Älde... Soñğı künderi kömeyine irkip jürgeni... (H.D.H., s. 84)

"Ya da… Son günlerde boğazına düğümlenmesi…"

• Janarında äldeqanday bazına, naz turğanday. (H.D.H., s. 84)

"Gözlerinde bir işve, bir naz var gibi."

• Manağı eki qızmetşiniñ kelisine endi tüsingendey. (H.D.H., s. 84)

"Biraz önceki iki hizmetçinin geliş nedenini de şimdi anlamış gibi."

• Şiydürgeniñ pälen künnen beri ayta almay jürgenin endi uqqanday. (H.D.H., s. 84)

"Şiydürge'nin filanca günden beri söyleyememesini de şimdi kavramış gibi."

• Bul sırttan tüskendikten, äli köz üyrenbegendikten. (Ş., s. 95)

"Bu dışarıdan kuyuya indiğinden, henüz gözü alışmadığından."

• Qudıqtıñ işinen tula boyı balşıq-balşıq, jün-jün Därjan şığıp kele jatqanda, körmegen-bilmegen kisi, qapelimde, jer astınan jik şıqtı degen osı eken dep qalarday. (Ş., s. 101)

"Kuyunun içinden, tüm vücuduna balçık bulaşmış, perişan hâldeki Darjan çıkıp gelirken onu tanımayan kişilerin, "Ansızın yer altından canavar çıktı." demeleri gibi."

• Jan-januvar tügili, qara jerdiñ de deni jayılğanday. (Ş., s. 106)

"Bütün canlılardan başka kara toprak da yayılmış gibi."

• … könetoz tartqan mülikten qıs boyı turalañqırap qalğan qır tirliginiñ barşa şañ-tozañın silkip qağıp, tüv-tüv alısqa alastap, bezdirip jatqanday. (Ş., s. 109)

"… eskiyen çadırlardan kış boyu yıpranan bozkır yaşamının bütün tozunu toprağını silkeleyerek uzaklaştırırıp kovuyormuş gibi."

• … ıñ-jıñ ündi, duv-duv külkini, abır-sabır qiymıl-qıbırdı, külli tirşilikti jım-jılas köşirip äketkendey. (Ş., s. 109)

"… gürültüyü, bıdır bıdır gülüşü, alelacele hareketleri, bütün hayatı bir iz bırakmadan göçürüp götürüyormuş gibi."

• Balavsa bulşıq eti tastıñ astına tüsip janıştalıp qalğanday… (Ş., s. 110)

"Genç adaleleri taşın altında ezilmiş gibi…"

• Jüreginiñ dürsili de sol dıbıspen birge şığıp turğanday. (Ş., s. 116)

"Kalbinin sesi de bu sesle birlikte çıkıyor gibi."

• Qabırğañdı qolmen sanağanday. (Ş., s. 119)

"Kaburga kemikleri elle sayılacak gibi."

• Birazdan beri qolına kürek ustamağandıqtan ba… (Ş., s. 124)

"Bir süredir eline kürek almadığından mıdır…"

• Zımıran qara üñgirdiñ işi sol bir sarqırağan dıbısqa tegis jañğırıqqanday. (Ş., s. 128)

"Roket gibi olan kara mağaranın içi çağlayan sesi ile yankılanıyor gibi."

• Qarañğı üñgirdiñ işinde budan basqa tağı birev taqtay tastı tars-tars tömpeştep jatqanday. (Ş., s. 128)

"Karanlık oyuğun içinde bundan başka biri daha yine yassı bir taşa vuruyormuş gibi."

• Birevdiñ ayalı qoldarı qos alaqanın jayıp, qağıp alğanday. (Ş., s. 129)

"Birinin büyük elleri iki avcunu açarak onu itmiş gibi."

• Qaravıtıp ketken janarı bunıñ betine müsirkey üñilip turğan Qalpaqtıñ kök sur jarğaq jüzin şolıp qalğanday. (Ş., s. 130)

"Kararan gözleri, yüzüne acıyarak dikkatle bakan Kalpak'ın parlak boz renkli kırışmış yüzünü görmüş gibi."

• Seyistiñ äne bir dürdiyip kelip, bunıñ moynına sasıq dorba ilip ketkeninen beri mınav iyis tanavına birinşi ret **kelip turğanı.** (B.T., s. 132)

"Seyis'in bir gün gürültüyle gelip boynuna kokuşmuş bir torba taktığı andan beri şu koku burnuna ilk defa gelmişti."

• Manadan beri ombı qarğa maltıqqanday avırlağan qol-ayağı endi-endi jeñileygendey. (B.T., s. 139)

Deminden beri sanki bele kadar yağan karda bata çıka yürümüş gibi ağırlaşan ayakları yeni yeni hafiflemiş gibi.

• Bunıñ deni endi jayılayın degendey. (B.T., s. 146)

"Bunun vücudu şimdi rahatlamış gibi."

• Buğan tek osınday bostan dala, ayağıña jığılıp, şabıñnan öber mayda samal bolsa, **bolğanı**. (B.T., s. 147)

"Buna sadece böyle yeşil bir bozkır, ayaklarına yığılıp apış arasından öpen hafif bir rüzgâr olsa yeter."

• Küni-tüni **azınap jürgeni**[90]. (B.T., s. 151)

"Gece gündüz kişniyor[91]."

• Äp degennen aldan tüspegen şañqan bozdıñ şabı sozılıp qalğanday. (B.T., s. 155)

"Kısa bir süre önceye kadar önde olan beyaz atın dolu dizgin gidişi uzun süre devam etmiş gibi."

1.2.6. Yüklemi Sayı Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

Herhangi bir ek almadan basamak sistemine göre sıralanan sayıların oluşturduğu gruba sayı grubu adı verilir. Bu grupta büyük sayı önde küçük sayı ise onun hemen arkasında yer alır:

Büyük sayı + küçük sayı: sayı grubu (on beş, yirmi sekiz, otuz iki vb.)

Büyük sayının küçük sayıdan sonra geldiği kelime grubu ise sayı grubu değil, sıfat tamlamasıdır. Demir bu konuda, "İlk sayının küçük olduğu dizilişlerde iki öğe arasında çarpım ilişkisi bulunur ve bu durumlarda sıfat tamlaması söz konusudur." bilgisini paylaşır (Demir ve

[90] "**Tavsılğanı, äkelgenderi, qorıqqanı, kelip turğanı, bolğanı** ve **azınap jürgeni**" ifadelerinde yer alan "-ğanı/ -qanı/ -geni/ -keni" yapısının oluşumu "Fiil + -GAn sıfat fiil eki + -ı/ -i üçüncü şahıs iyelik eki" şeklindedir ve bu yapı sıfat fiili meydana getirir. Fakat –GAn ekinin bahsi geçtiği üzere isim fiil görevinde kullanıldığı durumlar da vardır. İsim fiil görevinde kullanılan bu ek, iyelik üçüncü şahıs ekini alarak (Fiil + -GAn + -ı/ -i iyelik üçüncü şahıs eki) eklendiği sözcükle beraber belirtili isim tamlamasının tamlanan unsuru vazifesini görür. Tabii ki isim tamlamasını oluşturan bu tarz bir kullanımda ilgi ekini alan bir tamlayanın da varlığı şarttır: *... sav bolğır, sap etip osı äñgüdik **nemeniñ kele qalğanı*** (B., s. 43). "… çok şükür, birdenbire ortaya çıkıp bu aptal oğlanın gelişine."

[91] "**Tavsılğanı, äkelgenderi, qorıqqanı, kelip turğanı, bolğanı** ve **azınap jürgeni**" ifadeleri Kazak Türkçesinde sıfat fiil iken bu kelimelerin Türkiye Türkçesine aktarımı cümlenin bağlamı esas alınarak fiil şeklinde yapılmıştır. Bu yüzden bu ifadelerin koyu renkle işaretlendiği cümleler tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar geçmektedir.

Yılmaz, 2012: 240). Buna göre otuz beş (30+5), on sekiz (10+8) bir sayı grubu iken üç yüz, on bin gibi kelime grupları sayı grubu değil, sıfat tamlaması durumundadır. Sayı grubunda vurgu her zaman sonda yani küçük sayı üzerindeyken sıfat tamlamasında vurgu başta yani ilk sayıda bulunur. Karahan da sayı grubunda milyona kadar iki isim unsuru olduğunu, milyonlu sayıların üç, milyarlı sayıların ise dört unsurdan meydana geldiğini ve her unsurun kendi içinde sayı grubu, sıfat tamlaması veya tek kelime olabileceğini söyler ve ifadesini "yedi yüz/ elli: sayı grubu (yedi/ yüz: sıfat tamlaması), üç milyon/ sekiz yüz otuz bin/ dokuz yüz: sayı grubu (üç/ milyon: sıfat tamlaması, sekiz yüz otuz/ bin: sıfat tamlaması, sekiz yüz/ otuz: sayı grubu, sekiz/ yüz: sıfat tamlaması, dokuz/ yüz: sıfat tamlaması) gibi örnekler ile somutlaştırır (Karahan, 2015: 72). Karaağaç ise *sayı öbekleri* olarak adlandırdığı sayı grubunun günümüzde artık bir sözlük birimi olduğunu söyler. Ayrıca sayı isimlerinin dizilişinin basamak sistemine göre olduğunu (Sayılar sondan başa doğru büyür ve küçük sayı sonda bulunur.) ve bu öbekte sayıların eksiz birleştiğini ifade eder (Karaağaç, 2011: 189).

Kazak Türkçesi gramerciliğinde ise sayı grubu ile ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki sayı grubunun bir kelime grubu olduğu ve gruptaki sayıların basamak sistemine göre sıralandığıdır. Bu kelime grubunda da tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi büyük sayı önde küçük sayı ise sonda yer alır ve bu kelime grubunu oluşturan sayılar hiçbir ek almaz (jetpis bes, jiyırma eki, on üş vb.). Sayı grubunu bir kelime grubu olarak değerlendiren kişilerden biri Sayrambayev'dir. Sayrambayev, *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleri* adlı eserinde sayı isimlerini *San Esimdi Söz Tirkesteri* başlığı altında ele alır ve bu bölümde, sayı isimlerinin isim (sayılabilen somut isimler) ve bilhasa da sıfatlar ile bir araya gelerek tamlama oluşumunda aktif bir rol oynamasından bahseder. Sayrambayev ayrıca sayı isimlerinin oluşumu ve kullanımıyla da ilgili bilgiler verir (Sayrambayev, 2014: 112-117). Bu konuda bir diğer görüş ise Kazak Türkçesinde sayı grubu diye bir kelime grubunun olmadığı yönündedir. Bu konuda Abuova kaleme almış olduğu *Kazak Türkçesinde Kelime Grubunun Kavramı ve Terimi Üzerine* adlı makalesinde,

> "Türkiye Türkçesinde sayı grubu adı verilen kavramın karşılığı, Kazak Türkçesinde morfoloji bölümünde «kürdeli san esimder» terimiyle karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesinde sayı grupları, bir kelime grubu olarak kabul edilirken Kazak Türkçesinde bu tür yapılar «söz tirkesi (kelime grubu)» olarak değerlendirilmez." (Abuova, 2008: 16) der.

Bilindiği üzere bir varlığı, bir kavramı, bir durumu karşılamak amacıyla yan yana gelen kelimelerden oluşan ve herhangi bir yargı bildirmeyen dil unsurlarına kelime grubu adı verilir. Sayı grubunda da iki sayı unsuru yan yana gelerek bir rakamı karşılamakta ve bu özelliğiyle bir kelime grubunu oluşturmaktadır. Yani Kazak Türkçesinde de büyük sayısın küçük sayıdan önce

kullanıldığı ve her iki sayının da ek almadığı bu kullanım bir sayı grubudur ve kanaatimizce kelime grubu olarak değerlendirilmelidir.

Kazak Türkçesinde sayı grupları cümle içerisinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimiyle isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir. Bu çekimde e- fiili düşer ve çekim 3. şahısları eksiz yani *–DIr* bildirme ekini almamış olan zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. İncelemesi gerçekleştirilen metinde sayı grubunun ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere rastlanamamıştır.

1.2.7. Yüklemi Bağlama Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

İki yahut daha fazla isim unsurunun bağlama edatı vasıtasıyla birbirine bağlandığı kelime grubuna bağlama grubu adı verilir. Bağlama grubunu oluşturan isim unsurları tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilir. Bağlama edatı iki isim unsurunun arasında kullanılır (isim unsuru + bağlama edatı + isim unsuru). Sıralanan unsurlar ikiden fazla ise bağlama edatı son iki unsurun arasına girer. Bu edat da sadece "ve" olabilir. Diğerleri ancak sıralanan iki unsur arasında bulunabilir (Ergin, 2013: 660). Karahan eserinin "bağlama grubu" bahsinde konu hakkında, iki isim unsurunu birbirine bağlayan "ve, veya, ile, ilâ, fakat, ama, değil vb." bağlama edatlarından bahsettikten sonra "ne… ne", "hem… hem", "…da …da", "ister… ister…", "ya… ya…", "mi… mi", "gerek… gerek…" gibi bağlama edatlarının bağlama grubunda isim unsurlarının hem başında hem de sonunda kullanılabileceğini (bağlama edatı + isim unsuru + bağlama edatı + isim unsuru + …), "ile" bağlama edatının ekleşmiş şekli olan "–(y)lA" ekinin isim unsurlarını birbirine bağladığını ve bu yapının da iki unsurlu bir yapı olup birinci unsurun "–(y)lA" ekini taşıyacağını ifade eder (Karahan, 2015: 65-66). Bağlama grubunda vurgu grubun her iki unsuru üzerindedir.

Kazak Türkçesinde de bağlama edatları vasıtasıyla birbirine bağlanan isim unsurları bağlama grubunu meydana getirir. Bu isim unsurları tek bir kelimeden oluşabileceği gibi birden fazla kelimeden yahut da bir kelime grubundan meydana gelebilir. Abuova *Kazak Türkçesinde Kelime Grubunun Kavramı ve Terimi Üzerine* adlı makalesinde, bağlama grubunun Kazak Türkçesi gramerciliğinde bir kelime grubu olarak değil, cümle unsurları içerisinde "Biriñğay müşelerdi baylanıstıratın calğawlıqtar" (Aynı cinsten oluşan cümle unsurlarını bağlayan edatlar) başlığı altında ele alındığını söyler (Abuova, 2008: 16). Kazak Türkçesinde isim unsurularını birbirine bağlayan bağlama edatları şunlardır: jäne "ve"; men, ben, pen, menen,

benen, penen, “ile”; äri … äri … “hem … hem …”; da, de, ta, te “de bağlacı”; biraq “ama”; degenmen, sonda da “ancak, mamafih, nitekim”; al “fakat”, onda da “o da”; bolmasa “olmazsa, şayet”; birese … birese … “bir … bir …”; älde “yoksa, ya da, herhâlde”; joq “veya, yoksa”; ne … ne …; ya … ya …; … da (de, ta, te) … da (de, ta, te) “ne … ne …”; nemese “veya, ya da, veyahut”; quy … quy … “ister … ister …”; alayda “oysa, oysa ki, hâlbuki”; ya “ile, veya, ya da”; yaki “veya veyahut, ya da”; birde … birde … “bazen … bazen …”; … bolsın … bolsın “… olsun … olsun” (Koç ve Doğan, 2004: 318).

Kazak Türkçesinde bağlama grubu, cümle içerisinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimiyle isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir. Bu çekimde e- fiili düşer ve çekim 3. şahısları eksiz yani *–DIr* bildirme ekini almamış olan zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Bu ekler, grubun bağlama edatından sonra gelen ikinci isim unsuru üzerine getirilir. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde bağlama grubu, ek fiilin (e-) şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

• Qayğa bas Balpannıñ sıylaytın ata-babası – Dävlet, baylıq ta, siyınatın aruvağı – baq pen märtebe… (B., s. 15)

“Koca kafalı Balpan’ın hürmet gösterdiği atası zenginlik ve servet, sığındığı atalar ruhu ise talih ve itibar (dır)…”

• Jurt aldında sır bermegen tek aqsaqaldar tobı men ürkerdey bop oqşav jayğasqan qalıñdıqtıñ nökeri ğana. (B., s. 34)

“İnsanların önünde ses çıkarmayan sadece Aksakallar ile bir yere toplanmış olan biraz uzakta oturan nişanlı kızın arkadaşlarıdır.”

• Älgi, änşeyin, jerdiñ betin köl-josa qıp kömip ketken qara qan - jeñistiñ ayğağı emes; jeñistiñ ayğağı - jıltı qaşqan közder men surqı qaşqan sözder. (H.D.H., s. 52)

“Az önceki, boşu boşuna yer yüzünü göle çeviren bu kara kan zaferin kanıtı değil; zaferin kanıtı – parıltısı kaçan gözler ile çirkinleşen sözler.”

• … aytılatın äñgime - beriletin tağam men salınatın tösektiñ jayı. (H.D.H., s. 64)

“… konuşulan konular, verilecek yemek ile hazırlanacak yatak hakkında.”

• Erteñ özimen birge öletin kisige ol ne naz, ne bazına? (H.D.H., s. 84)

“Yarın kendisiyle birlikte ölecek bu insana bu ne naz, ne cilve?”

• Endeşe, seniñ tañğutıñnan tiri qalğan osı alpıs jäne öziñ. (H.D.H., s. 86)

"Öyleyse, Tangutlardan sağ kalan şu altmış kişi ve sensin."

• Anasına aytatını da: «Şayıñ qaynadı ma?», «Ananı alıp berşi!» siyaqtı kelte savaldar men kelte buyrıqtar. (Ş., s. 99)

"Annesine söylediği de, "Çay kaynadı mı?", "Onu verir misin!" gibi benzer kısa sorular ile kısa emirler."

• İttiñ itaqayı işip-kiyip jatqan az kündik azıq pen üstegi lıpa ma? (Ş., s. 122)

"Köpek yavrusunun yiyip içtiği az miktarda günlük azığı ile eskimiş elbisesinden başka bir şeyi mi var?"

• Degenmen, eki attıñ tür siypatı ayqındalıp qaldı, soñğısı baran at, aldıñğısı bozarañdaydı — ne buvrıl, ne aq boz. (B.T., s. 148)

"Ancak, iki atın da şekli şemali belirginleşmeye başladı, ikinci giden at evvala bozarmaya başlıyor, ne kır ne de ak boz."

1.2.8. Yüklemi Edat Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

Edatlar tek başına anlamı olmayan, ancak birlikte kullanıldığı yani sonuna geldiği kelime yahut kelime grubu ile bir anlam ilişkisi kurabilen sözcüklerdir. Edatların bir araya geldiği kelime yahut kelime grubu ile oluşturduğu gruba ise *edat grubu* adı verilir.

Edat grubu bahsinde Karahan'ın,

> "Bir isim unsuru ile bir çekim edatından meydana gelen kelime grubudur. Bu grupta isim unsuru başta, çekim edatı (ile, için, kadar, göre, diye, rağmen, karşı, doğru, gibi, dolayı vb.) sonda bulunur. Bu grupta birleşme, isim unsurunun ve edatın türüne göre ekli veya eksiz olur." (Karahan, 2015: 62-63)

ifadeleri konunun netlik kazanması açısından önem arz eder.

Edat grubunda edattan önce gelen ve isim yahut isim soylu bir sözcükten oluşan kelime ya da kelime grubu yalın hâlde olabildiği gibi (pamuk gibi, el kadar), ilgi (onun için, senin kadar), yönelme (sabaha doğru, işe kadar, bize rağmen) ve ayrılma (ondan başka, sabahtan beri) hâllerinde de bulunabilir veya başka çekim eklerini de alabilir. Korkmaz istedikleri durum ekleri açısından edatları: **1.** Yalın durum isteyen edatlar **2.** Zamirlerden sonra ilgi durumu isteyen edatlar **3.** Yönelme durumu isteyen edatlar **4.** Çıkma durumu isteyen edatlar olmak üzere kendi içerisinde dört gruba ayırır (Korkmaz, 2017: 901). Edattan önce gelen isim unsuru isim tamlaması, sıfat tamlaması, isim fiil, sıfat fiil yahut da zarf fiil gibi kelime veya kelime

grubundan oluşup kendisinden sonra gelen edatla birlikte cümleye farklı anlam ilişkileri katabilir: *kendimizi anlatmak için, uçup gitmek üzere, bebeğin gülmesi gibi, yağmurla sevinen topraklar gibi*. Örneğin, Korkmaz'a göre "gibi" edatı iyelik ekleri ile genişletilmiş –DIk/ -DUk'lu sıfat-fiillerden sonra da kullanılarak benzerlik ilişkisi katar: *Umduğum gibi çıkmadı, Bundan böyle istediği gibi*…, *Bildiğin gibi yapabilirsin* vb. Öteki sıfat-fiil eklerinden sonra gelen "gibi" edatı yine daha çok gerçek olmayan, -mişçesine anlamında farazî bir benzetme işlevi görebilir: *… ders verir gibi*, *… katı lokmalar yutar gibi*, *Her istediğimiz yere gidiyoruz gibi*, *… senden kopmuşum gibi* vb. yahut da iyelik ekleri almış –DIk/ -DUk'lu sıfat-fiilinin olumlu ve olumsuz biçimleri üzerine gelen "gibi" edatı, cümlenin ilgili öğeleri arasında benzerlikten çok karşılaştırmaya dayanan bir eşitlik ve denklik bağlantısı kurar: *Sana değer verdiğim gibi ona da değer vermek zorundayım* vb. "kadar" edatı ise somut ve soyut adlar ile birleştiğinde, karşılaştırma yolu ile "miktar" gösteren bir edat durumundadır: *Ağırlığı bir küçük çocuk kadardı*, *Kendisi denizde tüy kadar hafifti* vb. (Korkmaz, 2017: 905-906-909).

Kazak Türkçesinde de M. Balaqayev ve T. Sayrambayev *Qazirqi Qazaq Tili* adlı eserinde *söz tirkesi* (kelime grubu) başlığı altında söz gruplarını; *esimdi tirkester* (isimli kelime grupları) ve *etistikti tirkester* (fiilli kelime grupları) olmak üzere iki gruba ayırmakta ve *etistikti tirkester* grubu içerisinde yer alan *meñgerile baylanısqan etistikti söz tirkesteri* (yöneltilerek bağlanan kelime grupları) alt başlığında ise *şılav sözdi tirkester* yani edat gruplarına yer vermektedir (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 43). Aynı eserde *esim* (isim) + *demev* (edat) unsurlarından oluşan bu kelime grubu cümle içerisinde yön, zaman ve maksat manasıyla aşağıda yer aldığı üzere üç katagoriye ayrılır:

Kölemdik (yön, mesafe): Bu grup içerisinde *taman, qaray, deyin, şeyin, juvıq, arqılı* edatları yer alır.

Mezgildik (zaman, süre): Bu grup içerisinde de *keyin, soñ, şeyin, deyin, beri, sayın, äri, burın, juvıq, jaqın* edatları yer alır.

Maqsattıq (amaç, maksat): Bu grup içerisine ise *üşin* edatı girmektedir (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 97).

Iskakov *Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya* adlı eserinde *şılav* adı verilen edatları, çekim edatlarıyla (septevlikter) beraber, sona gelen edatlar (demevlikter) ve bağlama edatları (jalğavlıqtar) olmak üzere üç gruba ayırmaktadır (Iskakov, 1991: 363).

İsayev de *Qazaq Tili* adlı eserinde aynı şekilde edatları (şılav); çekim edatları (septevlik şılavlar), bağlama edatları (jalğavlıq şılavlar) ve sona gelen edatlar (demevlik şılavlar) şeklinde

bir sınıflandırmaya tabi tutmuş ve çekim edatlarını, durum ekli kelimelerden sonra gelerek onları farklı açılardan (mekân, zaman, sebep vb.) tamamlayan, sınırlandıran kelimeler olarak tanımlamıştır (İsayev, 2007: 123-126).

Kazak Türkçesinde isim unsuru ile birlikte edat grubunu oluşturan çekim edatları ise şöyledir: arqılı "sayesinde, vasıtasıyla"; boyınşa "göre"; tuvralı "hakkında"; siyaqtı, sekildi, tärizdi "gibi"; üşin "için"; deyin, şeyin "kadar, değin"; juvıq "yakın, doğru, kadar"; artıq "aşkın, fazla"; qarsı "karşı"; keyin "sonra"; qaray "doğru"; beri "beri, bu yana"; birge "birlikte"; şamalı, şaqtı, qaralı "kadar, yaklaşık"; burın, äveli "önce"; soñ, keyin, sosın "sonra"; tiyisti "ait, hakkında"; sayın "-dıkça, -dikçe, -dukça, -dükçe, -tıkça,- tikçe,- tukça, -tükçe"; dep " diye, diyerek"; degen "denilen, ait olan"; sondıqtan "bu sebepten, bu yüzden, bundan dolayı"; sındı "gibi"; ğurlım "gibi, göre"; qarağanda "nazaran, göre" vb.[92]

Çekim edatlarının kendisinden önce gelen isim soylu kelime veya kelime gruplarıyla oluşturduğu edat grupları cümle içerisinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimiyle isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir. Bu çekimde e- fiili düşer ve çekim 3. şahısları eksiz yani *–DIr* bildirme ekini almamış olan zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Edat grubu ile meydana getirilen isimli yüklem yapılarında "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. İncelemesi yapılan metinde geçen ve ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılan edat grupları şunlardır:

[92] Özdemir, kaleme almış olduğu *Kazak Türkçesinde Hâl Kategorisi* adlı doktora tezinin "Kiplik Sözler" başlığı altında kiplik sözler şeklinde çevrilebilecek olan modal sözleri, anlatıcının/ öznenin bakış açısını ifade eden kalıplaşmış sözlerdir, şeklinde tanımlar. Özdemir, İysayev'in de modal sözleri ayrı bir dil bilgisi kategorisi olarak değerlendirdiğini çünkü evvela kiplik söz yani modal sözlerin, anlamca farklı olduğunu, ikinci olarak adlar gibi çekime girmediklerini, son olarak ise bu sözlerin cümlede anlatıcının/ öznenin mesele hakkındaki bakış açısını ortaya koyduğunu söyler. Ad soylu ve fiil soylu olmak üzere iki gruba ayrılan kiplik sözler Seyilbek İysayev'e göre (İysayev, Qazirgi Qazaq Tili, 334) şunlardır: sıyaqtı (gibi/benzer), sıqıldı (gibi), älpetti (benzer), sıñaylı (benzer/gibi), sındı (benzer/gibi), tärizdi (tarzlı/gibi), räwişti (gibi/benzeri), mäzimdi (gibi/benzeri), taqıletti (gibi), ispetti (sıfatlı/gibi), mümkin (mümkin/belki), ıqtıymal (ihtimal), kädik (şüphe/şüpheli), şek (şek/şüphe), şaması (belki), sıyqı (belki), tärizi (belki/gibi), añğarı (anlaşılan/tahminen), zadı (aslında/aslı), asılı (aslında), tuwası (doğalı), jobası (tahminen), zayırı (açığı/aslında), anığında (aslında), şınında (gerçekte/hakikatte), şındığında (aslında/hakikatte), ras (doğru), rası (hakikati), asılında (aslında), rasında (gerçekte), şın (gerçek/doğru), rası (gerçeği), äriyne (tabii), älbette (elbette), bälkiy (belki), bälkim (belki), kerek (gerek), qajet (hacet/gerek), tiyis (lazım/gerek), lazım (lazım), şığar (belki), bolar (olabilir, ola ki, belki), zayırı (zahir), meñzes (benzer), körinedi (olacak gibi), bilem (kesin/bilirim), deydi (derler ki), -sa deymin (keşke), -sa kerek (olmalıdır/olabilir), -ğa uqsaydı (-mış gibi/-a benziyor), sıñayı bar (-acak gibi, -mış gibi), türi bar (-acağa benzer), -uwı mümkin (-ması muhtemel/mümkün) … (Özdemir, 2014: 36-37). Dipnot bölümünde geçen siyaqtı, tärizdi vb. ifadeler tez içerisinde modal söz (kiplik söz) değil, çekim edatı olarak değerlendirilmiştir.

1.2.8.1. “tärizdi” (gibi) ile Yapılan Edat Grubu

• … mäñgi kisidey mañqıyıp jürip, munıñ özиniñ köp närsege közi tüspeytin tärizdi. (B., s. 7)

“… şaşkın bir insan gibi onları umursamayıp çoğu şeye gözü kaymıyor gibi.”

• Qanşa suğına tındasa da, eşteñeni jöndi tüsinbegen tärizdi. (B., s. 12)

“Ne kadar dikkatli dinlerse dinlesin, hiçbir şeyi tam olarak anlamamış gibi.”

• Sondıqtan da şığar, bunıñ şatırında qızmet atqaruvğa jurttıñ tap onşa qulqını qurıy qoymaytın tärizdi. (H.D.H., s. 58)

“Herhâlde bu nedenle, bunun çadırında hizmet etmeye halkın o kadar da isteği yok gibi.”

• Adam paqır da ağın suvda jan jağınan ıqtırmalap, tıqsıra quvğan tolqınnıñ joyqın pärmeninen janı kirip, delebesi qozıp, delbeñdey beretin quv jañqa tärizdi ğoy… (H.D.H., s. 60)

“Zavallı insan da akarsuda etrafından korunup kendisini yakalamaya çalışan dalganın şiddetli gücünden ayılıp coşarak dalgalanan kurumuş bir ağaç yongası gibidir…”

• Öñi tanıs tärizdi. (H.D.H., s. 61)

“Siması tanıdık gibi.”

• Ölimniñ özine şekeley qarağan mınav mañğaz duvlığalılardıñ aldında bunıñ äskeri jas tayğa jaydaq şavıp jürgen jalañaş balalar tärizdi. (H.D.H., s. 71)

“Ölüme korkmadan bakan bu mağrur tolgalıların karşısında askerleri genç bir taya eyersiz binen çıplak çocuklar gibi.”

• Qalğan şahar qanşa jerden aş bolsa da, tap biylevşi bulay qaljıramasa kerek edi, şaması Şiydürge şıdamsız, namısqoy, küygelek adam tärizdi. (H.D.H., s. 73)

“Şehir halkı ne kadar aç olsa da gerçek bir hükümdarın böyle bitkin düşmemesi gerekirdi, galiba Şiydürge dayanıksız, kibirli, sinirli bir insan gibi.”

• Şaldıñ qaymıjıq solğın erinderi qiymıldaytın tärizdi. (H.D.H., s. 78)

“Yaşlı adamın ince solgun dudakları kımıldıyor gibi.”

• Soğan qarağanda, suvdıñ közi jaqın tärizdi. (Ş., s. 126)

“Buna bakılırsa suyun kaynağı yakın gibi.”

• Älgi sarıl sol üñgirden şığıp jatqan tärizdi. (Ş., s. 127)

"Az önceki şırıltı şu mağaradan çıkıyor gibi."

• Tesiktiñ kölemin bilgisi kep, qolındağı süymenimen barlap körip edi, äli şağındav tärizdi. (Ş., s. 129)

"Deliğin genişliğini anlamak için elindeki küskü ile kolaçan etmişti, hâlâ biraz ufak gibi."

1.2.8.2. "siyaqtı" (gibi) ile Yapılan Edat Grubu

• Biraq, muqiyat tıñdap otırğan siyaqtı. (B., s. 11)

"Fakat, dikkatle dinliyor gibi."

• Qoldarına qayqı qara pışaq ustağan qazan basılar quddı qasapşılar siyaqtı… (B., s. 26)

"Ellerinde hafif eğimli kara bir bıçak tutan aşçı başılar tıpkı kasaplar gibi…"

• Oyda joq jerde bas kötergen maqtanış sezimin mınav küñirengen qoñır ävez onan sayın küşeyte tüsken siyaqtı. (B., s. 28)

"Beklenmedik bir yerde âdeta baş kaldıran gururunu şu feryat eden ve kulağa hoş gelen ezgi daha da arttırıyor gibi."

• Ortağa şıqqandar köbeygen sayın kezek kütip otırğandardıñ arqası qıza tüsken siyaqtı. (B., s. 36)

"Ortaya çıkanların sayısı arttıkça sırada bekleyenlerin coşku ve heyecanları artıyor gibi."

• Öne boyların josa-josa ter juvıp, közderiniñ aldında qaptağan tirsekter, köylektiñ etekteri, neşe qiylı şapandardıñ şalğayları, qarsılasınıñ qara qoşqıl sanı iyu-qiyu aralasıp, düniye şır köbelek aynalıp ketken siyaqtı. (B., s. 40)

"Tüm vücutlarını boncuk boncuk ter kaplayıp gözlerinin önünde her yanı saran dizler, gömleklerin etekleri, kaç çeşit kaftanın ucu, rakiplerinin koyu kahverengi bacakları hepsi de gürültü patırtıya karışmış sanki dünyayı kelebekler kaplamış gibi."

• Bäygege şapqan attardıñ qarası manağıdan köri azdav siyaqtı. (B., s. 49)

"Yarışmaya katılan atların sayısı az önceye nazaran azalmış gibi."

• … olardı osılay monşaqtay tizip mazdatatın da, bir üpirip öşirip tastaytın da qudiret tek özi siyaqtı. (H.D.H., s. 57)

"… onları böyle boncuk gibi dizip parıldatan ve üfleyerek söndüren kudret sadece kendisi gibi."

• Qıbır-qıbır tirşiliktiñ bäri siltidey tunıp, tınıs alğan mınav jım-jırt tünde tek qater men qavip qana oyav siyaqtı… (H.D.H., s. 62)

"Yavaş yavaş canlıların tamamının sessizleşip yalnızca nefes aldığı bu sakin gecede sadece korku ve tehlike uyanık gibi…"

• Keşegi qatıgez ämirşi büginde mamıq tösekte masayrağan şoljañ bala siyaqtı. (H.D.H., s. 64)

"Dünkü acımasız hükümdar bugün pamuk yatakta sevinen şımarık bir çocuk gibi."

• Ärqaysısı alıp toqaş siyaqtı… (Ş., s. 92)

"Taşların her biri büyük tokaş[93] gibi…"

• Asılı, adam köñili ömirdiñ köp ötkinşisi şubırıp jatatın aydav qara jolınıñ üstindegi qayırşınıñ ketik tostağanı siyaqtı… (Ş., s. 102)

"Gerçekten insan gönlü ömrün çok geçici, arka arkaya gelen sürgün gibi hayatının üstündeki dilencinin kırık tahta kasesi gibi…"

• Adam, asılı, ömir boyı köñil degen köterem tuğırdı bas-közge töpep baqıt quvğan sayın, odan solğurlım alşaqtay tüsetin siyaqtı… (Ş., s. 104)

"Öyle görünüyor ki, insan ömür boyu gönül denen yorgun atla mutluluğun ne kadar çok peşinden koşarsa mutluluğun ondan o kadar uzaklaşması gibi."

• Ala qırdan bir urttam suv tata almay alas urıp, äbden qatalağan tirşilik iyeleri közi qaravıtıp, mıyı zeñip kelip bas qoyatın sulama döñde jañğız bultıyğan osı bir äykeldi qudıq ajal avzında sulq jatqan şala-jansar deneniñ tösindegi äli suvala qoymağan sıñar emşek siyaqtı. (Ş., s. 114)

"Ala bozkırdan bir yudum su tadamayarak susuzluktan tamamen dili damağı kuruyan canlıların gözü kararıp başı dönerek bayıldıkları bu ovada bir kabartı şeklinde olan ve tek başına görülen bir taşlı kuyu, eceli gelip ölmek üzere olan bedenin göğsünde henüz sütten kesilmemiş bir çift meme gibidir."

[93] **Toqaş (*zam.)***: Yağda veya tandırda pişirilen bir tür ekmek (Koç vd., 2003: 540).

• Qayır qiyırşıqtı qayta-qayta erinine tiygizip köredi, tuşçı siyaqtı. (Ş., s. 116)

“Milli çakılları defalarca dudaklarına değdirip baktı, tuzsuz gibi.”

• Älgi bir qoltığınan demegeni de ayavşılıq jasağanı siyaqtı. (Ş., s. 121)

“Biraz önce koltuk altından desteklemesi de sanki ona merhamet etmesi gibi.”

• Ol ülken arnadan qaşıp şıqqan urı ağındar bosatıp tastağan qayır qabat siyaqtı. (Ş., s. 126)

“O büyük kanaldan bir hırsız gibi kaçıp çıkan akıntı, boşaltılan bir alüvyon tabakası gibi.”

• Sarqırağan ağın suvdıñ dıbısı siyaqtı. (Ş., s. 127)

“Dökülen bir akarsuyun sesi gibi.”

• Suvıldıñ ar jağında birdeñe sıldıraytın siyaqtı. (Ş., s. 128)

“Su sesinin diğer tarafında bir şey şıngırdıyor gibi.”

• Tapal sarı buğan basın tañdanıp şayqasa, ol kumandanıp şayqaytın siyaqtı. (B.T., s. 143)

“Bodur sarı buna doğru başını büyük bir şaşkınlıkla salladıkça o heyecanlanıp titriyor gibi.”

• Qayta qulağına jağıp bara jatqan siyaqtı. (B.T., s. 156)

“Tam tersine hoşuna gidiyor gibi.”

1.2.8.3. “sekildi” (gibi) ile Yapılan Edat Grubu

• Qudıqşı neğurlım köpti körip, jer ortasına jaqındağan sayın solğurlım küdikşil, neğurlım qudıqtıñ tübine jaqındağan sayın solğurlım üreyşil bolıñqıraytın sekildi. (Ş., s. 117)

“Kuyucu ne kadar çok şey görüp yerin merkezine doğru yaklaştıkça o kadar şüpheci oluyor, kuyunun dibine yaklaştıkça o kadar korkaklaşıyor gibi.”

1.2.8.4. “sondıqtan” (bu sebepten, bu yüzden, bundan dolayı) ile Yapılan Edat Grubu

• Bunıñ qay soğıstıñ soñınan da, qolğa tüsken tutqındardı özi jürip, tintip şığatını da sondıqtan. (H.D.H., s. 52)

“Onun, her savaşın sonunda ele geçirilen tutsakları gidip dikkatlice incelemesi de bu yüzden.”

• Adamnıñ esinen qanşa tanğanımen, esirik dämeden qol üzbey, ılğiy äldenege tırmısıp, aram ter bolıp jüretini de sondıqtan. (Ş., s. 102)

“İnsanın aklı ne kadar kabul etmese de aptalın ümidini yitirmeyip daima bir şey için çabalayıp emeğinin boşa gitmesi de herhâlde bundandır.”

1.2.9. Yüklemi İkilemelerden (Tekrar Grubu) Meydana Gelen İsim Cümleleri

Fr. Hendiodyoin; İng. Hendiadyoin, reduplication dual; Alm. Hendiadyoin; Osm. terkîb-i ihtimâli, mühmelât, atf-ı tefsiri gibi adlarla bilinen ikilemeler *Gramer Terimleri Sözlüğü*nde, “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu” şeklinde tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2019: 157). Tekrar grubu, yineleme öbeği, kelime koşması gibi adlarla da bilinen ikilemeler söz diziminde önemli bir yere sahiptir. İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça gibi dillerde ikilemelerin sayısı otuz, kırk sözcüğü geçmezken ikilemeler, Türkçenin en büyük ve önemli özelliklerinden birisi olmuşlardır (Hengirmen, 1998: 403). İkilemelerin önemi konusunda Eker şu bilgiler paylaşır: Tekrar grupları (kelime koşması, ikileme = hendiadyoin) en eski dönemlerden bu yana önemli bir söz dizimsel yapı olmuş, bünyesindeki sözcükler aracılığıyla, bilinmeyen pek çok sözcüğün aydınlatılmasını, çözülmesini sağlamıştır (Eker, 2003: 370). İkilemeler bu vasıfları ile söze güç katar, düşünceyi kuvvetlendirir, anlatıma yoğunluk kazandırır. İkilemeler vasıtasıyla tek bir sözcükle karşılanamayan pek çok ifade anlam kazanır, âdeta ete kemiğe bürünür. Türkiye Türkçesinde ad çekim eklerini alabilen ikilemeler isim, sıfat, zarf başta olmak üzere her türlü kelime ile yapılabilir. İkilemeler kalıplaşmış söz öbekleridir. Bu nedenle ikilemeyi oluşturan sözcüklerin yerleri değiştirilemez, fakat bu sözcüklerin arasına anlamı pekiştirmek amacıyla başta soru eki olmak üzere (güzel mi güzel, pahalı mı pahalı) bazı yapılar getirilebilir. İkilemeler oluşum yollarına göre de aynı sözcüğün tekrarı ile oluşan ikilemeler, yakın ve eş anlamlı sözcükler ile oluşan ikilemeler, karşıt

anlamlı sözcüklerin oluşturduğu ikilemeler, ses veya hece ilavesi ile oluşturulan ikilemeler *vb.* bir sınıflandırmaya tabii tutulur.

Kazak Türkçesinde ikilemeler *qos söz* terimi ile karşılanmaktadır[94]. Bu terim *Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi* (Kazak Dilinin Tek Ciltlik Açıklamalı Sözlüğü) adlı lügatte "Eki sözdiñ qosarlanıp nemese qaytalanıp aytıluvınan jasalğan kürderi söz." yani "İki kelimenin bir araya gelmesi yahut kelimenin tekrarlanması ile oluşan birleşik kelimeler." şeklinde tanımlanır (Väli, 2013: 821). Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak *qos söz* yani ikilemeyi oluşturan sözcükler arasında kısa çizgi (-) kullanılır (batpanaqtay-batpanaqtay "iri iri", jım-jırt "sessiz sedasız"). Fakat yapılan çalışmada *qos sözü* oluşturan sözcüklerin arasında herhangi bir yapının girmesi durumunda kısa çizginin kullanılmadığı da görülmüştür (kem de kem "az az", uv da duv "gürültü patırtı").

> Kazak Türkçesinde yakın anlamlı sözcüklerle oluşturulan ikilemelere **mändes**, zıt anlamlı sözcüklerle oluşturulan ikilemelere **qayşı**, aynı sözcüğün tekrarı ile oluşan ikilemelere **qaytalama** ikilemeler, ekli tekrarlanan ikilemelere **qosımşalı qaytalama**, hece ekleyerek oluşturulan ikilemelere ise **üsteme** heceli ikilemeler adı verilir. Türkiye Türkçesinde pekiştirilmiş sözcüklerin Kazak Türkçesinde ikileme olarak incelenmesi önemlidir. Üsteme heceli olarak adlandırılan bu grupta qıp-qızıl, küp-küren gibi örnekler yer alır (Uygun, 2007: 4-5).

Kazak Türkçesinde ikilemelerin oluşumu ve kullanımı hususunda E. Atmaca ve Ö. F. Kral'ın kaleme almış olduğu *Kazak Türkçesindeki İkilemelerin Sınıflandırılması* adlı makale de Kazak gramerciliğinde konuya nasıl yaklaşıldığının tespiti açısından önemlidir. Bu makalede yazarlar öncelikle Türkiye Türkçesi gramerciliğinde ikileme teriminin adlandırılmasında görülen farklılıklardan bahsettikten sonra (ikileme, ikileme ad, tekrar, ikiz kelime, bağlam öbeği, kelime koşması, koşma, tekrar grubu, ikizleme vb.) ikileme mevzusuna değinen çalışmaların içeriği hakkında bilgi verirler. Makalenin *Kazak Türkçesinde İkilemelerin Sınıflandırılması* başlığı altında ise *qos söz* ya da *qosarlama* terimleri ile karşılanan ikilemeler hususunda M. Balaqayev, T. Qordabayev, A. Hasenova, A. Isqakov'un *Qazaq Tiliniñ Grammatikası I Morfologiya*, Ämedi Isqakov'un *Qazırqı Qazaq Tili*, K. Ahanov, B. Kätenbayeva, T. Äbdigaliyeva'nın *Qazaq Tili (Leksika, Sözdin Jasaluvı, Morfologiya)* eserlerinde yapılan tasnife yer verilir. Bu tasnif konu hakkında Kazak gramerciliğindeki genel bakış açısını yansıtması açısından oldukça önem arz eder. Bu sınıflandırmada "qos söz"ler *Tekrara Dayalı İkilemeler (~Qaytalama Qos Sözder)* ve *Çift İkilemeler (~Qosarlama Qos Sözder)* olmak üzere iki katagoriye ayrılır (Atmaca, Kral, 2015: 196-197). Koç ve Doğan da

[94] Kazak Türkçesi gramer anlayışında doğadaki seslerin, hareketlerin taklidi neticesinde oluşmuş olan yansıma yani taklit sözler ayrı bir kelime grubu olarak kabul edilmiş ve bu kelime grubu, *eliktev sözder* (İsayev, 2007: 324), *eliktewiş söz* (Naskali, 1997: 77) gibi isimler ile adlandırılmıştır. *Jalt-jult* "parıl parıl", *sığır-sığır* "şırıl şırıl", *uv-duv* "gürültü patırtı" gibi taklit sözlerin bir arada kullanılması ile oluşan yapılar, tez çalışmasında ayrı bir kelime grubu olarak değil, *Yüklemi İkilemelerden (Tekrar Grubu) Meydana Gelen İsim Cümleleri* bahsinde incelenmiştir.

Kazak Türkçesi Grameri adlı eserde *Tekrar Grubu* başlığı altında ikilemeleri *Aynen Tekrarlar* (älsin-älsin "sık sık"), *Eş Anlamlı Tekrarlar* (usaq-tüyek "ufak tefek"), *Zıt Anlamlı Tekrarlar* (käri-jas "ihtiyar genç") ve *İlaveli Tekrarlar* (ıp ıstık "sımsıcak") olmak üzere dört grupta değerlendirmişlerdir (Koç ve Doğan, 2004: 322-323).

Kazak Türkçesinde ikilemeler, ek fiilin şimdiki zamanında (geniş zaman) çekime girerek cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirir. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde de ikilemeler ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimine girerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturmuştur. Bu çekimde ek fiil (e-) düşmüş ve çekim zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. İncelemesi gerçekleştirilen metinden elde edilen örnek cümlelerin tamamında *qos söz* yani ikilemelerin oluşturduğu yüklemler ek fiilin 3. şahsı ile çekimlenmiştir. Kazak Türkçesinde, Eski Türkçe döneminden itibaren *tur-ur> dur – ur> -DIr* değişimine uğrayarak ek fiilin şimdiki zaman 3. şahıs çekiminde kullanılan "–DIr" bildirme eki kullanılmaz. Bu nedenle bu çekim Kazak Türkçesinde eksiz olarak gerçekleşir. Çekimde "*ğoy/ qoy"* pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde pekiştirme görevini üstlenen bu edatın ikilemeler ile birlikte kullanıldığı ifadelere rastlanmamıştır.

• Marjanday äyel kem de kem. (B., s. 5)

"Marjan gibi çok az kadın vardır."

• Eki balasınıñ da qol-ayağı balğaday, batpanaqtay-batpanaqtay. (B., s. 5)

"İki çocuğunun da eli ayağı çekiç gibi sağlam, iri iri."

• Üy-işi tım-tırıs. (B., s. 12)

"Çadırın içi sepsessiz."

• Balpan bay del-sal. (B., s. 12)

"Balpan Bay durgun."

• Sonav qasqa jıra boyında jer oşaq qazıp, tay qazan asıp jürgender abır-sabır. (B., s. 24)

"Şu çıplak su yolu boyunca yer ocağı kazıp tay kazan asanlar telaşlı."

• Jurt ta jım-jırt… (B., s. 33)

"İnsanlar da sessiz…"

• Qalğan jurttı bılay qoyğanda äñgüdik Esenniñ özi bäsekeles jigitterdiñ änderin öndirşegi üzilgenşe enteley tıñdap, eki ezüvi eki qulağına jetip mäz-meyram, tañ-tamaşa. (B., s. 37)

"Diğer insanlarla birlikte Akılsız Esen de rakibi olan delikanlıları şarkılarını tamamlayıncaya kadar dinleyip ağzı kulaklarında, oldukça sevinçli, oldukça şaşkın bir vaziyette."

• Qızemşek töbedegi jurt bügin kündegiden göri de abır-sabır. (B., s. 44)

"Kızemşek Tepesindeki insanlar bugün diğer günlere nazaran daha heyecanlı."

• … jurttıñ bäri añ-tañ. (B., s. 49)

"… İnsanların tamamı şaşkın."

• Bäyge töbeniñ bası uv da duv. (B., s. 50)

"Bitiş tepesinin başı gürültü patırtı."

• Büginde onıñ atın estigende äzireyildiñ atın estigendey şoşınbaytın pende kem de kem. (H.D.H., s. 60)

"Bu günlerde onun adı işitildiğinde Azrail'in adı işitilmiş gibi dehşete kapılmayan insan çok çok az."

• Siypalap körip edi, qanjardıñ özi jım-jılas joq, orını mup-muzday. (H.D.H., s. 62)

"Eliyle yokladı, hançerden hiçbir iz yok, yeri buz gibi."

• Tek bunıñ ğana boyı del-sal. (H.D.H., s. 62)

"Sadece bunun vücudunda rehavet var."

• Endi solardıñ bäri bıt-şıt. (H.D.H., s. 69)

"Şimdi hepsi harabe."

• Qızıl tömpektiñ mañı ığı-jığı. (H.D.H., s. 70)

"Kızıl tepeciğin etrafı karmakarışık."

• Aq bolat üzeñgileri aspandağı künniñ özimen qabaq qağısıp, jalt ta jult. (H.D.H., s. 70)

"Beyaz çelik üzengileri gökyüzündeki güneşin yansımasıyla parlıyor[95]."

• Aq taqırdıñ üsti iyu-qiyu. (H.D.H., s. 71)

"Ak bozkırın üstü ana baba günü."

• İtelginiñ jetim şöjesindey osı bir japıraq adam talay-talay kevdesimen kök tiregen ämirşilerdi qalay-qalay jer soqtırıp ketkenine añ-tañ. (H.D.H., s. 74)

"Şahinin yetim yavrusu gibi olan böyle zayıf bir adamın iri vücutları ile âdeta göğe dayanan hükümdarları nasıl yerin altına soktuğuna şaşkın."

• Baqtıñ işi jım-jırt. (H.D.H., s. 76)

"Bahçenin içi sessiz."

• Gürbeljin hanım bunıñ bäri öñi ekenin, tüsi ekenin bile almay añ-tañ. (H.D.H., s. 79)

"Gürbeljin Hanım bu olanların tamamının gerçek mi yoksa rüya mı olduğunu hemen anlayamadığı için şaşkın."

• Añğar boyı sıldır-sıldır, sıñğır-sıñğır. (H.D.H., s. 87)

"Yatağı boyunca su şırıl şırıl."

• Jaz küni jayma-şuvaq. (H.D.H., s. 89)

"Yaz günü hava güneşli."

• Öne boyı may-may… (Ş., s. 99)

"Her yeri yağ…"

• Bay avıl märe-säre. (Ş., s. 107)

Zengin köy neşeli.

• Tizesinen asıra qayırıp qoyğan balağı suv-suv. (Ş., s. 121)

"Dizlerine kadar kıvrılan paçası sırılsıklam."

[95] "… aspandağı künniñ özimen qabaq qağısıp, jalt ta jult." cümlesi Türkiye Türkçesine "… gökyüzündeki güneşin yansıması ile göz kamaştırıp pasparlak." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… gökyüzündeki güneşin yansımasıyla parlıyor." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı isim cümlesine nazaran daha anlamlı ve metne uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Mıyına birev qum quyıp qoyğanday bası zip-zildey… (Ş., s. 126)

“Beynine birisi kum boşaltmış gibi kafası çok ağır…”

• Eñsep öz qulağına özi senbey, añ-tañ. (Ş., s. 127)

“Ensep kulaklarına inanamadı, şaşkın.”

• Jap-jañağı kökpeñbek aspan da şañğa avnap turğan attıñ jabuvınday satpaq-satpaq. (B.T., s. 145)

“Mükemmel, masmavi gökyüzü de toz toprakta ağnanan atın örtüsü gibi kirli.”

• Alabajaq töbeşik äli dañ-duñ. (B.T., s. 146)

“Alaca tepecik hâlâ gürültülü.”

• Bu şabısına balanıñ da köñili bitip kele jatqan türi bar, tıp-tınış. (B.T., s. 148)

“Bunun dört nala koşuşundan çocuk da memnun olmuş gibi, çok sakin.”

• Jurt uv-duv. (B.T., s. 148)

“İnsanlarda gürültü patırtı.”

• Üydiñ işi abır-sabır. (B.T., s. 149)

“Çadırın içi gürültülü.”

• Bunıñ da äli qulın müşesi qaz-qalpında… (B.T., s. 151)

“Bunun da hâlâ genç vücudu hiç değişmemiş[96]…”

• Bunıñ da erini up-ulpa. (B.T., s. 151)

“Bunun da dudakları yupyumuşak.”

• … savırı da şabdar biyeniñ savırınday jıp-jıltır. (B.T., s. 151)

“… sağrısı da kula renkli kısrağın sağrısı gibi pasparlak.”

• O da qıp-qızıl… (B.T., s. 153)

“Orası da kıpkızıl…”

[96] “Bunıñ da äli qulın müşesi qaz-qalpında…” cümlesi Türkiye Türkçesine “Bunun da hâlâ genç vücudu aynı(dır)…” şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi “Bunun da hâlâ genç vücudu hiç değişmemiş.” biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Bu jolı kötermede turğandardıñ sanı köp, arası da alşaq-alşaq. (B.T., s. 153)

"Bu sefer bayrak sallanan yerlerde duranların sayısı da çok, aralarındaki mesafe de çok uzak."

• Bügin boyı jep-jeñil. (B.T., s. 154)

Bugün vücudu çok hafif.

• … jay änşeyin jartıkeş janbağıs, itşilegen qur ävre-sarsañ. (B.T., s. 162)

"… öylesine yarım yamalak yaşaması, it gibi sürünmesi nafile."

1.2.10. Yüklemi Unvan Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

Bir şahıs ismi ile ona bağlı unvan veya akrabalık isminin eksiz olarak bir araya gelmesi neticesinde oluşan kelime grubuna unvan grubu adı verilir. Bu grupta şahıs ismi önde unvan veya akrabalık ismi ise şahıs isminden sonra yer alır.

Şahıs ismi + unvan veya akrabalık ismi: Unvan grubu

Karahan, Türkiye Türkçesinde önemli bir kullanım alanına sahip olan unvan grubu hakkında, bu grubu oluşturan her iki unsurun birbiriyle eksiz birleştiği (Çağrı Bey, Ülkü Hanım, Bilge Kağan), unvan grubunda şahıs isminin birleşik isim de olabileceği (Mehmet Akif Bey, Halide Nusret Hanımefendi), unvan grubunun söz dizimi içerisinde isim görevini üstlendiği ve grubun vurgusunun başta yani isim unsurunun üzerinde olduğu bilgisini paylaşır (Karahan, 2015: 68-69). Banguoğlu ise *san* (titre) anlatan adların kişi adlarına yanaşmasıyla meydana gelen yanaşma takımına *san öbeği* adını verir: *Oğuz Kagan, Bars Beg, Süleyman Paşa, Turgut Reis* vb.

Banguoğlu, ayrıca konu hakkında,

> "Eski Türkçede san öbeklerinde yanaşan ayrıksız sona geldiği hâlde (Köl Tégin, Arslan Yabgu, Çagrı Beg) sonradan dilimize Farsça ve Arapça san öbekleriyle ters bir tertip de girmiştir: Sultan Alparslan, Şeyh Sadreddin, Kadı Burhaneddin vb. Bu yabancı örneklerin ve daha sonra Batı dillerinden gelen benzerlerinin etkisiyle dilimize aksi tertipte san öbekleri de yerleşmiştir. Böylelikle bir yandan yabancı öbekler Türk kalıbına çevrilirken (Nadir Şah, Musa Peygamber), bir yandan da Türkçe san öbekleri tersine çevrilmiştir (Hân Ahmet, Yüzbaşı İhsan)." (Banguoğlu, 2015: 514)

bilgisini paylaşır. Banguoğlunun ifadesiyle "unvan (san) ismi + şahıs ismi" şeklindeki yabancı bir tertip vasıtası ile oluşan söz öbeği de unvan grubuna dâhil edilmektedir.

Bu tarz bir yaklaşım Hatiboğlu'nda da görülür. Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğünün* "san" maddesi altında ifadeyi, özel addan önce veya sonra kullanılan sıfat görevli

ad şeklinde tanımlar: *Öğretmen Gül, Gül Öğretmen; Çavuş Hasan, Hasan Çavuş* vb. (Hatiboğlu, 1978: 104). Gencan ise *san* (unvan) bildiren kelimeleri "san (unvan) sıfatı" başlığı altında değerlendirmiştir. Gencan'a göre *san sıfatları* bir tür niteleme sıfatı olup bu sıfatlar, isimden önce gelmesi (Aksak Timur, Bay Turgut, Deli Petro vb.), isimden sonra gelmesi (Nigar hanım, Zeynep hatun, Ziya paşa, Mehmet ağa vb.) ve isimden önce de sonra da gelmesi (Gazi Osman Paşa vb.) açısından üç grupta incelenir (Gencan, 2001: 205-206).

Kazak Türkçesinde ise unvan grubu hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki unvan grubunun bir kelime grubu olduğu ve bu grubun şahıs ismi ile unvan adından oluştuğudur. Bu kelime grubunda tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi şahıs ismi başta unvan ismi ise sonda yer alır (Asanbay haziret, Dosbay aqsaqal, Şıñğıs han, Balpan bay, Böken bay vb.). Diğer bir görüş ise Kazak Türkçesinde unvan grubu diye bir kelime grubunun olmadığı yönündedir. Bu konuda Abuova kaleme almış olduğu *Kazak Türkçesinde Kelime Grubunun Kavramı ve Terimi Üzerine* adlı makalesinde, "Kazak gramerciliğinde unvan grubu bir kelime grubu olarak ele alınmaz. Genel olarak morfolojinin «zat esim (isim)» bölümünde, anlamına göre isimler sınıflandırılırken bu tür özel isimlerden oluşan kelimeler grubuna «calқı esim (özel isim)» denilir ve bu başlık altında incelenir." der (Abuova, 2008: 16). Kanaatimize göre ise şahıs isminin bir unvan adıyla birleştiği yapılar kelime grubudur ve unvan grubu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü jalkı yani özel isim bir kelime grubu değildir ve sadece özel isim ya da isimlerden[97] oluşur. Hâlbuki unvan grubu en az iki kelimeden meydana gelen ve özel isim ile unvan adından oluşan bir yapıdır.

Kazak Türkçesinde unvan grupları cümle içerisinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir. Bu çekimde e- fiili düşer ve çekim 3. şahısları eksiz yani *–DIr* bildirme ekini almamış olan zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. İncelenen metinde unvan grubunun ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere rastlanamamıştır.

[97] Türkiye Türkçesinde bir kişiye özel ad olmak üzere yan yana gelen kelimeler (Halide Nusret Zorlutuna, Memduh Şevket Esendal vb.) ekseriyetle birleşik isim grubu olarak kabul edilirken Kazak Türkçesi gramerciliğinde bu kullanımlar kelime grubu kapsamına alınmaz.

2. Yüklemi Görülen Geçmiş Zamana Göre Çekimlenen İsim Cümleleri

Ek fiilin görülen geçmiş zamandaki çekimi Türkiye Türkçesinde "i-" ek fiiline görülen geçmiş zaman eki (i-di[98]) getirilmek suretiyle gerçekleştirilmektedir. Bu kullanımda iyelik menşeli şahıs ekleri de bizatihi çekime katılır: *i-di-m, i-di-n, i-di, i-di-k, i-di-niz, i-di-ler*. "Bu çekim, isim kök ya da gövdelerine ulandığı zaman, varlığın geçmiş zamandaki durumunu kesin olarak bildirir: zengin**dim**, öğrenciyd**in**, kadın**dı** vb." (Ediskun, 2007: 190). Korkmaz isim fiilinin bu çekimi hakkında, "-*i* ek-fiilinin görülen geçmiş zaman kipi, fiile, şahıs ekleri ile genişletilmiş *–DI/ -DU* geçmiş zaman ekinin eklenmesi ile oluşmuştur. Şekil ve zaman ekinden sonra gelen şahıs ekleri iyelik kökenlidir." bilgisini paylaşır (Korkmaz, 2017: 623). Banguoğlu da eserinde cevher fiili adını verdiği ek fiilin hepsi yalnız bildirme tarzında olmak üzere dört kipinin olduğunu (geniş zaman, geçmiş, dolaylı geçmiş[99] ve şart) ifade ettikten sonra geçmiş ve dolaylı geçmiş zaman kipleri arasında biri görgüye ve yakın bilgiye diğeri başkasından, sonradan işitmeye dayanan bir deyiş farkı olduğunu ve bu durumun Eski Türkçe döneminden itibaren değişmeden süre geldiğini söyler (Banguoğlu, 2015: 475-477). Bilindiği üzere "är-" Eski Türkçe sahasında "bol-" ile birlikte yaygın olarak kullanılan bir yardımcı fiildi ve bu yardımcı fiilin tüm zamanlarda çekimi mevcuttu. Bu çekimlerden bir tanesi de görülen geçmiş zaman çekimi idi[100]: *ayıgmasi bän ärtim* "Sözcüsü ben idim" (T 5); *türük bodun āç ärti* "Türk halkı aç idi" (BK D 38) (Tekin, 2003: 207). Karahanlı Türkçesi sahasında da çekim, *är+di+iyelik menşeli şahıs eki* şekliyle devam etmiştir[101]: *ol andag erdi* (DLT, 92) "O öyle idi."; *men anda erdim* (DLT, 67) "Orada idim." (Ercilasın ve Akkoyunlu, 2018: 53-86); *atañ tapġı bar erdi artuḳ telim/ öteyümedim bardı ḳaldı birim* (KB XXVI-1592); *bağırsaḳlıḳ erdi meniñ bu sözüm/ esen ḳal selamet ay körklüg yüzüm* (KB XXIII-1481); *yoḳ erdim törütti igiḍti mini/ kiçig oġlan erdim beḍütti mini* (KB XX-1097) (Arat, 1947: 127-165-176). Petek ve Dağıstan kaleme almış oldukları *Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasının Dili* adlı makalede, *ek-fiil + görülen geçmiş zaman* alt başlığı altında, Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimine bir yerde rastlanıldığını ve bu kullanımda /r/ ünsüzünün

---

[98] *İdi* şekli (i- ek fiilinin görülen geçmiş zaman 3. teklik şahısta çekimli hâli) küçük sessel farklılıklarla bütün Türk lehçelerinde geniş şekilde kullanılmaktadır. *İdi* yardımcı fiili hem adlar, hem de fiillerle birleşerek çeşitli mana özellikleri ortaya çıkarır. Eski Türk yazılı anıtlarında sahiplik, mensupluk anlamı yaratan *idi* sözü de kullanılmıştır. Örneğin, *Bu kudret idisi* (Zeynalov, 1993: 298).

[99] Banguoğlu cevher fiili yani ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimine "geçmiş", duyulan geçmiş zaman çekimine ise "dolaylı geçmiş" adını vermektedir (Banguoğlu, 2015: 475).

[100] Tekin, "Sürekli Geçmiş Zaman I" başlığı altında, çekimin sürekli geçmiş zaman şimdiki zaman eylem sıfatları ile *är-* eyleminin [-DI] ekli geçmiş zaman biçiminden oluştuğunu ve bu kipin olumsuzunun [-mAz] ekli eylem sıfatı ile kurulduğunu söyler (Tekin, 2016: 172).

[101] Karahanlı Türkçesinde *er-* fiili ek fiil olarak kullanılmaktadır. Kullanım sahası oldukça geniştir (Argunşah ve Yüksekkaya, 2016: 81).

henüz düşmediğini ifade eder: *Yoldın azġan gümrāh ērdim yolġa saldı* (Petek ve Dağıstan, 2017: 116). Batı Türkçesine geçişte ise "er-" yardımcı fiili /r/ konsonunu düşürmüş ve kalan /e/ vokali de /i/ sesine dönüşmüştür (er- > -i değişimi). Bu dönüşüm neticesinde yardımcı fiilin çekim sahası da daralmış ve daha Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde sadece mevcut dört çekim kalmıştır. Bu çekimlerden bir tanesi de görülen geçmiş zaman çekimidir. Batı Türkçesi döneminin 13 – 15. yüzyıl arasını kapsayan ilk evresi Eski Anadolu Türkçesi sahasında yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ekseriyetle ekleşme gerçekleşmeden görülür. Bu bahiste Öztürk *Eski Anadolu Türkçesi El Kitabı* adlı eserinde, çekimin ek-fiilin görülen geçmiş zaman kip eki (-dı, -di, -du, -dü) ve iyelik kökenli şahıs eklerini alması vasıtasıyla yapıldığı ve kip ekinin 3. şahıslarda düz ünlülü olarak kullanıldığı bilgisini paylaşır: *konık-ı-du-m, konuk-ı-du-ñ, konuk-ı-dı, konuk-ı-du-k, konuk-ı-du-ñuz, konuk-ı-dı-lar* (Öztürk, 2017: 74). Âşık Paşa'nın Garibnâme isimli eserinde geçen: *Degme birsi bir ile mahdûm-**ıdı**/ Yidi iklîm bunlara mahkûm-**ıdı*** (Garibnâme, 564)*; Diller ayruk illa dilek bir **idi**/ Bir işid kim her biri ne dir **idi*** (Garibnâme, 621) (Yavuz, 2000: 49-52) ve yine Eski Anadolu Türkçesi sahası ediplerinden Hoca Dehhânî'nin Dîvânında da yer alan: *Bizüm-ile birligi var-**ıdı** yāruñ velī/ Şimdi bu ayrılığı bize düçār eyledi* (Hoca Dehhânî Dîvânı, 21/ 06); *Beñzer-**idi** ḳaşına hilāl olsadı ḳara/ Beñzer tamām yüzine bedr-i münīr ola* (Hoca Dehhânî Dîvânı, 94/ 06) (Ersoy, Ay, 2017: 85-125) beyitleri çekimin Eski Anadolu Türkçesi sahasındaki kullanımını göstermesi açısından önem arz eder. İşte tam burada Muharrem Ergin'in sözlerine de kulak vermekte fayda var.

Ergin'in bu hususta ki,

> "Eski Anadolu Türkçesinde normal olarak umumiyetle i- muhafaza edilmektedir. Fakat bilhassa vezin icabı olarak daha o devirde iken bu i-'nin düşürüldüğünü de görüyoruz; içinde-di, Çinde-düm, kişi-dük misallerinde olduğu gibi. Yalnız, dediğimiz gibi, o devir için i-'nin düşürülmemesi normaldir. Onun için metinlere çok dikkat etmek, vezin zarureti yoksa fiili ekleştirmemeğe, bu hususta imlânın şaşırtıcı taraflarına kapılmamağa çalışmak lâzımdır. Çünkü eskiden bu çekimler çok defa i-'si yazılmadan ek imlâsı ile yazılırdı. Yoksa *içinde-di* gibi bugün bile tam ekleşme olmayan ve *içinde-y-di* şeklinde kullanılan misaller Eski Anadolu Türkçesi için normal olamaz." (Ergin, 2013: 505)

görüşleri daha o dönemlerde ekleşme mevzunun olup olmadığının netlik kazanması açısından önemlidir. Yani Ergin'in de bahsettiği gibi günümüzde dahi tam bir ekleşme temayülü göstermeyen bu yapının Eski Anadolu Türkçesi sahasında bu şekilde ekleşmesi normal değildir ve ekleşme şeklinde görülen yapılar ise sadece vezin icabı gerçekleşmektedir. Batı Türkçesinin 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar olan sürecini kapsayan Osmanlı Türkçesi döneminde ise ekleşmenin arttığı görülür. İlk dönem eserlerinde ekleşme ekseriyetle gerçekleşmezken dönem sonuna doğru git gide artmış ve günümüzdeki şekline vakıf olmuştur. Örneğin, XVI. yüzyıl Dîvân edebiyatı şairlerinden Bâkî'nin Dîvânında yer alan: *Ḫayl-i kevākib içre yanup meş'al-i ḳamer/ Ṣaḥn-ı semāda rūşen **idi** rāh-keh keşān* (Bâḳî Dîvânı, Kasideler I/ 2); *Çalındı*

ḳūslar ṭabl u neḳāre ṣaldı āvāze/ Dügün bayram ***idi*** *gūyā ġuzāta ceng meydānı* (Bâḳî Dîvânı, Kasideler 14/ 16) (Küçük, 2019: 3-34) beyitleri ile yine XVII. yüzyıl şairlerinden Nef'î'nin Dîvânındaki: *İki hâ'in* ***idi*** *bunlar kim isâbet oldu pek/ İkisinin dahi katli bir sebîl-i ıttırâd* (Nef'î Dîvânı, Kasideler 26/ 36); *Cennet altında yâ üstünde demek câ'iz* ***idi****/ Bir letâfetde eğer cennet olaydı ta'în* (Nef'î Dîvânı, Kasideler 47/ 9) (Akkuş, 1993: 128-201) beyitlerinde *i-* muhafaza edilirken XVIII. yüzyıl şairlerinden Nedim'in Dîvânında geçen: *Bir iki cüz'-i perâkende var* ***idi*** *derpîş/ Alıp birin ele verdim kümeyt-i taba mecâl* (Nedîm Dîvânı, Kasîdeler 7/ 3); *Tîgın olsa****ydı*** *miyânında eğer Behrâm'ın/ Rüstem'in hançerine sînesi olmazdı niyâm* (Nedîm Dîvânı, Kıtʿalar 2/ 13) (Macit, 2016: 52-141) beyitleri ise Osmanlı Türkçesi sahasında bilhassa Dîvân edebiyatının son dönemlerinde ikili bir kullanımın olduğu ve ekleşme olayının artık vuku bulmaya başladığını gösterir. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise çekimde kısmî bir ekleşme söz konusudur. Yani bugün sonu ünsüz (konsonant) ile biten sözcüklerden sonra i- yardımcı fiili ekseriyetle düşmekte ve bunun neticesinde de ekleşme gerçekleşmektedir (güzel**dim**, insan**dı**, çocuk**tuk** vb.). Fakat sonu ünlü (vokal) ile biten sözcüklerden sonra ise ekleşme tam olarak gerçekleşmez. Yani ya çekim ünlü (i-) düşmesi olmadan *idi* ile yapılır (usta **idim**, araba **idi**, kötü **idik**) ya da düşen i- yardımcı fiili çekimde artık bir y sesini bırakır (usta**ydım**, araba**ydı**, kötü**ydük** vb.)[102]. Türkiye Türkçesinde de ek fiilin bu çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesinde ise *isimleri fiil hâline getiren, fiilleştiren* (Tamir, 2012: 456) ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi *e-* fiiline görülen geçmiş zaman eki olan *–DI* ekinin getirilmesi suretiyle yapılır. Bu çekimde de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır (e-di-m, e-di-ñ, e-di-ñiz "saygı bildiren 2. tekil şahıs", e-di, e-di-k, e-di-ñder, e-di-ñizder "saygı bildiren 2. çoğul şahıs", e-di). Ayrıca, *e-* fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi sonuna geldiği ismin ünlü yahut ünsüz ile bitmesine bakılmaksızın ekseriyetle isimden ayrı yazılır: *Mojannıñ qayın enesi paqır da uldı köp tapqan kisi* ***edi****, Izğınday ul ösirgende de özgege iyıq körsetpeytin Qazaq* ***edik*** vb. Fakat bazen ek gibi isme bitişik yazıldığı da görülür. *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserde bu konu hakkında verilen, "Ancak seyrek olmakla birlikte, özellikle edebi eserlerde edi fiilinin isimlere bir ekmişçesine başındaki *e* ünlüsünü düşürerek ve geriye kalan *-di* hecesinin ünlü uyumuna uydurulması suretiyle, aynen Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ilâve edilebildiği de görülmektedir." ifadeleri yapının her zaman ayrı yazılmadığını göstermesi açısından önemlidir (Koç ve Doğan, 2004: 285). İncelemesi yapılan metinde bu

[102] Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda *idi* (i- ek fiilinin görülen geçmiş zaman 3. teklik şahısta çekimli hâli) şeklinin genellikle kısalmış biçimi görülür. Fakat bununla birlikte birçok Türk lehçesinde *idi* biçimi bağımsız şekilde şimdi de görülmektedir (Zeynalov, 1993: 299).

kullanımla ilgili "… *tösek ornın da saltanatpen ustaytın säñqoy* ***avıldı***, … bükil ğumırına ketetinin bilgen **joqtı**, *Üş kün boyı* ***osılaydı***" gibi örnek cümlelere rastlanmıştır. Aynı zamanda Kazak Türkçesinde "bar" isminin görülen geçmiş zaman çekimi "bartın" biçiminde de yapılabilmektedir: *Ernektiñ ala böten jeli* ***bartın***. Bu kullanımın olumsuz çekiminde ise isim soylu sözcük ile e- fiili arasına olumsuzluk bildiren *emes* sözcüğü girer. Bu çekimde de iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır: *Köp bala qızıqtap ta körgen kisi emes edik, … anıq-qanıq tanıs emes edi* vb. Ek fiilin görülen geçmiş zamanının olumsuz çekiminde *edi* fiilinin başındaki *e-* sesini düşürerek *emes* sözcüğüne ek gibi bitişik yazıldığı da görülür: *Bul üyli-barandı egde adamnıñ köñilin qaydağı joq iyektep, endi qolğa köp tüse bermeytin jigittikti köksegeni* ***emesti***. Çekimin olumlu soru biçiminde önce isim soylu sözcük, ardından *MA* soru edatı ve son olarak da iyelik menşeli şahıs ekleri ile çekimlenmiş *edi* fiili getirilir: *Bul onıñ tañğuttardan estiymin degen javabı ma edi!* Olumsuz soru çekiminde ise isim soylu sözcükten sonra olumsuzluk bildiren *emes* sözü, daha sonra *MA* soru edatı son olarak da *e-* fiilinin çekimlenmiş şekli (edi) getirilir. Kazak Türkçesinde ek fiil yani isim fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin olumsuz ve olumsuz soru şekilleri hakkında detaylı açıklama ve örnek cümlelere tez içerisinde "İsim Unsuru + Emes + Edi İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı" ile "İsim Unsuru + Emes + Soru Eki İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı" bölümlerinde yer verilmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde isim soylu sözcük ve kelime gruplarının ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile isimli bir yüklem unsuru (isimli yüklem) olarak kullanımları alt başlıklar hâlinde incelenecektir. Tezin "Yüklemi Şimdiki Zamana (Geniş Zaman) Göre Çekimlenen İsim Cümleleri" bölümünde isimli bir yüklem unsurunu oluşturan isim soylu sözcük ve kelime grupları hakkında detaylı açıklamalar yapılmıştır. Bu bölümünde tekrara düşmemek amacıyla her bir bölüm hakkında sadece kısa bir bilgilendirmeye yer verilecek ardından da konuyla ilgili inceleme metninde yer alan örnek cümlelere geçilecektir.

2.1. Yüklemi Tek Bir İsim Soylu Sözcükten Meydana Gelen İsim Cümleleri

2.1.1. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri

Gerçekte veya tasavvurda bir varlığa ad olan (Banguoğlu, 2015: 319) ve Kazak Türkçesinde *zat esim* olarak adlandırılan isimler, ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilir. Bu çekimde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır. Çekim (edi) isimden sonra getirilir ve ekseriyetle isimden ayrı yazılır: *künä edi (günahtı), bügin edi (bugündü)* vb. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tez için yararlanılan metinde isimlerin ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimine girerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

2.1.2. Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri

Sıfatlar, isimlerin farklı özelliklerini gösteren ve Ergin'in ifadesi ile vasıf ve belirtme isimleri (Ergin, 2013: 362) olan kelimelerdir. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde Kazak Türkçesi gramerciliğinde *sın esim* adı verilen sıfatlar ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmıştır. Bu çekimde ek fiil (e-) görülen geçmiş zaman ekini (-DI) alır ve ardından gelen iyelik menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla çekim gerçekleşir. Ek fiilin bu çekimi (edi) sıfattan sonra gelir ve ekseriyetle sıfattan ayrı yazılır. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde sıfatların ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere yer verilecektir.

• Balpan baydıñ köz aldında sändi köş qazir attanıp bara jatqanday elestegenmen, toy qarbalasındağı avıl sändi köşsiz de ädemi edi. (B., s. 23)

"Balpan Bay'ın gözünün önünde görkemli göç kervanı şimdi yola çıkıyormuş gibi hayal meyal canlanmakla birlikte düğün telaşındaki köy görkemli göç kervanı olmadan bile güzeldi."

• Därjan, şükir, ol kezde tabıstı edi. (Ş., s. 102)

"Darjan'ın şükür, o zaman kazancı boldu."

2.1.3. Zamirlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Adların yerlerini tutan, kişileri ve nesneleri temsil veya işaret ederek karşılayan bir gramer kategorisi (Korkmaz, 2017: 387) olan ve Kazak Türkçesinde *esimdik* adı verilen zamirler ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilmektedir. Bu çekimde zamir görevindeki sözcüğün ardından ek fiilin görülen geçmiş zaman ve iyelik menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla çekimlenmiş şekli getirilir. Ek fiilin görülen geçmiş zaman ile çekimlenmiş hâli zamir görevindeki sözcükten ekseriyetle ayrı yazılır, ancak bu çekimin bir ek gibi zamir ile bitişik yazıldığı örnekler de bulunmaktadır: *Üş kün boyı osılaydı vb.* Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde zamirlerin ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümleler zamir çeşitleri göz önüne alınarak incelenecektir.

2.1.3.1. Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Kazak Türkçesinde *jiktev esimdigi* adı verilen ve şahıs isimlerinin yerine geçen kişi zamirleri *men, sen, siz (saygı bildirir), ol, biz, sender, sizder (saygı bildirir)* ve *olar* zamirleridir. Kişi zamirleri ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılır: *men edim (bendim), sen ediñ (sendin)* vb. Bu çekimde kişi zamirlerine ismin hâl yani durum ekleri de eşlik edebilir. Tez için yararlanılan metinde kişi (şahıs) zamirlerinin ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimine girerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

2.1.3.2. İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Kazak Türkçesinde *siltev esimdigi* adı verilen ve isimlerin yerini işaret yoluyla karşılayan işaret zamirleri şunlardır: b*ul, osı, sol, ana (anav), mına (mınav), bular, osılar, solar, analar, mınalar* vb. İşaret zamirleri ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılır. İşaret zamirleri de bu çekimde tıpkı kişi zamirleri gibi hâl ekleriyle çekime girebilir.

• … jurttıñ bäyge aladı dep köp bäs tikken atı da sol bolatın[103]. (B., s. 49)

"… insanların yarışı alır diyerek en fazla üzerine bahse girdiği at da oydu."

[103] Kazak Türkçesinde isimlerin ek-fiil ile görülen geçmiş zaman çekimlerinin *edi* dışında *bolatın* ve *tuğın* yapılarıyla da oluşturulabildiği görülmektedir (Koç ve Doğan, 2004: 285).

• Bayağıda soñına şıraq alıp tüsken duşpandarınan jasırınıp, tav işinde Kasar mergenge erip qaşıp-pısıp jürgende tap osınday edi ğoy. (H.D.H., s. 62)

"Eskiden meşale alıp ardına düşen düşmanlarından gizlenip dağlarda Nişancı Kasar'ın peşinden giderek kaçıp saklandığında tam böyleydi ya."

• Üş kün boyı osılaydı. (H.D.H., s. 76)

"Üç gün boyunca böyleydi."

• Janında qalğan alğaşqı bögde iyis te osı edi. (B.T., s. 132)

"Aklında kalan ilk yabancı koku da bu idi."

• Bunıñ tuñğış sezgen böten iyisi de osınday edi. (B.T., s. 141)

"İlk hissettiği yabancı kokusu da böyleydi."

2.1.3.3. Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Kazak Türkçesinde *surav esimdigi* adı verilen ve isimlerin yerini soru sormak suretiyle karşılayan soru zamirleri şunlardır: *kim (kim), kimniñ (kimin), kimge (kime), ne (ne), neme (ne), nemene (ne), neşinşi (kaçıncı), qayda (nereye, nerede), qaydan (nereden), qanşağa (kaça), qaysı (hangi, hangisi), qaysısı (hangisi) vb.* Soru zamirleri de ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir.

• …osı üydegi anav boy jetip otırğan balamnıñ atı kim edi. (B., s. 19)

"…evdeki şu yetişkin çocuğun adı ne idi."

2.1.3.4. Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Kazak Türkçesinde kullanılan ve *özdik esimdik* adı verilen dönüşlülük zamiri *öz* sözcüğüdür. Bu sözcük ekseriyetle kendi başına değil, iyelik ekleriyle beraber kullanılır. Bu kullanımda iyelik eklerinden sonra isim işletim eklerinin geldiği de görülür. Kazak Türkçesinde dönüşlülük zamirleri ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir. Tez için yararlanılan metinde dönüşlülük zamirlerinin ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi vasıtasıyla isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

2.1.3.5. Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Kazak Türkçesinde *belgisizdik esimdigi* adı verilen ve isimlerin yerini belli belirsiz bir şekilde karşılayan belirsizlik zamirleri şunlardır: *birev (birisi), keybirev (kimisi, bazısı), qaysıbirev (kimileri, bazıları), äldene (bir şey, herhangi bir şey), birdeme (bir şey), äldekim (biri, herhangi biri), keybir (bazı, kimi), bäri (hepsi), ärkim (herkes)* vb. Kazak Türkçesinde belirsizlik zamirleri ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir. Tez için yararlanılan metinde belirsizlik zamirlerinin ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi vasıtasıyla isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

Not: İncelemesi gerçekleştirilen metinde *eşteñe, eşnärse (hiçbir şey), eşqaşan (hiçbir zaman), eşbir (hiçbir), eşqanday (hiçbir, hiçbir suretle), eşqaysı, eşqaysısı (hiçbiri), eşqayda (hiçbir yere), eşkim (hiç kimse) ve däneme (hiçbir şey, hiç)* vb. olumsuzluk zamirleri ile *ärkim (herkes), bäri, barlığı, barşası (hepsi)* vb. topluluk zamirlerinin cümle içerisinde ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi vasıtası ile isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere rastlanamamıştır.

2.2. Yüklemi Kelime Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

2.2.1. Yüklemi İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

Bir ismin mânâsının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanan (Ergin, 2013: 662) isim tamlamasında, tamlayan unsur zamirlerde ekli, isimlerde ekli veya eksiz ilgi (genetif) hâlindedir. Tamlanan unsur ise sürekli iyelik ekini alır. Asıl unsur, tamlanan unsurudur (Özkan vd., 2016: 51). İsim tamlaması, Kazak Türkçesi gramerciliğinde ise *Matasa baylanısqan esimdi söz tirkesteri* (Yavuz, 2018: 143) şeklinde adlandırılır ve tıpkı Türkiye Türkçesi gramer anlayışında olduğu gibi belirtili~belirli ve belirtisiz~belirsiz isim tamlaması olmak üzere iki gruba ayrılır. *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzunun Kazak Türkçesi Gramer Terimleri Dizini* bölümünde belirli~belirtili isim tamlaması *matasa baylanıskan anıktawıştık söz tirkesi*, belirsiz~belirtisiz isim tamlaması ise *kabısa baylanıskan anıktawıştık söz tirkesi* adıyla verilir (Naskali, 1997: 21-22). Belirtili isim tamlamasında tamlayan *+nıñ, +niñ; +dıñ, +diñ; +tıñ, +tiñ* ilgi ekinden uygun olanını alırken tamlanana ise iyelik ekinden uygun olanı getirilir. Kazak Türkçesinde iyelik ekleri; *+m (I. tekil kişi), +ñ (II. tekil kişi), +ñIz (II. tekil kişi saygı durumu), +I, +sI (III. tekil kişi), +mIz (I. çoğul kişi),*

+lArIñ, +dArIñ, +tArIñ (II. çoğul kişi), +lArIñIz, +dArIñIz, +tArIñIz (II. çoğul kişi saygı durumu) ve +I, +sI şeklindedir: *avıldıñ aqsaqalı, äñiriniñ jazmışı, künniñ tuvğanı, qabattıñ astı vb.* Bu tamlamada, tamlayan ile tamlanan arasına sözcük ya da sözcükler girebilir. Belirtisiz isim tamlamasında ise isim tamlamasının ilk unsurunu oluşturan tamlayan ilgi yani tamlayan ekini almaz fakat ikinci unsur olan tamlanana *+m (I. tekil kişi), +ñ (II. tekil kişi), +ñIz (II. tekil kişi saygı durumu), +I, +sI (III. tekil kişi), +mIz (I. çoğul kişi), +lArIñ, +dArIñ, +tArIñ (II. çoğul kişi), +lArIñIz, +dArIñIz, +tArIñIz (II. çoğul kişi saygı durumu) ve +I, +sI* iyelik eklerinden uygun olanı getirilir: *bolıs avılı, kerme bası, pälenşekem avılı vb.*

Kazak Türkçesinde isim tamlamaları da (belirtili ve belirtisiz isim tamlaması) ek fiil yani isim fiilininin görülen geçmiş zaman çekimi (edi) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilmektedir. Bu çekimde isim tamlamasının ardından ek fiilin görülen geçmiş zaman ve iyelik menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla çekimlenmiş şekli getirilir. Ek fiilin görülen geçmiş zaman ile çekimlenmiş hâli isim tamlamasından ekseriyetle ayrı yazılır. Bu çekimin bir ek gibi isim tamlaması ile bitişik yazıldığı kullanımlara incelemesi gerçekleştirilen metinde rastlanamamıştır. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde isim tamlamalarının ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümleler belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları göz önüne alınarak incelenecektir.

2.2.1.1. Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

• Bäygege qosılğan attardıñ işindegi eñ aq şañqanı sonıñ aq bozı edi. (B., s. 49)

"Yarışmaya katılan atların içindeki en beyaz olanı onun ak boz atı idi."

• Qasar mergen bunıñ el-jurttan bezip, tav men tastı panalap jürgende qasına ertken joldası edi. (H.D.H., s. 55)

"Nişancı Kasar, Han'ın memleketindeki insanlardan bıkıp dağları ve taşları mesken edindiğinde yanına aldığı tek yoldaşı idi."

• Sälden keyin eki tizesin şoq qarıp alğanday boldı; ol uyattan, ızadan, namıstan ot bolıp örtenip jatqan Gürbeljin hanımnıñ ulpa taqımı edi. (H.D.H., s. 88)

"Az sonra iki dizini köze dokunup yanmış gibi hissetti; bu utançtan, öfkeden, namustan ateş gibi olup yanan Gürbeljin Hanım'ın yumuşacık baldırları idi."

• … sonav kelmeske ketken jas dävreni eske tüskende, kisi ömir baqiy armandap, ölerinde de körip öldim be, körmey öldim be dep kümanmen ketetin jañğız añsarı - baqıttıñ şın didarın körse, tek jas şağında ğana köre alatının, biraq baqıttı jastıq baqıttılığı sonşa, tipti basındağı baqıttıñ özin tusında bayqay almay qalatının oylağanı edi. (Ş., s. 104)

"… o, geri gelmeyecek gençlik dönemini hatırladığında, insanın ömür boyu hayal edip ölürken de yaşadım mı, yaşamadım mı diyerek şüphe ile sürdürdüğü, yegane arzusu mutluluğun gerçek yüzünü görmek olan, sadece gençlik döneminde görebileceği -fakat neşeli gençlik mutluluğu o kadar- hatta tüm hayatındaki mutluluğu zamanında fark edemediğini düşünmekteydi[104]."

• Al ol kezde adam paqırdı tavğa urıp, tasqa soqtıratın ayar aldanıştıñ äli arını muqalmağan arğımaq kezi edi. (Ş., s. 118)

"O zamanlar, insanların fakirleri dağlara gönderip taş kırdırdığı, hilekâr tesellilerin henüz şerefini kaybetmediği asil at zamanları idi."

2.2.1.2. Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

• Olardan qozıköş keyingi kümis duvlığalılar mıñ basıları da, anav jıp-jıltır qara duvlığalılar jüz basılar edi. (H.D.H., s. 71)

"50 - 100 metre kadar arkalarından gelen gümüş tolgalılar binbaşılar, kara tolgalılar yüzbaşılar[105] idi."

2.2.2. Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

Bir isim unsurunun bir sıfat unsuruyla nitelendiği veya belirtildiği kelime grubu (Karahan, 2015: 48) olan ve Kazak Türkçesi gramerciliğinde *anıktawıştık söz tirkesi* (Naskali, 1997: 73) adı verilen sıfat tamlamaları, ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi (edi) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Bu çekimde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanır. Ek fiilin çekimlenmiş hâli sıfat tamlamasından sonra gelir ve sıfat tamlamasından ekseriyetle ayrı yazılır: *dävletti adam edi (zengin bir adamdı), qaterli sızat edi (tehlikeli bir yarık idi),*

[104] "… bayqay almay qalatının oylağanı edi." cümlesi Türkiye Türkçesine "… fark edemediğinin düşüncesiydi." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… fark edemediğini düşünmekteydi." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

[105] "yüzbaşı" kelimesi Türkiye Türkçesinde birleşik kelime biçiminde bir sözlük birim (madde başı) iken ifade yapısı itibarıyla belirtisiz isim tamlamasını oluşturmaktadır.

ancak incelenen metinde çekimin sıfat tamlamasına bir ek gibi bitişik yazıldığı örnek cümlelere de rastlanmıştır: *... tösek ornın da saltanatpen ustaytın säñqoy* ***avıldı*** vb. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde sıfat tamlamasının ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı cümlelere yer verilecektir.

• Mojannıñ qayın enesi paqır da uldı köp tapqan kisi edi… (B., s. 4)

"Mojan'ın kayınvalidesi fakir ve çok sayıda erkek evlat doğuran bir kadın idi…"

• … ırzıq darığan üy edi. (B., s. 5)

"… çok bereketli bir ev idi."

• Baysal da är sözin sılap-siypap söyleytin sırbaz kisi-di. (B., s. 15)

"Baysal da her sözünü düşünerek söyleyen karakterli bir insandı."

• Izğınday ul ösirgende de özgege iyıq körsetpeytin Qazaq edik. (B., s. 19)

"Pırlanta gibi bir oğul yetiştirsek de başkalarına hava atmayan bir Kazak idik."

• Bul onıñ tañğuttardan estiymin degen javabı ma edi! (H.D.H., s. 67)

"Bu onun Tangutlardan duymak isteyeceği cevap mıydı?"

• … üsti-basında özi bayqamağanmen, ölimtikke tüsken quzğınday tinte qaraytın jendettiñ timiski közi şalatınday olpı-solpı eşteñe joq pa degen saqtıq edi. (H.D.H., s. 76)

"… üstü başında kendisinin fark edemediği, leşe konan bir kuzgun gibi etrafına dikkatlice bakan cellatın fıldır fıldır dönen gözlerinin fark edebileceği düzensiz hiçbir şey olmaması için bir dikkatti."

• Onıñ üstine, bölmeni şañqay tüstiñ mol jarığı kernep alğan äsem kez edi. (H.D.H., s. 80)

"Üstelik odayı tam öğle vaktinin bolca ışıkla doldurduğu harika bir zamandı."

• Onı bolıstıqtan qulatqan közi tuzday, jiyren saqal Şoñmurın biy edi. (Ş., s. 98)

"Onu yöneticilikten düşüren çakır gözlü, kızıl sakallı Şonmurın Biy idi."

• Quljan paqır qasarıspa bolğanmen, er jigit edi. (Ş., s. 100)

"Kuljan fakir ve inatçıydı, fakat yiğit idi."

• Dävletke say sävlet te tüzep, köşin de, dastarqanın da, tösek ornın da saltanatpen ustaytın säñqoy avıldı. (Ş., s. 102)

"Zenginliğine uygun olarak gösterişli; göçünde, sofrasında, yatağında ve döşeğinde şatafata önem veren süslü bir köydü."

• Käsibin endi bastaytın bala edi… (Ş., s. 114)

"Mesleğine yeni başlayan bir çocuktu…"

• Aspanda bult bar qarañğı tün edi. (B.T., s. 158)

"Gökyüzü bulutlu, karanlık bir geceydi."

2.2.3. Yüklemi Yönelme (Yaklaşma, Datif) Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

Kazak Türkçesi gramerciliğinde *barıs septik* adı verilen *+a, +e; +ga, +ge; qa, +qe* yönelme hâl eklerinden birisini almış olan bir sözcük ile hemen ardından gelen yalın hâldeki sözcüğün oluşturduğu kelime grubuna yönelme yani datif grubu adı verilir. Yönelme grubunu oluşturan unsurlardan (yönelme hâl ekini alan unsur ile hemen ardından gelen yalın hâldeki unsur) biri veya her ikisi tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilir. Yönelme grubu isim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiil gruplarının kısalmış şeklidir (Özkan vd., 2016: 117). Cümle içerisinde yönelme grubunu oluşturan ifade ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi (edi) ile isimli bir yüklem unsurunu oluşturabilir. Oluşan bu isimli yüklem unsurunda yönelme grubu önce gelirken ek fiilin görülen geçmiş zaman ve iyelik menşeli şahıs ekleri ile çekimi ise yönelme grubundan sonra getirilir. Yönelme grubu ile meydana getirilen isimli yüklem yapılarında "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. İncelemesi gerçekleştirilen metinde yönelme grubunun ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı tek bir örnek cümleye rastlanmıştır.

• Bayağı qulın kezinde de şabısqa qumar edi. (B.T., s. 147)

"Çok önceleri kulunken de dolu dizgin koşmaya hevesliydi."

2.2.4. Yüklemi Edat Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

Kazak Türkçesinde bir isim unsuru ile ardından gelen çekim edatının oluşturduğu kelime grubuna *Meñgerile baylanısḳan etistikti şılaw sözdi tirkester* (Abuova, 2008: 16) yani edat grubu adı verilir. Bu grupta çekim edatından önce gelen isim unsuru tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilir. Kazak Türkçesinde kullanılan çekim edatları ise şöyledir: *arqılı "sayesinde, vasıtasıyla", boyınşa "göre", tuvralı "hakkında", siyaqtı, sekildi, tärizdi "gibi", üşin "için", deyin, şeyin "kadar, değin", juvıq "doğru, kadar", artıq "aşkın, fazla", qarsı "karşı", keyin "sonra", qaray "doğru", beri "beri, bu yana", birge "birlikte", şamalı, şaqtı, qaralı "kadar, yaklaşık", burın, äveli " önce", soñ, keyin, sosın "sonra", tiyisti "ait, hakkında", sayın "-dıkça, -dikçe, -dukça, -dükçe, -tıkça,- tikçe,- tukça, -tükçe", dep " diye, diyerek", degen "denilen, ait olan", sondıqtan "bu sebepten, bundan dolayı", sındı "gibi", ğurlım "gibi, göre", qarağanda "nazaran, göre" vb.* Çekim edatlarının kendisinden önce gelen isim soylu kelime veya kelime gruplarıyla oluşturduğu edat grupları cümle içerisinde ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi vasıtasıyla isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir. Bu yüklem unsurunda ek fiilin görülen geçmiş zaman ve iyelik menşeli şahıs ekleri ile çekimi edat grubundan sonra getirilir. Edat grubu ile meydana getirilen isimli yüklem yapılarında "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde edat grubunun ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere yer verilecektir.

2.2.4.1. "tärizdi" (gibi) ile Yapılan Edat Grubu:

• Sonav erli-zayıptı dävrenniñ alğaşqı aylarındağı ot jalın quştarlıqtan tap osınşa tebirenterlik meyirim bayqay qoymağan tärizdi edi. (H.D.H., s. 81)

"Şu karı koca zamanlarının ilk aylarındaki ateşli, ihtiraslı dönemlerinde bile bu kadar coşkulu bir sevgi hissetmemiş gibi idi."

2.2.4.2. "siyaqtı" (gibi) ile Yapılan Edat Grubu:

• Buğan qarağan azğana tuvısqannıñ habarı künde kelip tur, avruv-jitüv adam joq siyaqtı edi. (B., s. 11)

"Etrafta buna bakan birkaç akrabasından her gün haber geliyor; ölen, yiten insan da yok gibi idi."

• Jaña bir äzirde de osınday birevdiñ tusınan ötken siyaqtı edi ğoy. (B.T., s. 146)

"Sanki bir süre önce de böyle birinin yanından geçmiş gibiydi."

• Qoyşıtorı kezinde buvrıl şolaqtıñ ayağı aqsap qap, şığırğa bunı salğanda da bası däl mınaday aynalğan siyaqtı edi. (B.T., s. 146)

"Çoban atı olduğu dönemde kır bodur atın ayağı hafiften aksadığı için çıkrığa bunu gönderdiklerinde de başı tıpkı bu şekilde dönmüş gibiydi."

Not: Ayrılma (çıkma, uzaklaşma, ablatif) hâl eki almış bir isim unsuru ile hemen ardından gelen yalın hâldeki bir isim unsurunun oluşturduğu *ayrılma grubu,* iki yahut daha fazla isim unsurunun bağlama edatı vasıtasıyla birbirine bağlandığı *bağlama grubu*, bir sıfat fiil ya da isim fiil ile bunlara bağlı kelime veya kelime grubunun oluşturduğu *sıfat-fiil* ve *isim-fiil grubu*, yakın, eş yahut zıt anlamlı kelimelerin bir arada kullanımıyla oluşan *tekrar grubu,* basamak sistemine göre sıralanan sayıların oluşturduğu *sayı grubu* ve kişi ismi ile ona bağlı unvan veya akrabalık isminin eksiz olarak bir araya gelmesi neticesinde oluşan *unvan grubu* gibi kelime gruplarının ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi (edi) ile çekimlenerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere incelemesi yapılan metinde rastlanamamıştır.

3. Yüklemi Duyulan (Öğrenilen) Geçmiş Zamana Göre Çekimlenen İsim Cümleleri

Ek fiilin duyulan geçmiş zamandaki çekimi Türkiye Türkçesinde "i-" ek fiiline duyulan geçmiş zaman eki (i-miş) getirilmek suretiyle gerçekleştirilmektedir. Bu kullanımda zamir menşeli şahıs ekleri de çekime katılır: *i-miş-im, i-miş-sin, i-miş, i-miş-iz, i-miş-siniz, i-miş-ler.* "Bu çekim, isim kök ya da gövdelerine ulandığı zaman, varlığın geçmiş zamanda başlayıp biten ya da geçmiş zamandan şimdiki zamana kadar süregelen durumunu başkasından işitmiş veya sonradan sezmiş olduğunu bildirir" (Ediskun, 2007: 190). Korkmaz *i-* fiilinin duyulan geçmiş zaman çekimi hakkında, *i-* fiilinin duyulan geçmiş zaman kipinin *i-* fiiline *–mIş/ -mUş* zaman ekinin ve zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesi ile oluşturulduğunu belirttikten sonra görülen geçmiş zaman kipinde olduğu gibi bu kipte de ad soylu kelimelerle zaman eki arasında kalan *i-* fiilinin genellikle eriyip kaybolduğunu söyler: *çalışkan imişim> çalışkanmışım* değişmesi ile, *çalışkanmışsın, çalışkanmış, çalışkanmışız, çalışkanmışsınız, çalışkanmışlar* gibi (Korkmaz, 2017: 626). Ergin de isim fiilinin duyulan geçmiş zaman çekiminde eklerle ilgili gelişme

seyrinin diğer fiillerden farksız olmadığını belirtir. Ergin'in ifadesi ile bu çekimin eklerle ilgili gelişme seyri kök düşmesi ile bugün tamamiyle görülen geçmiş zamandaki gibidir. Bu çekim eskiden kök vokalini görülen geçmiş zamandan daha çok muhafaza etmiş, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın başlarında kök vokalini hemen hemen hiç düşürmemiştir (Ergin, 2013: 506). Banguoğlu ise cevher fiil olarak isimlendirdiği ek fiil yani isim fiilinin duyulan geçmiş zaman çekimine *dolaylı geçmiş* adını verir. Banguoğlu, cevher fiilinin geniş zamandaki karma durum haricinde kalan üç kipinde[106] de (geçmiş, dolaylı geçmiş ve şart) *er-mek* fiilinin kökünün eridiğini ve geriye sadece ilgili kiplerdeki zaman eklerinin yani fiil gövdesinin işaretlerinin kaldığını söyler (Banguoğlu, 2015: 475). Gabain *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde, *är-, bol-*[107] ve yer yer *tur-* kullanımının yardımcı fiil olarak iş gördüklerini ve bunların tabiatları gereği, hiçbir zaman zarf fiillerle değil, çekimli fiillerle, yani tercihen isim durumunda olanlarla ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitlerine bağlandığını ifade eder (Gabain, 1988: 87-88). Bilindiği üzere *är-*[108] yardımcı fiilinin –mIş ekli geçmiş zaman ile çekimi Eski Türkçe sahasında *är+miş* şeklinde görülmekteydi: *Kañım kagan süsi böri täg ärmiş.* "Babam hakanın askerleri kurt gibi imiş" (KT D 12); *kagani alp ärmiş* "Hakanları yiğit imiş" (T 10) (Tekin, 2003: 207). Bu çekim, Karahanlı Türkçesi sahasında da *är-miş* şekliyle devam etmiştir: *uḳuşluġ biliglig beg ermiş amul/ tiler ermiş erdem iḍilerin ol* (KB XII-469) (Arat, 1947: 61); *Dünya degen azar ermiş akil kullar bîzar ermiş/ Cahiller birle yâr ermiş dünya salıb keterem* (DH-70) (Bice, 2009: 180). Batı yani Oğuz Türkçesine geçişte ise "er-" yardımcı fiili /r/ konsonunu düşürmüş ve kalan /e/ vokali de /i/ sesine dönüşmüştür (er-> -i değişimi)[109]. Bu dönüşüm neticesinde yardımcı fiilin çekim sahası daralmış ve kalan dört çekimden bir tanesi de duyulan geçmiş zaman çekimi olmuştur. Oğuz Türkçesinin ilk evresini oluşturan Eski

[106] Banguoğulu cevher fiilinin hepsi yalnız bildirme tarzında olmak üzere dört kipi olduğunu ve bu dört kipin dilimizde birleşmeler vasıtasıyla dört tarz, dört çekim oluşturduğunu söyler. Bunlar: geniş zaman, geçmiş, dolaylı geçmiş ve şart çekimleridir (Banguoğlu, 2015: 475).

[107] Özalan "bol-" ile ilgili Clauson'a atfen şu bilgiyi paylaşır: "Clauson *bol-* fiilin, *er-* fiilin tersine, durum değişikliği ifade ederek bir şey olmak (to become something) anlamına geldiğini belirtir. er- ile bol- fiilleri arasındaki bu fark zaman içinde kaybolarak bol- fiili er- fiilinin anlamına yaklaşacak şekilde de kullanılmıştır. Er- fiili bazı zamanlarda kullanımdan düşünce onun yerini bol- fiili almıştır. 8. yy.da oldukça yaygın bir kullanıma sahip olan bol- fiili sadece durum değişikliği bildirir. Hakaniye Türkçesinde bol-, er- fiilinden iki üç kat fazla kullanılmasına rağmen Kaşgarlı iki fiilin anlamları arasında bir ayrım yapmıştır; bol- bir tamlayanla kullanıldığı zaman Arapça şara (to become) fiili ile bazı örneklerde de kane (to be) ile karşılanmıştır. Kutadgu Bilig'de bir hâl değişikli anlatması (to become) bir hâlde bulunma (to be) anlatma işlevinden çok daha yaygındır" (Özalan, 2014: 11).

[108] *+er-* şekli Türk dilinin elimizdeki ilk metinlerinden itibaren görülen bir biçimdir. Bu bakımdan cevheri ek fiil olarak *+er-* şekli Köktürk, Uygur ve Karahanlı diyalektlerinin karakteristik şeklidir: yagru kontukta kisre añıg bilig biligin anta öyür **er**miş (KT G 5), subı seleñe **er**miş (ŞU K 2), nelük turġay **er**dim bu yirke kelip (KB 3337) (Özalan, 2014: 72-73).

[109] Zeynalov bu bahiste, günümüz Türk lehçelerinde çok yaygın olan ek fiillerden birisinin de *imiş* ek fiili olduğu bilgisini paylaştıktan sonra bu ek fiilin *ermek* fiiline sıfat fiil ekinin (-miş) ilavesiyle biçimlendiğini (ermek-ermiş-irmiş-imiş) ve ifadenin *ermiş* şekliyle eski Türk yazılı abidelerinde yaygın olarak kullanıldığını söyler (Zeynalov, 1993: 305).

Anadolu Türkçesi sahasında bu çekimi ekleşme olmadan *imiş* şeklinde görürüz. Bu bahis hakkında Öztürk, çekimin ek fiilin duyulan geçmiş zaman kip eki (-mış, -miş) ve zamir kökenli şahıs eklerini alması suretiyle yapıldığı ve duyulan geçmiş zaman kip ekinin yuvarlak ünlülü şekillerinin olmadığını ifade eder (Öztürk, 2017: 74). Eski Anadolu Türkçesinde bu yardımcı fiilin duyulan geçmiş zamanda şahıslara göre çekimi ise *imişem/ -imişven(in)/ imişin, -imişsin, -imiş, -imişüz/ imişvüz, imişsiz, imişler* (Türk vd., 2017: 53) şeklindedir. Âşık Paşa'nın Garibnâme isimli eserinde geçen: *Od bularuñ birliginde nakş* ***imiş****/ Birikene cümle devlet bahş* ***imiş*** (Garibnâme, 542); *Bildi kim yavuz* ***imiş*** *döndi girü/ Tiryâk içdi derdine oldı darû* (Garibnâme, 1563) (Yavuz, 2000: 48-100) ve yine Eski Anadolu Türkçesi sahası şairlerinden Hoca Dehhânî'nin Dîvânında da yer alan: *Ṭapuñuñ vaʿdesi yalan didiler gerçek-****imiş****/ Beklemez ʿahd-ile peymān didiler gerçek-****imiş*** (Hoca Dehhânî Divanı, 7/ 01); *Şehā bizüm-ile ḳavlüñ yalan-****ımış*** *bildük/ Vefā vü mihrüñ üʿahdüñ hemān-****ımış*** *bildük* (Hoca Dehhânî Dîvanı, 24/ 01) (Ersoy, Ay, 2017: 76-86) beyitleri çekimin Eski Anadolu Türkçesi sahasındaki kullanımını göstermesi açısından önem arz eder. Oğuz Türkçesinin ikinci evresini oluşturan Osmanlı Türkçesi sahasında özellikle de dönemin başlarında çekimin kök vokalini hemen hemen hiç düşürmediği görülür[110]. XVI. yüzyıl Dîvân edebiyatı şairlerinden Bâkî'nin Dîvânında yer alan: *Bāḳi hevā-yı 'aşḳ ne müşkil belā* ***imiş****/ Benden naṣiḥat ister isen eyleme heves* (Bâḳî Dîvânı, Gazeller 209/ 5); *'Ārıżuñ firdevs-i aʿlā ḳāmetüñ Ṭūbā* ***imiş****/ Būse-i laʿlüñ alan ḫoş mive-i zibā* ***imiş*** (Bâḳî Dîvânı, Gazeller 217/ 1) (Küçük, 2019: 228-233) beyitleri, XVII. yüzyıl şairlerinden olup Sebk-i Hindî üslûbunun önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Nâ'ilî'nin Dîvânında geçen: *ʿĀlem-neverd* ***imiş*** *ṭutalım kim ṭutar naẓīr/ Cengīz Ḫānı Sencer ü Ṭuġrul tigin ile* (Nâilî-i Kadîm Dîvânı, Medhiyye, XXVIII/ 47); *Etdi eseri cismimi pür-nāle-i şeb-gerd/ Yā Rab ne ʿaceb āteş* ***imiş*** *nāʾire-i derd* (Nâilî-i Kadîm Dîvânı, II/ 2-20) (İpekten, 1970: 153-186) beyitleri ve yine XVIII. yüzyıl ediplerinden Nedim'in Dîvânında yer alan: *Nedîm nâmına bir şâir-i cihân var* ***imiş****/ Kemend-i zülfüme düşsün İlâhî ol ayyâr* (Nedîm Dîvânı, Kasîdeler 6/ 24); *Lâkin yine teeddüb ederdim ki denmeye/ Küstâh* ***imiş*** *Nedîm ki artırdı sıkletin* (Nedîm Dîvânı, Kıtʿalar 1/ 11) (Macit, 2016: 48-140) beyitleri çekimin bu dönemde de ekseriyetle ekleşme temayülü göstermediğini bizlere anlatır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise çekimde kısmî bir ekleşme söz konusudur. Yani bugün sonu ünsüz (konsonant) ile biten sözcüklerden sonra i-yardımcı fiili umumiyetle düşmekte ve bunun neticesinde de ekleşme gerçekleşmektedir (durgun**muşuz**, insan**mış**, genç**mişsin** vb.). Fakat sonu ünlü (vokal) ile biten sözcüklerden sonra

[110] İsim fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kök vokali görülen geçmiş zaman çekimine göre daha çok muhafaza edilmiş, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın başlarında hemen hemen hiç düşmemiştir (Ergin, 2013: 506).

ise ekleşme tam olarak gerçekleşmez. Yani ya çekim ünlü düşmesi (i-) olmadan *imiş* ile yapılır (usta **imiş**, iyi **imiş**, eski **imiş**) ya da düşen i- yardımcı fiili çekimde artık bir y sesini bırakır (usta**ymış**, iyi**ymiş**, eski**ymiş** vb.). Türkiye Türkçesinde de ek fiilin bu çekiminde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi Kazak Türkçesinde ise *e-* fiiline *–ken* eki (e-ken) getirilmek suretiyle yapılır (eken< er-ken). Bu çekimde de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır (eken+min[111], eken+siñ, eken+siz "saygı bildiren 2. tekil şahıs", eken, eken+miz, eken+siñder, eken+sizder "saygı bildiren 2. çoğul şahıs", eken). Çekim isim soylu sözcüğün ünlü yahut ünsüz ile bitmesine bakılmaksızın sözcükten daima ayrı yazılır, yani ekleşme temayülüne girmez: *ras eken "doğruymuş", habardar eken "haberdarmış", bala eken "çocukmuş"* vb.

Aslında, *eken* yapısının Kazak Türkçesinde ek fiilin isim soylu sözcüklerle duyulan geçmiş zaman çekimini sağlama işlevinin yanı sıra dikkate değer bir fonksiyonu daha vardır. Bu da *eken* ifadesinin cümle içerisinde bazen tıpkı Türkiye Türkçesindeki *etmek, olmak kılmak* gibi ana yardımcı fiil işleviyle kullanılmasıdır. Bu hususta Ergin, ek fiil yani isim fiilinin bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiiller yaptığı için *ana yardımcı fiil*, isimleri fiilleştirdiği için de *isim fiili* adını aldığını, *i-* fiilinin tek başına kök olarak kesin ve belirli bir mânâsının olmadığını, yalnız yanına geldiği isim veya fiil şekli ile birlikte açık bir mânâ kazandığını ve bu hâliyle *i-* fiilinin *ol-* fiiline çok yakın bir anlam taşıdığını ifade eder (Ergin, 2013: 501). Bu hâliyle *eken* ifadesinin mevcut kullanımı, Türkiye Türkçesine "ol-" yardımcı fiilinin müspet sıfat-fiil (olan, olduğu) şekliyle aktarılır. Bu tarz cümlelerde *eken* ifadesinin ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimini gerçekleştirmediği ve Türkiye Türkçesine de *i-miş* şeklinde aktarılmaması gerektiği hususu önem arz etmektedir:

• Marjannıñ qartañ şeşesi qaza boldı **ekennen** basqa oyı joq. (B., s. 11)

"Marjan'ın ihtiyar annesinin vefat etmiş **olduğundan** (olduğu ihtimalinden) başka aklında bir düşünce yok."

• … sonav ıqılım zamannan bergi adamzattıñ önip-örbüviniñ tek osığan ğana baylanıstı **ekenin** bir qayırıp ötti. (B., s. 12)

[111] "Seyrek olarak, bazı edebi eserlerde ek-fiilin *eken* şeklinin 1. teklik kişi çekimindeki ***eken-min*** yapısının ses kaybına uğramak suretiyle ***ekem*** *olarak kullanıldığı da görülmektedir: jas adamnıñ äyeli ekem dep …* 'genç (bir) adamın karısıymışım diye …'" (Koç ve Doğan, 2004: 286).

"… ta bilinmeyen zamanlardan itibaren insanoğlunun çoğalmasının bir tek bu sebeple ilgili **olduğunu** söyleyerek sözünü bağladı."

• Al üstindegi eki ayaqtığa munıñ janına ne jaylı **ekeni** tipti de kerek emes … (B., s. 47)

"Üstündeki iki ayaklı için ise bunun canının ne vaziyette **olduğu** hiç de önemli değil…"

• Ol özine nege soyıl tiygenin, mınav alaman-asır ayqay-süreñniñ soñı nemen tınarın, bul ölgen soñ eki ruvlı eldiñ işine qan qatıp, birin-biri oqtı közderimen atısıp öterin, mınav qara şekesinen bastap qaptap jayılıp kele jatqan avır zildiñ atı ajal **ekenin** - eşteñeni bilgen joq… (B., s. 48)

"Onun kendisine niçin sopayla vurulduğunu, şu eğlenceli kalabalığın bağırış çağırışlarının sonunun nereye varacağını, o öldükten sonra iki soy arasındaki husumetin artacağını, birbirlerini öfkeli gözlerle vuruşup öldüreceklerini, şu kara şakağından başlayarak her yanını sarıp yayılan ağırlığın adının ecel **olduğunu**, kısacası hiçbir şeyi bildiği yok…"

• Artındağı qiyquvdıñ ne qiyquv **ekenin** bile alar emes. (B., s. 48)

"Arkasındaki sesin ne sesi **olduğunu** anlayabilmiş değil."

• Pende **ekeniñ** ras bolsa, emiñniñ ne **ekenin** men de bilemin. (H.D.H., s. 60)

"Eğer insan **olduğun** doğruysa, tedavinin ne **olduğunu** ben de biliyorum."

• Gürbeljin hanım bunıñ bäri öñi **ekenin**, tüsi **ekenin** bile almay añ-tañ. (H.D.H., 79)

"Gürbeljin Hanım bu olanların tamamının gerçek mi yoksa rüya mı **olduğunu** hemen anlayamadığı için şaşkın."

Eken yapısının ek fiilin isim soylu sözcüklerle duyulan geçmiş zaman çekimi işlevine tekrar dönecek olursak bu kullanımın olumsuz çekiminde isim soylu sözcük ile *e-* fiili arasına olumsuzluk bildiren *emes* sözcüğü girer. Bu çekimde de zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır: *Siyrağı da siyraq emes eken*, *Tañ atqalı qazğanı ülken köz emes eken* vb. Çekimin olumlu soru biçiminde önce isim soylu sözcük, ardından *MA* soru edatı ve son olarak da zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenmiş *eken* fiili getirilir: *Aşçı ma eken, tuşçı ma eken?*, *Osınday altın jigitterdi şetinen mañdayınan şertip jürip, eñ tañdavlısına buyıratın sen qızda da arman bar ma eken …* vb. Olumsuz soru çekiminde ise isim soylu sözcükten sonra olumsuzluk bildiren *emes* sözü, daha sonra *MA* soru edatı son olarak da *e-* fiilinin çekimlenmiş şekli (eken) getirilir. Kazak Türkçesinde ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekiminin olumsuz ve olumsuz soru şekilleri hakkında detaylı açıklama ve örnek cümlelere tez içerisinde "İsim Unsuru + Emes + Eken

İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı" ile "İsim Unsuru + Emes + Soru Eki İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı" bölümlerinde yer verilmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde isim soylu sözcük ve kelime gruplarının ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile isimli bir yüklem unsuru (isimli yüklem) olarak kullanımları alt başlıklar hâlinde incelenecektir. Daha önce de belirtildiği üzere tez çalışmasının "Yüklemi Şimdiki Zamana (Geniş Zaman) Göre Çekimlenen İsim Cümleleri" bölümünde isimli bir yüklem unsurunu oluşturan isim soylu sözcük ve kelime grupları hakkında detaylı açıklamalar yapılmıştır. Bu bölümünde de tekrara düşmemek amacıyla her bir bölüm hakkında sadece kısa bir bilgilendirmeye yer verilecek ardından da konuyla ilgili inceleme metninde yer alan örnek cümlelere geçilecektir.

3.1. Yüklemi Tek Bir İsim Soylu Sözcükten Meydana Gelen İsim Cümleleri

3.1.1. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri

Kazak Türkçesinde *zat esim* olarak adlandırılan isimler aynı türden varlıkların ortak adı olan *jalpı zat esim* (cins isim) ve tek bir varlığa verilen *jalqı zat esim* (özel isim) olmak üzere iki katagoriye ayrılır. Gerek jalpı zat esim gerekse de jalqı zat esim ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilir. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Çekim (eken) isimden sonra getirilir ve ekseriyetle isimden ayrı yazılır: *bala eken (çocukmuş), dala eken (bozkırmış)* vb. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde özel ve cins isimler ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturmuşlardır.

3.1.1.1. Cins İsim (Jalpı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler:

• Qız ös(„e), qırsıq köbeyedi degen ras eken. (B., s. 3)

"Kız büyüdükçe bela artar sözü doğruymuş."

• Mıqtı änşi jalğız älgi jigit qana emesi ras eken. (B., s. 35)

"Sadece az önceki şarkı söyleyen delikanlı yeteneklidir görüşü doğru değilmiş."

• … oñ jaq ökşesiniñ jerden bir eli-aq köterilüvi muñ[112] eken… (B., s. 40)

"… sağ ayak topuğunu yerden bir parmak kadar kaldırması bile sıkıntılı imiş…"

• … bunıñ oñ qolın köterüvi muñ eken… (H.D.H., s. 68)

"… onun sağ elini kaldırması sıkıntılıymış…"

• Tırnaqtay kök tastıñ astındağı kök untaq uv eken. (H.D.H., s. 84)

"Tırnak gibi olan mavi taşın altındaki mavi toz zehirmiş."

• Onıñ qolı qırıq qaytara istep äbden dağdılanıp qalğan üyrenşikti jumısqa kirisüvi muñ eken… (Ş., s. 97)

"Onun eli kırk defa yeniden bu işi yaptığından şu alışkanlık hâline gelen sıradan işe başlamak gereksizmiş…"

• Jurttıñ aytıp jürgeni ras eken. (Ş., s. 121)

"İnsanların söylediği doğruymuş."

• Tek bir kemisi - ernek asqasın eki tünemelikte ğana suv bar da, odan keyin şöl eken. (Ş., s. 123)

"Tek bir eksiği, ancak tepeyi aşınca iki konaklamalık mesafeden sonra su var, ondan sonra da çölmüş."

• Jaña iyesi üzeñgige ayağın saluvı-aq muñ eken… (B.T., s. 137)

"Yeni sahibinin üzengiye ayağını koyması bile onun için sıkıntıymış…"

• Köz jumuvı-aq muñ eken… (B.T., s. 137)

"Gözlerini yumması bile dertmiş…"

• Qırat basına şığa kelüvleri-aq muñ eken… (B.T., s. 148)

"Tepe başına çıkmaları bile zormuş…"

[112] "muñ" sözcüğü bazı cümlelerde cümlenin bağlamına dayalı olarak Türkiye Türkçesine sıfat şeklinde aktarılsa da (sıkıntılı, gereksiz vb.) sözcüğün Kazak Türkçesindeki türü isimdir. Bu nedenle kelimenin yer aldığı cümleler tez içerisinde "Cins İsim (Jalpı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler" katagorisine dâhil edilmiştir.

• Aq şañqan qalanıñ aldı är jer-är jerinen bir kezdegi tastaq jotanıñ tuqıl jarıqşaq tastarı qıltıyğan jar qabaq eken. (B.T., s. 153)

"Bembeyaz şehrin karşısında bulunan bir zamanlar taşlık bir tepenin kalıntısı olan kırık taşlar sadece ucu görünen uçurumun en üst bölgesiymiş."

3.1.1.2. Özel İsim (Jalqı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler:

• Söytse – Şiydürge eken. (H.D.H., s. 82)

"O, meğer Şiydürge imiş."

3.1.2. Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı isim Cümleleri

Karaağaç'ın ifadesi ile sözlük birimlerinin söz diziminde niteleyici olarak kullanımı (Karaağaç, 2013: 426), Ergin'e göre ise vasıf ve belirtme isimleri olan sıfatlar (Ergin, 2013: 362) Kazak Türkçesi gramerciliğinde *sın esim* olarak adlandırılır. Sın esim yani sıfatlar da ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilir (sıfat + eken). Bu kullanımda ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) sıfattan sonra gelir ve her zaman sıfattan ayrı yazılır. Bu çekimde de zamir menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır: *jaman eken (kötüymüş), bay eken (zenginmiş), ğajap eken (harikaymış)* vb. Bu şekildeki isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı gelebilir fakat gelmek zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde sıfatlar, ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılmışlardır.

• - Äy, seniñ osı üsti-basıñdı sılap-siypap sızdanuvıñ jaman eken… (B., s. 9)

"- Hey, senin şu üstünü başını dağıtıp öfkelenmen hayra alamet değilmiş…"

• Hanım küyeviniñ qasına barıp qarasa, quljanıñ müyizi şınında da ğajap eken! (H.D.H., s. 80)

"Hanım eşinin yanına gidince gördü ki dağ keçisinin boynuzu gerçekten de harikaymış!"

• Aşçı ma eken, tuşçı ma eken? (Ş., s. 97)

"Acaba tuzlu muydu, tuzsuz muydu?"

• Tav üsti kündegi örisindey jumsaq bolmağanmen, tegis eken. (B.T., s. 135)

"Dağın üstü her zamanki otlağı gibi yumuşak olmamakla birlikte düzmüş."

• Öñi bügin qatuv eken. (B.T., s. 137)

"Yüzü bugün sertmiş."

3.1.3. Zamirlerin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Adların yerlerini tutan, kişileri ve nesneleri temsil veya işaret ederek karşılayan bir gramer katagorisi olarak tanımlanan (Korkmaz, 2017: 387) zamirler Kazak Türkçesi gramerciliğinde *esimdik* kelimesiyle adlandırılır. Tez çalışmasının önceki bölümlerinde de belirtildiği gibi Türkiye Türkçesinde belirtme sıfatı grubuna dâhil edilen soru, işaret ve belgisiz sıfatlar Kazak Türkçesi gramerciliğinde zamir olarak kabul edilmiş ve esimdik yani zamirler mana bakımından, *jiktew esimdigi (kişi zamiri), siltew esimdigi (işaret zamiri), suraw esimdigi (soru zamiri), özdik esimdigi (dönüşlülük zamiri), belgisizdik esimdigi (belirsizlik zamiri), bolımsızdık esimdigi (olumsuzluk zamiri)* ve *jalpılaw esimdigi* (*topluluk zamiri)* olmak üzere yedi gruba ayrılmıştır (Erdembekov vd., 2019: 99). Kazak Türkçesi gramerciliğinde esimdik adı verilen bu zamirler ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Çekimde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Bu isimli yüklem unsurunda ek fiilin duyulan geçmiş zamana göre çekimlenmiş hâli zamirden sonra getirilir ve daima zamirden ayrı yazılır: *osı eken (buymuş), kim eken (kimmiş)* vb. Zamir ile oluşan isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde zamirlerin ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı cümleler zamir çeşitleri göz önüne alınarak incelenecektir.

3.1.3.1. Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Cümle içerisinde şahıs isimlerinin yerine geçen ve Kazak Türkçesinde *jiktev esimdigi* adıyla bilinen kişi zamirleri, *men, sen, siz (saygı bildirir), ol, biz, sender, sizder (saygı bildirir)* ve *olar* ifadeleridir. Kazak Türkçesi gramerciliğinde kişi yani şahıs zamirleri ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile (eken) cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturabilir: *men ekenmin (benmişim), sen ekensiñ (senmişsin)* vb. Zamir menşeli şahıs ekleri de bu çekime katılır. Tez çalışması kapsamında yararlanılan metinde kişi (şahıs) zamirlerinin ek fiilin

duyulan geçmiş zaman çekimine girerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

3.1.3.2. İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Cümlede isimlerin yerini işaret etmek suretiyle karşılayan, soru zamiri olan *qay* (hangi?), *qayda* (nerede?) ve *qaydan* (nereden?) gibi sorulara yanıt veren ve Kazak Türkçesi gramerciliğinde *siltev esimdigi* adı verilen b*ul, osı, sol, ana (anav), mına (mınav), bular, osılar, solar, analar, mınalar* vb. işaret zamirleri ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilir. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri de yer alır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde işaret zamirleri ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturmuştur.

• … qapelimde, jer astınan jik şıqtı degen osı eken… (Ş., s. 101)

"… ansızın yer altından çıktı denen canavar buymuş…"

• Bul oñ qaptalında qalıp bara jatqan qalıñ quraqqa bas salıp edi, boz dönejinniñ de közdep kele jatqanı sol eken. (B.T., s. 151)

"Bu, sağ tarafında kalan gür taze otlara başını eğip otları yemeye başlamıştı, boz renkli genç kısrak da ona doğru gelmekteymiş[113]."

3.1.3.3. Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Cümlede isimlerin yerini soru sormak suretiyle karşılayan ve Kazak Türkçesi gramerciliğinde *surav esimdigi* adı verilen *kim (kim), kimniñ (kimin), kimge (kime), ne (ne), neme (ne), nemene (ne), neşinşi (kaçıncı), qayda (nereye, nerede), qaydan (nereden), qanşağa (kaça), qaysı (hangi, hangisi), qaysısı (hangisi) vb.* soru zamirleri de ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilir. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri de yer alır. Aşağıda yer alan örnek cümlede soru zamiri ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturmuştur.

[113] "… boz dönejinniñ de közdep kele jatqanı sol eken." cümlesi Türkiye Türkçesine "… boz renkli genç kısrağın da hedefleyip geldiği oymuş." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… boz renkli genç kısrak da ona doğru gelmekteymiş." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı isim cümlesine nazaran daha anlamlı ve metne uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Tünde tüsine äyel kirgeni nesi eken? (H.D.H., s. 64)

“Geceleyin rüyasına bir kadın girmesinin anlamı neymiş?”

3.1.3.4. Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Dönüşlülük zamirleri, şahıs zamirlerinden daha güçlü bir anlam taşıyan, onları anlamca katmerli kılan bir tür şahıs zamiridir. Bunlara dönüşlülük zamiri denmesinin sebebi, zamirin, yapılan işin yapana dönüşünü gösteren bir işlev yüklenmiş olmasındandır (Korkmaz, 2017: 398). Kazak Türkçesi gramerciliğinde ayrı bir zamir türü olarak alınan ve *özdik esimdik* adı verilen dönüşlülük zamiri *öz (kendi)* sözcüğü ile karşılanır.

> Kazak Türkçesinde *öz* dönüşlülük zamiri çoğu zaman kendi başına kullanılmamakta, bu işlevi hemen hemen daima iyelik ekleri almak suretiyle icra etmektedir: özim “kendim”, öziñ “kendin”, öziñiz “kendiniz”, özi “kendisi, kendileri”, özimiz “kendimiz”, özderiñ “kendiniz”, özderiñiz “kendiniz (saygı)” (Koç ve Doğan, 2004: 219)

Dönüşlülük zamirinin bu tarz kullanımında iyelik eklerinden sonra isim işletim eklerinin geldiği de görülür. Kazak Türkçesi gramerciliğinde dönüşlülük zamirleri ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile (eken) cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu meydana getirebilir. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri de yer alır. Tez çalışması kapsamında yararlanılan metinde dönüşlülük zamirlerinin ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi vasıtasıyla isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

3.1.3.5. Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı İsim Cümleleri

Banguoğlu’nun ifadesi ile ardında belirsiz bir kimse veya nesne kavramı olan belirsiz zamirler, daima belirsiz sıfatlara iyelik zamiri ekleri ve *–ki* zamir eki getirilmek suretiyle yapılmışlardır: *biri, öteki, beriki, başkası, kimi (kimisi), hepi (hepsi), bazı (bazısı)* gibi (Banguoğlu, 2015: 368). Kazak Türkçesinde *belgisizdik esimdigi* adı verilen ve cümlede isimlerin yerini belli belirsiz bir şekilde karşılayan belirsizlik zamirleri şunlardır: *birev (birisi), keybirev (kimisi, bazısı), qaysıbirev (kimileri, bazıları), äldene (bir şey, herhangi bir şey), birdeme (bir şey), äldekim (biri, herhangi biri), keybir (bazı, kimi), bäri (hepsi), ärkim (herkes)* vb. Kazak Türkçesi gramerciliğinde, iyelik ekleri belirsizlik zamirinin *älde, är, äldekim* gibi türlerine eklenmez iken çoğul ekleri ise *birdeñe, birnärse, bire* gibi belirsizlik zamirlerine eklenebilmektedir (Erdembekov, 2019: 108). Belirsizlik zamirleri de tıpkı diğer zamir türlerinde olduğu gibi ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile (eken) cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturabilir.

Bu çekimde de zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Tez çalışması kapsamında yararlanılan metinde belirsizlik zamirlerinin ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimine girerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

Not: İncemesi yapılan metinde *eşteñe, eşnärse (hiçbir şey), eşqaşan (hiçbir zaman), eşbir (hiçbir), eşqanday (hiçbir, hiçbir suretle), eşqaysı, eşqaysısı (hiçbiri), eşqayda (hiçbir yere), eşkim (hiç kimse) ve däneme (hiçbir şey, hiç)* vb. olumsuzluk zamirleri ile *ärkim (herkes), bäri, barlığı, barşası (hepsi)* vb. topluluk zamirlerinin cümle içerisinde ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere rastlanamamıştır.

3.2. Yüklemi Kelime Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

3.2.1. Yüklemi İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

İki isim unsurunun iyelik sistemi içerisinde oluşturduğu kelime grubuna isim tamlaması adı verilir. Karahan, iyelik ekli isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu bu kelime grubunda iki isim unsurunun aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb. anlam ilgileri çerçevesinde birbirine bağlandığını belirtir (Karahan, 2015: 42). Deny ise eserinin "Ad Tamlaması" bahsinde, iyelik ilgisi denilen şeyin biri tamlayan öteki tamlanan adını alan iki kavram arasında var olduğu düşünülen bir iyelik olduğunu, iyelik sözünün ilgi hâli ve az çok kesin bir bağlanış, kapılanış kavramlarını da içine alan geniş bir anlamda kullanıldığını söyler (Deny, 2012: 1091). Biri tamlayan diğeri tamlanan adını alan iki isim unsurunun oluşturduğu bu kelime grubunda tamlamanın ikinci unsuru daima iyelik ekini alırken ilk unsur olan tamlayanın ilgi hâli ekini alıp almaması durumuna göre isim tamlaması, belirtili (belirli) ya da belirtisiz (belirsiz) isim tamlaması olmak üzere iki gruba ayrılır. Ergin, isim tamlamasının tamlayan unsurunun böyle ekli veya eksiz genetif hâlinde olmasının *belirlilik~belirsizlik* ve *geçicilik~daimîlik* şeklinde iki temel farkı meydana getirdiğini ifade eder. Tamlayan unsur belirli ise, belirtilmek isteniyorsa genetif yani ilgi hâli ekini alır. Fakat tamlayan unsurunun bu şekilde belirli olması onun tamlanana geçici olarak bağlanmasına neden olur. Eksiz tamlayan ise belirsizdir, umumîdir, ancak gruba iştiraki, tamlanana bağlılığı daha kuvvetlidir (Ergin, 2013: 662). Kazak Türkçesi gramerciliğinde de iyelik sistemi içerisinde iki isim unsurunun birleşerek oluşturduğu bu kelime grubu belirtili ve belirtisiz isim tamlaması olmak üzere iki türe ayrılır. *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzunun Kazak Türkçesi*

Gramer Terimleri Dizini bölümünde *matasa baylanıskan anıktawıştık söz tirkesi* (Naskali, 1997: 21) şeklinde adlandırılan belirtili isim tamlamasında ilk unsur olan tamlayan *+nıñ, +niñ; +dıñ, +diñ; +tıñ, +tiñ* ilgi ekinden uygun olanını alırken tamlanan ise *+m (I. tekil kişi), +ñ (II. tekil kişi), +ñIz (II. tekil kişi saygı durumu), +I, +sI (III. tekil kişi), +mIz (I. çoğul kişi), +lArIñ, +dArIñ, +tArIñ (II. çoğul kişi), +lArIñIz, +dArIñIz, +tArIñIz (II. çoğul kişi saygı durumu) ve +I, +sI* iyelik eklerinden birini alır: *üydiñ balası, añğardıñ tabanı* vb. Bu isim tamlamasında tamlayan ile tamlanan unsuru arasına sözcük ya da sözcükler girebilir: *bunıñ birinşi körgen adamı eken* vb. Yine aynı eserde *kabısa baylanıskan anıktawıştık söz tirkesi* (Naskali, 1997: 22) adıyla geçen belirtisiz~belirsiz isim tamlamasında ise tamlayan unsur ilgi hâli ekini almazken tamlanana *+m (I. tekil kişi), +ñ (II. tekil kişi), +ñIz (II. tekil kişi saygı durumu), +I, +sI (III. tekil kişi), +mIz (I. çoğul kişi), +lArIñ, +dArIñ, +tArIñ (II. çoğul kişi), +lArIñIz, +dArIñIz, +tArIñIz (II. çoğul kişi saygı durumu) ve +I, +sI* iyelik eklerinden uygun olanı getirilir: *sın jolı* vb.

Kazak Türkçesinde isim tamlamaları (belirtili ve belirtisiz isim tamlaması) ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsuru olarak kullanılabilmektedir. Bu çekimde isim tamlamasının ardından ek fiilin duyulan geçmiş zaman ve zamir menşeli şahıs ekleri vasıtasıyla çekimlenmiş şekli getirilir. İsim fiilinin duyulan geçmiş zaman ile çekimlenmiş hâli isim tamlamasından daima ayrı yazılır. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı gelebilir fakat gelmek zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde isim tamlamalarının ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümleler belirtili ve belirtisiz isim tamlaması ayrımı göz önüne alınarak incelenecektir.

3.2.1.1. Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

• Söytse, malmen birge örip, birge tünep jüretin Sapaq degen sasıq baydıñ Esen degen esirik balası eken. (B., s. 30)

"O, hayvanlar ile otlağa çıkıp onlarla birlikte geceleyen Sapak adında pis bir zenginin Esen adındaki deli oğluymuş."

• Siydiyğan qarıña qarap, jurt seni şır **juqpağan üydiñ balası eken** deydi ğoy. (Ş., s. 119)

"Çelimsiz pazularına bakıp insanlar sana **'Fakir bir ailenin çocuğuymuş.'** derler ya."

• Tañ atqalı bunıñ qulağınan ketpey qoyğan alqına soqqan öz jüreginiñ dürsili eken. (Ş., s. 129)

"Sabahtan beri kulağından gitmeyip onu heyecanlandıran ses kendi kalbinin atışıymış."

• Baqsa, mınav böten kisi bunıñ birinşi körgen adamı eken. (B.T., s. 141)

"Bu yabancı adamın ilk gördüğü kişi olduğunu fark etti[114]."

• Seyistiñ üyi şoqı-şoqı qaratavdı qaq ayırıp qulaytın bir qara qapı añğardıñ tabanında eken. (B.T., s. 141)

"Seyis'in çadırı top top tepeciklerin Kara Dağ'ı tam ortadan ikiye ayırarak aşağı doğru indiği derin bir vadinin tabanında imiş."

• Biraq şabıstıñ jılqısı eken. (B.T., s. 155)

"Fakat, hızlı bir yarış atıymış."

3.2.1.2. Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

• Bäyge jolı siyrat köpirden ötken sıñar ayaq sın jolı eken… (B.T., s. 161)

"Yarış yolu Sırat Köprüsünden geçecek olan her bir ayak için bir deneme yoluymuş…"

3.2.2. Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen İsim Cümleleri

Sıfatın önüne geldiği adı nitelemesi yahut belirtmesi neticesinde oluşan tamlamalara sıfat tamlaması adı verilir. Sıfat tamlamaları isim tamlamaları gibi yardımcı ögenin önce, asıl ögenin sonra geldiği kelime gruplarındandır. Her iki öge de çekim eki almaz, işlevce ilk öge ikinci ögeyi niteler (Demir ve Yılmaz, 2012: 233). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzunun Kazak Türkçesi Gramer Terimleri Dizini* bölümünde *anıktawıştık söz tirkesi* (Naskali, 1997: 73) adıyla verilen sıfat tamlamaları Kazak Türkçesi gramerciliğinde tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, bir sıfat unsuru ile ardından gelen bir isim unsurundan meydana gelen kelime grubudur. Bu tamlamada sıfat, isim işletim eklerini alamaz. Kazak Türkçesi gramer anlayışında sıfat tamlaması, ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri

[114] "Baqsa, mınav böten kisi bunıñ birinşi körgen adamı eken." cümlesi Türkiye Türkçesine "Baktı ki bu yabancı adam, onun ilk gördüğü adammış." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Bu yabancı adamın ilk gördüğü kişi olduğunu fark etti." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı isim cümlesine nazaran daha anlamlı ve metne uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

kullanır. Ek fiilin çekimlenmiş hâli sıfat tamlamasından sonra gelir ve sıfat tamlamasından daima ayrı yazılır: *şegir köz sarı kisi eken, käri ayğır eken* vb. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde sıfat tamlamasının ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere yer verilecektir.

• Köksaqal bir kerilip-sozılğan, söylegen sözi işiñdi pıstıratın adam eken. (B., s. 11)

"Boz sakallı kişi acele etmeyen ve söyleyeceği sözü hemen dile getirmeyen bir adammış."

• Orıssşa oqığanmen betinen qanı tögilgen, iman jüzdi biyazı bala eken. (B., s. 29)

"Rusça eğitim almasına rağmen dinç, yüzü imanlı, nazik bir çocukmuş."

• … tım suñğaqtav, maysalav ekensiñ… (B., s. 29)

"… pek uzun boylu, pek inceymişsin…"

• Balası da özine tartıptı, eki iyığına eki jigit mingendey öñkiygen neme eken. (B., s. 30)

"Çocuğu da kendisine çekmiş, iki omzuna iki delikanlı binmiş gibi iri yapılıymış."

• Tañ atqalı nar qospaq jalğa telmire-telmire jalığıp ketken soñ, bağana: «Äy, qızıñdı urayındar, aqırı bir şığarsıñdar!» - dep qolın bir siltep, etektegi avılğa qımız işüvge ketken Esen eken. (B., s. 49)

"Sabahtan beri kocaman ikiz tepeye gözünü ayırmadan uzanıp baktıktan sonra: "Hey, kızın için vuruşanlar nihayetinde birlikte gelecekler!" deyip ellerini sallayarak yamaçtaki köye kımız içmeye giden Esen'miş."

• Bügin kün tipti tamaşa eken. (H.D.H., s. 55)

"Bugün hava gayet güzelmiş."

• Ol bas aluvğa kele jatqan jendet eken… (H.D.H., s. 76)

"Bu, baş almaya gelen cellatmış…"

• Mınav bir käri buğı mal bolatın, käri kisi demalatın jaysañ jer eken… (H.D.H., s. 89)

"Bu yaşlı bir geyiğin bulunacağı, yaşlı bir insanın dinleneceği uygun bir yermiş…"

• Qalpaq oraq murın, şegir köz sarı kisi eken. (Ş., s. 120)

“Kalpak eğri burunlu, çakır gözlü, sarışın bir insanmış.”

• Söytse, sol aq tumsıqtan osı özi qudıq qazıp jatırqan tastaq jırağa deyingi eki orta oqtın-oqtın tilim-tilim tastaq uşırasıp otıratın oypañ jülge eken. (Ş., s. 127)

“Böylece şu beyaz tepecikten kuyu kazdığı taşlık su yoluna kadarki iki yer, arada bir parça parça taşlık alana rastlanılan çukur bir vadiymiş.”

• Köl-kösir ülken eken… (B.T., s. 132)

“Çok büyükmüş…”

• Mana qoy şetinen körgen kişkentay eki ayaqtısı eken. (B.T., s. 135)

“Az önce sürünün yanında gördüğü küçücük iki ayaklıymış.”

• Buvrıl üyirdiñ soñında tisi sarğayğan käri ayğır eken… (B.T., s. 151)

“Kır at sürünün ardında dişleri sararan yaşlı bir atmış…”

• Aynalım tipti uzaq eken. (B.T., s. 154)

“Turun bitiş noktası çok uzakmış.”

• Kök ala dönen surettey müsindi jılqı eken. (B.T., s. 162)

“Gri ala aygır güzel bir atmış.”

3.2.3. Yüklemi Fiilimsilerden Meydana Gelen İsim Cümleleri

Çekimsiz fiil de denilen fiilimsiler, fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmedikleri için yargı bildirmeyen, dolayısıyla da bitmemiş fiil niteliğinde olan fiillerdir. Çekimsiz fiil diye adlandırmaları da bu nedenledir (Korkmaz, 2017: 747). Banguoğlu çekimsiz fiillere işleyişleri bakımından yatık fiil adını vermekte ve fiillerin isimleşmiş şekilleri sayılan bu yatık fiillerin fiil kişi eklerini almadıkları, anlamca tamamlanmamış bir yargıya yüklem oldukları ve bu sebeple de bu tür ifadelere bitmemiş fiil adının verildiğini söyler (Banguoğlu, 2015: 419). Kazak Türkçesi gramerciliğinde *tuyıq etistik* adı verilen çekimsiz fiil yani fiilimsiler de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi hem ad hem fiillerin özelliklerini yapısında toplayan, fiillerden belirli eklerle geçici isim, sıfat ya da zarf yapan, kip ve kişi eklerini almamaları sebebiyle yargı bildirmeyen, fakat ad çekim ve iyelik eklerini alabilen ve bu özellikleriyle çekimsiz yani tamamlanmamış bir fiil olarak kabul edilen

yapılardır. Kazak Türkçesi gramerciliğinde *tuyıq etistik* yani çekimsiz fiiller (fiilimsiler), *kıymıl esimi ~ kıymıl atawı (isim fiiller), esimşe (sıfat fiiller)* ve *kösemşe (zarf fiiller)* (Naskali, 1997: 54-73-86) olmak üzere üç gruba ayrılır[115].

3.2.3.1. Kıymıl Esimi~Kıymıl Atavı (İsim Fiiller, Mastarlar, Infinitive)

İsim fiil grubu, bir hareket ismi ve ona bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur (Karahan, 2015: 55). Bu kelime grubunda grubun asıl unsurunu oluşturan hareket ismi yani isim fiil grubun sonunda yer alırken ona bağlı tamlayıcı ya da tamlayıcılar hareket isminden önce gelir. İsim fiil grubu, söz dizimi içerisinde isimlik olarak kullanılır. Grupta vurgu, isim fiilden önceki öge üzerindedir (Özmen, 2013: 118). Türkiye Türkçesi gramer anlayışında fiil çekimine girmemiş eylemlerin ardına gelerek onlardan hareket veya iş bildiren isimler yapan isim fiil ekleri *-mA,-mAk* ve *–Iş* iken Kazak Türkçesi gramerciliğinde ise bu görevi fiillere gelerek onlardan isim de türeten –(U)v eki üstlenir[116]. Çoğunlukla mastar eki olarak da kullanılan bu ek Türkiye Türkçesine ekseriyetle –mAk şeklinde aktarılır. İsim fiil ekini almış olan sözcüğün kendisinden önce gelen kelime ya da kelimeler ile oluşturduğu isim fiil grubu, grubun sonunda yer alan isim fiilin ek eylemin duyulan geçmiş zaman çekimine (eken) girmesi neticesinde cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Ek fiilin çekimlenmiş hâli isim fiilden sonra gelir ve isim fiilden daima ayrı yazılır. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tez çalışması kapsamında yararlanılan metinde isim fiil grubunun ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimine girerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere rastlanamamıştır.

3.2.3.2. Esimşe (Sıfat-Fiiller, Ortaçlar, Participle)

Sıfat fiil grubu, bir sıfat fiil ile bu sıfat fiile bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur (Karahan, 2015: 53). Bu kelime grubunda asıl unsuru oluşturan sıfat fiil grubun sonunda yer alırken ona bağlı tamlayıcı ya da tamlayıcılar ise sıfat fiilden önce gelir. Sıfat fiil grubu söz dizimi içerisinde, sıfatlık veya isimlik olarak kullanılır. Grupta vurgu, sıfat fiilden önceki unsur üzerindedir (Özmen, 2013: 119). Türkiye Türkçesi gramer anlayışında fiil çekimine girmemiş eylemlerin ardına gelerek onları sıfatlaştıran sıfat fiil ekleri *–An, -AsI, -mEz,*

[115] Fiilimsiler içerisinde sadece isim fiil ve sıfat fiiller ek fiil vasıtası ile çekimlenerek isim cümlesinin yüklemi vazifesini üstlenebildikleri için bir diğer fiilimsi türü olan zarf fiiller (ek fiil ile çekimlenerek isim cümlesini oluşturamazlar) *"Yüklemi Fiilimsilerden Meydana Gelen İsim Cümleleri"* kategorisinde değerlendirilmemiştir.
[116] Kazak Türkçesinde "–mAk" mastar ekinin başta Abay'ın eserleri olmak üzere kullanıldığı yerler de bulunmaktadır.

-Ar, -DIk, -AcAk, -mIş ekleri iken Kazak Türkçesi gramerciliğinde ise *-ğan, -gen; -qan, -ken; -r; -ar, -er; -atın, -etin; -ytın, -ytin; -mas, -mes; -bas, -bes; -pas, -pes* ve *-uvşı, -uwşi*[117] ekleri bu görevde kullanılır. Sıfat fiil ekini almış olan sözcüğün kendisinden önce gelen kelime ya da kelimeler ile oluşturduğu sıfat fiil grubu, grubun sonunda yer alan sıfat fiilin ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimine (eken) girmesi neticesinde cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Ek fiilin çekimlenmiş hâli sıfat fiilden sonra gelir ve sıfat fiilden daima ayrı yazılır. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Aşağıda yer alan örnek cümlede sıfat fiil grubu, ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturmuştur.

• Obalı ne kerek, paqırdıñ ırzığı dese degendey eken. (B., s. 5)

"Vebali boynuna deseler de fakirin nasibi dedikleri gibiymiş."

3.2.4. Yüklemi İkilemelerden (Tekrar Grubu) Meydana Gelen İsim Cümleleri

Tekrar grubu, bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur (Karahan, 2015: 60). "Tekrar öbeğinde tekrarlar; anlamı güçlendirmekte, abartmakta, çoğaltmakta, kolaylaştırmakta, pekiştirmekte ve kuvvetlendirmektedir. Nesneye ve harekete çokluk, süreklilik, çabukluk, kesinlik, yaklaşıklık, pekiştirme anlamları katmaktadır" (Demir, 2019: 31). *Kazirgi Qazaq Tili* adlı eserde, tekrar grubu *Elikteviş Söz Tirkesteri* başlığı altında ele alınmaktadır. Eserde, e*likteviş söz* adıyla adlandırılan bu ifadelerin kendisine has özellikleri olduğu ve bu kelimelerin modern Kazak dilinde genellikle yardımcı veya ana fiillerle birlikte sözdizimsel kompozisyonda kullanıldığından bahsedilir. Fiil öbeklerinin yan tümceleri olarak kullanılan taklide dayalı bu kelimeler, fiilleri ifade kabiliyeti açısından güçlendirir (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 74). Abuova da kaleme almış olduğu, *Kazak Türkçesinde Kelime Grubunun Kavramı ve Terimi Üzerine* adlı makalesinde tekrar grubunun Kazak Türkçesi gramerciliğinde, "Qabısa baylanısqan etistikti elikteviş söz tirkesteri (Ses taklidi kelime grubu)" ve "Tüydekti tirkester" bölümünün içindeki "Qosarlı esîmder tobı (Tekrarlanan isim grubu)" başlıkları altında ele alındığını ifade eder (Abuova, 2008: 16). Kazak Türkçesi gramerciliğinde daha önce de bahsi

[117] Kazak gramerlerinde /–uwşı/, /–üwşi/, /–wşı/, /–wşi/ eki bazı kaynaklarda *osı şaq esimşe* "şimdiki zaman sıfat-fiili", *dağdılı şaq* "belirsiz zaman" olarak ele alınmakta bazı kaynaklarda ise sıfat-fiil ekleri arasında değerlendirilmemektedir (Yavuz, 2021: 963).

geçtiği üzere ikilemeyi oluşturan sözcüklerin arasında kısa çizgi (-) işareti kullanılır. İkilemeler yani tekrar grupları, ek fiilin (e-) duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri kullanır. Ek fiilin çekimlenmiş hâli tekrar grubundan sonra gelir ve tekrar grubundan daima ayrı yazılır: *mup-muzday eken* vb. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde tekrar grubunun ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere yer verilecektir.

• Onıñ äkelgen kiyimi mup-muzday eken. (H.D.H. s. 55)

"Onun getirdiği elbiseler buz gibi soğuktu[118]."

• Mup-muzday eken… (B.T., s. 136)

"Buz gibiymiş…"

3.2.5. Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

Ayrılma (çıkma, uzaklaşma, ablatif) hâl eki almış bir isim unsuru ile hemen ardından gelen yalın hâldeki bir isim unsurunun oluşturduğu kelime grubuna ablatif yani ayrılma grubu adı verilir. Grubu oluşturan her iki isim unsuru da tek bir kelimeden oluşabileceği gibi bir kelime grubundan da meydana gelebilir. Kazak Türkçesi gramerciliğinde *şığıs septik* adı verilen ismin ayrılma hâli, *+dan, +den; +tan, +ten; +nan, +nen* ekleri ile sağlanır. Bu ek, ünlü veya tonlu (sedalı, ötümlü) ünsüzlerden birisiyle biten kelimelerden sonra *+dan, +den*; tonsuz (sedasız, ötümsüz) ünsüzlerden birisiyle biten kelimelerden sonra *+tan, +ten*; m, n, ñ geniz ünsüzlerinden birisiyle biten kelimelerden sonra ise *+nan, +nen* şeklinde getirilir. Kazak Türkçesi gramerciliğinde de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ayrılma hâl ekini almış olan sözcük ardından gelen yalın hâldeki bir isim unsuru ile ayrılma grubunu oluşturur. Ayrılma grubunu oluşturan ifade, ek fiilin (e-) duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri kullanır. Ek fiilin çekimlenmiş hâli ayrılma grubundan sonra gelir ve ayrılma grubundan daima ayrı yazılır. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat

[118] *mup-muzday eken* ifadesi metnin bağlam esasına dayalı olarak Türkiye Türkçesine ek fiilin görülen geçmiş zaman (edi) çekimiyle aktarılmıştır: *buz gibi soğuktu*.

kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Tezin bu bölümünde ayrılma grubunun ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimiyle isimli bir yüklem unsuru olarak kullanıldığı örnek cümlelere yer verilecektir.

• Balpanday emes, jürip-turısı köp bolıstıñ äkesi biraz närseden habardar eken. (B., s. 16)

"Balpan gibi değil, oturup kalkmasını bilen yöneticinin babası bazı şeylerden haberdar imiş."

• Qız qorığan - jılqı qorığannan da jaman eken. (B., s. 20)

"Kız korumak at korumaktan da kötüymüş."

• … añıljığan düniye töbeñnen ersili-qarsılı oq zuvıldağan urıs dalasınan äldeqayda qorqınıştı eken. (H.D.H., s. 63)

"… tenhalaşan dünya başının üstünden her tarafa okların hızla uçuştuğu şavaş meydanından daha korkutucuymuş."

3.2.6. Yüklemi Bağlama Grubundan Meydana Gelen İsim Cümleleri

İki yahut daha fazla isim unsurunun *ve, ile, ilâ, fakat, ama* vb. bağlama edatları vasıtasıyla birbirine bağlandığı kelime grubuna bağlama grubu adı verilir: *isim unsuru + bağlama edatı + isim unsuru.* "Denkleştirme edatları (bir… bir…, ha… ha…, gerek… gerek…, ister… ister…, ister… isterse…, kâh… kâh…, kimi… kimi…, ya… ya…, hem… hem…, hem… hem de…, olsun… olsun…, ne… ne…, ne… ne de…, …mi …mi, …da, …da…) ile yapılan söz öbekleri de bu gruba girmektedir" (Demir, 2019: 33). Bu kelime grubunda, bağlama edatı ile birbirine bağlanan isim unsurları tek bir kelimeden oluşabileceği gibi birden fazla kelime yahut kelime grubundan da meydana gelebilir. Vurgunun isim unsurlarının üzerinde olduğu bağlama grubunda, sıralanan unsurlar ikiden fazla ise bağlama edatı son iki unsurun arasına girer. Bu edat da ancak ve olabilir (Ergin, 2013: 660).

Kazak Türkçesi gramerciliğinde bağlama edatları vasıtasıyla birbirine bağlanan isim unsurları bağlama grubunu oluşturur: *isim unsuru + bağlama edatı + isim unsuru.* Grupta yer alan isim unsurları tek bir kelimeden oluşabileceği gibi birden fazla kelimeden yahut da bir kelime grubundan meydana gelebilir.

Kazak Türkçesinde isim unsurularını birbirine bağlayan bağlama edatları şunlardır:

> jäne "ve"; men, ben, pen, menen, benen, penen, "ile"; äri … äri … "hem … hem …"; da, de, ta, te "de bağlacı"; biraq "ama"; degenmen, sonda da "ancak, mamafih, nitekim"; al "fakat", onda da "o da"; bolmasa "olmazsa, şayet"; birese … birese … "bir … bir …"; älde "yoksa, ya da, herhâlde"; joq "veya, yoksa"; ne … ne …; ya … ya …; … da (de, ta, te) … da (de, ta, te) "ne … ne …"; nemese "veya, ya da, veyahut"; quy … quy … "ister … ister …"; alayda "oysa, oysa ki, hâlbuki"; ya "ile, veya, ya da"; yaki "veya veyahut, ya da"; birde … birde … "bazen … bazen …"; … bolsın … bolsın "… olsun … olsun" (Koç ve Doğan, 2004: 318).

Bağlama grubunu oluşturan ifade, ek fiilin (e-) duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile cümle içerisinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturur. Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri kullanır. Ek fiilin çekimlenmiş hâli bağlama grubundan sonra gelir ve bağlama grubundan daima ayrı yazılır. Bu tarz isimli yüklem yapılarından sonra "ğoy/ qoy" pekiştirme edatı kullanılabilir fakat kullanılmak zorunda da değildir. Pekiştirme anlamı veren bu edat Türkiye Türkçesine *–DIr* bildirme eki yahut *ya* şeklinde aktarılır. Aşağıda yer alan örnek cümlede bağlama grubu ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi ile cümle içersinde isimli bir yüklem unsurunu oluşturmuştur.

• Birin-biri jaqsı men jamanğa bölip, jağalastırıp qoyğan mına düniyede bötenniñ avzınan şıqqan jılı söz, qoşamet-qolpaş äli arını qayta qoymağan arğımaq atqa qattı tebingen üzeñgimen birdey eken. (Ş., s. 118)

"İyilik ve kötülüğü birbirinden ayırıp düşman eden bu dünyada, tanıdık olmayan birinin ağzından çıkan şefkatli bir söz, hürmet henüz yiğitliğini kaybetmemiş asil bir ata üzengiyle sertçe vurmak gibiymiş."

Not: Yönelme (datif, yaklaşma) hâl eki almış bir isim unsuru ile hemen ardından gelen yalın hâldeki bir isim unsurunun oluşturduğu *yönelme grubu*, basamak sistemine göre sıralanan sayıların oluşturduğu *sayı grubu*, kişi ismi ile ona bağlı unvan veya akrabalık isminin eksiz olarak bir araya gelmesi neticesinde oluşan *unvan grubu* ve isim unsuru ile bir çekim edatının bir araya gelmesi neticesinde oluşan *edat grubu* gibi kelime gruplarının ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi (eken) ile çekimlenerek isimli bir yüklem unsurunu oluşturduğu örnek cümlelere incelemesi yapılan metin içerisinde rastlanamamıştır.

4. Yüklemi Şart Kipine Göre Çekimlenen İsim Cümleleri

Ek fiilin şart kipindeki çekimi Türkiye Türkçesinde "i-" ek fiiline şart kipinin (i-se) getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu kullanımda iyelik menşeli şahıs ekleri de çekime katılır: *i-se-m, i-se-n, i-se, i-se-k, i-se-niz, i-se-ler*. Kipin bu işlevinde işin ya da eylemin gerçekleştirilmesi bir şarta bağlanmaktadır: Hava güzelse pikniğe gideriz (pikniğe gitmemizin şartı havanın güzel olmasına bağlıdır.) vb. "-sA" şart kipinin i- ek fiiline gelerek şart anlamlı bir çekim meydana getirmesinin yanı sıra bu ekin asıl fiillere getirildiği durumlar da vardır. Bu kullanımda şart kipi fiile dilek, istek anlamları da katar. Bu bahis hakkında Korkmaz, şart kipinin asıl fiiller ile kurulan çekiminde, bu kipin aynı zamanda istek görevini de yüklendiğini ve bu sebeple dilek-şart kipi olarak adlandırıldığını, fakat *i-* fiili ile kurulan şart kipinde ise, böyle bir işlev kayması ve ikililiği olmadığı belirtir. Bu kullanımda kip doğrudan doğruya olağan bir "şart" görevi yüklenmiş durumdadır (Korkmaz, 2017: 628). Banguoğlu da cevher fiilinde şart kipinin (ise) olağan bir şart anlatımında olduğunu söyler. Banguoğluna göre, gerçek fiillerde birleşik çekimlerin oluşması ve ayrıca altı kipten meydana gelen bir şart tarzının gelişmesi bu çekimde şart ve dilek anlatımının oluşmasını sağlamış, cevher fiilinin tek bildirme kipi ise olağan şart anlamında kalmıştır (Banguoğlu, 2015: 477). Ergin de isim fiilinin var olan dördüncü kipinin şart şekli olduğunu ve çekimin de diğer fiillerden farksız gerçekleştiğini söyler. Şart kipi çekiminin eklerle ilgili gelişimi de diğer fiillerdeki gibi yani kök düşmesi durumu da görülen geçmiş zamandaki gibidir (Ergin, 2013: 507).

Günümüz Türkiye Türkçesinde –sA biçiminde görülen şart kipi, Eski Türkçe sahasında uzun bir dönem –sAr şekliyle kullanılmıştır. Fakat bu ek Eski Türkçe sahasında zarf fiil işlevinde kullanılmaktaydı. Yani ek, çekime girerek henüz bir şart kipi fonksiyonuna kavuşmamıştı. Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserinde, {-sAr} ekli eylem zarfının şart eylem zarfı olduğunu söyler. Bu eylem zarfının iki görevi vardır: **1.** Asıl eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirtmek, **2.** Asıl eylemin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek (Tekin, 2003: 177). Eski Uygurca Döneminde de ek -sAr şekliyle görülür. Fakat bu dönemde ek şahış ekleri ile birlikte kullanılmaya başlanmış ve artık ekin şart çekimi oluşmuştur. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri –Fiil- Basit Çekim* adlı eserde de şart kipinin tarihsel gelişim süreci hakkında, -sAr ekinin Göktürk anıtlarında bir zarf-fiil eki olduğu ve şahıs eklerine bağlanmadan kullanıldığı, Eski Uygurcada ise ekin –sAr şeklinde kullanılmaya devam edildiği fakat bu kullanımın artık şahıs eklerine bağlanarak şart çekimini oluşturduğu bilgisi verilir (Komisyon, 2019: 694). Dönemin sonlarına doğru ise ekin sonunda yer alan /r/ sesi düşmüş ve ekin –sA şekli de görülmeye başlamıştır. Ergin'in bu hususta sarf

etmiş olduğu, "Türkçede şart eki aslında –sar, -ser şeklinde idi. Eski Türkçede uzun zaman bu –sar, -ser kullanılmış, sonra devrenin sonlarında r'si düşerek ek –sa, -se biçimine geçmiştir. Ek, Batı Türkçesine bu –sa, -se şekli ile geçmiş ve Batı Türkçesinde hep bu şekilde kullanıla gelmiştir." (Ergin, 2013: 488) ifadeleri konunun netlik kazanması açısından önem arz etmektedir. Fakat bu süreçte –sA kullanımı dile hemen hâkim olmamış, ekin r'li şekli de (-sAr) bir süre daha kullanılmaya devam edilmiştir. Bulak, kaleme almış olduğu *Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Şart Kipi* adlı makalesinde, -sAr ekinin sonundaki /r/ ünsüzünün düşmesinin Eski Türkçenin son dönemlerinde başladığı ve Orta Türkçe döneminde tamamlandığını ifade etmiş, Uygurcanın son dönemlerinde –sAr'lı şeklin kullanımının yeni kullanılmaya başlanan sınırlı sayıdaki –sA'lı şekillere göre çok daha yaygın olduğunu söylemiştir (Bulak, 2011: 79). Karahanlı Türkçesi sahasında şart eki r'si düşmüş olarak –sA biçiminde kullanılmıştır: *suḳ erse ḳılınçı yig erse özi/ ivek erse ḳılḳı uvutsuz közi* (KB XVIII-849); *köni sözler erse tilin̄g tepresü/ sözün̄g egri erse özün̄g kizlesü* (KB XIX-1026) (Arat, 1947: 102-120). Kâşgarlı Mahmut *Divân-ı Lugâti't Türk* adlı eserinde –sA ekinin "eğer" anlamında bir ek olduğunu ve ekin sadece fiillere geldiğini söyler: *ol ewke barsa* "o giderse, eğer giderse"; *sen kaça.n barsa sen* "eğer sen gidersen" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 438). Divân-ı Lugâti't Türk adlı eserde tanıklandığı gibi Karahanlı Türkçesi sahasında r'si düşerek –sA hâlini almış olan şart kipi, kişi zamirleriyle çekimlenmeye devam etmiştir: *barsa sen* "gidersen" vb. Fakat bazı dönem eserlerinde ise ekin 2. tip kişi ekleriyle kullanıldığı bilinir. "Kur'an çevirileriyle Atabetü'l Hakayık'ta teklik 1. ve 2. ile çokluk 2. kişilerin çekiminde zamir yerine 2. tip kişi eklerinin kullanıldığı görülür" (Argunşah ve Yüksekkaya, 2016: 74). Karahanlı Türkçesi sahasında kişi zamirlerinin yerini yavaş yavaş iyelik menşeli şahıs eklerine bıraktığı şart çekimi, Batı yani Oğuz Türkçesinin ilk evresini oluşturan Eski Anadolu Türkçesi döneminde de -sA eki ile yapılır. Ek, Eski Anadolu Türkçesi sahasında şahıs ekleri ile beraber çekimli bir fiili meydana getirebildiği gibi, *i-* ek fiili yani cevher fiili ile birleşerek şart çekimini de oluşturmuştur. Cevher fiilinin şart çekimi kök vokalini düşürmeden *–isem, -iseñ, -ise, -isek, -iseñüz, -iseler* biçiminde yapılır (Türk vd., 2017: 53). Âşık Paşa'nın Garibnâme isimli eserinde geçen: *Ger Çalap adı senüñ zikrüñ-**ise**/ Yâ anuñ sun'ı senüñ fikrüñ-**ise*** (Garibnâme, 2151); *İlla girü söylemekde saçılur/ Kimde ne gizlü-y-**ise** ol açılur* (Garibnâme, 2223) (Yavuz, 2000: 126-129) beyitleri ile yine dönemin bir diğer önemli eseri Dede Korkut Hikâyelerinde yer alan: *Ne yirde ṣızılar var-**ise** çeken bilür; Aġ saḳallu babañ var-**ise** ağlatmaġıl aġ pürçeklü anañ var-**ise** bozlatmaġıl yaluñuz yigit alp olmaz yavşan dibi berk olmaz ḳadası yetmiş ḳavat oğlı ḳavat ḳayıda dön buradan didi* (Özsoy, 2004: 39-282) cümleleri çekimin Eski Anadolu Türkçesi sahasındaki kullanımını göstermesi açısından önem arz eder. Oğuz Türkçesinin bir diğer evresi

olan Osmanlı Türkçesi sahasında ise cevher yani ek fiilin şart çekimi kök vokali erimeden *ise* şeklinde kullanılabildiği gibi çekimde ekleşmenin olduğu örneklere de rastlanmaktadır[119]. Çekim, ikinci tip şahıs ekleri (iyelik menşeli şahıs ekleri) vasıtası ile gerçekleşir. XVI. yüzyıl Dîvân edebiyatı şairlerinden olan Bâkî'nin Dîvânında geçen: *İnsān odur ki āyine-veş ḳalbi ṣāf ola/ Sîneñde n'eyler ādem* ***iseñ*** *kîne-i peleng* (Bâḳî Dîvânı, Musammatlar I/ 4); *Sîne çok seyr itdük ey dil* ***var ise*** *ol sîm-ber/ Siḥr ile ḳoynında ḳurṣ-ı māh-ı tābān gizlemiş* (Bâḳî Dîvânı, Gazeller 214/ 4) (Küçük, 2019: 75-231) beyitleri, XVIII. yüzyıl şairlerinden Nedîm'in Dîvânında yer alan: *Hâr* ***isem*** *de gülşen-i hüsnünde hârım ben hele/ Hâk* ***isem*** *de bâri hâk-i râh-ı müşgefşânınam* (Nedîm Dîvânı, Gazeller 88/ 3); *Canfezâ geldi çü bûy-ı pîrehen hâtırlara/ Uğramış var* ***ise*** *râh-ı şevk Kenân üstüne* (Nedîm Dîvânı, Kasîdeler 2/ 6) (Macit, 2016: 29-337) beyitleri ve Divân edebiyatının son büyük şairi olarak kabul edilen Şeyh Galib'in (XVIII. yüzyıl) Dîvânında geçen: *Efendimsin cihânda itibârım var sendedir/ Meyân-ı âşıkânda iştihârım* ***varsa*** *sendendir* (Şeyh Gâlîb Dîvânı, Gazeller III/ 1); *Felekden zerre mikdâr olmadım devrinde rencide/ Ger ey mihr-i münevver âh u zârım* ***varsa*** *sendendir* (Şeyh Gâlîb Dîvânı, Gazeller III/ 4); *Ey dil ey dil niye bu rütbede pür-gamsın sen/ Gerçi vîrâne* ***isen*** *genc-i mutalsamsın sen* (Şeyh Gâlîb Dîvânı, Tercî-i Bend I/ 1); *Mûr* ***isem*** *şem'ine pervâne kılıp eyle kabûl/ Ab* ***isem*** *gevher-i yek-dâne kılıp eyle kabûl/ Seng* ***isem*** *Kâ'be vü kâşâne kılıp eyle kabûl* (Şeyh Gâlîb Dîvânı, Tercî-i Bend II/ 2) (Şeyh Gâlîb, 2016: 10-42-49) beyitleri çekimde i-kökünün muhafaza edilebildiği gibi ekleşme temayülünün de oluşmaya başladığını gösterir. Günümüz Türkiye Türkçesinde de çekimde kısmî bir ekleşme söz konusudur. Yani bugün sonu ünsüz (konsonant) ile biten sözcüklerden sonra i- yardımcı fiili umumiyetle düşmekte ve bunun neticesinde de ekleşme gerçekleşmektedir (çocuk**sam**, öğretmen**sen**, var**sa** vb.). Fakat sonu ünlü (vokal) ile biten sözcüklerden sonra ise ekleşme tam olarak gerçekleşmez. Yani ya çekim ünlü düşmesi (i-) olmadan *ise* ile yapılır (hasta **ise**, akıllı **ise**) ya da düşen i- yardımcı fiili çekimde artık bir y sesini bırakır (hasta**ysan**, akıllı**ysanız**, eski**yse** vb.). Türkiye Türkçesinde de ek fiilin bu çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılmakta ve çekim cümleye bir şart, koşul anlamı katmaktadır: *Çocuk hastaysa (hasta ise) dışarı çıkmasın, Su sıcaksa (sıcak ise) için* vb. Lakin, bu çekimde isim soylu sözcük –sA eki ile şarta bağlandığı için hiçbir yargı bildirmez, yani müstakil bir cümle kuramaz (aynı durum şart ekinin fiil çekimi için de geçerlidir). Sadece yargı bildirmeden birleşik (şartlı birleşik cümle) bir cümleyi oluşturabilir.

[119] Ergin, isim fiilinin şart çekimi bahsinde, bu çekimde kök düşmesi durumunun görülen geçmiş zamandaki gibi olduğunu söyler. Yani Eski Anadolu Türkçesinde normal olarak *i-* muhafaza edilmektedir. Ekleşme Osmanlıcada gittikçe fazlalaşmış, nihayet bugünkü şeklini bulmuştur (Ergin, 2013: 507).

Çalışmanın bu bölümünde edat göreviyle kullanılan *ise* ifadesi hakkında da bilgi vermekte de fayda var. Ergin'in ifadesi ile, Türkçede bir şart şekli *ise,* bir de edat *ise* olmak üzere iki adet *ise* vardır. Edat olan *ise, i-* fiilinin şart şeklinin teklik üçüncü şahsının edatlaşması ile ortaya çıkar ve aynı zamandan bir bağlama kuvvetlendirme edatıdır. Sonuna geldiği unsuru aynı cinsten bir unsura bağlar ve belirtir. Şart olan *ise* hiçbir suretle bağlama, kuvvetlendirme, mukayese ifade etmeyen, doğrudan doğruya şart bildiren bir çekimli fiil şekli iken edat olan *ise* mukayese ifadesi içinde bir bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonu olan, bir çekimli fiil, bir şart ifadesi taşımayan kelimedir. Bu iki şekli birbirine karıştırmamak gerekir: *Hava yağmurlu ise hareket etmeyin* misalinde *ise* şart şekli iken *su soğuk hava ise yağmurlu idi* misalinde *ise* edattır (Ergin, 2013: 625).

Kazak Türkçesinde de de şart çekimi tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *şarttı ray jurnagı* (Naskali, 1997: 76) adı verilen –sA şart eki ile yapılır. Bu ek, fiilin karşıladığı kılış ve oluşun gerçekleşip gerçekleşmemesini bir koşula, bir şarta bağlar. Şart kipi diğer kiplerden farklı olarak bağımsız cümle değil, Ana Türkçenin de aslî bir cümle yapısını oluşturan şartlı birleşik cümleyi oluşturup yan cümlenin yüklemi vazifesini üstlenir: *Quday qala**sa**, osı öñirdegi eñ batır, eñ paluvan, eñ önerpaz, astına säygülik mingen ata dävleti mıqtı jigit oğan küyev bolğalı tur.* (B., s. 21) "Allah izin verirse şu bölgedeki en cesur, en pehlivan, en hünerli, atını hızlı süren, atasının serveti sağlam yiğit bir damadı olacaktır." Fiillerin şart çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır: *fiil + sA + iyelik menşeli şahıs eki.*

> Şartlı birleşik cümle kavramı Kazakistan gramerciliğinde "Sabaqtas Qurmalas Söylem" ana grubunun alt bölümü şeklinde "şarttı bağınıñqılı sabaqtas söylem" terimiyle yer almaktadır. Bu tür cümlelerde basıñqı (ana cümle) ile bağınıñqı (yan cümle)yı oluşturan basit cümlelerden biri diğerine bağımlıdır. Yan cümleler önce, ana cümleler sonra gelir. Yan cümleyle ana cümle arasındaki anlam ilgisi ve bütünlüğü şartlandırmayla sağlanır (Biray, 2003: 288).

Kipin cümleye şart anlamı dışında dilek, istek anlamı kattığı da görülür. Bu kullanımda şart kipi müstakil yani bağımsız bir cümleyi meydana getirir: *Şirkin, bayağı böri quvğan ala döñin ayt**sa**yşı.* (B.T., s. 146) "Zavallı, uzun zaman önce kurt kovaladığı ala tepecikleri keşke diyebilse." Şart eki, bildirdiği şart ve dilek anlamlarının yanında, eklendiği fiil ve kerek "gerek" sözcüğüyle Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ihtimal anlamlı yapılar da kurar: barsa kerek "gitse gerek", kelgen bolsa kerek "gelmiş olsa gerek", bilsem kerek "bilsem gerek" (Koç ve Doğan, 2004: 280). Aynı zamanda şart çekiminden sonra eklenen *–şI* eki ise cümleye rica, istek anlamı katar.

Kazak Türkçesi gramerciliğinde ek fiilin şart çekimi, *e-* fiiline şart kipi (e-se) getirilerek değil, *bol-*[120] fiiline –s*A* şart ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır[121]. Bu çekimde de iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır : *isim + bol + sa + iyelik menşeli şahıs ekleri* (bolsam, bolsañ, bolsañız, bolsa, bolsaḳ, bolsañdar, bolsañızdar, bolsa). Kazak Türkçesinde, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi bu çekimin soru şekli bulunmamaktadır (Koç ve Doğan, 2004: 286). Şartlı birleşik cümle yapısını oluşturan bu kullanımda da şart çekimini oluşturan ifade (isim + bolsa + iyelik menşeli şahıs eki) ana cümle ile yan cümle arasında sadece şarta bağlı bir ilişki kurmakta olup hiçbir suretle tek başına müstakil bir cümleyi oluşturamaz: *Oğan ağayın riza bolsa, men rizamın* (B., s. 21)*; Pende ekeniñ ras bolsa, emiñniñ ne ekenin men de bilemin* (H.D.H., s. 60) vb. Kazak Türkçesi gramerciliğinde de şart şekli *bolsa* ve edat görevinde kullanılan *bolsa* olmak üzere iki adet *bolsa* vardır. *Çağdaş Kazak Türkçesi* adlı eserde *bolsa* "ise" edatı kelimelerin sonuna gelerek anlamı kuvvetlendiren, pekiştiren, sınırlandıran *sona gelen edatlar/pekiştirme edatları* katagorisine dâhil edilmiştir (Biray vd., 2018: 129). Edat görevindeki bu kullanım ile ek fiil yani isim fiilinin şart çekimi olan *bolsa* ifadesini birbirine karıştırmamak gerekir. Ek fiilin şart çekimini gerçekleştiren *bolsa* yan cümle ile temel cümle arasında şarta dayalı bir bağ oluştururken edat olan *bolsa* ise cümleye pekiştirme, mukayese etme anlamı katar. Bu bahiste Karaca, - *Öy aqımaq! Ol onıñ şeşesi* ***bolsa****, seniñ de şeşeñ* "Hey, aptal! O onun *annesiyse* senin de annen." cümlesine yer verdikten sonra bu tür cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarılırken bu işlevdeki "bolsa" şeklinin bizde "ise" ile karşılanması gerektiğini ve bu şekildeki kullanımın şart cümlesi oluşturmadığını, sadece bir "bağlama ve kuvvetlendirme edatı görevinde bulunduğunu ifade eder (Karaca, 2017: 88).

Aşağıda yer alan örnek cümlelerde geçen *bolsa* ifadesi cümleye ekseriyetle karşılaştırma yani mukayese anlamı katan bir **edat görevinde** kullanılmıştır.

[120] "bol-" fiili Kazak Türkçesi gramerciliğinde ek fiilin sadece isimlerle olan şart çekiminde değil, aynı zamanda ek fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde de kullanılmaktadır. Bu hususta Koç ve Doğan'ın kaleme almış oldukları *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserde, Kazak Türkçesinde isimlerin ek-fiil ile görülen geçmiş zaman çekimlerinin *edi* dışında *bolatın* ve *tuğın* yapılarıyla da oluşturulabildiği, bunun yanı sıra; *bar* "var (var bulunmak)" isminin görülen geçmiş zaman çekiminin *bar edi* veya *bar bolatın* "var idi" şeklinde yapılabildiği gibi, sadece *bol-* fiilinin görülen geçmiş zamanda çekimlenmiş şekliyle, yani *boldı* yapısıyla da kurulabildiği bilgisi yer alır (Koç ve Doğan, 2004: 285).

[121] Şart bileşik çekimi için Eski Türkçe devresinden beri kullanıla gelen er- (> e-) fiili günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinde unutulmuştur. Onun yerine bol- ~ bul- "olmak" yardımcı fiiliyle şart birleşik çekimi yapılmaktadır. Fakat Kıpçak grubunun bazı lehçelerinde "i-se" ender de olsa kullanılmaya devam eder. Mesela, Tatarcada (Tat.) **ise**, arkaik bir şekil olarak şartlı birleşik cümlelerde yer almıştır: *Ul bétmeske tiyéş éş bétté ise, tormış béte digen süz.* "O bitmemeli, iş bitti mi (o ân) hayat biter demektir." Bunun gibi örneklerde **ise**, şartlı cümleyi takip eden cümledeki hareketin hemen olduğunu veya yapıldığını gösterir (Öner, 1998: 221).

• Tün bolsa esiktiñ sıbdırın, keregeniñ sıqırın añdıp añtarılıp jatqanı. (B., s. 20)

“Gece olunca (ise) eşiğin hışırtısını, çadırın keregesinin gıcırtısını takip edip ne yapacağını bilemezdi.”

• Özi bolsa, osı öñirdegi eñ dävletti adam. (B., s. 21)

“Kendisi de (ise), şu çevredeki en zengin adam.”

• Ağın suvğa, äytevir, aqqan murat bolsa, ömir şirkinge de, äytevir ötken murat. (H.D.H., s. 60).

“Nihayetinde akarsuyun muradı akmaksa, zavallı ömrün de muradı geçmektir.”

• Davısı qanşalıqtı biyazı bolsa, öñi sonşalıqtı qatqıl. (H.D.H., s. 74)

“Sesi nazik olmakla birlikte yüzü oldukça sert.”

• O da qıp-qızıl, üy bolsa — töbesinde bir tuv. (B.T., s. 153)

“Orası da kıpkızıl, her çadırın tepesinde bir bayrak.”

Tezin bu bölümünde ise, **ek fiilin isim soylu sözcüklerle şart çekimini** gerçekleştirdiği örnek cümlelere yer verilecektir.

• Sizden ruhsat bolsa, qalğan balalar sırtqa şığa tursa qayter eken, bizdiñ bir oñaşa sözimiz bar… (B., s. 11)

“Müsaade ederseniz diğer gençler dışarıya çıksa nasıl olur, bizim biraz söyleyeceklerimiz var.”

• Oğan ağayın riza bolsa, men rizamın (B., s. 21)

“Buna akrabalarımın razıysa ben de razıyım.”

• Biraq bul artınan äskerine qolı topar kisi körseñder, äyel bolsa - qarının jarıp, jatırın alıp tastañdar, erkek bolsa - ustap alıp, aqta qılıp jiberiñder dep jarlıq şaştı. (H.D.H., s. 54)

“Fakat bu görevlendirilen askerlerine insan topluluğu görürseniz, kadınsa karnını yarıp rahmini alıp bırakın, erkekse yakalayıp testislerini alıp bırakın diye emir verdi.”

• Pende ekeniñ ras bolsa, emiñniñ ne ekenin men de bilemin… (H.D.H., s. 60)

“Eğer insan olduğun doğruysa, tedavinin ne olduğunu ben de biliyorum…”

• - Taqsır iyem, jer betinde onday suluv bolsa, tek jañğız Şiydürge hannıñ hanımı Gürbeljin ğana boluvı mümkin dep estigem. (H.D.H., s. 75)

"- Efendim, yer yüzünde böyle bir güzel varsa, sadece Şiydürge Han'ın hanımı Gürbeljin olabilir diye duymuştum."

• Üyinde kek qaytararday erkek kindik bolmasa, körşi-qolañın tegis şaqırıp, astı-üstine tüsip sıylap, duşpanımnan kegimdi alıp ber dep qolqa saladı. (H.D.H., s. 75)

"Evinde intikam alacak erkek yoksa komşularının tamamını çağırıp büyük küçük herkese hürmet ederek lütfen düşmanımdan intikamımı alın diye rica ederler."

5. Yüklemi "Bar" Kelimesinden Meydana Gelen Cümleler

Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan "Türkçe Sözlük"te "Mevcut, evrende veya düşüncede yer alan, yok karşıtı." (TS, 2011: 2468) şeklinde tanımlanan *var* sözcüğü hakkında Nişanyan, ifadenin Eski Türkçe'de "sahip olunan, mülk (ad); var (yüklem)" anlam ve görevlerini üstlenen *bar* kelimesinden evrildiğini ve kesin bir bilgi olmamakla birlikte sözcüğün Eski Türkçe'de "gitmek" anlamını veren *bar-* ile eşdeğer olabileceği bilgisini verir. Ayrıca Nişanyan *var* sözcüğünü Moğolca'da "sahiplenmek, ev edinmek" anlamına gelen *barı-* fiiline dayandırmakla birlikte bu konuyu destekler mahiyette Eski Türkçe'de "servet, mülk" anlamlarını veren *barım* ifadesini kullanır ve Macarca'da "davar" anlamına gelen *barom* kelimesinin de Türkçe'den alıntılandığını belirtir (Nişanyan, 2021: 934). Clauson, Kaşgarlı'nın ifadesine dayanarak *ba:r* sözcüğünün sahiplik, mal mülk anlamına sahip olmakla birlikte daha çok varlık, mevcudiyet manasında kullanıldığını ve yo:k kelimesinin karşıtı olduğunu söyler. Kelime, cümle içerisinde ekseriyetle yüklem görevinde kullanılmaktadır. Eğer burada kip eklerinin varlığı gerekli ise "ba:r" çekimlenemeyen bir fiil olduğundan "er-" gibi bir yardımcı fiil ile birlikte kullanılmalıdır (Clauson, 1972: 353). Tekin ise *bar Yüklemi* başlığı altında "var, mevcut" anlamındaki *bar* sözcüğünü /-r/ ekli çok eski bir eylem sıfatına dayandırır ve *bar* sözcüğünün genellikle yüklem olduğunu ve bazen de bu yükleme *ol* zamirinin eklenebileceği bilgisini paylaşır. Bu bilgiyi de Irk Bitig adlı eserden alıntıladığı: *bagışı nä täg bar ol tir* "İpleri nasıl? "Vardır" diyor" cümlesi ile somutlaştırır (Tekin, 2016: 170). Yine Tekin aynı eserinde *bar Yüklem Adı* başlığı altında da "var, vardır" anlamındaki *bar* yüklem adının büyük bir olasılıkla *–r* ekli bir şimdiki zaman eylem sıfatı olduğunu (bar < *bā-r) söyler ve *bar* sözcüğün muhtemel kökünü menşei olarak Moğolca'da "olmak, mevcut olmak, var olmak" anlamlarını taşıyan *bayi-* fiilinin de kökünü oluşturan *-*ba* fiiline (bayi- < *ba-yi-) dayandırır (Tekin, 2016: 155). Tekin'in "bar" ifadesini iki ayrı başlık altında değerlendirmesi önemlidir. Bu hususu

Çakmak, Türkiye Türkçesinde "var" ve "yok"sözcüklerinin morfolojik kimliği üzerine yazdığı makalede şöyle izah eder:

> "var" ve "yok" sözcükleri isim işletim ekleriyle çekimlenmesi hasebiyle isim ulamında değerlendirilmekle birlikte cümle içerisinde özne olarak yer alamayışı, bir cümlenin yüklemi olarak pek sık kullanılması ve bir nesnenin/ kavramın oluşunu/ olmayışını bildirmeleri yönüyle anlamsal açıdan fiil ulamına dâhil edilmektedir. Bu nedenle olsa gerek ki bazı araştırmacılar var sözcüğünün Eski Türkçedeki şeklini "bar Yüklem Adı" başlığı altında ayrıca incelemişlerdir (Çakmak, 2013: 464).

Gabain ise *bar* "var" sözcüğünün tıpkı *yoḳ* "yok" ve *kärgäk* "gerek" gibi normal isimler olduğunu belirtir ve bunların fiil olarak kullanılmaları için *är-* ve nadiren de olsa *bol-* yardımcı fiilleri ile birleşmeleri gerektiğini söyler: *bar ärdi* "vardı", *bar bolmış üçüm* "var olduğu için" (Gabain, 2007: 89). Yine Gabain Eski Türkçe döneminde kullanılan *bar* sözcüğünün kökenini **bar-* fiilinin geniş zaman partisip eki olan */-r/* eki almış biçimine (bar < *bar-ır) dayandırır ve burada zaman içerisinde bir hece düşmesinden yani geniş zaman partisibinin hece yutumuna[122] uğramasından bahseder (*bar-ır yerine bar "var") (Gabain, 2007: 34-41-121). Gabain aynı zamanda bu isim soylu *bar* yükleminin şahıssız söylenmesi gerektiğini de ifade eder: *ärdinim bar* "mücevherim var yani mücevhere malikim." (Gabain, 2007: 123). Gülensoy da *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* adlı çalışmasında *var* sözcüğünün tanımını yaptıktan sonra kelimenin kökenini iki farklı görüşe bağlar. Bunlardan ilki kelimenin *bağlamak* anlamına gelen **bā-* fiilinden meydana geldiği ve sondaki /-r/ ekinin ise geniş zaman eki (< *bā- 'bağlamak' + -r 'geniş zaman eki') olduğu görüşüdür. Diğer bir görüş ise *bar* sözcüğünün "varır, ulaşır" anlamlı *barır>bār>bar* gelişim döngüsünden ortaya çıktığıdır (Gülensoy, 2007: 1010). En eski örnekleri bugünkü bilgimiz ışığında Orhon Yazıtlarında *bar*[123] şekliyle görülen kelime[124]: *Azu bu sabımda igid bar ġu?* (KT, G10) "Yoksa bu sözümde bir yalan var mı?" (Ergin, 1970: 3); *Oġuzda iki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne?* (T, G7) "Oğuzdan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba?" (Ergin, 1970: 38) Karahanlı Türkçesi sahasında da bar ~ bār hâliyle varlığını sürdürmeye devam etmiştir: *biliglig biligsiz çıġay bar ya bay/ uḳuşluġ uḳuşsuz otun bar keḏ ay* (KB XXVIII-1923) (Arat, 1947: 210) "Bilgili, bilgisiz, fakir ve zengin var; akıllı, akılsız ve küstah var. İyi söyle," (Arat, 1998: 146);

---

[122] Hece yutulması (Alm. Haplologie, Sübenschichtung; Fr. haplologie; İng. haplo-logy): Bir kelimede ses bakımından birbirine benzer veya eşit seslerden oluşmuş iki heceden birinin zamanla eriyip kaybolması olayı: pazar er-tesi>pazartesi; bar-ur (var olmak'tan) >bar>var; dur->dur-ur>-dur; yorı-r>-yor vb. (Korkmaz, 2019: 151).

[123] Tekin, ünsüzle başlayan sözcüklerin ilk hecelerindeki uzun /a/ ünlüsünün genel olarak belirtilmediğini, sadece Orhon Yazıtlarında geçen tāmka "duvara" sözcüğünde ilk hecedeki uzun /a/ ünlüsünün gösterildiğini ifade eder. Ayrıca yazımda anlaşılmamakla birlikte bar "var" sözcüğünde de ilk hecedeki /a/ ünlüsünün uzun olması gerektiğini söyler: bkz. baar/bār (Tekin, 2016: 48).

[124] İlk örneklerine Köktürkçede rastlanan ba:r ve yo:k yüklem işaretleyicileri, Türk dilinin hemen hemen bütün tarihsel ve modern alanlarında işlektir. Köktürkçede ba:r ve yo:k sözcükleri, ait oldukları isim öbeğini ya tek başlarına ya da bir yardımcı fiil ile birlikte yüklemleştirmiştir: *Türk kagan Ötüken yış olursar ilte buñ yo:k* "Türk Kağanı Ötüken ormanında hükümranlık ederse ülkede sıkıntı bulunmaz." (BK K 2); *Tabgaç süsi ba:r ermiş* "Çin ordusu varmış." (T 30). (Ağca, 2015: 95). (Örnekler için bkz. Şirin User 2009).

yana bir kereglig sözüm bar sanga/ ayayın men anı kulak tut manga (AH, 265-266) "Sana lüzûmlu bir sözüm daha var, bana kulak ver, onu sana söyleyeyim." (Tekler, 2020: 230); *Anıñ tutugı bār* (DLT, 187) "Onda çarpılma (cin çarpması) var." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 160); *bu ayaknıñg yarukı bar* (DLT-III, 15-10[125]) (Hacıeminoğlu, 1996: 42). Karahanlı Türkçesi sahasında da "bar" sözcüğü isim öbeğinde tek başına yüklemi oluşturabildiği gibi bir yardımcı fiil ile (är-) birlikte çekime de girebilmektedir: *yüleki bar erdi munuñg belgülüg* (KB, 1646); *neçe yir bar erdi sıgışmaz eri* (AH-201) (Hacıeminoğlu, 1996: 42-64). Kelimenin tarihî Kıpçak Türkçesinde de herhangi bir ses değişimine uğramadan "var, mevcut" anlamını veren *bar* şekli ile (Toparlı vd., 2007: 23) kullanılmaya devam edildiği görülür. Kıpçak Türkçesi sahasının en önemli eserlerinden biri olan Codex Cumanicus adlı eserde, *Bizge bar kutuluş* (CC 143, 12) "Bize kurtuluş var."; *azıkı bar* (CC 132, 14) "Bu faydalıdır."; *bozgay yat kişi bar dır* (CC 161, 18) "Belki yabancı kişi vardır."; *mende bar* (CC 29, 1) "Bende var." (Grönbech, 1992: 23) gibi örnekler *bar* yükleminin Kıpçak sahasındaki kullanımını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesinin bir diğer kolunu oluşturan ve belli bir dönem Suriye ile Mısır bölgelerinde hâkim dil olarak kullanılan Memlük Kıpçakçasında da durum farklı değildir. Memlük Kıpçakçasında da kelimenin *bar* şekli ile kullanılmaya devam edildiği görülür: *Bir kişi sözlese kelime-i küfr birle ançası bar* (İM, 23b) (Toparlı, 1992: 160); *ozdı anı ozuḳ tapa ġāyetġa tegrü/ aña ozmaḳlıḳ bar* (KE, 4b/ 6a) (Eminoğlu, 2011: 90); *seniñ ḳaṭıñda kim bar* (KK, 36a) (Toparlı vd., 1999: 38).

"bar" kelimesinin "är-/ ä-"[126] yardımcı fiili ile birlikte çekime girerek yüklem vazifesinde kullanıldığı cümlelere tarihî Kıpçak Türkçesi dönem metinlerinde de rastlanmaktadır: *gür 'ezebi birle, menim bir oġlum bar irdi…* (İM, 37b); *… anıñg teninden ḳan yā iriñg taḳı ni kim muñgar oḫşar bar irse ḳaṣd birle yā ḳaṣdsız taḳı āb-dastın ḳaytarmasa…* (İM, 65a) (Toparlı, 1992: 168-184); *içinde iki ḳardaş bar édi, su igremine* (GT, 44b) (Argunşah ve Yüksekkaya, 2021: 365). Tarihî Kıpçak Türkçesinin günümüzdeki devamı niteliğinde olan ve çok geniş bir coğrafî alana yayılan günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ise *bar* sözcüğünün kullanımı şu şekildedir: Kzk. *bar* 'var, mevcut; varlıklı, zengin' (Koç vd., 2003: 78), Krg. *bar* 'varlık; nakit: mevcut olan; bulunuyor; var' (Yudahin, 2011: 86), Kmk. *bar* 'var, mevcut; bütün, hep' (Pekacar, 2011: 60), Tat. *bar* 'var, varlık' (Ganiyev vd., 1997: 44),

[125] Eser için bkz. Robert Dankoff, James Kelly: Compendium of The Turkic Dialekts (Divan Lugat-at Turk) I, II, III.

[126] Kıpçak Türkçesi metinlerinde ek-fiile é-, ér- biçimlerinde rastlanmaktadır. Bu yardımcı fiil, -ken zarf fiili (éken, érken), -dük sıfat-fiili (édügi, érdügi), ve isimlerde olumsuzluk (émes, érmes, érmez) yanında, öğrenilen geçmiş zaman (émiş, érmiş), görülen geçmiş zaman (édi, érdi) ve şart (ése, érse) ekleriyle fiillerin birleşik çekimlerinde kullanılır (Argunşah ve Yüksekkaya, 2021: 343).

Krç.- Malk. *bar* ‘var, mevcut’ (Tavkul, 2020: 97), Bşk. *bar* ‘var, her şey, hepsi, bütün’ (Özşahin, 2017: 61), KKlp. *bar* ‘var, mevcut, çok, herhangi bir şey bakımından zengin’ (Uyğur, 2019: 60), Kar. *bar* ‘var, var olan’ (Çulha, 2006: 50).

Yukarıdaki dizilimden de anlaşılacağı gibi günümüz Kıpçak grubu Türk Lehçelerinde de kelime hiçbir ses değişikliğine uğramadan *bar* hâliyle varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bilindiği üzere Oğuz Türkçesinde söz başında bulunan “b” sesinin bazı sözcüklerde “v” sesine dönüşmesi (b-> v-) neticesinde (bar-> var, bir-> vir-> ver-) Eski Türkçe döneminden itibaren *bar* şekliyle takip edilebilen sözcük Oğuz Türkçesinde artık *var* biçimiyle kullanılmıştır. Oğuz Türkçesinin ilk evresi olarak kabul edilen Eski Anadolu Türkçesi sahasınında Âşık Paşa tarafından kaleme alınan Garibnâme adlı eserde *var*[127] kullanımına sıklıkla rastlanır: *Hem ikinçi bâb içinde on yene*/ *Dâsitân var kim anı diñleyene* (Garibnâme, 666); *Her birinüñ ma‘nisi var örtülü/ Anı görüp añlayandur bahtulu* (Garibnâme, 672) (Yavuz, 2000: 54-55). Eski Anadolu Türkçesi sahasının bir başka önemli eseri olan Dede Korkut Hikâyelerinde de kelime *var* şekliyle kullanılmıştır: *... menüm gider senüñ de içinde şişligüñ var ise*[128]*...*; *Boynı uzun bedevi atlar senüñ gider menüm de içinde binidüm var ḳomağum yoḳ...* (Özsoy, 2004: 66-67). 15. yüzyıl itibarıyla Eski Anadolu Türkçesinin imparatorluk coğrafyasındaki devamı niteliğinde olan Osmanlı Türkçesinde de kelime herhangi bir ses değişimine uğramadan *var* hâli ile kullanılmaya devam eder: *Gün ki sâyen düşdüğü yerden durar bir vechi var/ Gelse âli-kadrler fakr ehli durmakdur edeb* (Tarhan, 1985: 126); *Güllerinde var mı böyle reng ü bûy-ı firîb/ Yâ nesîm-subhu böyle bûstân-pîrâ mıdır* (Nef’î Dîvânı, Kasideler 7/ 7) (Akkuş, 1993: 63); *Vasfı tahmîn iledir gerdîşinin cümle hemân/ Var mı yoksa tek ü tâz eyler iken onu gören* (Nedîm Dîvânı, Kasîdeler 1/57) (Macit, 2016: 27). Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi sahalarında *var* şekliyle kullanılan kelimenin günümüz Oğuz grubu Türk lehçelerinde ise kullanımı şöyledir: TT *var* ‘mevcut, evrende veya düşüncede yer alan, yok karşıtı’ (TS, 2011: 2468), Az. *var* ‘var’ (KTLS I, 1991: 938), Gag. *var* ‘var’ (Kaynak ve Doğru, 1991: 253), Tkm. *bār* ‘bütün, var’ (Tekin vd., 1995: 46). Dizilimden de anlaşılacağı üzere Oğuz Türkçesinin günümüzdeki uzantısı niteliğinde olan lehçelerinde kelime tarihsel

[127] Eski Türkçede ön, iç ve sondaki *b* seslerinin Eski Anadolu Türkçesinde büyük oranda *v*’ye döndüğü görülmektedir: seb->sev-, **bar>var**, ab>av vb. (Öztürk, 2017: 58).

[128] Türkçede ek-fiil (cevheri fiil) **i-** fiilidir. Eski Türkçedeki **er-** fiilinden günümüzdeki şekline (er->ir->i-) gelmiştir. (…) Ek-fiilin isimlerle çekimi [Eski Anadolu Türkçesi sahasında] geniş zaman (yazuklu-ven, yazuklu-sın, yazuklu-dur/ -durur, yazuklu-y-uz, yazuklu-sız, yazuklu-durlar/ -dururlar), görülen geçmiş zaman (konuk-ı-du-m, konuk-ı-du-ñ, konuk-ı-dı, konuk-ı-du-k, konuk-ı-du-ñuz, konuk-ı-dı-lar), öğrenilen geçmiş zaman (var-ı-mış-ın, var-ı-mış-sın, var-ı-mış, var-ı-mış-uz, var-ı-mış-sız, var-ı-mış-lar) ve şart (susuz-ı-sa-m, susuz-ı-sa-ñ, susuz-ı-sa, susuz-ı-sa-k, susuz-ı-sa-ñuz, susuz-ı-sa-lar) kiplerinde mümkün olmaktadır (Öztürk, 2017: 73-75).

gelişime de uygun olarak ekseriyetle *var* hâliyle kullanılmaya devam ederken Türkmencede ise *bār*[129]kullanımı dikkat çeker.

Bu konuda Kara,

> "Bünyesinde eski Oğuzcaya ait unsurları barındıran Türkmence, Çağataycanın tesirinde gelişen bir yazı dili olduğu için Türkçenin doğu ve kuzey kolunda yer alan lehçelere ait özellikler de taşımaktadır. Batı Türkçesinin diğer kollarında kelime başında 'v' bulunduran kelimeler Türkmencede 'b'lidir: *baar* 'var', *bar-* 'gitmek', *ber-* 'vermek'" (Kara, 2015: 21)

bilgisini paylaşır.

Yazarın da değindiği gibi bu durum Türkmencenin konuşulduğu sahanın Oğuz Türkçesinin yaygın olarak konuşulduğu alana coğrafî açıdan uzak olması[130] ve bunun neticesinde de Türkmencenin Çağataycanın tesiri altında kalması ile açıklanabilmektedir.

Var sözcüğünün tarihsel süreç içerisinde geçirdiği gelişim ve günümüz Türk lehçelerindeki mevcudiyetine değindikten sonra şimdi de çalışmanın asıl konusunu oluşturan *kelimenin Kazak Türkçesindeki kullanımı ve Türkiye Türkçesine aktarımı* meselesi üzerinde duralım. *Var* sözcüğünün yüklem olarak kullanıldığı cümleler Türkiye Türkçesinde isim cümlesi olarak kabul edilirken aynı anlayış Kazak Türkçesinde biraz farklı bir şekilde tezahür eder. Kazak Türkçesinde cümleler ekseriyetle Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yüklemin türüne göre gruplandırılmaz. Kazak Türkçesinde *bayandavış* yani yüklem unsuru, isim ve fiil (etistikti bayandavış 'fiilli yüklem'; esimdi bayandavış 'isimli yüklem') olmasına göre iki gruba ayrılır[131] ve isim olan yüklem unsurunda (esimdi bayandavış) *bar* kullanımı önemli bir yere sahiptir. Karaca, kaleme almış olduğu *Kazak ve Türkiye Türkçelerindeki İsim Cümleleri* adlı bildirisinde M. Balakayev'in isim cümlesini bir cümle olarak değil, Rusçadaki gibi bir yüklem türü olarak gördüğünü ve yüklemleri *fiil yüklem* ve *isim yüklem* olarak iki gruba ayırdığını belirttikten sonra yine M. Balakayev'in *isim yüklem* ve özellikle de *bar* hususundaki görüşlerini şu şekilde ifade eder:

> Balakayev, çalışmasında isimlerin, sıfatların, zamirlerin ve sayı isimlerinin hangi türden kelime çeşidinden olduğu konusundaki tereddütlerini belirttikten sonra "bar" (var) ve "joq" (yok) kelimelerinin yüklem görevinde kullanıldığı cümleleri de isim cümlelerine dâhil etmenin mümkün olduğunu belirtmiştir" (Karaca, 2017: 87).

---

[129] Sözcüğün uzun ünlüyle kullanımı Türkmencenin aslî uzun ünlülerini korumasından kaynaklıdır. Türkmencede kısa ünlülü kullanımı fiil, uzun ünlülü kullanımı ise isim olan bazı sözcükler vardır. Bu, aslî uzun ünlülerin en yaygın kullanım şekillerinden birini oluşturur. Bu kullanımın bir örneği de de bār (baar) ifadesinde görülür. Bkz. Baar/ bār "var"; bar- "gitmek"

[130] Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi Oğuz grubu Türk lehçelerinin Batı kolunu meydana getirirken Türkmen Türkçesi Oğuz grubu Türk lehçelerinin Doğu kolunda yer almaktadır.

[131] Kazak Türkçesinde bazı dil bilimciler bünyesinde bir isim ile bir yardımcı fiili barındırması hasebiyle *e-* yardımcı fiilinin bir isim unsuru ile oluşturduğu yüklemlere (isim unsuru + e- yardımcı fiili) *qurama bayandawış* yani karma yüklem adını vermişler ve bu yüklemleri de üçüncü bir yüklem türü olarak kabul etmişlerdir (oñay emes 'kolay değil', bala emes 'çocuk değil', bala eken 'çocukmuş', jas edi 'gençti' vb.).

Bar sözcüğünün bir isim yüklem unsuru olarak sınıflandırılması hususunda S. Amanjolov'da da benzer bir yaklaşım görülür[132]. Amanjolov, *Qazaq Ädebiy Tili Sintaksisiniñ Qısqaşa Kursı* adlı eserinde, *bar* kelimesine yer verir ve kelimeyi bir isim yüklem unsuru olarak kabul eder (Amanjolov, 1994). Bu konuda j. Deny de Balakayev ile benzer bir yaklaşıma sahiptir. Deny, *Özel Örnekte Bazı İsim Cümleleri* başlığı altında *var* kelimesini "hem var olan hem de varlık bildiren" bir kelime olarak tanımlar ve *var* sözcüğünün bir isim cümlesinin yüklemi göreviyle kullanılabileceğini söyleyip kelimenin yüklem olarak kullanıldığı yerleri şöyle özetler:

1. Bir kavramın mutlak varlığını ifade ettiğinde: *Allah var (-dır); Ne var?* Birinci maddenin hatırlatma bölümünde Deny, herhangi bir hadiseden birinin bir müddet ve fasıla geçtiğini bildirmek için de aynı yapılanmanın kullanıldığını söyler: *Ḥarp başlayalı tamam dört sene var (-dır).*

2. Bir kavramın herhangi bir yerde varlığı bildirildiğinde: *Bu derede bir (on) ev var (-dır)*; *Bu ḳışlada beşyüzelli asker var (-dır).* Deny, ikinci maddenin hatırlatma bölümünde ise mesele bir kavramın var olduğu özelliğini düşündürmeden yalnızca onun mahallileştirilmesi, onun nerede olduğunun bildirilmesinden ibaret ise o zaman *var* kelimesinin faydasız kalacağını ve burada *var* kelimesi yerine bir ek-fiil kullanılması gerektiğini söyler: *Evim bu derede (-dir).*

3. Bir veya birçok kavrama mülk (ā'id) olan bir veya birçok belirsiz kavramların varlığını ifade ettiğinde. Deny bu madde içinde, "Mülk edilen (tamlanan olan) şey cümlenin öznesi olup kendisine bir iyelik eki ilave edilmiş bulunur. Sahip olan aynı cümlede ilave edilmiş ise mülk olan (tamlanan) ile bir ad tamlaması meydana getirebilir." der ve bu madde ile ilgili "Neñiz var?, Zenginiñ malı, züẏürdüñ evlādı var." örneklerini verir. Üçüncü maddenin hatırlatma bölümünde ise iş sadece bir ad tamlaması kurmaya gelince *var* kelimesinin faydasız kalacağını ifade eder.

J. Deny, *var* sözcüğünün şimdiki zaman kullanımının dışında diğer zaman kiplerinde ise ancak **i-* eksiltilmiş (nakıs) fiil kiplerinden biriyle beraber gelen bir ek-fiili olduğu zaman kalabileceğini "Şimdi otuz yaşında vardı, Vüzeranıñ üç tuġları var imiş." ve *ol-* fiiliyle yapılmış kiplerde *var* kelimesinin ortadan kalkacağını söyler (Deny, 2012: 1199-1203). J. Deny'nin ifade ettiği bu kıymetli bilgiler *var* sözcüğünün Türkçede bir isim yani ad cümlesinin yüklemi olarak kullanıldığı yerleri özetlemesi açısından önem arz etmektedir. *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserde

[132] Mussa çalışmasında, Amanjolov'un (Amanjolov, 1994: 113-114) bar, joq, kerek kelimelerinin hem tek başlarına hem de başka isimlerle birleşerek yüklem olabildiklerini ileri sürdüğünü, ifade etmektedir (Mussa, 2004: 25).

de *“bar”, “joq” Sözderiniñ Bayandavış Qızmetinde Jumsaluvı* (bar ve joq Sözlerinin Yüklem Görevinde Kullanılışı) bölüm başlığı altında “Arada tav bar, tas bar, özen bar, teñiz bar…” (Arada dağ var, taş var, nehir var, deniz var…) ifadesinden yola çıkılarak bu cümlelerde “bar” sözünün özneden sonra gelip cümlede yüklem görevini üstlendiği bilgisi verilir. “Bar” ve “joq” sözcükleri cümle içerisinde yüklem olarak kullanıldığında özne görevinde kullanılan adın (varlık, eşya, nesne vb.) nerede, kimde, neyde olup olmadığını (varlık ve yokluğunu) bildirir. “Bar” ve “joq” sözlerinden oluşan yüklemler üçüncü şahıs çekiminde her zaman cümlenin sonunda, genellikle de özneden sonra getirilir (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 126-127).

Her iki lehçede de önemli bir yere sahip olan kelime, yukarıdaki dizilimde de bahsedildiği gibi Türkiye Türkçesinde *var* günümüz Kıpçak grubu Türk Lehçelerindenden biri olan Kazak Türkçesinde ise *bar* şekli ile karşımıza çıkar. Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarda bu ses değişiminin mutlaka dikkate alınması gerekmektedir. Ayrıca her iki lehçede de kelimenin yüklem olarak kullanıldığı cümleler nesne alamaz. *Bar* sözcüğü Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine ekseriyetle *var* (var, mevcut) olarak aktarıldığı hâlde gerek cümle bağlamı gerekse de sözcüğün cümle içerisinde üstlendiği göreve bağlı olarak kelimenin Türkiye Türkçesine farklı aktarımlarına da rastlanabilmektedir. İşte tezin bu bölümünde *bar* kelimesinin aldığı ekler ile birlikte Kazak Türkçesindeki kullanımı ve Türkiye Türkçesine nasıl aktarılabileceği örnek cümleler üzerinden gösterilmeye çalışılacaktır.

5.1. “Bar” Kelimesinin Kullanımı (Şimdiki Zaman – Geniş Zaman Çekimi) ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde isim yüklem unsurunu oluşturan ve ekseriyetle yalın hâlde bulunan *bar* sözcüğü Türkiye Türkçesine *var* şeklinde aktarılır ve kelime Türkiye Türkçesinde isim cümlesini meydana getirir.

• Qudayğa şükir, artındağı dävletke, töbesindegi qara şañırakqa iye bar. (B., s.5)

“Allah’a şükür, ardındaki servetin, tepesindeki kara çadırın sahibi var.”

• … ne de bolsa, üyine barsañ şulğavın moynına ilip jüretin Mojannıñ toyğan qozıday tompiyıp otıruvında bir gäp bar. (B., s.10)

“… ne de olsa, evine gittiğinde atkısını boynuna dolayan Mojan’ın doymuş kuzu gibi uysal bir şekilde oturmasında bile bir anlam var.”

• Sizden ruhsat bolsa, qalğan balalar sırtqa şığa tursa qayter eken, bizdiñ bir oñaşa sözimiz bar, - dedi. (B., s.11)

“Müsaade ederseniz diğer gençler dışarıya çıksa nasıl olur, bizim biraz söyleyeceklerimiz var, dedi.”

• Äli birer jıl ustap qızıqtamaq oyımız bar. (B., s.13)

“Birkaç yıl daha yanımızda tutup daha sonra evlendirme düşüncemiz var.”

• Anası manağı qonaqtardıñ nege kelgenderin aytıp qoyğan ba, öñinde bir jabığılıq bar. (B., s.14)

“Annesi bugünkü misafirlerin niçin geldiğini söylediğinden mi yüzünde bir keder var.”

• … öris tozdırıp, suvat sarqıp jatpağanmen basımda üyim, aldımda az ğana mäpahana dävletim bar… (B., s.19):

“… otlak eskitip su yatağındaki suyu tüketecek sürülerim olmamakla birlikte başımın üstünde evim, önümde sadece geçimlik servetim var…”

• Qasına ertken qırıq kisi bar… (B., s.25)

“Yanında getirdiği kırk kişi var…”

• Arasında Asanbay haziret te bar. (B., s.27):

“Aralarında Asanbay Hazret de var.”

• Ortalarında jasıl masatı şapandı jeleñ jamılğan qalıñdıq bar. (B., s.28)

“Aralarında yeşil ipek kaftanı hafifçe sırtına geçiren gelinlik kız var.”

• Asanbay haziret bäsekeniñ şartın aytıp edi, esirik Esen davım bar dedi. (B., s.33)

“Asanbay Hazret yarışmanın şartlarını söylemiş idi, Deli Esen itirazım var, dedi.”

• Qırıqqa kelsem de, äli bir qızdı qartaytatınday qavqarım bar. (B., s.33)

“Kırk yaşıma gelsem de hâlâ bir kızı yaşlandıracak kadar gücüm var.”

• Qara şekpen jabuvı bar… (B., s.50)

“Kara abadan bir örtüsü var…”

• Bul asıl jüziktiñ är bireviniñ öz tarihı bar. (H.D.H., s.51)

“Bu değerli yüzüklerin her birinin ayrı bir hikâyesi var.”

• Tüsinde eneden tuvğanday tır jalañaş, qarday appaq eti bar… (H.D.H., s.54)

“Rüyasında anadan doğmuş gibi çırıl çıplak, kar gibi bembeyaz teni var…”

• Termezdiñ bazarında bir savdagerdiñ bunı körgende jalma-jan savsağınan jüzigin şeşip alıp, **jutıp jibergeni bar**. (H.D.H., s. 54)

"Tirmiz'in pazarında bir tüccarın bunu gördüğünde hemen parmağındaki yüzüğü çıkarıp yuttuğu bile oldu[133]."

• Bayağıda quvğın körip, el asıp, jer asıp jürgende bir quvısta uyıqtap jatıp, tüsinde aydalada quvrap qalğan öz qañqasına quzğın qonıp otırğanın körip, **şoşıp oyağanı bar**. (H.D.H., s. 54)

"Çok önceleri düşmanların peşine düşüp, memleketleri, dağları geçtiğinde bir kuytuda uyuyup rüyasında bozkırda kurumuş olan iskeletine bir kuzgunun konduğunu görüp korkarak uyanmıştı[134]."

• Al saray mañınıñ sabılmalarınıñ da näpsiqor erkekterdey qaşan barlıq gäpti bilip bolğanşa ölip-öşetin ejelgi ädeti bar. (H.D.H., s.58)

"Saray çevresine gidip gelenlerin de nefsine düşkün erkekler gibi bütün konuşmaları öğrenene kadar yaranmaya çalışmak gibi kadim bir âdetleri var."

• Üstinde ayu terisinen jasalğan kevdeşesi bar. (H.D.H., s.62)

"Üstünde ayı derisinden yapılan yeleği var."

• Sonşa qıñır tartuvında bir män bar. (Ş., s.92)

"Bu kadar inatçı davranmasının bir sebebi var."

• Ernek asqan soñ, eki tünemelikte suvat bar… (Ş., s.92)

"Ernek'i aştıktan sonra iki konak ötede yalak var…"

• … şırqav biyik bolmağanmen, mayda qoñır davsı bar… (Ş., s.103)

"… boyu uzun olmakla beraber ince, gösterişsiz bir sesi var…"

---

[133] "… jutıp jibergeni bar." cümlesi Türkiye Türkçesine "… yuttuğu var." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… yuttuğu bile oldu." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

[134] "… şoşıp oyağanı bar." cümlesi Türkiye Türkçesine "… korkup uyandığı var." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "korkarak uyanmıştı." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir. Ayrıca metinde geçen "oyağanı" kelimesinin doğrusu "oyanğanı" olmalıdır. Çünkü burada fiil "oyan-" şeklindedir.

• Bir-birine közderiniñ astımen qarap, ünsiz suqbattasıp kele jatqan boyjetkender men bozbalalar da bar. (Ş., s.108)

"Birbirlerine göz ucuyla bakıp sessizce sohbet ederek gelen genç kızlar ile delikanlılar da var."

• Suvdıñ qaşan **şığatın sıñayı bar**? (Ş., s. 121)

"Su ne zaman çıkar[135]?"

• Böten attıñ er-turmanına qarağanda, üyine bir küyli adam **kelip tüsken sıñayı bar**. (Ş., s. 123)

"Yabancı atın eyer takımına bakılırsa çadırına varlıklı bir adam gelmişe benziyor[136]."

• Üsti tuyaqkeşti emes, otı da bar. (Ş., s.123)

"Üstünden mal geçmemiş, otu da var."

• Tek bir kemisi - ernek asqasın eki tünemelikte ğana suv bar… (Ş., s.123)

"Tek bir eksiği, ancak tepeyi aşınca iki konaklamalık mesafeden sonra su var…"

• Anda-sanda at suvaruvğa barğanda qoyşınıñ balasınıñ sapalağımen sanın **şıpıtıp tekirekteytini bar.** (B.T., s. 138)

"Arada sırada yalağa gittiğinde çobanın çocuğunun kamçısı ile sağrısını kırbaçlayıp hızlı koşturduğu da oluyor[137]."

• Ökpe tusta Üstirttiñ tik qulaytın quz şıñı bar. (B.T., s.139)

"Dış tarafta Üstürt'ün dik inen bir uçurumu var."

---

[135] "Suvdıñ qaşan şığatın sıñayı bar? " cümlesi Türkiye Türkçesine "Suyun ne zaman çıkacak durumu var?" şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Su ne zaman çıkar?" biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı isim cümlesine nazaran daha anlamlı ve metne uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

[136] "… üyine bir küyli adam kelip tüsken sıñayı bar." cümlesi Türkiye Türkçesine "… çadırına varlıklı bir adam gelmiş durumu var." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… çadırına varlıklı bir adam gelmişe benziyor." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı isim cümlesine nazaran daha anlamlı ve metne uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

[137] "… qoyşınıñ balasınıñ sapalağımen sanın şıpıtıp tekirekteytini bar." cümlesi Türkiye Türkçesine "… çobanın çocuğunun kamçısı ile sağrısını kırbaçlayıp hızlı koşturduğu var." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… çobanın çocuğunun kamçısı ile sağrısını kırbaçlayıp hızlı koşturduğu da oluyor." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

• Seyis bunıñ jalınan asar-aspas boyı bar… (B.T., s.142)

"Seyis'in hemen hemen bunun yelesine erişebilecek kadar boyu var…"

• Taqtayday tegis jazıqtıñ üstinde japadan-jalğız qılañıtıp turatın tört qulaqtı sarı tam bar. (B.T., s.143)

"Tahta gibi dümdüz ovanın üstünde tek başına duran dört köşeli sarı bir ev var."

• Är kişkene toptıñ soñında şüykedey esilgen şökim tozañ bar. (B.T., s.146)

"Her küçük grubun ardında yün topağı gibi eğirilen fiske kadar toz toprak var."

• Qasında eki äyel bar. (B.T., s.153)

"Yanında iki kadın var."

• Odan keyingi köp düsirdiñ işinde bu da bar. (B.T., s.153)

"Ondan sonraki çok sayıda patır kütür sesin arasında bu da var."

• Endi bunıñ aldında bes-altı at bar. (B.T., s.154)

"Şimdi bunun önünde beş altı at var."

5.2. "bar + eken" İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Eski Türkçedeki *erken* ifadesinin çağdaş Kazak Türkçesindeki uzantısı olan *eken* kelimesi (e-ken< er-ken) ek-fiil yani isim fiiline[138] *–ken* eki getirilmek suretiyle yapılır. Kazak Türkçesindeki bu duyulan geçmiş zaman çekiminin Türkiye Türkçesindeki karşılığı ise *imiş* ile sağlanmaktadır. Kazak Türkçesinde kullanılan *bar eken* ifadesi de Türkiye Türkçesine *var imiş/ varmış* şeklinde aktarılır.

• Söytse, işine savdıratıp arıqtan ölgen maldıñ süyegin salğan kara qapşıq arqalatıp qoyğanday jiligi sıldırap jürip, o nemeniñ de biraz bultarısı bar eken. (B., s.6)

"Öyle görünse de, içinde açlıktan ölen bir hayvanın kemikleri olan siyah ufak bir çuval taşır gibi incik kemikleri şıngırdamaya başlayıp o bilmem neyin de biraz güvenilmez davranışları varmış."

[138] İsimleri fiil hâline getiren, fiilleştiren fiile isim fiili denir. Türkiye Türkçesinde isim fiili *i-* şeklindedir. Kazak Türkçesinde ise *e-* şeklindedir (Tamir, 2012: 456).

• Birevler qudıqtıñ perisi bar eken, Eñsepti ustap qalıptı desti, endi birevler o jerdiñ astında aydahar bar eken, birde qudıqtıñ avzınan basın şığarıp turğanın öz közimizben kördik dep soqtı. (Ş., s.130)

"Birileri kuyunun perisi varmış, Ensep'i yakalamış dediler, birileri de oranın altında ejderha varmış, bir seferinde kuyunun ağzından başını çıkardığını kendi gözümüzle gördük diye söylediler."

• Jerge bas salıp edi, janşılıp qalğan kesirtkedey jer bavırlağan taramıs juvsan arası siyrep, seldirep qalğan tisine ilikpedi; özиniñ bir türli qöñirsigen silti iyisi bar eken. (B.T., s.131)

"Başını yere eğmişti, ezilmiş bir kertenkele gibi yerde sürünen cılız pelin otlarının arası seyrekleştiği için otları azalan dişleriyle koparamadı, otların değişik, ağır, alkalik bir kokusu varmış."

• Kök jelkesinde küşti düsir bar eken. (B.T., s.155)

"Ensesinde güçlü bir ses varmış."

"bar ve soru ifadesi"nden sonra gelen *eken* (bar + ma + eken) cümlenin bağlamına dayalı olarak Türkiye Türkçesine *–mIş acaba* şeklinde de aktarılıp cümleye *merak, şüphe, tereddüt* gibi anlamlar katar.

• — Osınday altın jigitterdi şetinen mañdayınan şertip jürip, eñ tañdavlısına buyıratın sen qızda da arman bar ma eken… (B., s.31)

"— Böyle altın gibi delikanlıları dış görünüşlerine göre seçip en iyisine nasip olacak senin gibi bir kızda da bir arzu var mıymış acaba…"

• — Osı düniyede, sirä, denesi tap osı qan sonardıñ qarınday appaq äyel balası bar ma eken? - dedi. (H.D.H., s.65)

"— Şu dünyada, vücudu tıpkı şu kalın karın yüzeyi gibi bembeyaz olan bir kadın var mıymış acaba, dedi."

• Älde osı arada jer üstindegi kevektermen jalğasatın jarıq bar ma eken? (Ş., s.128)

"Yoksa burada toprağın üstündeki oyuklar ile birleşen bir yarık mı varmış acaba?"

5.3. "bar + edi" İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekimi) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Eski Türkçedeki *er-*[139] ek fiilinin *–DI* görülen geçmiş zaman ekiyle kurulmuş şekli olan *erdi*'nin, çağdaş Kazakçadaki uzantısı olan *edi* isimlerin ek fiil ile görülen geçmiş zaman çekimini yapar ve Türkiye Türkçesindeki *idi* (i- fiilinin görülen geçmiş zaman 3. teklik şahısta çekimli hâli) yapısının karşılığıdır (Koç ve Doğan, 2004: 287-288).

Bar edi / bardı[140] ifadesi de Türkiye Türkçesine var idi/ vardı şeklinde aktarılır.

• Özinen avmağan kök şunaq tentek, köbik avız davkes, ävleki balası bar edi. (B., s.18)

"Kendisine benzeyen şımarık, zevzek, kavgacı, serseri bir oğlu vardı."

• Osında sizden de burın söz salıp kelgen kisiler bar edi. (B., s.19)

"Burada sizden de önce haber gönderip gelen kişiler vardı."

• Degenmen, ağası men öz üyin işer as, kiyer kiyimge kende qılmaytınday, qazanınıñ tübi qañsımas küyi **bardı**. (Ş., s. 102)

"Ama, abisi ile kendi evinin yiyecek yemeğini, giyecek elbisesini eksik etmediği gibi kazanının dibi de hiç kurumazdı[141]."

• Oybay-av, javırınıña şodırayıp şığıp kele jatqan mınav ne jara! - dese, kempiri qazanğa javırın, qarı jilik, bes tal qabırğa, üş tal omırtqa saladı eken deytin äñgime bardı. (Ş., s.119)

"Eyvah, kürek kemiğine bakıp gelenler bu ne hâl dese, kocakarı kazana kürek kemiği, incik kemiği, beş dal kaburga, üç dal omurga koyarmış diye bir hikâye vardı."

• Ernektiñ ala böten jeli bartın[142]. (B.T., s. 140)

"Irmağın kenarının alışılmadık bir rüzgârı vardı."

---

[139] Bar "var", yok "yok" ve kärgäk "gerek", aslında normal isimdirler. Fiil olarak kullanmak için, bunlar *är-*, nadiren de *bol-* ile birleştirilir: **bar ärdi "vardı"**, bar bolmış üçün "var olduğu için"… (Gabain, 2007: 89).

[140] Seyrek olmakla birlikte, özellikle edebî eserlerde *edi* fiilinin isimlere bir ek gibi başındaki *e* ünlüsünü düşürerek ve geriye kalan *di* hecesinin ünlü uyumuna uydurulması suretiyle, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ilâve edilebildiği de görülmektedir: qanday edi > qanday-dı "nasıldı", osılay edi > osılay-dı "böyleydi", qırsıq edi > qırsıq-tı "inatçıydı" (Koç ve Doğan, 2004: 285). "bar edi" yapısı da bu gramatik oluşumla "bardı" şekliyle kullanılabilmektedir.

[141] "… qazanınıñ tübi qañsımas küyi bardı." cümlesi Türkiye Türkçesine "… kazanın dibinin kurumayan bir hâli vardı." şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "… kazanının dibi de hiç kurumazdı." biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

[142] Kazak Türkçesinde "bar" isminin görülen geçmiş zaman çekimi "bar edi" şeklinde yapılabildiği gibi "bartın" biçiminde de yapılabilmektedir. "bartın" kullanımındaki *–tın* ise muhtemelen –tın< tuğın< turgan'dan gelmektedir.

5.4. “türi bar” İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

“türi bar” yapısı Kazak Türkçesinde bir isim yüklem unsurunu oluşturup Türkiye Türkçesine iki şekilde aktarılabilir.

Bunlardan birincisi “*gibi görünüyor/ -e benziyor”* şeklindedir.

• Segiz nardı endi bir märtebe jiberip alsa, jetip qalar türi bar. (Ş., s.93)

“Sekiz tek hörgüçlü deveyi şimdi bir seferde gönderse yetecek gibi görünüyor.” ~ “Sekiz tek hörgüçlü deveyi şimdi bir seferde gönderse yeteceğe benziyor.”

• Suv ya bügin, ya erteñ tüske deyin şığıp qalar türi bar. (Ş., s.93)

“Su ya bugün ya yarın öğle vaktine kadar çıkacak gibi görünüyor.” ~ “Su ya bugün ya yarın öğle vaktine kadar çıkacağa benziyor.”

• Eñsep budan äri tereñdey berse, suvdıñ astında qalar türi bar. (Ş., s.116)

“Ensep biraz daha derinleştirmeye devam ederse suyun altında kalacak gibi görünüyor.” ~ “Ensep biraz daha derinleştirmeye devam ederse suyun altında kalacak gibi görünüyor.”

Türi bar yapısının Türkiye Türkçesine ikinci aktarılma şekli ise "*-mIş gibi/ -AcAk gibi/ -yor gibi”* biçimindedir.

• Erteñgi bäsekeniñ egesi qazir-aq qızıp ketetin türi bar. (B., s.31)

“Yarınki yarışmanın tartışması şimdiden kızışıyor gibi.”

• Şaması altı-jeti attıñ keyinde qara üzip qalğan türi bar. (B., s.49)

“Galiba, altı yedi at ayrı düşüp geride kalmış gibi.”

• Mañınan tiri jannıñ ne közin körmey, ne sözin estimey, bir özi tırbañday beretin jalğızdıq pen eşteñeni anıq köre almay puşayman bolatın suv qarañğılıq jigerin ustaramen qırnağanday kün sanap titıqtata tüsetin türi bar. (Ş., s.117)

“Çevresinde canlı birini görmeden, sözünü işitmeden, sadece çırpınan, yalnızlıktan hiçbir şeyi net olarak göremeden, pişmanlık yaşayan zifîrî karanlık cesaretini ustura ile kazımış gibi, gün geçtikçe onu güçsüzleştiriyor gibi.”

• Oybay, älgi Qalpaq qazıp jatqan şıñırav Üstirttiñ üstindegi eñ tereñ şıñırav bolatın türi bar. (Ş., s.120)

“Vay be, biraz önce Kalpak’ın kazmış olduğu kuyu tepenin yamacındaki en derin kuyu olacak gibi.”

• Jüz elüv qadamğa jetip qalğan türi bar. (Ş., s.121)

"Yüz elli adıma ulaşmış gibi."

• Eregise berse, keñirdegin bir-aq orıp tüser türi bar. (B.T., s.134)

Kurtulmaya çalıştıkça boynunu kesecek gibi.

• Bu şabısına balanıñ da köñili bitip kele jatqan türi bar… (B.T., s.148)

"Bunun dört nala koşuşundan çocuk da memnun olmuş gibi…"

5.5. "bar + soru eki" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

bar + soru eki ifadesi Kazak Türkçesinde bir soru cümlesini oluşturur ve Türkiye Türkçesine *var mı?* şeklinde aktarılır. Kazak Türkçesinde soru ekleri aynı zamanda bir isim işletim ekidir ve isim soylu sözcüklerden sonra da getirilir. Soru eki, ünlülerden ve *'l, r, w, y'* ünsüzlerinden sonra **'ma, me'**; *'m, n, ñ, z'* sedalı ünsüzlerinden sonra **'ba, be**'; *'k, q, p, t, s, ş'* ünsüzlerinden sonra ise **'pa, pe'** şeklinde eklenir (Biray vd., 2018: 85-86). Ekin hangi ünlüyle kullanılacağı ise kalınlık incelik uyumuna bağlıdır: *bar ma* 'var mı?'; *joq pa* 'yok mu?'; *kişi me* 'küçük mü?'; *ünken be* 'büyük mü?'; *üy me* 'ev mi?' (Koç ve Doğan, 2004: 206-207). *Bar* kelimesi 'r' ünsüzü ile sona erdiği için kelimeden sonra *ma* soru eki getirilir.

• Äytpese, tap büginde Balpan baydıñ murtı qisayatın jöni bar ma?! (B., s.3)

"Yoksa, gerçekten bugün Balpan Bay'ın eksilen bir şeyi var mı?"

• — Osınday altın jigitterdi şetinen mañdayınan şertip jürip, eñ tañdavlısına buyıratın sen qızda da arman bar ma eken… (B., s.31)

"— Böyle altın gibi delikanlıları dış görünüşlerine göre seçip en iyisine nasip olacak senin gibi bir kızda da bir arzu var mıymış acaba…"

• Näresteniñ qolına ilikkeni nesibeleriñe buyırğanı boladı, oğan şübäleriñ bar ma? (B., s.39)

"Küçük çocukların ellerine ilişen nasipleridir, buna bir itirazınız var mı?"

• — Osı düniyede, sirä, denesi tap osı qan sonardıñ qarınday appaq äyel balası bar ma eken? - dedi. (H.D.H., s.65)

"— Şu dünyada, vücudu tıpkı şu kalın karın yüzeyi gibi bembeyaz olan bir kadın var mıymış acaba, dedi."

• Älde osı arada jer üstindegi kevektermen jalğasatın jarıq bar ma eken? (Ş., s.128)

"Yoksa burada toprağın üstündeki oyuklar ile birleşen bir yarık mı varmış acaba?"

• … öne boyın oşağan qajap tastağan sol bir şolaq quyrıqtıñ qayda bastap aparatının bilgen joq, moynına noqta tüskesin amal bar ma, ere berdi... (B.T., s.134)

"… tüm vücudunu sivri otların sıyırdığı şu bodur kuyruğun nereye götürdüğünü bildiği yok, boynuna yular bağlandıktan sonra çare var mı (çaresiz), peşinden gitti."

Bar sözcüğü kendisinden sonra zamir menşeli şahıs eklerini alabilir. Bu durumda soru eki bar sözcüğüne gelen şahıs ekinin son sesine göre getirilir.

• Erteñ barmız ba, joqpız ba? (H.D.H., s.83)

"Yarın var mıyız, yok muyuz?"

5.6. "Bar Şığar" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi[143] adlı lügatte "İsim ve fiil soylu sözcüklerden sonra gelerek *bolar* 'olur', *boluvğa tiyis* 'olmalı', *ğoy* 'DIr, ya' manasında kullanılan söz." (Väli vd., 2013: 1431) şeklinde tanımlanan *şığar* sözcüğü Kazak Türkçesinde isim soylu (esim) sözcüklerden sonra geldiğinde ekseriyetle *goy* pekiştirme edatı ile benzer bir işleve sahip olur yani beraberinde kullanıldığı ismi mana bakımından pekiştirir. Fiil soylu (etistik) sözcüklerden sonra geldiğinde ise kullanıldığı sözcüğe *olur, olmalı, olsa gerek* anlamını katar.[144] Bu bağlamda *bar şığar* ifadesi de Türkiye Türkçesine *var*[145]*/ vardır* şeklinde aktarılır.

• Bunıñ burın, o da etegine namaz oqıp jürmese de, tap üyine vaqtılı qonıp turatınday tärtibi bar şığar dep oylaytın bir adamı Señgir. (B., s. 6)

"O, önceleri namaz kılmasa da evine tam vaktinde gelmek gibi bir düzeni var diye düşündüğü tek adam Sengir."

---

[143] Kazak Dilinin Tek Ciltlik Büyük Açıklama Sözlüğü

[144] *Şığar* ifadesi bu kullanımıyla bir *etistikti bayandavış* yani *fiiliden yüklemi* meydana getirir.

[145] Türkiye Türkçesinde *–DIr* bildirme eki çoğu zaman düşürülerek kullanılmaz (Hava güzeldir ~ Hava güzel). Bu durum lehçeler arası aktarmalar için de geçerlidir. Bu bağlamda *bar şığa*r ifadesi Türkiye Türkçesine *vardır* şeklinde aktarılabileceği gibi *var* olarak da aktarılabilir.

• — Tura tur, äli talay mıqtılar bar şığar… (B., s. 35)

"— Daha durun, hâlâ pek çok yetenekli delikanlı vardır…"

• Älde... Javdıñ basqa bir oylağanı bar şığar. (H.D.H., s. 84)

"Ya da… düşmanın başka niyeti vardır."

• Sağan da zaval bar şığar! (H.D.H., s. 87)

"Senin de sonun gelir[146]!"

5.7. "Bar" Kelimesinin Sıfat Göreviyle Kullanımı ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Bar kelimesi Kazak Türkçesinde bazen sıfat göreviyle de kullanılır ve bu hâliyle Türkiye Türkçesine aktarılabilir. Bu kullanım kelimenin Kazak Türkçesinde her zaman bir isim yüklem unsuru olarak kullanılmayacağı ve Türkiye Türkçesine de daima isim soylu bir yüklem göreviyle aktarılamayacağını göstermesi açısından önem arz eder. *Bar* sözcüğünün cümle içerisinde sıfat göreviyle kullanılmasının nedenini Türk dilinin geçmişinde aramak gerekir. *Bar* sözcüğünün tarihsel Türk dili sahasındaki kullanımı ile ilgili yazmış olduğu *Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri* adlı makalesinde Ağca şu bilgiyi paylaşır: Tarihsel Türk dili alanlarında ba:r ve yo:k sözcükleri ile aynı/ benzer kavram alanlarına ait müştakları, söz dizgesi içerisinde şu görevlerde kullanılmışlardır:

a. Sıfat

b. İsim,

c. Fiil (Ekler yardımıyla),

d. Varlık ve Yokluk İşaretleyicileri (Ağca, 2015: 87).

Yine aynı makalede Ağca *ba:r* sözcüğünün sıfat öbeği içerisinde kullanımının bir tanığı olarak Tunyukuk Yazıtında yer alan: *öñreki er yugur<ur>ça ıdıp **ı bar baş** aşdınız.* "Öncü askerlerle güç bela **ormanlık dağı** aştık." cümlesini verir ve bu durumu, "*ba:r* sözcüğü, *ı* isminde varlık belirten bir anlam ile *baş* ismini nitelemiştir. Dolayısıyla *ı bar baş* öbeği, Türk

[146] "Sağan da zaval bar şığar!" cümlesi Türkiye Türkçesine "Sana da azap var (dır)!" şeklinde isim cümlesi olarak aktarılabileceği gibi "Senin de sonun gelir!" biçiminde fiil cümlesi olarak da aktarılabilir. Cümlenin Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklindeki aktarımı metne daha uyumlu olduğu için bu ifadenin yer aldığı cümleye tezin *Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler* bölümünde tekrar yer verilmiştir.

dilinde genelikle *+IXg* varlık ekiyle oluşma ihtimali olan ***ılıg baş*** 'ormanı olan dağ' şeklindeki öbeğin karşılığı gibi durmaktadır." şeklinde açıklar (Ağca, 2015: 90). Bu konuya Tekin de *Betimleme ve Belirtme Öbekleri* başlığı altında değinir ve niteleyici yüklem adı *bar* "var" ile oluşmuş cümleciğe dair örnek olarak yine Tunyukuk Yazıtında geçen *ı bar/ baş* "ormanlı doruk", (harf. "Orman(ı) var doruk") ifadesini verir (Tekin, 2016: 182). Eski Türkçe sahası metinlerinde sıfat göreviyle de kullanımına rastlanılan *bar* kelimesi muhtemeldir ki bu görevine Türkiye Türkçesi[147] ve günümüz Kıpçak grubu Türk Lehçelerinden biri olan Kazak Türkçesinde de devam etmektedir. Bu sebeple kelimenin Türkiye Türkçesine aktarımında bu görevini de göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca bu kullanım *bar* sözcüğünün Kazak Türkçesinde her zaman bir isim yüklem unsuru olarak kullanılmadığını ve kelimenin Türkiye Türkçesine de her daim isim cümlesinin yüklemi göreviyle aktarılmaması gerektiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Aşağıda verilen örnek cümlelerde *bar* kelimesi sıfat göreviyle kullanılmış ve Türkiye Türkçesine de bu şekilde aktarılmıştır.

• Köksaqal **bar** aytarın jaña uzaq ırğap, sarqıp alsa kerek… (B., s.13)

"Boz sakallı ihtiyar **bütün** sözlerini az önce söylemiş olsa gerek…"

• Sonda bunıñ **bar** arman, **bar** maqsatı tavsılğanı ma?.. (H.D.H., s.64)

"O zaman bunun **tüm** hayalleri, **bütün** amaçları tükenmiş miydi?"

• Quyrığın bulğap edi, **bar** qılınan ayırılğan bir tutam qılta avada erbeñdep qaldı. (B.T., s.131)

"Kuyruğunu sallamıştı, **mevcut** kıllarından kopan bir tutam kıl da havada karartı hâlinde görünmekte."

• … osı avıldıñ **bar** bota-taylağı da so mañda jür. (B.T., s.131)

"… şu köyün **bütün** deve yavrusu ve tayları da bu civarda dolaşıyor."

• Aydalada oqşav otırğan eki üydiñ **bar** adamı sırtqa şıqtı. (B.T., s.141)

"Bozkırda birbirinden uzakta bulunan iki çadırdaki **bütün** insanlar dışarıya çıktı."

[147] Çakmak, ulamsal olarak rahatlıkla isim grubuna dâhil edilecek olan "var" ve "yok" sözcüklerinin sıfatlarla birçok noktada benzerlik gösterdiğini belirtir. Çakmak'ın ifadesiyle, şayet "var" ve "yok" sözcükleri için kelime türleri içerisinden bir ad konulacaksa bu ad, söz konusu sözcüklerin kelime türleri içerisinde birçok yönden benzedikleri sıfat olmalıdır. Ayrıca konu hakkında Çakmak, Louis Bazin'e atfen, Türkçede sıfatların çoğunun (isim cümlelerinde) yüklem olarak kullanıldığı ve bunlar içerisinde en çok kullanılanın ise bār = Osm. var "var" ve yōq "yok" = Osm. yoq "yok"…. olduğu bilgisini paylaşır (Çakmak, 2013: 464-465). (bkz. Bazin, 2010: 564)

5.8. "bar" Kelimesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Kelimenin "ol- yardımcı fiili + -an/ -dık sıfat-fiil eki" yahut "-lı/ -li/ -lu/ -lü" Eki Şeklinde Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesindeki *bar* kelimesi bazen bir isim yüklem unsuru olarak değil, cümle içerisinde yardımcı fiil göreviyle de kullanılabilmektedir. Bu durum genellikle "*isim + üçüncü şahıs iyelik eki + bar" ya da "şahıs ismi + bar"* kullanımlarında ortaya çıkar. Bu kullanım Türkiye Türkçesine *"isim + ol- yardımcı fiili + -an veya –dık sıfat-fiil eki"* şeklinde aktarılır. Fakat *"isim + üçüncü şahıs iyelik eki + bar"* yapısının Türkiye Türkçesine *"isim + ol- yardımcı fiili + -an"* kullanımının yanı sıra cümlenin bağlamına dayalı olarak *"isim + -lı/ -li/ -lu/ -lü ekiyle türeyen bir sıfat*" biçiminde de aktarılabildiği görülür. Böyle bir aktarmada "bar" sözcüğü, esas görevi aslında sıfat yapmak olan ve vasıf isimleri de oluşturan *"-lı/ -li /-lu /-lü"* ekinin fonksiyonuna bürünür.

Bu tarz cümlelerde *bar* kelimesinin isim yüklem göreviyle kullanılmadığı ve Türkiye Türkçesine de isim soylu bir yüklem olarak aktarılmaması gerektiği hususu göz ardı edilmemelidir.

• Balpan **qızı bar** üyge qonğanda, quv kempirler qonaq tünde qozğalar ma eken dep, uyıqtap qalğan soñ körpesiniñ üstine bir uvıs qumalaq qoysa, tañerteñ sol qumalaq bir sınıq qumalaq şığını joq. (B., s.7)

"Balpan, **kızı olan** bir evde konakladığında, kurnaz kocakarılar yatıya kaldığı gecede kımıldayıp kımıldamadığını görmek için Balpan uyuduktan sonra yorganının üstüne bir avuç keçi pisliği koysa, sabah o keçi pisliğinden bir kırıntı bile eksilmezmiş."

• Teristikten anda-sanda et qıtıqtarlıq qana **qavqarı bar** qoñır samal lep şığadı. (B., s.25)

"Kuzeyden arada sırada insanın tenini gıdıklayan **güçlü**, serin bir rüzgâr esmekte."

• Qızdan **dämesi barlar** jan-jaqtan tep-tegis bolıp kelip jatır. (B., s.25)

"Kızdan **ümidi olanlar** her taraftan geliyorlar."

• Ortalarında **Balpan bay bar** ülkender oqşav bir top bolıp basqa jurttıñ aldında keledi. (B., s.29)

"Aralarından **Balpan Bay'ın olduğu** büyükler ayrı bir grup hâlinde diğer insanların önünde geliyorlar."

• … keñ älemde betimen lağıp jürgen jel tügili avızında avızdıq, basında **jügeni bar** jılqınıñ özi beyhabar. (B., s. 46)

"… uçsuz bucaksız alemde esen rüzgâr bir yana ağızlarında gem, başlarında **dizgini olan** atların kendisi de bîhaber."

• Eki ayaqtı paqırdıñ östip janığıp-jantalasıp jürip, talay tamaşa baqıttı añdavsız qolınan şığarıp alatının, köñilinde **qanağatı bar** adamdarğa jarıq jalğannıñ raqatı men läzzatı qaşan da mol bolğanın… (B., s.47)

"İki ayaklı zavallının böyle yapıp telaşlanarak nice muhteşem nasibi farkında olmadan elinden kaçırdığını, gönlünde **kanaati olan** insana aydınlık dünyanın huzuru ile lezzetinin her zaman çok fazla olduğunu…"

• … ay dese avzı, kün dese **közi bar** bir suluv moynına oratılıp, quşıp jür. (H.D.H., s.54)

"… ay gibi ağzı, güneş gibi **gözleri olan** bir güzel boynuna sarılıp onu kucaklıyor."

• Düniyede biylevşi atavlı bet-ajarı keliskenmen, denesinde **tırtığı bar** suluv äyelmen birdey ğoy. (H.D.H., s.58)

"Dünyada hükümdar denen kişi, yüzü güzel olsa bile vücudunda **yara izi olan** güzel bir kadın ile aynıdır."

• **Kevdeşesi bar** adam atlas şımıldıqtıñ şetin eppen turdi de, sıp berip şığıp ketti. (H.D.H., s.62)

"**Yelekli** adam atlas perdeyi sertçe araladı ve hızlı bir çekilde çıkıp gitti."

• — Sen osı anada düniyedegi qarday appaq **eti bar** qasa suluv kim dep ediñ? (H.D.H., s.75)

"— Sen geçenlerde dünyada kar gibi bembeyaz **teni olan** en güzel kadın diye kimi demiştin?"

• Gürbeljin kümis tabaqşağa közi tüsip edi, kişkene kögildir **közi bar** altın jüzikti kördi. (H.D.H., s.78)

"Gürbeljin gümüş tabağa bakmıştı, küçücük mavi **gözleri olan** altın yüzüğü gördü."

• Därjanğa bitken jılqınıñ işinen mañdayında barmaqtay aq juldız **meñi bar** qundız torı dönendi jeñgesi Eñsepke mingizdi… (Ş., s.102)

“Darjan’a ait atların içinden alnında parmak gibi beyaz yıldız şeklinde **lekesi olan** kunduz gibi doru ata yengesi Ensep’i bindirdi…”

• Qaraş avlına **jiyendigi bar** jas mırza äkesine as bermekşi eken. (Ş., s.114)

“Karaş obasında **yeğeni olduğu** genç Mırza abisi için hayır yemeği verecekmiş.”

• Qırdıñ üstinde qara quyrıq, kiyik jaylaytın köldev oylarğa, olardıñ suvatqa baratın jımdarına, **arqarı bar** say-salağa qaqpan qurıp, añşılıqtı ermek etip körip edi… (Ş., s.122)

“Bozkırın üstünde ceylan ve geyiklerin toplandığı geniş yerlere, onların suvata vardıkları yollarına, **dağ keçilerinin olduğu** dere yataklarına kapan kurup avcılıkla uğraşmak istemişti…”

• Arqar qarap, qiya-qiya şatqaldarğa tap bolsa, ara saluvğa, tasımalğa oñtaylı **tası bar** jer şoladı. (Ş., s.122)

“Dağ keçisi arayıp eğimli dağ geçitlerinde bir iz bulsa mola vermeye, taşımaya uygun **taşlı** bir yer arar.”

• İyığında salaqtatıp asınıp alğan at dorbadan köri kişilev qap-qara **birdeñesi bar** birevi bulardıñ ärqaysısınıñ öñmeninen ötkize suq qolın bir-bir şoşañdattı da, qasındağığa ayqaylap birdeñe dep, ilgeri qaray şoqıta jöneldi. (B.T., s.133)

“Omzunda sarkık bir vaziyette asılan at torbasına nazaran daha küçük kapkara **bir şey olan** birisi bunların her birinin döşüne geçirdiği güçlü elleriyle hepsini tek tek yerinden oynatıp salladı ve yanındakine yüksek sesle bir şeyler deyip hızlıca yürüdü.”

• **Atı barlar** attarına mindi. (B.T., s.144)

“**Atı olanlar** atlarına bindi.”

• Tüs qayta işinde **tapal sarı men Seyis bar** tört-bes attı bunı ortağa alıp tağı da jol şıqtı. (B.T., s.144)

“Öğleden sonra içlerinde **bodur sarı ile Seyis’in de olduğu** dört beş atlı bunu aralarına alıp tekrar yola çıktı.”

• Şırtıldaq **temiri bar** kisi de soğan jügirdi. (B.T., s.156)

“Şıngırdayan **demiri olan** bir adam da ona doğru koştu.”

• Munıñ üstine közinde költabanday **közildirigi bar** bir juvan qarın qos qoltığınan tört jigitke demetip, ırsıldap - kürsildep zorğa mindi. (B.T., s.156)

"Bunun üstüne gözünde göl tabanı gibi bir **gözlüğü olan** şişman, göbekli birisi her iki koltuk altından dört delikanlının desteklemesiyle nefes nefese kalarak güçlükle bindi."

• Tığınşıqtay buyra şaş qara jigit qolındağı bir uşında qamşınıñ sabınday **temiri bar** arqanın süyretip kele jatır. (B.T., s.159)

Kaslı, kıvırcık saçlı esmer delikanlı elinde bir ucunda kamçının sapı gibi **demiri olan** halatını sürükleyip gelmekte."

Not: Her ne kadar tez konusunun kapsamına girmese de Kazak Türkçesinde bu bahiste yapılan çalışmalara faydalı olacağı düşüncesiyle metin içerisinde *bar* sözcüğünün sıfat veya bir yardımcı fiil şeklindeki kullanım biçimleri de tespit edilerek örneklendirilmiştir.

6. Yüklemi "Joq" Kelimesinden Meydana Gelen Cümleler

Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan "Türkçe Sözlük"te, "bulunmayan, mevcut olmayan (nesne, kimse vb.), var karşıtı" (TS, 2011: 2599) şeklinde tanımlanan *yok* sözcüğü hakkında Nişanyan, kelimenin Eski Türkçe döneminde *yōk* "silinmiş, bozulmuş, yok" şekliyle kullanıldığı ve sözcüğün yine Eski Türkçe döneminde "silmek, bozmak" anlamını veren *yod-* fiilinin +Uk ekini almış biçiminden türediği bilgisini paylaşır (**ETü** yōk < **ETü** yod- 'silmek, bozmak' +Uk). Aynı zamanda Eski Türkçe sahasında */d̲/* sesinin de erken dönemden itibaren erezyona yatkın olduğunu söyler ve aynı fiilin hâlen Anadolu ağızlarında "tüketmek, tahrip etmek" anlamına gelen *yoy-* şeklinde kullanılageldiğini belirtir (Nişanyan, 2021: 967). Çakmak da kaleme almış olduğu *"Var" ve "Yok" Sözcüklerinin Morfolojik Kimliği* adlı makalesinde Türkçenin en eski metinlerinde (Orhon Yazıtları) dahi herhangi bir ses değişikliğine/ hadisesine uğramaksızın bugünkü şekliyle (yok) görebildiğimiz *yok* sözcüğünün "kaybol-, yok ol-" manasını veren *yod-* fiiliyle aynı kökten türediğini ve bu kökün "yok ol-" anlamına gelen *yo-* fiilinden başkası olmadığını ifade eder. Aynı zamanda *yok* sözcüğünün *yo-* fiilinden türeyişinde rol oynayan ekin de Eski Türkçe döneminden beri fiil köklerinden adlar türeten */-(I)K/* eki olduğunu ve *yok* sözcüğünün anlamına bakıldığında */-(I)K/* ekinin *yo-* "yok ol-" fiilinden "yok olmuş" anlamında bir sıfat türettiği bilgisini verir (Çakmak, 2013: 466). Gülensoy ise *yok* sözcüğünün Eski Türkçe sahasında uzun ünlülü yani *yooḳ (yōḳ)* "kötü, fena" biçiminde de kullanıldığını söyler. Ayrıca Nişanyan'ın verdiği *yodh-* fiilinin *yod-* ve *yot-* biçiminde olup "mahvolmak" anlamında kullanıldığını (yodun 'mahvolma', yodun 'bitmek, bitirmek'), *yok* sözcüğünün *yod-/ yot-*'tan geldiği yolundaki savın yanlış olduğunu, doğrusunun < *yō+k* olması

gerektiği iddaa eder (Gülensoy, 2007: 1153). Kısacası Gülensoy *yok* sözcüğünü **yo-* fiiline dayandırır ve sözcüğün *–k* eki ile türediğini belirtir. Clauson da ifadenin *ba:r* sözcüğünün karşıtı olduğunu aynı zamanda cümle içerisinde yaygın olarak yüklem görevini üstlendiğini ve yo:d kullanımından yola çıkarak sözcüğün **yo-* fiilinden *–k* ile yapılmış bir isim ya da sıfat olduğunu ifade eder[148] (Clauson, 1972: 895). Tekin de aynı şekilde sözcüğün kökünü "yok olmak, mevcut olmamak" anlamı veren **yo-* fiiline dayandırır ve kelimenin eylem sonucu adlar ve nitelikler türeten */-(U)K/* eki ile türetilerek ortaya çıktığını söyler (Tekin, 2016: 88). Gabain ise "mevcut olmamak" anlamına gelen *yok* sözcüğünün *bar* kelimesinin olumsuzu olduğunu söyler ve *anla yäk içkäk yoḳ* "orada şeytan ve vampir yok." cümlesinden hareketle ifadenin yüklem olarak kullanılışından bahseder (Gabain, 2007: 78). Ayrıca Gabain de *yok* sözcüğünün kökünü **yo-* fiiline bağlar ve köke eklenen *-ḳ* eki (-ḳ, -k; -uḳ, -ük vd.) vasıtasıyla yapılan isimlerin daha çok sıfat görevinde kullanılacağından bahseder (Gabain, 2007: 54). Erdal da "hiçlik, yokluk" [nothing(ness)] şeklinde tanımladığı *yok* sözcüğünün Orhon Türkçesi döneminden itibaren yaygın bir şekilde kullanıldığını ve sözcüğün "silmek, yok etmek (to wipe away, obliterate)" manasını veren *yod-* fiili ile bağlantılı olduğunu söyler. Bu konuyla ilgili olarak da yaygın bir ikileme olan "yok yodun" ifadesi ile Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen "yodug" (diaster) kullanımlarını örnek olarak verir. Erdal ayrıca bu etimolojinin "yok kurug" [empti(ness): yokluk, boşluk] ikilemesi ile daha olası hâle geldiğini ifade eder (Erdal, 1991: 257). Özetle, "yok" sözcüğünün oluşumu üzerine yaygın görüş kelimenin **yo-* fiilinden –k eki ile türemiş bir sıfat veya isim olduğudur.

Yok sözcüğünün kökeni ile birlikte kısa yahut uzun ünlülü (o/ ō) biçimde kullanımı da üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. *Yok* sözcüğünün kısa veya uzun ünlülü "yōḳ/ yoḳ" yazımı hususunda Tekin, Orhon Türkçesinde uzun */o/* ünlüsünün varlığının *yoḳ* sözcüğünün bazı yazıtlardaki farklı yazımından anlaşılabileceğini söyler ve genel olarak */Y/, /U/, /K/* harfleri ile yazılan bu sözcüğün seyrek olarak */YUUK/*, yani */o/* harfinden sonra */UK/* hece işareti[149] kullanılarak da yazılacağını ve bu durumda */o/* ünlüsünün iki kez yazılmış sayılıcağını ifade eder ve konuyu somutlaştırmak adına yazıtlarda geçen *yook* [yōk] "yok" örneğini verir (Tekin, 2016: 49). Tekin'in ifadesinden anlaşılacağı üzere sözcüğün yazıtlarda */YUK/* "yoḳ" ve */YUUK/* "yōḳ" hâliyle iki farklı biçimde geçmesi ifadenin uzun ya da kısa ünlülü olarak kullanım seyrini belirlemiştir. Clauson ise eserinde "yok" sözcüğünü uzun ünlülü

[148] A. Tietze de Clauson'un "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish" adlı eserine atfen "var sözcüğünün karşıtı, bulunmayan, olmayan" manasında kullanılan sözcüğün (yok/ yoh) "ETk. yōk < **yo-*" fiilinden isim yapan "–k" genişlemesi sonucu ortaya çıktığı bilgisini verir (Tietze, 2019: 391).

[149] */UK/* hece işareti */U/* ünlü işaretinden sonra */ok/* ya da */uk/* değerindedir: */YUUK/ yooḳ,* yani *yōḳ,* fakat */YUK/* ise genellikle *yoḳ* ifadesini karşılar (Tekin, 2016: 37).

olarak (yo:k) gösterir (Clauson, 1972: 895). Ağca da Erdal'ın "yo:k" sözcüğünü "-(O)k" ekli sözcükler arasında değerlendirdiği bilgisini verir[150] (Ağca, 2015: 85) (bkz. Erdal, 1991: 257).

En eski örnekleri bugünkü bilgimiz ışığında Orhon Yazıtlarında yoḳ/ yōḳ[151] şekliyle görülen kelime: *Ol amtı anyıġ yoḳ* (KT, G3) "O şimdi kötü değildir."; *Türk ḳaġan Ötüken yış olursar ilte buŋ yoḳ* (KT, G3) "Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur."; *Biziŋ sü atı toruḳ azuḳı yoḳ*[152] *erti* (KT, D39) "Bizim askerin atı zayıf, azığı yok idi" (Ergin, 1970: 1-12) Karahanlı Türkçesi sahasında da *yoḳ/ yōḳ* hâliyle varlığını sürdürmeye devam etmiştir: *kelir men barır men yorır men burun/ ajunuġ kezer men maŋga yoḳ orun* (KB XVI-747) (Arat, 1947: 91) "Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm; dünyayı dolaşırım, benim için yer-yurt yoktur." (Arat, 1998: 65); *Eşiçte çir yōḳ* (DLT, 162), "Tencerede yağ yok." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 141); *Kim ol yolluġ erse anıng yolı yok/ kim ol yolsuz erse angar kingrü yol* (AH, 411-412) "Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok; yol hakkı olmayana geniş yol vardır." (Tekler, 2020: 231). Kelimenin Kıpçak Türkçesinde ise "yok, mevcut olmayan" anlamına sahip olan *yoḫ, yoḳ* şekliyle (Toparlı, 2007: 326) kullanıldığı görülmektedir. Kıpçak Türkçesi sahasının en önemli eserlerinden biri olan Codex Cumanicus adlı eserde, *tolmaç yoḫ* (CC 121, 23) "Tercüman yok."; *kertilik bizde yoḳ-tur* (CC 124, 30) "Hakikat bizde yoktur." (Grønbech, 1992: 231) gibi örnekler *yok* yükleminin Kıpçak sahasındaki kullanımını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Kıpçak Türkçesinin bir diğer kolunu oluşturan ve belli bir dönem Suriye ile Mısır bölgelerinde hâkim dil olarak kullanılan Memlük Kıpçakçasında da durum farklı değildir. Memlük Kıpçakçasında da kelimenin aynı şekilde yani *yoḳ* hâliyle kullanılmaya devam edildiği görülür: *bolur anıŋ iḳrārı mecnūnlar iḳrārı kibi bolur taḳı kiçkesler iḳrārı kibi bolur, anlar kim 'aḳlı yoḳ müte'allik bolmas anıŋ birle bir ḥükm* (İM, 14a) (Toparlı, 1992: 154); *evde kişi yoḳ* (KK, 37b) (Toparlı vd., 1999: 40); *yoḳ anıñ teprenmege ṭāḳatı* (KE, 135a) (Eminoğlu, 2011: 134). Tarihî Kıpçak Türkçesinin günümüzdeki devamı niteliğinde olan ve çok geniş bir coğrafî alana yayılan günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ise *yok* kelimesinin kullanımı şu şekildedir: Kzk. *joḳ* 'var sözünün karşıtı, yok' (Koç vd., 2003: 179), Krg. *coḳ* 'yok; bulunmuyor; kayıp; hazır bulunmuyor' (Yudahin, 2011: 219), Kmk. *yoḳ* 'yok; mevcut değil, mevcut olmayan, hazır bulunmyan' (Pekacar, 2011: 398), Tat. *yuḳ* 'yok' (Enmetyanov vd., 2014: 350), Krç.- Malk. *coḳ* 'yok' (Tavkul, 2020: 133), Bşk. *yuḳ* 'hayır, yok;

[150] M. Erdal "yok" kelimesinin gelişimini, eserinin "The Formation of Deverbal Nominals" bölümünde "–(O)k" başlığı altında açıklamıştır.
[151] Yazıtlardaki */YUK/* ve */YUUK/* kullanım biçimine göre kelime *yoḳ* veya *yōḳ* şeklinde karşımıza çıkar.
[152] Bu kelime Kül Tigin Abidesi Doğu cephesinde 𐰴𐰺𐰃 yani */YUUK/* "yōḳ/yooḳ" şeklinde geçmektedir. Fakat, sözcüğün yazımında yararlanılan metne bağlı kalınmış ve bu nedenle sözcük tez çalışmasında *yoḳ* şeklinde gösterilmiştir.

önemsiz boş şey' (Özşahin, 2017: 744), Kklp. *joḳ* 'var olmayan şey, yok, mevcut değil' (Uyğur, 2019: 246), Kar. *yok, yoḫ* 'yok, olmayan; darlık, sıkıntı' (Çulha, 2006: 125). Dizilimden de anlaşılacağı üzere *yok* sözcüğü Kazak Türkçesinde *joḳ* şekliyle kullanılmaktadır. Bu durum tamemen Kazak Türkçesinde söz başında bulunan /*y*/'lerin /*j*/ sesine dönüşmesinden kaynaklanır (y- > j-). *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserde bu konu hakkında şu bilgiler verilir:

> J sesinin Türkçede aslî olarak bulunduğunu söylemek güçtür. Ancak diğer pek çok Kıpçak lehçesinde mevcut bulunan söz başındaki y'leri c'leştirme eğilimi Kazakçada neredeyse kurallaşmış hâldedir ve son dönemde özellikle yapay alfabe operasyonları neticesinde bu c'ler j'ye dönüştürülmüştür. Dolayısıyla Türkçede bulunmadığını söylediğimiz j, bugünkü Kazak yazı dilinde yoğun şekilde kullanılmaktadır (Koç ve Doğan, 2004: 45).

Yukarıda alıntılanan bölümde de bahsedildiği gibi standart Kazak dilinde kelime başında /*j*/ sesinin tercih edilmesi (yok~joḳ, yol~jol, yetim~jetim, yakın~jakın vb.) sözcüğün *joḳ* şekliyle kullanımını sağlamıştır. Bu durum Kazak Türkçesine çok yakın ve Kazak Türkçesi ile benzer ses özelliklerine sahip olan Karakalpak Türkçesi için de geçerlidir. Karakalpak Türkçesinde de söz başındaki /*y*/ sesini /*j*/ li kullanma eğilimi vardır[153] (yok~joḳ, yılan~jılan, yıl~jıl, yol~jol vb.). Kırgızcada ise Eski Türkçe döneminden beri kullanılagelen ön sesteki /*y*/ sesi /*c*/ sesine dönüşmüştür[154]. Bu durum az önce de değinildiği gibi Kıpçak grubu Türk Lehçelerinde /*y*/ sesinin /*c*/ye dönüşme eğiliminden kaynaklanmaktadır (y-> c-). Kırgız Türkçesi Kazak Türkçesinin aksine bu sesi /*j*/ ye dönüştürmemiş ve /*c*/ li şekilde kullanmaya devam etmiştir (yok~coḳ, yol~col, yakşı~cakşı, yakın~cakın yıldız~cıldız vb.). Karaçay-Malkar Türkçesinde de Ortak Türkçede ön seste bulunan /y/ sesi tıpkı Kırgız Türkçesinde olduğu gibi /c/ ye dönüşmüş ve bu şekliyle kullanılmıştır[155] (yok~coḳ, yıl~cıl, yürek~cürek, yol~col vb.). Kumuk, Tatar, Başkurt ve Karay Türkçelerinde ise diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinin aksine söz başında bazı kelimelerde bir *y->c-* ses değişimi olmamış ve bu lehçelerde /y/ sesi korunmuştur (Kmk[156].: yok~yoq, yol~yol, yürek~yürek, yılan~yılan, yıl~yıl,

[153] Karakalpak Türkçesinde y > j değişimi çok yaygın ve kurallı, sistemli bir ünsüz değişikliğidir. Sadece Türkçe kelimeleri değil, Arapça kelimelerin bir kısmını da bu sistemli değişikliğin içinde görürüz. (…) /ya/ (Kril: **я**), /yu/ (Kril: **ю**) ve /yo/ (Kril: ë) yarı diftonglu bazı örneklerde ise /y/'ler /j/ olmaz, kendisini korur (Uyğur, 2018: 72).

[154] Türkçe kelimelerde kelime başında bulunan /y/, diş eti-ön damak ünsüzü /c/ ye dönmüştür. Bu değişme, Kırgızcada oldukça düzenlidir: yakın > cakın, yıldız > cıldız, yigit > cigit, yürek > cürök, yarat- > carat-, yumuşak > cumşak, yardım > cardam vb. Bu ses, *bıyıl* 'bu yıl' ve *bıyak* 'bu taraf' gibi birleşik kelimelerde ikinci kelimenin başında korunmuştur (Çengel, 2020: 91).

[155] Eski Türkçede kelime başında bulunan *y* sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde *c* sesine değişmiştir: yap- > cab-, "örtmek", yal > cal "at yelesi", yalbar- > calbar- "yalvarmak", yamaġ > camav "yama", yamız > camız "kasık", yaruq > carıq "aydınlık, ışık", yadaġ > cayav "yaya", yay > cay "yaz", yek > cek "şeytan" (Tavkul, 2012: 898).

[156] Kelime başında /y-c/meselesi bakımından Kumuk Türkçesi /y/ tarafında olmakla birlikte bazı kelimelerde y>c değişmesi görülür: *cıy-* "toplamak", *cuw-* "yıkamak". Bu örneklerin ve taklidî kelimelerin (*cağılla-* "cıvıldamak; cıvıldaşmak" vb.) dışında Türkçe asıllı kelimelerin başında /c/ ünsüzü bulunmaz (Pekacar, 2012: 948).

yıldız~yulduz vb.; Tat[157].: yok~yuḳ, yol~yul, yıl~yıl, yıldız~yoldız vb.; Bşk[158].: yok~yuḳ, yol~yul, yılan~yılan, yıl~yıl, yıldız~yondoź vb.; Kar.[159]: yok~yoḫ/ yok, yol~yol, yıl~yıl/ yil/ il, yılan~ilan/ yılan, yıldız~yolduz/ yulduz vb.).

Günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerin bazılarında *y- > j- (c-)*ses değişimine uğrayarak *joḳ* veya *coḳ* şeklinde kullanılan kelime 13. yüzyıl itibarıyla Anadolu coğrafyasında bir yazı dili hâline gelen Oğuz Türkçesinde, Eski Türkçedeki kullanım biçimiyle yani *yoḳ* şekli ile mevcudiyetini sürdürmeye devam etmiştir. Oğuz Türkçesinin ilk evresi olarak kabul edilen Eski Anadolu Türkçesi sahasınında Âşık Paşa tarafından kaleme alınan Garibnâme adlı eserde *yoḳ* kelimesinin yer aldığı cümlelere sıklıkla rastlanır: *'Işk içinde her ki doğru yâr ola/ Ayrulık yok niçe kim 'ışk var ola* (Garibnâme, 1040); *Didiler muhtâcumuz yokdur aña/ Korkumuz yok kim uyavuz biz saña* (Garibnâme, 4174) (Yavuz, 2000: 74-217). Dönemin bir diğer önemli eseri olan *Dede Korkut Hikâyelerinde* de sözcüğün kullanımı *yoḳ* şeklindedir: *Neyleyeyim, bu yıḳılaçak ivde un yoḳ elek yoḳ…; Kimüñ ki oğlı ḳızı yoḳ…* (Özsoy, 2004: 43-44). Eski Anadolu Türkçesi sahasının önemli şairlerinden biri olan Yunus Emre'nin Dîvânında da kelime *yoḳ* şekli ile kullanılmıştır: *Ki sevdüğünden öte menzilün yok/ Asıl ma'nî budur söz keleci çok* (Yunus Emre Dîvânı, 6.a); *Irak düşenlerün îmânı yokdur/ Kı zîra sûretinde cânı yokdur* (Yunus Emre Dîvânı, 11.b) (Gölpınarlı, 1965: 4-7). 15. yüzyıldan itibaren imparatorluk coğrafyasında Eski Anadolu Türkçesinin yerini alan Osmanlı Türkçesinde de sözcüğün *yoḳ* şekliyle kullanıldığı görülür: *İrmege ṣubḥ-ı viṣāl-i yāre hergiz çāre yoḳ/ Bāḳıyā āfāḳı ṭutdı nāle-i şeb-girler* (Bâḳî Dîvânı, Gazeller 104/ 5) (Küçük, 2019: 165); *Fenāy-ı ʿāleme ey bü'l-heves şuʿūrun yoḳ/ Bu āh u girye nedir çarḫuñ inḳılābında* (Nâilî-i Kadîm Divânı, Na'tler, III/ 24) (İpekten, 1970: 37); *Bir yanar yoḳ benüm içün cigerümden ġayrı…* (Münşeāt-ı Nâbî, İ. 171) (Oktay, 2017: 132). Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi sahalarında *yoḳ* şekliyle kullanılan kelimenin günümüz Oğuz grubu Türk lehçelerinde ise kullanım şekli şöyledir: TT. *yok* 'bulunmayan, mevcut olmayan (nesne, kimse vb.), var karşıtı' (TS, 2011: 2599), Az. *yoḫ* 'yok' (Akdoğan,

[157] Tatar Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki y'ler c'ye döner: cil (yel), cidé (yedi), cim (yem), cir (yer), cır (yır), citéş- (yetiş-) (Buran ve Alyaka, 2001: 172). Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Tatar Türkçesinde ekseriyetle kelime başında bulunan ve kendisinden sonra /ı/ veya /i/ düz dar ünlü gelen y'ler c olur (y-> c-).

[158] Arslan, Vilmos PRÖHLE'den yapmış olduğu çeviride Başkurtçada y'nin Ufa bölgesindeki Tatarların dilindeki gibi bazen asıl y'ye, bazen asıl c'ye karşılık gelecek biçimde kullanıldığını söyler: yir "yer", yörö- "yürümek, gitmek", yaman "kötü", yan "yan/ taraf vb. (Pröhle, 2017: 266). Karagöz de kaleme almış olduğu makalede, Başkurt Türkçesinin Eski Türkçenin kelime başı **yı, yi** seslerini Türkiye Türkçesinde olduğu gibi genellikle koruduğunu ifade eder: *yıl, yil, yılı, yir, yimiş, yıy-, yıla-* vb. (Karagöz, 2011: 236).

[159] Kendisinden sonra dar-düz bir ünlü bulunduran kelime başı "y-" sesi hususunda Kıpçak lehçelerinin alt gruplarında durum farklıdır. Bu ses Kırgız ve Karaçaycada "c-", Kazak ve Karakalpakçada "j-" şeklindedir. Tatar ve Başkurt lehçelerinde "y-" korunmuştur. Bazen "c-"li şekiller görülebilir. Kumuk ve **Karay lehçelerinde** ise "y-" olarak karşımıza çıkar. Ancak, Karaycadaki bazı örnekler, Oğuzcadaki fonetik eğilimle paralellik gösterir. Hatta Türkiye Türkçesinde sadece /yI-/ lı olan bazı kelimeler bile Karaycada ya sadece /I-/ ya da hem /yI-/ hem /I-/ lı şekillerde olabilmektedir (Gülsevin, 2013: 218).

1999: 809), Gag. *yok* ‘yok’ (Kaynak ve Doğru, 1991: 261), Tkm. *yōk* ‘yok, var olmama, sahip olmama’ (Tekin vd., 1995: 703). Dizilimden de görüleceği üzere kelime günümüz Oğuz grubu Türk lehçelerinde herhangi bir ses değişimine uğramadan Eski Türkçe sahasındaki biçimi ile yani *yok* şekliyle varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Yok/ joḳ sözcüğünün tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ile günümüz Kıpçak ve Oğuz grubu Türk lehçelerindeki kullanım biçimlerine kısaca değindikten sonra şimdi de asıl konumuz olan “joḳ kelimesinin bir isim yüklem unsuru olarak Kazak Türkçesindeki kullanımı ve kelimenin Türkiye Türkçesine aktarımı” meselesi üzerinde duralım. Yukarıda da değinildiği gibi Türkiye Türkçesinde kelime başında bulunan /y/ lerin Kazak Türkçesinde /j/ sesine dönüşmesi ve bu durumun âdeta bir gramer kuralı hâline gelmesi neticesinde (yer~jer, yok~joḳ, yıl~jıl, yol~jol vb.) Türkiye Türkçesinde *yok* şeklinde kullanılan kelime Kazak Türkçesinde *joḳ* biçimini almıştır. Aslında günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinde /y/ sesinin ekseriyetle /c/ sesine dönüşmesi (y-> c-) eğilimi hâkim iken bu sesin Kazak Türkçesinde, Türkçede aslî olarak bulunmayan /j/ sesine dönüşmesi ve standart Kazakçada bu şekilde kendisine yer bulması dikkate değerdir. Fakat bu kullanım tüm Kazakistan coğrafyasında egemen değildir. *Çağdaş Kazak Türkçesi* adlı eserde bu konu şöyle ifade edilir:

> Kazak Türkçesinde kullanım tercihi genellikle /c/ sesi tarafında olsa da standart Kazakçada /j/ ile söylenmektedir, özellikle kuzey bölgelerinde /c/ yerine /j/ sesi kullanılmaktadır. Standart Kazakçada /j/ olarak söylenen ses, Doğu Kazakistan, Doğu Türkistan gibi bazı Kazak ağızlarında /c/ olarak söylenir (Biray vd., 2018: 38).

Sözcüğün Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesindeki sınıflandırma biçimleri de farklılık gösterir. Türkiye Türkçesi gramercilik anlayışında cümleler, aldıkları yüklemin isim veya fiil soylu bir sözcük olup olmaması durumuna göre *isim cümlesi* ve *fiil cümlesi* olarak ikiye gruba ayrılmakta ve yüklemi isim soylu bir sözcük ya da kelime grubu olan cümleler *isim cümlesi* olarak adlandırılmaktadır. Kazak Türkçesi gramerciliğinde ise ekseriyetle böyle bir anlayış yoktur. Kazak Türkçesinde cümleler değil, bizatihi yüklemin kendisi bir sınıflandırmaya tabî tutulur ve *bayandavış* adı verilen yüklem unsuru *isim yüklem* “esimdi bayandavış: isimli yüklem” ve *fiil yüklem* “etistikti bayandavış: fiilli yüklem” olmak üzere iki katagoriye ayrılır.[160] *Joḳ* kelimesi de Kazak Türkçesinde cümleye menfî anlam (yok, mevcut değil) katan bir isim yüklem unsuru olarak kabul edilir ve *joḳ* isim yüklem unsurunu alan cümleler tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi nesne alamaz. Daha önce de bahsi geçtiği üzere bu tür cümleler ilk

[160] Bazı dil bilimciler Kazak Türkçesinde *qurama bayandavış* yani *karma yüklem* adı verilen üçüncü bir yüklem türü olduğunu ifade etmektedir. Seyilbek İsayev gibi bazı dilciler qurama bayandawış “karma yüklem” konusunu *esimdi bayandawış* “isimli yüklem” ve *kürdeli bayandawış* “birleşik yüklem” konusu içerisinde ele alırken, Mevlen Balakayev, Şebiken Bekturov, Janna Tektiğul, Fawziya Şamşiyevna Orazbayeva gibi bazı dilciler ise konuyu ayrı bir başlık altında ele almaktadır (Yavuz, 2018: 182).

kez Balakayev tarafından incelenmiştir. Balakayev isim cümlesini bir cümle türü olarak değil, Rusçadaki gibi bir yüklem türü olarak görmüş, yüklemleri *fiil yüklem* ve *isim yüklem* olarak ikiye ayırmıştır. Ayrıca Balakayev *joḳ* sözcüğünün yüklem göreviyle kullanıldığı ifadeleri de isim cümlelerine dâhil etmenin mümkün olduğunu belirtmiştir (Karaca, 2017: 87). Sözcüğün bir ad yani isim cümlesinde yüklem görevine sahip olma işlevi hususunda benzer bir görüş de J. Deny tarafından ifade edilmiştir. Deny, *Yüklemi 'var' veya 'yok' kelimelerinden biri olan ad cümleleri* bahsinde hem yok olan hem de yokluk bildiren *yoḳ* kelimesinin isim cümlelerinde yüklem olarak kullanıldığı alanları şöyle sıralar:

1. Bir kavramın mutlak yokluğunu ifade ettiğinde: *Kimse yoḳ, şüphe yoḳ (-tur).*

2. Bir kavramın herhangi bir yerde yokluğu bildirildiğinde. Deny, bu maddenin hatırlatma bölümünde, mesele bir kavramın var olduğu özelliğini düşündürmeden yalnızca onun mahallileştirilmesi, onun nerede olduğunun bildirilmesinden ibaret ise *var* kelimesinin faydasız kaldığını, *yoḳ* kelimesinin ise yerini *değil* sözcüğüne bıraktığını ve bu durumda öznenin genellikle belirli, hüviyeti belirtilmiş (varlığı daha önceden bilinen) bir kavram olduğunu söyler. Ayrıca Fransızcada, Türkçede ve başka dillerde bu tarz bir kullanımda ek fiilden faydalanıldığı, [Evim bu derede (-dir) – Evim bu derede değil (-dir)] bununla beraber bazen bu ifadelerde bile *var* ve *yoḳ* sözcüklerinin kullanılabileceği bilgisini verir: *Efendi evde yoḳtur*.

3. Bir veya birçok kavrama mülk (ā'id) olan bir veya birçok belirsiz kavramların yokluğunu ifade ettiğinde. Deny bu maddenin hatırlatma bölümünde de iş sadece bir ad tamlaması kurmaya gelince *var* kelimesinin faydasız kalacağını ve *yoḳ* kelimesinin ise yerini *deẏil* kelimesine bırakacağını belirtir.

J. Deny, *yoḳ* sözcüğünün şimdiki zaman kullanımının dışında diğer zaman kiplerinde ise ancak *i- eksiltilmiş (nakıs) fiil kiplerinden biriyle beraber gelen bir ek-fiili olduğu zaman kalabileceğini söyler: *Bu cümle 'ālem yoġ iken (yoḳiken yerine) ol (Allah) var idi; Varsa pulun olurum ḳuluñ yoḳsa puluñ ḳapudır yoluñ* (Deny, 2012: 1199-1202). J. Deny'nin vermiş olduğu bu bilgiler *yok* sözcüğünün Türkçede bir isim yani ad cümlesinin yüklemi olarak kullanıldığı yerleri göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Qazirgi Qazaq Tili adlı eserde de *"bar", "joḳ" Sözderiniñ Bayandavış Qızmetinde Jumsaluvı* (bar ve joḳ Sözlerinin Yüklem Görevinde Kullanılışı) bölüm başlığı altında "joḳ" sözcüğünün tıpkı "bar" sözcüğü gibi cümle içerisinde ekseriyetle yüklem görevinde kullanıldığı bilgisi verilir. "bar" ve "joḳ" sözcükleri yüklem olarak kullanıldığında özne görevinde

kullanılan adın (varlık, eşya, nesne vb.) nerede, kimde, neyde olup olmadığını (varlık ve yokluğunu) bildirir. “Bar” ve “joḳ” sözlerinden oluşan yüklemler üçüncü şahıs çekiminde her zaman cümlenin sonunda, genellikle de özneden sonra getirilmektedir. Ayrıca, “joḳ” sözü geçmiş zaman bildiren bir sıfat fiil ile bir araya geldiğinde cümlede *kürdeli bayandavış* yani birleşik bir yüklemi de oluşturabilir: Ol arḳan **izdegen joḳ**, ḳursav **izdegen joḳ**, … kim ekenin **bilgen joḳ**, vb. (Balaqayev ve Sayrambayev, 2003: 126-127).

Joḳ sözcüğü Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine ekseriyetle *yok* (yok, mevcut değil) manası ile aktarıldığı hâlde gerek cümle bağlamı gerekse de sözcüğün cümle içerisinde üstlendiği göreve bağlı olarak kelimenin Türkiye Türkçesine farklı aktarımlarına da rastlanabilmektedir. İşte tezin bu bölümünde *joḳ* sözcüğünün aldığı eklerle birlikte Kazak Türkçesindeki kullanımı ve kelimenin Türkiye Türkçesine nasıl aktarılabileceği örnek cümleler üzerinden gösterilmeye çalışılacaktır.

6.1. “Joq” Kelimesinin Kullanımı (Şimdiki Zaman – Geniş Zaman Çekimi) ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde bir isim yüklem unsuru olan ve ekseriyetle yalın hâlde bulunan *joq* kelimesi Türkiye Türkçesine *yok* şeklinde aktarılır ve bu kullanım Türkiye Türkçesinde isim cümlesini meydana getirir.

• Oğan bala kötermediñ dep ökpeleytin de jayı joq. (B., s.5)

“Ona çocuk doğurmadın diye surat asmasının da bir anlamı yok.”

• … oğan bitken mal men basta şığın joq. (B., s. 5)

“… ona ait hayvan ile insandan kayıp yoktur.”

• Birge tuvğanmen, birge ölmek joq… (B., s. 8)

“Birlikte doğduysak da birlikte ölmek yok…”

• Änşeyinde tırs etpey otırğan tılsım üydiñ işinde qazir ıssı sorpanı bappen soraptağan ıssıldan basqa dıbıs joq. (B., s. 11)

“Genellikle gürültüsüz olan sessiz, sakin çadırın içinde şimdi sıcak çorbanın yavaşça höpürdeterek içilmesi dışında hiçbir ses yok.”

• Marjannıñ qartañ şeşesi qaza boldı ekennen basqa oyı joq. (B., s. 11)

“Marjan’ın ihtiyar annesinin vefat etmiş olduğu ihtimalinden başka aklında bir düşünce yok.”

• — Söziñizdiñ bötendigi joq. (B., s. 13)

“— Sözünüzde bize tuhaf gelen bir şey yok.”

• Balpan bayda äli ün joq. (B., s. 13)

“Balpan Bay’da hâlâ bir ses yok.”

• Darjannıñ şamalıda söz bastaytın qulqı joq. (B., s. 18)

“Darjan’ın söze başlamak gibi bir niyeti yok.”

• Onıñ bötendigi joq. (B., s. 19)

“Bu durumun bize yabancı gelen bir tarafı yok.”

• Şır aynala kökjiyekte jürginşi körinbeytin jer joq. (B., s. 25)

“Ufukta yolcu görünmeyen bir yer yok.”

• Dastarqannıñ saltanatında da qapı joq. (B., s. 26)

“Sofranın zerafetinde de kusur yok.”

• Köjesiniñ qatığı joq… (B., s. 32)

“Çorbasının katığı yok…”

• Biraq bul jolı manağıday abır-sabır jüris, kev-kev äñgime joq. (B., s. 32)

“Fakat, bu sefer az önceki gibi gürültülü patırtılı yürüyüşler, bıdır bıdır sohbetler yok.”

• Bäsekege atalı avıldardıñ bäri de at qosıptı, mınavı bılay, mınavı olay deytin eşteñesi joq… (B., s. 32)

“Yarışmaya itibarlı köylerin tamamının atları katılmış, bu böyle, şu şöyle demenin hiçbir anlamı yok…”

• … al mınav aynalasındağı birevleri közderin sürtip, birevleri işterin ustap, endi birevleri betin şımşıp, qıran-topan bop qırıla külip jatqan köp halıqtıñ nemenege qağanağı qarq, sağanağı sarq bola qalğanında onıñ şaruvası joq. (B., s. 33)

“… çevresindeki bazı insanların gülmekten yaşaran gözlerini silip bazılarının ise gülmemek için kendilerini zor tutup yanındakilerin yanaklarını sıkarak kahkahalar atmasıyla ve çok sayıda insanın bu şekilde eğlenmesiyle onun bir işi yok.”

• Uyalıp, ersi iymeñşektegen tört-bes jigit bolmasa, jurt köñilinen şıqpağan jigit joq. (B., s. 37)

"Utanıp çekinen dört beş delikanlıdan başka halkın takdirini kazanmayan delikanlı yok."

• Şübämiz joq… (B., s. 39)

"İtirazımız yok…"

• Üylerde duv-duv äñgime atımen joq… (B., s. 42)

"Çadırlarda bıdır bıdır sohbetler hiç yok…"

• Ol üşin osılay şaba bergennen, mınav kök nil avanıñ kümis tolqınına kümp-kümp jüze bergennen asqan baqıt joq. (B., s. 46)

"Onun için böyle dört nala koşmaktan, mavi çivit havanın gümüş dalgalarına güp güp diye dalıp yüzmekten daha büyük bir mutluluk yok."

• Al bul basqa attardıñ aldına tüskenmen janı jay tabatın bäribir ol joq… (B., s. 47)

"Bu, başka atların önüne geçse bile bu durumun zerre kadar önemi yok…"

• Oqşav, dara şıqqan eşqaysısı joq. (B., s. 49)

"Öne çıkan, diğerlerinden ayrılan herhangi bir at yok."

• Kasar mergen qum üstinde qumırsqa jorğalap kele jatqanın sıbısınan bile qoyatın añşıl, biraq jurttıñ ne oylap, ne qoyatınında atımen jumısı joq. (H.D.H., s. 59)

"Nişancı Kasar kum üstünde karıncanın yavaşça yürümesini sesinden anlayabilen (bir) av düşkünü fakat halkın ne düşünüp ne yaptığıyla işi yoktur."

• Qay quzdan bas alıp, qanşa jartasqa aybat şegip, qanşa qoy tastıñ basınan qarğıp ötkenimen jumısı joq. (H.D.H., s. 59)

"Hangi dereden çıkıp kaç tane kayayı boylayıp ne kadar iri taşın üstünden sıçrayarak geldiğinin önemi yok."

• Biraq endi keri ağatın suv, qayta bastaytın dävren joq. (H.D.H., s. 60)

"Fakat şimdi geriye akan su, yeniden başlayacak zaman yok."

• Siypalap körip edi, qanjardıñ özi jım-jılas joq… (H.D.H., s. 62)

"Eliyle yokladı, hançerden hiçbir iz yok…"

• Jibek perdeniñ ar jağınan emis-emis tüsken şırağdannıñ suyqılt nurınan basqa eşteñe joq. (H.D.H., s. 62)

“İpek perdenin diğer tarafında şamdanın zayıf ışığından başka hiçbir şey yok.”

• Köşelerinde qıbır etken eşkim joq. (H.D.H., s. 62)

“Sokaklarında hareket eden hiç kimse yok.”

• Mınav selk eter dıbısı joq… (H.D.H., s. 62)

“Sesi yok…”

• Endi, mine, ara-tura alıs elderden keletin elşi-javşı bolmasa, saliyhalı mäjilis te joq, aqıl jarıstırar, aybar talastırar mäjilistesi de joq. (H.D.H., s. 64)

“Şimdi işte, ara sıra uzak memleketlerden gelen elçiler olmasa ağırbaşlı meclisler de yok, akıl yarıştırıp ihtişamını yarıştıracağı meclisi de yok.”

• — Jañğız balamdı arıstannıñ avzına, zımıstannıñ tübine jiberer jayım joq. (H.D.H., s. 68)

“— Tek oğlumu aslanın ağzına, zulmün dibine gönderecek hâlim yok.”

• Biraq jüzinde mäymöñkeliktiñ, aldap şığarıp salayın degen ayarlıqtıñ nışanı atımen joq. (H.D.H., s. 74)

“Fakat yüzünde ne misafirperverliğin ne de kandırıp göndereyim tarzında bir kurnazlığın emaresi yok.”

• Şıñğıs hannıñ kekesin külkisinen de, oqta-tekte qiyığın salıp ötetin jımısqı közderinen de imanı seskenip turğan Şiydürge joq. (H.D.H., s. 74)

“Cengiz Han’ın alaycı gülüşünden de arada sırada kendisini belli belirsiz süzen hilekâr gözlerinden de Şiydürge’nin korktuğu yok.”

• Ol ne tulğasında, ne kelbetinde kisi tuşınar körki joq, ne aldına kelgendi ä degennen mısı basatın asıp jatqan ızbarı joq… (H.D.H., s. 74)

“Onun ne dış görünüşünde ne de simasında bir güzellik yok, karşısına geleni korkutacak etkide sert bir yüzü de yok…”

• Sarı ala şatırdıñ işi tolı adamnıñ eşqaysısında ün joq. (H.D.H., s. 75)

“Sarı ala çadırın içini dolduran adamların hiçbirisinde ses yok.”

• Eşqaysısınıñ betinde «bul qalay boldı?» — degen dağdarıs oy joq… (H.D.H., s. 75)

“Hiçbirinin yüzünde “Bu nasıl oldu?” diye bir şaşkınlık yok…”

• Ne äri ötken, ne beri ötken eşkim joq. (H.D.H., s. 76)

“Ne öteye ne de beriye giden hiç kimse yok.”

• Aylapat keñ bölmede şaldıñ ızıñday şıqqan salğırt davısınan basqa ün joq. (H.D.H., s. 78)

“Büyük odada yaşlı adamın vızıltı gibi çıkan cansız sesinden başka ses yok.”

• Appaq borday betinde bir tamşı qan joq. (H.D.H., s. 79)

“Bembeyaz tebeşir gibi yüzünde bir damla kan yok.”

• Aralarında Şiydürge joq. (H.D.H., s. 85)

“Aralarında Şiydürge yok.”

• … jasıl töbelerdiñ böksesin tesip jüzdegen jer oşaqtar qazıp, buvın burqıratıp as tüsirip, qımız sapırıp, şarap jutıp, şat-şadıman bop jatqan şapqınşılarmen şaruvası joq. (H.D.H., s. 85)

“… onların yeşil tepelerin sırtlarında delikler açarak yüzlerce yer ocakları kazıp dumanlar çıkararak yemek pişiren, kımız karıştırıp şarap içerek neşelenen istilacılarla bir işi yok.”

• Suluvdıñ tula boyında qaruv jasırarday qaltarıs atımen joq. (H.D.H., s. 88)

“Güzelin vücudunda silah saklayacak gizli hiçbir yer yok.”

• Qudıqşıda o da joq. (Ş., s. 94)

“Kuyucuda o da yok.”

• Qudıqşınıñ qıran-topan qızıqqa belşeden batqan berekeli ömiri joq. (Ş., s. 97)

“Kuyucunun çok mutlu bir hayatı yok.”

• Eşkimge jılı şıray, oñ qabağı joq. (Ş., s. 99)

“Hiç kimseye güler yüzü, sıcak bir davranışı yok.”

• Järmeñkege barıp satıp alğan janım joq… (Ş., s. 99)

“Pazara gidip satın aldığım canım yok…”

• Üy işi onıñ ne isteyin dep otırğanın bile almay añ-tañ, eşbirinde ün joq. (Ş., s. 99)

"Ev halkı onun ne yapmak istediğini anlamadığından şaşkın, hiç kimse de ses yok."

• Şalqar dävletke keneltpese de, bala-şağanıñ qarnın aşırtpağan ata käsipten qol üzgennen opa tapqan ol joq. (Ş., s. 100)

"Çok zenginliğe kavuşturmasa da çoluk çocuğu aç bırakmayan baba mesleğininden el çekmenin hayrı yok."

• Tas töbesine nayzaday töngen qara üñgirde tek arqannıñ dir-dir dıbısınan basqa ün joq. (Ş., s. 105)

"Tam tepesine mızrak gibi inen kara kuyuda sadece urganın sürtünme sesinden başka ses yok."

• Alaqanday şuqırdıñ aynalasındağı kün sayın böksesi bultıyıp köterile tüsken kör tömpekten basqa köz quvanış ta joq. (Ş., 109)

"Avuç içi kadar çukurun etrafında her gün kabarıp yükselen mezar gibi tepecikten başka sevinecek bir şey de yok."

• Jer tübinen qozğalğan köşeli äñgime sirä joq. (Ş., s. 112)

"Yer altını konuşmaktan başka samimi sohbetleri de yok."

• — Kevek joq. (Ş., s. 115)

"— Boşluk yok."

• İyeginde tuqıl joq… (Ş., s. 120)

"Çenesinde diş yok…"

• Alımı joq, berimi joq… (Ş., s. 122)

"Kârı yok zararı yok…"

• Biraq mınav aq tağanaq ala qırda teñizge quyatınday özen atımen joq. (Ş., s. 127)

"Fakat, şu serçe gibi ala bozkırda denize dökülen akarsu diye bir şey de yok."

• Kün ekindige tayanğanda qayta tartıp edi, işinde eşteñe joq… (Ş., s. 130)

"Gün ikindiye yaklaştığında yeniden çekmişlerdi, içinde hiçbir şey yok…"

• Tömennen läm-mim dıbıs joq. (Ş., s. 130)

"Aşağıdan hiçbir ses yok."

• Ün qatar, javap qaytarar eşkim joq. (B.T., s. 136)

“Sese cevap veren hiç kimse yok.”

• Mañayında eşteñe joq. (B.T., s. 137)

“Etrafında hiçbir şey yok.”

• Tapal sarınıñ börimen isi joq… (B.T., s. 140)

“Bodur sarının kurt ile işi yok…”

• Arqasındağı, tirsegindegi toqım oyğan, şöp jırğan jaraqattarınıñ bärine de üşkirip, är türli şöp tağıp edi, däl qazir tula boyında avırsınatın jeri joq. (B.T., s. 142)

“Sırtındaki, dizindeki keçe palanın oyduğu, otların çizdiği yaralarının tamamı kuruyup her türlü otu tatmıştı, şimdi vücudunda ağrıyan bir yeri yok.”

• Jurtta es joq. (B.T., s. 144)

“İnsanlarda akıl yok.”

• Alañdaytın eşteñe joq… (B.T., s. 146)

“Endişelenecek hiçbir şey yok…”

• Tula boyında bir tamşı ter joq… (B.T., s. 146)

“Tüm vücudunda bir damla ter yok…”

• Güj-güj urıstıñ da qajeti joq. (B.T., s. 147)

“Gümbür gümbür çekişmenin de bir gereği yok.”

• Soñında jaqın jerde düsir joq. (B.T., s. 148)

“Arkasında yakından gelen bir ses yok.”

• Artta şamalı jerde düsir joq. (B.T., s. 155)

“Arkada kısa bir mesafede gürültü patırtı yok.”

• Aldında at joq. (B.T., s. 155)

“Önünde at yok.”

• Eki ayaqtılarda es joq. (B.T., s. 155)

“İki ayaklılarda hiç akıl fikir yok.”

• Eldiñ ayqay-şuvında esep joq. (B.T., s. 155)

"İnsanların bağırış çağrışlarının haddi hesabı yok."

• Tapal sarınıñ onımen şaruvası joq. (B.T., s. 156)

"Bodur sarının onunla bir işi yok."

• Bunıñ bäygeden ozğanına quvanbağan kisi joq. (B.T., s. 157)

"Bunun at yarışında birinci olmasına sevinmeyen insan yok."

• Bärinen de tapal sarınıñ quvanışında şek joq. (B.T., s. 157)

"Herkes bir tarafa bodur sarının çok sevindiğine şüphe yok."

• Mañayda eşqanday dıbıs jok. (B.T., s. 158)

"Etrafta hiç ses yok."

Kazak Türkçesinde geçen "ne … ne …. joq" ifadesi Türkiye Türkçesine "ne … ne … var" şeklinde aktarılır. Çünkü Türkiye Türkçesinde *ne .... ne ...* bağlacı ile birbirine bağlanan unsurlar biçim bakımından olumlu, anlam bakımından ise olumsuzdur: *Ne gelen ne giden var*. (Gelen de yok giden de yok.) vb. Bu nedenle Kazak Türkçesinde "ne … ne …. joq" yapısını içeren cümleleri Türkiye Türkçesine aktarırken bu hususa dikkat etmek gerekir. Kazak Türkçesinde ise *ne ... ne ...* sıralama bağlacı bağlama grubunda olumsuz anlamlı ögeleri birbirine bağlamakla birlikte, söz konusu unsurlar olumsuz yapıdadır. Yani, bağlanan unsurlar biçim bakımından da anlam bakımından da olumsuzdur: *ne kelmediñ ne telefon soqpadıñ* "gelmedin de aramadın da" (Koç ve Doğan, 2004: 318).

• Üyiniñ işinde de, sırt jurtqa da **ne tätti, ne qattı tili joq**. (Ş., s. 101)

"Çadırının içinde de dışarıda da ne tatlı ne de sert bir dili vardı."

• — «Qırıq astavmen» eki ortada **ne sor, ne kebir joq**, qara jon. (Ş., s. 115)

"— Kırk Astav ile" (Kırk Oluk) iki yer arasında ne tuzlu arazi ne de kara toprak var."

6.2. "joq + eken" İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde ek fiilin duyulan geçmiş zamanı *–ken* ekiyle yapılır (Tamir, 2012: 457). *e-* yardımcı fiilinin duyulan geçmiş zaman çekimi olan *eken* (e+ken < er+ken) yapısının Türkiye Türkçesindeki karşılığı ise *i-miş* şekliyle sağlanmaktadır. Kazak Türkçesinde *eken*

sözcüğü her zaman isimden ayrı yazılır. (bar eken, ras eken vb.) Yani Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kısmî de olsa bir ekleşmeye uğramaz. (var imiş/ varmış, genç imiş/ gençmiş vb.) Aynı durum Kazak Türkçesinde menfilik ifade eden *joq* sözcüğü için de geçerlidir. *Eken* yapısı daima *joq* sözcüğünden sonra gelir ve ekseriyetle eksiz olarak kullanılır. (joq eken) *Joq eken* kullanımının Türkiye Türkçesine aktarımı *yok imiş/ yokmuş* şeklinde yapılmaktadır.

• Baqsa, mınav jav qorşağan alaqanday älemde Şiydürgeden jaqın, Şiydürgeden qımbat eşkimi joq eken. (H.D.H., s. 82)

"Fark etti ki, şu düşmanın kuşattığı avuç içi kadar dünyada Şiydürge'den yakın, Şiydürge'den değerli hiç kimsesi yokmuş."

• — Apıray, mına bayda iman joq eken… (Ş., s. 118)

"— Vay be, şu zenginde iman yokmuş (şu zengin imansızmış)…"

6.3. "joq + edi" İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekimi) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *–di* ekiyle yapılır (Tamir, 2012: 456). *e-* yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi olan *edi* (e + di < er + di) Türkiye Türkçesine *idi* şeklinde aktarılmaktadır. Kazak Türkçesinde *edi* sözcüğü genellikle kendisinden sonra geldiği isimden ayrı yazılır[161] yani çoğu zaman Türkiye Türkçesindeki gibi bir ekleşmeye uğramaz. (üy edi "evdi", ädemi edi "güzeldi" vb.) Bu durum *joq edi* yapısı için de geçerlidir. *Joq edi* kullanımı Türkiye Türkçesine *yok idi/ yoktu* şeklinde aktarılır.

• Biraq onıñ osı qara kör quvıs pen bir şökim surqay ömirinen bögde oylaytın da eşteñesi joq edi. (Ş., s. 97)

"Fakat onun bu zifirî karanlık çukur ile fiske kadar değersiz ömrünün dışında düşünecek de hiçbir şeyi yoktu."

• Ol hantalapay oynap, qağanağı qarq, sağanağı sarq bop jürgende osı bügin utsañ, erteñ utılatın it jığıs oyın tek asıqpen tınbay, bükil ğumırına ketetinin bilgen joqtı. (Ş., s. 98)

[161] Tez çalışmasında "*bar + edi"* başlığının dipnot bölümünde bahsedildiği gibi seyrek de olsa bazı edebî eserlerde *edi* fiilinin başındaki *e-* sesini düşürerek isimlere bir ek olarak geldiği de görülür. Bu kullanımda *-di eki* eklendiği isme ünlü ve ünsüz uyumuna uyumlu bir şekilde getirilir (joq edi~joktı, bar edi~bar-dı, jas edi~jas-tı).

"Aşık oyunu (hantalapay: bir tür aşık oyunu) oynayıp tasasız bir şekilde devam eden hayatın bugün ütüp yarın ütülen, berabere kalınan bir aşık oyunuyla bitmeyeceğini, bütün ömrü boyunca devam edeceğini bildiği yoktu."

• Seyistiñ qolına kelgesin de alğaşında munıñ qaramen isi bolğan joq edi… (B.T., s. 150)

"Seyis'in eline ilk geldiğinde de bunun diğer hayvanlar ile işi yoktu…"

6.4. "joq + soru eki" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

joq + soru eki yapısı Kazak Türkçesinde menfi bir isim yüklem unsuru olarak kabul edilen *joq* sözcüğünün soru biçimini oluşturur ve Türkiye Türkçesine "yok mu?" şeklinde aktarılır. Kazak Türkçesinde soru ekleri aynı zamanda bir isim işletim ekidir ve isim soylu sözüklerden sonra da getirilebilir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kendisinden önce gelen isimden her zaman ayrı yazılır. (joq pa?, üy me?, bar ma? vb.) Kazak Türkçesinde soru eki; sonu ünlü veya '*l, r, v, y'* ünsüzlerinden birisi ile biten sözcüklerden sonra **ma, me**; sedasız yani ötümsüz ünsüzlerden birisi ile biten sözcüklerden sonra **pa, pe**; sonu '*m, n, ñ, z'* sedalı yani ötümlü ünsüzlerinden birisi ile biten sözcüklerden sonra ise **ba, be** şeklinde getirilir. *Joq* sözcüğü ötümsüz (sedasız) bir ünsüz olan 'q' ünsüzü ile sona erdiği için kelimeden sonra *pa* soru eki getirilmelidir.

• Köşelerinde qıbır etken eşkim joq pa? (H.D.H., s. 62)

"Sokaklarında hareket eden hiç kimse yok mu?"

Joq sözcüğü kendisinden sonra zamir menşeli şahıs eklerini alabilir. Bu durumda soru eki *joq* sözcüğüne gelen şahıs ekinin son sesine uygun olarak getirilir.

• Erteñ barmız ba, joqpız ba? (H.D.H., s. 83)

"Yarın var mıyız, yok muyuz?"

6.5. "türi joq" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

"türi joq" yapısı Kazak Türkçesinde bir isim yüklem unsurudur ve ifade Türkiye Türkçesine *"gibi değil/ -e benzemiyor/ -dığı yok/ -acak gibi değil"* şeklinde aktarılır.

• Kerme basındağı jigitterdiñ de attarına közderi tüsetin türi joq… (B., s. 28)

"Atların bağlı olduğu ipin başında duran delikanlıların da atlarına baktıkları yok…"

• Äytevir, bügin bul avıldıñ tınış uyıqtar türi joq. (B., s. 32)

"Nihayet, bugün bu köy rahat uyuyacak gibi değil."

"Nihayet, bugün bu köy rahat uyuyacağa benzemiyor."[162]

• … aranı aşılıp alğan joyqın seldiñ sar tegeştey şahardan sav-tamtıq qaldırar türi joq. (H.D.H., s. 66)

"… geniş duvarları yıkıp açan şiddetli sel büyük bir çanak gibi olan şehirde sağlam bir yer bırakacak gibi değil."

• Bunıñ şamalıda bavırı jazılar türi joq. (B.T., s. 145)

"Bunun daha ciğerleri açılacak gibi değil."

Kazak Türkçesinde kullanılan *türi joq* yapısı Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde yani *şimdiki zaman çekiminin olumsuz biçimi*yle de aktarılabilmektedir.

• Ne de bolsa, sol jegi munıñ jigeri turalap qalğan tuğır bolmaq tügili, orğa qulap mertikken asqaq esek bolsa da, savırına temirdey qadalıp, şaptırmay qoyar türi joq. (Ş., s. 125)

"Her ne ise, sol tarafı gücü tükenmiş bir sütçü beygiri gibi olmak şöyle dursun derin bir çukura düşüp sakatlanan aksak bir eşek dahi olsa sağrısına demir gibi saplanıp koşmasını **engellemiyor.**"

• Jaña iyesiniñ jüzine qanşa javtañdap qarağanmen, jılı ray bayqaytın türi joq. (B.T., s. 137)

"Yeni sahibinin yüzüne ne kadar yalvarırcasına baksa da merhametli bir tavrını **gözleyemiyor.**"

[162] Cümle Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine iki şekilde de aktarılabilmektedir.

6.6. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" yahut "Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* yapısı görülen geçmiş zaman kipinin olumsuz biçimini, *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* yapısı ise şimdiki zaman kipinin olumsuz şeklini oluşturduğu ve her iki kullanım da bir fiil yüklem unsurunu (etistikti bayandavış) meydana getirdiği hâlde[163] bu ifadelerin geçtiği cümleler Türkiye Türkçesine aynı zamanda isim cümlesi türünde de aktarılabilmektedir. Bu durumun başlıca sebebi, Türkiye Türkçesinde *yok* kelimesinin çekimde sadece menfi bir isim yüklem unsurunu meydana getirirken aynı ifadenin (joq) Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zaman ve şimdiki zaman kiplerinin olumsuz biçimlerinde de kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Kısacası *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* ve *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* kullanımları içerisinde geçen *joq* kelimesinin Türkiye Türkçesinde tek bir kullanım alanının olması (yok: bulunmayan, mevcut olmayan, yok), *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + **joq** + I. tip kişi eki* ve *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + **joq** + I. tip kişi eki* yapılarının geçtiği cümlelerin Türkiye Türkçesine fiil cümlesinin yanı sıra bir isim cümlesi şeklinde de aktarımını sağlamıştır.[164] Yukarıda değinildiği gibi bu yapılar Kazak Türkçesinde bir fiil yüklem unsurunu meydana getirmesine rağmen bu yapıların yer aldığı cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımının isim cümlesi şeklinde de olabilmesi tezde bu konuya ayrı bir başlık açılmasını gerekli kılmıştır. Tezin bu bölümünde *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* ve *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* yapılarının kullanıldığı cümlelerin Türkiye Türkçesine farklı aktarım şekilleri maddeler hâlinde ele alınacaktır.

---

[163] *Qazaq Tili Grammatikası* adlı eserde Kazak Türkçesinde fiilden yüklem "etistikti bayandavış" yapmanın yollarından biri olarak: *Sıfat fiil şeklindeki birleşik yüklemler –gen, -ar, -er, -r, -atın, -etin, -itin* ve *–maq, -mek, -day, -dey* eklerini alarak sıfat fiil olur ve ek olarak:

- *e-, de-* yardımcı fiiliyle (e-, de- kömekşi etistikler)
- *olsa gerek, olmalı* yardımcı fiiliyle (bolar, şığar kömekşi etistikler)
- ***yok*** sözcüğü ile (**joq sözi)**
- *galiba, sanki* kipleri ile (siyaqtı, tarizdi modal sözderi) yapılarından birini alır, bilgisi verilir (Erdembekov vd., 2019: 178).

[164] Bu yapıların Türkiye Türkçesine aktarımında *yok* kelimesi kullanılmak isteniyorsa yapılar aşağıda da belirtildiği gibi Türkiye Türkçesine *fiil + –dIğI yok, fiil + -mIş değil veya fiil + -An yok* şeklinde aktarılabilir, ancak aktarımda *yok* kelimesine yer verilmeyecek ise o zaman bu yapıların çekimli bir fiil şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılması gerekmektedir.

6.6.1. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" ve "Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" Yapısının Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi yahut "Fiil + -dIğI yok" Şeklinde Aktarımı

Kazak Türkçesinde kullanılan *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq+ I. tip kişi eki* ve *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* yapıları Türkiye Türkçesine cümlenin bağlamına dayalı olarak fiil cümlesi şeklinde aktarılabildiği gibi *fiil + -dIğI yok* şeklinde de aktarılabilmektedir.

Aşağıda yer alan cümlelerde geçen *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq+ I. tip kişi eki* ve *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* yapıları Türkiye Türkçesine *fiil + -dIğI yok* şeklinde aktarılmıştır.

• Söytse de munıñ Marjannan basqa äyeldiñ köylegine qolı tiyip körgen joq. (B., s. 7)

"Bununla birlikte onun Marjan'dan başka hiçbir kadının elbisesine elinin değdiği yok."

• Sağan atasız, dävletsiz kisi quda tüsip jatqan joq. (B.,s. 8)

"Sana soyu sopu belli olmayan, varlıksız kişinin dünür düştüğü yok."

• Änşeyinde äri iyterip, beri jığıp jürse de, künde-künde kelip bosağa tozdırıp jatqan joq qoy… (B., s. 9)

"Öylesine ileri geri hareket etse de her gün gelip eşiği eskittiği yok ya…"

• Balpan bay Ajardıñ atın qaşan aytar eken dep tıqırşı kütip edi, qonaq ol jayında til qatqan joq. (B., s. 16)

"Balpan Bay Ajar'ın adını ne zaman söyleyecek diye sabırsızlanıp duruyordu, misafirin o konu hakkında bir şey dediği yok."

• Biriñizdi biyik, biriñizdi alasa körip alalap jatqan biz joq. (B., s. 19)

"Birinizi yüksek diğerinizi alçak görüp bir ayrım yaptığımız yok."

• Äyel jağı atımen köz ilindirgen joq. (B., s. 24)

"Kadınlar tarafında hiç kimsenin uyuduğu yok."

• Dastarqan jiynalıp, dalağa şıqqanda da eşkim manağıday qızuv äñgimege berilip, qızıl keñirdek talasqa tüsken joq. (B., s. 32)

"Sofra toplanıp dışarı çıkıldığında da hiç kimsenin az önceki gibi hızlı bir sohbete dalıp hararetli bir şekilde tartıştığı yok."

• Ol özine nege soyıl tiygenin, mınav alaman-asır ayqay-süreñniñ soñı nemen tınarın, bul ölgen soñ eki ruvlı eldiñ işine qan qatıp, birin-biri oqtı közderimen atısıp öterin, mınav qara şekesinen bastap qaptap jayılıp kele jatqan avır zildiñ atı ajal ekenin - eşteñeni bilgen joq… (B., s. 48)

"Onun kendisine niçin sopayla vurulduğunu, şu eğlenceli kalabalığın bağırış çağırışlarının sonunun nereye varacağını, o öldükten sonra iki soy arasındaki husumetin artacağını, birbirlerini öfkeli gözlerle vuruşup öldüreceklerini, şu kara şakağından başlayarak her yanını sarıp yayılan ağırlığın adının ecel olduğunu kısacası hiçbir şeyi bildiği yok…"

• Jan-jaqtan at sabıltıp jeksurın habar jetkizgen şabarmandardıñ eşqaysısına läm-mim til qatqan joq. (H.D.H., s. 68)

"Dört bir yandan at koşturup kötü haberler getiren habercilerin hiç birisine bir şey söylediği yok."

• Quljannıñ üyi köşip kelgen soñ pälen kün boyı Hanımnıñ qolınan oymaq tüsken joq. (Ş., s. 101)

"Kuljan'ın çadırı göçüp geldikten sonra bütün gün Hanım'ın elinden yüksüğün düştüğü yok."

• Ağası Eñsepti äli de ayap, «äveli körsin, üyrensin» dep, qiyınğa sala qoyğan joq. (Ş., s. 106)

"Abisi Ensep'e hâlâ kıyamayıp "Evvela görsün, öğrensin." diyerek zorladığı yok."

• Keñesken ret jasap atalas bir-eki aqsaqaldıñ aldınan ötti, biraq aqıldastı degen atağı bolmasa, olardıñ eş sözine män bergen joq. (Ş., s. 124)

"Akıllıca davranıp akraba bir iki ihtiyara danışmış gibi görünse de onların hiçbir sözüne önem verdiği yok."

• Jaña ğana jan-jağınan sığıp turğan tas qursavğa da, qaltarıs-qaltarıstan qaraqşıday añdıp turğan köleñkege de, qudıqtıñ avzındağı sañılav jarıqtıñ birte-birte ölevsirep bara jatqanına da, sırtta topıraq şığarıp turğan jigitterdiñ üsti-üstine arqandı julqılağandarına da - eşteñege de eleñ etken joq. (Ş., s. 129)

"Biraz önce sadece etrafınını saran taş çemberden, kuytu yerlerde yol kesen eşkiya gibi onu takip eden gölgeden, kuyunun ağzındaki deliğin yavaş yavaş gözden kaybolmasından,

dışarıya toprak çıkaran delikanlıların defalarca halatı silkelemelerinden, kısacası hiçbir şeyden telaşlandığı yok.”

• Bul dir etti, buvrıl şolaq bılq etken joq… (B.T., s. 134)

“Bu sendeledi, kır bodur atın sendelediği yok…”

• … öne boyın oşağan qajap tastağan sol bir şolaq quyrıqtıñ qayda bastap aparatının bilgen joq… (B.T., s. 134)

“… tüm vücudunu sivri otların sıyırdığı şu bodur kuyruğun nereye götürdüğünü bildiği yok…”

• Biraq ol buğan qamşı siltegen joq. (B.T., s. 134)

“Fakat, adamın buna kamçı salladığı yok.”

• Basın kegejektetip, bir-eki tartınıp körip edi, bılq etken joq. (B.T., s. 135)

“Başını geriye doğru asılıp bir iki çekiştirmişti, gevşediği yok.”

• Bul qulağın tikireytip, oqıranıp edi; ol da nazar avdarğan joq… (B.T., s. 135)

“Bu, kulaklarını dikip kişnemişti; kadının ona baktığı yok…”

• Üstindegi adam bunıñ balğın qabırğasına temirdey tizesin şanşıy qadap, qatıp qalğan, tırp eter emes; tebingen de joq, savırına qamşı salğan da joq. (B.T., s. 136)

“Üstündeki adam bunun taze kaburgasına demir gibi dizlerini yaslayarak batırıp hiç hareket etmedi, çıt çıkarmadı; tepindiği de yok, sağrısına kırbaçla vurduğu da yok.”

• Attar munıñ ana qaptalınan da, mına qaptalınan da zuv-zuv ağızıp ilgeri ozadı, äli top jazğan joq. (B.T., s. 145)

“Atlar bunun bir o tarafından bir bu tarafından hızla gidip önüne geçtiler, hâlâ grubun dağıldığı yok.”

• Töñiregine köz salğan joq. (B.T., s. 147)

“Etrafına baktığı yok.”

• Ol tarapqa köz salğan joq. (B.T., s. 147)

“O tarafa baktığı yok.”

• Tistesip qalıp, tebisip qalıp jürgenderi bolmasa, äzir şındap şayqasa qoyğan joq. (B.T., s. 151)

"Birbirlerini dişleyip tepişmekten başka şimdilik gerçek manada kavga ettikleri yok."

• Bäyge bala äli taqım qiymıldatqan joq. (B.T., s. 154)

"Yarışmacı çocuğun hâlâ bacaklarını kımıldattığı yok."

• Äzir aldına tüsirgen joq. (B.T., s. 160)

"Şimdilik önüne geçirdiği yok."

• Bunday süyegi savdırap, sümireyip turğan joq… (B.T., s. 162)

"Bunun gibi kemiklerinin şıngırdayıp güçsüzleştiği yok…"

Tez çalışmasının "Metin" bölümünde aşağıda yer alan tümceler, cümlenin bağlamına da dayalı olarak Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılmıştır. Fakat bu cümlelerde geçen *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* ve *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* yapıları Türkiye Türkçesine *fiil + -dIğI yok* şeklinde de aktarılabilmektedir. Bu nedenle tezin bu bölümünde aşağıda yer alan cümlelerin her iki şekilde de (hem fiil cümlesi hem de *fiil + -dIğI yok* şekliyle*)* Türkiye Türkçesine aktarımına yer verilmiştir.

• Mojannıñ betine bolmaşı qızıl jügirdi, biraq ündegen joq. (B., s. 9)

"Mojan'ın yüzü birazcık kızardı, fakat yine **konuşmadı.**"

"Mojan'ın yüzü birazcık kızardı, fakat yine **konuştuğu yok.**"

• Balpan bay men Marjan qapelimde ürpiyisip qalğanmen, tap ana jolğıday sasqan joq. (B., s. 16)

"Balpan Bay ile Marjan ilk anda korksalar da geçen seferki gibi **şaşırmadılar.**"

"Balpan Bay ile Marjan ilk anda korksalar da geçen seferki gibi **şaşırdıkları yok.**"

• Bolıstıñ äkesi anaday jerge uzap ketken soñ barıp erli-zayıptı ekevi bir-birine qaradı, biraq til qatısqan joq. (B., S. 16)

"Yöneticinin babası biraz uzaklaştıktan sonra karı koca eve dönüp bir süre birbirlerine baktılar, fakat hiç **konuşmadılar.**"

"Yöneticinin babası biraz uzaklaştıktan sonra karı koca eve dönüp bir süre birbirlerine baktılar, fakat hiç **konuştukları yok.**"

• Qaq törge barıp, nığızdanıp otırıp aldı, qasındağı qalıñ nökeri tügel jayğasıp bolğanşa läm-mim degen joq. (B., s. 17)

“Baş köşeye gidip sıkışarak oturuverdi, yanındaki kalabalık adamlarının tamamı yerlerine kuruluncaya kadar **tek bir kelime bile etmedi.**”

“Baş köşeye gidip sıkışarak oturuverdi, yanındaki kalabalık adamlarının tamamı yerlerine kuruluncaya kadar **tek bir kelime ettiği yok.**”

• Balpan bay äkesimen söylesip turğanda közin jerden kötergen joq. (B., s. 29)

“Balpan Bay babasıyla konuşurken gözlerini yerden **kaldırmadı.**”

“Balpan Bay babasıyla konuşurken gözlerini yerden **kaldırdığı yok.**”

• Sosın qaytıp töñirekte ne bolıp, ne qoyıp jatqanın bilgen joq. (B., s. 50)

“Sonra dönüp etrafta ne olup bittiğini **anlayamadı.**”

“Sonra dönüp etrafta ne olup bittiğini **anladığı yok.**”

• Töñirekten kömek kele me degen ümiti sarqılğan Şiydürge qamaldıñ qarañ qalğanına quvanğan da joq, renjigen de joq. (H.D.H., s. 73)

“Etraftan yardım gelir mi diye beslediği ümidini tüketen Şiydürge kalenin mahvolmasına **ne sevindi ne de üzüldü.**”

“Etraftan yardım gelir mi diye beslediği ümidini tüketen Şiydürgenin kalenin mahvolmasına **sevindiği de yok, üzüldüğü de yok.**”

• Ulı ämirşiniñ közi qaravıtıp, ülbiregen erinder men javtañ-javtañ qarağanda jalınşa şarpığan eki närkes közden basqa eşteñeni körgen joq. (H.D.H., s. 88)

“Ulu hükümdarın gözleri kararak incecik dudaklar ile yalvarırcasına baktığında ateş gibi yakan iki güzel gözden başka hiçbir şeyi **görmedi.**”

“Ulu hükümdarın gözleri kararak incecik dudaklar ile yalvarırcasına baktığında ateş gibi yakan iki güzel gözden başka hiçbir şeyi **gördüğü yok.**”

• Kündegidey qattı jerge tiyip tıq ete qalğan joq… (Ş., s. 112)

“Her günkü gibi sert toprağa değerek tık sesi **çıkarmadı.**”

“Her günkü gibi sert toprağa değerek tık sesi **çıkardığı yok.**”

• Eki qulağı edireyip, töbesine tönip turğan närseniñ ne ekenin bilgen joq. (B.T., s. 132)

"İki kulağını dikip tepesinde dönüp duran şeyin ne olduğunu **anlayamadı.**"

"İki kulağını dikip tepesinde dönüp duran şeyin ne olduğunu **anladığı yok.**"

• Qaytıp soqqan joq. (B.T., s. 162)

"Geri de **dönmedi.**"

"Geri de **döndüğü yok.**"

• Ne istegeli jürgenderin anıq bilmegenmen, bul jolı olardan burınğıday seskengen joq. (B.T., s. 156)

"Ne istediklerini tam olarak bilmemesine rağmen bu sefer onlardan önceki gibi **korkmadı.**"

"Ne istediklerini tam olarak bilmemesine rağmen bu sefer onlardan önceki gibi **korktuğu yok.**"

6.6.2. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" ve "Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" Yapılarının Türkiye Türkçesine "Fiil + -mIş değil" Şeklinde Aktarımı

Aşağıda yer alan örnek cümlelerde, Kazak Türkçesinde kullanılan *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* ve *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* yapılarının Türkiye Türkçesine cümlenin bağlamına dayalı olarak *fiil + -mIş değil* şeklinde de aktarılabildiği görülmektedir.

• Odan beri senderge eşqanday salmaq salıp körgen joqpın. (H.D.H., s. 66)

"O günden beri sizlere hiçbir suretle güçlük çıkarmış değilim."

• Al däl qazir munda keşegi tirliktiñ izi äli öşe qoyğan joq. (H.D.H., s. 69)

"Ama şimdi burada geçmişteki hayatın izi henüz kaybolmuş değil."

• Erkekter jağı äli attarına mingen joq. (Ş., s. 107)

"Erkekler de henüz atlarına binmiş değiller."

• Bala Eñseptiñ basın qatırğan şıtırman savalğa äli javap tapqan joq. (Ş., s. 111)

Çocuk Ensep'in kafasını yoran karmakarışık sorulara hâlâ cevap bulmuş değil.

• Aşçı-tuşçısın eşkim jığa ayıra alğan joq. (Ş., s. 112)

"Suyun tuzlu mu tatlı mı olduğunu kimse ayırabilmiş değil."

• Bul ötkende baqırğan, ısqırğan davıstar küşeymese, bäseñdegen joq. (B.T., s. 155)

"Bu geçerken bağıran, ıslık çalanların sesleri artmamakla birlikte azalmış da değil."

6.6.3. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" ve "Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki" Yapılarının Türkiye Türkçesine "Fiil + -An yok" Şeklinde Aktarımı

Aşağıda yer alan örnek cümlelerde Kazak Türkçesinde kullanılan *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* ve *fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki* yapıları cümlenin bağlamına dayalı olarak Türkiye Türkçesine *fiil + -An yok* şeklinde de aktarılabilmektedir.

• Atalı-atalı ülken avıldardan äzir olay qaray at izi tüse qoyğan joq. (Ş., s. 119)

"Analı babalı büyük obalardan şimdiye kadar oraya doğru giden yok."

• Sol jığılğannan qanşa jatqanın bilgen joq. (B.T., s. 161)

"Yığıldıktan sonra ne kadar yattığını bilen yok."

6.7. "Joq" Kelimesinin Sıfat Göreviyle Kullanımı ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Tıpkı *bar* kelimesinde olduğu gibi *joq* sözcüğü de Kazak Türkçesinde bazen sıfat göreviyle kullanılır ve sözcük bu şekilde Türkiye Türkçesine aktarılabilir. Bu kullanım Eski Türkçe sahasından itibaren süregelen bir durumdur. Bu konuda Ağca,

> "Eski Türk dilinde *ba:r* ve *yo:k* sözcüklerinin isim olarak kullanıldığı örneklerin yanı sıra sıfat görevinde olduğu tanıklar da söz konusudur. (…) Mevcut verilere göre Köktürkçede sadece *ba:r* sözcüğünde tanıklanabilen sıfat görevi, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *yo:k* sözcüğü için de geçerlidir. Bilhassa Budist Uygur Türkçesi metinlerinde *ba:r* ve *yo:k* sözcüklerinin bir sıfat öbeği içerisinde kullanıldığı örnek sayısı azımsanmayacak derecede yaygındır."

bilgisini verir ve bu söylemini *ög kañ ikegüni kuruglı y(a)rlıkançuçı köñülli iki ermez et'özlüg közünür erip öz tözi yok közüñüdeki körkdeş erür tip bışrungu ol* "Anne ve baba, ikisi birlikte, temiz ve bağışlayıcı gönül (ile birlikte), tek vücut görünüp kendi esası olmayan aynadaki yansımasıdır deyip öğrenmeli." (BT VII A 418-422) cümlesi ile somutlaştırır (Ağca, 2015: 90). Eski Türkçe özellikle de Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan *yo:k* sözcüğünün cümle içerisinde sıfat göreviyle kullanılması işlevi günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinden biri olan Kazak Türkçesinde de mevcudiyetini devam ettirmektedir. İşte bu kullanım alanı

ekseriyetinde aşağıda verilen örnek cümlelerde *joq* sözcüğü sıfat görevinde kullanılmış ve sözcük Türkiye Türkçesine bu göreviyle aktarılmıştır. Ayrıca isim cümlesi bahsi etrafında şekillenen tez çalışmasında yer verilen bu bölüm *joq* sözcüğünün Kazak Türkçesinde her zaman bir isim yüklem unsuru olarak kullanılmadığını ve Türkiye Türkçesine her daim isim cümlesi şeklinde aktarılmaması gerektiğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

• Burın **aralası joq** beytanıs ruvlardan da jurt köp. (B., s. 25)

"Önceden karşılaşmadığı yabancı boylardan insanlar çok."

• **Oyda joq** jerde bas kötergen maqtanış sezimin mınav küñirengen qoñır ävez onan sayın küşeyte tüsken siyaqtı. (B., s. 27)

"Beklenmedik bir yerde âdeta baş kaldıran gururunu şu feryat eden ve kulağa hoş gelen ezgi daha da arttırıyor gibi."

• Al endi mına birev – Otırardı alğanda, **oyda joq** jerde kök jelkesinen tap berip, basın baltamen şavıp tüsire jazdağan käri ustanıñ öñin ot alıp küñgirt tartqan sirkeli kümis saqiynası. (H.D.H., s. 53)

"Şu diğeri ise – Otırar'ı alırken beklenmedik bir anda arkasından saldırıp başını balta ile kesmeye çalışan yaşlı ustanın yüzüne hiddetle baktığında gördüğü işlemeli gümüş yüzük."

• Şıñğıs han tañğuttardı osı tüsiniksiz beybitşilikke äbden et üyretip alğan soñ, **oyda joq** jerde tağı bir tañğaltpaqşı boldı. (H.D.H., s. 67)

"Cengiz Han Tangutları bu anlaşılması zor barışa tamamen alıştırdıktan sonra ummadıkları bir yerde tekrar şaşırtmak istedi."

• **Öñ-söl joq** sup-sur jüzin uvday aşçı köz jası tilgilep jatır. (H.D.H., s. 87)

"Solmuş bezgin yüzünden zehir gibi acı göz yaşları dökülmekte."

• Qudıqtıñ işine üñilseñ, basıñ aynaladı - **sañılavı joq** qara tünek. (Ş., s. 94)

"Kuyunun içine dikkatle bakarsan başın döner, içi ışık girmeyen zifiri karanlık."

• … **joq jer** astında zarığıp jalğız otırğan qudıqşınıñ onsız da oynaqşuvmen bolatın ürkek jüregin tas töbesine şığaratın tağı bir köldeneñ kesepat pa, qaşan qasına jetip, qolımen ustağanşa senbey, kökten közin almaydı. (Ş., s. 96)

"… yitik yer altında cefa çekip tek başına oturan kuyucunun onsuz da sürekli çarpan ürkek yüreğini ağzına getiren yine bir beklenmedik felaket mi, o şey yanına ulaşıp onu eliyle tutancaya kadar yukarıdan gözünü ayırmamaktadır."

6.8. "Joq" Kelimesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesindeki *joq* kelimesi her zaman bir isim yüklem unsuru olarak kullanılmaz. Sözcük, bazı durumlarda cümle içerisinde yardımcı bir fiil göreviyle de kullanılabilir. Bu durum genellikle "isim + üçüncü şahıs iyelik eki + joq" veya "isim + joq" kullanımlarında ortaya çıkar. Bu kullanımlar Türkiye Türkçesine 'ol-' yardımcı fiilinin menfi sıfat-fiil şekliyle aktarılır. Bu tarz cümlelerde joq kelimsinin isim yüklem göreviyle kullanılmadığı ve kelimenin Türkiye Türkçesine isim soylu bir yüklem olarak aktarılmaması gerektiği hususu göz ardı edilmemelidir.

• … astına tula boyında barmaqtay **meñi joq** mölt küreñ torı at mingen qırıq jigit tabaq tasuvğa jüredi… (B., s. 22)

"… tüm vücudunda parmak kadar bile lekesi olmayan koyu kızıl doru ata binen kırk delikanlı tepsi taşıyacak…"

• Üstinde qoy terisinen basqa **lıpası joq** mañğul äskeri qanşa qumırsqaday qaptağanmen, şaytan şahardıñ älgindey ayla-şarğısına amalı tavsılıp, tayqıp şığa keledi. (H.D.H., s. 65)

"Üstünde koyun derisinden başka giysisi olmayan Moğol askeri her ne kadar karınca gibi her yanı sarsa da lanet şehrin böyle taktiklerinden çaresizliğe düşüp cesaretini kaybederek uzaklaşıyorlar."

• … mınav buyığı tartqan küzgi daladay köz toqtatar eş **qasiyeti joq** taypaq surğılt jüzinde kisini qaralay quvıstı qılatın da sol murtındağı bolar-bolmas kekesin salqını ğana. (H.D.H., s. 74)

"… sakinliği barındıran sonbahar bozkırları gibi dikkat çeken, hiçbir vasfı olmayan yassı, solgun yüzünde insanı itham edip suçlu kılan da o bıyığındaki belli belirsiz alay ifadesidir."

• Öne boyında **lıpa joq**, qaqpanğa tüsken eliktey öz-özinen ürkip turğan aruvğa qaray töne tüsti. (H.D.H., s. 88)

"Üstünde giysisi olmayan, kapana yakalanmış bir ceylan gibi kendinden bile ürken güzele doğru yaklaşmaya başladı."

• **Jarıs joqta da** ol jılqıdan göri adamğa üyir. (B.T., s. 159)

"Yarışın olmadığı zamanlarda da o atlardan ziyade insanlara yakın."

• **Közi joq** jağınan sıbdır şıqsa, qasqır şap bergendey zäre-qutı qalmay, tula boyı şimirigip ketedi. (B.T., s. 161)

"Gözü olmayan tarafından bir hışırtı çıksa kurdu kovaladığı gün gibi korkup tüm vücudu titriyor."

Joq sözcüğünün bir isim yüklem unsuru değil de bir yardımcı fiil göreviyle kullanıldığı cümlelerde geçen "ne … ne … joq …" yapısı Türkiye Türkçesine *ol-* yardımcı fiilinin müspet şekliyle (olan , olduğu vb.) aktarılmaktadır.

• Küni keşe ala qırdağı **ne bas kötertpes otı, ne bas savğalaytın köleñkesi joq** tap osı bir taypaq tepseñge moyın burmay aynalıp ötetin barşa tirşilik iyesi oğan añsarları avıp, jer tübinen ädeyi izdep keletindi şığardı. (Ş., s. 113)

"Daha dün ala bozkırda **ne bir ot çıkan ne de sığınacak bir gölgesi olan** şu yayvan otlağa dönüp bakmayan bütün canlılar her taraftan özel olarak bu otlağı arayıp bulmaya başladılar."

6.9. "Joq" Kelimesinin Cümle Başı Edatı Olarak Kullanımı ve Kelimenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde "joq" kelimesi özellikle karşılıklı konuşmalarda cümle başı edatı göreviyle "hayır" manasında kullanılır. Gerçekleşen diyaloglarda söylem yani cümlenin başına getirilen bu ifade konuşanın bir önceki cümleye bağlı olarak fikrini ifade eder (Amanjolov ve Äbilqayev, 1991: 112).

• **Joq**, mınav jastıñ bärin qartaytıp, jüyriktiñ bärin müdirtip, ötkirdiñ bärin muqaltıp, ördiñ bärin juvasıtıp jatqan qatıgez tağdır bir küni olardı da aş itke laqtırğan arsa-arsa jilikterdey qavdıratıp şığarar. (B., s. 37)

"Hayır, şu gençlerin tamamını yaşlandırıp hızlıları yavaşlatıp cesaretini kırıp yiğitlerin hepsini uysallaştıran acımasız kader bir gün onları da aç bir ite atılan parça parça incik kemiği gibi sarartıp soldurur."

• **Joq**, munıñ artı quruvlı dar ekenin bıltır jav kep qorşap alğanda-aq bilgen. (H.D.H., s. 84)

"Hayır, bunun arkasında kurulu dar ağacı olduğu geçen yıl düşman etraflarını kuşattığından beri belliydi."

• **Joq**, jerdiñ şeti jetkizer emes, şaşasın tas qajap, ökpesi alqınıp, qos büyirin soğıp qaldı. (B.T., s. 136)

"Hayır, dünyanın ucuna götürecek değil, paçasını taş sıyırıp ciğeri nefes nefese kalarak böğrünün her iki yanı da kırbaçlandı."

Not: Her ne kadar tez konusunun kapsamına girmese de Kazak Türkçesinde bu bahiste yapılan çalışmalara faydalı olacağı düşüncesiyle metin içerisinde *joq* sözcüğünün sıfat, yardımcı fiil veya cümle başı edatı şeklindeki kullanım biçimleri de tespit edilerek örneklendirilmiştir.

7. Olumsuz İsim Cümleleri

Türkiye Türkçesinde ek fiil vazifesini gören *i-* fiili, Eski Türkçe sahasında "olmak, mevcut olmak" gibi anlamlara sahip olup yardımcı bir fiil görevini üstlenen *er-* şekliyle görülür. Daha Eski Türkçe döneminde *är-* ifadesi tıpkı *bol-* ve yer yer *tur-* gibi yardımcı fiil olarak iş görmüş ve bu ifadeler tabiatları gereği, hiçbir zaman zarf fiillerle değil, çekimli fiillerle, yani tercihen isim durumunda olanlarla ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitleri ile bağlanmışlardır (Gabain, 2007: 87). Türk dilinin bugünkü bilgileri ışığında elimizdeki en eski yazılı belge olan Orhon Yazıtlarında *er-* şeklinde kullanılan ifade: *İl tutsıḳ yir Ötüken yır ermiş* (KT, G4) "İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş."; *İki ülügi atlıġ erti, bir ülügi yadaġ erti* (T, B4) "İki kısmı atlı idi, bir kısmı yaya idi." (Ergin, 1970: 2-36) Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi sahalarında da aynı şekliyle varlığını sürdürmeye devam etmiştir: *subı seleñe ermiş* (ŞU, K2) (Özalan, 2014: 73); *kişi erdi erse olar ne öḍün/ negü ol ayu bir bu künki buḍun* (KB LXXXV-6427) (Arat, 1947: 635); *Toġa körmes erdi Edībniñ közi/ Tüzetti bu on dört bāb içre sözi* (AH, 91) (Çakmak, 2019: 204). *Er-* yardımcı fiili Oğuz (Batı) Türkçesine geçişte -r konsonunu düşürmüş /e/ vokali ise /i/ şekline dönüşmüştür (er-> i- değişimi). Yardımcı fiilde yaşanan bu değişim hususunda Ergin şu bilgiyi paylaşır: "i- fiili Eski Türkçede er- şeklinde idi. Normal bir yardımcı fiil olan ve bütün kipleri bulunan er- fiilinin Batı Türkçesine geçerken r'si düşmüş e-i değişmesi ile vokali de değişerek i- şekli ortaya çıkmıştır" (Ergin, 2013: 503). Bu değişim ile birlikte Eski Türkçe sahasında tüm kiplerle çekimi yapılabilen ve menfi çekimleri de olan yardımcı fiilin Oğuz (Batı) Türkçesine geçişte çekim sahası da daralmış ve elimizde sadece görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman (geniş zaman) ve şart olmak üzere mevcut dört çekimi kalmıştır. Olumsuz yapılarda ise *i-* filinin *i-me* biçiminde menfi şekli

kullanılmadığı, yani Oğuz (Batı) Türkçesinin Doğu Türkçesinde yer alan *er-mez~er-mes* yerine Eski Oğuzcada geçen *tegül* kelimesini tercih etmesi neticesinde Oğuz (Batı) Türkçesinde birkaç istisna haricinde[165] *tegül> degül*[166] menfilik edatından faydalanılmıştır (< EAT *degül*, DLT *tegül, dagol*[167]). Menfilik bildiren bu edat Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcanın son dönemlerine kadar kullanılmış, Osmanlıcanın son dönemlerinde ise yerini *değil* şekline bırakmıştır (değil< degül). Bu konuda Ergin,

> "i- fiilinin ime- şeklinde menfisi olmadığı için bu dört çekimin menfileri diğer fiillerden başka bir şekilde yapılır. Bunun için değil< degül[168] menfi edatından faydalanılır. Menfilik ifade eden bu edat isim fiilinin takıldığı ismin sonuna getirilir, edattan sonra isim fiilinin müsbet şekilleri de ifade edilir: *güzel değildir, değildi, değilmiş, değilse* misallerinde olduğu gibi." (Ergin, 2013: 508)

açıklamasını yapar.

Özalan ise *Türk Dilinde Cevheri Ek Fiil* adlı doktora tezinde, Türk dilinde cevheri ek fiil olarak kullanılan morfemlerin elimizdeki ilk metinlerde tanıkladığımız şekillerinin *+er-*, *+bol-* ve *+tur-* biçimleri olduğunu söyler ve bu şekillerin daha sonraki dönemlerde daralma, yutulma, erime, ötümleme gibi ses olayları geçirdiğinden bahseder. Yine Özalan tezinin *+E(r)-* başlıklı bölümünde ise *+E(r)-* üst şekline bağlı olan alt şekillerin *+er-, +ėr-, +ir-, +e-, +i-, +y-* olarak tespit edildiğini, Türk dilinin tarihî metinlerinde kaydedilen ilk şeklin geniş ünlülü +er- biçimi olsa da /E/ meselesinin tartışmalı olarak kaldığını ve bu üst sese bağlı alt hangi sesin aslî olduğu konusunda farklı görüşler olduğunu ifade eder. Ayrıca *+er-* şeklinin Türk dilinin

---

[165] Ergin, Batı Türkçesinin *değil* tarafında olduğunu yalnız Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcanın başlarında tek tük *i-mez (i-mes)* şekliyle de karşılaşıldığını, bu kullanımın muhtemelen Doğu Türkçesinin tesirinde kalan şairlerin naklettikleri kelimelerden olup Batı Türkçesi içinde yaşamadığını ifade eder (Ergin, 2013: 508).

[166] Clauson *tegül* 'is not' için, ifadenin Oğuzcadan ziyade Batı kökenli bir sözcük gibi göründüğünü, Kaşgarlı'nın etimolojisinin doğru olabileceğini ve bu savın, ifadenin *NW* yani Kuzey-Batı grubu Türk lehçelerindeki kullanımıyla da desteklendiğini söyler (Kelime Karakalpak ve Nogaycada **tuvıl**, Kazakçada **tügel**, Kumukçada **tügül** şeklinde kullanılmaktadır.). Yani Clauson, Kaşgarlı Mahmud'a atfen kelimenin *da:ğ ol* şekliyle Argucadan alındığını ve d'nin t'ye, ğ'nin g'ye dönüşmesi ve her iki elif harfinin düşürülmesi neticesinde sözcüğün XI. yüzyıl Oğuz Türkçesinde *tegül* biçimini aldığını ifade eder. Kelime XIII. yüzyıl (?) Oğuz Türkçesinde ise *degül* şekliyle kullanılmıştır (Clauson, 1972: 480). Omuralieva ise Sevortyan'a atfen sözcük hakkında, "tegül – degül kelimeleri Argucacadaki dag ol kelimesinden girmiş olabilir ancak o dönemde Argucada daġ ol, Oğuzcada tegül şekilleri iki dilde de varlığını sürdürmüştür. Eğer kelime, Argucadan girmiş olsaydı ve Orta Türkçede d> y değişimi söz konusu ise bu durumda t sesinin ortaya çıkışı belli değildir. Ayrıca dag "yok" kelimesinden deg şekli doğrudan gelişemeyeceğinden, bu demek oluyor ki daġ ol kelimesine paralel olarak deg ol kelimesini de varsaymamız gerekiyor." bilgisini paylaşır (Omuralieva, 2022: 56) (bkz. Sevortyan, 1980, s. 214). Gülensoy da *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* adlı eserinde kelimeyi, "İsim cümlesinde yükleme veya başka ögelere olumsuzluk anlamı veren sözcük." şeklinde tanımlar. Gülensoy sözcüğün Orta Türkçe döneminde **tegül** [OT. tegül~daġ ol (DLT)], Eski Anadolu Türkçesi sahasında ise **degül** şekliyle kullanıldığını (> EAT. degül) ve sözcüğün [<*tegül (<*taġ> daġ) ol] gelişim döngüsünden meydana geldiğini söyler (Gülensoy, 2007: 271).

[167] Divan-ı Lugâti't Türk'te tegül sözcüğünün Oğuzcada "böyle değil" anlamına geldiği ve bu sözcüğün aslında Argu lehçesindeki da.g ol'dan alındığı ve Oğuzların dilinde dal harfinin te'ye, gayın harfinin ise kef'e (g)ye dönüşmüş ve iki elif harfinin de düşürülmüş olması neticesinde sözcüğün tegül şeklini aldığı ifade edilir (DLT, 198) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 169-170).

[168] Ergin *değil* kelimesinin Eski Türkçedeki *tağ* "değil" olumsuzluk edatı ile şahıs zamiri menşeli çekimin *-ol* "-dır, -dir" bildirme ekinden türediğini söyler. İfade, *tağ ol – dağ ol, tegül – degül ş*ekline geçmiş, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada uzun zaman *degül* şeklinde kullanıldıktan sonra bugünkü *değil* hâlini almıştır (Ergin, 2013: 629).

elimizdeki ilk metinlerinde görülmesi hasebiyle Köktürk, Uygur ve Karahanlı diyalektlerinin karakteristik şekli olduğunu ve aynı zamanda +*er*- şeklinin tarihî diyalektlerden Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerini temsil eden eserlerde de görüldüğünü belirtir. Bununla birlikte alt şekillerden biri olan +*ir*- cevheri ek fiil şeklinin Kıpçak ve Çağatay Türkçelerini temsil eden bazı eserlerde kullanıldığını, +*e*- şekli ile oluşturulan teşkillerin ise ilk olarak *Codex Cumanicus*'ta ortaya çıktığını ayrıca +*e*- şekli ile oluşturulan teşkillerin Türkçenin çağdaş birçok diyalektinde kullanılmaya devam ettiğini söyler (Özalan, 2014: 72-75).

Özalan'ın ifade ettiği Türkçenin çağdaş diyalektlerinden birisi de Kazak Türkçesidir. Kazak Türkçesinde bu yardımcı fiil /r/ sesini düşürerek *er*-> *e*- 'ol' değişimine uğramış ve bugünkü hâlini (*e*-) almıştır. Kazak Türkçesinde de *e*- yardımcı fiilinin kullanım sahası tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi daralmış ve günümüzde bu yardımcı fiilin yalnızca görülen geçmiş zaman (e-di), duyulan geçmiş zaman (e-ken) ve şimdiki zaman (geniş zaman) çekimleri kalmıştır[169]. Fakat, şimdiki zaman çekiminde Eski Türkçe sahasından itibaren tanıklanan *er*- yardımcı fiili tamamen düştüğü için bu çekim geride kalan şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Yukarıda da bahsedildiği üzere günümüz Oğuz (Batı) grubu Türk Lehçelerinden biri olan Türkiye Türkçesinde bu yardımcı fiilin menfi şekli *değil* ile yapılırken günümüz Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Kazak Türkçesinde ise *emes* (e-mes) ifadesi kullanılmaktadır[170]. Kazak Türkçesinde isim soylu sözcüklere getirilen ve olumsuzluk bildiren *emes* ifadesi her zaman isimden ayrı yazılır ve ek fiilden önce kullanılır: *Sizdiñ üydegi qurdas tap munşalıq ismer emes edi.* "Senin evdeki hanımın böyle becerikli değildi" (B., s. 9).

Kazak Türkçesinde *e*- yardımcı fiilinin kendisinden önce gelen bir isim unsuru ile oluşturduğu yapılara, bünyesinde hem isim hem de bir yardımcı fiil (eken, edi, emes vb.) barındırması münasebetiyle aynı zamanda *karma yüklem* (qurama bayandavış) adı da verilmektedir. Kazak Türkçesinde Seyilbek İsayev gibi bazı dil bilimciler *qurama bayandavış* yani karma yüklem yapılarını ayrı bir yüklem türü olarak değerlendirirken (Etistikti Bayandavış 'Fiilli Yüklem', Esimdi Bayandavış 'İsimli Yüklem', Qurama Bayandavış 'Karma Yüklem') bazı dil bilimciler ise yüklemin türü itibarıyla bu yapıları *Esimdi Bayandavış* 'İsimli Yüklem' başlığı altında ele almışlardır[171].

[169] Kazak Türkçesinde *e*- yardımcı fiilinin şart kipindeki çekimi *e-se* şeklinde yapılmaz. Kazak Türkçesinde bu çekim bol- fiiline –sa şart eki getirilmek suretiyle gerçekleştirilir (bol-sa).
[170] Kıpçak dillerinde *e*- (< er-) 'olmak' kökünden oluşan geniş (aorist) zamanın olumsuzluk biçimi olan *émes* çok yaygındır: *emes* 'olmaz, değil', krş. Alt. *Bu tū biyik emés* 'Bu dağ yüksek değil.', Kırg. *ķarabék anday adam émés* 'Karabek öyle adam değil.' (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 175).
[171] Kazak gramerinde Seyilbek İsayev gibi bazı dilciler *qurama bayandawış* "karma yüklem" konusunu esimdi bayandawış "isimli yüklem" ve kürdeli bayandawış "birleşik yüklem" konusu içerisinde ele alırken, Mevlen

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise *emes* ifadesinin Kazak Türkçesinde sadece ek fiilin isimlerle çekiminde olumsuz biçimi meydana getirmemesidir. *Emes* ifadesi aynı zamada görülen geçmiş zaman (fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq/ emes + I. tip kişi ekleri), şimdiki zaman (fiil + -(U)vdA/ -vdA + emes + I. tip kişi ekleri), gelecek zaman (fiil + -MAK/ -MAKşI + emes + I. tip kişi ekleri) ve gereklilik (fiil + -(U)v/ -v + iyelik ekleri + kerek/ qajet/ tiyis + emes) kiplerinin olumsuz çekimlerinde de kullanılır. Bu kullanımlarda geçen *emes* edatı bir isim yüklem unsurunu yani isimli yüklemi meydana getirmeyip Türkiye Türkçesine ekseriyetle olumsuzluk eki (ma/ me) şeklinde aktarılmalıdır: kelgen emespin 'gelmedim', körgen emes 'görmedi', baruvda emessiñ 'gitmemektesin', qaravda emes 'bakmamakta', aytpaq emespin 'konuşmayacağım', jüzbekşi emes 'yüzmeyecek', berüvimiz kerek emes 'vermemeliyiz', kelüvi qajet emes 'gitmemeli' vb. İşte Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarda bu hususun da dikkate alınması önem arz etmektedir. Tez çalışmasının bu bölümünde yukarıda zikredilen bilgiler ışığında *emes* ifadesinin Kazak Türkçesindeki mevcut kullanım sahası ve ifadenin Türkiye Türkçesine aktarım biçimleri örnek cümleler üzerinden ele alınacaktır.

7.1. "İsim Unsuru + Emes" İfadesinin Kullanımı (Şimdiki Zaman-Geniş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminin olumsuz biçimi *emes* ile yapılır. *Emes* ifadesi isimden daima ayrı yazılır ve zamir menşeli şahıs eklerini[172] alır. (baqıt emespiz 'şanslı değiliz', bay emespin 'zengin değilim') İfade, Türkiye Türkçesine ekseriyetle *isim unsuru + değil + [-dir]*[173] veya *isim unsuru + değil +şahıs eki (I/ II. teklik*

Balakayev, Şebiken Bekturov, Janna Tektiğul, Fawziya Şamşiyevna Orazbayeva gibi bazı dilciler de konuyu ayrı bir başlık altında ele almaktadır. (…) Sersen Amanjolov ve Nığmet Sawranbayev'in *aralas bayandawış* diye adlandırdığı bu yüklem türü hem isim hem de fiil unsurlarını bünyesinde bulundurmasından dolayı qurama "karma" ismini almıştır ve bu yüklem türünün özelliği kendisini oluşturan bileşenlerin birbirinden ayrılamamasıdır. Eğer ayrılırsa yüklemin anlamı eksik kalır (Yavuz, 2018: 182). Mussa da Balakayev ve Sayrambayev'e atfen, bu tür karışık (qurama) yüklemlerin isimden yüklem ile fiilden yüklemin arasında yer aldığı, ancak daha çok isimden yüklem olma özelliklerinin ağır bastığı bilgisini paylaşır. Balakayev ve Sayrambayev, isim ve fiilden oluşan bu tür yüklemlerin esas unsurunun, genellikle isim olduğu söyler ve bu ifadelere çeşitli zaman, tür, modal anlamları katan *edi, eken, et-, bol-, qıl-, kör-* gibi yardımcı fiiller ile *kerek, tiyis, şığar, bolar, sıyaqtı* gibi modal kelimelerin geldiğine dikkat çeker (Mussa, 2004: 294) (bkz. Balakayev ve Sayrambayev, 1997: 122-129-130).

[172] Kazak Türkçesinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi (i- düşmesi) bu çekimde de *e- yardımcı* fiili düşer ve çekim şahıs ekleri vasıtası ile gerçekleşir.

[173] Türkiye Türkçesinde zamir ve iyelik menşeli şahıs eklerinde üçüncü teklik ve çokluk şahıslar –dIr bildirme ekini alabiliyorken Kazak Türkçesinde zamir ve iyelik menşeli şahıs eklerinde üçüncü teklik ve çokluk şahıslar ek almaz.

yahut çokluk şahıs eki) (bala emespin ‘çocuk değilsin’, öner emes ‘maharet değil(dir)’, jas emespiz ‘genç değiliz’ vb.) şeklinde aktarılır.

• Endi onı tulımın jelpildetip aldımızğa alıp otıratınday es bilmeytin bala emes qoy. (B., s. 7)

“Şimdi o önümüze alıp saç örgülerini sallayacağımız kadar hiçbir şey bilmeyen küçük bir çocuk değil ya.”

• Qarayğan malın bir allanıñ özine tapsırıp, birinen soñ biri qazday tizilip kelip jatqan qolqaşılarmen äñgime düken qurıp otıruvğa bul peyil bolğanmen, kelgender razı emes. (B., s. 8)

“Balpan Bay, unutulmaya başlanan malını Allah’a emanet edip birbiri ardına kaz gibi dizilip gelen misafirler ile âdeta bir sohbet dükkanı kurup oturmaya razı olsa bile gelenler memnun değil.”

• Üsti-bası da burınğısınday emes… (B., s. 9)

“ Üstü başı da önceki gibi değil…”

• Balpan, şınına kelgende, Baysal siyaqtı körgendi jerge qız berip, bolıstay ulıqpen dämdes, süyek iliktes boluvğa onşa ket äri emes… (B., s. 17)

“Balpan, aslında Baysal gibi görgülü bir yere kız verip Bolıs gibi bir yönetici ile dost, akraba olmaya o kadar da çok uzak değil…”

• Bir kezde tas burşaqtay javıp ketken köp qudalardıñ ayaqtarına tep-tegis jem tüse qaluvı da teginnen emes. (B., s. 20)

“Bir zamanlar kuzuların sırayla bağlandığı ipin ilmekleri gibi yağarcasına gelen dünürlerin tamamının ayaklarının aynı anda kesilmesi boşuna değil.”

• Üylerdiñ mañındağı qarbalas ta olardan bir kem emes. (B., s. 24)

“Evlerin etrafındaki koşuşturmalar da onlardan az değil.”

• Meniñ ata-tegim, aldımdağı aq adal dävletim eşkimnen kem emes. (B., s. 33)

“Benim soyum sopum, önümdeki helal servetim hiç kimseden eksik değil.”

• Al üstindegi eki ayaqtığa munıñ janına ne jaylı ekeni tipti de kerek emes… (B., s. 47)

“Üstündeki iki ayaklı için ise bunun canının ne vaziyette olduğu hiç de önemli değil…”

• Älgi, änşeyin, jerdiñ betin köl-josa qıp kömip ketken qara qan - jeñistiñ ayğağı emes… (H.D.H., s. 52)

"Az önceki, boşu boşuna yer yüzünü göle çeviren bu kara kan zaferin kanıtı değil…"

• Tozañ basqan bozğılt alañ tavsılar emes. (H.D.H., s. 77)

"Toza bulanmış boz meydan bitecek gibi değil."

• Suvınıñ tuşçı boluvı da ğajap emes. (Ş., s. 93)

"Suyun tadı da çok iyi değil."

• Qara da emes, qoñır da emes, jım-jılas tas tünek. (Ş., s. 95)

"Kara da değil, kahverengi de değil, dipsiz bir zifiri karanlık."

• Dala jasınıñ bir basına bul az öner emes. (Ş., s. 103)

"Bozkır gençleri için bu az hüner değil."

• Duvmanşı toptıñ işinde änşi balağa oqtın-oqtın şüyilip-şüyilip ötetin qırğiy köz saqa kelinşekter de az emes. (Ş., s. 104)

"Eğlenen insanların içinde şarkıcı çocuğa arada bir dik dik bakan atmaca gözlü olgun gelinler de az değil."

• Onday qayıs qamşınıñ sanıñnan qan savlatıp sabıltıp jetkizetin jeri - baq şığar, dävlet şığar, dañq şığar, äytevir, baqıt emes. (Ş., s. 105)

"Böyle bir deri kırbaçın kalçanızdan kan akıttığı yer muhtemelen şanstır, zenginliktir, şandır, fakat mutluluk değildir."

• — Eñsepjan, biz anav pälenşe bay emespiz. (Ş., s. 118)

"— Ensepcan, biz şu filanca zengin değiliz."

• Suv qiyırşıqtıñ munşa köbeyip ketüvi, äriyne, teginnen-tegin emes. (Ş., s. 125)

"Sudaki balçığın bu kadar artması elbette boşuna değil."

• Qarın jarıp jatqan aq tütek aydın emes. (Ş., s. 127)

"Karını savuran tipi güçlü değil."

• Biraq munıñ serikteri emes. (B.T., s. 158)

"Fakat, bunun yol arkadaşları değil."

• Äytevir, adam emes, qarası ülken. (B.T., s. 158)

“Nihayetinde bir insan değil, gölgesi büyük.”

• … tipti, qıbır-qıbır jürisi de ömir emes. (B.T., s. 162)

“… hatta, aheste aheste yürüyüşü de yaşamak değil.”

7.2. “İsim Unsuru + Emes + Eken” İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekiminde (e-ken) olumsuzluk *emes* kullanımı vasıtasıyla sağlanır. Bu çekimde *emes* ifadesi her zaman isim unsuru ile ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimi arasına getirilir ve daima ayrı yazılır (jas emes eken ‘genç değilmiş’, baqıttı emes ekensiñ ‘şanslı değilmişsin’). *Emes* ifadesinden sonra gelen ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekiminde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. ... *emes eken* ifadesi Türkiye Türkçesine ... *değilmiş* şeklinde aktarılır.

• Tañ atqalı qazğanı ülken köz emes eken… (Ş., s. 126)

“Tan vaktinden beri kazdığı büyük bir delik değilmiş…”

• Siyrağı da siyraq emes eken. (B.T., s. 154)

“Bacakları da bacak değilmiş.”

7.3. “İsim Unsuru + Emes + Edi” İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı) ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde ek fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde de (e-di) olumsuzluk *emes* kullanımı vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu çekimde *emes* ifadesi isim unsuru ile ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi arasına getirilir ve daima ayrı yazılır (caqsı emes edim ‘iyi değildim’, aqılsız emes edik ‘akılsız değildik’). Kendisinden sonra gelen ek fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde tıpkı *bar idi~bardı* ve *joq idi~joktu* kullanımlarında olduğu gibi seyrek de olsa bazı edebî eserlerde *edi* fiilinin başından *e-* sesini düşürerek *emes* ifadesine bir ek gibi getirildiği de görülür. Bu tarz bir kullanımda *e-* sesinin düşmesi neticesinde geriye kalan *-di* eki *emes* kelimesine ünlü ve ünsüz uyumuna uyumlu bir şekilde eklenir ve ifade *emesti* şeklinde kullanılır. … emes edi/ …. emesti ifadesi Türkiye Türkçesine ... *değildi* şeklinde aktarılmaktadır.

• — Sizdiñ üydegi qurdas tap munşalıq ismer emes edi. (B., s. 9)

"— Senin evdeki hanımın böyle becerikli değildi."

• Köp bala qızıqtap ta körgen kisi emes edik. (B., s. 13)

"Çok çocuk sahibi olan insanlar değildik."

• Är jer-är jerde kelte uşırasıp jürgenderi bolmasa, anıq-qanıq tanıs emes edi. (B., s. 15)

"Her yerde kısa süreli karşılaşmaları dışında, çok iyi tanıdığı birisi değildi."

• … bunıma bir tüsinse, sol tüsiner dep oyladı, al endi tüsinbese, tap bunıñ da däl qazir köp qorqa qoyatınday qoñı juqa emes edi… (B., s. 17)

"… bu durumu anlarsa o anlar, diye düşündü, fakat şimdı anlamasa da Balpan da şu anda birisinden korkacak kadar zayıf değildi…"

• Sol bir tüni osınav tünergen tünniñ astında kökiregin it jırtqanday bop beti avğan jaqqa tentirep kele jatqan jañğız ol ğana emes edi. (B., s. 41)

"O gece şu karanlığın altında göğsünü it yırtmış gibi beti benzi atan etrafta avare avare dolaşan sadece o değildi."

• Ol bas aluvğa kele jatqan jendet eken dep qorıqqandıq emes edi… (H.D.H., s. 76)

"Bu, baş almaya gelen cellatmış diye bir korku değildi…"

• Hanımnıñ törkini tek mal jiyğanına mäz sasıq baylar emesti. (Ş., s. 102)

"Hanım'ın akrabaları sadece mal toplamaya düşkün art niyetli zenginler değildi."

• Bul üyli-barandı egde adamnıñ köñilin qaydağı joq iyektep, endi qolğa köp tüse bermeytin jigittikti köksegeni emesti… (Ş., s. 104)

"Bu evli barklı ihtiyar adamın gönlüne hiçlik hissi sık sık uğradığından, bu durum şimdi ele geçmeyen gençliğini çok arzulaması değildi…"

7.4. "İsim Unsuru + Emes + Soru Eki" İfadesinin Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde ek fiilin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde olumsuz soru biçimi *emes* menfilik edatından sonra getirilen soru eki vasıtasıyla sağlanır. Soru eki *emes* menfilik edatından sonra gelir ve menfilik edatına eklenen zamir menşeli şahıs eklerinin son sesine uygun olarak getirilir[174] (İsim unsuru + emes + soru eki): bay emespin be 'zengin değil miyim?', bay emessiñ be 'zengin değil misin?', bay emes pe 'zengin değil mi?', bay emespiz be 'zengin değil miyiz?', bay emessiñder me 'zengin değil misiniz?', bay emes pe 'zengin değiller mi?'

Ek fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde ise soru eki *emes* edatından sonra, ek fiilin görülen geçmiş zaman çekiminden önce getirilir (İsim unsuru + emes + soru eki + edi). Bu çekimde iyelik menşeli şahıs ekleri ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimine eklendiği yani *emes* edatı hiçbir ek almadığı için soru eki de *emes* edatına uyumlu bir şekilde getirilmektedir (emes pe): bay emes pe edim 'zengin değil miydim?, bay emes pe ediñ 'zengin değil miydin?', bay emes pe edi 'zengin değil miydi?', bay emes pe edik 'zengin değil miydik?', bay emes pe ediñder 'zengin değil miydiniz?', bay emes pe edi 'zengin değiller miydi?'

Ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekiminde de soru eki *emes* edatından sonra ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekiminden önce getirilir (İsim unsuru + emes + soru eki + eken). Bu çekimde de zamir menşeli şahıs ekleri ek fiilin duyulan geçmiş zaman çekimine eklendiği yani *emes* edatı hiçbir ek almadığı için soru eki *emes* edatına uyumlu bir şekilde getirilir (emes pe): bay emes pe ekenmin 'zengin değil miymişim', bay emes pe ekensiñ 'zengin değil miymişsin?', bay emes pe eken 'zengin değil miymiş?', bay emes pe ekenbiz 'zengin değil miymişiz?', bay emes pe ekensiñder 'zengin değil miymişsiniz?', bay emes pe eken 'zengin değil miymişler?'

• Ejelden jüyrik körse ayağın sındırğanşa, aruv körse abıroyı tögilgenşe işkenderi as bolmaytın ädet bar emes pe… (B., s. 20)

"Ezelden beri yürük bir at görseler ayağını kırıncaya kadar, güzel bir hanım görseler namusunu kirletinceye kadar rahat duramamak gibi bir alışkanlık var değil mi?"

[174] Daha önce de bahsedildiği üzere Kazak Türkçesinde soru eki, ünlülerden ve 'l, r, w, y' ünsüzlerinden sonra 'ma, me'; 'm, n, ñ, z' ötümlü ünsüzlerden sonra 'ba, be'; 'k, q, p, t, s, ş' ötümsüz ünsüzlerden sonra ise 'pa, pe' şeklinde getirilir.

• Mana Qızemşek töbeniñ basında, qanşa degenmen jas neme ğoy, bıltırdan beri ädis alıp, äldenip ketken şığar dep, qorqasoqtap tüsse de, qırıq quyqıljıp, qılpıldap turatın täytik neme emes pe… (B., s. 43)

"Az önce Kızemşek Tepesinin başında, ne de olsa genç bir adamdır, geçen yıldan beri taktiğini geliştirip güçlenmiş olabilir diye bir endişeye kapılsa da kırk defa yer değiştirip her şeyden şüphelenen bu görgüsüz şey değil mi?"

• … ömir şirkinniñ özi de körgen tüstey emes pe… (H.D.H., s. 54)

"… ömrün kendisi de görülen bir rüya gibi değil mi…"

• Biz de el emespiz be. (H.D.H., s. 68)

"Biz de bir devlet değil miyiz?"

• Oğan qayta osı jaqsı emes pe? (B.T., s. 145)

"Bilâkis bu onun için iyi değil mi?"

7.5. "İsim Unsuru + dAy/ +tAy/ benzerlik edatı (siyaqtı, tärizdi, sekildi, sındı vb.) + Emes" Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde isimden isim yapan bir yapım eki olan *+day,+dey,+tay,+tey*; isimlere, zamirlere, sıfat-fiillere eklenerek bu unsurlardan sıfat türeten işlek bir yapım ekidir. Bu ek, türettiği sözcüğe *gibi, kadar* anlamını katıp benzetme ve karşılaştırma işlevini üstlenir. Kazak Türkçesinde isim soylu bir sözcüğün *+day,+dey,+tay,+tey* yapım eklerinden birini alarak cümle içerisinde yüklem görevini üstlendiği ifadeler de isimli bir yüklem unsuru olarak kabul edilmektedir. Aynı durum bu kullanımın menfi yani olumsuz biçimi için de geçerlidir. Kazak Türkçesinde *isim unsuru + +day/ +dey/ +tay/ +tey* yapısının olumsuz biçimi *emes* ile yapılır (isim unsuru + +day/ +dey/ +tay/ +tey + emes) ve bu yapı Türkiye Türkçesini *İsim unsuru + gibi/ kadar + değil* şeklinde aktarılır. Türkiye Türkçesine de isim cümlesi olarak aktarılan bu kullanım ile ilgili örnek cümlelere aşağıda yer verilmiştir.

• Balpan da **anadağısınday** emes, özi sarañ til qatıp, köbine qonaqtı söyletip otır. (B., s. 15)

"Balpan da **geçenki gibi değil**, kendisi daha az konuşup çoğunlukla misafirini konuşturuyor."

• **Balpanday emes**, jürip-turısı köp bolıstıñ äkesi biraz närseden habardar eken. (B., s. 15-16)

"**Balpan gibi değil**, oturup kalkmasını bilen yöneticinin babası bazı şeylerden haberdar imiş."

• Endi **burınğıday emes**, at üstinen göri mamıq tösekke boyı üyrenip baradı. (H.D.H., s. 64)

"Şimdi **eskisi gibi değil**, at üstüne nazaran pamuk yatakta yatmaya vücudu alışmaya başlıyor."

• Sız lebi **manağıday emes**, küşeye tüsti. (Ş., s. 95)

"Nem durumu **az önceki gibi değil**, artmaya başladı."

• Därjan **ağasınday emes**, deneli, bulşıq eti oynaqtap, ılğiy jalañaş jüredi. (Ş., s. 100)

"Darjan, **abisi gibi değil**; iri yapılı, kasları hareketli, daima üstü çıplaktır."

• **Burınğı iyelerindey emes**, tım şañqıldaq. (B.T., s. 133)

"**Önceki sahipleri gibi değil**, çok cırtlak sesli."

• Biraq **manağıday emes**, qaraları daralanıptı. (B.T., s. 147)

"Fakat, **az önceki gibi de değil**, karartıları birbirinden ayrılmıştı."

• **Manağıday emes**, bası da seyildi… (B.T., s. 147)

"**Biraz önceki gibi değil**, kafası da dağıldı…"

Kazak Türkçesinde *siyaqtı, tärizdi, sekildi, sındı* vb. kelimeler birer benzerlik edatı olarak işlev görüp Türkiye Türkçesindeki karşılığı *gibi* edatıdır. Bu edatlar tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi son çekim edatıdır ve kendisinden önce gelen isim soylu sözcük ile beraber (İsim unsuru + son çekim edatı) bir edat grubunu oluşturur. Benzerlik, tıpkılık, denklik ilişkisi kuran[175] bu edatların kendisinden önce gelen isim unsuru ile oluşturduğu kelime grubunun cümle içerisinde yüklem göreviyle kullanılması hâlinde bu yüklem unsuru Kazak Türkçesinde bir isimli yüklem olarak kabul edilir. Aynı durum Türkiye Türkçesi için de geçerlidir. Türkiye Türkçesinde de bir edat grubunun ek fiil yardımı ile yüklem göreviyle kullanıldığı cümleler isim cümlesini meydana getirmektedir. Kazak Türkçesinde isimli yüklemi meydana getirebilen bu edat grubunun menfi şekli ise *emes* ile yapılmaktadır. Bir menfilik edatı

[175] Benzerlik, Tıpkılık, Denklik İlişkisi Kuran Edatlar: *sıyaqtı, sekildi, tärizdi* "gibi"; *ğurlım* "gibi olarak" (Koç ve Doğan, 2004: 318).

olan *emes* isim unsuru ile benzerlik edatının arasında kullanılabildiği gibi (isim unsuru + emes + benzerlik edatı) benzerlik edatından sonra da kullanılabilir (İsim unsuru + benzerlik edatı + emes). Bu yapı Türkiye Türkçesine *isim unsuru + değil + gibi* veya *isim unsuru + gibi + değil* şekillerinde aktarılabilmektedir. Tez çalışması kapsamında yararlanılan metinde sadece *isim unsuru + emes + siyaktı* kullanımıyla ilgili tek bir cümle yer alıp diğer benzerlik edatlarının (tärizdi, sekildi, sındı vb.) bu işlevine dair örnek cümlelere rastlanamamıştır.

• Bügin sodan şığıp edim, jolınıñ şappa örligi bolmasa, tap onşa şañıraq qağatınday **tar emes siyaqtı**. (Ş., s. 123)

"Bugün oradan çıkmıştım, yolunun dimdik bir yokuş olması dışında öyle çadır kuracak kadar dar değil gibi."

7.6. "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + emes + I. tip şahıs eki" Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde kullanılan *fiil + -ğan/ -gen/ -qan /-ken + emes + I. tip şahıs eki* yapısı görülen geçmiş zaman çekiminin olumsuz biçimini meydana getirmekte[176] ve bu kullanım Kazak Türkçesinde fiilli (fiiilden) yüklem (etistik bayandavış) unsurunu oluşturmaktadır. Fakat bu yapı cümlenin bağlamına da dayalı olarak Türkiye Türkçesine bazen *fiil + -mIş (çekimli fiil) + değil + şahıs eki*[177] şeklinde de aktarılabilmektedir. *Çekimli fiil + değil + şahıs eki* yapısının Türkiye Türkçesinde isim yahut fiil cümlesini oluşturduğu hususunda ise farklı görüşler vardır. Bu konuda Korkmaz, "Bizce, değil edatının birbirinden ayrı başlıca üç görevi vardır. Bunlar: **1.** Ek-fiilleri olumsuzlaştırma görevi, **2. Çekimli fiillerdeki görev ve kullanımı**, **3.** Bağlaç olarak kullanılması" bilgisini paylaşır (Korkmaz, 2017, 631). Korkmaz ayrıca *değil* edatının çekimli fiillerdeki görev ve kullanımı için ise,

> "Çekimli fiillerde olumsuzluk –mA- eki dışında, **ad ve sıfat fiiller üzerine** ek fiillerde olumsuzluk bildiren değil edatının getirilmesi ile de karşılanır. Bunlar çekimli fiillerin olumsuz biçimlerine denk anlam ve işlev bildirirler: **gitmekte değildir**: gitmiyor, **biliyor değilim**: bilmiyorum, **yazmış değilim**: yazmadım, **oturacak değilim**: oturmayacağım gibi. Değil edatı ile yapılan bu türlü olumsuz kullanımlarda, -mA- eki ile yapılanlardan daha güçlü bir olumsuzluk anlamı vardır: Bu konuda kimseye söz **verilmiş değildir** "verilmedi." (Korkmaz, 2017: 520) ifadesini kullanır.

[176] *ğan/ -gen/ -qan/ -ken* ile yapılan görülen geçmiş zamanın olumsuzu, *fiil kök ve gövdelerinden sonra ilâve edilecek –MA olumsuzluk ekiyle veya -GAn ekiyle kişi eki arasına giren joq ve emes edatlarıyla; iki şekilde yapılır* (Koç ve Doğan, 2004: 256).

[177] *i-* ek fiilinin olumsuz kiplerinin çekimi sırasında, *değil* edatı, olumlu çekimlerde olduğu gibi görülen geçmiş zaman ve şart kiplerinde iyelik kökenli, geniş zaman ve duyulan geçmiş zaman kiplerinde ise zamir kökenli şahıs ekleri alır. Geniş zamanın üçüncü şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde yine *–DIr/ -DUr* ve *–DIrlAr, -lArdIr* ekleri getirilir. Ek almadığı kullanımlar da vardır (Korkmaz, 2017: 631).

Korkmaz ile benzer bir görüş de Banguoğlu'na aittir. Banguoğlu, *değil* kelimesini bir gerçekleme zarfı olarak kabul eder ve cevher fiili eklerinin *değil* gerçekleme zarfı üzerine gelerek olumsuz çekime girdiklerini ve bunların bayağı yüklem ismi olan adlara ve sıfatlara gelerek isim cümleleri yapma işlevinde olduklarından bahsettikten sonra *değil* gerçekleştirme zarfının aynı yoldan fiil gövdelerine geldiğinde ise o gövdelerin kurdukları kiplerin olumsuz çekimlerine denk bir anlam kazandıklarını söyler: öldürmeli değildi x öldürmemeliydi, görmüş değildik x görmemiştik, çağırmış değiliz x çağırmadık, alacak değilim x almayacağım. Banguoğlu da Kormaz'ın görüşüne paraler bir şekilde bu kullanımın daha kesin bir olumsuzluk inceliği taşıdığını da ifade eder: gelmiş değil x hiç gelmemiş (Banguoğlu, 2015: 453-454).

Çekimli fiil + değil + şahıs eki yapısının bir isim cümlesinin yüklemini oluşturduğu yönündeki görüşler de oldukça yaygındır. Özmen kaleme almış olduğu *Türkçe'de Değil Kelimesi ve Kullanımları* adlı makalesinde bu konu hakkındaki görüş ayrılıklarını kısaca şöyle özetler:

> Yüklemleri isim unsuru + değil + ek fiil + şahıs eki ile kurulan cümlelerin, isim cümlesi olduğu konusunda, görüş ayrılığı yoktur. Yüklemleri, kip eki almış fiil + değil + şahıs eki ile kurulan cümlelere ise, bazı dilciler isim cümlesi, bazı dilciler ise fiil cümlesi demektedir. J. Deny'ye göre, "Bu tür cümleler, isim cümleleriyle fiil cümleleri arasında sayılacak bir yer tutmaktadırlar (JD, TDG, 417). Ali Ulvi Elöve, (JD, TDG'deki dip not, 415-416), Haydar Ediskun[178] (TDbil., 370-371), Hikmet Dizdaroğlu (HD, TB, 283.289) ve Neşe Atabay-Sevgi Özel-Ayfer Çam (TTS, 82-83) yüklemi, kip eki almış fiil + değil + şahıs eki şeklinde kurulan cümleleri, isim cümlesi olarak kabul etmektedirler. Vecihe Hatiboğlu da verdiği örneklerde, bu tür cümleleri, isim cümlesi olarak değerlendirmiştir[179] (VH, TS, 165, 174). Buna karşılık, Rasim Şimşek (RŞ, TS, 191-192) ve Leylâ Karahan[180] (LK, TSD, 73)[181] bu tür cümleleri fiil cümlesi olarak değerlendirmişlerdir (Özmen, 1997: 322).

Kazak Türkçesinde kullanılan *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + emes + I. tip şahıs eki* ile yapılan bu yapılar yukarıda da bahsedildiği gibi Türkiye Türkçesine *fiil + -mIş + değil + şahıs eki* şeklinde de aktarılabilmektedir (tüsingen emes~ anlayabilmiş değil). Biz de tez çalışması kapsamında bu tip bir yüklem yapısının geçtiği cümlelerin isim cümlesi olduğu kanaatini taşımaktayız. Bu kanaatimizin en önemli dayanağı ise fiil unsurunun aldığı sıfat fiil yani partisip

---

[178] Ediskun, değil edatının kişi eklerini alarak –di'li geçmiş zamanla dilek kipleri dışında, öbür kiplerin olumlu III. tekil kişilerinin sonuna geldiğinde, hem anlamca hem de biçimce olumsuz **isim cümlesini**, dilek kipleri dışında diğer kiplerin olumsuz III. tekil kişileriyle kişi ekleri arasına ya da yok ile yapılmış olumsuz isim cümlelerinin sonuna geldiğinde ise biçimce olumsuz, anlamca olumlu **isim cümlesini** oluşturduğunu söyler (Ediskun, 2007: 370-371).

[179] Hatiboğlu, ad tümcesinin olumsuz biçiminin "değil" koşacıyla kurulduğunu söyler ve söylemine dair şu örneklere yer verir: "Beni görmek demek, behemahal yüzümü **görmek değildir**; benim fikirlerimi, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız bu kâfidir." (K. Atatürk), (…) "Bu yazar herkesçe **tanınmış değil**." vb. (Hatiboğlu, 1972: 165).

[180] Karahan, değil edatının hem isim hem de fiil cümlesini olumsuz yaptığını söyler: Bu güler yüzlü adam ben değilim (CST), (…) Sanat eserleri, tabiattan kopye edilmiş değildir. Kubbe ve minare, çınar ve selviyi taklit etmez (AH) (Karahan, 2015: 105).

[181] J. Deny (A. Ulvi Elöve), Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi); Haydar Ediskun, Türk Dilbilgisi; Hikmet Dizdaroğlu, Tümce Bilgisi; Neşe Atabay-Sevgi Özel-Ayfer Çam, Türkiye Türkçesinin Sözdizimi; Vecihe Hatipoğlu, Türkçenin Sözdizimi; Rasim Şimşek, Türkçe Sözdizimi; Leylâ Karahan, Türkçede Söz Dizimi.

ekidir (fiil + -mIş). Bu tür cümlelerde partisip ekini alan bölüm ortaç, cümle ise isim cümlesi şeklinde ele alınmalıdır. Ergin'in *isim fiil*, Banguoğlu'nun *bitmemiş fiil* (yatık fiil), Kormaz'ın ise *çekimsiz fiil* diye adlandırdığı ve sıfat fiili de içine alan fiilimsiler[182] âdeta fiillerin isimleşmiş şekilleridir. Banguoğlu bu yapıların tamamlanmamış bir yargıya yüklem olabildiklerinden[183] *bitmemiş fiil* (verbum infinitum) adını aldıkları ve yargıyı bütünüyle isimleştirdiklerini söyler. Aynı zamanda bu tür yapıların kişiye göre bir çekime tabi olmadıklarından *çekimsiz fiil* adını da aldığını, isim çekimine tabi olduğunu ve bu tarz yapılara işleyiş bakımından *yatık fiiller* denilebileceğini belirtir (Banguoğlu, 2015, 410). Fiilimsi dediğimiz bu yapılar cümlede isim soylu sözcükler olan ad, sıfat ve zarf görevini üstlenmeleri, ad çekim ve iyelik eklerini alabilmeleri, çekime girememeleri ve yargıyı bütünüyle isimleştirmeleri hasebiyle kanaatimizce isim cinsindendir ve yüklem olarak kullanıldığı cümleleri de isim cümlesi hâline getirir. Bu görüşümüz doğrultusunda her ne kadar *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + emes + I. tip şahıs eki* yapısı Kazak Türkçesinde bir fiil yüklem unsurunu (fiilli, fiilden yüklem) meydana getirse de bu yapının bazı aktarmalarda, cümlenin bağlamına dayalı olarak, Türkiye Türkçesine *fiil + -mIş + değil + şahıs eki* şeklinde isim cümlesini oluşturan bir yüklem unsuru olarak da aktarımı ve yararlanılan metinde bu tarz örneklerin yer alması tez içeriğinde bu başlığın açılmasını gerekli kılmıştır. Aşağıda yer alan alıntı cümlelerde *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + emes + I. tip şahıs eki* yapısını içeren ifadeler Türkiye Türkçesine *fiil + -mIş + değil + şahıs eki* şeklinde aktarılmıştır.

• Ol osı üydiñ esiginen attağalı bul avıl bir jutap körgen emes. (B., s. 5)

"O, şu evin kapısından adım attığından beri bu köy bir kere bile açlık görmüş değil."

• Renjimey qaytsin, qızı qıltiyıp boy jetkeni bir kün irgesi tınış turğan emes. (B., s. 7)

"Öfkelenmesin de ne yapsın, kızı büyüyüp boy atalı bir gün bile etrafı sakin kalmış değil."

• Eki ayaqtılardıñ taqımına qanşa tüsse de, minezderine äli tüsingen emes. (B., s. 47)

"İki ayaklıların baldırının altına ne kadar girse de onların huyunu hâlâ anlayabilmiş değil."

[182] Fiilimsiler kendi içinde; isim fiiller (mastar, infinitive), sıfat fiiller (partisip) ve zarf fiiller (gerundium) olmak üzere üç kategoriye ayrılır.
[183] Fiilin yargıyı tamamlayabilmesi için kip ve kişi eklerini almış olması gerekir. Kip ve kişi eklerini alarak çekime girebilen bu fiillere çekimli fiil adı verilmektedir.

• Eñsep äkesiniñ birevmen kermär söylesip jatqanın äli körgen emes… (Ş., s. 99)

“Ensep, babasının biri ile uzun uzun sohbet ettiğini henüz görmüş değil…”

Aşağıda yer alan örnek cümlelerde *fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + emes + I. tip şahıs eki* yapısını içeren ifadeler tezin metin aktarma bölümünde her ne kadar çekimli bir fiil olarak gösterilse de bu tarz yapılar Türkiye Türkçesine *fiil + -mIş + değil + şahıs eki* şeklinde de aktarılabilir. Bu da lehçeler arası metin aktarılırken bir cümlenin isim cümlesi mi yoksa fiil cümlesi mi olduğunun tespitinde aktarımın ne denli mühim olduğunu, cümledeki bağlamın mutlaka dikkate alınması gerektiğini ve sadece gramer kitaplarındaki bilgilere dayanarak aktarım yapılmaması hususunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

• Şıñğıs han qanşa eldi alıp, qanşa qoldı qırıp jürse de, tap mınanday sän men mınanday sustı ömiri körgen emes. (H.D.H., s. 71)

“Cengiz Han birçok memleketi alıp pek çok orduyu darmadağın etse de tam bunun gibi gösterişli, bunun gibi korkunç bir orduyu ömrü boyunca görmemişti.”

“Cengiz Han birçok memleketi alıp pek çok orduyu darmadağın etse de tam bunun gibi gösterişli, bunun gibi korkunç bir orduyu ömrü boyunca görmüş değildi.”

• Gürbeljin hanım nekesi qiyılmay turıp, Şiydürgeniñ bet-jüzin körgen emes. (H.D.H., s. 81)

“Gürbeljin Hanım nikahı kıyılmadan önce Şiydürge’nin yüzünü görmemişti.”

“Gürbeljin Hanım nikahı kıyılmadan önce Şiydürge’nin yüzünü görmüş değildi.”

• Al bügin kep köksep otırğan sol az ğana qızıq dävreninde, tap osı künderim erteñ arman bolar dep tipti de oylağan emesti. (Ş., s. 97)

“Bugünse çok arzu ettiği o biraz güzel zamanlarında bu günlerim gelecekte hayal olur diye hiç düşünmemişti.”

“Bugünse çok arzu ettiği o biraz güzel zamanlarında bu günlerim gelecekte hayal olur diye hiç düşünmüş değildi.”

• Eşkimge aytqan emes. (Ş., s. 125)

“Hiç kimseye söylemedi.”

“Hiç kimseye söylemiş değil.”

• Bunıñ osı düniyege kelgeli tap osınday şabı qızıp körgen emes. (B.T., s. 140)

"Şu dünyaya geldiğinden beri apış arası böyle kızışmamıştı."

"Şu dünyaya geldiğinden beri apış arası böyle kızışmış değildi."

7.7. "Fiil + -ar/ -er/ -r + I. tip şahıs eki + emes" Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde *fiil + -ar/ -er/ -r + I. tip kişi eki* ile yapılan fiil çekimleri belirsiz bir gelecek zamanı ifade eder. Yani bu çekimde gelecekte yapılması planlanan bir işin gerçekleşip gerçekleşmemesi hususunda bir belirsizlik söz konusudur. Gelecek zaman kipinin bu çekimi hakkında Karaca, "Bu zamanın Türkiye Türkçesindeki geniş zamana yakın bir anlamı vardır. Kazak Türkçesinde kesin olmayan gelecek zaman olarak isimlendirilmektedir." bilgisini verir: Kel-er-miz 'geleceğiz', basta-r 'başlayacak' vb. (Karaca, 2011: 37). Gelecek zaman kipinin bu çekim tipinde olumsuzluk ise *emes* ile değil, *–mas, -mes; -bas, -bes; -pas, -pes* olumsuzluk ekleri vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir (fiil + -mas/ - mes/ -bas/ -bes/ -pas/ - pes + I. tip kişi eki): ayt-pas-sız 'söylemeyeceksiniz', kel-mes 'gelmeyecek' vb. Fakat fiilli bir yüklem (etistikti bayandavış) unsurunu meydana getiren bu yapının menfi biçimi aktarımını yapılan metinde ise bazen karşımıza –mas, - mes; -bas, -bes; -pas, - pes olumsuzluk eki ile değil, menfilik bildiren *emes* edatıyla da çıkmaktadır (*fiil + -ar/ -er/ -r + I. tip kişi eki + emes)*. Kazak Türkçesine dair taraması yapılan gramer kitaplarında böyle bir menfi yapılı çekimli fiile rastlanılamaması tezde bu yapıya ayrıca yer verilmesini zaruri bir hâle getirmiştir. Bu tarz örneklerin incelenmesi neticesinde bu menfi yapıda yer alan *-ar/ -er/ -r* ekinin zaman bildiren bir ek (kip eki) değil, sıfat fiil eki olduğu anlaşılmaktadır. Kazak Türkçesinde isim yüklem unsurunu oluşturan bu yapı Türkiye Türkçesine *fiil + -mIş/ -AcAk*[184] *+ değil* şeklinde aktarılabilmektedir. Türkiye Türkçesindeki bu kullanımın bir isim cümlesini oluşturduğu konusundaki kanaatimiz ise tezin "Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + emes + I. tip şahıs eki Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı" başlığı altında detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde geçen *fiil + -ar/-er/ -r + I. tip kişi eki + emes* yapısı Türkiye Türkçesine *fiil + -mIş/ -AcAk + değil* şeklinde aktarılmıştır.

[184] Bu çekimin menfi şeklinin de (fiil + -ar/ -er/ -r + I. tip kişi ekleri + emes) geniş zamana yakın bir anlamının olması ve geniş zamanın sürerlik fonksiyonu itibarıyla geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman da dâhil olmak üzere bütün zamanları içinde barındırması bu yapının Türkiye Türkçesine *–mış, -acak* gibi geçmiş zaman yahut gelecek zaman anlamı taşıyan partisip yani sıfat fiil ile aktarımını sağlamıştır. Faydalanılan metinde ifadenin *fiil + yor + değil* şeklindeki aktarımı gerçekleşmemiştir.

• Şiydürge moyının burar emes. (H.D.H., s. 77)

"Şiydürge boynunu çevirecek değil."

• Qos ayaqtap, kökke şapşıp, şanşılıp turıp aldı; qır arqasına jabısqan päle tüser emes. (B.T., s. 136)

"İki ayağını kaldırıp göğe doğru şahlanarak yere saplandı; arkasına yapışan bela düşecek gibi değildi."

• Joq, jerdiñ şeti jetkizer emes, şaşasın tas qajap, ökpesi alqınıp, qos büyirin soğıp qaldı. (B.T., s. 136)

"Hayır, dünyanın ucuna götürecek değil, paçasını taş sıyırıp ciğeri nefes nefese kalarak böğrünün her iki yanı da kırbaçlandı."

7.8. "Temel Fiil + Zarf Fiil Eki + Yardımcı Fiil + -ar/ -er/ -r + Emes" Yapısının Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesinde birleşik fiiller iki veya daha fazla fiilin oluşturduğu birleşik fiiller (fiil + fiil) ve bir isim ile yardımcı bir fiilden meydana gelen birleşik fiiller (isim + fiil) olmak üzere iki grupta incelenir (Koç ve Doğan, 2004: 233-241). İki fiilin yan yana gelerek oluşturduğu birleşik fiillerde ilk unsur olup ekseriyetle *–(I)p* veya *–a/ -e/ -y* zarf fiil eklerinden birini alan temel fiil değişken bir yapıya sahipken yardımcı fiil ise sabit kalır ve her iki fiil de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir kelime grubunu oluşturup müstakil anlamlarının da dışına çıkarak yeni bir anlam meydana getirir. İki fiilin yan yana gelmesiyle oluşan ve yardımcı fiilin *–ar/ -er / -r* eklerinden birini alarak *emes* edatı ile menfilik kazandığı birleşik fiiller Kazak Türkçesinde bir fiilli yüklem unsuru olarak kabul edilirken bu yapıların Türkiye Türkçesine *fiil + -mIş + değil* şeklinde yani bir isim cümlesi olarak da aktarılabilmesi tezde bu başlığın açılmasını gerekli kılmıştır. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde *temel fiil + zarf fiil eki + yardımcı fiil + -ar/ -er/ -r + emes* yapısının Türkiye Türkçesine aktarımı *fiil + -mIş + değil* şeklinde gerçekleşmiştir.

• Mınav közge türtse körinbes qarañğı tünde kimniñ qayda jürgenin, ne istep jürgenin bilip bolar emes. (B., s. 42)

"Bu göz gözü görmeyen karanlık gecede kimin nereye gittiği, ne yaptığı anlaşılabilmiş değil." [185]

• Artındağı qiyquvdıñ ne qiyquv ekenin bile alar emes. (B., s. 48)

"Arkasındaki sesin ne sesi olduğunu anlayabilmiş değil."

• Älde jerge topıtıp üsti-üstine tüsip jatqan tuyağınıñ dübiri me, älde öne boyına qan aydap, mınav darqan tirliktiñ, dañğıl dalanıñ läzzatı men jupar avasın jutqızıp kele jatqan tirşilik bası — jüreginiñ dürsili me — ayırıp bolar emes. (B.T., s. 148)

"Yoksa toprağa batıp üst üste yükselerek inen toynakların sesi mi ya da bütün vücuduna kan pompalayan şu cömert yaşamın, dümdüz bozkırın keyfi ile mis kokulu havasını harmanlayan canlılığın başlangıcı, kalbinin sesi mi, ayırabilmiş değil."

7.9. "Emes" İfadesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve İfadenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kazak Türkçesindeki *emes* menfilik edatı tıpkı *bar* ve *joq* kullanımlarında olduğu gibi bazen isim yüklem unsurunun (isimli, isimden yüklem) olumsuz biçimi olarak değil, cümle içerisinde bir yardımcı fiil göreviyle de kullanılabilir. Bu durum genellikle cümlede yüklem göreviyle kullanılmayan "isim +emes" kullanımlarında ortaya çıkar. Bu kullanımda *emes* edatı isim işletim eklerini de alabilir. Bu kullanım Türkiye Türkçesine cümlenin bağlamına dayalı olarak 'ol-' yardımcı fiilinin menfi sıfat-fiil şekliyle aktarılır. Bu tarz cümlelerde geçen *isim + emes* ifadesinin isimli bir yüklem göreviyle kullanılmadığı ve Türkiye Türkçesine de isim soylu bir yüklem olarak aktarılmaması gerektiği hususu önem arz etmektedir.

• Mıqtı änşi jalğız älgi jigit qana emesi ras eken. (B., s. 35)

"Sadece az önce şarkı söyleyen delikanlının yetenekli olmadığı görüşü doğruymuş."

• Mergenderdiñ jaqın jürgeninen alıs jürgeni qavipti, mergen emesterdiñ alıs jürgeninen jaqın jürgeni qavipti. (H.D.H., s. 55)

"Nişancıların uzakta yürüyeni yakında yürüyeninden daha tehlikeli, nişancı olmayanların da uzakta yürüyenlerinden yakında yürüyeni daha tehlikeli."

[185] Cümle Türkiye Türkçesine bağlama dayalı olarak "Bu göz gözü görmeyen karanlık gecede kimin nereye gittiğini, ne yaptığını anlamak mümkün değil." şeklinde de aktarılabilir.

Emes sözcüğünün isimli yüklem unsuru değil de yardımcı bir fiil göreviyle kullanıldığı cümlelerde geçen "ne … ne … emes …" yapısı Türkiye Türkçesine ol- yardımcı fiilinin müsbet şekliyle (olan , olduğu vb.) aktarılmaktadır.[186]

• Sosın ne el emes, ne mola emes bul quv tömpekke kimniñ közi tüse berer deysiñ. (H.D.H., s. 69)

"Sonra ne memleket ne mezar olan bu tepeciğe kim bakar dersin?"

Not: Her ne kadar tez konusunun kapsamına girmese de Kazak Türkçesi sahasında yapılan çalışmalara faydalı olacağı kanaatiyle metin içerisinde *emes* menfilik edatının yardımcı fiil şeklindeki kullanım biçimi de tespit edilerek örneklendirilmiştir.

8. Eksiltili (Yüklemi Düşmüş) İsim Cümleleri

Gramer Terimleri Sözlüğünde, "Genellikle günlük konuşmalarda yer alan ve bazı öğeleri kesilerek söylenip dinleyenin anlayışına bırakılan veya fiili kullanılmadan yargı bildiren cümle." (Korkmaz, 2019: 125) şeklinde tanımlanan kesik (eksiltimli, eksiltili) cümle yapısı Türkiye Türkçesinde özellikle edebî metinlerde yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Bu kullanım alanı özellikle dil bilimcilerin bu konu üzerine dikkatle eğilmesine olanak tanımış ve eksiltili cümle üzerine pek çok tanımlama yapılmıştır. Bu konuda Özmen, Alm. Ellipse; Fr. ellipse; İng. ellipsis; Osm. hazf ü takdir ismiyle var olan eksiltiyi, "Dilde en az çaba kuralına bağlı olarak, bir kelimenin, bir kelime grubunun veya bir cümlenin, herhangi bir anlam karışıklığına yol açmayacak şekilde, düşürülmesi, eksiltilmesi olayıdır." şeklinde tanımlar ve eksiltiyi oluş yerleri açısından *kelimelerde eksilti, birleşik kelimelerde ve kelime gruplarında eksilti* ve *cümlelerde eksilti* olmak üzere üç grupta inceler (Özmen, 1996: 71). Ediskun eksiltili cümleyi, "Kimi, ya sonu dinleyence pek belli olduğu, ya da söze bir duygusallık kazandırmak istedikleri zaman, yazarlar ya da konuşanlar, cümleleri yarıda kesmek gereğini duyarlar. Bu kesik cümlelere eksiltili (elliptique) cümle adı verilir." şeklinde tanımlar ve özellikle tabelalardan, ilanlardan, afişlerden başlayarak edebî yazılara kadar hemen hemen her yazıda ya da konuşmada eksiltili cümlelere rastlanılabileceğini söyler (Ediskun, 1999: 390). Hengirmen de eserinin *Cümlede Sözcük Düşmesi (Kesik Cümle)* başlığı altında konu hakkında,

[186] Bu kullanımda ne….ne… karşılaştırma edatının varlığı cümlede "emes" sözcüğünün Türkiye Türkçesine "ol-" yardımcı fiilinin müspet şekliyle aktarımını sağlamıştır.

> "Anlatımda tekrardan kaçınmak için bazen cümleden özne, yüklem, tümleç gibi öğelerin çıkarılmasına cümlede sözcük düşmesi denir. Bu gibi durumlarda anlatımda bir eksiklik olmaz. Bu nedenle öğelerden bazılarının eksik olması cümlenin anlatım gücüne zarar vermez. Cümlede az sözcük kullanımı, anlatımı daha kısa, özlü ve kıvrak bir duruma getirir." (Hengirmen, 2006: 360)

bilgisini paylaşır.

Baskakov ise eksiltili cümleyi anlamlı ögelerinden biri veya birkaçı düşürülmekle isimlik ve iletişimlik işlevi yok olmayan cümle şeklinde tanımlar ve çağdaş Türk edebî dilinde eksiltili cümleleri terkipleri bakımından iki gruba ayırmanın mümkün olduğunu söyler. Bunlar; **1.** Kurucu ögeleri (özne ve yüklemi) düşürülmüş eksiltili cümleler; **2.** Kurucu ögelerden biri (özne ve yüklemi) bulunan eksiltili cümlelerdir. Baskakov aynı zamanda çağdaş Türkolojide hem kurucu ögelerinden biri yahut her ikisi düşürülmüş cümlelerin hem de yardımcı ögeleri düşürülmüş cümlelerin eksiltili cümlelere dâhil edildiğini, bir cümlede kurucu ögelerden birinin veya her ikisinin bulunmamasının cümlenin eksiltili sayılmasının temel yapı ölçütü olarak kabul edilmesi durumunda herhangi bir yardımcı ögenin eksikliğinin de her şeyden önce bu cümlenin genişlemediğinin bir göstergesi olduğunu ifade eder ve eserinde eksikliği sadece temel kurucu ögelerin düşürülmesinden kaynaklanan cümleleri eksiltili cümle kategorisinde değerlendirir (Baskakov, 2017: 95-96). Üstünova da "eksilti" teriminin en az çaba ilkesi, estetik vb. gerekçelerle dilden silinmiş her türlü görevsel dil birimi için kullanılabileceğini söyler. Üstünova'ya göre, ek eksiltisi, tamlayan-tamlanan eksiltisi, özne, tümleç, yüklem eksiltisi olur ama dilde ek eksikliği, özne eksikliği, tümleç eksikliğinden söz edilemez ancak yüklem eksikliğinden söz edilebilir (Üstünova, 2013: 48).

Cümle içerisinde bilhassa en temel öge olan yüklemin düşürülmesi neticesinde oluşan eksiltili cümle yapısı Kazak Türkçesinde de mevcuttur. Kazak Türkçesinde eksiltili cümle *tolımsız söylem* şeklinde adlandırılır. Balakayev *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eserinde *Tolımdı Söylem ve Tolımsız Söylem* (Eksik Cümle) başlığı altında konuya açıklık getirir. Balakayev, cümle vasıtasıyla aktarılmak istenen düşünceyi veren kelimelerin cümlede bazen bir bütün olarak eksiksiz kullanıldığını, bazen de bu kelimelerin sadece bir kısmına yer verildiğini belirtir ve ardından konuyla ilgili misallere yer vererek ifadesini somutlaştırır. Aynı zamanda söylenmesi gereken kelimelerin bazılarının söylenmediği cümlelere *tolımsız söylem* (kesik cümle, eksiltili cümle), düşünceyi ifade eden tüm kelimelerin eksiksiz bir şekilde bir bütün olarak verildiği cümlelere ise *tolımlı söylem* (tam cümle) adı verildiğini söyler (Balakayev ve Sayrambayev, 2003: 226). N. Biray da *Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme* adlı makalesinde tolımlı ve tolımsız söylem konusuna da değinir. Biray makalesinde *cay söylem* yani basit cümlenin tanımını yaptıktan sonra *cay söylemleri* kuruluş farklılıklarına göre; *calañ söylem* (yalın cümle),

cayılma söylem (birkaç unsurlu cümle), *caqtı söylem* (özneli cümle), *caqsız söylem* (öznesiz cümle), *belgisiz caqtı cäne calpılama söylem* (öznesi belirtisiz ve ortak özneli cümle), *tolımdı söylem* (tam cümle), *tolımsız söylem* (kesik cümle) ve *atavlı söylem* (durum anlatan cümle) olmak üzere sekiz gruba ayırır ve tolımsız söylemi, "Kesik cümle veya temel olan ve olmayan unsurlarından biri düşmüş cümle" şeklinde tanımlar (Biray, 2003: 284). Kazak Türkçesinde de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *bar* (var)*, joq* (yok) ifadeleri, bazı isim soylu sözcükler ve kelime grupları şahıs ekleri vasıtasıyla[187] ya da ek fiilin görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman veya şart çekimine[188] girmesi ile birlikte cümle içerisinde yüklem görevini üstlenirler. Bu tarz cümlelere Türkiye Türkçesi gramerciliğinde isim cümlesi adı verilirken Kazak Türkçesi gramerciliğinde bu ifadeler isimli bir yüklem unsurunu meydana getirir. Cümle içerisinde yüklem olarak kullanılan bu ifadelerin düşürülmesi neticesinde de *tolımsız bir söylem* (kesik, eksiltili cümle) ortaya çıkar.

Aşağıda yüklem görevindeki isim soylu sözcüklerin (ekseriyetle *bar* sözcüğünün) düşürülmesi neticesinde oluşan *tolımsız söylem* yani *eksiltili cümle* örneklerine yer verilmiştir.

• Jazdıñ ıstığına qaramastan basında qundız, jağasında qundız. (B., s. 9)

"Yazın sıcağına rağmen başında ve boynunda kunduz postu (var)."

• Qasqajıranıñ boyında äne jerde de, mına jerde de jayrap jatqan bir-bir tay. (B., s. 24)

"Su yolu boyunca orada burada kesilmiş olan tek tek taylar (var)."

• Oşaq basında da quj-quj kisi. (B., s. 26)

"Ocak başında da çok sayıda insan (var)."

• Basında basımen bas bop qona qalğan şaşağı tögilgen tatarı taqiya. (B., s. 30)

"Başında kafasına uygun püskülü sarkan Tatar takkesi (var)."

• Pälen ozadı, joq, pälen ozadı degen kev-kev talas. (B., s. 31)

"Falanca geçer, yok, filanca geçer diye bıdır bıdır tartışma (var)."

• Er jigittiñ basında eki aynalıp kelmeytin kelte dävrenniñ qızığı — jasımas jiger, talmas talap… (B., s. 35)

[187] Ek fiilin (isim fiili) şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde e- yardımcı fiili düşer ve çekim geriye kalan şahıs ekleri vasıtasıyla gerçekleşir.
[188] Kazak Türkçesi gramer anlayışında ek fiilin şart çekimi, e- yardımcı fiiline şart kipi (e-se) getirilerek değil, bol- yardımcı fiiline –sA şart ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir.

“Delikanlının başında iki defa dönüp gelmeyen kısa hayatın talihi, tükenmek bilmeyen güç, bitmeyen istekler (var)…”

• Äzirge bäyge basında - dükenşi Şürenniñ küreñ qasqası. (B., s. 49)

“Şimdilik yarışmada en önde Bakkal Şüren’in kiremit renkli sakarlı atı (var).”

• Tek bir-eki ruv bası… (H.D.H., s. 60)

“Sadece bir iki boy beyi (var)…”

• Köz aldında basın barınşa şalqaq ustap, ayağın mañğaz basqan Şiydürge. (H.D.H., s. 77)

“Gözünün önünde başını olabildiğince dik tutup mağrur bir şekilde yürüyen Şiydürge (var).”

• Aldarında - zımıran. (H.D.H., s. 82)

“Önlerinde bir kuş (var).”

• Soñdarında - quvğınşı. (H.D.H., s. 82)

“Peşlerinde onları takip edenler (var).”

• Şalğın işinde şegirtke üni, qus üni. (H.D.H., s. 89)

“Çayırın içinde çekirge sesi, kuş sesi (var).”

• Mınav eki üyde öñşeñ erkek. (Ş., s. 94)

“Bu iki çadırda tamamen erkek (var).”

• Astında - kök jona toqım, kümis bas er, kök moynaq arğımaq; qolında - özegine kümis quyğan, sabına altın äşekey jügirtken şaşaqtı tört örme qamşı; artında - är avıldıñ pısıqayları. (Ş., s. 98)

“Altında yeşil deri palan, üstünde gümüş eyer, kır boyunlu küheylan, elinde içine gümüş dökülen, sapına altın nakış işlenen püsküllü dört örme kamçı, arkasında her köyün kurnazları (var).”

• Onıñ soñında da - ayğır top qoşametşi. (Ş., s. 98)

“Onun arkasında da saygı gösteren kalabalık (var).”

• Qudıqşı avılda ebil-sebil tirşilik. (Ş., s. 109)

“Kuyucu obasında sefil bir hayat (var).”

• Qasında ayğır top adam. (Ş., s. 114)

“Yanında kalabalık bir grup insan (var).”

• - «Qırıq astavmen» eki ortada ne sor, ne kebir joq, qara jon. (Ş., s. 115)

“- Kırk Astav ile (Kırk Oluk) iki yer arasında ne tuzlu arazi ne de kara toprak (var).”

• Onıñ astında - teñiz. (Ş., s. 126)

“Onun altında deniz (var).”

• Qoydıñ örisi jer tistep ösken jatağan qoñır juvsan. (B.T., s. 138)

“Koyunların otlağı, toprağı dişleyerek büyüttüğü kısa, kahverengi pelin otları (var).”

• Aldı kökjiyekke barıp kilt sürinetin qara üstirt. (B.T., s. 140)

“Önünde ufka varıp aniden alçalan kara bir tepe (var).”

• Tav jaqta sıldır-sıldır suvdıñ davısı. (B.T., s. 141)

“Dağ tarafında şırıl şırıl suyun sesi (var).”

• Öleñ şöp, ağın suv. (B.T., s. 142)

“Yeşil otlar, akar su (var).”

• Oyanıp ketedi — avzında jem dorbası. (B.T., s. 143)

“Uyanıyor, ağzında yem torbası (var).”

• Iñ-jıñ. (B.T., s. 146)

“Gürültü patırtı (var).”

• Sarğış jolaq... Kökşil jolaq. Qara qoşqıl jolaq... (B.T., s. 147)

“Sarı yol (var). Yeşil yol (var). Kara koyu kahverengi yol (var).”

• Top-top tuyaq dıbısı. (B.T., s. 147)

“Topluca toynak sesi (var).”

• Ayqay. Isqırıq. (B.T., s. 148)

“Bağırış çağırış (var). Islıklar (var).”

• Kök jelkesinde — köp düsir. (B.T., s. 150)

“Bunun hemen yanında gürültü patırtı (var).”

• … üy bolsa — töbesinde bir tuv. (B.T., s. 153)

"… her çadırın tepesinde bir bayrak (var)."

Not: Tez çalışması kapsamında yararlanılan metin içerisinde *joq* ve diğer isim soylu sözcüklerin düşürülmesi neticesinde oluşan *tolımsız söylem* cümle yapılarına rastlanamamıştır.

9. Kazak Türkçesinde İsimli Bir Yüklem Unsuru Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

Kazak Türkçesi gramerciliğinde yüklemi isim soylu bir sözcükten (isim yüklem) oluşan cümleler, cümlenin bağlamına dayalı olarak Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde de aktarılabilmektedir. Bu durum lehçeler arası aktarmalarda cümle bağlamının ne denli önemli olduğunu ve sözcüklerin sadece leksik anlamlarına dayanarak aktarma yapılmaması gerektiği hususunu ön plana çıkarır. Söz gelişi, "Suwdıñ qaşan şığatın sıñayı bar?" cümlesi Türkiye Türkçesine kelimelerin sadece sözlük anlamları esas alınarak "Suyun ne zaman çıkacak durumu var."şeklinde değil, "Su ne zaman çıkar?" biçiminde fiil cümlesi olarak aktarılmalıdır. Yine "Mınav kädimgi kürkirep ağıp jatqan sarqırama ağın ğoy. (Ş., s. 128)" cümlesinde de yüklem sıfat tamlaması yani isimli bir yüklem unsurundan oluşurken cümle Türkiye Türkçesine "Bu her zamanki gibi gürleyerek akan çağlayanın akıntısı olmalı." biçiminde fiil cümlesi olarak aktarılabilmektedir. Türk dilinin lehçeleri, cümle kuruluşu (sentaks), yapı (morfoloji) bakımından dışarıdan bir bütünlük gösteriyorsa da üslûb ve retorik (belâgat veya üslûb güzelliği) bakımından farklılaşma söz konusudur. Aktarma yapanın, bu üslûb ve retorik farkının şuurunda olması gerekir (İlker, 1999: 555). Bu nedenle üslûb ve retorik farkına da önem vermeden kelimelerin sadece lügat anlamları esas alınarak yapılacak olan motamot bir aktarma kaynak cümlenin bozulması ve aktarıldığı lehçede anlamını yitirmesine yol açacaktır.

Aşağıda yer alan örnek cümleler, Kazak Türkçesinde isimli bir yüklem unsurundan (isim yüklem) meydana geldiği hâlde cümlenin bağlamı esas alınarak Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılmıştır.

9.1. Yüklemi İsimden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• - Taqsır iyem, jer betinde onday suluv bolsa, tek jañğız Şiydürge hannıñ hanımı Gürbeljin ğana boluvı mümkin. (H.D.H., s. 75)

"- Efendim, yer yüzünde böyle bir güzel varsa, sadece Şiydürge Han'ın hanımı Gürbeljin olabilir."

9.2. Yüklemi Sıfattan Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• Qonaqtıñ är sözin tarazılap, ar jağınan astar izdep, iştey añdısuvlı. (B., s. 15)

"Misafirin her sözünü değerlendirip sözünün ardındaki imaları bulmaya çalışıp belli etmeden konuğunu takip ediyor."

• … al sabırlıları jas äyelderdiñ är qiymılın qalt jibermey ünsiz bağuvlı. (Ş., s. 107)

"… sabırlı olanlar ise genç gelinlerin her hareketine hemen tepki vermez, sessiz kalır."

9.3. Yüklemi Zamirden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• - Qızdı qırıq üyden tıy degen qayda? (B., s. 7)

"- Kızın kırk eve gitmesini yasakla sözü nerede kaldı?"

• Avılımızdıñ üstiniñ at köpir bop jatqanı mınav. (B., s. 7)

"Köyümüze devamlı misafir geliyor."

• Bul oñ qaptalında qalıp bara jatqan qalıñ quraqqa bas salıp edi, boz dönejinniñ de közdep kele jatqanı sol eken. (B.T., s. 151)

"Bu sağ tarafında kalan gür taze otlara başını eğip otları yemeye başlamıştı, boz renkli genç kısrak da ona doğru gelmekteymiş."

• Sodan qaytıp Seyisti körip turğanı osı. (B.T., s. 161)

"Bu sırada kendine gelip Seyis'i gördü."

9.4. Yüklemi İsim Tamlamasından Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• Mojannıñ sol tımsırayğan qalpı. (B., s. 13)

"Mojan da sessiz kaldı."

• Bunıñ sol bayağı qıbırsız qalpı. (H.D.H., s. 61)

"Önceki gibi hareketsiz kaldı."

• Murageriñizdi mañğul ordasına jibermeseñiz, eliñizdiñ basına qara künniñ tuvğanı… (H.D.H., s. 68)

"Varisinizi Moğol sarayına göndermezseniz, ülkenizin üstüne kara gün doğar…"

• … sonav kelmeske ketken jas dävreni eske tüskende, kisi ömir baqiy armandap, ölerinde de körip öldim be, körmey öldim be dep kümanmen ketetin jañğız añsarı - baqıttıñ şın didarın körse, tek jas şağında ğana köre alatının, biraq baqıttı jastıq baqıttılığı sonşa, tipti basındağı baqıttıñ özin tusında bayqay almay qalatının oylağanı edi. (Ş., s. 104)

"… o, geri gelmeyecek gençlik dönemini hatırladığında, insanın ömür boyu hayal edip ölürken de yaşadım mı, yaşamadım mı diyerek şüphe ile sürdürdüğü, yegane arzusu mutluluğun gerçek yüzünü görmek olan, sadece gençlik döneminde görebileceği -fakat neşeli gençlik mutluluğu o kadar- hatta tüm hayatındaki mutluluğu zamanında fark edemediğini düşünmekteydi."

• Baqsa, mınav böten kisi bunıñ birinşi körgen adamı eken. (B.T., s. 141)

"Bu yabancı adamın ilk gördüğü kişi olduğunu fark etti."

9.5. Yüklemi Sıfat Tamlamasından Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• … Marjan, burın da körip jürgen dastarqanımız ğoy… (B., s. 18)

" … Marjan, sofranızı daha önce de gördük…"

• Jan-jaqta tis tiymegen, tuyaq janşımağan sonı jer. (B., s. 23)

"Etrafta dişin değmediği, toynağın ezmediği bakir yerler bulunmakta."

• Ağın suvğa, äytevir, aqqan murat bolsa, ömir şirkinge de, äytevir ötken murat. (H.D.H., s. 60)

“Nihayetinde akarsuyun muradı akmaksa, zavallı ömrün de muradı geçmektir.”

• Tünde javğan mamıq qar betine qan tamğanda qanday ädemi. (H.D.H., s. 65)

“Gece yağan pamuk gibi karın üstüne kan damlayınca ne kadar güzel oluyor.”

• Mınav kädimgi kürkirep ağıp jatqan sarqırama ağın ğoy. (Ş., s. 128)

“Bu her zamanki gibi gürleyerek akan çağlayanın akıntısı olmalı.”

• Qolınan buğan etene tanıs… (B.T., s. 141)

“Elleri ona oldukça tanıdık geldi…”

• Tula boyında bir tamşı ter joq, bedireygen qalpı. (B.T., s. 146)

“Tüm vücudunda bir damla ter yok, put gibi donup kaldı.”

9.6. Yüklemi Fiilimsiden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• Sonda bunıñ bar arman, bar maqsatı tavsılğanı ma?.. (H.D.H., s. 64)

“O zaman bunun tüm hayalleri, bütün amaçları tükenmiş miydi?”

• … qasiret qavsatıp bara jatqan qavqarsız kevdesine jan oraltatın şiypa äkelgenderi me… (H.D.H., s. 80)

“… kederden mahvolan güçsüz bedenine can veren şifa mı getirdiler…”

• Älde azapqa töze almas dep qorıqqanı ma? (H.D.H., s. 84)

“Yoksa azaba dayanamaz diye mi korktu?”

• Seyistiñ äne bir dürdiyip kelip, bunıñ moynına sasıq dorba ilip ketkeninen beri mınav iyis tanavına birinşi ret kelip turğanı. (B.T., s. 132)

“Seyis’in bir gün gürültüyle gelip boynuna kokuşmuş bir torba taktığı andan beri şu koku burnuna ilk defa gelmişti.”

• Buğan tek osınday bostan dala, ayağıña jığılıp, şabıñnan öber mayda samal bolsa, bolğanı. (B.T., s. 147)

“Buna sadece böyle yeşil bir bozkır, ayaklarına yığılıp apış arasından öpen hafif bir rüzgâr olsa yeter.”

• Küni-tüni azınap jürgeni. (B.T., s. 151)

“Gece gündüz kişniyor.”

9.7. Yüklemi İkilemeden (Tekrar Grubu) Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• Aq bolat üzeñgileri aspandağı künniñ özimen qabaq qağısıp, jalt ta jult. (B., s. 70)

“Beyaz çelik üzengileri gökyüzündeki güneşin yansımasıyla parlıyor.”

• Bunıñ da äli qulın müşesi qaz-qalpında… (B.T., s. 151)

“Bunun da hâlâ genç vücudu hiç değişmemiş…”

9.8. Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• Balpannıñ qatını jan balasın jolatpaytın adam emes, altın tuvğannan sav ma?! (B., s. 17)

“Balpan’ın karısı insan evladının yanına yaklaştırılmadığı bir kız değil de, altın mı doğurmuş?”

9.9. Yüklemi “bar” Sözcüğünden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

• Termezdiñ bazarında bir savdagerdiñ bunı körgende jalma-jan savsağınan jüzigin şeşip alıp, jutıp jibergeni bar. (H.D.H., s. 54)

“Tirmiz’in pazarında bir tüccarın bunu gördüğünde hemen parmağındaki yüzüğü çıkarıp yuttuğu bile oldu.”

• Bayağıda quvğın körip, el asıp, jer asıp jürgende bir quvısta uyıqtap jatıp, tüsinde aydalada quvrap qalğan öz qañqasına quzğın qonıp otırğanın körip, şoşıp oyağanı bar. (H.D.H., s. 54)

“Çok önceleri düşmanların peşine düşüp, memleketleri, dağları geçtiğinde bir kuytuda uyuyup rüyasında bozkırda kurumuş olan iskeletine bir kuzgunun konduğunu görüp korkarak uyanmıştı.”

• Sağan da zaval bar şığar! (H.D.H., s. 87)

"Senin de sonun gelir."

• Degenmen, ağası men öz üyin işer as, kiyer kiyimge kende qılmaytınday, qazanınıñ tübi qañsımas küyi bardı. (Ş., s. 102)

"Ama, abisi ile kendi evinin yiyecek yemeğini, giyecek elbisesini eksik etmediği gibi kazanının dibi de hiç kurumazdı."

• Suvdıñ qaşan şığatın sıñayı bar? - dep suradı. (Ş., s. 121)

"Su ne zaman çıkar? diye sordu."

• Böten attıñ er-turmanına qarağanda, üyine bir küyli adam kelip tüsken sıñayı bar. (Ş., s. 123)

"Yabancı atın eyer takımına bakılırsa çadırına varlıklı bir adam gelmişe benziyor."

• Anda-sanda at suvaruvğa barğanda qoyşınıñ balasınıñ sapalağımen sanın şıpıtıp tekirekteytini bar. (B.T., s. 138)

"Arada sırada yalağa gittiğinde çobanın çocuğunun kamçısı ile sağrısını kırbaçlayıp hızlı koşturduğu da oluyor."

10. Kazak Türkçesinde Fiil Yüklem Unsurunu Oluşturduğu Hâlde Türkiye Türkçesine İsim Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler

Kazak Türkçesinde yüklemi fiil soylu bir sözcükten (fiil yüklem) oluşan cümleler, cümlenin bağlamına dayalı olarak Türkiye Türkçesine isim cümlesi şeklinde de aktarılabilmektedir. Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarda bu hususa dikkat edilmeli ve yapılan aktarımlarda Kazak Türkçesindeki fiil yüklem[189] içeren cümlelerin Türkiye Türkçesine her zaman fiil cümlesi[190] şeklinde aktarılmasının ifade yanlışlığına sebep olacağı hususu göz ardı edilmemelidir. Aşağıda yer alan örnek cümlelerde yüklemi fiil soylu bir sözcükten oluşan cümleler, cümlenin bağlamı dikkate alınarak Türkiye Türkçesine isim cümlesi şeklinde aktarılmıştır.

[189] Kazak Türkçesi gramerciliğinde M. Balakayev bu tür cümleleri ilk defa inceleme konusu yapan bilim adamıdır. Balakayev, isim cümlesini bir cümle türü olarak değil, Rusçadaki gibi bir yüklem türü olarak görmüş, yüklemleri "fiil yüklem" ve "isim yüklem" olarak ikiye ayırmıştır (Karaca, 2017: 87).

[190] Türkiye Türkçesi gramerciliğinde ise cümleler yüklemin türü itibariyle isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere iki gruba ayrılır. Yüklemi çekimli bir eylem yahut birleşik eylemden oluşan cümleler fiil cümlesi, yüklemi ek fiil ile çekimlenmiş isim ya da isim soylu bir sözcük olan cümleler ise isim cümlesi olarak adlandırılır.

• Anada bir murtın qağıp otırıp aynağa közi tüsip ketip edi, tusında bu da tap jurt ürketindey jigit bolmaptı. (B., s. 6)

"Geçmiş günlerde bıyığını düzeltirken gözü aynaya düşmüş idi, o zamanlar halkı tedirgin edecek kadar delikanlı değildi."

• Qızdı kim tuvmadı?! (B., s. 8)

"Kimin kızı yok ki?"

• Endi sözdiñ ıñğayı kelmedi. (B., s. 13)

"Şimdi konuşmanın mânâsı yok."

• Şay üsti de är qiyadan äñgime qozğağan saliyqalı mäjiliske tolı boldı. (B., s. 15)

"Çay zamanı da her derinlikteki meselelerin dile getirildiği olgun bir sohbetle doluydu."

• Qalada orıs oquvın oqıp jatqan kenje ulın üylendirmek eken. (B., s. 16)

"Şehirde Rus okulunda okuyan en küçük oğlunu evlendirmek niyetindeymiş.[191]"

• Soğan Ajardı ayttırmaqşı ğoy. (B., s. 18)

"Bununla Ajar'ı nişanlamak niyetinde ya[192]."

• … künbatısında ıyreleñdey ağıp özen jatır. (B., s. 22)

"… batısında zikzak çizer gibi akan bir ırmak vardır."

• Taylardı kün ısıp ketpey turıp jığıp, jiliktep aluv kerek boldı. (B., s. 24)

"Tayları hava ısınmadan kesip etlerini parçalamak lazımdı."

• Olardıñ jalpı sanı elüvden asadı eken. (B., s. 29)

"Onların toplam sayısı elliden fazlaymış."

• … beldeskende sır aldırıp almasañ jarar ediñ dep ketti. (B., s. 29)

"… güreşte yenilmezsen iyidir, deyip gitti."

[191] Kazak Türkçesi gramerciliğinde bu fiil çekimi niyet, istek ifadeli bir gelecek zamanın rivayetini oluşturur: *Fiil + -MAK / -MAKŞI + eken + I. tip şahıs ekleri.* Gelecek zamanda bir niyeti ifade eden bu yüklemin yer aldığı cümle, Türkiye Türkçesine isim cümlesi olarak aktarılabildiği gibi "Şehirde Rus okulunda okuyan en küçük oğlunu evdendirecekmiş." şeklinde niyet ifade eden bir fiil cümlesi biçiminde de aktarılabilir.

[192] Geleceğe dönük niyet, istek anlamı bildiren çekimli bir fiilin yüklem olarak kullanıldığı bu cümle Türkiye Türkçesine isim cümlesi olarak aktarılmıştır: *Fiil + -maqşı / -mekşi + I. tip şahıs ekleri.*

• Äne bir tıpırşıp turğan aq boz arğımaqtıñ qasındağı aşañ sarı Baysaldıñ anada qız ayttıra kelgen balası boldı. (B., s. 29)

"Şu kıpırdayıp duran ak boz küheylanın yanındaki açık sarı tenli delikanlı Baysal'ın geçende dünür geldiği oğludur."

• Äytevir, mıqtıñ ozadı ğoy, endeşe boldı! (B., s. 31)

"Nasıl olsa, en güçlüsü kazanır, öyleyse, tamam!"

• Bäygeni osı aladı-av degen attar men qız osığan buyıradı-av degen jigitterdi sırttarınan işip-jep jürgen suğanaq közder de tolıp jatır. (B., s. 31)

"Yarışı şu kazanır denen atlar ile kız buna nasip olur denen delikanlılara uzaktan yiyecek gibi bakan kem gözler de oldukça fazladır."

• Näresteniñ qolına ilikkeni nesibeleriñe buyırğanı boladı… (B., s. 39)

"Küçük çocukların ellerine ilişen nasipleridir…"

• Mınav közge türtse körinbes qarañğı tünde kimniñ qayda jürgenin, ne istep jürgenin bilip bolar emes. (B., s. 42)

"Bu gözün gözü görmediği karanlık gecede kimin nereye gittiğini, ne yaptığını anlamak mümkün değil."

• Alıs qırandar ala balaqtav, oyğa qar tegis tüsipti. (H.D.H., s. 55)

"Uzaktaki tepeler alacalı, çukur yerler karla dümdüz."

• Jılqınıñ ter iyisi men qıltanaq qılınan qaşpaytın maqulıq joq körinedi. (H.D.H., s. 57)

"Atın ter kokusu ile ince kılından kaçmayan mahluk yok gibi."

• Ol üşin istegenin jurttıñ maquldağan-maquldamağanı bäribir, äytevir tañırqasa, tañdansa boldı. (H.D.H., s. 59)

"Onun için yaptığı şeyleri halkın onaylayıp onaylamamasının önemi yok, nihayetinde halk hayret etse, şaşırsa yeterli."

• Etekte tapalğan tösektey mıj-mıj bop qıyrağan qala jatır. (H.D.H., s. 62)

"Dağın eteğinde sanki bir döşek gibi kırış kırış olup yıkılan şehir var."

• Uyalğanın tisi kirip ketkenşe qattı jımqırıp alğan astıñğı erninen ğana bayqavğa boladı. (H.D.H., s. 79)

“Utandığını dişlemiş olduğu için sertçe kıvrılan alt dudağından fark etmek mümkün.”

• Jıl boyğı tas tüyin hal äbden qajıttı. (H.D.H., s. 83)

“Yıl boyu kuşatmanın vaziyeti çok yıpratıcıydı.”

• Nağız qoñır buyra keñ öris suvat joqtıqtan qısırap jatır. (Ş., s. 92)

“Bu kuru, tümsekli ve geniş arazi yalak olmadığı için bomboştur.”

• Söytse, älgi qarañdap tüsip kele jatqan sırtqa topıraq şığaratın qos qulaqtı emen kübi bolıp şıqtı. (Ş., s. 96)

“Meğerse biraz önce karanlıktan düşen, dışarıya toprak çıkaran iki gözlü ağaç kovaymış.”

• Därjan ağasınday emes, deneli, bulşıq eti oynaqtap, ılğiy jalañaş jüredi. (Ş., s. 100)

“Darjan abisi gibi değil; iri yapılı, kasları hareketli, daima üstü çıplaktır.”

• Aşañ, qara torınıñ ädemisi, attıñ qulağında oynaydı… (Ş., s. 103)

“Zayıf, kara dorunun güzeli at binmede mahirdi…”

• Kök maysanıñ ortasında tüyme jaranıñ ornınday bop aq tañdaq-aq tañdaq köne jurttar jatır. (Ş., s. 109)

“Yeşil çimenliğin ortasında düğme yeri gibi olan beyaz lekeler, göç nedeniyle terk edilmiş yerler bulunur / vardır”[193].

• Jalğız qaraşa bota emes, indigeşten-indigeşke şöp-şöñge süyretken qumırsqadan bastap barşa tirşilik iyesi, qay siyqırdıñ qudireti ekenin kim bilsin… (Ş., s. 110)

“Sadece yavru deve değil, yuvadan yuvaya ağaç kıymıkları sürükleyen karıncadan başlayıp bütün canlılar kim bilir hangi sihirbazın kudretidir?”

• Äli de topıraq tatıp tur. (Ş., s. 112)

“Hâlâ toprak tadı var.”

• Suv atıp ketedi-av degen küdigi az qabırğanı boylap qaza tüspekşi. (Ş., s. 116)

“Suyun fışkırmasına ihtimal vermediğinden duvarı boylu boyunca kazmaya devam etme niyetindedir[194].”

[193] Cümle Türkiye Türkçesine hem isim hem de fiil cümlesi şeklinde aktarılabilmektedir.
[194] Geleceğe dönük niyet, istek anlamı bildiren çekimli bir fiilin yüklem olarak kullanıldığı bu cümle Türkiye Türkçesine isim cümlesi olarak aktarılmıştır: *Fiil + -paqşı / -pekşi + I. tip şahıs ekleri.*

• Horezm jaqtıñ jeri bizdey aqar-şaqar şıñ kök ala tas emes, sazdavıt keledi. (Ş., s. 119)

"Harezm bölgesinin toprağı bizimki gibi sert, taşlık değil, çamurludur."

• Bul şıñırav, şınında da, üstirttiñ üstindegi eñ tereñ qudıq bolğalı tur eken. (Ş., s. 121)

"Bu kuyu, gerçekten de tepenin yamacındaki en derin kuyu olacak gibi."

• Sodan beri eki bay it pen mısıqtay körinedi. (Ş., s. 123)

"O zamandan beri iki zengin, kedi ile köpek gibidir."

• Bul kim boldı eken? (Ş., s. 123)

"Bu kimmiş?"

• - Bolsın. (Ş., s. 123)

"- Tamam."

• Sodan beri köñili ornıqtı jür edi… (Ş., s. 125)

"O zamandan beri gönlü sakindi."

• Qula bayalıştıñ işine kire almay, avmaqtı butanı anadaydan orağıtıp ötpek. (B.T., s. 139)

"Kula at çalılıkların içine giremeden geniş çalılıkların biraz uzağından dolaşarak geçmek niyetinde[195]."

• Jatağan tavdıñ bavırında közderi jıltırap on-on bes tas üy tur. (B.T., s. 143)

"Alçak dağın eteğinde pencereleri parıldayan on on beş taş ev var."

• Ortasında tapal sarı da jür. (B.T., s. 143)

"Aralarında bodur sarı da var."

• Biraq äli de ekiden-üşten top-top bolıp baradı. (B.T., s. 146)

"Fakat, hâlâ ikişer üçerli grup grup insan var."

[195] Geleceğe dönük niyet, istek anlamı bildiren çekimli bir fiilin yüklem olarak kullanıldığı bu cümle Türkiye Türkçesine isim cümlesi olarak aktarılmıştır: *Fiil + -paq / -pek + I. tip şahıs ekleri.*

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

1. Transkripsiyon[196]

Dala Balladaları

Bäseke

I

Qız ös(„se), qırsıq köbeyedi degen ras eken. Äytpese, tap büginde Balpan baydıñ murtı qisayatın jöni bar ma?! Qula sağım köp jılqınıñ aldı suvdı Şiliktiden işkende, artı sonav altı köştik Tasqaynarğa jaña qulap, aspan astın aq şañ qılıp jatısı anav. Qoydıñ sanı qazir qanşağa jetkeninen özi de beyqabar. Äytevir, jabağı jün qırıqqanda savdager şüren künine on arbadan qalağa jöneltip turıp, jartı ay degende zorğa tavıstı. Köşen aqın Balpan baydıñ köşken jurtında är butanıñ tübinde bir-bir tüye umıt qaladı dep jırlap jür.

Qudayğa şükir, äkimdermen de qabağı oñ: avızdarın maylap-maylap qısı-jazı birdey qapırıq uzın qapıdan qutılıp, mınav jarısa aqqan eki özenniñ alqabın tügel bir özine qarattı. Basına qıstaydı, ayağına jaylaydı, eki ortadağı elüv köştik en dala munıñ örisi. Osı anada jaz basında ğana soğıp ketken aq patşanıñ ulığı astındağı kök arbanıñ tertesin jerge kirgizip jiberetindey mañğazdanıp kelip edi, qoñır marqalardıñ zavza ayındağı tuvırılğan uvız eti men jarıqtıq qımızdıñ jibitpeytin peyili bar ma! Älgi sabazıñ keterinde bunı qalındığınan beter aymalap, qayta-qayta quşıp zorğa qoştastı. Balpekeñniñ de bilmeytinin it jesin – ulıqtı şığarıp salındar dep, artına altı jigit ertip, eldin şetinen eki jüz isekti aydap aparıp, qaltasına aqşa qıp salıp berinder dedi. Balasın üy-işine qant-şay äkel dep qalağa jumsap, eki arbanı avzı-murnına şıqqanşa öñeşten ötetinderdiñ eñ bir jılı-jumsağınan sıqadı. Ol ulıq üyine şiliktiniñ boyınan qızırğa jolıqqanday qızara börtip, asıp-tasıp barğanda bäybişesiniñ aldınan marqanın aq uvız quyrığın asıp otırğanın köredi. Sosın ol kökesiniñ atın umıtsa umıtar, tap Balpandı umıta almas. Budan bılay o bälemniñ qarını şurqırasa da, Balpan dep şurqıraytın şığar.

[196] Metin içerisinde yer alan kelimelerin transkripsiyonunda K. Koç, A. Bayniyazov ve V. Başkapan tarafından hazırlanan *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü* esas alınmıştır.

Patşağardan bir seskenip, sekem alğan jeri – aldında ğana bergen qımızındı işinde tışqan jürgendey ürke qarap, üpirip işip otırıp, esikten Ajar kirip kelgende jiren murtı jıbırlap, közi külimdep, qudayı berdi de qaldı. Avzına kelgendi ottap, bıldırıqtap mäz-meyram boldı. Balpan bay onıñ tiline tüsinbese de, bul nälet as kayırıp bata qılıp otır deysiñ be, qızıma qızığıp otırğan şığar dep oyladı. Aldında ğana oqtav jutqanday ilikpey otırğan ulıq taban astınan jadırap sala berdi. Qolına ittiñ basın ustatsañ da körer emes, eki közi Ajarda. Balpan qızı qurğırıñnıñ közin qurt dep bäybişesine ımdadı. Qaşannan Balpan baydıñ qası men qabağına qarap qalğan bäybişesi Ajardı aparıp Ötegenniñ otavına kirgizip, ulıq ketkenşe körinbe dep qamap qoydı. Ulık sosın şaqşasın umıtqan nasıbayşıday äldenege eseñgirep, nazarı sınıp qaldı. Balpan bay bu patşağar jañağı qızdı tavıp äkel dep baqırıp-şaqıra ma dep jaman qorqıp edi, aynalayın, olar bizdiñ mına öz atqa minerlerimizdey qız körse, qulqını qurıp, bosağandı moynına ilip jürmeydi eken, etke toyıp ap, qımızğa qanıp alıp, torsiyıp jattı da qoydı.

Balpan bay sonav bala küninen äy-şäysiz otasıp kele jatqan bäybişesine so küni qattı renjidi, qızdıñ qırsıq ekenine de sonda közi jetti. Baqsa, suluv qızı bar kişi de astına urlıqtan tüsken at mingen adamday bop şıqtı. Öz-öziñnen quvıstanıp, jurttıñ jüzine telmirip, eki köziñ tostağanday bolğan bu ne dävren! Ana Mojan bayday jılına bir üldan tabatın keñ qursaq, kebeje qarın qatın alğanda, malıñ baqtaşısız, dävletiñ muragersiz, şañırağıñ iyesiz qaladı dep qorıqpay, jağañ jaylav, omıravıñ töskey, tört jağıñ tört qubıla bop otırmas pa edin. Mojannıñ qayın enesi paqır da uldı köp tapqan kisi edi, üyine qaşan barsañ da jan-jağıñnan buzavşıq bas qara bala tolıp jüretin; qaşan barsañ da tüberi qañsıp, jörgek sasıp otıratın. Asılı, äyel alsan, anasına qara, joldas ertseñ, äkesine qara degende, bayağı şaldar qımız işip, qızara börtip, şalıqtap otırıp emes, bastarına birdeñe mıqtap tigen soñ aytqan boldı ğoy. Äy, arvağıñnan aynalayın ata-baba, mal bağıp, maqal şığaruvdan basqanı bilmegen senderdiñ aytqandarıñdı tügel orındap jürsek te, basımız büytip aynalmas edi-av. Esti tura uqpay, oyımızda sayrap tursa da umıtıp ketip, quday atadı ğoy bizdi.

Äkesi marqum bul on beske iliger-ilikpeste üyinen suv şıqkanday el aynala dalaqtap şapqıladı da jürdi. Bir küni üydiñ irgesine deyin şavıp kelip, atınan tüsti de, qamşısın ilip jatıp, qaq törde jatatın qızıl tazını körmey, qarnın basıp ketip qañsılatıp, bükil avıldı azan-qazan qıldı. Sasqanınan bundayda şañqıldap boqtaytın ädetin de umıtıp, äpireyip turdı da kaldı. Qayıñ tazı qaşan qañsılağanın qoyğanşa äkesi Bayğus anırıp, avzına söz tüspedi. Tazı äri-beri tızalaqtap bezip jürdi de, aqırı üydiñ artındağı üyuli jüktiñ köleñkesine tığılıp tınşıdı. Äkesi törde sileyip äli tur. Kempiri: ‘‘Ov, sen sabazğa ne bolğan?’’ dep edi, sonda barıp til bitti. ‘‘E, qatın, Qıdırbayğa quda tüstim, ırzıq darığan üy edi, qızın beretin boldı’’, dedi. Äkesi Bayğus özi äyel

alğanda da tap büytip quvanbağan şığar. Esiktiñ alında japadan-jalğız asıq iyirip oynap otırğan bunı şaqırdı. ‘‘Äy, jaman, jasıq, doñız neme, qatın alasın ba?’’ dep suradı. Bul da äkesiniñ söziniñ ıñğayına qarap, ‘‘jasıq, doñız’’ atanğanşa, qatın alıp, qulağımdı tınşıtayın degen boluv kerek: ‘‘Alam!’’ – dedi. Bul Marjan süytip tüsirgen bäybişesi ğoy. Obalı ne kerek, paqırdıñ ırzığı dese degendey eken. Ol osı üydiñ esiginen attağalı bul avıl bir jutap körgen emes. Ana jılı soñğı balasınıñ üstinde qınalğanda arğı tübi türikpennen kelgen savsa bulaq qızıl maya ğana taban astınan işi tasırayıp jarılıp öldi. Sodan basqa Marjan ustağan ıdıs-ayaqtıñ sınsa sınğanı bar şığar, oğan bitken mal men basta şığın joq. Burındarı ır-ğalıp-jırğalıp jurttıñ eñ soñında qalatın bul avıldıñ köşi ol kelgeli eldin eñ aldımen attanatın boldı. Ustasa üyi sändi, pisirse ası tätti. Marjanday äyel kem de kem. Qudayğa şükir, artındağı dävletke, töbesindegi qara şañırakqa iye bar. Marjan biraz jıl bala kötermey torıqtırıp barıp Ötegendi tuvdı, arağa bir-aq jıl salıp Ajarğa jükti boldı. Eki balasınıñ da qol-ayağı balğaday, batpanaqtay-batpanaqtay. Jurt şirkinniñ özi jayına qarap jüre me, äsirese kempirler jağı: ‘‘Alla-ay, osı kelinniñ tapqan balası-ay!’’ – dep avızdarınıñ suvı qurıp edi. Endi, mine, Ajardıñ özi on segizge ketip baradı, sodan soñ Marjan bir ret qursaq köterdi de, kazan asıp jürgende oşaqtıñ butına oratılğan jılannan şoşıp tüsik tastadı. Sosın qaytıp eteği qanamadı. Balpan bay işinen osığan jurtı qurğırdıñ közi tiygen joq pa dep te oylaydı. Oğan bala kötermediñ dep ökpeleytin de jayı joq. Quday tek osı bergenin uzağınan süyindirse boldı.

İyekke saqal şığıp, betke iman jügirgen kezde Balpan baydı endi eşteñe iyektey qoymas. Osı jurttıñ qaytip qaqpanı şapqır, tazısı alğır bolatınına bul tüsinbeydi. Anav jıltır köz, tämpiş murın Sayıptar özиniñ qara ormanı buyırmağanday, özge üylerdiñ körpesin tozdırıp jur. Sırt qarasañ sıp-sıpayı, payğambardıñ avzınan jap-jaña tüsken periştedey Zeyneldiñ özиniñ tösek jorğası mıqtı desedi. Bunıñ burın, o da etegine namaz oqıp jürmese de, tap üyine vaqtılı qonıp turatınday tärtibi bar şığar dep oylaytın bir adamı Señgir. Söytse, işine savdıratıp arıqtan ölgen maldıñ süyegin salğan kara qapşıq arqalatıp qoyğanday jiligi sıldırap jürip, o nemeniñ de biraz bultarısı bar eken. Onı äne bir jılı Altav avılındağı toyğa barğanda bayqadı. Kelgen elimiz bir ğoy dep bir üyge tüsti. Bul qımızı tätti, ası mol toylı avıldıñ kümbiretip tikken aq üyiniñ ayqara türilgen salqın samiyan irgesinde keregeniñ bir-bir közin jastanıp, işterin siypap, qaydağı-jaydağını soğıp jatqan şal-şabırdıñ qasında avızı añqıyıp äñgime tıñdap otırsa, Señgir bir kirip, bir şığıp tipti tınım tappay qoydı. Oşaq basılarmen söylesken bop, qazan sapırıp, samavırın qoyıp jürgen kelinşekterdiñ ıñğayın añdıdı, än tıñdap, qızıq körgisikelgen bop, savıq qurıp jatqan jerge barıp, esiktiñ aldında önerpaz jigitterge qoşamet aytıp, toydı qızdırıp otıratın azuvlı jeñgelerge tiyisip, sözden söz tuvdırıp, qılјaqtasa ketedi. Söytip jürip-aq talay kermiyıqtıñ oñ

qabağına tap bolıptı. Bir küni aqsaqaldar bastıñ avdarmasın sarqıtqa bularğa berip edi, orta joldan Señgir iyemdene qoydı. Jalmajan közdiñ birevın alaqanına ağızıp, tabaqtas otırğan etjeñdi, közi külimdegen ädemişe sarı kelinşekke usındı. Oyda joqta bul da bayqap kalğan eken. Señgir közdi berip jatıp, şınaşağımen kelinşektiñ saqına salğan savsağın siypadı. Kelinşek te birdeñeni işi sezse kerek, jımıyıp külip qoydı. Bunıñ qasında jatatın Señgir sol künnen bastap, qaşan ketkenşe, tünniñ bir vağında oyanıp ketse, ornında joq bop şığadı.

Jurtı qurğır saytanmen tabaqtas bolıp qalğanday, osınday ıldım-jıldım urı qulıqtı qaydan üyrenip ala qoyadı. Anada bir murtın qağıp otırıp aynağa közi tüsip ketip edi, tusında bu da tap jurt ürketindey jigit bolmaptı. Anav eki samaydan ay qasqalanıp, torsiyıp böline şıqqan jalpaq keñ mañdayı, perişteniñ avzınan tüskendey müp-müsindi bolmasa da erkek kisige layıq etti qır murını, säl buyığılav bolğanmen, ılğiy külimsirep turatın qoy közi, etti-etti qayqayğan erinderi, sonıñ bärin molınan sıyğızğan ülken döñgelek beti, qandı qoñır jüzi, qatarlarınan erterek şıqqanmen, ersi qampayıp kete qoymağan, erkek adamğa bir türli ornıqtılıq bitirip, egdelik sän berip turatın qozı qarını, ortadan joğarı boyı, etjeñdi denesi – osınıñ bärin qudayekeñ kez kelgen erkekke quşaqtatıp jatır ma? Äyelder erkektiñ budan artıq kelbeti men sımbatın şäyine ezip işe me… Söytse de munıñ Marjannan basqa äyeldiñ köylegine qolı tiyip körgen joq. Asılı, buğan äyel qaramaydı emes, mäñgi kisidey mañqıyıp jürip, munıñ öziniñ köp närsege közi tüspeytin tärizdi. Bayağı jas jigit kezinde qurdastarı Balpan qızı bar üyge qonğanda, quv kempirler qonaq tünde qozğalar ma eken dep, uyıqtap qalğan soñ körpesiniñ üstine bir uvıs qumalaq qoysa, tañerteñ sol qumalaq bir sınıq qumalaq şığını joq, älgi ornında turadı eken dep külisip jüretin. Sol qalpımen äli keledi.

Äytpese, bul sekildi dävlettilerdiñ talayı jas iyis süyip, üş-törtten toqal quşaqtap otır. Älgi jabuvı turmaytın jarbay tüyedey ılğiy bir iyığına qiysayıp jüretin qıñır Qorazhan qurdasınıñ özi eki äyel aldı. Al, bul bolsa… Tifuv, mınav küda tüsip, qız surap qılqıldağan köp jurt äbden aljıtayın degen eken. Bayağıdan beri jürip-jürip, endi ne äñgi esektiñ miyın jegendey, är nemeni bir oylap otır. Balpan bay ızalanıp tükirip jiberdi. Qayta der kezinde Qıdırbayğa tuzaq salıp ülgergen marqum qara şalğa paqmet aytuvı kerek qoy, äytpese, özine salsa, mına jürisimen qatın qayda…

Balpan endi Marjandı qoyıp, özine renjidi. Renjimey qaytsin, qızı qıltiyıp boy jetkeni bir kün irgesi tınış turğan emes. Bir “salavmağalaykümniñ” soñınan bir “salavmağalayküm”, birevin beldevden attandırıp jatsañ, sılandap tağı birevleri tüsip jatadı. Aq patşanıñ anadağı ulığın qoyşı, qaltasına sar qulaq tüsetin bolğasın, ol neme qızdı qaytsin. Biraq ulıq kisini renjitip

alam eken dep qattı sastı. Astı-üstine tüsip baqtı. Ğumırı betine tik qarap körmegen Marjanğa da sol küni tili tiydi.

- Qızdı qırıq üyden tıy degen qayda? Üyde qonaq otırğanda üstine nege kiredi? Ağa-jeñgesiniñ otavına bara tursa bolmas pa? Endi onı tulımın jelpildetip aldımızğa alıp otıratınday es bilmeytin bala emes qoy. Avılımızdıñ üstiniñ at köpir bop jatqanı mınav. Körmey me, bilmey me? Bilmese, sen qayda jürsiñ, ana jeñgesi Jazıl qayda jür? Apırav, adam özinen tuvğan bala tügili, esiginiñ aldındağı itke de jön, ädep üyretedi ğoy.

Ömir baqiy munıñ avzınan osınşa qattı söz estip körmegen Marjan bir türli jermen-jeksen bolıp, üntünsiz üyden şıqtı. Munıñ aytqan sözderi battı ma, älde avıldıñ üstin osınşa ayqay-sürenge salıp, qız tapqanına qamıqtı ma, közi jasavrap, köñili bosap ketti. Barıp ap Ajarğa urıssa kerek. Ol sodan qaytıp avılğa qonaq kele jatsa, ağasınıñ otavına qaray beze jöneledi.

Biraq Balpan baydıñ qulağı tınşımadı. Künine eki-üş avıldan qudalıq tüsedi. Solarmen ärisi şarığattan, berisi ata-babanıñ ürdisinen aytıp, mäslihat soğıp otırğanda tipti şaruvağa aynaluvğa da qolı tiymeydi. Qarayğan malın bir allanıñ özine tapsırıp, birinen soñ biri qazday tizilip kelip jatqan qolqaşılarmen äñgime düken qurıp otıruvğa bul peyil bolğanmen, kelgender razı emes. Üyiñnen qıñırayıp şığadı da, sırtıñnan qañquv taratadı, süyegiñnen ötkizip til tiygizedi, atañnıñ aruvağına, qızıñnıñ arına tiyedi, mensinbedi dep javığadı. Qızın kelin ğıp tüsire almağan qiyqarlar endi bunıñ jılqısın qoldı qılmaqqa jantalasıp jürgen körinedi. Az ğana ağayın birese munıñ özine alañ bop, birese malına alañ bop äbden bastarı qattı. Endi munıñ öz avılınan, ağayın arasınan qolqaşılar köbeye bastadı. Olar budan qız suramaydı. “Birge tuvğanmen, birge ölmek joq,” degen. Qızdı kim tuvmadı?! Qaysısınıñ qızı öle-ölgeninşe qasında otır?! Qayta betiniñ qızılı, atınıñ abıroyı ornında turğanda qutıl. El degendi bilesiñ ğoy, qaraptan-qarap alaközdenip jüretin jurt endi ilik tabılğasın töbeñnen qiyquv ketirmeydi. Şalqar dävletiñ bolğanmen, oğan iye bolatın adamıñ şamalı. Ötegenjan ekeviñ qasığıp kelgen qay duşpanğa qayrat qıla alasındar. Onan da oylan. Sağan atasız, dävletsiz kisi quda tüsip jatqan joq. Qay-qaysısınıñ da özi öziñe teñ, balası balaña teñ. Betiñe küle qaraytın birevine ber de jiber”, - deydi.

Ağayınnıñ bul sözine Balpan baydıñ özi de den qoyıp jür. Eñ azı üyiñe qonğan qonaqtıñ da kirgen-şıqqanın añdıp, tıñ tıñdap jatuv kimge murat deysiñ. Qutılğısı – aq keledi. Äsirese, aq patşanıñ ulığı kelgende qattı sasqanınan keyin – aq qızın tezirek quttı jerine qondıruvdı

oyladı. Birak, kimge… Endi quda tüse kelgen birevine berip jiberse, buğan deyin quda tüskender odan sayın öşikpey me…

Balpan baydıñ özine-özi ittey ıza bolatın jeri de osı. Bäribir bayandı bala bolmaytının bilgen soñ, eñ birinşi quda tüsip kelgen kisige uzatıp jiberip, qarap jürip qalıñ qazaqqa jek körinişti bolmay, tün balası jüregiñ zirkildemey, aş qulaqtan-tınış qulak nege otırmadı eken. Äy, özin de öltiretin kisi joq. Biraq, artınıñ büytip qırsığarın qaydan biledi? Qız ösirip otırğanı osı. Burın-sondı özi qudağa jürip körgen joq. Özi üylengende asıq oynap otırğan jerinen äkesi şaqırıp aldı da: "Pälenşeniñ qızına quda tüstim, alasıñ ba?" – dedi, - aldı. Ötegen er jetkende qayın jurtına jiyenderindi özderiñ ayaqtandırındar dep edi, nağaşıları Jazıldı äkep tüsirdi. Ol eki ortada öz qızı da boy jetipti.

Keşe ğana erkelep, moynına asılıp jüretin Ajarınıñ qay vaqıtta er jetkenin özi de bilmey qaldı. Bir küni üyine qasında tağı bir kök saqalı bar Mojan jetip keldi. Bayağıda asıqtı birge oynap, mollanıñ aldın bir körgen qalqan qulaq, sığırıq nemeniñ qay kelgenin tergep jatatın edi, qol quvsırıp qonaq etti. Änşeyinde äri iyterip, beri jığıp jürse de, künde-künde kelip bosağa tozdırıp jatqan joq qoy dep, bir qoñır marqanı soyğızdı.

Jas marqanıñ eti bılqıp asılıp jatqanda qaydağı-jaydağını aytıp, qaljındasıp otırıp şay işeyin dese, Mojanı bir türli sınıq, süyrep salğan jağına da jürmey sılq tüse beredi. Üsti-bası da burınğısınday emes, bul jolı tım tıraş. Jazdıñ ıstığına qaramastan basında qundız, jağasında qundız. Omıravın qasqa ilgekke ilgen aq şayı köylegi de iyne-jipten jaña şıqqanday susıp tur. Vaqıtımen oraza ustap, namaz oqıp, taquvalıq etip jatpasa da, ayağına köksavır kebis pen jumsaq mäsinin qabattap kiyipti. Endi-endi bozğıl engen suyqılt saqalın qayta-qayta siypap, murtın şalğılaydı. Ädette, bul onıñ opır-topır köp balasına, qalay bolsa, solay kiyingen ebil-sebil üsti-basına köp küle beretin bolğan soñ, qurdas qıp qaljıñdap otırğanı ma eken dep te qaldı.

Olay bolsa, qaljıñınıñ aldın orağısı kep:

- Sizdiñ üydegi qurdas tap munşalıq ismer emes edi. Üsti-basıñ tüzelip qalıptı. Sen osı toqal alıp jürgennen savmısıñ? – dedi.

Änşeyinde avzına aq it kirip, kök it şığıp, kömeyine sez irkip otırmaytın Mojan säl salğırt ırjıñ etti de ündegen joq. Balpan bay qurdasın onan sayın söyletkisi kelip, älgisinen de qattıraq qaljıñ ayttı:

- Äy, seniñ osı üsti-basıñdı sılap-siypap sızdanuvıñ jaman eken, üydegi qurdas aman ba özi? Ol ölip qalıp, jas iyis izdep jürgen joqpısıñ? – dep edi. Mojan avzına apara bergen şını

ayağınan basıp köterip aldı. Keñsirigine kergi bitken kelte tanavı tañırayıp, bası qosılmay, bet-betine qaşıp turğan kül öndes murtına külki üyirildi.

- Qurdasıñ ölse, habar beremiz ğoy, äzirge sav, - dedi.

- E, aman bolsın paqır, ana on şaqtı balasınıñ köz jası turğanda quday almas, alsa, sen anturğan aynalağa habar şaptıruvğa da aqılıñ jetpes, - dedi Balpan bay, iştey qurdasınıñ bul kelisi men mına otırısına tañırqağanın endi jasırğansıp.

Mojannıñ betine bolmaşı qızıl jügirdi, biraq ündegen joq. Tizesinde jatqan sülgini mandayına bir aparıp qoydı da, şayın işe berdi. Sosın qaytıp Balpan da ündemedi. Degenmen, bul keliske tüsinse, Marjan tüsingen şığar dep, äyeline qarap edi. O da äldenege eki uday otır. Küyevine de, Mojanğa da qarap qoyadı. Şaması, bul ekeviniñ arasınan da mısıq jügirip ötken be, sözderi nege qiyıspaydı dep, tañırqap otırsa kerek.

Mojan dastarqan jiyılğan soñ da jaq aşpadı, bılğarı şaşaq tağıp, kültelep tastağan arqar müyiz jıltır şaqşasınan nasıbaydı bırtıq alaqanınan erekşe bir näşpen ekşep quyıp, tiliniñ astına bastı da, türivli irgeden sırtqa sırt-sırt tükirip qoyıp jata berdi. Ündemeseñ, ündeme dep, Balpan bay tırs etpedi. Biraq işinen jaman Mojan bunşa nege tımsırayadı dep alasurıp otır; ne de bolsa, üyine barsañ şulğavın moynına ilip jüretin Mojannıñ toyğan qozıday tompiyıp otıruvında bir gäp bar. Älde äne bir jolı arsı-kürsi kelip, bıltır aldırğan asıl ülegindi ingenime şögerip alayın degende, Balpan bay bir jağın qaljıñğa süyep, bir jağınan jurttıñ bäri özderi ülek aldırsa, maldarı jetpey otırğanday, bunıñ üleginen tuqım qaldıruvğa jan-jaqtan antalasqandarına qiytıqtanıp otırğan-dı. Mojanğa jön söylespey qoydı. Jalpı lepirip söylep, leki külip jürgenmen, Mojan sarañ kempirdiñ tüygen şüberegindey şamalığa işin aldırta qoymaytın tımırsıq kisi. Balpan baydıñ ayaq astınan mardamsıp qalğanınan o da dıq jiyip, sazarıp aldı. Äytpese, endi bir qolqalasa: “Bar, ingenindi äkelip, şögerip ala qoy”, - deyin dep tür edi. Mojan sızdap, atınıñ savırın ayamay bir josıtıp aldı da, eki iyığı elbe-selbe bop, avılına qaray şaba jöneldi. “Barsañ bara ğoy”, - dep bu da qala berdi. Arada bir-eki kün ötpey jatıp, supılıq kurıp jürgendey öne boyına şañ juvıtpaytın siypanşak sayıp kelip, ingenin qayıtıp äketti. Änev künderi bir barıp kelgen adamdar Mojan: “Baq-dävlet adamdı tasıtpay qoya ma? Balpan endi üleginiñ astınan tamatın ılğalğa deyin barğan kisiniñ Ajarı men bazarına qarap ülestiretin körinedi” – dep şaluvattap otır degen. Mına kelisi de sonday bir qır jasağanı şığar.

Kök şöpke toyınğan jas marqanıñ eti qaşanğı qaynasın, şaydıñ dastarqanı jiynalğan soñ köp uzamay-aq süyegi sılınıp şığa keldi. Eki äyel qazandı eki jaqtan köterip üyge äkeldi. Üydiñ işine bılbırap pisken jas ettiñ uvız iyisi jayıldı. Öne boyınan bir kesek qara et körinbeytin aq

may jilikter şara tabaqqa şolp-şolp sekiredi. Bir aldırsa, jemsavınan aldıratın Mojan bülk etse, osı jolı bülk etken şığar dep, qurdasına qarap edi, qayın atasınıñ üyine kelgen küyevdey äli sızılıp otır.

Tal tüste pisken uvız et öz-özinen täbet oyattı. Ülken tabaqqa eki qonaq, ötegen men bul-törtevi qaradı da, Marjan bastağan avıl-üydiñ äyelderi qazan qasında qavjañdasıp jatır. Et jelindi. Tabaq qaytarıldı. Jazıl kelin ornınan turıp, iyilip tağzım etti. Endi ülken-ülken alamış qavsar keseler möltektey tolıp sorpa keldi. Qonaqtar onı da uzaq soraptap battap işti. Änşeyinde tırs etpey otırğan tılsım üydiñ işinde qazir ıssı sorpanı bappen soraptağan ıssıldan basqa dıbıs joq. Qolğa suv quyıldı. Köksaqal qonaq as qayırdı, sosın uzaq maqamdap bata qıldı. Ol kisiniñ bul üydiñ esiginen attağannan beri törge otırıp jatıp eki-üş avız söz esen-sav surasqannan basqa jaq aşqanı osı. Dastarqan jiyılğan soñ tös qaltasınan qıstırıp qoyğan käri jiliktiñ iynedey jip-jiñişke sadağın alıp, tisin şuqıdı.

Sol tis şüqıp otırğan küyi:

- Al, Balpanjan, qonağasıña Alla razı bolsın. Bizdiñ kelgen şaruvamız mına Marjan kelinim ekeviñizde edi. Sizden ruhsat bolsa, qalğan balalar sırtqa şığa tursa qayter eken, bizdiñ bir oñaşa sözimiz bar, - dedi.

Qazan-ayaq jatqa qaz-qatar tizilip otırğan avıl üydiñ äyelderi orındarınan ünsiz köterilip, sırtqa şığuvmen boldı. Ötegen, Jazıl, Ajar da otavğa ketti. Bul törtevi oñaşa qaldı. Balpan baydıñ buvın-buvının diril alıp, jañağı tabaqqa jayğasıp otırğan ornınan törge ığısuvğa da murşası bolmadı. Buğan qarağan azğana tuvısqannıñ habarı künde kelip tur, avru-jitüv adam joq siyaqtı edi. Marjannıñ qartañ şeşesi qaza boldı ekennen basqa oyı joq. Biraq onday bolğan künde bularğa habar şaptırıp, sadaqağa aldıruvı kerek edi ğoy.

Köksaqal bir kerilip-sozılğan, söylegen sözi işiñdi pıstıratın adam eken. Bular javtandap äli otır. Ol tisin tazalap bolıp, şökesinen jorğalağan küyi qazandıq ornına barıp, tükirinip qayttı. Sosın barıp şegir közin buğan qaray salğırt burıp, ıñıldap söyley bastadı. Bul qape-limde onıñ sözine zer salmay, erine şıqqan ıñılına ğana qulaq tostı. Marjan da añtarılıp qalıptı. Biraq, muqiyat tıñdap otırğan siyaqtı. Endeşe, kisi şoşırday eşteñe bolmağanı. Balpan da kök saqaldıñ söz ığğayın tüsingisi kelip edi, ıñıranıp tım äriden bastaptı. Bul pendeniñ önbegi-önpegi, bala süymegi, balasınıñ da özindey bop tütin tüketkenin körmegi – bäri ekenin, bunıñ özi tek bizdiñ, ata-babamızdıñ ğana ürdisi emes, düniye jaralıp suv aqqalı, on segiz mıñ ğalam ornıqqalı, sonav ıqılım zamannan bergi adamzattıñ önip-örbüviniñ tek osığan ğana baylanıstı ekenin bir qayırıp ötti. Sosın Adam atamız Hava anamızdı, odan bergi Muhambet payğambardı, Äziret Äli

babamız ben Fatima anamızdı jatqan jerlerinen bir-bir avdarıp tüsirdi. Muhambet payğambardıñ özi küyevin sıylap, qolbası qılğanın eske saldı. Balpan bay bul şarığattı är jer, är jerde estüvi bar bolğanmen, tap osı arada nege aytılıp otırğanına tañırqadı. Qonaq endi ävliye, ämbiye, sahabbalar qavımınıñ qulağın tınşıtıp, berige, mına eki ayağımen jer basıp jürgen jumır bastı paqırlarğa avıstı. Äñgime äri avnap, beri avnap, aqırı bunı men Mojanğa kep tireldi, ekeviniñ de täñiri jarılqağan baqıttı, ırzıqtı kisiler ekenin ayttı. Sosın qaydağı bir jalğızdıq tuvralı söz ketti. "Quday köpten jarılqay ma, azdan jarılqay ma – o da belgisiz; degenmen, köp bala köldevde oynasa, jalğız bala jar basında jüredi degendi de umıtpav lazım", dep bir ötti. Sosın Ötegenjannıñ qanat-quyrığı kelte ekendigi äñgime boldı. Osı arada manadan beri ün-tünsiz tındap otırğan Marjannıñ közi jasavradı. Bul da birdeñeden sekem alıp, sırtta şıjığan şilde bolğan soñ, tündigi tüsirüvli qara köleñke üydiñ işinde qanatı sınğan şıbınday emis-emis ızıñdağan qoñır ävenge qulağın tostı. Qonaq quddı Quran oqıp otırğanday är sözin bir ay sozadı. "Ul-uraq, qız-öris" degen. "Jat jurtqa jaralsa da, qız balañız jañğız bavırın jalqı qılmas". Bu ne degeni? Marjan közinen tırs-tırs tamğan köz jasın qayta-qayta javlığınıñ uşına jasıradı. Qulağında endi Ajardıñ atı ızıñdap turıp aldı. Buğan da, Marjanğa da biraz qolpaş aytıldı. Özderiñdey körgendi ata-ananıñ balası bolğan soñ qızığamız deydi. "Mojan da, ol üydegi kelin de bir quday degen jandar. Jañğız Nesipbay ğana emes, odan keyingi qara siyraqtar da Ötegenge jal-quyrıq boladı…" Marjan sözdiñ sıñayın tüsingen boluv kerek, közиniñ jasın sürtip, buğan qaradı. Bul alaqtap Mojanğa qaradı. Mojan şaqşasın şuqılap tımpiyıp otır. "İşten şıqqan balanı kisige qiymaq ta oñay emes, oylanıñdar", dep Köksaqal qonaq sözin bitirdi.

Üy-işi tım-tırıs. Balpan bay del-sal. Qanşa suğına tındasa da, eşteñeni jöndi tüsinbegen tärizdi. Marjan birdeñe aytpaysıñ ba degendey köz tastadı. Bul mınav üy işindegi qapırıq ava men ünsizdikten tunşıqqanday tamağın kernep, dem şığardı. Ärkim özimen-özi bop meñ-zeñ otırıp qalğan üşevi buğan jalt burıldı. Bunıñ ne aytarın bilmey tosılıp otırğanın bayqadı ma, älde ana jüregi qapelimde bul äñgimeni tez tındırıp qoyadı dep qorıqtı ma, kenet Marjan sözge kiyligip:

- Söziñizdiñ bötendigi joq. Biraq balamız äli jas. On altığa endi şığıp otır. Äli birer jıl ustap qızıqtamaq oyımız bar. Balanıñ biyligi äkede ğoy, aytsın, - dep äñgimeniñ ayağın buğan tostı.

Bul biraz ünsiz otırıp qaldı. Eki qonaqtıñ qolqasına endi tüsindi.

- Şeşesiniñ aytqanı meniñ de kökeyime qonıp otır. Köp bala qızıqtap ta körgen kisi emes edik. Eki balamız üyelmeli-süyelmeli bop endi boy tüzep kele jatır edi. Äzir üyimizde jüre turğanı jön bolar, - dedi.

Köksaqal bar aytarın jaña uzaq ırğap, sarqıp alsa kerek, iyığın qomdap, bir ıñıranıp qoydı da, ündemedi. Mojannıñ sol tımsırayğan qalpı. Manadan bergi beyjay öñine säl qan tepken. Endi sözdiñ ıñğayı kelmedi. Marjan ornınan turıp, samavırınğa bettep edi, tırs etpey otırğan Mojannıñ beti jelindep, bir türli qabarıp:

- Qurdashan, şay qoyıp ävre bolma, endi jüremiz, - dep jüktiñ arasına qıstırğan qamşısına qol sozdı.

Marjan sabasın sapırıp, qımız usındı. Qonaqtar tek erinderine tiygizip keri qaytardı. Sosın orındarınan turadı. Olarğa ilesip Marjan men Balpan da sırtqa şıqtı. Mojan atına kümis bas er, kök jona salıptı. Qonaqtar bularmen avız jıbırlatıp, qoştasqannıñ retin jasadı.

Balpan bay men Marjan üy sırtında namazdıgerdiñ köleñkesindey erbiyip-erbiyip turıp qaldı. Solay biraz añırıp turdı da, ayaqtarın ilbi basıp üyge kirdi. Balpan bayda äli ün joq. Jaña ğana eki qonaq otırğan tördegi tösek körpege qaray beredi. Marjan qazan-ayaq jaqtağı orınına ozıp, közin javlığınıñ şetimen bürkep, tığılıp jılap jiberdi.

Balpan bay şıday almadı. Oñ jaq keregeniñ basında iluvli turğan sırma aq kiyiz qalpağın kiyip, tısqa şıqtı. Avıldan äli uzap jarımağan eki attınıñ soñınan köz saldı. Ol ekevi de mañdayların köleñkege berip, quyrıqtarın ersili-qarsılı erbeñdetip, mimırt ayandap, attarın köp qıstamay, sümpiyip-sümpiyip ketip baradı.

Ol avıldıñ artında anaday jerde eki iyığın sart-surt sabap, bögelekpen alısıp turğan atına bettedi. Oyı-Kögendisayda qoy toğıtıp jatqandarğa barıp, biraz dañ-duññıñ işinde bolıp, boy sergitip qaytpaq. Bul kelse, jurt qoydı toğıtıp bitip, künniñ ıstığı qaytqanşa suv basına iyirip qoyıp, qoyırtpaq işip otır eken. Anav-mınav şaruva jayın surağan, öris körgen bop, äri-beri jürdi de, atın ilbitip avılğa qayt-tı.

Ol aralğanşa ıstıq basılıp, köleñke uzarıptı. Avıl üydegi qatın-qalaş tegis sırtqa şığıptı. Balpan bay atınan tüsip, köleñkede şeşesiniñ qasıñda otırğan qızına bettey almay, üyge kirip ketti, sälden keyin Marjandı şaqırıp, susın işti. Sosın qaşan kün batıp, avıl üydiñ ayağı basılğanın kütip jattı da qoydı.

Keşke tamaq üstinde Ajarğa közi tüsip ketip edi; burın eki beti bötekedey bop, tompiyıp jüretin qızı bügin tım suñğaq körindi. Anası manağı qonaqtardıñ nege kelgenderin aytıp qoyğan

ba, öñinde bir jabığılıq bar. Qızınıñ betine şuqşiyya qaravğa uyalıp, bir türli işi-bavırı eljirep, közin taydırıp äketti.

Marjan tüni boyı üsti-üstine ühilep, qırıq döñbekşip, uyıqtamay qoydı. Qıbır etpey, tımtırs jatadı-jatadı da, bir vaqıtta kökiregi tars jarılarday kürsinip, avnap tüsedi. Bul äyeliniñ ne oylap jatqanın iştey uğınıp, ayap ketti. Äldene dep til qatqısı keldi. Biraq öziniñ de omıravı tolıp jatır edi, avız aşa almay, teris avnap tüsti.

Köp uzamay avıl arasınıñ azğantay jürginşisi Mojannıñ qudalıqtan kalay qaytqan äñgimesin jetkizdi. Tımırsıq neme, öşip kimnen aların bilmey, tütigip kirip barsa, bosağadan törge deyin siyraqtarın sozıp-sozıp tastap, kösilip köp balası otır eken, şetinen şıbırtqınıñ astına ap, sırtqa quvıp şığıptı. Orta jolda qasına erip kelgen kart nağaşısı Sebepbaydı da söziñniñ davası, saqalıñnıñ kiyesi joq dep tildepti. Ökpelegen nağaşı jiyeniniñ üyine kirip-şıqpastan avılına tartıptı. Qatın-baladan oş qaytpağan soñ, Mojan erteñine atqa minip, avıl-avıldı aralaydı; qay avılğa barsa da aytatını-Balpan baydıñ kızına qalay quda tüskendigi. Mojan bunıñ äbden it terisin basına qaptaptı. Bir balanıñ qamı üşin atınıñ şabın solqıldatıp, ärli-berli öñkeñdep şaba beretin marqum qara şalğa arqa süyep, düniyeden maqurım qalğan, eşteñeniñ parqın bilmeytin körgensiz, o da bir, qoy soñındağı qoyşısı da bir, üyine kelgende qımızdıñ iysi, sırtqa şıqqanda köñniñ iysi tanavına kelse boldı, jarıq düniye ornında tür eken dep köñilin birlep, ulıqtardıñ avızın maylap öris tartıp alğanına jarıla maqtanıp tayrañdap jüretin so daraqıdan ne pätuva tabıluvşı edi depti. Mına söz nasırın qasısa da, Balpan bay jaman nemeniñ bul aytqanınıñ janı da bar şığar dep bir mırs etip külgen de qoyğan. Biraq odan ärği sözderi şımbayına tipti batıñqıradı. Qadırbaydıñ sarı qızın jer astınan tavıp alğan sarı altınday köredi, qaşan körşi avıldıñ eseri aqırğanşa öz basımen aqıruvdı da bilmeytin mäñgi esektey qatınınıñ aytqanın qaytalağanına mäz depti. Jaman Mojan qoy bağıp jürmey, söz bağıp jürgen päle bop şıqtı. Qayğa bas Balpannıñ sıylaytın ata-babası – Dävlet, baylıq ta, siyınatın aruvağı – baq pen märtebe, meniñ ornıma anav balası bolıs Baysal men qara baqırdı savlıqtay qozdatqan savdager Şuren, bolmasa anav añşığa ergen tazıday ulıqtardıñ janınan qalmaytın jandayşap Bekestiñ äkesi quda tüsse, qızın bir avız sözge kelmesten mingestirip jiberer edi dep, aldı-artın birdey tusap-matap qoyıptı. Mojannıñ sözin estigen avıldar: “E, ol Balpanğa quda tüsip köretin eken”, dep tösterin urıp otır desedi.

Sodan qaytıp köz uşında qarayğan körinse, Balpan baydıñ zäre-qutı qalmaytın boldı. Ol qaşan avılğa jetkenşe üyge otıra almay, bir şığıp, bir kirip, sırtınan ton pişip, äbden mazası ketedi. Mojannan soñ birazğa deyin ayaq siyredi. Bir küni jılqını aralap avılğa qaytıp kele jatıp, üy sırtında kermede turğan qula jılqını kördi. Atınan may işkendey bop, jüregi suvıldap zorğa

tüsti. Üyine kirse – tör aldında qus jastıqta jantayıp Baysal jatır. Är jer-är jerde kelte uşırasıp jürgenderi bolmasa, anıq-qanıq tanıs emes edi. Onıñ nege kelgenin aytpay-aq bilip, qabağı tüsip ketti. Sonda da sır aldırğısı kelmey, sıpayı amandastı. Avıl-üydiñ amandığı men şaruva küyin suradı. Baysal da är sözin sılap-siypap söyleytin sırbaz kisi-di. Savalına şükirlik aytıp, budan da jay suradı. Öris pen suvattı, osı jaz ben keler qıstıñ sılayın söz etti. Etjendi şağın denesin şiyraq ustap, köp närseni qiyığımen ğana şalıp, iştey añğarıp otıratın ädemişe qoy közin eşkimge, eşteñege tiktemedi. Öñdi döñgelek jüzin sırt oray salmay, peyiliniñ tüzüvligin bildirip, söz arasın üzbey, bappen söylep otır.

Oñ jaq dastarqannıñ jayımen jürgen Marjannıñ közi ıdıs-ayaqta bolğanmen, qulağı – bularda. Balpan da anadağısınday emes, özi sarañ til qatıp, köbine qonaqtı söyletip otır. Qonaqtıñ är sözin tarazılap, ar jağınan astar izdep, iştey añdısuvlı. Şay üsti de är qiyadan äñgime qozğağan saliyqalı mäjiliske tolı boldı. Balpanday emes, jürip-turısı köp bolıstıñ äkesi biraz närseden habardar eken. Biraq onısı maqtanbay, masattanbay, bunı da özimen teñ körgendi-bilgendi sanap, asa bir erekşe jarasımdı sıpayılıqpen mäslihat şer-tedi. Är sözinen tärbiye, bilik, kisilik körünip tur.

Dastarhan jiyılğan soñ da ängime jelisi üzilmedi. Munıñ örisin maktadı, jaylavları men suvattarın siypattadı. Künde kelip körip jatpasa da aytqanınıñ bäri däl. Qonaq öris pen suvattı köp äñgimelegen soñ, kömeyinde qolqa turğan joq pa eken dep qalıp edi, oñday eşteñe bayqalmadı.

Söytip otırğanda as ta keldi. Tamaqtan soñ Balpan baydıñ köñilindegi küdik tipti küşeydi. Tañ atqalı arğı-bergiden äñgime qozğap otırğan qonaq tabaq qaytqan soñ bir sät tınıp qaldı. Sosın Marjan usınğan kävsar kese qısıraqtıñ qımızın ortalap işip, aqqa bata qıldı. Balpan bay Ajardıñ atın qaşan aytar eken dep tıqırşı kütip edi, qonaq ol jayında til qatqan joq. Bul qonaqtıñ sözin esti almay, qağıs qaldım ba dep, öz qulağına özi senbey otır. Qonaq quddı oyın tanıp qoyğanday buğan burıldı. Änşeyin şaruva közdep şıqqanın, sosın avıldıñ tusına kelgen soñ, attap öte almay, esendik bilisüvge soqqanın ayttı.

Baysal ornınan köterildi. Balpan bäybişesi ekevi sırtqa şığıp attandırıp saldı. Bolıstıñ äkesi anaday jerge uzap ketken soñ barıp erli-zayıptı ekevi bir-birine qaradı, biraq til qatısqan joq. İyıqtarınan bir zil batpan jük tüskendey, ekevi de avıldıñ sırtındağı biye baylağan jelige bettedi.

Burın-soñdı esikten attap körmegen Baysaldıñ bul kelisine qanşa tañ qalğanmen, oylağan küdikti jerden şıqpağan soñ, o da esten şığıp, Balpan baydıñ tamağınan qaytadan

durıstap as jüre bastağan kezde tağı da qos attı beytanıs qonaq sap ete qaldı. Olar köp sızılıp otırmadı. Şaydıñ dastarhanı jiyılısımen-aq qazan kirgenşe kelgen şaruvaların ayttı. Baysal ötken jolı tegin kelmepti. Qalada orıs oquvın oqıp jatqan kenje ulın üylendirmek eken. Bayağıda kemdi kün joldas bolğan Qıdırbaydıñ jiyeni ğoy, jaman bala bolmas dep, qız köre kelipti. Avılına bala da, ata-anası da äbden unadı dep barıptı. Endi arağa köp kün salmay, qudaların jumsaptı. Qanşa degenmen, bolıs avılı ğoy, tap betimizden qağa qoymas dese kerek, bular kök saqal qonaq qusap köktegini bir aytıp, jerdegini bir aytıp, jan-jaqtan qarmap jatpadı; ersi tasırañ da jasamadı, kelgen şaruvaların uzaq ırğap köp tolğamay, qısqa ayttı. Balpan bay men Marjan qapelimde ürpiyisip qalğanmen, tap ana jolğıday sasqan joq. Qonaqtardı tındap otırğanda jaman Mojannıñ avıl arasına küñirsitip jürgen laqabı Balpan baydıñ şımbayın tızıldattı. Balpan, şınına kelgende, Baysal siyaqtı körgendi jerge qız berip, bolıstay ulıqpen dämdes, süyek iliktes boluvğa onşa ket äri emes; biraq Ajarın äli jas köredi, jat jurtqa qiyuvğa obalsınadı, onıñ üstine, Baysalğa qızın berse, Mojan erteñ atına minip, qudayı berip: “Äne, aytqanım kelmedi me!” – dep ayqay salatını köñilinen şıqpay otır. Irısı asıp, onsız da künşil köz köbeyip turğanda, tal tüste el-jurtqa taba bop, qızıl sözdiñ pışağına urınğısı kelmedi. Baysal da birazdı biletin adam ğoy, bunıma bir tüsinse, sol tüsiner dep oyladı, al endi tüsinbese, tap bunıñ da däl qazir köp qorqa qoyatınday qoñı juqa emes edi; mına qudalardı da aldıñğı qudağa aytqan javappen qaytarğısı keldi.

Baysal avlınıñ adamdarı anadağı Mojanday emes, tortañ-tosırañsız attandı. Endi qanday söz tarar eken dep eleñdep edi, bolıs avılı ün-tünsiz jatıp aldı.

Balpan bay bolıstıñ äkesi Baysaldıñ da qanjığası qur qaytqanı basqa jurtqa basuv bolatın şığar dep oylağan. El işi qızıq qoy, birevler: «Apırav, bolıstıñ inisine bermeytindey qanday qız özi, Balpannıñ qatını jan balasın jolatpaytın adam emes, altın tuvğannan sav ma?! — dep ekilense, endi birevleri: «Qoy-qoy, Baysaldı jerge qaratıp jiberse, bul Balpanıñ äbden tasqan eken. Ol endi qudayın da tanımas», — dep jağaların ustaytın körinedi. Baysal qur alaqan qaytqan soñ, biraz jurt buğan qarap jürip javığıp, bet aldın bir körip qaytuvğa qulşınıstı.

Arada köp uzamay avıl şabuvğa kele jatqanday, soñına ayğır top adam ertip äygili davkes Darjan tüsti. Üyge qoñqaq murnı külbirey qızarıp, kök jaltır közi şatınap ızğarmen kirdi. Qaq törge barıp, nığızdanıp otırıp aldı, qasındağı qalıñ nökeri tügel jayğasıp bolğanşa läm-mim degen joq. Qızı boy jetken üy qonağınıñ kelis jayın da suray almay puşayman boldı. Davkes Darjannıñ qolıñdı quvsırıp, qos etek bolıp jürgeniñde de durısımen attanuvı ekitalay ekenin ävelden biletin Marjan qonaqtar tegis otırıp bolısımen qonaqası jayğavğa sırtqa şığıp ketti. Marjannıñ özi bastap amandıq-savlıq surar türi joğın bayqağan Balpan qonaqtarğa tegis köz

jügirtip: «El-jurttarıñ amanşılıq pa?» — dep til qattı. Qonaqtar japa-tarmağay javap berdi, biraq davıstarı bäseñ şıqtı. Köptiñ artın ala Darjan da ernin qıbırlattı. Sosın Balpan qonaqası jayğasuvğa bara jatqan bop esikke bettedi. Bul üyden şığa bere-aq küñkil-süñkil äñgime tirildi. Balpan avıldıñ sırtındağı qozınıñ işinen quyrığı teñkiygen bir qasqa marqanı äreñ jetelep kele jatqan Ötegendi üyge jiberip, şay qaynağanşa şaruvağa aynalğan bop sırtta jüre turdı. Üy işindegi äñgime birte-birte örşiy tüsip, kev-kevge ulastı, ara-tura qarq-qarq külki de estilip qaladı.

Samavrınğa ilesip bu da üyge kirdi. Tör aldına kösilip keñ dastarqan jayılıptı. Dastarqan jayılğan soñ jañağı jel büvaz äñgime de basılıptı. Darjannıñ serikteri dastarqandağı jal-jal bavırsaqqa, irimşik, qurtqa, örnekti şını ayaqtarğa, tortası ayrılğan may men qızıl küreñ quvırdaqqa avızdarına almay jatıp toyıp qalğanday tompiyya qaraydı.

Şay uzaq işildi. Dastarqandı, üy işin sınap-minep otırğan qonaqtar üy iyeleri kelgen soñ, jañağı özara kev-kev äñgimelerin tıyıp, endi birjola işüv men jevdiñ qamına kirisipti. May tiyip jılt-jılt etken qiyaq murttar şay quyğan şını ayaqtıñ birese o jağınan , birese bu jağınan jıltıñ-jıltıñ urlana sığalap qoyadı.

Darjannıñ şamalıda söz bastaytın qulqı joq. Balpan qonaqtardı şaydan soñ da özderimen-özderin tastap, sırtqa ketti. Darjannıñ nege kelgenin aytpay-aq bilip otır. Özinen avmağan kök şunaq tentek, köbik avız davkes, ävleki balası bar edi. Soğan Ajardı ayttırmaqşı ğoy. Bul jolı Balpan qobaljığan joq. Baysalğa bermegen qızın Darjanğa qaydan bersin. Davkes neme qaytıp qiyastansa da iylikpevge bekindi.

Tamaq jelingen soñ qavjañdasqan köp tına qaldı. Olar osında or marqanıñ etin jev üşin emes, Darjannıñ davın qızıqtavğa kelgenin, olardı Darjan sözimdi estisin dep ädeyi ertip kelgenin Balpan bağana-aq bilgen. Darjannıñ kelgeli sızdanıp, şıray tanıtpavı da qasındağı köp şuvıldaqtıñ aldında tüs bermevge tırısqanı.

Darjan maldasın qurıp tiktelip otırdı. Sırtqa şığıp ketken Marjannıñ kelüvin kütti. Marjan kelgen soñ baqşıyğan bajıraq közin oğan bir, Balpanğa bir qadap ötti. Sosın söz bastadı. Säl ayqay aralas tarğıl davsın köterip, bappen bastadı:

— Av, Balpan, Marjan, burın da körip jürgen dastarqanımız ğoy, qonaqasılarıñızğa raqmet! — dedi. — Qız ösirgen üy qonaqtıñ buyımın suramay-aq biletin. Meniñ bul jürisimdi aytpasam da, añğarıp otırğan şığarsıñdar. Arğı atam azuvı altı qarıs Altay, özim qatarımnıñ qaysısımen de terezem teñ bir avıldıñ aqsaqalımın, öris tozdırıp, suvat sarqıp jatpağanmen basımda üyim, aldımda az ğana mäpahana dävletim bar, balamnıñ da jeti müşesi tügel. Uldıñ

erjetkeni,qızdıñ tez ketkeni - murat degen, osı üydegi anav boy jetip otırğan balamnıñ atı kim edi, sonı buyımşılay keldim, al ne aytasıñ? — dep kökşil közin qantalağan qızıl etimen kömip, bir bağjañ etti de, Balpannıñ avzına telmirip otırıp qaldı.

Balpannıñ bul kütken sözi. Manadan beri ol bılay dese, men bılay deyin dep qarmanğan sözderi qapelimde kömeyine oralmay, öñine küreñ qoşqıl qan jügirip ünsiz otırdı da, ne de bolsa tävekelge bel buvıp:

— Dareke, kelisiñiz de, jürisiñiz de durıs. Qızdı kim suramaydı, qımızdı kim işpeydi degen ğoy. Onıñ bötendigi joq. Balamızdıñ boy jetkenin özimiz bayqamasaq ta, jurt bayqap qalıptı. Osında sizden de burın söz salıp kelgen kisiler bar edi. Solarğa aytqan sözimiz - sizge de aytqan sözimiz. Biriñizdi biyik, biriñizdi alasa körip alalap jatqan biz joq. Balamızdıñ äzirge qolımızda bola turğanın jaqsı köremiz, — dedi.

Darjan aytarıñdı aytıp boldıñ ba degendey melşiyip biraz otırdı. Sosın keregeniñ közindegi qamşısın alıp, tizesine bastı:

— Solay de, Balpan. Izğınday ul ösirgende de özgege iyıq körsetpeytin Qazaq edik. Qızı boy jetken soñ jurttıñ bärine şekesinen qaraydı degendi senen kördik. E, nemene, seni men meniñ qatınım, eneden tuvmay, jerden şığıp pa! Olar nege ata-anasınıñ qasında otırmay bizdiñ qasımızğa jatıp jür? Aynalayın, köñiliñe kelse de aytayın, endi sen jazmıştıñ jazuvı, täñiriniñ lazımı degenniñ bärin de umıtqan ekensiñ. «Artıq bitken on savlıq, o da javğa qol javlıq», — depti ğoy. Soğan mastanıp bükil ağayınmen süyek aralaspaymın degeniñ ne sumdıq? Marjan kelinnen basqa urğaşı tapqan urğaşı qurıp qalmasa, balamız qatınsız qalmas. Al endi qızım tirimde sıyyapat, ölgende basıma oqılatın minajat boladı deseñ, öle-ölgenşe qolıñnan şığarma. Ävelden jurttıñ diñkesin qurtqızıp tuvğan qız tügili şañıraqtıñ jel bavınday tiregim dep otırğan uldıñ özi bet-betimen lağıp ketip jür. Al endi ana balañ kökiregiñe kül tökse, ağayınğa ökpeleme! — dep, jer tizerlep ornınan köterildi.

İrgeniñ topırağı japa-tarmağay dürkirey jöneldi. Davkes Darjanğa qızdan da göri keregi osı şığar. Oğan şamdanıp, minez şığarsa, şın masqara bolmaqşı. Balpan bay barmağın şaynağanday bolıp, otırğan ornınan tura almay şögip qaldı.

Sodan qaytıp, ävelden oñğa baspağan şaruva oñaluvdı qoydı. Ataqtı, dävletti adamdar kelgende, birin-biriniñ aldında jerge qarata almadı. Savdager Şürendi de, tilmaş Bekesti de, osı öñirdi avzına qaratqan Alşağır biydi de älgi javappen attandırdı. Al endi osınday iygi jaqsılarğa bermegen qızın mıñ jerden dav salsa da Darjan siyaqtı dañğaza Qazaqtarğa qaydan ustata qoysın. Äytevir, buğan quda tüsken eşkimniñ jolı oñbadı. Aqırı eki jıl boyı avılınıñ üstin aq

tozañğa böktirgen köp qudanıñ da ayağı tiyıldı. Kögendegi köp marqanıñ da jandarın quday saqtadı. Biraq qudalar tınşığanmen, Balpan baydıñ köñili tınşımadı. Mılqav jım-jırt tınıştıqtan köñiline ürey jügirdi. Sol-aq eken, pälen jıldan beri tuyağı setinemegen jılqısı jayılıstan qaldı, kün batsa boldı, ay astınan tiygen jav ärli-berli quvalap, äbden ala ökpe qıp bitirdi. Barımtaşılar birese bu jaqtan tiyip, birese o jaqtan tiyip izin ustatpay qoydı. Bu qorlıqqa şıday almay anadağı ulıqqa söz salıp körip edi, el arasında Balpan bay qızı ötpegen soñ orısqa buldap satpaq körinedi degen ösek dür etti.

Ejelden jüyrik körse ayağın sındırğanşa, aruv körse abıroyı tögilgenşe işkenderi as bolmaytın ädet bar emes pe, endi jurt bunıñ jılqısınan göri qızına köbirek tiyisetindi şığardı. Burın jılqısın quvalaytın navşa jigitter endi tün ava avılına tiyip, üyine süykenip uyıqtatpaydı. Qız qorığan - jılqı qorığannan da jaman eken. Tün bolsa esiktiñ sıbdırın, keregeniñ sıqırın añdıp añtarılıp jatqanı. Avılına kelgen suğanaq balalardıñ talayı tayaq jep qaytıp jatsa da, elderine bäri: «Bitirdim, qırdım, joydım» - dep baratın körinedi. Endi Balpan öziniñ qulağınıñ tınıştığın qudayı sadaqağa berip, qızınıñ ayranday tögilgeli turğan abıroyın saqtap qaluv üşin bassavğağa köşti. Bir kezde tas burşaqtay javıp ketken köp qudalardıñ ayaqtarına tep-tegis jem tüse qaluvı da teginnen emes. Endi jurttıñ eldikten ayrılıp, qaşan bunıñ ya özi, ya qızı müsäpir bolıp, ayaqqa jığılğanşa qayrılmasqa bet burğanı belgili boldı. Balpan bay sonı oylağanda kündiz külkisi, tünde uyqısı kelmeydi. Oylay-oylay bası qattı. Ağayınğa aqıldasıp körip edi, tusında aytqan tildi almadıñ dep olar da qoñtorğaysıdı.

Endi Balpan bärinen de küder üzip, bir iske beldi bekem buvdı. At izin salıspay, ara suvıtıp ketken ağayınnıñ betin qaytaratın, jan-jağınan nayzasın şoşañdatıp, tisterin qayrap, jalañdap otırğan köp duşpannıñ jüzderin jılıtatın jol tabuvğa tırıstı. El işindegi avızı duvalı deytinderdiñ bärine de söz salıp kördi. Qudayğa şükir, qızı bükil aymaqtıñ avzınıñ suvın ağızıp, jigitterin señdey soğılıstırğan aytuvlı suluv. Özi bolsa, osı öñirdegi eñ dävletti adam. Jurt qanşa kekireygenmen, bul ıylikse şalqaya almaydı. Söytip jürgende sav bolğır Savıtpay quda tüse keldi. Balpan bay oğan da qolın quvsırıp, qonaqasısın berip: «Säke, buyımşılavıñız durıs. Biraq sizden burın da talay adam qolqa salıp edi, balamız äzirge qolımızda bola tursın dep eşqaysısına anıq-qanıq javap bermep edim. Soğan köp ağayın ökpelep jürgen körinedi. Tilevi aldındağı jas qoy, halıqtıñ nazarına qaldırğım kelmeydi. Endi men eşkimdi atağına, abıroy, dävletine qarap alalamayın, qızımdı öneri asqan, jüyrigi ozğan, küşi basım jigit alsın. Oğan ağayın riza bolsa, men rizamın. Eki balamnıñ qızığı üşin düniye-mal ayamaymın. Bükil el-jurtımnıñ aldında bäsekege tüsip, bäygege iye bolğan jigitke qızımdı uzatamın», — dedi.

Savıtpay aytqan laqaptı bükil aymaq tügel estipti. At quyrığın üzisip ketkender qayta kele bastadı. Erteñ quday buyırtıp qudamdal bola qalsaq, betimizge şirkev bolmasın degender Balpannıñ üyinen tağı da bir-bir marqanıñ basın müjip otırıp, bunıñ jön bolğan, ağayınnıñ aldınan qalsın, suluv qız öneri asqan ören jigitke barsın dep batalastı. Sosın Balpannıñ da deni jayıldı, keşe ğana kedeydiñ qurım kürkesindey qurdım köringen düniye keñip sala berdi.

Balpan bay aynalağa qızğa talasatındardıñ bäseke qızığın küzemniñ aldında ötkizem, öner salıstıram degenderge de, bäseke qızıqtaymın devşilerge de esigim aşıq dep habar şaştı.

II

Balpan bay qaytadan alşañğa bastı: Quday qalasa, osı öñirdegi eñ batır, eñ paluvan, eñ önerpaz, astına säygülik mingen ata dävleti mıqtı jigit oğan küyev bolğalı tur. Älgindey ören jigit ösirgen irgeli elmen süyek iliktespek. Onıñ üstine bul ölkede burın-soñdı bolıp körmegen ulan-asır toy jasap, sonav köz uşında döñkiyip-döñkiyip jatqan kögildir belderden de asıp neşe bir ruvlı elge dañqı ketpek, ölgen soñ da talaylardıñ avzınan tüspeytindey bop atı şıqpaq.

Küzem aluvğa sanavlı kün qalğanda qasına ayğır top adam ertip pälen kün jürip, bolaşaq toydı jasaytın ıñğaylı jer qaradı. Äri qarap, beri qarap toqtağan jerleri osı boldı. Qanşa at şaptıram dese de üzeñgi qağıspastay, taqtaydan jazıq qara döñ; künbatısında ıyreleñdey ağıp özen jatır. Özenniñ şığıs betindegi eki domalaq töbeniñ küñgeyin ala Balpanğa qarağan ağayın-jekjat aq uvızday qılıp alpıs üy tigedi. Özenniñ jağasındağı kök maysa şalğınğa uzınnan-uzaq jeli qurılıp biye baylanadı. Eki domalaq töbeniñ ortasındağı qasqa jıranıñ eki betinen jüzden astam jer oşaq qazıladı, oşaq sayın bir-bir tay qazan asıladı. Toy bolatın jerde onsız da qara-qurañ köp bolğandıqtan aruvana mayalar bir tüstik jerde bölek avılda savılıp, süti sabamen jetkizilip turadı. Anav eki Qızemşek töbe erteñ bäygege märe boladı, attar odan qırıq şaqırım jerdegi qaravıl töbeden aynaladı. Eki ortada tört jerden kötermeşiler turadı.

Avıldağı jigitterdiñ bäri osı künnen mindet bölisip alğan. Jiliktiñ ıñğayı men tabaqtıñ oñtayın biletin jigit ağası otız erkek oşaqbası boladı, astına tula boyında barmaqtay meñi joq mölt küreñ torı at mingen qırıq jigit tabaq tasuvğa jüredi, üy sayın bir-bir jigit saba pisüvge turadı. Kötermeniñ qırıq jigitin qayın jurtı Qadırbay avlınan aldırmaqşı. Toydıñ dastarqanına kerek tätti men tañsıq astı tavıp äkelüv üşin eki ret qalaşı şığardı. Men ağayın degen avıldıñ bärinen ıdıs-ayaq jiynaldı. Alpıs üydiñ ärqaysısına eki samavır qoyılmaq. Şay kuyıp berüvge kelinderdiñ işinde öñi ajarlı, şayı tätti, ıbıljıp otırmaytın pısıq saqa kelinşekter irikteldi. Ajardıñ qasındağı nöker qızdardıñ özine eki üy tolmaq. Patşağar tap munday darhandıqtı jurt qız

uzatqanda tügili, äkesine as bergende de körmegen şığar. Tek säti tüssin deñiz. Sosın mına Balpan baydıñ atın aspan astındağı altı san alaş tügel biletin boladı äli.

Balpan bay eki künnen beri qasına avıldıñ bas köterer azamattarın tügel ertip, toyğa tigilgen üylerdi körip jür. Töselgen kilem, bav qurı men kiyizin, keregelerdiñ süyegin körip, mınav pälenge, mınav tügenge layıq dep bäsekege at salısam degen avıldardıñ ärqaysısına aldın ala enşilep qoydı. Biye baylanatın jeli men at baylanatın mama ağaştardıñ da ornın özi tañdap berdi. Sosın bir top bäybişelermen dastarqanğa tögiletin tağamdardıñ tür-tüsin aqıldastı. Bügin keşke qızınıñ jasavın tağı bir körip şıqpaq. Onı üstine üy tigip bölek köş qılıp jöneltpek. Qızğa beriletin düniye, mal äldeqaşan iriktelgen. Endi sonı aqırğı ret qapısız qarap almaq. Bolğalı turğan toydıñ eñ ülken qızığı, toy tarqatar saltanatı - qızınıñ köşi. Är tüyeniñ omırav-quyısqanına asıl alqa, kümis jüzik, monşaq tağıladı, buydası jibekten esiledi. Şañıraq artqan tüyeden basqanıñ bärine bir-bir qalı kilem jabılmaq. Sonday sıldırağan-sıñğırağan sändi köşti qızdıñ jañğız jeñgesi Jazıl jetekteydi. Kelini basına ükili sävkele kiyip, astına aq şañqan jorğa minip, külteli köşti tarta jönelgende qızdıñ qasına erip baratın qalıñ nöker qaptaldan jüre sıñsıp jönele beredi. Qız nökeri de öñşeñ jorğa minedi. Köşen aqın böten avıl, jat bosağağa attanıp bara jatqan qalıñdıq pen artında jılap qalğan ata-anasına termelep basuv aytadı, sol arada Balpan avılınıñ adamdarı aqın jigittiñ qanjığasına eki örkeşi baladay buvaz aq ingendi buydasınan baylaydı. Aqın taban astında Balpannıñ osınşa jomarttığına, köl-kösir toyına maqtap öleñ şığaradı. Ol toyğa jiynalğandardıñ bäriniñ de qulağında qaladı. Sosın Köşen qız barğan avıldağı toyğa bäygege tüsetin jüyrik attar men ortağa şığatın änşi-küyşi paluvandardı bastap, bir şoğır bop bölek attanadı.

Balpan baydıñ ne biletinin jaman Mojandar osınday ıldırmaq-sıldırmaq sändi köş şerüv tartıp şığa kelgende tüsinedi. Qudalarınıñ köñili ösedi, bunımen sırttay şirenisip jüretin kerdeñ moyın pısıqtardıñ avızdarına birjola qum quyıladı.

Balpan baydıñ köz aldında sändi köş qazir attanıp bara jatqanday elestegenmen, toy qarbalasındağı avıl sändi köşsiz de ädemi edi. Sonav köz taldırar alısta süle-süle jaldar kögeredi. Jan-jaqta tis tiymegen, tuyaq janşımağan sonı jer. Şañ uşpaydı. Toyğa tigiletin alpıs üydiñ köbi qatar tüzep, artınıñ kiyizi jabılıp jatır. Aq uvız üylerdiñ ara-arasınan jaña tigilip jatqan üylerdiñ qıp-qızıl keregeleri men kökşil şañıraqtarı mınav qoñır dalağa tobımen kep qona qalğan appaq qazday aq jumırtqa avıldıñ sänin asıra tüsipti. Qaruvlı-qaruvlı jigitter şañıraq köterip turıp, kürek tisterin aqsiyta külip, uvıq şanşıp jürgen kelinşekterge qaljıñ aytadı; uvıq şanıp jürgen kelinşekter ükili sävkelelerin bulğañdatıp, qos etek şäyi köylektiñ jeñin iyıqqa sırğıtıp, appaq bilekterin aspandata sozıp, neşe türli közdi arbar qılıqqa salıp, burala basadı. Jön-josıq

körsetüvge kelgen mama bäybişeler javlıqtarı qarqaraday bop, üy tigip jatqandardıñ uvıqtı qalay şanışqanına, kereginiñ qalay jayılğanına, şañıraqtıñ tım aspandap ketip, üydi sümpiytip tastamavına, ya tım tömen köterilip, uvıqtıñ bärin işke jığıp, üydi japıraytıp jer tabandatıp jibermevine bas-köz bolıp, anaday-anaday jerlerge şığıp qarap, aqıl aytıp jür. Jaña ğana qızıl keregesi körinip turğan jalañaş üyler uvığı tegis şanşılıp bolğan soñ ayquş-uyqış ayqara tartılğan qızıl ala bavlarğa, uvıqtan salbırağan kültelerge kömiledi. Sosın üy sırtına qarday appaq aq kiyiz jabıladı.

Sonav qasqa jıra boyında jer oşaq qazıp, tay qazan asıp jürgender abır-sabır. Üy tigip bolğan kelinder iyığına iyin ağaş salıp, şelegi men qulağındağı kümis sırğası, moynındağı alqası men şaş bavındağı şolpıları qosıla sıñğırlap suv alüvğa özenge bettedi. Alısta köz uşında erteñ toyğa soyılatın taylar men qunan qoylar qoñır jaldan aq jeleñ şañ köterip qılt-qılt qulap keledi. Onsız da ajarlı avıldıñ sänin asıra tüseyin degendey ortadağı eki aq şañqan üyden Ajardıñ nöker qızdarı şıqtı. Qızıl, aq sarı - öñkey aşıq tüsti şäyi köylekteri köleñdep, şolpı taqqan burımdarı tobıqtarına tüse şubalıp, özen jaqqa seyilge tarttı. Jaña ğana qoñırayıp jatqan küñgirt dala kenet sarğaldaq, qızğaldaq gülge tolıp, qulpırıp ketkendey boladı.

Mınav öz qolınan ornatıp jatqan sän-saltanat, qızuv qarbalas Balpan baydıñ közin qıtıqtap, köñilin ösirdi. Öz-özinen masattanıp, erteñ kün köterile kele bastaytın qonaqtardıñ aldında sergek körinüv üşin tınığıp aluvğa üyine burıldı.

Toy aldındağı tün de qarbalasqa tolı boldı. Äyel jağı atımen köz ilindirgen joq. Tüni boyı şını ayaqtar sıñğırlap, erteñgi dastarqannıñ tamağı men ıdıs-ayağın üy-üyge bölisti. Ärli-berli abır-sabır jüris tañ atqanşa bir basılmadı.

Erkekter jağı eleñ-alañnan turıp oşaq basına toptastı. Şaqır-şuqır pışaq qayraldı. Taylardı kün ısıp ketpey turıp jığıp, jiliktep aluv kerek boldı. Qasqajıranıñ boyında äne jerde de, mına jerde de jayrap jatqan bir-bir tay. Mosqal erkekter bilekterin sıbanıp ap etin jiliktese, sarı kidir äyelder işin arşıydı. Jas äyelder men jigitteri özennen suv tasıp, tabanınan tavsılıp jür.

Üylerdiñ mañındağı qarbalas ta olardan bir kem emes. Üy-üydiñ bäri tösek jayıp, qonaqtardı qarsı aluvğa jantalasıp jatır. Avıldıñ aldında kün nurımen jalt-jult etip, uzınnan-uzaq samavırlar sap tüzepti. Kün şıqqan soñ Jazıl bastağan bir top kelinşek nöker qızdardıñ ortasına tüsip, qalıñdıqtı kiyindiristi. Qız attanıp ketkenge deyin basına asıl tastarmen äşekeylengen qundız börik, üstine tört etekpen kültelendirip tikken sarğış qamqa köylek kiyip, sırtınan aymaqı jasıl masatıdan jeleñ şapan jamılmaq. Moynına jaqut alqa tağıp, eki qolına közine ur tasın qondırğan altın bilezik saladı.

Säskege taman eki domalaq töbeniñ arasındağı qasqa jıranıñ boyınan aynaladağı el-jurttı Balpan baydıñ qız uzatatın toyına şaqırğanday, sılañ qağıp aşıq aspannıñ bavırın jalap, kök nayza tütinder köterildi. Sol tütin jan-jaqtağı avıldarğa belgi bergendey, tus-tustan qaravıtqan attılar tobı men kökjiyektiñ kögildir munarın laylap aqşıl şañdar körine bastadı. Äveli är jerden qılt-qılt közge tüsken jürginşiler birte-birte molayıp, arası ulasa tüsti. Şır aynala kökjiyekte jürginşi körinbeytin jer joq. Töbede şildeden qutılıp, deni jayılıp qalğan dalanıñ kök nil aspanı ulan-asır kösilip, aynaday jarqıraydı. Teristikten anda-sanda et qıtıqtarlıq qana qavqarı bar qoñır samal lep şığadı. Aydın özenge jambas tirey qonğan alpıs aq üy mınav alqaptıñ qay müyisinen qarasañ da atoy sap özine şaqırıp turğanday.

Kökjiyekte qaravıtqandardıñ arası jiyilep, jan-jaqtağı munar qalıñday tüsken. Key tusta jürginşilerdiñ sırt nobayı ayqın körinip, tım jaqın qalıptı. Qasına ağayın arasınıñ aq saqaldarı men avızı duvalıların ertip Balpan bay domalaq töbeniñ bireviniñ basında qonaqtarın kütip tur. Avıldıñ jelke tusınan kele jatqandar Balpan bay turğan töbege tuvralap tartsa, basqa jaqtan kele jatqandar da avıldı alıstan orağıtıp, solay qaray bettep baradı.

Eldiñ eñ aldımen, sonav alıs qaladağı dükenşi Şüren keldi. Qasına ertken qırıq kisi bar, jetegindegi kök arğımaqtı jabuvlap tastaptı. Şürenniñ ökşesin basa Sayıp pen Bekestiñ tobı jetti. Anaday jerde öñşeñ qula at mingen Baysal avlınıñ adamdarı alıstan tanımal bop keledi. Burın aralası joq beytanıs ruvlardan da jurt köp. Avıl jigitteri meymandardı äveli attarınan tüsirip, sosın attarın kermege jetelep märe-säre. Avıl sırtındağı qoyu şañ ulğaya tüsti. Bäsekege tüsetinder bügin tüs avğanşa kelip boluvğa tiyisti. Eldiñ köbi şoğırlanıp bir keldi. Olardı Balpan baydıñ özi qarsı alıp, alpıs üyge qaray özi bastap jürdi. Meymandar bügin qonaqası jeydi. Tınığadı. Jüyrikterin baptaydı. Bäseke erteñ bastaladı.

Qızdan dämesi barlar jan-jaqtan tep-tegis bolıp kelip jatır. Avıl jaqsıları aldarınan şığıp qarsı alıp, är qaysısın özderine tigilgen aq boz üylerge kirgizip eki-etek bop jür. Tüske deyin jan-jaqtan lek-lek attılar quyıluvmen boldı. Kerme bası attan körinbey ketti.

Kelgen qonaqtardıñ işindegi aqsaqaldar Balpan bayğa arnayı sälem berip, toyına quttı bolsın ayttı. Özge avıldardıñ jigitteri attarınan tüskennen eki közderi jan-jaqta bop, toylı avıldıñ saltanatın qızıqtaydı. Meymandar osınşa ulan-asır toy jasağan Balpan bayğa qoşametti qazirden bastap-aq javdırıp jiberdi.

Alpıs üy adamğa lıq toldı. Duv-duv äñgime örbip, avıl üstine kev-kev ün köterildi. Üylerdiñ aldındağı sap tüzegen samavır mañında burala basqan sılqım suluv kelinşekter

köbeydi. Kelgen qonaqtardıñ jas jağı arasındağı ülken-derge jol bergen bop, samavır qoyıp jürgen kelinşekterge qaraylap, bosağa sırtında uzaq bögelip qaladı.

Avıl şetinde qonaqtarğa ilesip kelgen itter talasıp, azan-qazan bop jatır.

Qonaqtarğa kelgen boylarında kese-kese qımız usınılıp, şöl basıstı. Köp küttirmey şalqar dariya dastarqan jayılıp, samavır keltirildi. Älginde ğana toylı avıldıñ sırtqı saltanatınan köz ala almağan qonaqtar endi üydiñ işki jiyhazdarına telmirisip qaptı. Dastarqannıñ saltanatında da qapı joq. Qırda künde uşırasa bermeytin tañsıq tağamdardıñ türi bar, jal-jal bavırsaq, irimşik-qurt, şara-şara quvırdaqqa köziñ sürinedi.

Aldı eki-üş künşilik jol jürip, uzaq joldan şarşap, suvsap kelgen qonaqtar bappen quyılğan tätti şaydı qanğanşa işti. Şaydan soñ qonaqtardıñ boylarındağı şöl men şarşav tarap, denderi jayılıp jelpinisip qaldı. Ülkender jağı kev-kev äñgimege berilip, jastar jağı ter basuvdı sıltavratıp, sırtqa şığıp, toylı avıldıñ saltanatın qızıqtadı. Özen boyına barıp, omıravların arğı jağadan esken qoñır salqınğa tösep, äñgime-düken qurıstı. Balpan baydıñ dävletin osınşa şaştırğanday suluv qızdıñ kimge buyıratınına sırttan ton pişti. Tal tüste qonaqası berildi. Tabaqşı jigitter oşaq basına topırlasıp, odan är qaysısı eki-eki tabaqtan alıp bir-bir üydi betke ustap astarındağı meñsiz torını taypalta jorğalay jöneledi. Barğan boylarında tabaqtı esik aldında kütip turğan dayaşı erkekterge ustata salıp qazan basına qayta tartadı. Meñsiz torı jorğalardıñ jıp-jıltır savırlarında kün nurı oynap küliñ-küliñ etedi.

Oşaq basında da quj-quj kisi. Qoldarına qayqı qara pışaq ustağan qazan basılar quddı qasapşılar siyaqtı: şara tabaqtardı jayratıp jayıp qoyıp, eñ aldımen, jilikterdi ret-retimen taratıp şığadı, sosın may siñgen qara pışağın jılp-jılp etkizip quyrıq may tilip, bilem-bilem qıp tabaqtarğa tastaydı, artınan jaña soyılğan qoydıñ sübesi men omırtqa-qabırtqa siyaqtı qosalqı süyekteri, taydıñ qoñır joñqası men jal-jayası salınadı. Qazan bası üş-tört ret et laqtırğanda jaña ğana jaltırap jatqan aylapat şara tabaq tolıp şığa keledi. Qartañdav qazan bası bir-eki tabaq etti tuvralmağan küyi oşaq basınan alısıraq äketip dastarqannan orın tiymeytin qara siyraq balalarğa bölip berip jatır. Sıbağasın alğan balalar sandarın şapalaqtap äbden kön taqalanıp qalğan tabandarı jaltırap, şar taraptan bas qosqan şälkes jıl-qılar qayta-qayta oqıranıp, bir-biriniñ savırına tisin ala jügirip, iyu-qiyu şurqırasıp jatqan kerme basına qaray tasırlap şaba jöneledi.

Talma tüs. Qazan basındağı qarbalas ta seyilgen. Tabaq jasavdan qolı bosağandar endi özderi et jevge kirisipti. Tabaq tartıp jürgen jigitter de attarınan tüsip, qazan basında iyirilip otır. Jılqınıñ şurqırı, aq üylerden şığatın qarq-qarq külki, qaytadan samavır salıp jürgen

kelinşekterdiñ şolpılarınıñ sıldırı - bäri de tal tüste tım kömeski, talmavsırap estiledi. Köl-kösir kökjiyektiñ de boyavı oñıp, alaşabır munarğa aynalğan.

Ortadağı Balpan bay otırğan üyge bul öñirdegi eñ iygi jaqsılar jiynalğan edi. Arasında Asanbay haziret te bar. Tamaq jelinip bolğan soñ osı otırğandardıñ işindegi eñ ülkeni seksen jetidegi Dosbay aqsaqal qolın jayıp bata qıldı. Balpan baydıñ toyınıñ toyğa ulasuvına, attandırğalı otırğan balasınıñ ayı oñınan tuvuvına tilektestik bildirdi. Jurt japa-tarmağay qoldarın jayıp, ävmiyn desti. Dosbay qos alaqanın betine aparıp, qarasur mañdayınan appaq saqalına deyin siypap şıqtı. Sosın şoqşa saqalınıñ süyir uşınan şımşıp ustap Asanbay haziretke bas iyzedi. Dosbay aqsaqaldıñ oñ tizesinde otırğan közi sustı, aqsür kisi Asanbay haziret jer tizerley jürelep, Qurannıñ bir uzaq süresin ustap ap, Buqara maqamına salıp küñirente jöneldi. Üy işindegiler tegis mülgip qalğan. Balpan bay özi tüsinbeytin ävezi ädemi siyqır sözder qulağına bal bop quyılıp, öne boyın rahat jaylap, balqıp tıñdap otır. Mınav jürelep otırğan aqsur haziret te, anav şetinen jer tizerlep qalğan iygi jaqsılar da — däl qazir tek osınıñ jolında jandarın beretindey. Oyda joq jerde bas kötergen maqtanış sezimin mınav küñirengen qoñır ävez onan sayın küşeyte tüsken siyaqtı. Iñıranğan beytanıs sözder kümbirlegen segiz qanat aq üydiñ mol avasın tek bir özi jaylap, qalıqtap jür. Haziret davsın burınğıdan da göri sozıñqırap ävendetip-ävendetip alıp kürt bäseñdetip, sıbırlap, közin jumıp, jayulı alaqanın betine apardı. Jer tizerlep otırğandardıñ bäri de erinderin jıbırlatıp, betterin siypadı. Endi aldarındağı dastarqandı jiynap jatqan Marjanğa japa-tarmağay: «Alla razı bolsın!» — aytıstı.

Etten keyin tağı da samavır keldi. Jez samavırlar tegis sarqılıp, aq boz üydiñ işindegiler sırtqa şıqqanda tüs avıp ketip edi. Jaña ğana irigen ayranday alaşabırlanıp turğan aspan qaytadan möldirep aşıldı. Talma tüs kezinde işin tartıp ala qoyğan teristiktiñ kelte samalı qaytadan tirildi.

Jaylanıp bolğan qonaqtar qaytadan sırtqa şığıp, köleñke-köleñkege jiyılıp, ter basıp jelpinisip jür. Aqsaqaldar jağı qoldarına bir-bir moyını sorayğan jez qumandarın ustap, özen bettegi qaltarısqa qaray bettedi. Jas jigitter attarınıñ jayın bilmekşi bop, kerme basına tarttı.

Sol eki ortada eki aq üyden sav etip qızdar şığa keldi. Ortalarında jasıl masatı şapandı jeleñ jamılğan qalıñdıq bar. Avıldıñ sırtına boy jazuvğa şıqtı. Şäy köylekterdiñ köleñinen qızıl ala köbelek uşqanday avıl üstine erekşe bir sän ornadı. Üy-üyden şığa kelgen jigitter qızdardı körgende añtarılısıp qalıstı, biraq sırttarınan ülkender qarap turğanın sezip, bir közderi qızdar bara jatqan jaqta bolıp, kermege qaray qulıqsız ayañdastı. Kerme basındağı jigitterdiñ de attarına közderi tüsetin türi joq, avıl sırtına qaray avızdarın aşıp qalıptı.

Şaldar besin namazın oqıp bolğan soñ, Balpannıñ üyine qayta jiynalıp, erteñ bolatın bäsekeniñ jäyin keñesti. Sälden keyin dürkirep sırtqa şıqtı. Är avıldıñ ülkenderi öz adamdarı tüsken üyge taradı. Är jer-är jerden jabır-jubır äñgime, oqşav-oqşav mäslihat köbeydi. Kerme basındağı jigitterge habarşı jumsalıp, küyev jigitter men bäygege tüsetin attardı qazir toy iyesi köretini aytıldı. Küyev jigitter men olardıñ atqosşıları bäygege qosatın jüyrikterin jetelep, avıl sırtındağı eki domalaq töbeniñ tasasına barıp toqaylastı, attardıñ jabuvı sändelip, küyev jigitterdiñ üsti-bası tağı bir tekseristen ötti. Öñşeñ öndir jas jigit avıl jaqtan qaptap kele jatqan qara qurım halıqtı betterine qan jügirip, albırap, bir türli qısılıp, abırjıy kütip tur. Ortalarında Balpan bay bar ülkender oqşav bir top bolıp basqa jurttıñ aldında keledi. Olardan keyingi qızıqqumar köp iygi-jaqsılardı basıp oza almay, bäsekege tüsetin jigitter men bäygege qosılatın jılqılardı körgenşe asığıp, äbden diñkeleri qurıp, jan-jaqtarına jaltaqtay qarap, öñmeñ-öñmeñ etedi. Küyev jigitter bılayğı jigitterden tanımal boluv üşin attarınıñ tizginderin özderi ustaptı.

Qız äkesi bastağan iygi jaqsılar egiz töbeniñ bireviniñ basına kep toqtadı; küyev jigitter attarın jetektep qarsı aldarına barıp turdı. Küyev jigitterdiñ äkeleri men janaşır tuvmaları balalarınıñ qasına jetti.

Qızıqtavşı halıq aqsaqaldar tobın jan-jağınan alqalay qorşap aldı. Balpan bay qasına bir-eki atbegi şaldar men özine qarağan ülkenderdi ertip, bäsekege kelgen jigitterge bettedi. Jigitter qız äkesine qısıla sälem berdi. Olardıñ jalpı sanı elüvden asadı eken. Balpan bay ädep saqtap, qay jigittiñ qay ruvdağı, qay aqsaqaldıñ balası ekenin surastırdı. Öñşeñ bir meniñ balam bolsın deytindey öndir jigitter. Äne bir tıpırşıp turğan aq boz arğımaqtıñ qasındağı aşañ sarı Baysaldıñ anada qız ayttıra kelgen balası boldı. Orısşa oqığanmen betinen qanı tögilgen, iman jüzdi biyazı bala eken. Balpan bay äkesimen söylesip turğanda közin jerden kötergen joq. Aqboz arğımaqtı Baysal osı bäsekeniñ habarın estisimen, sonav Horezmdegi bir tamırınan barıp buyımşılap alıp qaytıptı. Öz ölkesinde aldına at tüsirmegen bäyge biyeniñ balası körinedi. Birese ar jağına şığıp, birese ber jağına şığıp qarap jürgen atbegi şaldar aq boz arğımaqtıñ tal boyınan bir min tappadı. Baysal sol antalağan jurttıñ jan-jaqtan javıp ketken köp savalına bayıppen javap berip sızılğan qalpı. Balpan bay bäsekege kelgen özge ruvlar köñilderine dik alıp qala ma dep, Baysaldardıñ qasında köp turmadı. Ketip bara jatıp jas jigitke tağı bir közi tüsip edi, işinen tım suñğaqtav, maysalav ekensiñ, beldeskende sır aldırıp almasañ jarar ediñ dep ketti.

Mına bir öne boyın kültelendirip qoyğan küreñ qasqa at, dävde bolsa Şürenniñ atı. Bir saydıñ tasın bir saydıñ tasına ayırbastap jüretin savdager neme ğoy, onıñ atı da tegin jılqı bolmas; jurttıñ közi tiyip keter degendey jabuvın tım kömilte javıptı, onısı atbegiler, köldeneñ jurt jüyriginiñ sını men siypatın aldın ala bilip qoymasın dep kölegeylegeni şığar. Äne deñment

belbevmen buvğan döñkiygen qarını aldına sıymay, qızıl sarı jüzi äntek küreñitip, Balpandı kütip tur. Balası da özine tartıptı, eki iyığına eki jigit mingendey öñkiygen neme eken. Beldeskenge bir şıdasa, osı şıdaytın bolar. Balpannıñ köñilinde tağı bir tätti ümit uyaladı. Qalanıñ qaq ortasındağı kök şatırlı aq şañqan üyge qasında qara qurım serigimen alşañdap bul tüsip jatadı. Aldınan quraq uşıp qalanıñ eñ ülken savdageriniñ özi şığadı. Sosın Balpan bay mınav eki özenniñ en alqabın bir özi jaylağanınday, qalanıñ qan bazarına da qoñır şunaq isekterdi qaptatıp jibermey me... Ayaq astınan äzäzildey azğırıp bara jatqan esirik dämesinen özi uyalıp, savdagerdiñ qasında da uzaq tura almadı.

Äne bir aq bas qula qalağa jaqın otıratın bir avıldiki. İyesi — qapsağay uzın, qara kisi. Eki uşı erbiygen şalğılı murtın şiyratıp, at köre kelgen jurtqa äñgime soğıp tur. Uzın boylı, döñgelek köz, ädemişe qara jigit äkesiniñ sözine qulaq tosıp, ünsiz jiymiyadı. E, Bekes te inisin äkelipti. Osınşa qazaqtıñ işinde elden ala böten oqşav közge tüsip turğan da sol. Öñşeñ şapan ortasındağı jañğız mandala beşpet te soniki. Basında basımen bas bop qona qalğan şaşağı tögilgen tatarı taqiya. Eki qolın taraqtap, inisine äldeneler aytıp qoyadı. Ädemişe, qoy közdi aqquba jigittiñ qulağı ağasında bolğanmen, eki közi buda...

Balpan bay bäsekege kelgen jigitterdi endi aralap bite bergende şette turğan üstinen tüye jün şekpeni tüspegen qarşığa köz qara jigitke közi tüsti. Süyegi arsa-arsa şabdar atınıñ jupını er-turmanınan qorına ma, älde öziniñ jüdev üsti-basınan qorına ma, bügejektep közin kötermeydi. Tañ atqalğı retti buzbay, onıñ da qasına toqtap jön surastı. Janına ertip kelgen serigi de körinbeydi. Bunıñ savalına äldene dep miñgirlep edi, javabı sol tanavınıñ astında qalıp qoydı. Qarap turıp qara terge tüsti. Uyalmay-aq qoyayınşı dep közin kötere berip edi, samayındağı aq ayañ qaspaqtı közi şaldı. «Bası jara beyşara bosqa el-jurtqa külki boladı-av«, — dep işinen ayap, burılıp jüre berdi. Qavmalağan qalıñ jurt ta, bılayğı jigitter de oğan müsirkep, miyıqtarınan külip tur eken.

Bäsekege kelgenderdi aralap bolıp, töbe basındağı aqsaqaldar tobına bettedi. Sol eki ortada äldekim şavjayına oratıla ketti. Söytse, malmen birge örip, birge tünep jüretin Sapaq degen sasıq baydıñ Esen degen esirik balası eken. Bir qulağı şunaq, bir közi äpireyip aspandap bitken. Maldan basqa qara körmey, äbden mıylav bop ketken neme pälendey bäseke bolıp jatır degen soñ, aldı-artına qaramay, dalaqtap şaba jönelgen ğoy. Jası qırıqqa tayap qalsa da, äli üylenbegen. Sapaq bayğus ana avıl-mına avılğa şapqılap-şapqılap eşkim qızın bermegen soñ, küder üzip qoydı dep edi. Äkesi küder üzgenmen, bul neme küderin äli üzbepti. Mınaday joyqın topta jol tiyip, bäyge qolıma tüsedi dep jürgen dämesine qara şirkinniñ. Ne qırar deysiñ, tüsse, tüssin. Qasındağı jigitterge bunı da qosa salıñdar dep ımdadı.

Balpan bay esirik Esennen äzer qutılıp, aqsaqaldardıñ qasına keldi. Aqsaqaldar jigitter men şabatın attardı anadaydan barlap tur eken. Pälen ozadı, joq, pälen ozadı degen kev-kev talas. Atbegilerin de jan-jaqtan qorşap alıptı, äsirese, bäsekege tüskeli turğan avıldardıñ adamdarı öndirşekterin sozıp ölip baradı. Erteñgi bäsekeniñ egesi qazir-aq qızıp ketetin türi bar. Toylı avıldıñ saltanatın qumarlarınan şıqqanşa qızıqtap bolğan jurttıñ közi endi bir-birinde. Bärinen burın, bäsekege tüsetin jigitter birin-biri işip-jep baradı. Osınşa özegi örtenip turğan halıqtıñ ortasındağı köñili jaylı jañğız Balpan bay. Ol işinen: «Äytevir, mıqtıñ ozadı ğoy, endeşe boldı!» - dep oylap, aqsaqaldarğa iyegimen avıl jaqtı megzedi.

III

Sol sätten bastap avıl üsti jabır-jubır äñgimege tolıp ketti. Älginde ğana bäygege şabatın attardı körip kelgender attardıñ birevi mınasın maqtap, birevi anasın maqtap, äbden qızıl keñirdek boldı. Erkekter öjeñdesken davğa miseleri tutpay, alaqandarın sart-sart urıp bästesedi.

Bäsekege tüsetin jigitterdi körip qaytqan qız-kelinşekter de Ajardı ortağa alıp, sıpsıñ-sıpsıñ äñgimege kirisken. Olar qay jigitti maqtarın bilmey, bärine de esteri ketüvli, olarğa salsañ - bäri de äsem, bäri de jaysañ. Söytip, ananı bir aytıp, mınanı bir aytıp otırıp, keybir kelinşekter köñilindegisin laq etkizip aqtara salıp:

— Osınday altın jigitterdi şetinen mañdayınan şertip jürip, eñ tañdavlısına buyıratın sen qızda da arman bar ma eken, — dep, Ajardıñ betin duv-duv qızarttı.

Biriniñ avzına biri qulağın tösegen bir jurt. Bäsekege jigit qosatın avıldıñ kisileri böten avıldıñ adamdarınıñ arasına siñip ketip, ne aytıp otır eken dep tıñ tıñdaydı. Bäygeni osı aladı-av degen attar men qız osığan buyıradı-av degen jigitterdi sırttarınan işip-jep jürgen suğanaq közder de tolıp jatır. Darjan qusağandar osı künnen küderin üzip, ketem dep qopañdasa, qızıq körgisi kep qasına erip kelgender balası men atına ötirik maqtavdı üyip-tögip, etegine jarmasıp, jik-japar boladı. Tımırsıq Mojan: «Bu jın oynaqtan bizge eşteñe tiye qoymas», — dedi de, osınday opır-topırğa mal şaşıp otırğan Balpan bay ävmeserdi işinen sileyte bir boqtap, tımırayıp tayıp otırdı. Köjesiniñ qatığı joq, köñili qurtqa şabadınıñ keri buyırıp, kelüvin kelgenmen jurttıñ sıñayınan qorqıp ketüvge ret taba almay otırğan bağanağı şabdar attı tazşa bala siyaqtı jüregi davalamağandar Mojannıñ tobına ere ketti.

Qarañğı tüse üy sayın qaytadan köl-kösir dastarqan jayıldı, qaytadan tabaq-tabaq et tartıldı. Biraq bul jolı manağıday abır-sabır jüris, kev-kev äñgime joq. Jurt erteñgi bäsekeniñ jayın oylap otır ma, äytevir, ayaq astınan qabaqtarı salbırap, bir türli tunjırasa qalıptı.

Dastarqan jiynalıp, dalağa şıqqanda da eşkim manağıday qızuv äñgimege berilip, qızıl keñirdek talasqa tüsken joq. Tek är jer-är jerden oqşav-oqşav kübir söz estiledi. Talay as pen jiyındı qoldarınan ötkizip jürgen känigi quvlar jastardı jiyıp alıp, saqaldarı şoşañdap sıpsıñ-sıpsıñ mäslihat şertedi. Aynalalarına jaltaq-jaltaq qarap, böten avıldıñ adamı kele jatsa, ya aldağı qıstıñ sıñayın aytıp, ya Balpan baydıñ dastarqanın maqtap sampılday jöneledi.

Balpan bay keşki tağam üstinde de biraz aqsaqaldardı üyine şaqırıp ap, keñesip körip edi, olar: «Bäsekege atalı avıldardıñ bäri de at qosıptı, mınavı bılay, mınavı olay deytin eşteñesi joq, şetinen tekti avıl. Kim ozatının bilmeymiz, äytevir, balañnıñ bağı aşılğalı turğanı anıq», — desti.

Ajardıñ nöker qızdarı men samavır basındağı äyelder de bäsekege kelgen jigitterdi qayta-qayta maqtap, avızdarınıñ suvı qurıydı.

Äytevir, bügin bul avıldıñ tınış uyıqtar türi joq. Tüni boyı kübir-kübir, sıpsıñ-sıpsıñ...

IV

Erteñine egiz töbeniñ tegis jazıqqa qarağan teristik bavırı jer qayısqan halıqqa toldı. Kök şöptiñ üstine bir-birimen uştastıra kilemder jayılıptı. Qazir kilemniñ üsti bos. Aqsaqaldar bäsekege biylik aytatın qazılardı sayladı. Jurt oğan Dosbay aqsaqaldı, Asanbay haziretti, Köşen aqındı atadı. Qazılar är avıldıñ aqsaqaldarın şaqırıp, bäsekeniñ tärtibi jaylı pätuvalastı. Aqsaqaldar jigitter äveli öner salıstırıssın, sosın küş sınassın, eñ soñınan jüyrik jügirtsin degen toqtamğa keldi.

Qazılar bäsekeles avıldıñ ülkenderimen söylesip bolğan soñ ortağa Balpandı şaqırdı. Asanbay haziret qoynınan quran suvırdı. Balpan bay sertimde turam, qızımdı bäsekeden ozğan jigitke uzatam dep quran ustap ant berdi. Asanbay haziret bäsekege jigit qosqan avıldardıñ aqsaqaldarın kezek-kezek ortağa şaqırdı. Olar da qazılardıñ töreligine qarsı bolmaymız dep quran ustap ant beristi. Sapaqtıñ atı atalğanda ortağa esirik Esenniñ özi şığa keldi. Bir közi kökke, bir közi jerge jigitsip, ırjalañdap tur. Jiyılğan jurt şıday almay külip jiberdi. Asanbay haziret bäsekeniñ şartın aytıp edi, esirik Esen davım bar dedi. Jurt tağı da qıran-topan külkige battı. Esen: «Men än sala almaymın, änge-küyge berse, Balpan bay qızın jın-saytanğa bersin. Meniñ ata-tegim, aldımdağı aq adal dävletim eşkimnen kem emes. Qırıqqa kelsem de, äli bir qızdı qartaytatınday qavqarım bar. Bäsekege men de qosılam, biraq än salıp, küy tartatın jın-oynaqqa qosıla almaymın», — dedi. Halıqtıñ külkiden işekteri tüyildi. Tek aq sur Asanbay haziret qana tüsin bermey, közderin sürtip, işekteri qatıp jatqan eki serigi Dosbay aqsaqal men

Köşen aqınğa qaradı, mınağan ne aytamız degendey Esendi meñzep iyegin qaqtı. Eki qazı sol arada külkilerin tıyıp, añtarılıp turıp qaldı. Jurt ta jım-jırt, qazılardıñ kesimin tostı. Üş qazı äri aqıldasıp, beri aqıldasıp, bäsekege tüsip otırğan basqa aqsaqaldardıñ aqılına salatın boldı.

Sol arada osı bäsekeden aldın-ala küder üzip turğan davkes Darjan şañq etti:

— O, halayıq, öñşeñ jigit ortasındağı bir qırma saqal qırqıljıñ ğoy, degeni-aq bolsın. Osınşa jigit turıp, qızdı qırma saqalğa berip qoya berse, obaldarı özderine.

Jurt tağı da külkige keneldi. Bäsekege tüsken avıldardıñ aqsaqaldarı da qosıla külip: «Osı ne qırar deysiñ, degeni-aq bolsınşı», — desti. Esirik Esen eki ezüvin jiyya almay quran ustap ant berip, ornına ketti. Ol aytqanın istetip, än saluvdan qutılğanına mäz, al mınav aynalasındağı birevleri közderin sürtip, birevleri işterin ustap, endi birevleri betin şımşıp, qıran-topan bop qırıla külip jatqan köp halıqtıñ nemenege qağanağı qarq, sağanağı sarq bola qalğanında onıñ şaruvası joq.

Asanbay haziret duvıldasqan jurttı äzer bastı. Endi jigitter öner körsetüvge kirispek. Bäsekege tüsetin jigitter tügel kilem basına jayğastı. Aqsaqaldarğa da kilem töseldi. Quj-quj halıq aldı otırıp, artı türegelip turıp, bäsekege tüsetin jigitterge entelese qaraydı. Ortağa kilem üstine öñşeñ sändi kiyingen qılqanday uvız jas jigitter şığa kelgende jurt tağı bir guv etti. Jas kelinşekter jağı bir-biriniñ qulağına sıbırlap, jımıñdasıp qaldı. Jurt aldında sır bermegen tek aqsaqaldar tobı men ürkerdey bop oqşav jayğasqan qalıñdıqtıñ nökeri ğana. Köşen aqın ata jolına salıp ändi avıl arasınıñ qazağı emes, alıstan kelgen qonaq dükenşi Şürenniñ balasına bastatatın boldı. Ortağa eki iyığına eki jigit mingendey, nart qızıl jigit şıqqanda savıqşıl jurt äli ävezin estimey jatıp-aq, «äv, päli» desti. Jigit jurttıñ orınsız qoşametinen be, joq mınav qız avlınıñ ülkenderi men ürkerdey bop oqşav şoğırlanğan top qızdıñ ortasındağı qalıñdıqtan qısıldı ma, burınğısınan göri de qızara tüsip, küreñ qoşqıl tarttı. Basına üki tağıp, sağağın süyektegen qara dombırasın bezildete qaqtı da, biyik aşçı davsın aspandata qalqıtıp, sonav kök aspannıñ qaq törine qadala şırqağan qara torğaydıñ davsınday şırqavğa şığıp ap şırqırap turıp aldı; solay turdı-turdı da bir vaqıtta kilt tömendep, qaytadan qalıqtadı. Aşçı davıs jurt nazarın äbden özine qaratıp alğan soñ, laqıldap tögilip, termeley jöneldi. Mınav äsem davıstıñ tasqınımen aqtarıla jönelgen qay-qaydağını qozğaytın siyqır sözder aşıq aspan astındağı köl-kösir keñistikke iz-tüzsiz siñip joğalmay, tıñdavşı qulaq pen uğınatın köñildiñ bärine jetip, kögerşin bop qonaqtap jatır. Jas jigit iyegi endi tübittense de adam paqırdıñ kökeyin bayağıdan beri qızıl qurt bop tesip kele jatqan öjet dämeleri men sonıñ bärin suv ayağı qurdım qıp quldıratqan bayansız fanıy jaylı şerdi şertti. Älginde ğana lıqsıp köterilip, şekege şapqan tentek qan oqıs muzdap, jürekterdi

ızğar şımşıdı. Aspandap şıqqan aşçı davısqa ilesip asqaqtay jönelgen lepirme köñil kenet ot basqanday bügejektep, bavırın jaza almay, ilbip qaldı Kömeyler qurğap, közderge jas jügirgendey. Jelpingen omıravlar kürt qulap, tentirevik köñilder men timiski közder jan-jaqqa jaltaqtamay, anav aşıq aspan astında bürisip-bürisip toñğan jetim balalarday. Bir-birimen ayaqtasıp, qoyındasıp bük tüsip jatqan alıs qoñır jıldarğa, isingen közdiñ aldınday kültildep turğan bu-lıñğır kökjiyekke qadaldı. Änşi jigit jurt köñilin taqım-bastı könbis attıñ tizginindey oñay meñgerip, qalağan jağına bastaydı. Jap-jaña ğana salqın suv urttağanday sayabır tartıp, sabır taba qalğan köñilderge tağı da jel bitti. Änşi jigittiñ avzınan şıqqan saz ben söz tağı da qan oynatıp, aruvaq qozdırdı. Er jigittiñ basında eki aynalıp kelmeytin kelte dävrenniñ qızığı — jasımas jiger, talmas talap; talpına bilgen köñil de şarq ura bilgen qıranday, tuyağı aqır qur turmas, dep änin bitirdi.

Jurt tağı da duvıldap qoşamet javdırdı. Änşiden «örkeniñ össinşilep» tağı da än suradı. Köşen aqın änşige aytsañ ayta ğoy degen ray bayqattı. Änşi dombırasınıñ qulağın burap, özge bir küyge keltirdi. Endi älgisinen göri bayavlata bastap, taqpaqtata örbitip jas jigittiñ suluv qızğa aytatın özegin küydirgen örttey derti men ıstıq ıqılasın erke tildiñ uşımen qırıq qubıltıp, ädepti äjüva men qılqıldağan qılıqtı qolqanı şeber qiyıstırğan än aytıp berdi. Halıqtıñ qoşametinde qıysap joq. Avzı asığıs jağı:

— Oypırmav, mınavıñ nağız şappay ber dep tür, — dep ekilense, sabırı mıqtılar:

— Tura tur, äli talay mıqtılar bar şığar, — dep basuv aytadı.

Änşi jigit tıñdavşı jurttıñ köñilinen şıqqanın bayqap, şara tabaqtay mol jüzi bal-bul janıp, ornına ketti.

Mıqtı änşi jalğız älgi jigit qana emesi ras eken. Jurt qulağın kesip alsa da, biler emes. Än bitken sayın duvıldasıp, arqasının qozbası bar jelökpe nemeler öñeşi jırtılğanşa ayqaylap, qoşamet javdırıp, azan-qazan boladı da, jaña bir än bastalğanda jañağı uv-şuvdıñ bäri jım-jılas tıyılıp, jurt tağı da siltidey tınıp qaladı. Möldir aspannıñ kökjiyeginen urlana köterilip kele jatqan qaymıjıq bult pen oqtın-oqtın bir lüp etip qayta basılıp qalıp turğan teristik samalınan basqanıñ bäri qıbırsız. Mınav ulan-asır aspan astın birese jazdıñ qısqa ğumırlı qızğaldağınday bügin qulpırıp tursa, erteñ qır-qılıp qalatın kep-kelte, bayansız jastıq dävren tuvralı muñ, birese er jigittiñ alıp-uşqan köñilin, eñ aldımen, arbaytın erke qızdıñ janarı tuvralı naz, endi birde teñdi teñge qospağan ker tağdır tuvralı nala, nemese ömir-baqiy örge tarta beretin asıl arman kezek-kezek qalıqtap, tek mınav egiz töbeniñ basındağı ızğınday jurttı ğana emes, sonav köl-kösir kölbegen kögildir jaldardıñ da, anav jılmıyıp jatqan taqtayday tegis dalanıñ da, qaq töbede

qalqıp jatqan tüpsiz tuñğiyıq aspannıñ da, özen betindegi jıbır-jıbır tolqınnıñ da kökiregine darıp, boyın balbıratqanday, mañay tügel sulıq.

Jas jigitter biriniñ aytqanın biri qaytalamaydı. Ortağa şıqqandar köbeygen sayın kezek kütip otırğandardıñ arqası qıza tüsken siyaqtı. Älginde ğana özderine antalay qarağan köp janarlardan taysaqtap, bastarın jerge salıp, bir türli unjırğası tüsip, sulıq otırğan jigitter endi tegis serpilip, tegis jadıraptı. Qoldarına dombıra tiygende közderi şoqtanıp sala beredi. Qızıldı-jasıldı kilemniñ üstinde qızara-börtip tımpıyıp otırğannan göri än salğanda jan-jaqtan antalağan sınampaz janarlardan da, iştegi iytjığıs tüsip, migirsiz arbasıp jatırğan küdik pen ümitten de, qanşa degenmen qız aldında özge jigittiñ şoqtığı öskenin körgende kökiregiñdi tırnalaytın urı namıstan da birjola qutılıp, bostanğa şıqqanday bolıp, erkin sezinedi. Köñildiñ küdigi, jürektiñ lüpili bäri keyin serpilip, adam janınıñ sonav adam sanası boljay almastay köl-kösir bolmıspen astasqan tuñğiyıq tereñinen tas qaynardıñ suvınday şımırlap öngen möldir sırları äli aqav şalmağan añqığan aşıq davıs, bal-bul janıp alaburtqan äsem didar, asıl otınnıñ şoğınday, öz boyındağı barşa jıluv men barşa şuğılanı tügel mazdatqan şabıttı janarlar arqılı quddı bir eñ qımbat ıdısqa quyılıp, ıqılaspen usınılğan eñ davalı şarbat suvsınday tıñdavşı kökiregine şım-şımdap batıp, ötpeli künniñ ırıñ-jırıñ şırğalañdarın, küldi kömeş köp tüytkilin birjolata şayıp tastağanday. Boy jeñileyip, oy sergigen. Däl qazir eñ tımırsıq pendelerdiñ özi quddı mına düniyege endi tuvıp, endi köz aşıp otırğan jas närestedey jaña ğana jandarın tızıldatqan qıjıldarınıñ bärin umıtıp, töbelerindegi kök aspanda telegey-teñiz şalqıp jat-qan kök nil avağa, anav aspanmen aymalasqan ala şabır kökjiyekke, kerme basındağı jılqılardıñ kün nurımen oynağan jılt-jılt savırlarına, qarsı aldarındağı qalıñ köpten qaymığıp, nazarın tiktemey, änşilerdiñ asqaqtay, aspanday şıqqan ävenderin buğa tıñdap otırğan jas jeleñ qızdar men aytqan sayın arqası qozıp, aruvağı asıp otırğan öndir jigitterge, duvmanşı halıqtıñ aluvan boyavdı ayalastırğan älemiş kiyimine, osınşa köp halıqtıñ basın qosıp, niyetin ortaqtastırğan ömir toyınıñ aq teñbil, qızıl teñbil, jasıl teñbil, kök teñbil — köp teñbil, köp şuğılalı didarına közi qanığıp, köñili tolıp otır. Osı bir riyasız riza sezim mañaydağı jan-januvar, düniye-müliktiñ bärin şapağat tolqını şayıp äketkendey eşteñeni anıq körgizbey, anıq sezdirmey, töñirekti tügel erte küzdiñ aq süt tumanı qımtap alğanday tumşalap, ärkimdi öz oyımen oñaşa qaldırğanday. Ärkim özdi-özi kündelikti küybeñnen qolı tiymey, köpten kezdese almay ketken eski tanısın körgendey, endi tanıp, endi qanığıp otır. Qalğan jurttı bılay qoyğanda äñgüdik Esenniñ özi bäsekeles jigitterdiñ änderin öndirşegi üzilgenşe enteley tıñdap, eki ezüvi eki qulağına jetip mäz-meyram, tañ-tamaşa.

Şetsiz-şeksiz daliyğan keñ dalağa sıymay, sonav kömeski kökjiyekten asıp, mınav zımıran aspannıñ özin iyığımen tirep turğan osınşa asqaq även men adamnıñ oyına tügestirmestey osınşa salqar sırlar keşe ğana qozı quvıp, asıqqa talasıp, asır salıp jürgen mınav qoñır dalanıñ qoñır qoşaqandarı — tübitiyek qır jigitteriniñ kökiregine qalay-qalay sıyya bergen... Tap osınday örenniñ de jüregine daq, köñiline qayav, betine şañ tiyer me eken... Olar mınaday şalqar dariya janımen kimnen qorqıp, kimnen qorına aladı, kimniñ bosağasında telmirip, kimniñ sarqıtına qor boladı. Olar mınav köl-dariya dalanıñ töskeyinde anav şalqar aspanday erkin kösilip, sonav kök sağımday erkin şapqılap jürüvi kerek qoy... Joq, mınav jastıñ bärin qartaytıp, jüyriktiñ bärin müdirtip, ötkirdiñ bärin muqaltıp, ördiñ bärin juvasıtıp jatqan qatıgez tağdır bir küni olardı da aş itke laqtırğan arsa-arsa jilikterdey qavdıratıp şığarar.

Bäsekeşi jigitterdiñ öner sayısı tüs ava bitti. Uyalıp, ersi iymeñşektegen tört-bes jigit bolmasa, jurt köñilinen şıqpağan jigit joq. Qazılar qaysısına jülde bererin bilmedi. Beldesip küş sınasuvğa ortağa şığıp öner körsetkenderdiñ bäri de jiberiletin boldı. Äsem än men är qiylı oyğa bögip mavjırap qalğan halıq orındarınan dürlige köterilip avılğa bettedi. Tağı da avız jappay qolpaş pen qoşamet aytıp jatqan bir jurt. Jaña ğana jigitterdiñ bärin de uyıp tıñdap, bärine de tañ-tamaşa bolıp otırğan köp qulaq, köp köz, köp köñil endi qız emşek töbeniñ basınan tömen tögip jibergen köp qumalaqtay törtev-besev, birev-ekev bop bet-betimen şaşıray jöneldi. Äveli qay-qaysısı da: «Äy, tamaşa! Äy, tamaşa!» - dep kele jatıp, kenet jaña bäsekege tüsken jigitterdiñ birevin köredi de, derev şavjayına jabısıp: «Aynalayın, bärekelde, sen mıqtadıñ, sen unadıñ», — dep özekteri üzilip, et bavırı eljirey qaladı. Albırt jas ne derin bilmey abdırasa; «Mına paqırıñ tipti esin jiyya almadı ğoy», — dep külip, al endi raqmet aytıp basın iyzese: «Daraqı neme bilem, älgi aytqanımdı şın körip qaldı», — dep, tañ atqalı düyim jurttı avızına qaratqan ören jigittiñ boyınan özinşe bir min tavıp, küyki köñiline jel bitip, jelpinip, jer-kökke sıymaydı. Jaña ğana qulaqtarın kesip alsañ da bilmestey bop qumarta tıñdap otırğan köp halıq bet-betimen ıdırap, ärkim özimen özi bolıp, qurım kürkesiniñ işinde küyki köñilimen oñaşa qalğan soñ, qaytadan baqaydan qağıp, tirsekten şalğan änşeyin köp şuvıldaqqa aynaladı.

Jigitter şetinen önerpaz bop şığıp, bäri de üzeñgiles kelgen soñ, ärkim öz jigitin ozdıra almay ävre bop jürgen bäsekeles avıldardıñ aqılgöy aqsaqaldarınıñ bastarı tipti qatadı. Kelesi sayıs aldında ärkim öz jigitin oñaşağa jetektep, urlap alğan birdeñe bereyin dep turğanday köldeneñ közdiñ bärinen tasalap, eki attap bir qarap, bundaydağı urımtal men utımdını tüsindire bastaydı. Älginde ğana köppen birge öner körsetip, köppen birge jurttıñ köñilinen şıqqanına mäz bolıp kele jatqan jas jigittiñ näreste köñili alğaş ret ayla-şarğığa sonda elitedi. Jas köñilge alğaşında bal tatığan tätti qiyalday körinetin jurttıñ bärine men ozsam, men biyik bolsam degen

esirik däme de sonda bitedi. Jurttıñ bäri qan jutıp, qabağı salbırap turğanda, öziniñ aydını asıp, elden ala-böten mäz-meyram bolğanda barıp baqıt tilegen näpsiniñ ındını zorğa qanatınına, onsız köñilge qanağat, janğa tınıştıq joğına sonda tüysigedi. Biraq ol tap sol boyda osı sätten bastap ömir degen jülde dara, jüyrik köp, mäñgi baqiy qaraqşığa jetkizbey jüyke qurtıp, jürek demiktirip uzaq bäygege tüsip ketkenin, ol bäygede qaraqşıdan oralıp qarq bolğan eşkim joğın, jurttıñ köbi qan qusıp, orta jolda zorığıp qalğanın bile qoymaydı.

Öner sayısı bitken soñ Balpan bay qonaqtarına tağı da tabaq-tabaq et tarttı. Tağı da ulan-asır dastarqan jayılıp, uzaq şay işildi. Biraq bäsekege jigit qosqan avıldardıñ adamdarı bir türli sülesoq, boylarına as siñbey otırğanday mol dastarhandı keşegidey eñserip kete almadı. Tabaqtıñ bäri orta bökse qayttı. Jurt astıñ arasında birin-biri sırtqa şaqırıp, sıpsıñ-sıpsıñ köbeyip ketti.

Besin ava jurt qaytadan Qızemşek töbege şubırdı. Qazılar qaytadan aqsaqaldardı jiyıp, mäslihat qurdı. Sosın ortağa aq mata jayılıp, üstine aqsaqaldar qamşıların tastadı. Köşen aqın aq matanıñ üstindegi qamşılardı iyu-qiyu aralastırıp jiberdi de, qasına äli esterin bilmeytin üş-tört jasar bir ul balanı, bir qız balanı şaqırdı. Sosın bäsekege jigit qosıp otırğan avıldardıñ aqsaqaldarına qarap: «Näresteniñ qolına ilikkeni nesibeleriñe buyırğanı boladı, oğan şübäleriñ bar ma?» - dep suradı. Aqsaqaldar: «Älbette, näresteniñ qulağına perişte sıbırlaydı, perişteniñ aytarı täñiriniñ jazmışı, täñiriniñ jazğanına taytalasıp bola ma?! Şübämiz joq, balalarımız baqıttarınan körer perişte ävmiyn degen jigit täñiriniñ süygen qulı, onıñ ırzığın tögip, baqıtınan jıruv künä. Qazınıñ kesigi qaq», - desti. Köşen aqın Asanbay haziret pen Dosbay aqsaqalğa qarap: «Endeşe, kirisemiz!» — dedi. Eki balanı jetektep qamşılar jatqan aq matanıñ qasına barıp turdı. Sosın qız balağa: «Balam, mına qamşılardıñ birevin alıp, mağan ber», - dedi. Qız bala bir qamşını alıp, aqınnıñ qolına ustattı. Köşen balağa burılıp: «Endi sen birevin alıp ber», — dedi. Bala da bir qamşını alıp, aqınnıñ qolına ustattı. Köşen eki bala äpergen eki qamşını eki qolına ustap, äveli köpşilik jurtqa körsetti. Jurt: «Kördik, kördik, — desti. Sosın bäsekege tüsetin avıldardıñ aqsaqaldarına körsetti. Olar da körip turğandarın bildirip bas iyzesti. «Endeşe, qamşınıñ iyeleri, beri şığıñdar!» — dedi Köşen. Eki aqsaqal ortağa şıqtı. Köşen olarğa balaların ortağa alıp şığüvğa ämir berdi. Belderine şarqat buvınıp, üsterine beldesüvge layıq ıqşam kiyim kiygen eki jigit ortağa keldi. Köşen aqın tağı da halıqqa burılıp: «Älevmet, kördiñder me?» — dedi. Jurt: «Kördik, kördik!» — dep şuvıldastı. Sosın Köşen eki jigitke burılıp, ekeviniñ beldesetinin ayttı. Ekevin bölek turğızıp qoydı. Eki bala tağı da eki qamşı alıp qazığa berdi. Eki qamşınıñ iyesi ortağa jigitterin alıp şıqtı. Qazılar beldesetin jigitterdi osılay juptap şıqtı da, endi ortağa eki-üş juptan şığarıp, kürestire bastadı.

Jurt birine-biri kiymeley, ortağa şıqqan paluvandarğa, olardıñ bultıl qaqqan bulşıq etterine qızığa qarastı. Paluvandar beldese jönelgende Qızemşek töbeniñ bası opır-topır boldı da ketti. Uv-duv dıbısqa qulaq tunıp, biriniñ iyığına biri entelegen qalıñ jurttıñ qaq ortasındağı oymaqtay aşıq alañda ne bolıp, ne qoyıp jatqanın adam biler emes. Burın talay toyda özderi beldesip jürgen qızba nemeler: «Qap, ättegen-ay!», «E, söyt, tirsekten şal, tirsekten!», «Jiberme!», «Tüv, mınavıñ mal bolmas!», «Pay-pay, büldirgenin-ay!», «E, bäse!» — dep sandarın soğıp, bastarın şayqap, davıstarı qarlıqqanşa ayqaylap, quddı özderi küresip jürgendey şıj-bıj bolıp, qaraptan-qarap qudayları berip tür. Aqsaqaldar jağı öz balalarınıñ jeñgenin tilep: «İyä, aruvaq! Qolda, baba!» — dep qoyadı.

Ortada eki jigit alısıp jür. Öne boyların josa-josa ter juvıp, közderiniñ aldında qaptağan tirsekter, köylektiñ etekteri, neşe qiylı şapandardıñ şalğayları, qarsılasınıñ qara qoşqıl sanı iyu-qiyu aralasıp, düniye şır köbelek aynalıp ketken siyaqtı. Tuv sırtınan antalağan qızıq qumar jurttıñ aşqaraq janarları şoq bop qarıp jatır. Osıdan jıqsa, sol duvmanşıl jurt: «E, bärekelde», — dep guv ete qaladı. Jığılsa, bul aqsaqal basımen alıp kelgen äkesin, bükil ağayın-avmağın, ruvlı elin tiriley kömgeni. Onsın mınav qumırısqanıñ iylevindey qujınağan jurttıñ jalaqtağan közderinen qaşıp qutıluvdıñ özi muñ boladı. Javırının ter qıdıqtap, denesi şoq basqanday örtenip baradı. Süyegin untap jiberetindey mıtıp ustağan tegevrindi qol qabırğasın qayıstıra salıp, qarsılasınıñ qapsağay iyığı iyinin basıp, jerge qazıq qıp qağıp tastamay tınbaytınday janşıy tüsti. Mine, keñ düniye şır köbelek aynalıp, oñ ayaqtı tirep süzise toqtastı. Tağı ırğastı. Şiyırşıq atqan bulşıq etterine kenet diril jügirip, sol-aq eken muzday suv şaşıp jibergendey qayta basılıp qaldı. Tağı ırğastı. Bul jolı qapelimde qozğala qoymap edi, oñ jaq ökşesiniñ jerden bir eli-aq köterilüvi muñ eken, munıñ bası qarsılasınıñ qaqpaq javırınına barıp sart ete tüsti. Köz aldın bir qoymaljıñ tünek bürkep, bası meñ-zeñ bop ketti. Keñirdekten ışqına köterilgen aşçı ıza alqımına jas bop tığıldı. Kenet tañ atqalı tabanınıñ astında bultalaqtap jürgen jumsaq topıraq jambasınıñ astınan bir bılq etkende, böksesin qolamtağa tığıp alğanday jalma-jan ırşıp tüsip, uşıp tura bermekşi edi, kökiregindegi bögde deneniñ zil batpan salmağı nığarlay janıştap, jerge siñirip baradı. Sol arada kevde tusınan birdeñeni äldebir äzäzil qol ötkir ustaramen orıp jibergendey boldı, kökiregin qan javıp, közin tars jumıp, jat kevdeni qapsıra quşaqtağan qolı sılq quladı. Böksesine şoqpar tiygen buralqı ittey sülderi qurıp, süyretile-müyretile jan-därmen ornınan turmaqşı bolıp edi, jan-jağına tırmısıp, ersi erbeñdep jatqan qolın jıqqan jigit şap berip ustay aldı da, qoltığınan demep, ayağına mingizdi. Ol aldı-artına qaramay, entelegen jurttı kevdeley japırıp, sırtqa umtıldı. Jıqqan paluvanğa qoşamet aytıp elirip jatqan jurttıñ qorşavınan şıqqan soñ, jalma-jan kerme basındağı atına qaray beze jöneldi. Artınan atın atap, «toqtaşı, toqta» dep ırs-ırs jügirip

kele jatqan atalastarına da qaramadı. Kermeniñ şetine oqşav baylanğan, erteñ bäygege tüsetin jüyrikterdiñ işinen öz arğımağın tavıp aldı da ırğıp minip, beti avğan jaqqa tartıp berdi. Onsız da keşeden beri avıl üstindegi abır-jubır ayqaydan arqası qozıp, tuyağı qızıp turğan janüvar äp degennen ağıza jöneldi. Soñındağı quvğınşılar qapelimde attarına minem degenşe bul biraz jerge qara üzip ketti. Jaña ğana şoqtay örtep, lapıldap bara jatqan ıstıq denesin muz bop qarmap jatqan qarsı jeldi de añğarmadı. Oyı oyran, kökiregi bulqan-talqan, biraq ne oylap, ne qoyğanıñdı bilip bolmas soqır ıza. Ottay ıstıq mañdayın jüyrik attıñ jalın quşıp, keri ırşığan jalbır jel jalap-jalap qaladı. Bağana jurt qorşap turğanda tamağına tas tüynek bop tığılğan aşçı jas közinen endi ıtqıp şıqtı. Sol boyda bunıñ qarsı jelge qasqaya qarap kele jatqan şalqaq bası sılq qulap, atınıñ jalın quşıp, solqıldap turıp jılasın kep. Kevdesindegi birin-biri kiymelep jatqan ıza, namıs, ıqılıq atqan öksigimen aralasıp lıq-lıq aqtarılıp sırtqa şıqqanday kökiregi jeñileyip, basın köterdi. Sosın biraz vaqıt qarsı aldınan qarğın suvday japırıla qaptap kele jatqan qoñır dalağa sostıyya qarap otıradı. Sälden keyin jılay-jılay küp bop isip ketken basına manağı beldeskeni oraladı da, oyına küni keşe ğana aspan tiregendey asqaqtatıp, alşañ bastırıp jürgen jigittik namısı kez kelgen butanıñ basında qap qoyatın qotır toqtınıñ jalba-julba balaq jünindey Qızemşek töbeniñ basındağı kevdelerin tömpeştep, keñirdekteri qızarğan ävmeser toptıñ ayağınıñ astında taptalıp qalıp qoyğanı tüsip, bir sät bey-jay tartqan julın-jüykesiniñ böri qayta şıyrığıp, öksigin basa almay uzaq jılaydı.

Bir vaqıttarda barıp, basın köterip, közin sürtse, kün äldeqaşan batıp ketipti. Kökjiyektiñ är jer-är jerinde qalğan qızıl jalqın juqanaqtı omıravımen süykey sürtip, şuvda-şuvda qara bult köterilip keledi. Bügin ımırt tez ornap, aynalanıñ alqımı sığılıp, ala köleñke munarğa bögipti. Sol qoyu munardıñ ortasına äldebir qatıgez qoldar enesiniñ bavırınan küşpen ajıratıp, tañdayın uvıljıtqan perzenttik baqıttan birjola ada bop, ayaq astı otıqqan jetim qulınday kökiregine batpan zil jiynalıp, tas tünerip alğan qırdıñ tağı bir jigitiniñ qur sülder köleñkesi ebil-sebil enip bara jatır. Sol bir tüni osınav tünergen tünniñ astında kökiregin it jırtqanday bop beti avğan jaqqa tentirep kele jatqan jañğız ol ğana emes edi.

V

Ol bir tımırsıq tün boldı. Beldesetin jigitterdiñ aqırğı jubı künniñ közi alavlap endi batıp bara jatqanda küresti. Qızemşek töbeniñ basındağı sayıstı qızıqtap turğan savıqqumar jurt oydağı tigilgen üylerge jetkenşe töñirekti ımırt kömdi. Avıldıñ üstine şabınğan buvraday jalba-julba qara bult minip aldı.

Avılda qalğan adamdardıñ köñilin de sol qara bulttay qapırıq qapa jaylağan. Bügingi küreste jığıp, bäygege at qosuvğa qalğan jigitterdiñ quvanışı da egiz töbeniñ basındağı älgi bir ırduv-dırduvmen birge tarap, däl qazir erteñ ne bolatındarın bile almağan puşayman küdikke berilgen. Bügin jığılğandar kerme basınan attarına minip, avıldarına tım-tırıs attanıp jatır. Qabaqtarınan qar javıp, eki iyini işine ketken kisiler qara jerdi qattıraq basuvğa da qaymıqqanday ünsiz jılısıp, qarañğı tünniñ qoynına siñip joğaluvda.

Avıl erte jattı. Jer oşaq basındağı jıltıldaq ottar da erte söndi. Üylerde duv-duv äñgime atımen joq, dombıra-qobızdardıñ da üni öşken. Köp üy qonağı ketip bosap qalıptı. Bäseke jasap jatqan toylı avıldıñ bazarı tım erte tarağanday. Är jer-är jerdegi kübir-kübir äñgime men attardıñ pısqırğanı ğana mülgigen avılda tirliktiñ atımen öşip qalmağanınan ses bergendey.

Osınday jım-jırt tünde oñdı uyqı bolmadı. Erteñ bäsekege at qosatındar töseginen turıp ketip, kerme basına qayta-qayta barğıştap jür. Mınav közge türtse körinbes qarañğı tünde kimniñ qayda jürgenin, ne istep jürgenin bilip bolar emes. Ortadağı qalıñdıqtıñ nökerleri jayğasqan eki aq üydiñ esikteriniñ aldına üş-tört kempir tösek salıp jatıp alıptı. Biraq avıl tolı bozbaladan qızdar jatqan eki üydi eşkim mazalamadı. Kempirler säl sıbıs şıqsa, şoşañ etkizip bastarın köterip ala qoyadı. Alayda üy mañınan eşkim körinbeydi, sıbıs-sıbdırdıñ bäri özen boyında, kerme basında.

Bul tünde tınış uyıqtağan ortadağı aq boz üydiñ şalqayta türgen irgesiniñ aldında qus tösekte şalqasınan tüsip, raqattana pırıldağan Balpan bay men avıldıñ oñ jaq şetinde üyuli jüktiñ ığına qiysaya ketken Esen ğana boldı. Balpan bay soñğı künderi tım jüris ötiñkirep ketip, bazar soqtı bop qattı şarşaptı. Onıñ üstine bügingi bäsekeniñ bärin qaqşıyıp otırıp, öz közinen ötkerdi. Äzirge onıñ köñili jay. Beldeskende iştey dämetetin irgeli avıldarınıñ jigitteri jığıp şıqtı.

Al endi Esenniñ de şaruvası tügel. Sav bolğır manağı eki patşağar qamşı suvırğanda munıñ jıñğıl sap, jaman sapalağı men älgi davkes Darjannıñ qızıl köz äñgüdik balasınıñ qamşısı qatar şığa kelgeni. Esen, äytevir, burınğı Esen bolsa, ol nemege belin berip, jın urdı deysiñ be? Bıltır jazda suvat basında qoyırtpaqqa toyıp ap, kekirik atıp erigip otır edi, sav bolğır, sap etip osı äñgüdik nemeniñ kele qalğanı. Atın suvarıp aldı da, bunıñ jumırına bastı qoydı kep. Keşe şayqalğan aşçı ayranğa qoydıñ jaña savılğan qorğasın sütin quyıp, qudıqtıñ işindegi qavğağa salıp qoyğan muzday jumırdıñ qoyırtpağı tartıp jibergende tañdayıñdı qarıp tüskenmen, qarınğa barğan soñ qazan qaynatqanday qıladı. Qomağay neme kerelenip, eki-üş tostağandı salıp alıp edi, birazdan keyin, aq ter odan da ketip, budan da ketip, äbden borşa-borşası şıqtı. Tätti qoyırtpaq qanın qızdırıp, äri tıpırladı, beri tıpırladı. Äñgüdik nemeniñ alasurğanın biraz vaqıt

qızıqtap turdı da, Esen şıday almay, üstine eki-üş qavğa muzday suvdı quyıp-quyıp jiberip edi, jantalasıp jürgen bayğusıñ janı jay tavıp şığa keldi. Äri-beriden soñ: «Esen ağa, küreseyikşi», - dep mazasın aldı. Ermek bolsın dep beldeskende eki ret bul jıqtı da, bir ret ol jıqtı. Mana Qızemşek töbeniñ basında, qanşa degenmen jas neme ğoy, bıltırdan beri ädis alıp, äldenip ketken şığar dep, qorqasoqtap tüsse de, qırıq quyqıljıp, qılpıldap turatın täytik neme emes pe, beldesken bette-aq ışqırı bosap bara jatqanday, bir qolın qayta-qayta böksesine apara beredi. Sonday bir sätti bağıp turdı da, şatqayaqtatıp, siyraqtıñ sırtınan teris şottı sala bergende, ädepsiz neme, qapelimde jığıldım eken dep qattı sastı bilem, qolına ilikkeni sol bolğan soñ, bunıñ iyegine tuqımdıqqa bitken bes tal qıldı şap berip ustay alğanı. Sol arada bul da ayqaydı salmasın ba, qazılar da jetip qaldı. Esekeñ taltayıp otırıp aldı: «Mınav körgensiz nemeñ sasqanınan meniñ saqalımnan tartıp, aruvağımdı qaşırdı. Bul jığılğanı, men jeñdim», — dep sartabaydı salsın kep. Qazılar bası Asanbay haziret bolıp, musılmannıñ saqalına jarmasqan ävmeserge qaytip jaq bolsın, jeñisti buğan alıp berdi. Esen sosın töbeniñ basınan taltañdap tüsti de, qonaq üyine kep qaq törge taltayıp jatıp aldı. Keşke tamaq kelgende jurttıñ bäri qoldarın tabaqqa kerenav sozıp, tälimsip qalıptı. Esen olardıñ avzına qarap äri otırdı, beri otırdı, tipti bolmağan soñ, tabaqtı özиniñ aldına qaray tartıp aldı, sosın bilekti türip jiberip, kürektey alaqanımen kösey jöneldi. Şara tabaqtı közdi aşıp-jumğanşa jılan jalağanday qıp şığardı. Artınan bir kävsar kese sorpa men tağı bir kävsar kese qımızdı jutıp salıp, keregeniñ közine basın taqap, jantaya ketip edi, közine uyqı tığıldı. Munımen bir üyge tüsken qonaqtar äldene jaylı söyleskileri kelip, qulqındarı qurıp bir-birine jaltaq-jaltaq qaray beredi, qastarın qağısıp bunı ımdaydı. Esen: «Qızıñdı urayındardıñ Balpan baydıñ avlın örtep jiberetindey qupiyalasa qalğandarın!» — dedi de, işinen batpan balğamen tas töbeñnen qoyıp qalğanday zildey qıp bir boqtadı da, sırtqa şığıp ketti. Et jep, qımız işip, işi qızğan soñ özen boyına barıp ayağın muzday suvğa malıp biraz otırdı da avıldıñ şetindegi jüktiñ tübine qulay saldı.

Tüni boyı bükil öñirdi ökpesinen basqan tımırsıq qara bult tañ aldında javıp tındı. Ärqaysısı barmaqtay-barmaqtay serke tamşılar sekirip oynap, sırtqa tösek sap uyıqtağandardı körpe-jastıqtarın arqalatıp üyge quvıp tıqtı da, üy irgesinde dürs-dürs şapqılap jürip bir vaqıtta jım-jılas joğaldı.

Tañerteñ eki-üş künnen beri tuyaq bastı bop jatqan jerdiñ şañı jığılıp, şöptiñ basınıñ siltisi şayılıp, avıldıñ mañı aynaday jaltırap şığa keldi.

Bäsekeniñ eñ qızığı, eñ qiyını bügin. Qız keşegi beldesüvde jıqqan jiyırma jigittiñ atı ozıp kelgenine buyıradı. Qızemşek töbedegi jurt bügin kündegiden göri de abır-sabır. Bäygege şabatın attarğa şabandoz balalardı mingizip, seyisteri jetektep qıdırtıp jür. Ayla-şarğı, aqıl-

keñes aqırğı ret aytılıp jatır. Endigi baq-talayın bäygege qosqan jılqısınıñ tuyağınan kütken jiyırma jigit mınav qarayğan halıq pen qızdıñ aldında silti işkendey işteri jiydip tursa da, sır bermey sostıyya-sostıyya qalıptı. Attarınıñ mañına bara almay, alıstan közderimen jep baradı. Bäsekege at qosatın avıldardıñ aqsaqal-köksaqaldarı oqşav-oqşav äñgime-düken qurıp jür; bäriniñ de qabağı qatuv, köbiniñ köziniñ aldı külbirep isip ketipti, tüni boyı uyıqtamağandarı birden körinip tür.

At qospaytın avıldardıñ adamdarı da az davrığıp jatqan joq. Qazir bäyge jolına şığatın jiyırma attıñ basınan baqayına deyin siypattap älek. Şart-şart qol alısıp bäs tigisedi.

Attar kün ısımay turıp kömbeden attanbaq. Jiyırma at qazılar körsetken jerge qaz qatar tizilisip tura qaldı. Bastarına aq oramal baylap alğan tas tüyin balalar Köşen aqınnıñ qolındağı aq jalavğa qarap tur. Aq jalav bulğañ etti. Jaña bir sätke qulaqqa urğan tanaday tınış dala eñ äveli dürkirey jöneldi; qatqıl jondı qarş-qarş asağan tuyaqtardıñ düsirin basa-janşa at qızıqtavşı jurttıñ ayqayı şıqtı. Pälen künnen bergi dır-duvmanda arqası qozıp, kerme basında äbden avızdığın şaynap, aşuvğa mingen arğımaqtar tirseginen tusav ketken soñ juldızday aqtı. Qalıñ jabuvdıñ astında aq ter-kök ter bop qamaşavlanıp qalğan jılqılar tunıp, tutasıp turğan kök nil avanıñ qoynına kümp-kümp qoyıp ketip, jalañaş savırların jel qıtıqtap, şapqan sayın rahatqa batıp, üdey tüsti.

Sonav Qızemşek töbeniñ bavırınan dürkirep bular şığa kelgende, jer qolqasın suvırıp bara jatqanday mınav eresen düsirge bükil aymaq eleñ-eleñ qarastı. Qalıñ buta arasında qaptay jayılıp jürgen qara quyrıqtar sonav köz uşında kögergen qurdım kökjiyekke qaray jöñkile qaştı. İn tübinde buğıp jatqan borpayaq borsıqtar men savırı jaltırağan sarşunaqtar da jav kelip qalğanday inderin tastay-tastay sala beti avğan jaqqa beze-beze jönelisti. Köpten beri öris körmegen tuv dalanıñ qoñır şöbi tas töbesinen tasırlap ötken köp tuyaqtan buğıp-buğıp qalğanday. Baqiydan beri tunığı şayqalmay, keñ dalanıñ üstinde kölkip turğan möldir ava teñizdey teñselip, älgindegi ayna jaltır aşıqtığınan, möldirliginen ayrılıp, suv tübindey buldırap, keri qaray zuv-zuv ağıp baradı. Qoñır jaldardıñ basında är jer-är jerden qıltıyğan oqşav molalar jer men kök tügel düsirlep ketken soñ, moyındarın soza qarap, jav quvıp bara jatqan qalıñ qol devge qaruvların körmey añırıp-añırıp turadı da, birazdan soñ balanıñ oyını siyaqtı änşeyin tasırlaq birdeñe ğoy degendey kürt şögip, qara jondardıñ qaltarısına tığılıp bük tüsip jatıp aladı.

Qalıñ düsir qara jonnıñ qatqıl sazın qarş-qarş şaynap ağızıp keledi. Qaptalda talay qara jal, qalıñ buta, ayna taqır, adır belder qalıp baradı. Bağana Qızemşek töbeden attanğanda betege tübinde buğıp jatqan jel bular şapqanda öre turıp qarsı şavıp, jeme-jemge kelgende tayqıp ketip,

büyirden jalap, savırdan siypap, janay ötip jatır. Tıp-tınış jatqan jerlerinen tülen türtkendey osınşa şabalañdap jelge ne köringenine attar tüsinbeydi, tınış düniyeni osınşa börliktirip attarğa ne köringenine jel tüsine almaydı. Attarğa jeldiñ birese öz jalıñmen öziñdi sabap, omıravınan tömpeştep bıja-tıja bop, tulının tütip doldanğanı, birese teriñdi sürtip, erkelete siypap, astı-üstiñe tüsip järevkelegeni qızıq; al jel bolsa osı bir quyın quvğan qañbaqtay bet aldı qula düzge bezip bara jatqan jup-jumır, ap-avır tas tüyin attıñ birese savırın siypap, birese bavırın qıdıqtap, qaqpaqıl qıp qağıp, qumardan şıqqanşa uypalağanına mäz. Al anav attıñ üstindegi tistenip, eki közin oqşa qadap eminip şapqan eki ayaqtı men sonav artta, kögildir belderdiñ astında, tuv-tuv alıstan jırtınıp jatqan köp ayqayğa ne kerek ekeninen keñ älemde betimen lağıp jürgen jel tügili avızında avızdıq, basında jügeni bar jılqınıñ özi beyhabar.

Jüyrik at öne boyın aymalap jatqan saf avağa, qızdıñ oramalınday qalıqtatıp, kökke köterip bara jatqan samal jelge, jan-jağınan tasırlay şıqqan köp düsirge köñili ösip keledi. Ol üşin osılay şaba bergennen, mınav kök nil avanıñ kümis tolqınına kümp-kümp jüze bergennen asqan baqıt joq. Osılay qumarınan şıqqanşa şabadı-şabadı da, sosın demin basıp, otın ottap, suvın suvlap örisine ketedi. Arqası erden bosap, bağana özderi şavıp ötken şildedegi marqanıñ quyrığınday dirildep, qaqalıp turğan ajırıqtı oyda asır salıp jayıladı. Kürek tisimen qozınıñ quyrıq mayınday up-ulpa ajırıqtı kürt-kürt orğanda şiye tatığan aşqıltım dämi tañdayın jalap, antalağan ulpa qıltanağı ernin qıdıqtap, kürt-kürt üzilgen üni qulağına küydey jağadı. Bir vaqıtta öne boyın jas şöptiñ küşi kernep, tañdayı kevip, köz aldındağı kögildir sağım qoyulanğan kezde kölge tartadı. Sınaptay jıltırap jatqan aq qayrañ köldiñ, savmal suvın ayağımen tört-bes tarpıp jiberedi de, lay köterilmegen ayna tunıq jerine tumsığın salıp simire bastaydı. Munıñ tanavınıñ astında jıbır-jıbır, jımıñ-jımıñ külip köl suvı emes, jer men kökti tügel alıp ala şabır aspan jatır. Aq qayrañ köldiñ tübine töselgen aq jibek jabuvday aqşa bulttı da süvmen birge jutıp qoyğısı kelgendey qanşa kerelenip, eminip işse de, aq qayrañ köl tavsılmaydı, aqşa bult ta aq qayrañnıñ arasınan jılt-jılt sığalap qaşıp jetkizbeydi. Kölden qanıp işip, eki büyiri sızdap, ıñqıldap, öriske qayta şığadı. Biraz turıp qarının basadı, sosın üyiriniñ arasına tüsip, ärli-berli şapqılap toq taratadı. Ol süytip tuyağınıñ qışuvı qanğanşa şapqannan, qarnı toyğanşa ottap, şöli tarağanşa suv işkennen basqa baqıt bar dep oylamaydı. Ol tüs körse de, tüsine tuvırılğan ebelek, savmal köldiñ tübindegi aqşa bult, üyirlesteriniñ jılt-jılt savırı kiredi. Ol ızıñdağan bögelek özin şaqpay asıp ketse de quvanadı, üstindegi jolavşınıñ bunıñ savırın dir etkizip şoşañ etip köterilgen qamşısı osıp ötpey, bäseñ tiyse de quvanadı.

Eki ayaqtılardıñ taqımına qanşa tüsse de, minezderine äli tüsingen emes. Mine, üstindegi eki ayaqtı taqımın üsti-üstine qısıp, bunıñ ökpesin suvırıp äketerdey tıpırşıp keledi.

Tört örme qamşınıñ ötkir tisi şoq basqanday qıp oqtın-oqtın savırın şağıp aladı. Är jer-är jerde kötermede turğandar da tusınan ötkende qiyquv sap, qamşıların bulğaqtatıp, baqırıp-şaqırıp, bir köş jerge quvıp tastaydı. Aldına bir at şığıp ketse, eki ayaqtı taqımın qısıp, qamşısın şelteñdetip, äbden äbigerge tüsedi. Al bul basqa attardıñ aldına tüskenmen janı jay tabatın bäribir ol joq, aldıñda ketip bara jatqan jılqılardıñ bäriniñ aldına tüs dep tepkileydi. Buğan osı şabısı da unaydı. Dal-dul jırtılğan saf ava men ekilene soqqan qarsı jel janına mayday jağıp baradı. Al üstindegi eki ayaqtığa munıñ janına ne jaylı ekeni tipti de kerek emes, oğan tek öziniñ degeni bolsa boldı. Oğan tek öziniñ köksegeni kerek. Onısın mınav janıqtırıp üsti-üstine tepkilegen taqımı men jılanday şağıp-şağıp alatın jeksurın qamşısınan añğarıp keledi. Eki ayaqtı paqırdıñ östip janığıp-jantalasıp jürip, talay tamaşa baqıttı añdavsız qolınan şığarıp alatının, köñilinde qanağatı bar adamdarğa jarıq jalğannıñ raqatı men läzzatı qaşan da mol bolğanın, sonıñ bärinen aşqaraq näpsiniñ aytqanına erem dep ayrılıp qalatının, sol aşqaraq näpsiniñ qırsığınan talay ul qulğa, talay jiger qumğa aynalıp jatqanın, aytqandı istep aydağanğa jüretin tört ayaqtı ol tügili, bükil düniyedeginiñ bärine küñindey kijinip, toqalınday iyemdenetin eki ayaqtılardıñ özderi de bilmey kün keşip jatqanına beyşara januvar qaydan tüsinsin; älgi bir qamşı degen pälesi ulpa sanımnan tağı bir osıp almasa eken dep, zäre-qutı qalmay bezip keledi.

Düniyeni topan suv alğanday tañ atqalı jan-jağınan sınaptay suvsıp jatqan möldir ava, jarqın älem kenet qoy balşıqtay qoñır ala tartıp laylanıp ketti. Qaptaldağı düsir ulğayıp, oğan tasır-tusır tağı birdeñelerdiñ üni qosıldı. Bajıldaq qarğıs, oybay men qım-quvıt ayqay-süren jonınan muzday ter şığarsa da, sır bermey tartıp keledi. Manadan beri köz aldında aq jalınday alavlap kele jatqan aq boz arğımaq qayda ketken? Aldına jaña ğana tüsken mına qula nağıp ayağın süyretip qalğan? Qalıñ attıñ aldına bul şığıptı. Soñındağı qiyquv da qoyulana tüsipti. Qaraqşı töbeden mana oralğan. Endi aldındağı ana bir nar qospaq jaldan äri assa boldı, bağanağı uv-şuv halıq ta körinetin şığar. Nar qospaq jaldıñ bergi bavırındağı kün javsa qaq turatın qoñır bıtpıldıqtıñ arasınan bes-altı attı şığa keldi. Qasqır quvıp kele jatqanday qoldarındağı soyıldarı nesi? Şirkin, mınav nar qospaq jaldan bir assa, ar jağınan Qızemşek töbe de köriner edi, sosın mınav qım-quvıt ayqay-şuvdan da, közine urıp kele jatqan ötkir jelden de, qos ökpesin ezip-janşıp bara jatqan tepkiden de qutılar edi. Qaptaldan şapqandar buğan bettep keledi. Artındağı qiyquvdıñ ne qiyquv ekenin bile alar emes. Mine, qaptaldastı. Aldına köldeneñdep şığa bergen, betin şüberekpen tañıp alğan qubıjıq adam oñtayına ustağan qara soyıldı siltep qaldı. Bul burınğı qarqınımen ağıp ötti, qara soyıl bunıñ savırın jalap ötip, qamşılar jaq qaptalına qoñır taqırdıñ qoñın jırta düñk ete tüsti. Sol eki ortada böksesine avır soqqı tiydi. Qapelimde et qızuvımen sır bermey tarta berdi.

Qaptaldasqandar qalar emes, endi eki jağınan da birdey taqımdap keledi. Üstindegi bäygi balanıñ aşçı oybayı şıqtı. Bunıñ jon arqası dir ete qaldı. Sol eki ortada äzireyildey qara şoqpar közine tağı bir körinip, qulaq şekesinen salıp ötti, ol qiyrañ etip qulap tüsti. Tañ atqalı köz aldın kömip kele jatqan qoñır ala qoymaljıñ qaq ayrılıp, bağanağı jarıq aspan qaq töbesinen bir jarq etti de, artınşa bir jıp-jılı qara qoymaljıñ tumşaladı. Ol özine nege soyıl tiygenin, mınav alaman-asır ayqay-süreñniñ soñı nemen tınarın, bul ölgen soñ eki ruvlı eldiñ işine qan qatıp, birin-biri oqtı közderimen atısıp öterin, mınav qara şekesinen bastap qaptap jayılıp kele jatqan avır zildiñ atı ajal ekenin - eşteñeni bilgen joq, älginde ğana soñında kele jatqan tasır-tusır bir türli alıstap ketken siyaqtı boldı da, kenet jım-jırt tınıp qaldı; qorqırap bir iş tarttı. Öne boyında manadan beri asır salıp kele jatqan tentek qan qulaq şekesindegi jaranıñ avzına qaray japa-tarmağay ağıp baradı, biraq eseñgirep qalğan sanası ol qızıl suyıqtıñ da tamşılap-tamşılap tavsıların sezüvge de murşası kelmey, sönip bara jattı.

Öziniñ obalına osınşa qalıp adamdarğa ne köringenine tüsine almay, tağı bir januvar ölim quştı.

Qaşan nar qospaq jaldan topırlay şıqqan köp jılqınıñ tür-tüsteri anıq bayqalğanşa bäyge töbeniñ basında turğan halıqta da es qalmadı. Attar tas tüyin bop şoğırlanıp alıptı. Oqşav, dara şıqqan eşqaysısı joq. Äne nar qospaq jaldan tömen qulap, äli quvramay näri boyındağı qalıñ ajırıqtan aydın köldey aq ayrandanıp körinetin taqır oyğa tüsti. Bäyge attardıñ eki qaptalınan emine şapqan attılar birte-birte qala berdi. Bäyge attar endi-endi saralandı. Kötermeşiler men quvğınşılar jik ajıratqanda barıp arğımaqtardıñ uzın ırğası belgili boldı. Bäygege şapqan attardıñ qarası manağıdan köri azdav siyaqtı. Şaması altı-jeti attıñ keyinde qara üzip qalğan türi bar. Jurt nar qospaq jalğa qanşa tesilip qarağanmen keyinde kele jatqan attardı köre almadı. Attar bäyge töbege jaqındap kelip qaldı. Endi ärkim öz atın anıq ajırata bastadı. Eñ aldımen Baysaldıñ davısı şığıp ketti. Bäygege qosılğan attardıñ işindegi eñ aq şañqanı sonıñ aq bozı edi. Mana äp degende suvırılıp alğa şıqqan-dı, jurttıñ bäyge aladı dep köp bäs tikken atı da sol bolatın. Endi mine, qaraqşığa jaqındap qalğan qalıñ toptıñ işinen ol körinbeydi. Onımen quyrıq tistese ketken qula qasqa at ta közge tüspey tür. Äzirge bäyge basında – dükenşi Şürenniñ küreñ qasqası. Biraq o da soñındağı attardan qara üzip kete almaptı. Jurt güvildese jöneldi. Sol eki ortada bäyge töbege öñmendep kelip qalğan tastüyin şoğırdıñ işinen bir sümeñ buvırılı suvırılıp ilgeri şıqtı da, küreñ qasqamen qaptalsa berdi. Jurttıñ qiyquvı köbeygen sayın şabıstı tüzey tüsti. Äne, küreñ qasqadan qurıq boyı ozdı. At qosqan baylar bul kimniñ jılqısı dep bir-birine qaraydı, jurttıñ bäri añ-tañ. Atbegiler de pälen künniñ işinde kerme basına sansapat barıp jürse de, tap bu jılqı közderine ilikpepti. Mine, ne de bolsa bäyge töbege daralanıp kelip qaldı. Sol arada

qalıñ toptıñ art jağınan: «Körindi me? Körindi me?» — degen davıs şıqtı. Jurt jalt qaradı. Tañ atqalı nar qospaq jalğa telmire-telmire jalığıp ketken soñ, bağana: «Äy, qızıñdı urayındar, aqırı bir şığarsıñdar!» - dep qolın bir siltep, etektegi avılğa qımız işüvge ketken Esen eken. Avıl sırtınan qiyquv şıqqan soñ o da elpeñdep salıp keledi. Jurt tağı da küldi. Esen aq ter-kök terge tüsip, töbeniñ basına şığa kelip edi, märege qurıq tastam jerge kelgen buvırıl atın kördi. Tımağın aspanğa atıp, ayqaylap jiberdi. Añırıp turğan halıq sonda barıp esin jiyıp, señ soqqanday teñselip ketti. Jurt japa-tarmağay buvırıl atqa qaray lap qoydı. Qaraqşığa ekinşi bop jetken küreñ qasqa kelgen boyında uşıp tüsti. Dükenşi Şüren oybayın salıp qasına barsa, beldik tartpası şap etine bes eli kirip ketken, äldekim mana tartpasın işi-bavırın arqa omırtqasına jabıstırıp jiberetindey qıp tım qattı tartıptı; uzaq jolda demi tavısılğan januvar avızınan aq köbigi aqtarılıp, bäyge töbeniñ basına jete suladı. Qaraqşığa oralğan attardıñ işinen öz jılqısın köre almağan avıldar män-jayğa endi tüsinip, oybayğa bastı. Bäyge töbeniñ bası uv da duv.

Tañ atqalı kök jorğa attıñ üstinde şalqayıp otırıp, sonav nar qospaq jalğa manavray qarağan Balpan bay qapelimde ne bolıp qalğanına tüsine qoymadı. Qazılardı izdep edi, olar sonav opır-topır jurttıñ işine kirip ketip, közine tüspedi. Äldenege entelesken jurttıñ soñınan bu da barıp edi, eşteñe köre almadı. Sol eki ortada jaña bäygeden ozıp kelgen buvırıl attı jetelep qazılar şıqtı, soñdarına esirik Esen eripti, japırıq börkimen mañdayın oñdı-soldı süykey beredi. Buvırıl attıñ tizgini qazılarda, esirik Esen qıl quyrıqtıñ uşınan uvıstap ustap, şöpitip-şöpitip süyip qoyadı. Balpan bay mına buvırıl attı körgen. Qara şekpen jabuvı bar, ılğiy avıldıñ şetinde jañğız qañtaruvlı turuvşı edi. Qazılar buğan qarap birdeñe deydi. Ne dep turğandarına tüsinse ne deysiñ! Jurt azan-qazan, estirtpeydi. Birevler attarına minip, sonav köz uşındağı nar qospaq jaldarğa qaray şavıp ala jöneldi. Asanbay haziret qasına jaqındap, tizgininen ustadı, qoynınan quran şığarıp körsetti. Balpan bay äldenege jüregi suvıldap, köz aldına qan şavıp, jan-därmen kök jorğanıñ jalına eñkeydi. Sosın qaytıp töñirekte ne bolıp, ne qoyıp jatqanın bilgen joq.

Qara buvaldır qapırıq munardıñ ortasında uzaq jattı. Bir vaqıttarda barıp avıldı dürliktirgen azan-qazan jılavdan basın köterip aldı. Ajar otırğan aq üyde äyelder davıs etip jatır. Bäyge töbeniñ basındağı topır tarağan. Eki töbeniñ ortasındağı qasqa jıranıñ boyınan qazuvlı kördey aranın aşıp jer oşaqtar qaravıtadı. Köleñkede kilem üstinde jatqan bunıñ qasında bir top aqsaqal ürkerdey bop ürpiyise qalıptı. Anaday jerde qaqpa şekpen japqan buvırıl atınıñ qıl şılbırın ustap Esen tur. Esirik nemeniñ eki ezüvi eki qulağında...

Hanşa Dariya Hikayası

Bul özi älde şındıq, älde ötirik,
Aqıyqatın biletin adamdardı
Jibergen vaqıt özi körge tığıp.

Erkin İbitanov

... Şığıs Azıyyadağı bir özendi qıtaylar Hüvanhe - Sarı özen, tibettikter Maçuv - Qızıl özen, mañğuldar Hara-Muren - Qara özen dep ataydı. Al endi onı Hatın-Gol - Hanşa-dariya deseñiz, bäri de tüsine qoyadı.

Nege olay?

I

Küz tañınıñ suyqılt suvıq nurı şatırdıñ işine endi-endi jayıla bastağanda ol uyqıdan oyandı. Büginde tañerteñ tösekten turğanda tañdayınan dämi ketpey tamsanıp otıratın bayağı balqaymaq uyqı joğalğan. Jan-jağındağı satır-sütır at düsirin de estimey, erdiñ basına qamşıñdı tirep, mañdayıñdı soğan qoyıp, säl mızğısañ, qız qoynınan örgendey köñiliñ bürlep sala beretin quvnaqılıq ta umıt bolıptı.

Künde jatarda jeti kisige qaratıp, jeti äyelge qayta saldıratın qus mamıq tösekke alğaş jatqanda, älgi avızdarınıñ suvı qurıp, ayta beretin peyişteriniñ de tap osıdan artıqtığı şamalı şığar dep oylaytın. Qazir suvıq tiyedi. Sol qomağay jibektiñ muz bop qarığanınan quddı bir suvıq jerdiñ qoynına kirip jatqanday tula boyı türşigip, birazğa deyin köz ilindire almaydı. Onsız da erğaştı köñili betimen lağıp, är närseni bir oylap, zorğa uyıqtaydı.

Käri jürek köp quvana bermeydi. Biraq är kün sayın tañerteñ töseginen tağı da tiri örgenin körgende qalay da köñildenedi. Qızmetşilerin şaqırmay turıp, eşkim joqta tamır-tamırınıñ bäri andap-andap turğan taramıs qolın bügin körip otırğanday tesile qarap şığadı; asıl jüzik salınğan on savsağın tünde uyıqtap jatqanda birev qırqıp äketken joq pa degen kisişe, ör qaysısın jeke-jeke salalap köredi.

Bul asıl jüziktiñ är bireviniñ öz tarihı bar. Mınav aq maraldıñ qarğa tamğan qanınday nart lağıl Buqaranı şapqanda tüsti. Ol kezde qazirgisinen äldeqayda jas edi. Sardıyğan sar

dalanıñ tösinde köñ qotırday qoñırayıp körinetin qara qurım şaharlar közine şalınsa boldı, qalıñ tümender suvğa şapqan kiyiktey jöñkilip, lap qoyatın.

Appaq şañ aspandı laylap, jerdi oyıp jiberetindey qalıñ düsir qulağına şalınğanda, delebesi qozıp, tıpırşıp, avızdığımen alısıp ketetin şağır atınıñ dikektegen basın erkine jibere jazdap, zorğa şıdap otıratın. Bir jağı - Jeyhüvnnıñ joyqın layı, bir jağı - bilem-bilem qum şağıldıñ ortasında alapes tiygendey oqşav közge urıp turğan älemiş şahardıñ qamalın buzıp, işine kirgen soñ, kök kümbez meşittiñ tabaldırığına qarğıp şığıp, soñındağı qolına ayqay salğandı:

- Şalğındı şavıp aldıq, endi attardı erkine jiberiñder!

Sol-aq eken, manadan beri jav jağalaspen jürgen kök nayzalar üy-üydiñ sığırayğan şaytan köz äynekterin türtip, gürziler esik buzdı; qayqı qılıştar bala-şağanıñ, qatın-qalaştıñ, käri-qurtañnıñ jelkesine töndi. Qınaptan suvırğanında oq jılanday ısqırınatın jılmañ qılıştıñ zärli ısılın sıbızğınıñ sazınan beter qunığa tıñdaytın sarqaptal, qandı balaq, quzğın köz, qırğiy jürek sarbazğa javtañdağan janarlar men kemseñdegen iyekterdi, dirildegen qoldar men dirdektegen siyraqtardı körgennen artıq läzzat boluvşı ma edi? Qan juqpağan qanjardan ne pätuva, qan jutpağan erkekten ne pätuva, qaymıqtırmağan qahardan ne pätuva!

Älgi, änşeyin, jerdiñ betin köl-josa qıp kömip ketken qara qan - jeñistiñ ayğağı emes; jeñistiñ ayğağı - jıltı qaşqan közder men surqı qaşqan sözder. Duşpannıñ haram qanına belşeden jüzseñ de ol müsäpir bolğan javıñnıñ javtañdağan közinen ıtqıp şıqqan bir tamşı ıstıq jastı öz köziñmen körgeniñdey bolmaydı.

Bunıñ qay soğıstıñ soñınan da, qolğa tüsken tutqındardı özi jürip, tintip şığatını da sondıqtan. Qaşan josa-josa bop aqqan köz jasın körgenşe, eki qolı artına baylanğan tutqındardı äkeldire beredi, äkeldire beredi. Köz jasın körgende barıp, mınav ünsiz tergevin oqıs tıyadı. Alda-jalda eşkimniñ közinen jas körmese, şahardan da sav tamdıq jurnaq qalmaydı. Şabılğan elge şabınğan er emes, mölteñdegen köz jası ğana araşa bolmaq.

Buqaranı şapqan küni keşke qaray, qolbasılar bunıñ şatırına talavğa tüsken şahardıñ talay qızın savdagerdiñ kerüvenindey közinen tizip alıp keldi. Şahar äkiminiñ qatını bul otırğan sarı ala şatırdıñ bosağasınan basın iymey attadı. Eki bosağada turğan eki jasavıl tökappar qatınnıñ aspanday qarağan asqaq basına qılış apara bergende, bul ımdadı. Eki jasavıl äyeldi qaq aldına äkelip, jer tizerletti. Ziyalı qavımnıñ ortasında jarıq juldızday jarqırap qalğan asqaq äyel bunı qoraşsındı ma, älde eriniñ namısı men eliniñ aruvağın sıylağanı ma, - äytevir basın iymey melşiyip otırıp aldı. Eki jasavıldıñ küştep jer tizerletkenin, bul onıñ bas ıygeni emes ekenin

körsetkisi kelgen boluv kerek, kökke qarap, qolın jayıp, ernin jıbırlatıp duğa oqıydı; sonda älgi tize bükkeni allağa aqırğı minajat qılğanı bolıp şıqtı. Qaysar äyeldiñ amalsız jerde ayla tavıp ketkenine bul iştey süysinip otır, äyel appaq qolın jüzine apara bergende, süyriktey savsağınan qızıl şoqtay lağıl jüzik jarq etti; ol biraz vaqıt közin jumıp, ernin kübirletip, eki qolın betinen endi ala bergende, jasavıldarğa iyşara qıldı.

Kök jelkeden töngen qayqı qılış süyriktey-süyriktey on savsaqtı quv jüzgenniñ şırpısınday qırşıp tüsti. Täkappar äyeldiñ qayqı erinderi oqıs jımqırılıp, märmärday appaq jüzi duv ete qaldı. Tostağanday-tostağanday eki közinen sekirip şıqqan eki tamşı etegine domaladı. Äyel qaytadan quv şüberektey bop öñi quvarıp, sazarıp aldı.

Jartı älemdi qav şöptey japırğan bunıñ aldında da ayılın jiymağan qaysar qatınnıñ lağıl jüzigi sodan beri bunıñ qolında. Jeñis bermegen äyel örliginiñ eskertkişindey eski köz.

Al endi mına birev - Otırardı alğanda, oyda joq jerde kök jelkesinen tap berip, basın baltamen şavıp tüsire jazdağan käri ustanıñ öñin ot alıp küñgirt tartqan sirkeli kümis saqiynası. Anav - Samarqannıñ aspanmen arbasqan sayqal meşitin şapqanda, mihrabta minajat qılğan qalpın buzbay otıra bergen dindar musılmannıñ merüvert saqiynası. Suq qolındağı Qap tavında bunıñ közi tüskenin bayqap qap, sur moynaq arğımaq atınıñ keñirdegin bir-aq orğan eregispe er jigittiñ şınaşağınan alınğan ür tas. Bul öz aldına kelgende qaymıqpağan adamnıñ qay-qaysısınıñ da jüzik-saqiynasın kesip alıp tağıp jür. Adamdar netken közsiz, netken öjet. Tap budan aybınbaytın adam şanda-şanda bir jolığar dep oylap edi, ondaylardıñ tek saqiyna-jüzikteriniñ özi birneşe kerüvenge jük boldı. Bul örlik pen erlik tügili, meşkeylikti de, düniye qoñızdıqtı da jeñe almadı. Termezdiñ bazarında bir savdagerdiñ bunı körgende jalma-jan savsağınan jüzigin şeşip alıp, jutıp jibergeni bar. Bul qasındağı sarbazğa tap sol boyda münşa düniyeqoñız savdagerdiñ işin jarğızıp, jüzikti taptırtıp aldı. Mına birev külgin jaqut sol.

Bunıñ äskeri ötken jerde neşe mıñ adamnıñ savsağı qırqıldı! Sol bir topar qoldardıñ uzın-ırğası qanşa bolğanın jüzik artqan tüyelerdiñ sanına qarap sanaydı. Osınşa janıqas topar qoldardıñ däl qazir buğan jeñgizbegeni ras. Biraq bul artınan äskerine qolı topar kisi körseñder, äyel bolsa - qarının jarıp, jatırın alıp tastañdar, erkek bolsa - ustap alıp, aqta qılıp jiberiñder dep jarlıq şaştı. Bas iymegen topar qoldardıñ tuqımı özderimen qurıydı.

Bul salğan oyran-bulikterdiñ tusında tek basın baqqandardıñ ğana qol-ayağı sav qaladı. Basın baqqandar tek basın bağatındardı tuvadı. Söytip, budan bılay düniyede tek basın bağatındar ğana ömir süredi. Basın bağatındardıñ moyın-omırtqa süyegi osal boladı. Sosın bul, bunıñ anav Şağatay, Ügedey, Joşıları, olardıñ jer betiniñ tükpir-tükpirinde ösip-örbiytin

şaşırandı tuqımdarı öñşeñ qurttağan şıbıştıñ quyrığınday şıbındağan bastardı ğana köredi. Şıbındağan bastar mañayında ne bolıp, ne qoyıp jatqanın jöndi köre almaydı. Olar söytip tek bastan ğana emes, közden de ayrıladı. Bunıñ tuqımına bas pen közdiñ qajeti şamalı, jıbırlaytın ayaq pen qiymıldaytın qol tabılsa bolğanı.

Ol on savsağındağı saqiynalardıñ aman-esen orındarında turğanın körgen sayın köñildenip sala beredi.

Bügin bir tüs kördi. Tüsinde eneden tuvğanday tır jalañaş, qarday appaq eti bar, ay dese avzı, kün dese közi bar bir suluv moynına oratılıp, quşıp jür. Tüsinde köñildengendikten be uyqıdan da jadırap oyandı. Mınav şarşı düniyeniñ tört burışınıñ suluvları tügel bas qosqan gareminiñ esigine bas suqpağanına da biraz bolıp baradı. Qartayayın degeni me, solardıñ köbiniñ atı-jönin umıtıp ta qalıptı. Soñğı kezde alıs jorıqtan jüris ötip ketip, sır aldırıp almayın dep, eşqaysısın qasına şaqırtpağan-dı; tüsinde jalañaş suluv körip jürgenine qarağanda, şaması, äli de bir tündik qavqarı bolğanı ğoy.

Ol Kasar mergendi şaqırtıp tüsin jorıtıp alayın dep bir oñtaylandı da, sosın ömir şirkinniñ özi de körgen tüstey emes pe, qay tüsiñe nanarsıñ dep tağı oyladı. Bayağıda quvğın körip, el asıp, jer asıp jürgende bir quvısta uyıqtap jatıp, tüsinde aydalada quvrap qalğan öz qañqasına quzğın qonıp otırğanın körip, şoşıp oyağanı bar. Biraq arada ay ötpey jatıp aq kiyizge köterip, han saylandı. Qoñıravın şıldıratıp, esik aldındağı jasavıldı şaqırdı. Onıñ äkelgen kiyimi mup-muzday eken.

- Bunısı qalay? - dep suradı.

- Bügin tünde qar javdı, - dedi jasavıl. Oyına jıl sayın qan sonarda qasına Kasar mergendi ertip añğa şığatın ädeti tüsti.

II

Añğa şıqqanda qaşan da Kasar mergendi bir eli jıraq jibermey, qasında ustaydı. Mergenderdiñ jaqın jürgeninen alıs jürgeni qavipti, mergen emesterdiñ alıs jürgeninen jaqın jürgeni qavipti.

Jatağan bolsa da, javırını qalaqtay şağır atınıñ osı köldariya köşeliligin unatadı. Köşeli attıñ üsti öz üyiñniñ törindey; türqı kelte at minseñ, qurdım quzdıñ erneginde turğandaysıñ.

Bügin kün tipti tamaşa eken. Alıs qırandar ala balaqtav, oyğa qar tegis tüsipti. Köziñdi kölegeylegenimen düniyeniñ bärin jumsartıp, balbıratıp jiberetin irkildek süt tuman töñirekti

tügel perdelep, kilkip tür. Qos at sol endi uyıp kele jatqan süt kilegeydi kevdelep jırtıp, jımısqı jıqpılı köp jermeşel tavdıñ qoynavına endi. Qasındağı nökerin añdı ürkitpeske, tınışın buzbasqa, tek alıstan bas-köz bop jürüvge, keyinirekke tastap ketken.

Qasar mergen bunıñ el-jurttan bezip, tav men tastı panalap jürgende qasına ertken joldası edi. Onda mergen budan qaymıqpaytın. Elsiz tavda ekevinen basqa jan joq bolğan soñ, bir-birimen emin-erkin söylese beretin. Äkki añşı ulı biylevşige talay-talay atıp alğan kiyigin tasıtıp, tezegin qalatıp, tamağın pisirtken-di. Artınan özi han bolıp saylanğan soñ, ol alıs tavda japadan-jalğız jüretin añşı dosın qasına aldırdı.

Kasar mergen sarı ala şatırdıñ işine kirip kelgende, qaq törde şaljıyıp otırğan bunı körip, eki qolın birdey sozıp, enteley umtıldı; kirgen betten sampıldap söylep, sañqıldap küldi. Şatır işindegiler: «Apırav, mına nemeniñ esi durıs pa?» - degendey, közderiniñ alasımen qarap, ayran-asır boldı.

Arada eki-üş kün ötpey jatıp añşı dosı şatırğa tağı keldi.

- Sıy-sıyapatıña täñiri razı bolsın, tavıma qaytam, - dedi.

Tavıñda neñ qalıp edi? - dep suradı bul.

- Äy, biylevşim-ay, sen neni bileyin dep ediñ. Jaqpar tastıñ arasınan şalqıy soqqan jelde quv tezektiñ tütinin iyiskep otırıp, terlep-tepşip işetin arqardıñ küyik däm sorpasın sağındım, jambasımdı qız-qız qaynatıp, qıdıqtap jatatın ayu terisi böstegimdi sağındım, eki ayaqtı otqa qalap, emin-erkin qaqırınıp-tükirinip otıratın qara laşığımdı sağındım, - dedi.

Sonda bul qarqıldap külgen-di. Kasar mergen burtıyıp, läm-mim demesten sırt aynalıp şığıp ketti. Bul sarı ala şatırdıñ esigin julqıp aşıp şığıp bara jatqan dosınıñ artınan közinen jas aqqanşa, işin basıp küle berdi, küle berdi. Sonda şatırında otırğan öñşeñ iygi jaqsılardıñ bulardıñ qaysısınıñ esi avısqan degendey, ekevine alma-kezek jaltañ-jaltañ qarasqanı äli esinde.

Bir künderi suvsıldağan sarı jibek şatırdıñ işinde qaraptan-qarap otırıp özi puşayman boldı. Qanşama ülde men buldege oransa da, omıravına töskeydiñ qoñır salqını tiymegen soñ, üsti-bası duv-duv qışıytındı şığardı. Ondayda jalma-jan savsaqtarın kökiregine kösip-kösip jibergeli qolın köterip alğan boyı, közderi bir özine qadalğan şonjarlar esine tüsip, köse iyegine ürke bitken eki-üş jiyren tükti qışır-qışır üykelep, qolın keri tartıp äketetin-di. Küni boyı bul şatır tolı şonjarlardı añdıydı, olar bäri jabılıp bunı añdıydı. Taqtıñ tavqımetin sonda añğardı. Kasar mergenniñ tavğa nege qaytqısı kelgenin de sonda tüsindi. Qasındağı mızılıp-sızılğandar äbden mezi qıp bitti. Qajet dese qaljıñdasıp işek-silesi qatqanşa küle de almaydı. Bul änşeyin

ezüv jiyırsa, olar şetinen külimdep qoya beredi, al endi jazatayım qarqıldap küle qalsa, közderi tas töbelerine şığıp ketedi. O jazğandar ezüvleri jelimdelip qalğanday tek jımıyğandı ğana biledi.

Onday erigip ketken sätterinde bul atın aldırıp, tümenderdi aralavğa şığadı. Äskerin aralap jürgende, tümen basılarınıñ şatırına tüspey, şolğınşılar qosı turatın qaravıl töbeniñ basına barıp uyıqtaydı.

Qaravıl töbeni şırq aynala tüngi aspannıñ juldızdarınday äsker qostarınıñ ottarı qujınaydı; töbede - jer qayısqan qalıñ qoldıñ ığı-jığı qostarınıñ otınday juldızdar samsaydı; birevleri äli mazdap tursa, endi birevleri jer oşaqta qalğan qozaday solğın bozaradı. Bavrayda attar pısqıradı. Qostardıñ basındağı san qiylı sözder, san türli davıstar aralasqan alaşabır jabır-jubır äñgimeni qırdıñ tüngi samalı birese qağıp äkelip qulağıñnıñ tübinen sambırlatsa, birese talıqsıtıp, tüv-tüv alısqa, şalğayğa alıp qaşadı. Ara-tura jel jaqta jayılıp jürgen jılqılardıñ murın jarar külimsi iyisi muñk ete qaladı. Aşçı ter, qajımas qayrat, alıs jorıqtardağı san qiylı joldardıñ şañı, san qiylı şöptiñ näri iyu-qiyu aralasqan sol bir iyis - mınav mavjırağan beyqam tündi serpiltip ketetindey sergektiktiñ, saqtıqtıñ, bul mañay qanşa jaylı, qanşa raqat bolsa da, erteñ tağı jorıq barın, alda talay azaptı keşüv, arpalıs turğanın sezdirip, bir türli aybındırıp tastaytın qatıgez ruhtıñ qaharlı sesindey.

Aspan men jerdiñ ara-şegi joyılıp, töñirektegi tutasqan qalıñ munar men jımıñdasqan ottardı körgende ol jer basıp turğanın umıtıp, sonav köz uşında emis-emis jımıñdasqan juldızdardıñ ortasındağı haq täñirdiñ özine aynalıp ketkendey sezinedi. Sonav töbesindegi, mınav irgesindegi jıbır-jıbır köp ot buğan tavap etip jatqan köp ğariptiñ jalbarınış şırağınday; olardı osılay monşaqtay tizip mazdatatın da, bir üpirip öşirip tastaytın da qudiret tek özi siyaqtı.

Osılay aspan men jerdiñ arasına sıymay, kevdesin kernep, alıp-uşıp bara jatqan jelkildek köñilin suv sepkendey basa qoyatın da älgi bir kelte samalğa ilesip muñk ete qalatın külimsi silti iyis. Ol iyis bunıñ tanavına mınav kökiregiñdi, kevdeñdi şayıp jatqan savmal avadan beter jağadı. At qosşıların şaqırıp, töbeniñ basına aq şañqan kiyiz jayğızıp, tösek saldıradı, jel jağına özиniñ er-turmanın qoyğızadı. Tösegin şır aynaldıra jılqınıñ qılınan jaña esilgen qıl arqan tastaydı. Jılqınıñ ter iyisi men qıltanaq qılınan qaşpaytın maqulıq joq körinedi. Qarañğı tünde ürey tuvdıratın ibilis-päleketter de ayğır jılqınıñ aşçı ter iyisine juvıy almaydı desedi. Bul osınday qara tünde qapısın tavıp kete me dep qaviptenetin oqıs päleketterinen jılqınıñ külimsi iyisimen qorğanadı da, jumır bastılar tarapınan keletin qaterden şır aynala qorşap alıp, tañ atqanşa kirpikterin bir ilmeytin qırıq jasavılı qorğaydı, al alda-jalda olardan keler päle bolsa,

onı äri quralaydı közinen atatın mergen, äri qarañğı tünde qumırsqanıñ jorğalağanına deyin seze qoyatın saqqulaq añşı Kasar dosı bir özi körip aladı.

Bul qanşa qannen-qapersiz uyıqtap jatsa da, tañ sibirlese boldı, birev türtip oyatqanday töseginen atıp turadı. Qalıñ qos tegis oyanıp bolğanda, ol at üstinde jüredi. Qapelimde onıñ qayda tünep şıqqanın da öz nökerinen basqa eşkim bilmey qaladı.

Äskerdi aralay berse, tipti de şarşamaytın türi bar. Biraq qayta-qayta qostarına soğıp, qayta-qayta tabaqtas bola bersem, qavqıldasqan qalıñ qoldı boyıma üyretip alam ba dep qorqadı. Tipti tümen basılardıñ da şatırına otırıp jarımaydı; qona qası äzirlep qalbañdasıp qalğan talay qosqa toqtamadı da. Äsker basıların öz şatırına az jiynaydı. Köbine birindep şaqırıp, jeke mäslihattasadı. Tümen basıların ayda-jılda bolmasa, köbine-köp bir-birimen keziktire bermeydi.

Öz şatırında bolatın ulıqtarğa da barınşa iş aldırtpavğa tırısadı. Bunıñ minez-qulqına boy üyretip, sıralğı bolıp alğanın bayqasa, derev şatırdan alastavdıñ qamın oylaydı. Şatırdan alastalğandar sodan qaytıp bunıñ közine tüspeydi. Sondıqtan da şığar, bunıñ şatırında qızmet atqaruvğa jurttıñ tap onşa qulqını qurıy qoymaytın tärizdi.

Düniyede biylevşi atavlı bet-ajarı keliskenmen, denesinde tırtığı bar suluv äyelmen birdey ğoy. Älgindey äyel sırtınan aldına kelgen erkektiñ qulqının qurtıp, qumartqızıp otırğanmen, işinen älem-jälem bop, qorınuvmen boladı. Suluvlığıma tabınğan erkek denemdegi minimdi bilip qoymasa eken dep quvıstanadı. Öytkeni, älgi mini äygili bolğan küni suluv atı da qurıydı. Biylevşiler de sırtımen ıqtırıp otırğanmen, işinen seskenedi, bağınıştısın boyına darıtqısı kelmeydi. Al saray mañınıñ sabılmalarınıñ da näpsiqor erkekterdey qaşan barlıq gäpti bilip bolğanşa ölip-öşetin ejelgi ädeti bar. Sondıqtan da bul bağınıştısınıñ qası men qabağın aldımen özi añdıydı; eger ol alda-jalda munıñ bir sırına tüsinip qalsa, derev közin qurtadı. Äytpese, özine qavip. Öytkeni biylevşiniñ tağdırı da suluv äyeldiñ tağdırınday. Qay küni jurt onıñ isi men qılığına tañdanuvdan qalsa, sol küni onıñ da dävreniniñ ötkeni.

Ol talaylardı tamsantüvmen keledi. Äveli özimen qırğiy qabaq bolğan ağayındarın aldap tañırqattı; olardıñ avızdarın alıp alğan soñ, derev bastarın jalmap tañırqattı. Sosın birevdi orınsız madaqtap, birevdi jazıqsız jazalap tañırqattı. Ol üşin istegenin jurttıñ maquldağan-maquldamağanı bäribir, äytevir tañırqasa, tañdansa boldı. Qayta oğan sol jurttıñ quptağanınan göri uqpağanı keregirek. Ol şatırına oyındağısın aytpay tanıp otıratın suñğılalardı juvıtpaydı, ne istese de tañ-tamaşa qalıp otıratın jumır tüysik, mav-bastav adamdarğa köbirek üyir. Qasınan Kasar mergendi tastamaytınınıñ da bir sebebi sol. Kasar mergen qum üstinde qumırsqa jorğalap

kele jatqanın sıbısınan bile qoyatın añşıl, biraq jurttıñ ne oylap, ne qoyatınında atımen jumısı joq. Onıñ üstine han otırğan sarı ala şatırdan göri qasqır men silevsin qaptağan quz-qiya şatqaldarğa qumar. Ol özgelerdi säl närse üşin jer qaptırıp jatatın qatıgez hannıñ özine elden ala böten nege qanı qata qalğanına qaşan da qayran. Kasar mergenniñ osı künge deyin jılandı tiriley jutıp, şoq şaynaytın tibet köz bavşısı Eren men öz ämirşisiniñ osı minezine tüsine almay tañırqavmen ömiri ötip baradı. Älgi bir ulı ämirşiniñ basqan izin jırga qosıp, dastan qılıp otıratın aqındardıñ öleñderi oğan äveli änşeyin jel buvaz söz siyaqtı körinetin edi, qazir olarğa da ınt-şıntımen uyıytın boldı. Minekey, Kasar mergen qasında, töñiregine qulaq türip, tıñ tıñdap keledi. Tünde qar javğan soñ, buyığıp qalğan añdar äzir boy sergite qoymağan. Andav-andav aranı köp qara şatqalğa endi jetti. Jaqpar tasqa örmeley ösken qarağay men samırsındı qar kemip alıptı. Säl lıp etken lepten sümelek qar suvsıp tögiledi. Qan sonardıñ mamıq munarı da seyilmepti. Kün jılı. Eki at şatqaldıñ şatqayaq jolınan ayaqtarın sanap basadı. Barğan sayın bultarıs köbeyip, jol qiyınday tüsti.

Qaptaldan tav özeni jolıqtı. Saydıñ sonav tuñğiyıq tabanında ulpa qardı jiydite tilip ağıp jatqan qap-qara suvdan buv burqıraydı. Say boyındağı äldebir tasqın jelkelep aydap äkelip tastağan şombal-şombal qoy tastar kelte tonınan böksesi köringen alıptarday üsti ağarıp, astı qaravıtıp, döñkiyip-döñkiyip jatır. Ananday lepire, lekildep aqqan tentek ağınnıñ qasında, jol boyında mertikken attay teñkiyip jatqan netken ersi. Ömir de osı bir eski arnanıñ aldamşı ağınınday. Sonav qırıq üyirilip, burqırap-sarqırap jatqan aq tütek suv osıdan qay jerlerge deyin baradı. Javdı japırıp, jöñkigen qolday öñmeñdep ağa beredi. Qay quzdan bas alıp, qanşa jartasqa aybat şegip, qanşa qoy tastıñ basınan qarğıp ötkenimen jumısı joq. Osı betimen lağıp barıp, şalqıp jatqan şalqar aydınnıñ quşağına enip, iz-tüzsiz joğala ma, joq jol-jönekey qumğa siñip qurıy ma - onı da oylamaydı. Sıñayı, osı bär-bärimizdi öñmendetip qoyğan ömir şirkinniñ özi de, tüptep kelgende, tap osı ağın suvday bayansızdıq, sıldır-suyıq pätuvasızdıq şığar.

Ağın suvğa, äytevir, aqqan murat bolsa, ömir şirkinge de, äytevir ötken murat. Adam paqır da ağın suvda jan jağınan ıqtırmalap, tıqsıra quvğan tolqınnıñ joyqın pärmeninen janı kirip, delebesi qozıp, delbeñdey beretin quv jañqa tärizdi ğoy: o da basın tasqa urıp, suvğa urıp jöñkiy beretin köp nöpirdiñ işine bir tüsken soñ, aldı-artına qarap jarımaydı. Ol paqır da mınav jelkelep quvğan nöpir tirliktiñ bayansızdığın, öz qareketiniñ pätuvasızdığın anav jağağa şığıp qalğan qoytastay sazğa otırğan küni bir-aq biledi. Biraq endi keri ağatın suv, qayta bastaytın dävren joq. Sol jetken jerinde zorıqqan narday mäñgi-baqiy şökkeniñ; sol arada suv şayadı, jel qağadı, tozasıñ, tozañğa aynalasıñ. Bağzıda asqar tavdıñ bir şıñınan üzilip tüsken jumır tas küyiñe qayta orala almaysın: jolağandı kesip keter ötkir pışaqtay qırıñ bolsa, suv şayıp, jel jalap

tegisteydi, zil batpan salmağıñ bolsa, bir küni küzdi küngi qañbaqtay qañğalaqtap qalğanıñdı öziñ de bayqamaysıñ.

Pende bitkenniñ bäri de älgindey pende ekenin qaşan betinen är, boyınan äl ketkenşe bile bermeydi. Bayağıda özin aq kiyizge köterip han saylağan pendeler talay ämirşiden avızdarı küyse de, munıñ erteñ ne isteytinimen şaruvası boldı ma? Joq. Tek bir-eki ruv bası, olar da änşeyin pendelikke basıp, budan sırt aynalıp bezip ketti. Bul sonda: «Pende ekeniñ ras bolsa, emiñniñ ne ekenin men de bilemin», - dep qalğan. Artınan basqa pendelerdi avzına qaratqan küni, olardı soñınan quvıp barıp, avıldarın şavıp talapayğa salıp, qara qan jutqızıp qayttı.

Sodan beri mınav aspan astınıñ biraz jerin közimen kördi. Talay ämirşiniñ aq ordasına atın sarıttı. Sonıñ bäri bunıñ qaharın asıra tüsti. Büginde onıñ atın estigende äzireyildiñ atın estigendey şoşınbaytın pende kem de kem. Suluv öziniñ ajarın, batır öziniñ qayratın, şeşen öziniñ tili men jağın qanday qızıqtasa, bul da aybarın, qolındağı öktem biylikti sonday qızıqtaydı. Suluv öziniñ ünağanınan, batır öziniñ jeñgeninen, şeşen öziniñ sözinen qanday läzzat alsa, bul da el bitkendi bağındırıp, jurt bitkendi qaltıratatın qaharınan sonday läzzat aladı.

Ol osılay öziniñ aybının qızıqtap, aspan astın tügel jav-lap alam dep, el asıp-jer asıp jüre berer de edi; sonav ündi memleketiniñ teristiginde bir şahardı şapqan küni tüs kördi. Kök kümbezdi köp şahardı şañın qağıp, şağıp bitirgen soñ, qıran japqanday toy qıldı. Toydan keyin şatırında jatıp, bastığırıldı.

Aynalasına alaq-julaq qaraydı, tula boyı qorğasınmen qaptap qoyğanday qozğaltpaydı. Şatırdıñ aldındağı jasavıldardı şaqırayın dese, davsı şıqpaydı. Tösegine, tuv sırtınan jelim quyıp tastağanday tırp ete almadı. Bir vaqıtta sarı ala atlas şatırdıñ avızğı şımıldığı aqırın suvsıp köterildi de, astınan äldekim sıp etip işke kirdi. Tula boyı tüp-tügel qara. Betin de qara perdemen kölegeylep alıptı. Mısıq tabandap bunıñ tösegine qaray jaqındap keledi. Mine, eki-aq adım jer qaldı. Beyvaqtağı beysavbat qonaqtıñ oñ iyığı qiymıldağanday boldı. Ayağınıñ basına deyin malınıp tüsip turğan qap-qara kiyiminiñ öñirinen almas qanjar jarq etti. Bunıñ sol bayağı qıbırsız qalpı. Beysavbat adam qayta qozğaldı; mine tup-tuvra munıñ qasına kep toqtadı. Üñilip betine qaradı. Qolındağı almas qanjarın bappen sozıp, kökirek tusına taqay berdi. Qağıp jibereyin dese, qolı qiymıldamaydı. Aq almas jalañ-jalañ etedi. Manadan beri ne bolsa da artın küteyin, ämirşi basıma ar bolatınday asığıs qılıq jasamayın dep sabır jiyıp jatqan sanası oqıs şayqalıp, jan davsın şığarıp, ayqaylayın dese, ün oralmay, tek iyegi ğana kemseñ-kemseñ etti. Däl keñirdegine tirelip turğan suvıq qanjar mup-muzday bop omıravına sılq quladı. Beysavbat

adam endi mısıq tabandap esikke bettedi. Atlas şımıldıqtıñ bir şetinen ustap turdı da, artına burıldı. Betindegi perdeni türdi. Öñi tanıs tärizdi.

Osı bir öndirşegi sorayğan, sığır köz, siñir sarını qaşan kördi, qayda kördi? Anav jez qiyaq murtı men şoşaq saqalın da künde körip jürgen joq pa edi? Qoy közi sadaq atıp, nısana közdep turğanday indete qaraydı. Quddı bir jolbarıspen arbasqanday, janarın jartılay jasırıp, sığırayıp tür. Düniyedegi eñ aybarlı qaras osı. Aldıña kelgen adamğa osılay qarasañ zäre-qutı uşıp qorıqpağanmen, özinen-özi quvıstanıp, qaralay diñkesi qurıydı. Osılay qarasañ, eşkim sağan boy üyrete almaydı. Aldıña kelgende amandıq-savlıq suraspay, äveli tap osılay bir tintip şıqsañ, nebir jüreginde jüni bar dep jürgen erlerdiñ özi arbalğan torğayday abdırap sala beredi. Sosın abdırağan kisige şının aytqızuv, ämiriñdi orındatuv bärinen oñay. Sözden burın közben tergep aluv munıñ qaşannan bergi ädeti.

Beysavbat adam endi, mine, bunıñ özin tintip, tergep-tekserip tür. Arğı-bergiñdi tügel körip qoyğanday. Äne kökirek tusı tağı qiymıldadı. Munıñ jon arqası qayta muzdap qoya berdi. Tağı da qanjar şığaradı eken dep qorqıp edi, ol iyığındağı malınğan qara kiyimin şeşip tastap, şımıldıqqa bettedi. Üstinde ayu terisinen jasalğan kevdeşesi bar. Tanıy ketti. Mınav, apırav, özi ğoy. Bayağıda soñına şıraq alıp tüsken duşpandarınan jasırınıp, tav işinde Kasar mergenge erip qaşıp-pısıp jürgende tap osınday edi ğoy.

Kevdeşesi bar adam atlas şımıldıqtıñ şetin eppen turdi de, sıp berip şığıp ketti. Şımıldıqtıñ aldında uyıqtap jatqan qara ayuday döñkiyip kiyimi qaldı.

Bul ne - öñi me, tüsi me? Tösinde mup-muzday bolıp älgi bir suvıq qanjar äli jatır. Siypalap körip edi, qanjardıñ özi jım-jılas joq, orını mup-muzday. Şoşıp oyandı.

Uyıqtap jatıp ağıl-tegil jılaptı. Mup-muzday köz jası seldir şoqşa saqalın tügel juvıp, omıravın malşıp tastaptı. Basın köterip, esik jaqqa qaradı. Jibek perdeniñ ar jağınan emis-emis tüsken şırağdannıñ suyqılt nurınan basqa eşteñe joq. Endi qaytıp közin juma almadı. Tañ atqanşa baqırayıp jattı da qoydı. Tañ atqasın tüsin jorıtqısı keldi. Biraq artınan bunı jurt estise, ämirşiniñ köñiline osaldıq kirip jür eken dep söz qıla ma dep, tiri janğa tisinen şığarmasqa bekidi.

Sarı ala tañnan turıp, şabdar atına minip, anaday jerdegi şolğınşı töbege şıqtı. Etekte tapalğan tösektey mıj-mıj bop qiyrağan qala jatır. Köşelerinde qıbır etken eşkim joq pa? Oyrandalğan qalanı qorşay qonğan avır qol endi-endi oyana bastadı. Är jer-är jerde kerney tartıldı. Jazdıñ tañı jarqırap attı. Tek bunıñ ğana boyı del-sal.

Sodan bastap tün uyqısı buzıldı. Arqırağan attar üni de, qalıñ qoldıñ ızı-qiyqı qiyquvı da boyın sergitpeydi. Şatırına kirip-şıqqan sayın abdırap sala beredi. Şımıldıqtıñ aldında äldene ayağınan tartıp qalatınday tezirek ötip ketüvge asığadı.

Közden uyqı qaşsa, köñilge oy üyir. Qıbır-qıbır tirşiliktiñ bäri siltidey tunıp, tınıs alğan mınav jım-jırt tünde tek qater men qavip qana oyav siyaqtı; şatırdıñ burış-burışına tığılıp alıp, kirpigi qaşan iliner eken dep, köz jazbay bunı añdıp turğanday. Mınav selk eter dıbısı joq, añıljığan düniye töbeñnen ersili-qarsılı oq zuvıldağan urıs dalasınan äldeqayda qorqınıştı eken. Ayqas dalasında avır qoldıñ ayqayı, kisinegen at üni, qalıñ düsir, ısqırğan jebeler, ışqınğan davıstar men ağıl-tegil qan aruvağıñdı şaqırıp, delebeñdi qozdırsa, mınanday jım-jırt tünde ayaq astınan, şöp arasınan, arbañdap şığa keletin sarı şayanday oyda joqta sap ete qalatın jımısqı oylar töbe quyqañdı şımırlatıp, eñseñdi eze tüsedi.

Elden şıqqalı biraz bolıptı. Odan beri aytqanı bolıp, atqanı tiyip, qağanağı qarq, sağanağı sarq sayran salıp kele jatqanımen, bunıñ özin mısqaldap boldırta tüsetin ölşevli ğumırdıñ aldamşı jıldarınıñ birtalayın ada etkeni esine endi oraldı. Jıl degen şirkin de ayar ajaldıñ moynına salıp qoyıp, şoşıtıp almayın dep, qattı julqımay, bir şetinen şım-şımdap özine tartıp jatatın äzäzil jibek tuzağı ğoy. Onı da tap osı künge deyin oylap körmepti. Jartı älemdi tikesinen tik turğızğan ämirşi basımen uyıqtap jatıp jılağanına qarağanda, munıñ da imanı seskenetin bolğanı. Pende şirkinniñ nebir essizi men eserin de üreylendiretin ölim men körilik bunı da türşiktirgeni. Ävel basta körşiles sartavlı elin şabamın dep şığıp ap, qalıñ qoldıñ qiyquvına ilesip, jeti şığan jer tübine asıp ketipti. Qoldıñ aldı büginde Äbeskünnen äri asıp, arğı düniyeniñ şañın qağıp jatır. Bul bolsa sol mol qiyquvdıñ artınan tepeñdep asa beripti, asa beripti. Sarı ala şatırı töbesinde bolğanmen, eli, jeri artta qaldı. Qıl tuzaqpen buvındırıp zorğa uvıstap otırğan jat el, jat jerde qavip pen qaterdiñ qaydan keledisi bar ma! Budan arğı eñküv-eñküv jer şalıp jöñkilgen qoldıñ soñınan jelkildep şaba bergendi jası da kötermeydi. Şaptım, aldım dep sırtınan köñil toğaytıp jürgen keñ baytaq qonısı artta qaldı. Bular jöñkilip munda jürgende, onda ne bolıp jatqanın kim bilipti... Endigi jorıqtı uldarı men bahadurlarına tastap, osı iyemdengen eli men jeriniñ qızığın körüvge şıqqan jön şığar. Bulay şapqılay berse, üñgirinen adasıp qalğan käri ayuday jat jerde nege tap bolatının qaydan biledi. Jas qartayıp, äl tayıp kele jatır, mınanday sürgin jorıqta bir kün bolmasa bir küni soñındağı qolına sırın aldırıp qoyuvı da mümkin. Onan da tası örge domalap turğanda, sonav jelkeden jav tönip turmaytın bostan öz eline jetip, avır qoldı da, bahadurlardı da, ulıs-ulısqa ulıq qıp tastap ketetin uldarın da alıstan aybarımen ıqtırıp, sarı ala şatırdıñ törinde şaljıyıp nege jatpaydı!

Sol tartqannan mol tartıp, tuvğan jerdiñ topırağına ayaq basqanına da biraz bolıptı. Alıs jorıqtarda äbden at soqtı bop şarşağanın osında kelgen soñ bayqadı. Endi burınğıday emes, at üstinen göri mamıq tösekke boyı üyrenip baradı. Söyte tura key-keyde bunday beybit dävreninen de tiksinip qaladı. Keşe jorıqta jürgende tildesse tek qolbasşılarmen tildesip, qaydağı bir qarlı qara tav şaruvalar jayın keñesüvşi edi, ondayda mäjilistesterine basınıñ ozıqtığın künbe-kün körsetip, qalıñ äskerdi soğıs sayın bir tañırqatıp otıratın-dı. Endi, mine, ara-tura alıs elderden keletin elşi-javşı bolmasa, saliyhalı mäjilis te joq, aqıl jarıstırar, aybar talastırar mäjilistesi de joq. Kirip-şığatındar - tek qızmetşiler, aytılatın äñgime - beriletin tağam men salınatın tösektiñ jayı. Keşegi qatıgez ämirşi büginde mamıq tösekte masayrağan şoljañ bala siyaqtı. Töñiregindegilerdiñ bäri astı-üstine tüsip, aytqanın jasap jür. Qol astındağı halıq seni basına bir şığarıp alğan soñ qorqıtpasañ tañdanbaydı. Är iste tamsantıp, tañırqatıp otırmasañ, aybınıñnan ayrılasıñ. Qorqıtqannıñ jöni osı eken dep kirip-şığıp jürgen qızmetşilerge oñdı-soldı baqırıp-şaqıra berseñ, qazir qasıñ men qabağıñdı bağıp, siltidey tunıp otırğan tınış halqıñdı künderdiñ küninde sırtıña şığarıp aluvıñ mümkin. Tuvğan jerge qayta oralıp kelüvin kelse de, mine, qaydağı-jaydağı qırıq qiya qiyalğa tüsip, puşayman bop jür. Odan mınav añ qaray şıqqan ermegi de seyilte almadı.

Tünde tüsine äyel kirgeni nesi eken? Ne bar maqsatın tavısıp, äyelden basqa oylaytını qalmağan kisiniñ, ne bükil ömirin jın-oynaqtıñ soñında ötkizgen jel bas erkektiñ tüsine äyel kirse kerek edi. Sonda bunıñ bar arman, bar maqsatı tavsılğanı ma?..

Soñınan qiyquv şıqtı. Tañ atqalı mülgip turğan tınış şatqal dür etti. Manadan beri abaylamaptı, eki at quzdı örnektegen qiya joldan şığıp, şatqal tübindegi şoq-şoq qarağay arasındağı şağın alañqayğa engen eken. Munıñ tuv sırtı düsir etti de, qar kömgen şırşanıñ tübinen aq tübit tuv qoyan atıp şığıp beze jöneldi. Artındağı nökeri bul qapı qala ma dep qiyquvlap jatır. Qoramsaqtan bir oq aldı. Zäresi zär tübine ketip, mänsiz-mağınasız şıbın janın qaytsem aman alıp qalam dep bezip bara jatqan qol basınday qoraş maqulqat aqırğı ret bir qarğıdı da, tañı qıp-qızıl bop, anaday jerge uşıp tüsti.

Kasar mergen ekevi jele-jortıp qasına jetip bardı. Tünde javğan mamıq qar betine qan tamğanda qanday ädemi. Esine tündegi tüsi oraldı.

- Osı düniyede, sirä, denesi tap osı qan sonardıñ qarınday appaq äyel balası bar ma eken? - dedi.

Kasar mergen:

- Tañğuttardıñ Şiydürge degen bir bekzadasınıñ Gülbeljin degen äyeli qarañğı üyge kirip barğanda, samaladay jarqırap ketedi deydi. Bolsa, tek sonıñ jüzi ğana osınday şığar, - dedi şala-jansar qoyandı tamağınan orıp jatıp.

- Tañğuttardıñ deysiñ be... Şıñğıs han oylanıp qaldı.

III

Odan beri de on jeti jıldıñ jüzi avıptı. Señseñ börik sekildi señgir-señgir tavlardıñ qap-qara täninen şımırlap şıqqan qara özenniñ tip-tike teristikke bet tüzep, jolında tağı da tavğa jolığıp, şığısqa qaray kürt avnağan qoynavında munıñ qalıñ qolı jattı. Tapal attı köp äsker küni-tüni oñdı-soldı oyqastap, tapır-tupır şaba bergen soñ, qatqıl jer keliniñ tübine tüskendey kül-parşası şıqtı. Eki jaqtan orağıta qorşap, munartıp turatın qara tavlar da, şalqıy aqqan tunıq suvlı qara özen de aq şañnan körinbey qaldı. Qoñır küz keldi. Şöp basına qırav tünep, ızğar küşeydi. Elden jaz ortasında şıqqan sarbazdar dirdektep toña bastadı. Eki tavdıñ arşası ayavsız örteldi. Biraq tañğut astanası mañına darıtpay qoydı. Qala işinen anda-sanda bir körinip ketetin jansızdar bası An-Tsyuan ämirşiniñ özi bolıp, qala jurtı tegistey qamal basında jür deydi. Qış qorğannıñ mañına jolasañ boldı, töbeñnen tas javıp, ıstıq suv men qara may şaşırap qoya beredi. Üstinde qoy terisinen basqa lıpası joq mañğul äskeri qanşa qumırsqaday qaptağanmen, şaytan şahardıñ älgindey ayla-şarğısına amalı tavsılıp, tayqıp şığa keledi.

Qıs ızğarı şiyrıqqan soñ Şıñğıs han barlıq tümen bası, mıñ basılardı tügel şatırına şaqırıp, keñes qurdı. Äzäzil qala äli de berilmeytin bolsa, özendi bögep, topan suv qaptatuv kerek dep pätuvalastı. Qalıñ äskermen töñirekten eriksiz aydalıp kelgen bosqın jurt qara özenniñ ağınına qarsı tosqavıl salıp, jolın bögedi. Señgir tavdan sel bop aqqan qara özen arnasınan avnaqşıp, qalağa qaptadı. Üylerdiñ astı üñgilip, gürs-gürs qulavmen boldı. Adamdar iylevin sel alğan qumırsqaday suvğa qalqıp ketti. Äbden isinip-kebingen ölikter lay suvdıñ betinde birimen-biri soqtığısıp jür. Kevdesinde sanavlı kündik janı qalğan pendeler qulamağan üylerdiñ töbelerine örmelep şığıp, körşi şürşit taypaları kömekke kelmes pe eken dep, tüksiygen-tüksiygen señgir tavlardıñ tüneriñki şatqaldarınan köz almaydı. Eki közderi tört bolğanmen, kömekke kele jatqan eşkim körinbedi... Señgir tavlar selt etpesten jatıp aldı.

Endi ümit üzildi. Sonday bir añıljığan aqırap tüninde aspannıñ tübi tesilgendey ağıl-tegil aq javın quyıp berdi. Burınğı sel sel me, şın topan endi qaptadı. Buğan deyin sır aldırmağan sändi saraylardıñ da böksesi jalañaştana bastadı. Keşe ğana Tibet pen Teristik Qıtaydı qaltıratıp-dirildetken bay eldiñ baytaq astanası işine lay suv quyğan ketik tostağanday; aranı aşılıp alğan

joyqın seldiñ sar tegeştey şahardan sav-tamtıq qaldırar türi joq. Sosın mundağı tirlik keñ qoynavğa tögindi suvday bıt-şıt şaşırap, birjolata joğaladı.

Sol eki ortada, üy töbesinde turğan tañğuttar mañğul qostarınıñ äldenege abır-sabır bolıp jatqanın közderi şalıp qaldı.

Mañğuldardıñ pälen künnen bergi lepirip turğan köñilderi suv sepkendey basıldı. Joyqın sel olardıñ turğızğan bögetin buzıp-jarıp, endi özderine bettedi. Sasqan mañğuldar qostarın köşirip te ülgermesten attarına minip, el qayda, suv qayda dep, bet-betine beze jöneldi.

Javın sol küni tüs ava tıyıldı. Keşke qaray mañğuldar mañğut hanına elşi jiberdi. Äbden it-silikpesi şığıp, titıqtağan el täveldi boluvğa könip, An-Tsyuan qızın Şıñğıs hanğa beretin boldı. Üşinşi äyeli Çahe solay tüsken-di. Şıñğıs han qala salıp, qamal salıp, qaydağı jaydağı ayla-şarğınıñ bärine äbden jetilip alğan tañğuttardı, eñ bolmasa, kindiginen şırmap, mañınan şığarmas üşin Çaheni äyeldikke aldı.

Biraq bul jekjattıqtıñ da dävreni uzaq bolmadı. Arada segiz jıl ötken soñ, Şıñğıs han tañğuttardıñ jaña ämirşisi De Vanğa: «Bayağıda oñ qolıñız bolamız dep väde berip ediñizder. Odan beri senderge eşqanday salmaq salıp körgen joqpın. Salmaq salatın jer endi keldi. İrgemdi türtkilep tınşıtpay otırğan Sartavlı eline jorıqqa attanbaqpın, soğan qol qosıñız», - dep javşı jiberdi.

Sonda bunıñ elşisi sözin bitirer-bitirmesten, tañğut bekzadası Aşa-Gambuv ämirşisiniñ aldın kes-kestep: «Şıñğıs hanğa ayta bar, äli jetpeytin tayaqtı beline qıstırıp qaytedi, qavqarsızı bar, han bolğan ne teñi!» - depti.

Bul onıñ tañğuttardan estiymin degen javabı ma edi! Jeksurın habardı jetkizgen elşiniñ sol küni tünde kezin qurttı. Arağa ay saldı da, Sartavlı eline jorıqqa attandı. Talay şahardı qan sasıtıp, talay taqtı belinen basıp jürgende bul söz esinen şığıp ta ketip edi, sonav ündi elinde jürgende, tañğuttar tağı bas kötere bastaptı, körşiles taypalarğa bärimiz birigip, mañğuldardı şabayıq dep javşı salıp jatır degen habar jetti.

Tuvğan eline suvıt oraluvınıñ tağı bir sırı osı. Biraq ol sırı eşkimge tisinen şıqpağan, bayağıdan beri bir jaq büyreginde bük tüsip jatqan da qoyğan.

Elge oralğan soñ tavdıñ ar jağındağı tañğuttardı tañğaltam dep, eşqayda taban serippey tıp-tınış jatıp aldı. Jartı älemdi jambasına büktep qaytqan ämirşiniñ basınan söz asırıp, aş qulaqtan-tınış qulaq jatıp alğanına tañğuttar äriyne tañ qaladı. Şıñğıs han tañğuttardı osı tüsiniksiz beybitşilikke äbden et üyretip alğan soñ, oyda joq jerde tağı bir tañğaltpaqşı boldı.

Aldın ala baybalamdı suvkanı süymeydi; ne istese de, quddı bir qudaydıñ özi jibergen zulmattay tosınnan, tutqıyıldan tap bolıp, es jiyğızbay, eseñgiretip tastağandı qalaydı.

Tüsine Gürbeljin aruvdıñ kirgeni tağı bir tosın şaruvağa meñzegeni dep tüsindi.

Şıñğıs han tañğuttarğa elşi şaptırdı.

«Bir kezde mağan oñ qol bolam dep aytqan vağdalarıñ boyınşa, irgeme şiy jügirtip, mazamdı ala bergen Sartavlı eline jorıqqa attanarımda sarbaz qos dep söz salıp em, anttarıñdı attap, jasaq ertpegenderiñ bılay tursın, ayday älemge tügel mäşhür bolğan atıma til tiygizip, balağattavğa deyin bardıñızdar. Ol kezde özge şaruvadan qolım bosamağan soñ, senimen eseptesüvdi keyinge qaldırıp edim. Sartavlı jorığı bitti. Täñirimniñ bir özi jar bolğanınıñ arqasında, Sartavlı halqın sara jolğa salıp elime oraldım. Al endi, burhan, men, mine, öziñnen bayağı söziñniñ nätijesin suravğa bel buvdım».

Osınday ızğarlı sälemmen attanğan javşıdan on bes kün boyı habar bolmaydı. On bes künnen soñ elşisi öñ joq, tüs joq, sarı ala şatırdıñ esiginen attar-attamasta, şart jüginip otıra ketti. Javşısınıñ öñin körip, tañğuttıñ jasıl şapandılarınıñ javabı oñ bolmağanın tüsine qoydı.

Şatırdıñ işinde otırğandar javşınıñ äldenege qaymığıp otırğanın bayqap, qozğalaqtay bastap edi, bunıñ oñ qolın köterüvi muñ eken, bäri jım boldı. Elşimen tildeskende eşkimdi küvä qılmaytın bunıñ mına iyşarasına ayran-asır bop, añtarılıp otırıp qaldı.

Javşı jağın endi aştı.

Şıñğıs han De-Van ya balasın meniñ ordama kepildikke jibersin, ya at-turmandarın äzirley bersin degen talabın estigende, tañğut ordası töbesinen jay tüskendey bolıptı. Bekzadalar jağı: «Taqsır, bul mañğuldar da bir, tav men tastıñ tağı añı da bir. Olardıñ jım-jırt jatqanınan aranın aşıp aldıñnan şapqannan beter qorquv kerek. Murageriñizdi mañğul ordasına jibermeseñiz, eliñizdiñ basına qara künniñ tuvğanı», - dep bebevley jönelgen eken, De-Van qalş-qalş etip orınınan atıp turıptı.

- Jañğız balamdı arıstannıñ avzına, zımıstannıñ tübine jiberer jayım joq. Biz de el emespiz be. Körşi-qolañnıñ da ıñğayı biz jaqta, - depti de, elşige burılıptı. - Ulı ämirşige sälem ayt, ulım men tiride öz ordamda boladı.

Şıñğıs han jımıyıp qoydı. Elşi sözin qalt jibermey otırğan orda mañı bir-birine qaradı. Şıñğıs han javşını janına şaqırıp aldı da, basqalarğa şığa berüvge iyşara jasadı.

Añ-tañ jurt şatırdan şığıp bara jattı.

IV

- Taqsır, oybay älgi mañğuldar Qara-Qalanı basıp alıptı.

- Taqsır, Suvçjovdan jurnaq qalmaptı. Halqın tüp-tügel qırıp tastaptı.

- Taqsır, Lyançjov javğa urıssız berilipti.

Tösek tartıp jatqan De-Vannıñ üş kün boyı estigeni tek osı. Jan-jaqtan at sabıltıp jeksurın habar jetkizgen şabarmandardıñ eşqaysısına läm-mim til qatqan joq. Törtinşi küni tañerteñ Ordostan eki ökpesin qolına alıp, entigip kirgen şabarman tör aldında ölip jatqan ämirşisin körip, añırayıp turıp qaldı.

V

Sağım şalıp, köz uşınan aldap-arbap turatın sayqal Seniñ, tañğuttardıñ aqırğı astanasınıñ jermen-jekseni şıqtı. Birevge ümit, birevge ürey bop köringen tañğut eliniñ baq-talayı ölik kevdesinen uşqan jalpıldaq qarğaday betimen lağıp ketti.

Endi mınav oyran bop jatqan kül-qobır erteñderi qızıl tömpeşikke aynaladı. Arğı küni jabağıday uyısıp şöp basadı. Sarşunaqtardıñ ininen basqa tirşilik belgisi tügel qurıydı. Sosın ne el emes, ne mola emes bul quv tömpekke kimniñ közi tüse berer deysiñ. Alıs joldan şarşap-şaldığıp kele jatqan jolavşı bağdar ayırıp alayın dep, basına şığıp, atın otqa jiberip, özi tañ atqalğı iyzeñ-iyzeñ jüristen qurıstap qalğan ayaq-qolın sozıp, qav şöptiñ üstine qulay ketip, bir sät köz ilindirip alar. Sonda tuvsırap jatqan tıñ topıraqtıñ astındağı bir kezdegi duvıldağan külki, savıq-sayran, qızıl keñirdek aytıs, qıran-topan urıstar onıñ qaperine de kirip-şıqpas. Uyqısınan turıp, kerilip-sozılıp, beymağulım obanıñ, onıñ astındağı beymağulım tarihtıñ tas töbesine bir otırıp, belin bosatıp, atına minip, jele-jortıp jüre berer.

Al däl qazir munda keşegi tirliktiñ izi äli öşe qoyğan joq. Anav bir jığılğan narday bolıp, jeke-dara sulap jatqan - tañğut ordasınıñ orını. Sarbazdardıñ qorjınındağı saldır-küldir - tañğuttardıñ küni keşe ölse körge özimen birge alıp keterdey bolıp qorğaştap jürgen düniyeleri. Sonav qiyır dalağa bet-betimen bezip bara jatqan it ekeş itter de olardıñ beten ekenin bilip, anadaydan tura qaşadı; közdi ala berip, qiyrağan üyindilerge qayta kelip, keşegi jılı üyşigin, as jalağan it ayağın, künde quyrığın bulğañdatıp aldınan şığatın qojasın izdeydi. Jer tübinde sıbıs bolsa şabalañdap ürip, şır aynalıp şapqılap, janı qalmay torıytın duvalın sağınadı. Küni keşe sonıñ bäri oğan osı orındarınan tabjılmay mäñgi-baqiy turatınday körinüvşi edi. Endi solardıñ

bäri bıt-şıt. Ärqaysısı bir-bir qaqpanı küzetip, bastarı qosıla, siyraq şaynasıp, qulaq qırşısıp talasatın kün de közden bir-bir uştı.

Anav qiyrağan qamaldıñ irgesindegi buvdaq-buvdaq tütinderge, jalp-jalp etip aspandı jalağan alav jalındarğa jolay almaydı. Äzäzil jel sol jaqtan qara qazannıñ äbden ıs siñgen qaqpağınıñ, jılqı etiniñ tätti iyisterin aydap äkeledi. Murındarı qurt jegendey jıbırşıp bara jatsa da, sol bir jüzderi suvıq, beytanıs adamdardıñ ayağına jığılıp, etigin jalap, quyrığın bulğañdatıp, süyek-püyek oljalavğa jürekteri davalamaydı. Şığanğa şığınıp ketip, şökelep jatıp aladı da, köp sırına qanığa qoymasa da, sonday süykimdi, sonday üyrenşikti keşegi bir dävrenderin joqtap, mınav äli eşteñesine tüsinip bolmağan atımen beytanıs sonı ömirdi jatırqap, işteri duvıldap, jel jaqqa tumsıqtarın türip, bayağıday sap-salqın avanı soraptap jutıp, qaz qatar birinen-biri qalıspay, äbden davıstarı qarlıqqanşa, işin tartıp ulıdı kelip.

Beytanıs ottağı qazannıñ müñkigen buv iyisi, ığı-jığı qızıl tömpektiñ qan iyisi iyu-qiyu aralasıp, bastarın şavıp, közderi qaravıtadı. Biraq oğan da qaramaydı, işegi üzilip ketkenşe ulıy beredi. Bosağa baqqan it şirkin irge tınşıta ürgennen basqa, jamandıq küni ulığannan basqa ne bitiredi.

Sol ulıytındarı jaqpay ma, älde bul ölkede endi osıdan basqa isteytin şaruvaları qalmağan ba, äytevir, teri tondı, tapal attı beytanıs adamdar soñdarınan atpen quvıp jürip atıp, qırıp baradı. Talayınıñ qarınına sadaqtıñ oğı tiyip, işegin şaşıp ketti. Qızıl tömpektiñ mañı ığı-jığı. Qiyrağan duvaldardıñ tübinde jeñilgen eldiñ qulı men bekzadası, iti men adamı ayquşaq qavıp jatır.

...Jıl boyı alısqan astana aqırı quladı. Se şaharı berilgenşe mañğuldar tañğut ölkesiniñ basqa jerin tügeldey bağındırıp boldı. Mınav qızıl tömpek öliskenşe berispegen ölkeniñ aqırğı ayaq seripken jeri.

Bıltır anav aq taqır jonda alğaş ayqasqanda tañğuttar tas qamaldan qalay-qalay pañdanıp şığıp edi. Äveli öne boyı jarqıldağan qalıñ attı qaptap ketti. Quddı bir urısqa emes, urın kele jatqanday qatar tüzep, kerdeñ-kerdeñ, bulğañ-bulğañ, sänmen basadı. Köldeneñi köşqulaş sala moyın tulparlarğa tizesin soqtıra jabuv jabılıptı. Er-turmanınıñ özi jılqığa emes, nar tüyege jük bolğanday. Aq bolat üzeñgileri aspandağı künniñ özimen qabaq qağısıp, jalt ta jult. Osınav jerdi oyıp jiberetindey alapat tulparlarğa quddı bir qurıştan soqqanday, öne boyında temirden sav-tamtıq jeri joq, kök savıttı adamdar minipti. Olardıñ qolındağı kök süñgi tek mañğuldarğa ğana emes, barşa jarıq jalğanğa tügel aybat şekendey. Samsağan qol tapal attı mañğuldardı tapap ötetindey saldırap-küldirep salıp keledi. Tüsiniñ özi kökpeñbek, sıldırmaq-şıldırmağı äldebir

tajal tis qayrap jatqanday, töbe quyqañdı şımırlatadı. Qıtay men tibet äskerin böri tiygen qotanday börliktirip, bet-betine qaşırıp jürgen «temir qarşığalar» osı. Endi, mine, öñşeñ öriske şıqqan buvırşınday mañ-mañ basıp buğan qarsı qaptap keledi. Jer titiretken tuyaqtarınan külli düniye şayqalğanday.

Şıñğıs han qanşa eldi alıp, qanşa qoldı qırıp jürse de, tap mınanday sän men mınanday sustı ömiri körgen emes. Ölimniñ özine şekeley qarağan mınav mañğaz duvlığalılardıñ aldında bunıñ äskeri jas tayğa jaydaq şavıp jürgen jalañaş balalar tärizdi.

Kök duvlığalılardıñ sıldır-küldiri jaqınday tüsti. Qaq aldındağı qaz qatar tizilgen qan küreñ savıttılar - qolbasşıları. Bastarındağı altın aydar duvlığaları jer tübinen külimdep, köziñdi uyaltadı. Qan küreñ savıttıñ belinen buvınğan altın kiseleriniñ zer şaşağı tizelerin kömip, atan tüyeniñ san jünindey jelk-jelk etedi. Olardan qozıköş keyingi kümis duvlığalılar mıñ basıları da, anav jıp-jıltır qara duvlığalılar jüz basılar edi. Qazir jeme-jemge jaqındağanda osı altın, kümis duvlığalılar eki jarılıp, qos qanatqa şığıp birte-birte avır qoldıñ artına qaray avnap ketedi, muzday temir qursanğan «temir qarşığalar» qasqayıp ilgeri şığadı.

Ol tümen basılarına belgi berdi. Bunıñ şetinen atqa jeñil - qubaşa qolı artınıp-tartınğan avır qoldıñ sol qanatına tosınnan lap qoydı. Avır qol taltayıp-taltayıp tura qaldı. Quyğıtıp kelip kiylige ketken talay mañğul sarbazı qarmaqqa ilikken şabaqtay, tañğuttardıñ kök süñgisiniñ uşında tuvlap jür. Taqımnıñ astınan suvırıp alıp siltengen aybaltalar da talaydıñ tübine jetti, mañğul sarbazdarı şavıp jetken boyı er üstinen qañğalaq asıp, iyu-qiyu attardıñ ayağınıñ arasınan bir-aq şığadı. Biraq sänmen jıljıp, sap tüzegen avır äsker bunıñ bet aldı, beybereket şabatın, urımtaldan urınıp, jalt bermesi köp täsilqoy sarbazdarınıñ ayla-şarğısına qapelimde tüsine almay qalıp, tazımen alısqan baraq ittey bet aldı aram ter bop, köp küşi bosqa ketti. Bunıñ bultarması köp jılmañ tös javıngerleri tistene soğısqan «temir qarşığalardıñ» oñtayına ilikpey, qırıq qubılıp, aqırı bastarın şavıp äketip jür. Temir duvlığalı bas küldirep-şıldırap jerge düñk ete qalğanda, erge baylap tastağan muzday temir qursanğan avır dene sılq qulamay, at üstinde tikesinen-tik otırıp, alğa öñmendep baradı. Aq taqırdıñ üsti iyu-qiyu. Säskege deyin «temir qarşığalar» atanğan avır qoldıñ alaman-asırı şıqtı. Öñşeñ bastan ayrılğan qur deneni arqalağan toqpaq jaldı tulparlar eşteñe körmegendey tobın buzbastan, qaz-qatar tizilip aydalağa mañıp baradı.

Qalanıñ qaqpası tağı aşıldı. Endi eki örkeşi baladay, şuvdaları jelk-jelk etken qara buvralar qaptap şığa keldi. Sol-aq eken aspannan arsı-gürsi tas javıp ketti. Qara buvralarğa avıttap artqan tas atqıştar mañğuldardıñ jalañdap turğan äskerin tömpeştiñ astına aldı. Jer

tübinen ısqırınıp, zuvlap jetken qara tas at üstinen bir-aq qağıp äketedi. Äsker tırağaylap keri şegindi. Tüyeden äldeqayda jıldam attı äsker tas astınan bas savğalap bezip şıqqanda, qos qanattan tañğuttardıñ jeñil attı äsker qorşalağan jayav äskeri lap berdi. Bunıñ avır qolmen ayqasıp, äbden it silikpesi şıqqan attı äskeri endi mına tömpeşke bettey almay bet-betine tırım-tırağay qaşa jöneldi. Olardıñ qaşqanına eligip, soñdarınan salıp berip, tañğut äskeri de qırıq bölinip ketti. Sonı kütip turğan mañğuldıñ tosqavıl äskeri ayaq astınan qaptağaylap urısqa şıqtı.

Şıñğıs han tañğuttardıñ silesin solay qatırdı. Atı jer jarğan tañğut äskeri eki künniñ işinde süyegi jıyusız jayrap qaldı. De-Van ölgen soñ taqqa otırğan Şiydürge aman qalğan az ğana qolımen keri şeginip, qamalğa kirip bekindi.

Şiydürgeniñ qanşa qoldıñ qarasımen keri şegingenin jaqsı biletin Şıñğıs han onşa küş şaşpay, şahardı şır aynala qorşap jatıp aldı. Tañğuttardıñ tas qamalınıñ sırtınan qatar-qatar şatırlar, kiyiz üyler tigildi. Tas şahardıñ tap irgesine uvlığan-şuvlığan köp avıl kep qondı. Şıñğıs han tañğuttardı äbden aram qatırğanşa, tap osı arada tapjılmay otıra berüvge bel buvdı. Şaharğa urıs salmadı. Qanşa kütse de, şahar işinen aq tuv ustap şavıp şıqqan bitimşi elşiler bäribir körinbedi.

Osı bir mılqav eges jılğa ulastı. Qala üsti quzğın qarğağa toldı. Qanattarın sabalap, adamdardıñ mına isine şeksileleri qatıp külgendey üsti-üstine qarqıldap, qulaqtı ığır qıldı. Şıñğıs han qarğalardıñ sol qağanağı qarq, sağanağı sarq toq üninen şahardı aştıq jaylağanın aytpay-aq bilip otırdı.

Şiydürge sonda da tuyaq serippedi. Qıs ötti. Jaz şıqtı. Qala jurtınıñ qambasınıñ aqıy-taqıy tavsılatın vaqıtı boldı. Qaqpa bäribir aşılmadı. Şıñğıs han da eregisip, qiymıl körsetpedi. Şahar üstindegi tütin künnen-künge seldirey tüsti. Qorğannan emis-emis körinetin bastar da siyredi. Jıl boyı qolı qışıp, zorğa tağat etip kelgen qalıñ äsker budan arğığa şıday almay, qamalğa lap qoydı.

Şahardıñ işi teñkiyip-teñkiyip jatqan ölikterden ayaq alıp jürgisiz. Olar qorğannıñ işine sav etip kirip kelgende, qarq-qarq aspanğa köterilgen qarğalardan köktiñ jüzi körinbey ketti, bir sät şahardıñ işi aspandı bult torlağañday bulıñğır tarttı.

Töñirekten kömek kele me degen ümiti sarqılğan Şiydürge qamaldıñ qarañ qalğanına quvanğan da joq, renjigen de joq. Endi ol mınav äbden titıqtatıp bitirgen masqara tirlikten birjola qutılatınına quvana-quvana peyil boldı. Sonısın bilgen Şıñğıs han Şiydürgeni üş kün boyı sarayına qamap, sırtqa şığarmay, ne öltirmey, ne tildespey puşayman qıp qoydı.

Üş kün ötken soñ jasavıldarı jağı quvarıp jüdegen Şiydürgeni aldarına salıp aydap äkeldi. Jası otızdan endi-endi asqan, nağız der şağındağı ämirşiniñ tek saldırap süyegi ğana qalıptı. Basqınşınıñ aldında namısın tüsirgisi kelmey ulı tağına layıq kiyinip kelgen eken, basındağı avır täjı quvrayday moynın üzip jibermey şaqqa tur. Qalğan şahar qanşa jerden aş bolsa da, tap biylevşi bulay qaljıramasa kerek edi, şaması Şiydürge şıdamsız, namısqoy, küygelek adam tärizdi.

Şıñğıs han qaşan da qaqırayıp taqqa minip otırğandı unatpaydı. Ol küni de sarı ala şatırdıñ törinde ayu böstektiñ üstinde maldas qurıp otır edi. Esikten bas iymey attağan Şiydürgege nazarın tiktep qaramağanmen, közиniñ qiyığın bir tastap ötti. Tizilip otırğan tümen basılarımen de tildespedi. Eki-üş qızmetşini şaqırıp alıp, tañğuttardı jeñgenniñ qurmetine erteñ jasalatın toydıñ jay-japsarın ayttı. Eki qızmetşiden erteñ bolatın toydıñ büge-şigesine deyin täpteştep tügel surap aldı. Qızmetşilerdiñ şatırdan şığıp ketüvine sosın barıp ruqsat berdi.

Şatırdıñ işi siltidey tınğan. Şıñğıs han Şiydürgege äli de nazar avdarğan joq. Sırttan eki uvız jas jüz bası jigit kirdi de, iyintiresip otırğan iygi-jaqsılardan qısılıp-qımtırılıp, bosağadan ilgeri ozbadı. Şıñğıs han nazarın endi solarğa tiktedi. Sıbırlap şığatın tarğıl davısımen bayavlata söz bastadı. Ädeyi, jurt tıp-tınış tıñdasın dep, estiler-estilmes qıp, är sözin baptap, biypazdap söyleydi. Biraq jüzinde mäymöñkeliktiñ, aldap şığarıp salayın degen ayarlıqtıñ nışanı atımen joq. Davısı qanşalıqtı biyazı bolsa, öñi sonşalıqtı qatqıl. Taypaq mañdayınan da, qısıñqı qoñır közderinen de ne zirk-zirk etken aşuvdıñ, ıza men kektiñ, ne öñmennen ötip ketetin ünsiz öşpendiliktiñ belgisin eşqaşan köre almaysıñ. Tek şalğı murtınıñ jip-jiñişke qos quyrığı ğana astına kekesin jasırıp turğan keyip tanıtadı, mınav buyığı tartqan küzgi daladay köz toqtatar eş qasiyeti joq taypaq surğılt jüzinde kisini qaralay quvıstı qılatın da sol murtındağı bolar-bolmas kekesin salqını ğana.

Şıñğıs hannıñ kekesin külkisinen de, oqta-tekte qiyığın salıp ötetin jımısqı közderinen de imanı seskenip turğan Şiydürge joq. Ol ne tulğasında, ne kelbetinde kisi tuşınar körki joq, ne aldına kelgendi ä degennen mısı basatın asıp jatqan ızbarı joq, tek änşeyin tör aldında teri böstektiñ üstinde şüyke tütip otıratın moja kempirdey bir şökim bop şögip otırğan osı bir usqınsız nemege küni keşe mınalar mıñ jerden jantalassa da murındarına iyisi barmaytın öner men bilikke, dävlet pen körikke iye bop, gürlep turğan munıñ eli qalay belin berip qoyğanına ayran-asır qaldı. İtelginiñ jetim şöjesindey osı bir japıraq adam talay-talay kevdesimen kök tiregen ämirşilerdi qalay-qalay jer soqtırıp ketkenine añ-tañ. Qiyrağan şahardıñ jurtınan qızıldı-jasıl düniye qazıp alıp, köbiniñ ne ekenin, ne paydağa asatının bilmey, ayağımen tevip bir qarap, nayzasımen şuqıp eki qarap jürgen alañğasar top bunıñ qay jerine tabınadı? Endi, mine, jarıq

düniyeni öli toqtınıñ kevdesindey astına basıp, aynalasına öleksege qoyğan küşigendey sığıraya qarap otırısı mınav. Bul nemeler bir-biriniñ keñirdegine jarmasıp, jerdiñ otı men suvdıñ mol közine talasıp-tarmasıp jatqanda, bunıñ eliniñ talay ğulama ğalımdarı bir tavdıñ arğı jağındağı halıqtıñ ne oylap, ne qoyıp jatqanına tüsinbese de, aspan astınıñ qupiyaların tügel tintip jatpavşı ma edi? Endi, mine, solardı öñşeñ nadanğa bas bolğan bir ayar sum keldi de, şegirtke tiygen öristey köktey soldırdı.

Şiydürgeniñ ne oylap turğanın işi bilip otırğanın sezdirgisi kelgendey, Şıñğıs han bir avıq oğan közin avdarıp, uzaq telmirip tinte qaradı. Solay biraz otırdı da, jüzin qayta burıp äketti.

Äbden jüykelep, zığırdanı qaynap turğan Şiydürge budan arğığa şıday almadı, sarı ala şatırdıñ işindegi qulağı barlar tügel estisin dep, jurttıñ bärin bir selk etkizip, oqıs şañqıldadı.

- Äy, Şıñğıs han...

Şıñğıs han oğan moyın burdı, sosın avzın aşqanınşa murşa bermey, sırttan Kasar mergendi şaqırdı.

- Sen osı anada düniyedegi qarday appaq eti bar qasa suluv kim dep ediñ?

- Taqsır iyem, jer betinde onday suluv bolsa, tek jañğız Şiydürge hannıñ hanımı Gürbeljin ğana boluvı mümkin dep estigem.

- Endeşe, Gürbeljin hanımğa bas-köz boluvdı öziñe tapsıram, erteñgi toydıñ artınan mağan äkelip jolıqtır, al oğan deyin onıñ tänine jel ekeş jel tiygizseñ, basıñdı alam.

Kasar mergen şığıp ketti. Şıñğıs han Şiydürgege endi birjolata burıldı. Şiydürgeniñ sup-sur jüzi onan sayın quvqıldanıp, ottı közderi şatınay tüsipti.

- Ey, asqaqtağan aqımaq han, jer betinde tañğuttan tigerge tuyaq erkek kindik qalsa, seniñ bul qorlığıñnıñ artın suravsız jibermes. Meni öltirüv öz erkiñde; qazir öltirseñ - öziñnin basıña qavip, öltirmeseñ - artıñdağı urpağıña qavip, - dedi de, odan äri ızağa buvlığıp, şaşalıp, eşteñe ayta almadı.

Sarı ala şatırdıñ işi tolı adamnıñ eşqaysısında ün joq. Osı bir tizerlese tizilisip qalğan ayğır top eki adamnıñ egesin emes, eki töbettiñ talasın körip otırğanday ınt-jınttarı ketip, telmirise qalıptı. Eşqaysısınıñ betinde «bul qalay boldı?» - degen dağdarıs oy joq; «endi ne bolar eken?» dep entelegen qızıq qumar jelikterin Şıñğıs hannan seskenip zorğa jasırıp otır.

Şıñğıs han Şiydürgeniñ jüzine qarap, quvlana jımıyıp qoydı. Ol tañğuttardıñ qasarğan jerden qan alatın eregispe, kekşil ekenderin ävelden biletin-di. Kegi ketken kisini qaşan qara qanın qasıqpen urttağanşa ökşelep qır soñınan qalmaytın salt ta osılardiki. «Eger kisige kegimdi jiberip qoysam basıma şaş bitpesin, aldıma as tüspesin, qatın-balam qağınıp ölsin, malıma topalañ kelsin», - dep qarğanatın da solar. Üyinde kek qaytararday erkek kindik bolmasa, körşi-qolañın tegis şaqırıp, astı-üstine tüsip sıylap, duşpanımnan kegimdi alıp ber dep qolqa saladı. Qaşan qas-duşpanınıñ bas süyegine ne qustıñ, ne ittiñ qanın aralastırıp şarap quyıp işkenşe tañğut kegim qayttı demeydi.

Endeşe, mınav Şiydürgeniñ dämesin qara! Jartı älemdi jambasına basqan Şıñğıs hannıñ basına kök töbettiñ qanı aralasqan şarap quyıp işip şalqımaq qoy sabazıñ! Osı bir özderiniñ qoldarınan kelmeytin närseni keyingiler istep, keyingiler tındıradı dep erteñge iyek artatın esirik däme-ay!

Şıñğıs han Şiydürgeniñ jüzine zärlene qaradı.

- Meniñ basıma köktegi haq täñirdiñ özinen basqa eşkim qavip töndire almaydı, alda-jalda basımdı şavıp alğısı kep örelener jav bolsa, kezinde körip alarmın, al endi erteñ urpağımnıñ tınışın alatın jav bolsa, osı qazir qapı qalmay turıp közin joyayın! - dedi.

Aybalta ustağan eki sarbaz Şiydürgeni esikke qaray jeteledi.

VI

Ol ordanıñ jermen-jeksen bop qulap, är jer-är jerde üyinşekteri ğana qalğan ketik-ketik tas duvalına qanşa qarasa da, kele jatqan Şiydürge körinbedi. Tapal qara at mingen qara duvlığalı sarbazdar arasına on qadamnan jer tastap, sap tüzep, samsap tura qalıptı. Ne äri ötken, ne beri ötken eşkim joq. Sostıyğan-sostıyğan sarbazdardıñ iyıqtarındağı şoşayğan köp nayzadan ävedegi qus ekeş qus ta qorqıp, bul töñirekten bezip ketkendey. Baqtıñ işi jım-jırt. Tirşilik bitken demin işine tartıp, in tübinde buğıp jatqanday. Avmağı at şaptırım ülken sarayda tiri adam qalmağanday. Esik sıqırı, ayaq dıbısı estilmeydi.

Üş kün boyı osılaydı. Mana säskede qaqpa avzınan qayqı qılış ustağan bir top adam köringende, Gürbeljin hanım qalay «Uh!» dep qoyğanın özi bilmey qalğan. Olardıñ süyinşi surap kele jatpağanın bilse de, äytevir mınav sarıltqan sartap tınıştıqtan qutılatınday köringen. Äynek aldınan ketip, aynağa barğan-dı. Duşpan qapiyada tap bolıp, üsti-basımnan şaşav tavıp, tabalap jürmesin dep, pälen künnen beri kiyimin, bet-ajarın - bärin täptiştep tärtipke keltirip,

saqaday say otırsa da, sırttağı baspaldaqta tars-turs ayaq dıbısı estilgende abdırap sala berdi. Ol bas aluvğa kele jatqan jendet eken dep qorıqqandıq emes edi, üsti-basında özi bayqamağanmen, ölimtikke tüsken quzğınday tinte qaraytın jendettiñ timiski közi şalatınday olpı-solpı eşteñe joq pa degen saqtıq edi.

Aynağa qanşa qarasa da, öz boyınan eşqanday min taba almadı. Sosın aylapat ülken bölmeniñ qaq törindegi pil süyeginen jasalğan tört tağan orındıqtıñ üstine şığıp, tizerlep otırdı. Jan-jağın köyleginiñ etegimen qımtap aldı. Asıl tastardı ayamay tökken altın sävkeleni avırlağan moyının küşpen tiktep, qolın quvsırıp, eki közin esikke qadap qattı da qaldı.

Sartıldağan ayaq dıbısı bunıñ esigine burılmadı. Biraq hanım miz baqpağan qalpı otıra berdi. Ayaq dübiri älsirey-älsirey alıstap barıp basıldı. Zil tınıştıq qayta ornadı. Bölme işi burınğısınşa añıljıp sala berdi. Hanım siresken moyının bir sät bosatıp edi, dürsildegen dıbıs qayta şıqtı. Hanım jalma-jan boyın tiktedi. Ayaq düsiri birte-birte küşeye berdi. Sırttağı düsirden bölmeniñ işi de dübirlegen ünge tolıp ketti. Düsir jaqınday tüsti. Bunıñ esiginiñ aldına keldi. Hanımnıñ qavsıra ustağan qos qolı oqıs älsirep, tizesine qaray sulq qulap bara jattı. Düsir bunıñ tusınan tağı da ötip ketti. Älden soñ tas töselgen tıqır avlada jendetter ortasında ketip bara jatqan Şiydürgeni kördi.

Hanım ornınan uşıp turıp, terezeniñ aldına bardı. Qayqı qılış ustağandarğa qara attılar qaq jarılıp jol berdi. Künge şağılısqan qılıştar arasınan Şiydürgeniñ altın täji bir jalt etti de, közden ğayıp boldı.

Hanım qulazıp jatqan avlağa qarap uzaq turdı. Köz aldında basın barınşa şalqaq ustap, ayağın mañğaz basqan Şiydürge. Ol köpten sıpırğı körmey tolarsaqtan tozañ basqan surqay tas alañnıñ şetine jete almay äli ketip bara jatqanday. Artına burılıp birdeñe der me eken dep, äynekke betin taqap telmire tüsedi. Şiydürge moyının burar emes. Qayqı qılıştar ortasında şalqaq basıp ketip baradı, ketip baradı... Tozañ basqan bozğılt alañ tavsılar emes.

Kenet esik qağıldı. Hanşa bul oqıs dıbısqa qapelimde tüsinbey qaldı. Burılıp qarap edi - altın jaqtavlı esiktiñ bosağası qızıl küreñ qanğa boyalıp keledi eken. Qan birte-birte üydiñ qabırğasına da jayıla bastadı. Mine, bunıñ qaq aldına jete berip kilt toqtadı.

Hanım qarsı aldındağı qan-josa qabırğadan jüregi aynığanday közin alıp qaşıp, esik jaqqa burıldı. Tabaldırıqtıñ qır közinde mañdayın jerge tiygize iyilip-bügilip tağzım etip jatqan qızmetşi äyeldi kördi. Jañağı qızıl qanğa malınğan qabırğa da, bosağa da ğayıp boptı. Bölme işi burınğı qalpı.

Qarsı aldına bayıptap endi qarap edi - tañğut sarayınıñ beybit kündergi ädetimen betine eşqanday örnek salınbağan qan küreñ şuğadan jer sızdıra malıntıp şapan kiygen uzıntura şal tur. Qazına ustavşı. Şapanınıñ etegindegi zermen kömkergen kez oyıqtan qayqı bas kök savır kebisi körinedi. Qos qolın kindik tusınan buvınğan jarqıldaq sarğış kisesine şirey tirepti. Qatpar-qatpar mañdaydıñ astınan sığalağan buqpantay közinde qalaqtay-qalaqtay qos közildirik jaltıraydı. Qalqan qulaqtardıñ deñgeyinen bastalğan kökşuvlan jün alqımdıqqa jete berip kidiripti de, eki jaq qanatı qayqıyıp-qayqıyıp joğarı köterilipti. Salbırañqı murtınıñ da qos qiyağı qağılmay, eki ezüvin qımtap aptı.

Hanım qarsı aldına kep qazdiya qalğan qazına ustavşı şalğa tañırqay qaradı. Şaldıñ qaymıjıq solğın erinderi qiymıldaytın tärizdi. Hanım tüsinbese de basın iyzedi. Qazına ustavşı tas alañ jaqtı meñzep iyegin köterdi. Hanım avlağa qarap edi - sol bayağısınşa añıljıp jatır. Hanım nazarın qaytadan şalğa tiktedi. Ol hanımnıñ tesireygen oysız-otsız janarına añıra qarap biraz turdı da, esiktiñ qır közindegi qızmetşi äyelge ımdadı. Äyel sol eki büktetilip tağzım etken qalpı basın kötermey ortağa ozdı. Malınğan uzın jeñniñ işinen döñgelek kümis tabaqşa köterip, tördegi tört tağannıñ üstine aparıp qoydı. Sosın qazına ustavşınıñ esik jaq qaptalına barıp tiktelip turdı.

Aylapat keñ bölmede şaldıñ ızıñday şıqqan salğırt davısınan basqa ün joq. Hanım uşıp jürgen aranıñ ızıñınday kömeski sözderge tüsine almadı. Telmirgen küyi tura berdi.

Şal sözin bitirdi de, hanımnıñ avzına qarap biraz añtarıldı. Ol eşteñe demegen soñ qızmetşi äyelge ımdadı. Äyel jeñin şubaltıp tört tağan jaqqa tağı ötti. Kümis tabaqşanıñ üstine tıq etkizip äldene qoydı. Sosın ornına barıp turdı. Gürbeljin kümis tabaqşağa közi tüsip edi, kişkene kögildir közi bar altın jüzikti kördi.

Şal qayta ızıñdadı. Tağı da hanımnıñ jüzine añtarılıp qaradı. Tağı da javap tosqanday säl müdirip turdı. Sosın tört tağannıñ qasına özi bardı. İyilip kümis jüzikti aldı. Bajbıyğan kögildir közin burıp äketti. Jüziktiñ kögildir közine salınğan bir şökim kök untaqtı körsetti. Hanım onıñ ne aytıp turğanın bul jolı da uqpadı.

Şal jüzikti tabaqşağa qoyıp, orınına kep turdı. Äyelge tağı da ımdadı. Äyel kibirtiktep hanım men şalğa javtañ-javtañ qaray berdi. Şal teris aynalıp ketti. Äyel hanımdı arbap turğanday, eki közin ayırmağan küyi, malınğan atlas şapanınıñ beldigin ağıttı. Ar jağınan maylap qoyğanday jıp-jıltır qızğılt täni jarq etti. Señ soqqan kisidey selqos turğan hanım selk ete qaldı. Jalañ tänine suvsıma şapan kiyip kelgen mınav uyatsız äyelden közin ayıra alar emes.

Äyel kenet sölekettev eñkeyip, oñ qolın şapanınıñ işine jügirtti de, tır jalañaş täniniñ qay jerinen tavıp alğanı belgisiz, sopaqşa sarğış birdeñe suvırdı. Bir qolımen şapanınıñ omıravın ustap, ekinşi qolımen älgi närseni kümis tabaqşağa aparıp qoydı. Sol-aq eken, manadan beri teris qarap turğan qıtay şalı jalt burılıp, bileginen ustay aldı. Äyel kilt toqtadı. Appaq borday betinde bir tamşı qan joq. Uyalğanın tisi kirip ketkenşe qattı jımqırıp alğan astıñğı erninen ğana bayqavğa boladı. Şal üstindegi qan küreñ şapanınıñ qaltasınan jañağı äyeldiñ qolındağıday birdeñe aldı. Odan jañğız-aq ayırması - öñi qızğıltım. Onsız da közi şarasınan şığıp ketken hanımdı odan sayın tañğalta tüskisi kelgendey, älgi sopaqşa närseni aşıp edi, işinen jup-juqa äldene jılt etti. Şal ekinşi qaltasınan bir qarıstay qamşı suvırıp, bir şetin äyelge ustattı. Sosın älgi jaltıldaqpen bir tartıp edi, qamşını qaq ortasınan orıp tüsti. Şal «körip tursız ğoy» degendey hanımnıñ jüzine bir qaradı da, älgi jaltıldağan qızğıltım qorapşasına salıp, kümis tabaqşağa tastadı. Äyeldiñ qorapşasın özine qaytıp berdi. Sosın tağı da avlanı meñzedi. Ekevi sahnağa şığıp öner körsetip bolğan közboyavşılarday üsti-üstine tağzım etip, esik jaqqa qaray jılıstay berdi.

Gürbeljin hanım bunıñ bäri öñi ekenin, tüsi ekenin bile almay añ-tañ. Birese jaña eki qızmetşi şığıp ketken esikke, birese tördegi tört tağannıñ üstindegi jumbaq jüzik pen qızğılt qorapşağa qaraydı.

Tüs qayttı - Şiydürge körinbeydi. Köleñke uzardı - Şiydürge körinbedi. Sol bayağı tozañ kömgen tas avla. Avlanıñ jan-jağındağı qiyrağan üyler kün keştetken sayın kisini jutıp qoyatınday arandarın aşa tüsedi.

Qorğasınday zil tınıştıq moyınına minip ap, mıñ san şeñgelimen süyek-süyeginiñ bärin mıtıp, untap, ügip jatqanday, sülderin süyretip tösegine zorğa jetti. Osınşa buraltıp tastağan şarşağandıq ekenin älde tañ atqalı när sızbağan aştıq ekenin özi de bilmeydi. Mınav ajarı qaşıp añıljığan düniyeniñ ortasında öziniñ de tek qulazıp qur qañqası ğana qalğanday. Jıl on eki ay jüregin sızdatqan qasiret te, töbe quyqasın şımırlatqan ürey de, kökireginiñ basın kömirdiñ şoğınday tızıldatqan ıza da - bäri de jım-jılas... joğalğan... öşken... qurığan... Oyranı şıqqan üyleren qaşıp şıqqan körtışqandarday bunıñ qor kökireginen endi qasiret pen ürey de bezip ketken.

Qos qızmetşileriniñ älgi ävreleri munı mınav ebil-sebil tirşilikten serpiltkisi kelgen ermekteri me, qasiret qavsatıp bara jatqan qavqarsız kevdesine jan oraltatın şiypa äkelgenderi me - ol arasın ayıruvğa da däl qazir aqılı jeter emes. Oylanuvğa ıjdahatı da äldeqaşan sarqılıp bitkendi.

«Şiydürge kelmedi ğoy...»

Kenet jaña ğana joğaltıp alğan üreyi qayta oraldı. Bir türli uyığanday bop saldırap bara jatqan ayaq-qolına qan jügirgendey, jan kirgendey. Töseginen umtılıp tura berip edi, üydiñ qaq ortasına qara märmär tuğırdıñ üstine ornatqan quljanıñ qos müyizin kördi. Derev janına jetip bardı. Şiydürgege küyevge şıqqanda äkesiniñ atıp äkelgen quljasınıñ müyizi. Irım qılıp buğan sıylağan-dı. Sodan beri tañğut üyiniñ kiyeli orını - qaq ortada, mınav märmär tuğırdıñ üstinde turğan. Şiydürge ekevi eki jağınan otırıp alıp, osı müyizge qarap bal aşadı. Anav şiyırşıq atıñqırağan ülkendevi - Şiydürgeniki, kişisin Gürbeljin iyemdengen. Köp bolsa eki-üş qar basqan jas quljanıñ jıp-jıltır müyizine qanşa tesilip qarasa da, burın közderine tüspegen eşqanday özgeris taba almaytın. Sonda mınav bastarındağı bal dävren mäñgi baqiy tura beretindey körinip, jandarı jay tabatın. Tek bıltır ğana osı bölmeniñ tabaldırığınan attamay jatıp, Şiydürge añtarıla qarap turıp qaldı. «Nege tañdandıñ, ne bop qalıptı?» - degen hanımğa hanzada: «Mına müyiz qanday tegis jarqırap tur! Netken tamaşa!» - degen. Hanım küyeviniñ qasına barıp qarasa, quljanıñ müyizi şınında da ğajap eken! Är buvnağına kümis saqiyna kiygizip qoyğanday jaltırap, közdiñ javın aldı. Süytse, qızmetşiler aldında ğana müyizdi jıltıratıp maylap ketken eken. Onıñ üstine, bölmeni şañqay tüstiñ mol jarığı kernep alğan äsem kez edi. Erteñine qaytıs bolğan käri padişanıñ ornına jas hanzada taqqa otırdı.

Sodan beri Şiydürge ekevi müyizge talay sağattar boyı qanşa şuqşiyıp qarasa da, eşqanday özgeris taba almağan. Tipti mınav ayaq astınan tap bolğan alasapıran tusında da müyiz eş nışan bayqatpağan. İrgeni qiyratıp, esikti tömpeştep turğan ozbır jav bularğa eşteñe etpeytindey, kiyeli müyiz jıltırap tura berer-di.

Mine, aydan astı. Küni boyı oq pen ottıñ ortasında jürip qaljırağan Şiydürge keşqurım bunıñ bölmesine keledi. Äveli ekevi müyizdiñ janına barıp bal aşadı. Telmire-telmire közderi talğan soñ, bir-birine qarap uzaq otırıp qaladı. Bul küyeviniñ küni-tüni bası qatıp, uyqısı qaşıp, tağam atavlıdan täbeti qaytıp, äbden diñkelep, şilmiyip jüdegen sup-sur jüzin körgende, işi-bavırı jiydip jüre beretin. Üylengenderine jıl jarımnan assa da, oğan tap osınşa eljirep körmegen-di. Surqı qaşıp, siyqı ketken osı bir qoraş erkekke nege meyirlene qalğanına özi de tüsinbeydi. Älde keyingi kezde şaruva bastı bop, jar tösegine juvıyı da almay jürgeninen be eken. Ras, key tünderi bul är sıbdırdı añdıp, esikten küyevi kirip kele jatqanday bolıp elegizip şığadı. Ondayda: «Qap, bälem, tañ atsın! Qanşa uyat bolsa da, padişağa añsarımdı aytarmın», - dep, özin-özi qayrap baqsa da, erteñine jayrap jatqan qamaldı, qırılıp jatqan jurttı, beti oñğarılmay qoyğan şayqastı, künnen-künge suv sorğan jar qabaqtay müjilip bara jatqan küyevin köredi de, älgindeydi aytuvğa däti barmay, dımı işinde bolıp jüre beredi. Biraq onıñ soñğı

aylardağı Şiydürgege degen ıqılası tän dertine keliñkiremeydi. Sonav erli-zayıptı dävrenniñ alğaşqı aylarındağı ot jalın quştarlıqtan tap osınşa tebirenterlik meyirim bayqay qoymağan tärizdi edi.

Gürbeljin hanım nekesi qiyılmay turıp, Şiydürgeniñ bet-jüzin körgen emes. Qay qız jaña boy jetip kele jatqanda qiyalında özi körip jürgen jigitterdiñ eşbirine uqsamaytın, olardıñ bärinen körikti, bärinen aqıldı, bärinen meyirimdi perişte jigittiñ quşağında jürmeydi deysiñ. Hanımnıñ da qapelimde nekeli jarı - jas hanzadanı qiyalındağı añsarına uqsata almay, qomsınıp qalğan kezi bolğan-dı. Aq nekeniñ töseginde de bayağı qız küngi tüsterin körip jürdi. Ol ılğiy tüsinde ertegilerdegidey bir perizada jigitke ğaşıq bolıp, elden-jerden bezip, aydalağa barıp, quzdan uşıp ölgeli jatqanda oyanıp ketedi. Sonda däyim qasındağı serigi özi äli bul düniyeden köre qoymağan beytanıs birev boluvşı edi. Onday tüs körgen künniñ ertesine özinen özi quvıstanıp, küyeviniñ betine qaray almaytın.

Osı juvıqta da tüs kördi. Tağı da bayağı quzdıñ bası. Soñdarında - quvğınşı. Aldarında - zımıran. Bul qasındağı serigine qaraydı. Söytse – Şiydürge eken. Ajal aldında oğan degen kölkösir süyispenşiligin bildirgisi kelip, küyeviniñ salalı sav-saqtarın quşırlana qısadı. Gürbeljin küyevine degen ayrıqşa ıqlasın sol tüsinen keyin anıq añğarğanday boldı.

Aylapat sarayda qaraptan-qarap otırıp jalğızsıraydı. Ondayda oylamağan jerden mınav kesapatqa tap bop, nağız jar qızıqtaytın vaqıtınıñ bosqa ötip bara jatqanına küyinedi. Ara-tura ajdahaday abaja saraydıñ qulaqkesti tınıştığınan sergitip, qansoqta soğıstıñ tılsım üreyinen bir sätke bolsa da alañ qılatın säbiy süymedim-av dep vayımdaydı. Töñireginen meyirin töger, nazarın böler jan taba almay qiynaladı. Alañ keñilin birdeñege avdarğısı kelip baq kezedi, nöker ertip qala aralaydı, jer astı joldarmen qorğanğa köteriledi. Onda qapalı köñili burınğıdan da qamırığıp, mınaday qızıl qırğın tusında qursaq köterip, jas säbiydiñ obalına qalmağanına tävba aytıp oraladı. Baqsa, mınav jav qorşağan alaqanday älemde Şiydürgeden jaqın, Şiydürgeden qımbat eşkimi joq eken. Sonı oylağanda, özi burın bastan keşirip körmegen, atımen beytanıs bir jaña jumbaq sezimge bölenedi. Erkekke degen sülde qurttar aşqaraqtıqtan ada, biraq jüye-jüyesiniñ bärin balbıratıp bara jatqan sol bir özgeşe meyirimin küyevi änşeyin etsiñisti nekeli jardıñ üyrenşikti peyiline jorıp jüre me dep qorqadı. Keşqurım onıñ samayın erte qırav şalğan asqaq basın kökiregine qısıp, aymalağısı keledi de, umsına bergen qolın ayaq astınan birev qağıp jibergendey, uyat jeñip, tez keri tartıp ala qoyadı.

Şiydürge de keş sayın ün-tünsiz otıradı da, öz bölmesine ketip qaladı. Avıq-avıq birdeñe aytatınday bir oqtalıp qoyadı da, ündemeydi. Hanım küyeviniñ kömeyinde turğan sözdiñ ne

ekenin är saqqa bir jügirtip, äbden dal boladı. Bul ne aytsa da äzir. Biraq Şiydürge diñkesin ündemey qurtadı. Hanım onıñ telmirgen janarınan quştarlıqtan göri ayavşılıqtıñ, qıymastıqtıñ sesin köp köredi. Äsirese keyingi üş keşte padişa qasına kelip äri-beri ünsiz otırıp, bir vaqıttarda barıp bunıñ jüzine älgindey är qiylı sezim arbasqan jumbaq közqaraspen bir qaraydı da, kürsinip qoyıp şığıp ketedi. Keşe keşke äldenege belin bekem buvğanday bolıp keldi. Biraq bul jolı da avızın aşpadı. Burınğıday telmirip qaramay, qaşa beredi. Tek keterde ğana:

- Erteñ sağan qazına ustavşı keler, - degen.

Onı nege aytqanın suravğa da murşa bermedi, şığıp ketti. Gürbeljin hanım tün boyı avnaqşıp şıqtı. Padişanıñ bölmesine özi kirip barğısı kep te ketedi. «Erteñ barmız ba, joqpız ba? Bälkim, bul aqırğı tünimiz şığar» degen suvıq oy kirpiginiñ arasına tirev bop turıp aldı. Kökiregine lıq tolıp, jüregin sığımday tüsken sol düleyden qalay qutıların bilmeydi. Küyeviniñ omıravına basın tığıp emin-erkin jılap alğısı keledi. Jıl boyğı tas tüyin hal äbden qajıttı. Eñ bolmasa osı bir tün jüyke-jüykeni erkine jiberip, kökiregin şer-şemennen bir bosatıp aluvdı añsadı. Äldeneşe ret töseginen atıp turıp, äldeneşe ret esik aldınan qaytıp keldi.

Sol bir tula boyın qıl arqanmen şandıp tastağanday siresken küyden äli ayığa almay otır. Sol bir qıl şılbır oyın matap, qiyalın tusap tastaptı. Tañ atqalı jan-jağında bolıp jatqan närseniñ eşqaysısına tügel tüsine almay-aq qoydı. Adasqan köñili eşteñege turaqtamaydı, nazarı eşteñege toqtamaydı. Tögilmegen aşçı jas tamır-tımırın buvıp ap, töñiregin tuman qımtap otırğan janarı tağı da quljanıñ müyizine tüsti. Tağı da eş özgeris taba almadı. Tağı da nazarın avdarıp äkete bermek edi, kenet qos müyizdiñ arasındağı şıtınay jarılğan sızattı közi şalıp qaldı. Sol köz aldın kölkeştep turğan qağanaq bulıñğırdı qaq ayırğanday. Öz közine özi senbey, tağı qaradı. Mınav qaq süyektegi ay sızattı burın neğıp bayqamağan?

Hanım közi jelimdelip qalğanday, qaq süyekke qadalıp ayrılar emes. Künde közine tüspegen mına sızat neniñ nışanı?

Hanım qos köringendey, köz aldında turıp alğan älgi sızatqa äli senbey otır. Mınanday ayım-qayım künderde onı qaytıp jaqsılıqqa jorımaq?!. Ap-anıq nışannıñ op-oñay joruvı, qapelimde, oyına tüspedi. Ol tuvralı oylanğısı da kelmedi. Bar zeyini «Apırav, burın neğıp bayqamağanbız?» degen savaldıñ töñireginen şır aynalıp şıqpay qoydı. Öz şılbırına özi oralğan jılqıday bir suraqqa turıp alğan suğanaq oy bir vaqıtta javaptıñ da suvırtpağın tavıp, şetinen şım-şımdap suvıra bastadı. Burın ekevi müyizge qanşa qarağanmen, ortasındağı qaq süyekke közderi tüspeytin. Ärqaysısı özine enşi müyizdi tinte qarap şığatın da, sonımen tınatın. Qarağayday-qarağayday qos müyizdi jalğastırıp turğan qaq süyekte jumıstarı bolmaytın.

Zulmattıñ nışanında älgi surqiya sızat qaltarıs qala beretin. Endi bügin bul özine enşili de, Şiydürgege enşili de müyizdi qosa şolıp şığıp edi, tasadan tap bergen böridey şavjayına oratıla ketti. Qos müyizdi qaq ortalarınan qaq ayırıp tüsetindey qaterli sızat. Keşegi darqan zamandı qaqıratqalı turğan qiylı künniñ nışanı. İnge tütin salğanday irge bağıp otırğan jımısqı jav bügin-erteñ ordanıñ oyranın şığaradı. Taq minip, täj kiygen bul ekevin darğa asadı. Sonda mınav düniye qaqırap, qañırap qarañ qalmağanda ne boladı! Bunday boların kim körip, kim bilipti? Mınav sumpayı sızattı da bastarına kün tuvğan üregey şaqqa deyin körip pe edi, bilip pe edi?! Tipti äkesi de bilmepti. Bilse, ırım qıp bularğa sıylar ma edi! Oyda joqta tap bolğan oyran opattay o da oyda joqta közge tüsti. Onı kün sayın bir üñilip ketetin Şiydürge de körgen joq. Körse, buğan aytar edi ğoy. Älde... Soñğı künderi kömeyine irkip jürgeni... Osı bolmasın!.. Sonda ol bunı nege jorığan! Nege joruvşı edi... Joq, munıñ artı quruvlı dar ekenin bıltır jav kep qorşap alğanda-aq bilgen. Jendetti qaymıqpay kütip aluvğa beldi bekem buvıp, tas-tüyin bop otırğandarına jıldan astı emes pe! Şiydürge qutqarmasqa qalğan ajalğa bola tap munşa küyzelmeydi! Onda on-san oqtalıp ayta almay jürgeni ne boldı! Ol buğan ılğiy qıymağanday qiynala qaraydı. Janarında äldeqanday bazına, naz turğanday. Erteñ özimen birge öletin kisige ol ne naz, ne bazına? Apırav, sonda ne...

Umıtıp baradı eken. Esine endi tüsti. Orınınan turıp, tördegi tört tağan orındıqqa bardı. Kümis tabaqşanıñ üstindegi jüzikti qolına alıp kördi. Tırnaqtay kök tastıñ astındağı kök untaq uv eken. Jılmağay müyiz qorapşanıñ işindegi almas ustara bop şıqtı. Manağı eki qızmetşiniñ kelisine endi tüsingendey. Şiydürgeniñ pälen künnen beri ayta almay jürgenin endi uqqanday. Munısı nesi? Özin özi öltirüvdiñ keregi qanşa? Erteñ jendet özi-aq jayğamay ma? Älde azapqa töze almas dep qorıqqanı ma? Jıl on eki ay mına tamuqqa şıdağanda, aybaltanıñ astındağı qas-qağım sätke nege şıdamasın! Endi javdan da, ölimnen de qorqatın eşteñe qalğan joq. Tügel juvsap qalğan elinen, küyevinen janı artıq pa! Darğa assa - quday qosqan qosağımen birge asıladı, basın kesse - jendettiñ aldına birge baradı. Aqtıq demderi bitkenşe jarıq düniyeni birge köredi. Aralarına adam tügili ajal tüspeydi. Älde... Javdıñ basqa bir oylağanı bar şığar. Älgi sızat duşpannıñ sonday niyetine körinbesin! Birevi basınan oq tiygen jaralı quljanıñ sıñar müyizindey soqiytıp jalğız qaldırıp jürmesin! Bäse, mana bulardıñ ekevin nege birge äketpedi?

- Apırav, Şiydürge nege aynaldı!?

Duşpannıñ zımiyan niyetine endi közi jetti. Terezeniñ aldına bardı. Qara at mingen qalıñ nöker burınğısınşa samsap tur. Kenet olar ığısıp äldekimderge jol berdi. Ketik qaqpadan qayqı qılış ustağan bir top adam körindi. Hanım olardı ordağa jetkenşe qarap turdı. Aralarında Şiydürge joq. Gürbeljin jalma-jan tört tağannıñ üstindegi kümis tabaqşağa tura umtıldı.

VII

Qara özenniñ jağasın qiyquvğa toltırğan ulan-asır toy bir aptağa sozıldı. Osınşa opır-topırdıñ nege bolıp jatqanınan atımen beyhabar arsız kün qarañ qalğan şahardıñ qaq tebesine şığıp ap, jımıñ-jımıñ etedi.

Külge aynalğan kesekterdiñ arasına qumırsqa iylev salıptı: iyu-qiyu tömpekterdiñ töbesinde tirşiliktiñ jemin tasıp, ärli-berli sabılıp jür. Keşegi qan-qasap bolğan qabırğalardıñ astınan in qazıp alğan sarşunaqtar kün nurına arqasın tösep, qiyt-qiyt ändetip qoyadı.

Düniyede ne bolıp, ne qoyıp jatqanınan beytarap vaqıt jolınan qalmaptı. Qızıl qannıñ ornına jelkildep kök masatı şöp ösipti.

Tañğut astanasınan qalğan tigerge tuyaq azğana tutqınnıñ büginde işip-jep, mäz-meyram bolıp jatqan basqınşılardıñ davrıqpası men ızı-qiyqı, ıñ-jıñına äbden qulaqtarı üyrengen; jasıl töbelerdiñ böksesin tesip jüzdegen jer oşaqtar qazıp, buvın burqıratıp as tüsirip, qımız sapırıp, şarap jutıp, şat-şadıman bop jatqan şapqınşılarmen şaruvası joq. Sonav şır aynala qorşap munartıp turğan kögildir tavlarğa, keşe tañğut qoyşıları mal örgizip şığatın qoñır qoynavlar men sılq-sılq ağıp jatqan Qara özenniñ möp-möldir suvına közderi botalap köp qaray beredi.

Bügin aptanıñ aqırğı küni. Şıñğıs han qıran-japqan toy jasağanda äveli töbe şaştarı tik turıp, işteri jiydip, buvındarın diril jaylap, şetterinen şamırığıp jürgen edi, ırduv-dırduv künnen-künge ulasa bergen soñ, sol bir daraqı opır-topırğa da etteri ölip, selt etpeytin bolıp alğan-dı. Bügin Şıñğıs han şatırınıñ qasındağı şarşı topta mäjilis köbeyip ketkenin bayqap, beyşara jürek äldeneden şam alıp, üsti-üstine sızday beredi. Besin ava alpıs tutqındı kisenderin şıldıratıp, sarı ala şatır turğan qaq ortadağı döñbek töbege qaray alıp jürdi.

Şıñğıs han dastarqanınıñ sän-saltanatı äli taramaptı. Sartavlı men Kavkazdıñ, Ündi menen Qıtaydıñ ne zergerleriniñ qolınan şıqqan altın, kümis jiyhazdar avzı-murnınan şığa tolıptı. Şıñğıs han da kündegi külgin susınan ayrılıp, qızara börtip otır. Alpıs tutqındı buzav tis jeti örme qamşımen jelkelerinen bir-bir tartıp, amalsız jer tizerletip, anaday jerge iyirip qoyğan soñ, kisenin şıldıratıp Şiydürge äkelindi. Ämirşilerin körgende alpıs tutqınnıñ közderinen ağıl-tegil jas şubıra bastadı.

Şıñğıs han Şiydürgege til qattı:

- Sen keşe jer betinde, äytevir, jañğız tañğut tiri qalsa, meniñ kegimdi joqtaydı dediñ be osı?

- İyä, aytqanım aytqan.

- Endeşe, seniñ tañğutıñnan tiri qalğan osı alpıs jäne öziñ. Qalğan erkek kindiktiñ bärin laqşa bavızdadım. Äyelderdi surıptap jürip, tek suluvların ğana aman alıp qaldım. Olar budan bılay Mañğuldan bala süyedi. Al mınav alpıs qazir seniñ köziñşe jahannamğa jöneltiledi.

Şıñğıs hannıñ mına sözin estigende anaday jerde bölek iyirip qoyğan tutqın tañğut äyelderi jendet semseri ärqaysısınıñ işin jarıp, böriniñ böltirigin tiriley salıp jibergendey, oqıs ışqınısıp qaldı. Arasında mırs-mırs jılap turğandarı da barşılıq.

Şiydürge kök jelkeden bir-bir aybalta töngen qandastarına aqırğı ret bir qarap qalğısı kelip, közin avdara berip edi, alpıs bas jel uşırğan qañbaqtay jarısa domalap ketti. Qapelimde qalt turıp qalğan qur kevdeler sälden keyin etpetinen gürs-gürs quladı.

Jav aldında belin bergisi kelmey qanşa sızdasa da, mınanı körgende et-jüregi ezilip, şıday almadı; közinen jastıñ qalay ırşıp ketkenin özi de bayqamay qaldı.

Şıñğıs han davısı qayta şıqtı:

- Müvhüvliy muvshüvliy ugay balğan!

Ämirşiniñ davısı şeke şımırlatarday şañq-şañq etti:

Budan bılay däl osı kündi, däl osı sağattı esten şığarmas üşin, aldarıña as kelgen sayın «Müvhüvliy muvshüvliy ugay» dep ayqaylaytın bolasıñdar.

Sol-aq eken, bükil alqap:

Müvhüvliy muvshüvliy ugay! - dep şañq ete qaldı.

Şıñğıs han tağı da Şiydürgege burıldı:

- Endi jer betinde tañğuttan öziñnen basqa erkek kindik qalğan joq. Seniñde basıñdı qazir alamız. Sosın mınav jarıq düniyege bir de bir tañğut tuvmaqşı emes. Qarını qampiyğan äyeldiñ bärin jarıp tastadıq. Sonda seniñ kegiñdi kim kekteydi? - dep suradı.

Tutqın äyelder şoğırınan oqşav bir şette segiz jigit kötergen jibek şatır işindegi Gürbeljin hanım erinin tistep sazarğan da qalğan. Qarsı aldına tutılğan jibek şilterden bärin körip, bärin estip otır.

Şiydürge boyın jiyıp ala qoydı. Şiyırşıq atqan ızalı davıspen:

Ey, Şıñğıs han, mıñ asqanğa bir tosqan. Sağan da zaval bar şığar! - dep şaqırlağan qos azuvın küşpen tejep, mañdayına şapşıp şıqqan aşçı terdi moyının qattı bir julqıp silkip tastadı.

Şıñğıs han oğan läm-mim javap bergen joq. Qos jendetke ım qaqtı. Eki temir kök jelkeden şaqır-şuqır şaynasa qaldı. Şiydürgeniñ bası altın täjdıñ astınan Şıñğıs hannıñ aldına domalap tüsti.

- Müvhüvliy muvshüvliy ugay! - dep kürkiredi bükil alqap.

Hanım köyleginiñ jeñin şap berip asap aldı. Öñ-söl joq sup-sur jüzin uvday aşçı köz jası tilgilep jatır.

Şiydürgeniñ kevdesi domalap bara jatqan täjdı şap berip ustay alğısı kelgendey etpetinen gürs etip qulap tüsti.

Şıñğıs han atıp turıp tañğut täjınan attap ötip, hanım otırğan sarı jibek şatırğa qaray bettedi. Gürbeljin öndirşegi sorayğan sığıraq köz şalğa da, onıñ qapsağay denesine de, bir ayağın uyıp qalğanday süyrete basqanına da tañırqağanday añırıp otıra berdi. Oñ qolınıñ suq savsağındağı jüziktiñ kökşil közinen küldey kök untaq tösegine tögilip jattı.

...Qara özenniñ qağanağı qarq, sağanağı sarq. Añğar boyı sıldır-sıldır, sıñğır-sıñğır.

Şıñğıs han Kasar mergen bastağan tört-bes kütüvşi erkekti alıp, andap-andap turğan quz jartastardıñ arasımen añğar boyına tüsti. Endi sarı şatır mañına közin satuvşılardıñ köp bolatının bilip, ädeyi jurt közinen jasırınıp, soñında ketti. Andağan tis-tis quz jartastardıñ arasınan aspandağı kün bolmasa, basqa eşkim bulardı köre almaydı.

Mınanday jarqırağan künde Gürbeljinniñ qarday appaq tänine qapısız qanığıp almaq. Suv boyına jasıl şalğın üstine ıqşam jol şatır tigildi. Kütüvşiler Gürbeljin aruvdı şatırdıñ tasasına şeşindire bastadı. Şıñğıs hannıñ manağı ösiyetin orındap, suluvdıñ tula boyın tügel tintip şıqpaqşı. Asıl qamqa sıpırılıp tüskende, ar jağınan ayday nurlı appaq müsin jarq etti. Jeti erkek avızdarın aşıp añırdı da qaldı. Tipti suluvdıñ suvsıp tüsken köyleginiñ astınan pır etip kögerşin uşqanın da körmedi. Jalma-jan Gürbeljin aruvdın qolına jarmasıp, şatırdıñ işine jeteley jöneldi.

Şıñğıs han tañğut hanşasımen şatır işinde ekevden-ekev oñaşa qalğanda barıp esin jiydı. Sosın tısqa qulaq türdi. Väde boyınşa, kütüvşiler ämirşileri äbden toyattap bolğanşa, añğar sırtına şığıp, qapiyada birev-mirev üsterinen tüspevine qam jasavı kerek edi. Şaması, äldeqaşan añğar sırtına şığıp ketse kerek, mañayda sıldır-sıldır suv üninen basqa dıbıs estilmedi.

Öne boyında lıpa joq, qaqpanğa tüsken eliktey öz-özinen ürkip turğan aruvğa qaray töne tüsti. Suluvdıñ tula boyında qaruv jasırarday qaltarıs atımen joq. Şıñğıs han alma moyın aruvdı suğanaq közderimen tağı bir tintip ötti. Kütüvşiler qoldağı bilezik, jüzik, qulaqtağı sırğa, şaştağı şolpı - bärin sıpırıp alıptı. Tamağınan kün jutıp qoyğanday erekşe bir nur şaşırap turatın älsiz

appaq moyın qus-mamıq tösekke şalqalap qulay berdi. Ulı ämirşiniñ közi qaravıtıp, ülbiregen erinder men javtañ-javtañ qarağanda jalınşa şarpığan eki närkes közden basqa eşteñeni körgen joq. Sälden keyin eki tizesin şoq qarıp alğanday boldı; ol uyattan, ızadan, namıstan ot bolıp örtenip jatqan Gürbeljin hanımnıñ ulpa taqımı edi. Qumarlıqtıñ düley jeligine birjolata berilip, quddı bir jağağa şığıp qalğan balıqtay tınısı tarılıp, tanavın jas tänniñ, asav qannıñ, elden erek suluvlıqtıñ hoş iyisteri qosıla añqığan qos anardıñ ortasına endi apara bergende, ulı ämirşi oqıs ışqınıp, sılq etip suluv üstinen avıp tüsti.

Gürbeljin hanım tösektiñ ayaq jağına tüsip qalğan jeleñ köylegin qolına ile-mile sırtqa sıp berdi.

Ulı ämirşi eki sanın juvıp bara jatqan qızıl-josa qanğa şoşına qarap otırıp qaldı. Kütüvşilerin davıstap şaqıruvğa mınav qalpınan uyaldı. Azuv tisin sındırıp jiberetindey şaqır-şuqır tistenip, etpetinen gürs quladı.

VIII

Ulı ämirşi taban astında avırıp qaldı. Sol küni tünde ulı ämirşiniñ Kasar mergennen basqa kütüvşileriniñ bäriniñ de bası qırqıldı. Ämirşini emdegeli barğan emşi, balgerler de sarı ala şatırdan tiri şıqpadı! Mañğul qolı adıra qalğan tañğut astanasınan birjola üdere köşti. Ulı ämirşi köş jönekey köñilin suray barğan eşbir jandı qabıldamadı. Tis jarıp eşkimge eşteñe demedi. Eki közi jumıq, äldebir oylarğa batıp jatıp aldı.

Köş üşinşi aydıñ biri küni Çjam-Hak özeniniñ keñ qoynavına kelip quladı. Sonda jasıl şalğın men ayna jaltır özendi körip, Şıñğıs han avırğalı jurtqa estirtip alğaş ret til qattı:

- Mınav bir käri buğı mal bolatın, käri kisi demalatın jaysañ jer eken, - dedi.

Sol alqapqa köş kidirdi. Däl özen jağasındağı jasıl şalğınnıñ qaq ortasına eki üy jalğastıra tigiletin han ordası qondı. Şıñğıs han orda tigilgen soñ, irgeniñ aldına tösek saldırıp jattı. Jaz küni jayma-şuvaq. Şalğın işinde şegirtke üni, qus üni. Orda töbesinen top-top tizilip, tüz qustarı suvğa uşıp ötedi. Köştiñ tüyeleri, taqımnan bosağan jılqılar kök balavsanı kürt-kürt oradı.

Şıñğıs özi burın-soñdı nazar avdarıp körmegen osı bir beybit tirşilik körinisin biraz qızıqtap jattı da, besin ava, anada Gürbeljindi alıp Qara özenniñ basına barğan kezde qasında bolğan Kasar mergendi şaqırdı. Oğan Gürbeljinniñ jeleñ köylegin alğızdı. Ötken oqiyğadan keyin añğar boyın tügel şarlatqanda, bir qus tumsıq jartastıñ uşar basında qalğan osı köylekten

basqa Gürbeljinnen eşqanday iz-tüz tabılmadı. Sosın qaytıp, jurt avzında dabırıq bolıp kete me dep, izdev salmadı. Birte-birte ädemi jas deneniñ äsem iyisinen ayrılıp bara jatqan bir uvıs şüberekti bavırına qısıp äri-beri jattı da, Kasar mergenge til qattı. Mınav köylek bölek bir üy tigilip, sonda saqtalmaq. Ol ulı ämirşiniñ Kişi Ordası sanalmaq. Jıl sayın däl osı küni, däl osı arada taylığa jasalmaq, onda qurbandıqqa kisi şalınbaq. Alda-jalda ulı ämirşi köz jumıp ketse, onıñ süyegin juvıp, kiyindiretin kisilerdiñ üstine eşkim jiberilmevge tiyisti. Olar ulı ämirşiniñ süyegin tabıtqa salıp, tabıttıñ avzına kilt salınğan soñ, muragerleriniñ biri kep, ulı ämirşiniñ jalañaş tänin körgenderdiñ bäriniñ de basın almaqşı.

Kasar mergen ulı ämirşiniñ amanatın aytuv üşin muragerlermen tildesti. Keşke ımırt üyirile ulı ämirşi jatqan oñaşa ordağa qaytıp oraldı.

Şıñğıs han äşekeyli qıtayı kesege äldebir suvsın quyıp, Kasar mergenge usındı: Tügel jutıp salmay, ortalap işip, qalğanın özime qaytar dedi. Kasar mergen bunısına ayran-asır bolsa da, ulı ämirşiniñ buyrığın orındamavğa däti barmadı. Ol qıtayı kesedegi jumbaq suvsındı ortalap işip, keseni mamıq tösektiñ üstindegi arsa-arsa bir uvıs şalğa - ulı ämirşisine qaytıp berdi. Qıtayı keseniñ qolınan şığuvı muñ eken, tösektiñ ayağına qulap tüsti. Ol öziniñ küni keşe arqar quvıp, tav men tasta qañğıp jürgen jaman añşınıñ sarqıtın jartı älemdi qası men qabağına qaratqan ulı ämirşi qalay qağıp salğanın körip, tañğalıp, erinin bir sılp etkizüvge ğana murşası keldi.

Bul Kasar mergenniñ ulı ämirşisine eñ soñğı tañğaluvı edi.

Şıñırav

I

Eñsep ol küni bul zımıranğa endi qaytıp tüspeytinin bilgen joq. Şay işip şıqtı da, ıstıq qayta qudıqtıñ basına keldi. Serikteri şaylanıp bolğanşa aynalada şaşırap jatqan şegen tastardı kördi. Ernek şıñ bul aradan üş qonıp, törtinşi tünemelikke äzer jetetin jerde. Odan beride tas balası tabılmaydı. Jılmıyğan qara sur jazıq.

Baysal bay jaylavğa köşkende qiyalama at joldan şığadı. Ernek asqan soñ, eki tünemelikte suvat bar da, üşinşi tünemelik qulamanıñ qula tüzi, maldı da, köşti de äbden boldırtıp tastaydı. Nağız qoñır buyra keñ öris suvat joqtıqtan qısırap jatır. Ötken jazda qırqım öte Baysal bay Eñsepke qudıq qazıp ber dep qolqa salğan-dı.

Ol şıñıravdı däl osı aradan, ala qırdıñ üstinde oqşav qılavıtqan tastaq jülgeniñ teristiginen qazatın boldı. Bir-eki aqsaqal tastaq jıranıñ qubıla bet quyrığın qolay körip edi, oğan Eñsep özi ıñğay bergen joq. Sonşa qıñır tartuvında bir män bar. Biraq onı äzir jan balasına tisinen şığarmaqşı emes. Şet jağasın erteñ Baysal bayğa şıñırav bitken toy üstinde aytpaq.

Şegen tastardıñ birsıpırası tüsipti. Ärqaysısı alıp toqaş siyaqtı; qalıñdığı qarıs jarım da, biyiktigi kez jarım. Bunday tastı sonav üş kündik jerdegi qulama ernekten tasıp äkelüvdiñ özi küş. Ol üşin beldi-beldi nardı käteptep, avıttap qomdaydı da, eki jağına bir-bir şegen tas sıyıp ketetin eki ülken kebeje teñdeydi. Oğan nardıñ narı ğana şıdaydı, anada zavza ayında, jabağı jündi ernektiñ astında qırıqqan Baysal bay Jem boyına köşip ketken-di. Jol jönekey bunıñ qosınıñ qasına bir kün qondı. Sonda Eñsep Baysal baydıñ kele-kele tüyelerin aralap jürip, tas tasıtuvğa osı şıdaydı-av degen on bes nardı özi tañdap alıp qalıp edi. Qazir sonı jeti-jetiden kezek attandırıp tur.

Jılmıyğan üstirt aynala aq şıñ ernekke tirelip tavsıladı. Sol ernektiñ bir uşpa añğarında bunıñ inisi Teñsel tas kesip jatır. Tavdan aramen kesilip alınğan sandıq tastar ernektiñ üstine şığarıladı. Keskenge jumsaq bolğanımen, jel men suvğa berik sar kemik tastıñ ortasın oyıp, şır aynala qırnap, toqaştan avdarıp alğısız tığırıq keyipke keltiredi. Ernekten alıstağan sayın jerdiñ topırağı qalıñdap, astındağı köl-kösir tavdıñ kök tas qabatı tereñdey tüsedi. Osı jolı bul kök tasqa on kisi boyı jer qazıp zorğa jetti. Munşa jerdi şegendev üşin qıruvar tas kerek. Segiz nardı endi bir märtebe jiberip alsa, jetip qalar türi bar.

Eñsep tastardı körip şıqqan soñ, qudıqtıñ tübinen alınğan kök qiyırşıqtıñ üstine quyrığın basıp jürelep otırdı. Moynına kümis şınjırlap tağıp qoyğan aq müyiz şaqşasın alıp, bas barmağınıñ basına nasıbay üydi. Sosın eki tanavına kezek-kezek tosıp edi, aşçı kök buyra keñsirigin duvıldatıp, tañq-tañq tüşkirip jiberdi. Küşti nasıbaydan közine ırşıp şıqqan jastı jalañaş bilegimen süykep tastadı da, astındağı kök qiyırşaqtıñ bir uvısın kösip alıp, alaqanına jazıp qaradı. Qudıq tübinen budan bir şay işim burın şıqqan kök qiyırşaq tas mınanday şıjıp turğan talma tüste tügel kevip ülgermepti, äli dımqıl. Suv ya bügin, ya erteñ tüske deyin şığıp qalar türi bar. Jalañaş iyığın kün şağıp baradı. Qudıqtan eki attam jerdegi kiyiz üyden guv-guv dıbıs şığadı. Jigitterdiñ şamalıda şaylanıp şığa qoyatın türleri körinbeydi. «Av, bolsañdarşı», - dep ayqaylap qoydı.

Şay işip buvsanıp şıqqan jigitter qasına kep nasıbay atıstı. Soñıra salqın tüse, el qıstavğa qaytıp kele jatqanda, Baysal bay qudıq bayğazı toyın qay jerde ötkizetinin aytıp talastı. Ataqtı baydıñ toyında jüldege tüsetin jüyrikter men paluvandardı sanastı. Baysal baydıñ bäygege ne

tigetinine sırttay ton pişti. Üstirttiñ üstindegi eñ tereñ, eñ örisi mol şıñırav osı bolmaq. Şığır tartqanda qara atan qazirdiñ özinde eki jüz qadamnan asıp qaytıp jür. Keşeden beri qudıqtan şıqqan topıraqtıñ qiyırşığı azayıp, jentek-jentek saz uşırasa bastadı. Suvınıñ tuşçı boluvı da ğajap emes. Endi Eñsep sol tuvırlıq sazdı tügel oyıp bitkende, ar jağınan balday tätti tuşçı suv tesip şıqsa, Baysal bay hanğa sälem berer me. Aman bolsa, bükil ala qırdıñ üstindegi jalpaq el bul şıñıravğa közin süzip ötedi. Baysal bay dävletin osı jolı tökpegende, qayda tögedi. Aydını asqan jerde ayamay siltep qalatın şığar!

Eñsep jigitterdiñ kev-kev äñgimesine aralasqan joq. Balağın türip, tizesiniñ üstine şığırşıqtap tüyip aldı. Sosın qudıqşılarğa tigilgen eki üyge qaradı. Qırdağı käsipqordıñ qanşa mal tapsa da üzigi bozarmaytın qurım şatpası. Azın-avlaq tuyaq pen bala-şağa suvdıñ basında. Olardı körmegenine de biraz bolıp baradı. Bir jıldan beri osı bir qızıl tömpektiñ mañınan şıqpadı. Tek sonav suvıq köktemde, mal töldep jatqanda, azğantay şaruvasınıñ küyin öz közimen bir körip şıqqalı qatın-balasına barıp qaytqan.

Mınav eki üyde öñşeñ erkek. As pisirip beretin, üyge iye bolatın eki bala jigit bular qudıq qazıp jatqanda avız suvğa ketedi. Qazir kün ava eki atandı qomdap, meteylerdi teñdep, tañdaylarına qoydıñ kökşe qurtın basıp, kün ötip ketpesin dep, bastarına şekpen bürkenip jolğa şığadı da, erteñ kün ısıy qaytıp oraladı. Osınday köşi-qondı küyki tirlikte jüretin qudıqşı avılda ne sän, ne saltanat bolsın.

Ala qırdan suv izdep, qudıq qazuvdı ata käsip qılıp alatın Qaraş ävleti besikten beli şıqpay jatıp estiytini mazaq: «Qaraş, tikkeni kürke, asqanı baqıraş, iti üregeş, qızı külegeş, aq boz üyge kire almas, şoñqayma etik kiye almas, şökken tüyege mine almas!..»

Qaraş paqırğa äytevir tamaq işe almas demegenderine de şükirlik. Biraq Baysal baydıñ ernekte jaylaytın erke inisi Öteske: «Kün ısıp ketti, savınğa bir-eki tüye bersin», - dep kisi jiberse: «Qaraştıñ qarınına qara köjeden basqa as turuvşı ma edi», - dep keleke qıp qaytarıptı.

Ädette, etikşi men ustanıñ bayqatpay şaptan tisteytin şaqpa tili boladı. Qudıqşıda o da joq. Bolğanda da, jeti qat jerdiñ astındağı onıñ sözin kim estiydi?

Eñsep şırt tükirip qoydı. Onıñ äldenege tomsırayıp otırğanın körgen jigitter kev-kev äñgimeden tıyılıp, toqırasıp qalıptı. Ol ornınan turdı. Sosın anaday jerde şögerüvli jatqan şığır tartıp jürgen qara atandı meñzedi:

- Ana beyşara da şöp üzsin, tusap jibere turıñdarşı!

Jigitterdiñ birevi qara atannıñ şığır arqanın şeşip, turğızıp, tusap qoya berdi. Eñsep beline qıl arqan baylap qudıqqa bettedi. Tört-bes jigit qatarlasıp qıl arqannan ustadı.

Qudıqtıñ işine üñilseñ, basıñ aynaladı - sañılavı joq qara tünek. Eñsep ıssıdan öñin joğaltıp alğan külgin aspanğa qaradı; sosın qudıqtıñ işine ayağın salbıratıp, sız qabırğadan tesip jasağan teppege başpayın tiredi. Manadan beri kün qızdırıp tastağan baqayı muzdap qoya berdi. Keñirdegin sozıp qarap edi, qudıqtan şıqqan surğılt tömpeşikterdiñ ar jağında eki qurım kürke qaravıttı. Arqannan ustap, qudıqqa tönip-tönip turğan jigitterdiñ äbden künge şıjğırılğan qap-qara siyraqtarın kördi.

Jaña ğana aynala sağım şalıp jatqan köl-kösir kökjiyek endi qara siyraqtardıñ ara-arasınan qılt-qılt jıltıraydı. Qıl arqannan şirene tartıp tağı bir teppe tömen tüsti. Jigitterdiñ qayıs qara jüzinde monşaqtap ter şığıptı. Bäri de tüv sonav zımıranğa tüsip bara jatqan buğan telmire qaraydı. Şalqar dariya keñ aspan şara tabaqtay bop qudıqtıñ avzına töñkerile qaldı. Sız qudıqtıñ salqın lebi endi şındap sezildi. Terşip turğan javırını oqıs muzdap, tula boyı türşigip ketkendey boldı. Tağı da tömendey berdi. Qudıqtıñ işine kese-köldeneñ tüsken kün sävlesi tüv sonav töbede. Mañdayınıñ bäri bozğıl, bulıñğır tarttı. Jarıqtıñ bäri joğarığa serpilip, däl qudıqtıñ avzına munarday uyısıp turıp alıptı.

Sız lebi manağıday emes, küşeye tüsti. Tömendegen sayın baqayı qarılıp, qatırıp baradı. Ädette, joğarı şıqqanda bir teppe biyiktegen sayın köñiliñ ösip sala beredi.

Közin qudıqta aşsa da, jer astına är tüsken sayın bir jas qartayğanday boladı. Ayağınıñ astında, sonav közge türtse körinbes qara tünekte ol ömiri körmegen bir düley aranın aşıp, tisin saq-saq qayrap turğanday tuv sırtına muzday ter şığadı. Qaşan ayağı jerge tirelgenşe tömenge bir qaramaydı, közi kökte bolıp, jaña ğana artında qalğan jarıq älemniñ sonav bir alaqanday jurnağına telmirüvmen boladı. O da barğan sayın kişireye tüsedi. Qudıqtıñ avzındağı jigitter şıñıravdıñ tübine bir tal şaştay bop sımşa tartılıp sozıla tüsken jip-jiñişke qıl arqannıñ uşına jarmasıp tırbaq-tırbañ etedi.

Topıraq tavsılıp, kök tasqa jetti. Töñiregindegi jañağı bir qara köleñke bulıñğır jarıq ta sarqıldı. Qara da emes, qoñır da emes, jım-jılas tas tünek. Bul sırttan tüskendikten, äli köz üyrenbegendikten. Äytpese, qazir-aq, aynalasın ayqın köre almağanmen, tüksiygen tas qabırğalardı emis-emis ajıratuvğa boladı. Qudıqtıñ avız jağı qıldırıqtanıp, jiñişkere tüsti. Avızdağı adamdardıñ jobası joğalıp, äldeqanday qara noqattar qılavıtadı. Eki jüz qadam jerdiñ astı...

Künde-künde şığıp-tüsip, teppeler äbden jattalıp qalğan. Osı tus-av dep ayağın tiregen jeri teppe bop şığadı. İşekke-ay... Tabanınan ötken suvıq şekesin tesip baradı. Qıs bolsa, sırtta qara ökpek soğıp, qar suvırıp turğanda mına şuñqırdıñ işinde buvı burqırap, denesi jayılıp otırar edi.

Qazir sırtta şıjığan şilde tamız. Mınav kördiñ işi üskirip turğan aq boran.

Şiyırşıq atqan qıl arqan emşek tusına, eki buğanasına qız-qız batıp küydirip baradı. ...Mine, jetti-av aqırı!

Eñsep közin tars jumıp uzaq turıp qaldı. Birazdan soñ qayta aştı. Jan-jağınan tüksiygen qara sur qabırğalar qaravıtadı. Jalma-jan belindegi arqandı şeşti. Sosın arqandı qağıp joğarıdağılarğa belgi berdi. Qıl arqan qaytadan kökke köterildi. Şelteñdegen uşı kökirek tusınan siypap ötip edi, tikendey tiydi. Älginde ğana eki jüz qulaştan astam tüksiygen sur qara tas, melşiygen meñirev qara jerdiñ astındağı onı erikterimen, jer üstindegi jarqırağan tirlikpen, mup-muzday sup-sur qabırğalardı şıjığan şañqay tüstegi künniñ ottay ıstıq nurımen baylanıstırıp turğan qıl arqan endi jeti qabat jerdiñ astına jañğız tastap, özi sonav iyneniñ jasuvınday sığırayma tesikke, jarıq düniyege qaray janığa örmelep baradı.

Kenet köz uşında sığıraya jıltırağan jañğız sañılav da bitelip qaldı. Alıstan bolsa da atoy berip, emeksitip turğan jarıq düniye jım-jılas ğayıp boldı.

Eñsep jan-jağınan antalap turğan sız qabırğalardı bäri-bir körip otır. Qatpar-qatparğa tığılğan üreyli köleñkeler qazir tutasa uyısıp, meñirev qarañğığa aynalıptı. Tabanın qarığan suvıq şekesinen ötip baradı. Başpaylarınıñ da bırtiyıp-bırtiyıp isip ketken türi bar.

Köp uzamay tuv joğarıdağı uylıqqan tutas qoyu tünek qayta jırtıldı. Qol basınday qap-qara birdeñe tömen zuvlap keledi: Jarq ete qalğan jabağı nur şaşıray sınıp, zuvlap kele jatqan judırıqtay qaranıñ jan-jağınan japa-tarmağay şarpıp jatır. Bul - qudıqtıñ avız jağındağı jarıq. Ol mına tuñğiyıqqa jete almay, orta jolda ölevsirep joğaladı.

Eñsep qudıqtıñ avzın qara köleñke kömgen sayın qorqıp qaladı: ol qazındı topıraqtı sırtqa şığaratın emen kübişelek pe, älde sırttan domalap ketken kesek pe, joq jer astında zarığıp jalğız otırğan qudıqşınıñ onsız da oynaqşuvmen bolatın ürkek jüregin tas töbesine şığaratın tağı bir köldeneñ kesepat pa, qaşan qasına jetip, qolımen ustağanşa senbey, kökten közin almaydı.

Söytse, älgi qarañdap tüsip kele jatqan sırtqa topıraq şığaratın qos qulaqtı emen kübi bolıp şıqtı. İşine munıñ jılı kökirekşesin, qulınnıñ jarğağınan qonışı qara sanına jetkizip tigilgen saptama etigin salıptı. Qudıqtıñ işine tüserde qiyın boladı dep, kiyimin bölek jiberedi.

Dirdektep turğan denesine jılı kiyim mayday jaqtı. Janjağınan aş qasqırday antalağan ürey de keyin serpilgendey boldı. Qolına şapqısın ustap, tüksiygen sız qabırğanı siypadı. Şıp-şıp terşip, suv şığıp turğan eşteñesi joq. Biraq qiyırşaq tastar tipten bılbırap ketipti. Jentek saz tavsılıptı. Aşçı ma eken, tuşçı ma eken? Sız qabırşaqtı erinine tiygize-tiygize dämin ajıratuvdan da qalıp baradı.

Onıñ qolı qırıq qaytara istep äbden dağdılanıp qalğan üyrenşikti jumısqa kirisüvi muñ eken, köñiline qırıq qaytara oylap, qırıq qaytara esine alğan, biraq oylağan sayın tereñdey tüsetin tuñğiyıq oylar qayta oraladı.

Qudıqşınıñ qıran-topan qızıqqa belşeden batqan berekeli ömiri joq. Tüksiygen sız qabırğalar men suv qiyırşaq topıraqtan basqa, eki iyininen ajdahaday ayqara basqan kör-qarañğıdan basqa körgeni de şamalı. Biraq onıñ osı qara kör quvıs pen bir şökim surqay ömirinen bögde oylaytın da eşteñesi joq edi.

Tınım tavıp otıra almaytın küs-küs qolı sız qabırşaqtardı üñgip, jer astınıñ qatpar-qatparınan suv izdevge kiriskende, mınav mimırt jumıstan zerigip ketken köñili öz ömiriniñ azın-avlaq qalqa-qaltarıstarın tintkiley jöneledi.

II

Tağı da sonav jer betindegi jarıq düniyede alşañ basıp jürgen künderi, mınanday qara kör jer astınan atımen beyhabar kezdegi az ğana qızıqtı dävreni eske tüsedi. Nege ekenin bilmeydi, jası ulğayğan sayın sol bir qas-qağım kelte dävren esine tım jiyi oralıp, köz aldına däl osı qazir körip otırğanday bäri sayrap, ap-ayqın elesteytin bolıp jür. Äsirese, äldenege alañ bop, jüregi oynaqşığan sätterde ötken-ketken jadına oralğanda, şiyırşıq atıp şamırıqqan jüykesi bir türli öz-özinen jumsarıp sala beretindey körinedi.

Al bügin kep köksep otırğan sol az ğana qızıq dävreninde, tap osı künderim erteñ arman bolar dep tipti de oylağan emes-ti.

Tabanı jarıq-jarıq qara bala äveli ortasına üñgip qorğasın quyğan quljanıñ saqası qolıma tüsse dep armandadı. Qulja qolına tüskenmen, o da ötkinşi ömirdiñ özge qızıqtarınday köp turaqtamadı. Ol hantalapay oynap, qağanağı qarq, sağanağı sarq bop jürgende osı bügin utsañ, erteñ utılatın it jığıs oyın tek asıqpen tınbay, bükil ğumırına ketetinin bilgen joqtı. Işqırın toltırıp asıq utıp äkelgen künderi köñili jer-kökke sıymay küpsip jüretindi. Neler tätti qiyaldar men armandar da tap sonday künderi esine tüsetin.

Ol eñ äveli osı öñirdegi eñ öktem adam Biygeldi bolıstay bolğısı keldi. Astında - kök jona toqım, kümis bas er, kök moynaq arğımaq; qolında - özegine kümis quyğan, sabına altın äşekey jügirtken şaşaqtı tört örme qamşı; artında - är avıldıñ pısıqayları. Bayğa qonıp, mırzağa tüstenip, el aralaydı. El üsti jüristen jalıqqanda qasına qaruvlı eki-üş jigit ertip añ avlaydı. Aydalada sayrandı sala-sala qumarınan şıqqanda serikterin avılğa qaytaradı da, jol-jönekey şaruva körip qaytatın bop, teligen qaynılarına barmay, bolıstıñ panasınan dämetip, jalğız turatın jesir kelinşek, kerme qas Jañıldıñ üyine tüsedi; suluv äyel şınaşağın şoşaytıp quyğan qan küreñ şaydı işip, qus tösekte qarnın siypap, raqattanıp jatadı. Eñsep ol kezde özi er jetkenşe kerme qas Jañıldıñ qartayıp ketetinin bilmeytin edi.

Eñsep kele-kele Biygeldiniñ de soñına söz erip, tüsip qalğanın kördi. Onı bolıstıqtan qulatqan közi tuzday, jiyren saqal Şoñmurın biy edi. Aq köyleginiñ jaydaq jağasın aşıp salıp, ılğiy bırşıp terleydi de jüredi. Şüñirek kök köziniñ şalğayına savlağan aşçı terdi şınaşağımen qağıp jiberip, qayqaq tösine tögile qulağan jiyren saqaldı bir siypap qoyıp, esilip söylep otıradı. Onıñ soñında da - ayğır top qoşametşi. Onıñ da estiytini - tek qolpaş. Qara bala qayta osı Şoñmurınday bolsam, tipten qatıp keter me edi dep te oylaydı.

Äytevir, ol ärkimder älimjettik jasay beretin tilik taban, jalaq bet qara bala küyinde qalıp qoyğısı kelmeydi. Al endi avıldıñ şetine oqşav qonıp ap, artqı üzigin eski jabuvmen jamap, aldıñğı üzigine alaşa sırığan qırıq qurav qurım üydiñ oñ jağına körik qurıp, şıjığan şildede seksevildiñ şoğına şıjğırılıp otıratın äkesi Quljanday boluvdan at-tonın ala qaşadı. Quljandı qazanınıñ tübi tesilgen, şäyneginiñ şümegi uşqan körşi äyelder «qaynağalağanmen», qalğan jurt sırtınan ılğiy kekep, moşqap jüredi. «Qırsıq Quljan» atanğan äkesiniñ el közine nege sonşa süyeldey qadalatınına qara bala eş tüsinbeydi. Äkesiniñ özinen suravğa batılı barmaydı.

Moynı işine kirgen ala köz äkesi lıp-lıp jañğan seksevildiñ şoğına temir ustap, bir qolımen körikti basıp, küni boyı ustalıq quradı. Üy işinde eşkimge jaq aşpaydı. Anasına aytatını da: «Şayıñ qaynadı ma?», «Ananı alıp berşi!» siyaqtı kelte savaldar men kelte buyrıqtar. Eñsep äkesiniñ birevmen kermär söylesip jatqanın äli körgen emes, biraq pälenşe ekeñdi, tüginşe ekeñdi sözden jığıp ketipti degendi talay estigen. «Qırsıq Quljan» ataluvı da sol jön söylemey, qasaqana bura tartıp otıratın qırıs minezinen bolsa kerek. Qalğan Qaraştıñ bäri qudıq qazıp jürgende, jañğız özi temir soğıp usta bop ketüvi de sol qırsıqtığı şığar.

Eşkimge jılı şıray, oñ qabağı joq. Quljannan balaları qattı aybınadı. Ol läm-mim til de qatpaydı, aqıl da aytpaydı, eşqayda, eşteñege jumsamaydı da, tek köziniñ astımen sınap-minep qarap otıradı. Sodan ba, balaları anasınıñ aytqanın qalt etpey, lıpıp turadı.

Eñsep on beske endi ilikkende äkesi qıltamaq bolıp, bir jıl boyı qaq törde qarala alaşanıñ üstinde jattı da qoydı. Em-dom jasamaqşı bolıp kelgen baqsı-balgerdi: «Järmeñkege barıp satıp alğan janım joq, mırzasıp bergen quday, sarañdığı ustasa, qaytıp-aq alsın», - dep qasarısıp, mañına juvıtpaydı.

Bir küni pälen aydan beri när tatpağan äkesi üy işiniñ de tamağınan as jürgizbey, añqa-sañqa süyegin sıldıratıp jata berüvden äbden jalığıp, ızağa mindi. Anasına törde ilüvli turğan bes örme qamşını alıp ber dedi; sosın oñ jaqta jüktiñ astındağı qobdiydan pışağın taptırıp aldı. Özegine qorğasın quyıp örgen qamşınıñ külte şaşağın tipıldap qırqıp tastadı. Jılmañdatıp mayladı. Üy işi onıñ ne isteyin dep otırğanın bile almay añ-tañ, eşbirinde ün joq. Äkesi qamşını maylağan soñ qımız suradı. Sarı tostağanğa quyılğan aşçı qımızğa qamşını malıp biraz vaqıt otırdı. Erni jıbırlap, äldeneni kübirledi. Seldir şoqşa saqalın kökke köterip, äntek şalqaydı. «Bissimillä»... Qapelimde qaltırap ketken qolın küşpen basıp, qımızdıñ işindegi qamşını suvırıp ap kömeyine tıqtı. Öne boyı may-may, talay attıñ aşçı teri siñgen qara qamşı oq jılanday jıljıp kömeyine kirip baradı. Esinen ayrılıp, sıldırap qalğan arıq qol tastay qatıp jabısıp alıptı, qalş-qalş etip, iytere tüsedi. Qamşı birte-birte qısqara tüsti. Arıq qol sonda da iytere berdi. Terisi qaltalanıp, şilmiygen arıq moyınnan bezine şıqqan judırıqtay öndirşek bülk-bülk etedi.

Qamşınıñ sağağındağı temir saqiyna tiske tiyip sart ete qaldı. Äkesiniñ äbden ärinen ayrılğan quv şölmektey appaq betine janı qarqarağa kep qısılğanda da qan jügirmedi, bir türli külgin kögis tarttı. Bir qolımen qamşınıñ sabınan ustap turdı da, ekinşi qolımen kökiregin bastı. Avzındağı qamşını qırşıp jibererdey tistenip aldı. Kögis mañdayınan burşaq-burşaq appaq ter körindi. Sosın qamşını keri suvırdı, omıravın qan juvıp ketti. Manadan beri dımdarı işinde bop, äkesinen köz almay turğan balalar tap osı arada şıday almay, ökirip-ökirip esikten ata jöneldi. Anası davsın şığaruvğa, zekip tastay ma dep seskenip, közinen ırşıp ketken jastı javlığınıñ uşımen jasqap, qanğa batıp jatqan küyevine şılapşın tostı.

Äkesi sodan qaytıp oñalmadı. Attıñ aşçı terine äbden pisken qamşımen jarsa da, tamağınan as ötpedi. Mıy qaynatqan ıstıq bastaldı. Deni sav adamnıñ özi janın qoyarğa jer tappadı. Äkesin şöl şıdatpadı, şıjığan şildeniñ qaq ortasında köz jumdı.

Ölerinde äyelin, balaların qasına şaqırdı. Älsiregen solğın davıs emis-emis estiledi:

- Al, balalarım, ketip baram. Artında dävlet qaldırmadı dep äkeleriñe ökpelemessiñder. Qara jer ornında tursa, tışqan men Qaraş aştan ölmes, tipti bolmasa, jer şuqırsıñdar.

Düniyede qudıqşı deytin käsip barın Eñsep sonda bildi. Är avılda jañğız-jañğız üy kirme bolıp otıratın Qaraştıñ azın-avlaq azamatı jiyılıp, äkesin kömdi. Qabırdan qaytqan soñ sadaqağa jiyılğan tört-bes şal Quljan balalarınıñ bas kötereri Eñsepti oñaşa şaqırıp aldı:

- Şırağım, äkeden ayrıldıñ. Quljan paqır qasarıspa bolğanmen, er jigit edi. Esil qayratı dalağa ketti. Süyegin orarğa qara ala alaşa zorğa tabıldı. Şalqar dävletke keneltpese de, balaşağanıñ qarnın aşırtpağan ata käsipten qol üzgennen opa tapqan ol joq. Sen de äkeñşilep, ata-baba ırzığın ayaqqa baspa. Qarşaday bavırlarıñ men anañ qaldı. Därjan ağañ üyleriñdi köşirip äketpek. Soğan erip, jolın usta, - dep aqıl aytıp, qoldarın jayıp bata qıldı.

Därjan ağasınday emes, deneli, bulşıq eti oynaqtap, ılğiy jalañaş jüredi.

Qaba qara saqaldı qalay bolsa, solay qağuvsız betimen jibergen. Ülken basına tım qurdım körinetin şunaq qulağı uvda-duvda samay jüninen atımen körinbey qaladı. Tañqaq tanavdan şıqqan dem şiyırşıq atqan buyra murtqa maltığıp jatqanday. Är talı soyavday qattı saqal judırıqtay-judırıqtay eki emşektiñ ortasın tırnay qulağan. Osınşa qalıñ qara jınıstıñ üstinde qaq töbesine deyin ay qasqa döñ mañday jıltıraydı. Qos qiyığı qantalağan alaqan köz aynalasına alaq-julaq qarağanmen, eşteñege toqtamaydı; ılğiy aydalağa lağıp jüredi.

Söz degendi atımen bilmeydi. Üyiniñ işinde de, sırt jurtqa da ne tätti, ne qattı tili joq. Qatarlarınan birev-mirev köñilinen şıqpasa: «Köriñdi urayın!» - dep bir düñk etkizedi de, sosın qaytıp jaq aşpaydı.

Jurt: «Qırsıq Quljan men qorbañ Därjan bir eneden tuvğan devge adam nañğısız», - dep añız qıladı. Qudıqtıñ işinen tula boyı balşıq-balşıq, jün-jün Därjan şığıp kele jatqanda, körmegen-bilmegen kisi, qapelimde, jer astınan jik şıqtı degen osı eken dep qalarday.

Äyeli Hanım qol-ayağı balğaday, boylı-soylı, öñdi kisi. Döñgelek ottı köziniñ nurı jumsaq. Ağayın-jekjatqa da aralasımı mol. Därjan qanşa bavır tartsa da, köşpeli avılğa usta bop ketken qırsıq Quljan qanatı sınğan qarğaday är butanıñ tübinde bügejekpen qala beretin qudıqşı avıl tirligin mise tutpay, özi iylikpey qoyğandı.

İyesi ölgen jetim üydi Hanım jılı şıraymen qarsı aldı. Abısının qoy soyıp, qol quvsırıp qonaq etti; betin süyektep, sıñğırama qulıp salğan äşekeyli sandıqtan mata alıp köylek tikti, basına jarqıratıp javlıq tarttı.

Quljannıñ üyi köşip kelgen soñ pälen kün boyı Hanımnıñ qolınan oymaq tüsken joq. Üsti-bası ebil-sebil balalardıñ iyini jañardı. Quljannıñ ömir boyı bozarmay ketken qara qurım üzigi ölgen soñ ağardı.

Hanım etegi qanamağan kisi. Onsız da öñdi äyel, qasına qaynağasınıñ üyi qonıp, esiginen bala-şağa kirip-şığıp jatqan soñ, tipti qulpırıp ketti. Kişkene Teñselge süt pisirse, qaymaq jalatıp, nan iylese, şetinen toqaş ustatıp, äbden astı-üstine tüsip jür.

Därjan üyine şarşap kelse de, balalardı körgende eki ezüvin jiyya almay, ırsıñdap külip, mäz-meyram bop qaladı. Quljannıñ suvıq qabağınan ıqtap ösken balalar äveli Därjanğa da dätteri barmay, juvımay qoydı. Biraq köp uzamay öne boyı uvda-duvda eñgezerdey ündemes kisiniñ bet aldınıñ jumsaqtığın işteri sezse kerek, şay işüvge kelgende Eñsepten basqaları biri tizesine minip, biri moynına asılıp tapalaydı da jatadı. Qıñq deytin Därjan joq, qolındağı şayın üstine tögip-şaşıp, ırjiyıp otıra beredi.

Eñsep sonav jetim kökirek bala kezindegi jüregine qona qalğan osı bir ıstıq ıqılas pen jılı meyirimdi oylağanda, äli künge etbavırı eljirep, jiydip ketkendey boladı. Qanşa şarşap-şaldığıp, qanşa kisiden köñili qalıp, beti qaytsa da, sol bir jılı qabaq, jumsaq alaqandı umıta almaydı. Neler tağatı tavsılıp, sabırı sarqılğan, uv işkendey bop, kökiregi öt tatıp, jarıq jalğannan tügel tüñilip, sırttap kete jazdap turğan kezderde sol bir şuğılalı şuvaq esine sap ete qaladı. Asılı, adam köñili ömirdiñ köp ötkinşisi şubırıp jatatın aydav qara jolınıñ üstindegi qayırşınıñ ketik tostağanı siyaqtı; ötkinşilerdiñ birevi uv tamızadı, birevi bal tamızadı; öñşeñ uv bolsa, äldeqaşan jer qabar ediñ, az bolsa da, anda-sanda bir tamsa da, jer üsti tirşiliktiñ tättiligin sezdirip, tañdayıñdı tatıtıp ketetin balı bar ğoy tağı da. Adamnıñ esinen qanşa tanğanımen, esirik dämeden qol üzbey, ılğiy äldenege tırmısıp, aram ter bolıp jüretini de sondıqtan.

Därjan qapelimde Eñsepti, «kel, kör, üyrenip al» dep qudıqqa süyregen joq. Mañdayına bala bitip körmegen kisi jer şuqıp, topıraq qazğandı özi siyaqtı quv siñirler de zorğa şıdaytın tavqımet sanap, bala jigittiñ etin jırtıp, köñilin sındıruvğa äli erte körip, ayap, qudıq mañına juvıtpadı. Eñsep ağasınıñ üyiniñ qasına kelgen soñ tağı eki jıl balalıq dävren qurdı. Aşañ qara torı jüzi jıltıldap, köziniñ otı oyanıp, er jetip kele jatqan qaynısın aqıldı Hanım atqa özi mingizdi. Därjan, şükir, ol kezde tabıstı edi. Biraq qonağı kelse, pışağı äzir, köñildesi kelse, atı äzir Därjannıñ irgesiniñ köñi qalıñdamadı. Degenmen, ağası men öz üyin işer as, kiyer kiyimge kende qılmaytınday, qazanınıñ tübi qañsımas küyi bardı. Därjanğa bitken jılqınıñ işinen mañdayında barmaqtay aq juldız meñi bar qundız torı dönendi jeñgesi Eñsepke mingizdi, er-turmanın da özi tüzedi. Sosın bir jılı jazğıturım Därjan ekevi törkinine körise barğanda qastarına onı da ertip ketti.

Hanımnıñ törkini tek mal jiyğanına mäz sasıq baylar emesti. Dävletke say sävlet te tüzep, köşin de, dastarqanın da, tösek ornın da saltanatpen ustaytın säñqoy avıldı. Alpıs üy aq tös Arın atanğan avıldıñ jigitteri ılğiy sän tüzep, avıl qıdırıp, at üstinde jürer edi. Şetinen Orınbordıñ qara mandalasınan tiktirip qınama beşpet kiyetindi; omıravların aşıq tastap, aq şäyi köylekteri anadaydan jarqırap kele jatardı. Olar ne torı, ne qara, öñşeñ sülik suluv at minip, tösteri jarqırap jal basına şığa kelgende, qapelimde qay-qay avıl da sasıp qalardı. Qız-kelinşek derev üy-işin jöndep, samavır qoyıp, sar qarın äyelder men kempirler jalma-jan ıdıs-ayaq tazalay bastaydı. Arın avılınıñ jigitteri attarınan da sänmen tüsedi, tizelerin bükpeydi, tizginderin ustap, qoltıqtarınan demeytin - avıl iyeleri. Qaşan attanıp ketkenşe köliktiñ jayın suramaydı. Mamıq tösektiñ astında sınıq arpa jatsa, birden bile qoyadı. Şetinen sayqımazaq; jurt el işine jayıp ketedi dep, köbine-köp Arın jigitteriniñ quvaqı tilinen qorqadı. Eñsepti Hanım jeñgesi sol erkebulan jigitterdiñ tobına qostı.

Bay avıldıñ erke-şoralarına Eñsep tez siñisti. Seri jigitter bunı kirme körgen joq. Aşañ, qara torınıñ ädemisi, attıñ qulağında oynaydı; şırqav biyik bolmağanmen, mayda qoñır davsı bar, ändi näşine keltirip, tıñdavşısınıñ qulağın kesip alarday qıp, qılqıldatıp, erekşe bir nazben saladı. Dala jasınıñ bir basına bul az öner emes. Är jaldıñ basında jan-jaqqa şaşıray jayılğan qoy men jılqını torıp işteri pısıp otırğan avıldıñ delebesin bir qozdırıp, mäz-meyram ğıp ketüvge, jigitterdiñ qulaq qurışın qandırıp, bir serpiltip, al ata-anasınıñ ne jeñgesiniñ qasında közin tömen salıp, betke qan oynap uyalıp otıratın uvız boyjetkender men şay quyğanda şını ayağıñdı berip jatıp aq süyrik savsaqtarımen abaysız janasıp, uşqındı közderinen ıqılas şaşıp bağatın jas kelinşekterdiñ köñilin qobaljıtuvğa, äytevir, tüsken üyiniñ bergen şayı men soyğan malın qısılmay işip-jevge molınan jetip jatır.

Eñsep jiyın-toyda ortağa şığıp, qolına dombıra ap än şırqağanda, ne hissalardan terme soqqanda, tas mañdayların talay qıstıñ ızğarı jalap, kökirekteñ özderi ötkizgen köp jıldıñ bular äli bile qoymağan köp tikenderi tırnap tastağan käri jağı közderine jas aladı. Tuvmay jatıp özderin jeldiñ ötinde sanaytın er jürek jigitter közderine munar, köñilderine muñ jügirip, tomsara qaladı. Qaq ortada qara dombıranı sabalap, siltep otırğan qarşığaday qara jigitke közderiniñ astınan urlana qarap, betteri balbul janıp, sonav aq şayı köylektiñ astındağı kögerşin töske ne bir suğanaq közder bolmasa, qapelimde qalğan jurt bayqay bermeytin bolar-bolmas diril jügirip, köñilderine äli özderine de anıq emes, äytevir bet duvıldatıp, qan tolqıtıp, jürek qobaljıtıp, kömey qurğatatın tım jumbaq, tım näzik, tım diñke qurtıp elitip bara jatqan eljirek ıntıq, ıstıq ıqılas oyanıp, quvana, süysine tıñdaytın tek äli betterine şañ, etterine daq tiymegen uvız köñil boyjetkender ğana. Duvmanşı toptıñ işinde änşi balağa oqtın-oqtın şüyilip-şüyilip

ötetin qırğiy köz saqa kelinşekter de az emes. Qarşığaday qara bala qay-qaydağını aytıp kösiltkenmen, aytıp otırğanına özi män berip jatpaydı; sınapşa suvsıldatıp, lekitip töge beretin taq-taq ävenge basıp, köbine-köp kömeyinen şığıp jatqan sözderden göri töñiregindegi közderge basa zer saladı; janarınıñ qiyığına aqşa jüzder ilikse, aydındana, arqalana tüsedi. Osınday ot-jalın öjettik tek än salıp otırğanda ğana boy körsetip, än bitkesin jım-jılas joğalıp ketedi. Jan-jağınan japa-tarmağay qarağan köp janar men jamıray aytılğan köp qoşametten bir türli qısılıp, eki beti duvıldap ala jöneledi. Ondayda qaralay ölip-öşip, şığarğa janı basqa bolıp otırğan ıntıq qızdar iştey şıbın-şirkey bop ayasa, qırğiy kelinşekter osınşa näreste bozbalağa burınğıdan beter suqtana tüsedi. Äytevir solar otırğan jaq beti örtenip bara jatadı.

Biraq ne kerek, dala jasınıñ dävreni qırdıñ bir säskelik kelte köktemindey tım şolaq. Qız bayğustı betiniñ qızılı endi-endi körinip kele jatqanda uzatıp jiberedi, jigittiñ iyegi tübittenbey jatıp basına noqta tüsedi. Eñseptiñ de jastıq dävreni alıs jolda ay batqanşa jürip-jürip kep, tek tañ aldında ğana bel şeşpey sulay ketip, köz şırımın alğan suvıt jürginşiniñ tañ uyqısınday tım tätti, tım qısqa boldı.

Sol künderi eske tüskende Eñseptiñ egde tartqan jüregin äli künge bir jumsaq muñ şarpıydı; jer qazıp, tas qaşap şiyratılıp qalğan bulşıq eti bir türli balğın tartqanday, balbırap sala beredi. Bul üyli-barandı egde adamnıñ köñilin qaydağı joq iyektep, endi qolğa köp tüse bermeytin jigittikti köksegeni emesti; sonav kelmeske ketken jas dävreni eske tüskende, kisi ömir baqiy armandap, ölerinde de körip öldim be, körmey öldim be dep, kümanmen ketetin jañğız añsarı - baqıttıñ şın didarın körse, tek jas şağında ğana köre alatının, biraq baqıttı jastıq baqıttılığı sonşa, tipti basındağı baqıttıñ özin tusında bayqay almay qalatının oylağanı edi. Adam, asılı, ömir boyı köñil degen köterem tuğırdı bas-közge töpep baqıt quvğan sayın, odan solğurlım alşaqtay tüsetin siyaqtı; baqıt quvğan adamnıñ tapqan baqıtınan joğaltqan baqıtı köp bolsa kerek. Baqıt... Adam bayğustıñ qiyalı jetken jerdegi jaqsı men tättini bir boyına siyğızğan osı bir söz qaşan kisiniñ köñiline şemen bop baylanğan sätinen bastap, bastapqı män-mağınasınıñ bärinen tügel ayrılıp, onsız da kem qanağat, onsız da ölermen pendeni onan sayın jan alqımğa tüsiretin qayıs qamşığa aynalatın körinedi. Onday qayıs qamşınıñ sanıñnan qan savlatıp sabıltıp jetkizetin jeri - baq şığar, dävlet şığar, dañq şığar, äytevir, baqıt emes.

... Aldındağı emen kübige salğan topırağı sırğanap turmadı. Äldeqaşan tolıp ketti. Arqandı qağıp, joğarıdağılarğa belgi berdi. Şüpildep tolğan emen kübi suvsıp joğarı köterildi. Eñsep qap-qara üñgirdiñ işinde tağı da sonav jarıq düniyemen baylanısı üzilip, jalğız qaldı. Tas töbesine nayzaday töngen qara üñgirde tek arqannıñ dir-dir dıbısınan basqa ün joq.

Emen kübini joğarı tartıp äketkende Eñseptiñ oyı qaşanda üziledi. Dağdarıp otırıp qaldı. Sosın tağı da sız qabırğalardı üñgüvge kiristi. Biraq jaña-jaña boyı sergip kele jatqan kisige mañdayı endi jipsiy bastağanda qaytadan ter qatqanday al-sal tartıp qoya berdi. Birdeñesin umıtqanday oyı on-san bölinip, jaña ğana jayılma suvday jan-jağınan entelep kele jatqan eski elester men tap osı qazir taban astında tuvıp otırğan oylardıñ bäri bir jaqqa bezip ketken. Şıqşıtı bülkildep, äldebir aşuv köterilgendey... Keñsirigi qañsıp, bası meñ-zeñ tarttı. Eñsep omıravındağı şaqşanı kolına aldı. Kökbuyra nasıbay tanavın jıbırlatıp, tüşkirip jiberdi. Bir emes, äldeneşe ret üsti-üstine tüşkirdi. Kökiregin qışap turğan zil tügel sırtqa atıp ketkendey, deni jayılıp sala berdi. Dağdarıp qalğan köñilinde qaytadan oy oyandı.

III

Eñsep qudalardıñ avılında dırduv-duvmannıñ soñında qanşa jıl jürem dese de, «qoy, bala, jeter endi» deytin Därjannıñ türi körinbeydi. Qayta anası bayğus şıjbalaqtap, öz-özinen qısılıp, munıñ bos selteñ jürisin qoyıp, ağasına qolğabıs jasaytın vaqıtı äldeqaşan jetkenin qulaq qağıs qıldı. Eñsep te anasınıñ kömeyin tüsinip, özinıñ şınnan da şaruvağa qırsızdanıp bara jatqanın bayqadı. Juldız meñdi torı atın jılqığa qostı. Buğan endi ağasınıñ avıl arasına minetin buvırıl tuğırı ertteldi. Ol kezde Därjanğa Töken bay qudıq qazdırtıp jatqandı. Ağası Eñsepti äli de ayap, «äveli körsin, üyrensin» dep, qiyınğa sala qoyğan joq. Qudıqşılarğa şay qaynatıp, tamaq pisiredi.

Köktem şığıp, kök körine bastağan kez. Bavıray-bavıraydağı indigeş ekeş indigeşterge deyin şiyq-şiyq ünge bögip, tabiyğattıñ qağanağı qarq şağı. Mundayda qazaq irgesi kübir sasıp, otıra almay, qıstavdan birjola köteriledi; jal-jaldıñ basına samsap aq jumırtqa avıldar qonadı.

Eñsep te kün bata bere buvırıl tuğırdı erttep ap, qudıqşılar qosınan bezip otıradı. Avıldardıñ birine tüsip, şaldardıñ şaruva jayı men jıl sıñayın aytqan kev-kev äñgimesine qulaq tosadı, qoy savıp, qozı ayırğandardıñ ızı-qiyqı uv-duvın qunığa tıñdaydı. Zarjaq qatındardıñ qozısın almağan savlıqtı iyitpek bop: «Tubay-tubaylağan» köygöyi qulağına küydey jağadı.

Eñsep äkesiniñ elmen birge köşip, birge qonıp jüretin ustalıqqa qumar bop, qudıqşılıqtan nege qaşqaqtap ötkenine endi tüsindi.

Buvırıl at qoy mañırap, it ürip ızı-qızı bolıp jatqan avıl jaqqa qaray enteley basadı da, ertesine qosqa qaytqanda moyını salbırap, miytıñ-miytıñ mandımay qoyadı.

Jan-januvar tügili, qara jerdiñ de deni jayılğanday. Samiyan dala kevdesindegi ol qızıq pen ulan-asır sänkörikti, endi örbip-örkendey bastağan balavsa tirlikti ürkitip, şoşıtıp almayın degendey şuvaqqa omıravın tosıp, mavjıray, kerilip jatır.

Keñ düniye tüp-tügel serpilip, sergip şığa kelipti. Tek Eñseptiñ ğana nazarı sınıq. Mınav qarsı aldına şığıp ap bet-avzın aymalap kele jatqan mayda samal da, ön boyı şırınğa tolıp, jupar añqiy bastağan kök şöp iyisi de bunı öz-özinen elegizdirip, jeñinen tartqılap, äldeqayda, tuv-tuv alısqa «jürşi-jürşilep» azğırğanday.

Ondayda albırt köñil avalanıp, kördiñ avzınday indigeşke telmirip otırğan qudıqşılar qosınan atımen bezip, mınav mañ dalanıñ älde bir tusına mañıp ketkisi keledi.

Silti işkendey işek-bavırı tügel jiydip, mimırt buvırılğa qamşı uruvğa da därmeni jetpey, del-sal kele jatadı. Tizgininen tartıp, basın basqa jaqqa burğan eşkim bolmağan soñ, buvırıl at üyrenşikti sürlevge tüsip ap, qudıqşılar qosınıñ irgesinen kep bir-aq toqtaydı.

Jaz şıqtı. Şöp pisti. Qozı-laq ayağınan tik turıp, aydavğa könetindey bop, buvındarı bekidi. Avıldar qırqımğa kiristi. Jabağı jüninen ayrılıp tuldır jalañaş qalğan qoylardı körgende Eñsep öz-özinen jüdep sala beredi.

Bir küni Arın avılı jaylavğa köşemiz, qoştasıp qalsın dep qızı men küyevin şaqırtıptı. Hanım qaynısın da erte jürdi.

Bay avıl märe-säre. Erkek jağı at ustap, tüye matap, äyel jağı jükti buvıp-tüyip, abır-sabır. Tizginge äli jetetin balalar erteñ köş-jönekey minetin tayların juvasıtıp, tabandarınan tavsılıp jür. Aqsaqaldar qayta-qayta iyirilip, jol bağıtı men jolay suvattar jayın mäslihattasadı.

Erteñ köşemiz degen küni şañıraq sayın bir-bir bozqasqanıñ bası qırqıldı. Şaldar dastarqan basında uzaq maqamdap joldıñ säti men öristiñ oñına bata bağıştadı. Eñsep ol küni elegizip jata almadı. Qayda bes kisiniñ bası qosılsa - sonı jağalaydı. Köz tasa oñaşada oñ qabaq qudaşalarımen qaljıñdastı, oyın-şını aralas nazın ayttı. Birev-mirev üstimizden şığıp qala ma dep sırtqa eleñdey qulaq tosqan boyjetkender jigittiñ üzile aytqan siyqırlı sözderiniñ buvına balqıp, ünsiz külimdesedi. Qoştasarda qır qızınıñ tilsiz, tılsım peyiliniñ küväsindey jan-jağına monşaq tögip kestelegen jibek oramal usınadı.

Erteñine avıl tañ bozarar-bozarmasta uyqıdan oyandı. Ädette äri-beri avnaqşıp, tösekten turıp bolmaytın balalarğa deyin bügin elden burın atıp-atıp turıp, baylavlı turğan taylarına jügirdi. Javlığı qarqaraday käri äjeler tayaqtarına süyenip ap, üy jığıp jatqan qız-kelinge anadaydan jön-josıq aytıp qoyadı. Jas kelinderdiñ de jügirip bağatını osı tus. Kimniñ köşiniñ

burın jönelgeni eñ aldımen solarğa sın. Enelerdiñ şıdamsızdav qazımır jağı qayta-qayta tayaqtarın şoşañdatıp zirkildep ala jöneledi de, al sabırlıları jas äyelderdiñ är qiymılın qalt jibermey ünsiz bağuvlı.

Tüyeler qomdaldı. Jük artıldı. Äjeler men jas balalar minetin tüyelerge şırq aynala tekemet qorşaldı. Qaruvı qayta qoymağan sarı qarın bäybişeler javlığı qarqaraday bop aldıñğı tüyege minip köş bastaydı.

- İyä, pirim!

- E, bissimillä!

Jük artqan tüyeler orındarınan tura bastadı. Köştiñ aldı jönge şıqtı. Qos qaptalda qaz-qatar tizilip, sävkeleleri sıldırap, ükileri bulğañdap qız-kelinşekter baradı. Erkekter jağı äli attarına mingen joq. Quttı qonıs bolğan eski jurtqa quran oqıp attanbaq. Alaqan jayıldı, bet siypaldı. Qonışqa tığuvlı qamşılar qaytadan qolğa alındı. Biriniñ tizesine biri tayanıp aqsaqaldar ornınan turdı. Olarğa ilese basqa erkekter de dür köterilip, attarına bettedi.

Jası ülkender jağı jol silteymiz, öris, suvat barlaymız dep, jele-jortıp ilgeri ozıp ketti. Jastar köş qaptalındağı qız-kelinşekter tobına kelip qosıldı. Birevleri qarq-qarq külip, qaljıñ aytsa, birevleri tüye üstindegi egde äyelderdiñ közin ala berip, kelinşekterdiñ omıravına jarmasıp, aş belderine qol jügirtedi. Bir-birine közderiniñ astımen qarap, ünsiz suqbattasıp kele jatqan boyjetkender men bozbalalar da bar. Jigitterdiñ jelökpelev jağı uyqıaşar bolsın, at jarıstıramız, oramal ber dep tustas jeñgelerin taqımdap, tizginderine jarmasadı. Oramal surağandı sıltavratıp, endi kelinşekterdiñ omıravın mıtıp, mıqındarın şımşıp, avızben ayta almay jürgen añsarların qolmen bildirip jatqandar da köp. Jas jigitterdiñ tegeviriñdi qolınıñ tentek qiymıldarınan tänderine bir siyqır ot darıp, rahat engen keybir quv kelinşekter jandarına mayday jağıp bara jatqan osınav ozbır şeñgelden tez ayrılıp qalğısı kelmey, uzaq taytalasadı. Bögde közge sır aldırtpay ünsiz jiymiyadı. Qalıñ kirpiktiñ astınan süzile qarap, omıravın kölkeştegen bolıp, jigit qolınan qaşqaqtağansıp, jup-jumır bilekterin köldeneñ tosıp, at jalına oñdı-soldı sılq-sılq qulap, onsız da sabırı sarqılıp kele jatqan albırt jastı odan sayın üzdiktirip, äbden arbap bağadı. Qaşan özініñ de därmeni tavsılıp, aşqaraq jas tän tağattan ayrılıp, ön boyına älsizdik buvı jügirgen kezde barıp qaltasınan oramal suvırıp, jigitke beredi.

Jigit kelinşek bergen oramaldı töbesinde tuvday köterip, köştiñ ıq jaq betin alıp dürkiretip şaba jöneledi. Tañ atqalı tuyaqtarı qızıp kele jatqan özge attar soñınan quvıp beredi.

Kök ala jonğa köterilgende, jan-jaqtan şubırıp şığıp jatqan özge avıldardıñ da köşteri körinedi. Tay mingen balalar jağı endi solardı qızıqtamaq bop, quyğıtıp ala jöneledi. Ülkender

de: «E, mınav pälenşekem avılı ğoy, barıp, köşterine quttı bolsın aytayıq», - dep attarına qamşı basadı.

Köş basında jaylı sarı atanğa tekemet qorşap, kilem javıp jayğasqan käri äje jol-jönekey amandasqalı kelgen sälemşi jastarğa qorjınnan jilik-jiligimen et ülestirip, balalar jağına bavırsaq ustatıp, qolınan däm tattıradı.

Äy, äjeke, imandı bol! - dep, jel ayaq jastar tağı bir avıldıñ ülkeninen däm tatıp qalmaqqa attarına qaytadan qamşı basadı.

Qıs qonıstan jaz jaylavğa qaray şubatıla köşken tizbek-tizbek köşterdiñ araları osılay ersili-qarsılı ala şabuvıl.

Qudalar avılın ağa-jeñgesimen birge qozı köş jerge uzatıp salğan. Eñsep jastayınan jadında jad bop qalğan osı körinisterdiñ bärin jaña körip turğanday tamsana qaradı.

Ädettegi manavrap jatatın qır bügin dübirge tolı. Kevdesinde janı bardıñ bärine jelik bitken. Bäri de bir jerde tağat taba almay, äldeqayda asığıp, tıpırşıp tur. Mañ-mañ tüyelerdiñ de ayaqtarına köz ilespeydi; enteley basadı.

Aq tekemet qorşavdıñ arasınan şaqırayıp körinetin äjelerdiñ şañqay javlıqtarı äldeqayda uşa jönelgeli qanatın qomdap otırğan aqquvlardan avmaydı.

Köş - qiymıl-qıbırı az dala tirliginiñ äbden asıp-tasqan merekesi. Jaqsı öriske, jaña qonısqa, jaña äser, jaysañ läzzatqa ıntıqqan sergek köñildiñ şattığı.

Ol küni köpten qozğalmay, şav tartıp, buvın-buvındarın sarısuv alğan sırqav ayaq-qoldıñ özi oylamağan jerden tıñayıp sala beredi.

Küybeñ tirliktiñ birli-usaqtı köp vayımı qajap-qajap qayav tartqan köñilder köbelek qanattanıp, elegizip şığa keledi.

Köl-kösir daliyıp jatqan jazğı dalanıñ samiyan samalı köp turıp, könetoz tartqan mülikten qıs boyı turalañqırap qalğan qır tirliginiñ barşa şañ-tozañın silkip qağıp, tüv-tüv alısqa alastap, bezdirip jatqanday.

Eñsep qır asıp bara jatqan uzın şubaq köştiñ soñınan közi botalap köp qaradı. Sonav mañ-mañ basqan tizbek-tizbek tüyeler osı öñirden küni keşe jal-jaldıñ basında tizilip-tizilip otırğan aq jumırtqa avıldardı ğana emes, ıñ-jıñ ündi, duv-duv külkini, abır-sabır qiymıl-qıbırdı, külli tirşilikti jım-jılas köşirip äketkendey.

Kök maysanıñ ortasında tüyme jaranıñ ornınday bop aq tañdaq-aq tañdaq köne jurttar jatır.

Sol aq tañdaq jurttar qudıqşı avılda eki-üş egde erkektiñ qasında jalğız qalğan Eñseptiñ közine köpke deyin şoqtay basıldı da jürdi.

Qudıqşı avılda ebil-sebil tirşilik. Alaqanday şuqırdıñ aynalasındağı kün sayın böksesi bultıyıp köterile tüsken kör tömpekten basqa köz quvanış ta joq. Köldev oydıñ ortasındağı qurım kürkeler köl-kösir daladan da tasa qalıptı. Eñsep osı avıldıñ şayın ağartıp otırğan öristen qaytıp kele jatqan qaraşa ingenge qızığa qaraydı. Mınav jer şuqığan eki ayaqtı pendelerden o da jaqsı. Kün uzaqqa ala qırdı ayağı jetkenşe şarlap qaytadı. Bir kezde bul töñirekte de duv-duv ömir bolğanın sezdiretin köktemgi qumalaqtar äbden kün jep quvradı. Eñsep pen buvrıl attıñ eki avıldıñ arasında sendelgen soqpaq sürlevleriniñ sulbası joğaldı.

Eñsep qolına kürek aldı. Balavsa bulşıq eti tastıñ astına tüsip janıştalıp qalğanday; al-sal qarı saldırap, beli talğanda, küñirsik iyisti qır şöbiniñ kermek dämi tañdayına tatımay, enesiniñ jıp-jılı bavırına, bal tatığan savmal sütine añsarı avıp, közi qaravıtıp, zarlana bozdaytın qaraşa ingenniñ jaña suvaltqan botasınday, Eñseptiñ de esine küni keşegi bostan şağı tüsip, bası meñ-zeñ tartıp, köziniñ aldın qoymaljıñ buvaldır kölkeşteydi.

Enesiniñ bal emşeginen torıqqan qaraşa bota bozday-bozday sülderi qurıp, özegin tızıldata jalağan aştıqtıñ aranın qaytarmaq bop, ulpa tumsığın şayanday şağıp jolatpaytın jeksurın jantaqqa amalsız bas qoyadı.

Jalğız qaraşa bota emes, indigeşten-indigeşke şöp-şöñge süyretken qumırsqadan bastap barşa tirşilik iyesi, qay siyqırdıñ qudireti ekenin kim bilsin, ävelde de özi tilenip kelmegen jarıq jalğannan özdigimen kete almay, işinen eşteñe ötpese, şoq tüskendey jalap şıdatpaytın quv öñeştiñ küytin küyttep tırbınıp bağadı.

Eñsep endi är närsege alañğasarlanbay, sol külli tirşilik iyesiniñ bäri sekildi öz qamın özi jeytin jasqa jetti.

Sonda ömir sürüv degen, enesine jamırap ketpesin dep, küni boyı temir qazıqtı şırq aynalıp şığa almaytın arqandavlı qaraşa botaday, ne qorlıqtı körseñ de, ne sumdıqtı bastan keşseñ de, jan-jüyeñdi jadıratqan tätti qiyal, añsar armannıñ bärinen adıra qalıp, mañdayıñdı tavğa urıp, tasqa soqsañ da, öziñ tilenip kelmegen, kelgesin eş tilegiñdi qabıl qılmaytın ker tağdırdıñ tastaq tar qoynavına qızıl öñeşiñnen qılğına baylanuv ma?..

Osı bir zulmattıñ sur jebesindey oqıs saval Eñsep alğaş ret indigeştiñ tübine tüsip, topıraq arşıp, mamıqtay maysa alaqanı külbirep isip, tız-tız aşıtıp, kürek ustatpay, tuñğış ret tüñilip, kürsine küyzelgen küni oyına oralğan da, balğın kökirektiñ barşa balavsasın japıra jaypap, jermen-jeksen qıp ketkendi. Sonda Eñsep şuqırdıñ tübinde küregine süyenip otırıp uzaq tolğanğandı. Biraq javap taba almağandı. Köñildiñ bir qaltarısınan sımp etip şığa kelgen sol bir sumpayı oydan qattı şoşınğandı.

Endi, mine, jer ortasına keldi. Bala Eñseptiñ basın qatırğan şıtırman savalğa äli javap tapqan joq. Älde ömir sürüv degenniñ özi de älgi bir äzäzil savalğa javap taba almay bas qatıruv ma? Ne de bolsa, osı bir suraqtı tübegeyli tolğap, tübine jetüvge äli künge murşası bolmay keledi.

Qolındağı kürektiñ şolaq sabı mañdayına qattı battı. Jalma-jan basın köterip aldı. Mana kelip tüsken emen kübiniñ äli tolmağanın kördi. Suvsıp qulağan qiyırşıq tastı kürep sala bastadı. Emen kübi toldı. Qıl arqandı julqılap joğarığa belgi berdi. Şümpildep tolğan emen kübi tüv sonav töbedegi iyneniñ jasuvınday sañılavğa qaray sırğanay jöneldi.

Eñsep küregine mañdayın tirep, qaytadan oyğa şomdı.

IV

Äveli qolğa müyiz bitedi. Sosın küni keşe al-sal bop aldırtpay jürgen balğın bulşıq et qatındar keregeniñ közinen qazıqqa orap tartıp şiyratqan qıl arqanday bop şiyırşıq atadı. Qatayıp, qatıgez tartqan bulşıq etpen birge köñil de bekiydi. Aldımen armannıñ ayağına tusav tüsedi.

Eñsep qudıq qazuvda äjeptävir jön bilip qaldı. Bastapqı kezde topıraq şığaruvğa kömektesip edi, endi qudıqqa tüsirüvge de jaradı.

Ärkimniñ ayağına jığılıp, qulağınan siypağanğa quyrığın bulğañdatıp mäz-meyram bolatın bala küşik qorağa baylanğan soñ, ırıldap aybat körsetkeninen, abaysız siyraqtarğa azuvı tiygeninen läzzat almay ma?

Eñsep burın qaşaqtap jürgen önerine kem-kemdep däm tatqan sayın qunığa tüsti. Ülkender «ananı öziñ istey ğoy, mınanı öziñ istey ğoy» degen sayın bir masattanıp qaladı.

Adam aldana bilmese, kep-kelte ğumırında basınan keşiretin san-sapat tavqımet pen azapqa bir kün de töze almas edi. Köñildiñ qorğanışı - aldanış. Adam armandaymın dep jürip aldanuvmen boladı, aldanıp jürip-aq talaydı bitiredi.

Eñsep emen kübini bir özi tartıp şığara alğan küni töbesi kökke jetti. Eki qarı talıp, bulşıq eti sozılğan sayın keşe közine jas kelse, bügin köñiline jel bitetin bolıptı.

Kör avzınday kişkene şuqırdıñ aynalasındağı qızıl tömpeşik birte-birte qoñıraydı, sosın surğaydı, külgin tarttı, aqırında emen kübi jer astınan qiyır topıraq, jentek saz emes, qoymaljıñ lay alıp qayttı. Kübi tübindegi lay suyıla tüsti. Topıraq şığarıp turğandar emen kübini qayta tastağanda şuqırdıñ ernevine jata qalıp tıñ tıñdaydı. Emen kübi barıp jetkende, tüv sonav zımıran tübi emeski şılp ete qaladı.

Kenet qıl arqan dir-dir etti. Topıraq şığarıp turğandar qudıqtıñ avzına jetkenşe barlıq lay tübine şögip, bet jağına möldirep suv tunğan emen kübini töge saldı da, bılay alıp qoydı. Jalma-jan qosşı balanı jumsap, anadayda jayılıp jürgen sarı atandı aldırıp, şığırğa jekti. Qudıqqa uşın tuzaqtap şığır arqan tastaldı. Sarı atan bıq etip ornınan turıp, kündegi üyrenşikti sürlevine tüsip tarta jöneldi. Ortası kez ağaş doñğalaqtı sıqırlatıp qıl arqan jılanday jıljıp keledi. Aqırı öne boyı balşıq-balşıq qudıqşınıñ özi de körindi. Qudıqtıñ avzında turğandar onı eki qarınan demep, şığarıp aldı.

Qudıqşı şuqırdan avlaqqa, qurğağıraq jerge barıp jürelep otırdı. Şaqşasınan barmağınıñ basına nasıbay üydi.

Jigitter qudıq tübine qaytadan kübi saldı. Ol bul jolı orta bökse bop qayttı. Öñi äli kögistev. Lay suvğa japa-tarmağay qoldarın salıp, alaqandarımen ilip alıp, avız şayıp köristi. Äli de topıraq tatıp tur. Aşçı-tuşçısın eşkim jığa ayıra alğan joq.

Keşki salqınğa eti şimirigip, qaltırap ketken qudıqşı ornınan turıp, qosqa bettedi. Bılayğı jigitter de soñınan ilesti.

Tabadağı qızıl şoqqa böksesin tığıp ızıñday ändetken şunaq şümek jez şäynektiñ küreñ şayı küni boyı damıl körmegen qudıqşınıñ denin jayıp baradı. Şını ayaqtıñ betinde şaşırap jürgen quvırğan biydaydı erinimen bir-birlep quvalap otırıp soraptağan talqı şay ter şığaradı, termen birge öne boyın jerge siñirip bara jatqan zil de taraydı.

Dastarqan jiynaladı. Qaljırağan qudıqşılardıñ avızı äñgimege endi qiyısadı. Jer tübinen qozğalğan köşeli äñgime sirä joq. Endi ne istev kerek ekenin qamdağan şaruva jayı. Erteñine bäri tağı da qudıq basına jiynaldı. Emen kübini jalma-jan qudıqqa saldı. Kündegidey qattı jerge tiyip tıq ete qalğan joq, kümp ete tüsti. Suvı äbden tunğan. Qudıqşı emen kübini qos qoldap köterip ap, bas qoyıp edi, suvı tuşçı. Endi jigitter biriniñ qolınan biri julıp alıp işip jatır.

Erini kezergen ala tağanaq qırdıñ tağı bir jerinen suv şıqtı. Oğan eñ äveli qurım kürkeli qudıqşı avıl quvandı. Suv şıqqasın qudıqşılardıñ qiymılı tipten tezdep ketti. Qudıqtıñ töñireginde şaşılıp jatqan toqaş siyaqtı tığırıq tastardı biriniñ üstine birin örip qalap, sonav kök tas qabatqa jetkenşe şegendep tastadı. Sosın tebin suv qayta quyılmasın, mal-mul tüsip ketpesin dep, şırq aynaldıra äykel saldı. Sar kemik tastıñ ortasın oyıp astav ornattı.

Jaña qudıqtıñ suvın eñ äveli qaraşa ingen men qaraşa bota kelip işti.

Säske şamasında mañaydağı eldiñ öriske şıqqan savın tüyeleri qudıqşılar qosı otırğan şuqır saydıñ ernegine şığa kelip, künde qurım kürke ğana turatın tepseñge edireye qarastı. Tas astavdağı möldirep jatqan suvdı körip, közderine sener-senbesterin bilmey, añırayıp turdı da, ne de bolsa barıp bileyik degendey, bülkildey jöneldi. Tas astavğa moyındarın salıp, sırp-sırp soraptap uzaq turıstı. Sosın eki büyirin qampiytıp, teñsele basıp öriske tarttı.

Künde tas töbeden qiyquv salıp öte şığatın bir top buldırıq astav basındağı qara-quranıñ azayğanın tosıp, tepseñniñ töbesinen şırq üyirilip şıqpay jür.

Tüs ava alıs suvatqa suvıt jol tartqan bir üyir qaraquyrıq ernektiñ basına şığa keldi de, añ-tañ turıp qaldı. Sosın qıbır-qıbır qiymıldap jürgen adamdardı, qurım kürkenin esik aldında mosıdağı qara şaynektiñ astında lapılday janıp jatqan ottı körip, dürkirey qaşa jöneldi.

Erteñine tañerteñ qudıqtıñ aynalasında tün qarañğını paydalanıp kelip, astavdan suv jalağan küzen, qarsaq, qoyannıñ izi tolıp ketipti.

Küni keşe ala qırdağı ne bas kötertpes otı, ne bas savğalaytın köleñkesi joq tap osı bir taypaq tepseñge moyın burmay aynalıp ötetin barşa tirşilik iyesi oğan añsarları avıp, jer tübinen ädeyi izdep keletindi şığardı.

Jılmağay döñdegi urı tepseñ talay sanağa mıqtap ornap, talay közge jer tübinen men mundalap turatın nısanağa aynaladı. Belgi bederi az tuldır qoñır dönde jan-jaqtan soğan şubırğan taram-taram sürlev-soqpaq tüsti.

Ala qırdan bir urttam suv tata almay alas urıp, äbden qatalağan tirşilik iyeleri közi qaravıtıp, mıyı zeñip kelip bas qoyatın sulama döñde jañğız bultıyğan osı bir äykeldi qudıq ajal avzında sulq jatqan şala-jansar deneniñ tösindegi äli suvala qoymağan sıñar emşek siyaqtı.

Eñseptiñ quvanışı qoynına sıymay jür. Erteli-keş qudıq basınan şıqpaydı. Astavdıñ ernevine qonıp, tamağınıñ astı bülk-bülk etip suv işe bastağan torğaylardı qızıqtaydı.

Töken bay üş kün ötken soñ keldi. Qasında ayğır top adam. Moyındarın sozıp qudıqtıñ tübine üñilip, şegen tastardıñ qalay örilgenin kördi. Şığır tartqan atannıñ jalğız ayaq sürleviniñ

qanşa qadam ekenin ölşedi. Bir tünge qanşa astav suv önetinin suradı. Qavğamen suv tartqızıp aldırıp, dämin tatıp kördi, beti-qoldarın juvdı.

Töken baydıñ atqosşıları jaña qudıqtı jabıla maqtadı. Quddı osı qudıqtı sol qazıp şığarğanday avızdarı jalpıldap barlıq qoşamet-qolpaştı Tökenge aytıp jatır.

Köñili ösken bay ertesine Därjannıñ aldına qudıq aqı malın salıp berdi. Sol küni tüs qayta qudıqşılar qosın eki tüyege artıp avıldarına, bala-şağalarına qayttı.

Eñsep şuñqır oydıñ ortasında qalıp bara jatqan, keşeden beri «Töken qazdırğan» atanğan jaña qudıqqa qiya almay köp qaradı.

Ol Därjan ağasınıñ qasında üş jıl jürdi.

Eñsep özi alğaş ret qudıqtı Böken bayğa qazdı. Qaraş avlına jiyendigi bar jas mırza äkesine as bermekşi eken. Ataqtı baydıñ asın burınnan belgili suvattardıñ qasında bermey, tuvsırap jatqan sonı jerde ötkizip, sol mañaydı «pälenşekeñniñ ası ötken jer» atandırmaq oyı bar bop şıqtı. Soğan ädeyi qudıq qazdırmaq bop, nağaşılarına qonaqqa keldi.

Qaraştıñ ülkendi-kişisi jiyılıp: «Käsibin endi bastaytın bala edi, sizdiñ tuqımday ırzıqtı bolar ma eken, bul qudıqtı Eñsepjanğa qazdırsaq qaytedi», - dep qolqa saldı.

Böken bay äkesine astı äri tuyaq tiymegen sonı, äri at şaptıruvğa layıq jazıq, äri tuşçı suv şığatın topırağı asıl jerde ötkizbekşi.

Bul şaruvağa Qaraş ävletiniñ aqsaqal-qarasaqalı tügel jumıldı. İrge bağıp qalğan qur sülder şaldar da orındarınan turıp, ataqtı baydıñ ası ötüvge layıq jer qaradı.

Därjannıñ üyi küni-tüni mäjilis. Aqırı bäri öñşeñ tuşçı suv şığatın «Qırıq astav» atanğan ordalı qudıqtıñ üstimen ötetin taypaq qolattıñ kün batıs quyrığın qolay kördi. Ordalı qudıqtan eki köştik jer.

Jılmıyğan jazıq kenet säl eñis tartadı da, qaytadan taqtayday tegis bop qayqayıp ketedi. Sırt közge qapelimde bayqalar-bayqalmas oypañ jülgeniñ boyın Qaraştıñ bas kötergenderi bes kün boyı armansız şarlap şıqtı. Ana jerge barıp ta, mına jerge barıp ta topırağın qaraydı, şöptiñ tamırın qazadı, iyisin iyiskeydi. Eñ soñında Böken baydıñ üyir-üyir jılqısın aldırıp, birese tekirektetip aydap ötip, birese şaptırıp kördi. Qalıñ jılqı tasır-tusır şaba jönelgende, aqsaqal şaldar jata-jata qalıp, jerge qulaqtarın tosıp, tıñ tıñdaydı.

- Kevek joq. Kevek bolsa, düsirge jañğırığıp, düñkildep keter edi.

- Sazı alıs bilem, tuyaqtıñ üni tunşığıp şığadı eken.

- «Qırıq astavmen» eki ortada ne sor, ne kebir joq, qara jon.

- Şöbine qarasayşı, şildeniñ ortasında da balavsa tatıydı. Astında sor bolsa, endigi tamırı küyip keter edi ğoy.

Eñsep aqsaqaldardıñ kev-kev äñgimesin elige tıñdağanmen, köbine eşteñe tüsine qoyğan joq.

Ülkender keñese-keñese kep, aqırı ala böten uylığıp ösken qalıñ jantaqtıñ arasına qazıq qaqtı.

Böken bay qazıqtıñ üstine üy tikti. Qasına tağı da bir-eki qaraşa üy qondırdı.

Sosın eki avıldıñ şaldarı qazıqtı şırq aynala tizilip otırıp quran oqıp, Böken bay men Eñsepke bataların berdi.

Qoñır marqanıñ basın müjigen soñ, aqsaqaldar avıl-avılına taradı. Qasında tört-bes jigit qolğabıssşımen Eñseptiñ özi qaldı. Avıq-avıq Därjan soğıp, hal-jağdaydı surap, aqıl aytıp ketedi.

Eñsep bes qanat boz üydiñ qaq ortasında qazıq turğan jerden qudıq qaza bastadı. Qaşan töbesinen kün tüspeytin tereñdikke jetkenşe, kiyiz üy tigüvli turdı. Bay avıl et pen qımızğa kende qılğan joq. Barınşa saqiy atanuvğa tırısatın Bökenniñ özi de at qurğatqan emes, Qaraştıñ aqsaqaldarı birazdan soñ qaytadan kelgiştevdi köbeytti. Qudıq tübinen şığıp jatqan topıraqtı alaqandarına jazıp qaraydı. Kelgen sayın bay avıldıñ bal qımızın simirip işip bastarın iyzep, bağıt jaqsı dep ketedi.

Däl üş ayda, küzem jün endi qırqılıp bitkende, Eñsep qudıqtı qazıp bitirdi. Tübine jaqındağanda tuvırlıq kök saz köbeyip ketip bir qorqıtıp edi, birazdan soñ qalıñ saz tavsılıp, qaytadan qayır şıqtı. Qayır qiyırşıqtı qayta-qayta erinine tiygizip köredi, tuşçı siyaqtı.

Äli de qaza tüsti. Suvsıma qiyırşıq qalıñdap ketip, qulap turmay ma dep küdik alıp edi, şıqıldağan qattı tasqa aynaldı. Kök tastı qırnap oyıp kele jatqandı; bir küni oñ jaq şıntağınıñ tusı muzdap qoya berdi. Jalma-jan süymendi tastay berip, siypalap kördi, älgi jer bir türli terşip tur.

Suv jaqın. Osı mañaydan tesip şığuvı mümkin. Ol qudıqtıñ sız qabırğaların şır aynala siypap şıqtı. Dımqıldıñ qay jerde mol ekeninen suvdıñ ulı jobasın bildi. Suv atıp ketedi-av degen küdigi az qabırğanı boylap qaza tüspekşi. Közdi sosın barıp aşadı. Sonda suv qudıqtıñ tübine mol jiynaladı; joğarıdan tüsken tas, kesek közdi bitep tastay almaydı.

Eñsep äli de bir qulaştay qazıp edi, tağı da bir tustan suv tamşıladı. Eki iyığına, omıravına mup-muzday qorğasın tamşıları tamıp-tamıp ketedi. Eñsep suvdıñ jobası bilingen

tustıñ tasın köp qozğamay, qaşqaqtap, tereñdep qaza berdi. Kenet süymen jap-jazıq taqtay tasqa tiyip, şaq-şaq ete qaldı. Jan-jaqtan jañbır sebelegendey tamşı köbeydi. Eñsep budan äri tereñdey berse, suvdıñ astında qalar türi bar. Osı jer suvdıñ közi-av dep jobalağan jerlerdiñ tasın qozğap, şuqıp-şuqıp kördi. Bir jerden manadan beri jolındağı qara tastı tesip öte almay, jaqpar-jaqpardan tırs-tırs tamıp turğan muzday suv sav ete tüsti. Bir köz tabıldı. Ol endi ekinşi şıntağın muzdatıp turğan tustı arşıp edi, o jerden de suv tesip şıqtı.

Eki közden aqqan suv qudıqtıñ tabanındağı taqtay tasqa şalp-şalp quyılıp jatır.

Sol bir şalp-şalp dıbıs bul qaşan qudıqtıñ avzına jetkenşe qulağınan ketken joq. Jüreginiñ dürsili de sol dıbıspen birge şığıp turğanday. Mınav meñirev qara jerdiñ qoynında qamalıp turğan jerinen bul bosatıp jibergen mıñdağan tamşı tuñğiyıq tübine jamırasa ağıp, jarısa quyıluvda. Taqtay tastı düsirlete jönelgen qos tütek ağın jeti qat jer astınan tirşilik dabılın qağıp jatqanday.

Asqa altı kün qaldı degende jaña qudıq şegendelip bitti.

Oydağı-qırdağını tegis dürliktirgen as ötti. Köpten beri qudıqşınıñ qurım qosınan köp alısqa uzap şıqpağan Eñsep te bir jelpinip qaldı.

Adam paqır talay närsege üyreniskenmen, tap qara jerdiñ astına üyrenise almaqşı emes. Ol azdı-köpti zeynetiniñ qasında, el-jurtınıñ ortasında qudaydıñ jarıq künin körip, jupar avasın jutıp jürgende qay-qaydağını oylap vayımğa batadı. Sonday kem tağat, kem qanağat jandı jarıq düniyege jaratılğan jumır bastı pendeniñ qay-qaysısı da, ayağınıñ astınan şayanşa şağıp jatqan sız topıraq ta jeti qat jerdiñ astına, meñirev tuñğiyıqqa kün sayın tiriley tüsirip qoyğan soñ, ne jorıq!

Qudıqşınıñ jalğız serigi - ürey. Onı jan-jağınan antalap turğan sız qabırğalar da, tüv töbede jıltırap, eki közin tört qılıp, özine telmirtip qoyğan bolmaşı sañılav da, ayağınıñ astınan şayanşa şağıp jatqan sız topıraq ta qorqıtadı. Osınşa azaptanıp qazğanda jöndi suv şıqsa jaqsı, al suvdıñ kindigi bir köş buruv qaluvı da mümkin ğoy. Şıqsa da, aşçı bop şığa ma, tuşçı bop şığa ma?

Qudıqşı san-sapat jer şuqıp, san ret suv şığarsa da, ömir boyı äldenege seziktenüvmen, özine-özi senbevmen ötedi. Qazbas burın äbden täpteştep, tap osı aranıñ kümanı joq dep qazıq şanşığanmen, jer astına kisi boyı tüsüvi-aq muñ, qalıñ küdik qaytadan qamap aladı. Endi sol küdigi jer astına bir eli tereñdegen sayın öse beredi. Eki şuqıp, bir qarağan mimırt jumıs qanday jüykeni de jünjitip, qanday jürekti de qaralay küpti qılıp bitetin bolsa kerek. Mañınan tiri jannıñ ne közin körmey, ne sözin estimey, bir özi tırbañday beretin jalğızdıq pen eşteñeni anıq köre

almay puşayman bolatın suv qarañğılıq jigerin ustaramen qırnağanday kün sanap titıqtata tüsetin türi bar. Qudıqşı neğurlım köpti körip, jer ortasına jaqındağan sayın solğurlım küdikşil, neğurlım qudıqtıñ tübine jaqındağan sayın solğurlım üreyşil bolıñqıraytın sekildi. Al endi suv äne şığadı, mine şığadı deytin künderi ol tuñğış ret tolğaq qısqan anaday, budan bir ay burın, bir apta burın, tipti küni keşe quvanğanın atımen umıtıp, ömir boyı ölim avzında jürgen kisidey öñ-surı qalmay, qorqınış quşağına birjola beriledi. Bir jıl ğana burın kökiregi alıp uşıp, ne bir tätti qiyaldarğa böktirgen quvanışı endi kep taban astınan qurdımğa qulatatınday şoşına vayımdaydı. Bayağı tätti armannıñ bärin ersi körip, özin esirik sanaydı. Äv basta osınşa qavip-qaterdiñ barın körmegen-bilmegen jelbuvazdığına ölerdey ızalanadı. Tek osı jolı isi oñğa basıp, oylağanınday bolıp şıqsa, endigäri munday istiñ mañınan jürmevge iştey ant-suv işedi.

Eñsep te özi qaylalap tesken tas qursavdıñ ortasına tüsken sayın imanın üyirip tüsip, jarıq düniyege är şıqqan sayın tävba aytıp şığatındı. Biraq qudıqtı qazıp bitirgende ön-boyındağı küş-quvatı tügel sarqılğanday bop, jer astına endi bettemestey tavı şağılıp şıqsa da, arada bes-altı ay öter-ötpeste tağı da qurım kürke tigip, tağı da jer şuqıp jatadı.

Küni keşe jigerin qum qılğan qarañ şuñqırğa qaytadan jetelep alıp kelgen äzäzil küştiñ atı ne ekenin ol kezde Eñseptiñ özi de bilmeytin. Kele-kele tüsindi. Birin-biri jaqsı men jamanğa bölip, jağalastırıp qoyğan mına düniyede bötenniñ avzınan şıqqan jılı söz, qoşamet-qolpaş äli arını qayta qoymağan arğımaq atqa qattı tebingen üzeñgimen birdey eken. Al ol kezde adam paqırdı tavğa urıp, tasqa soqtıratın ayar aldanıştıñ äli arını muqalmağan arğımaq kezi edi.

Qoşamet-qolpaş attı ayar Eñsepti qara jerdiñ astına talay ret tiriley tüsirdi. Ol äveli qudıq qazılıp bitkende, estigen el-jurt tügel quvanadı eken dep oylaytındı. Birte-birte ol oyınıñ qate ekenine közi jetti.

Är şınırav bitken sayın aldına mal tüsse, artına söz eretindi şığardı.

Qudıq bitken küni janına kep:

- Apıray, mına bayda iman joq eken, jetpis qulaş şıñıravğa bar bolğanı jetpis toqtı aydatıptı-av, -dep sıbırlap qalatındar arağa aylar salıp özi keledi.

- Eñsepjan, biz anav pälenşe bay emespiz. Aqıñdı jemeymiz. Ernektiñ üstinen şıñırav qazıp berseñ, jüz toqtını aldıña salamız, - dep qolqalaydı.

Eñsep endi kez kelgen qolqaşığa qolq ete qaluvdı qoydı. Aldına kelgen kisiniñ şapanına, er-turmanına, dävletine qaraytındı şığardı.

Köp uzamay Därjan ağası: «Şaqırlağan aq tavdı tesip suv şığara berüvge tayız oydağı elge baram», - dep Üstirtti tastap köşip ketti. Sol jaqta bes jılday avız suvğa qudıq qazıp jürdi de, aqırında bir qumnıñ eteginde qudıq qazıp jatqanda, jumsaq topıraq üstine japırılıp qulap, düniye saldı.

Eñsep şıñ üstinde şıñırav qazıp qala berdi. Är qudıq bitken sayın qudıq aqı maldıñ sanı öse tüsti. Biraq, onıñ esesine, qolqaşınıñ sanı birtindep azayıp baradı. Dävleti asqandar ğana atın şığaruv üşin Eñsepke at şaptıradı.

Üyiniñ irgesi sayabır tarttı. Bir ökpelep attanğandar endi körmestey bop tüñilip ketti. Barıp basqa qudıqşı izdedi.

Däl sol şamada Horezmnen Qalpaq degen birev köşip keldi. Äveli Qalpaq er şabadı, jona tigedi devşi edi. Endi qudıq qazadı degen atağı şıqtı. Eñsepke qolqası jürmegender soğan üymeledi. Keybirevleri qır körsetkendey, tup-tuvra bunıñ avılınıñ kök jelkesine jete berip, bir säskelik buruv otıratın Qalpaqtıñ avılına qaray tizgin tüzeydi.

Bastapqı kezde Eñsep onday-onday qoqanloqığa mıyığınan küldi. Birazdan soñ avılınıñ üstinen attap ötkender şamına tiye bastadı. Türüvli irgeden Qalpaqtıñ avılına qanşa attı ötkenin sanap, olardıñ qay-qay avıldıñ adamdarı ekenderin añdıytındı şığardı. Atalı-atalı ülken avıldardan äzir olay qaray at izi tüse qoyğan joq.

Eñsepke kelgen qolqaşılar da äñgime arasında ädeyi Qalpaqtıñ atın qıstırıp qalatın boldı. Ol onday-ondayğa män bermegen qalıp bayqattı. Keyinirek: «Horezm jaqtıñ jeri bizdey aqar-şaqar şıñ kök ala tas emes, sazdavıt keledi. Saz oyıp qalğan adam tayaz, tañqı qudıqtar bolmasa, tas qaşap, şıñırav qazuvğa köndige alar deysiñ be?» - dep apşımağan nığız ray tanıttı.

Seytip jürgende, Eñseptiñ aldınan sağı sınıp qaytqan Sağınay bay Qalpaqqa Üstirttiñ üstine köş şığaratın aq joldıñ tap uşar basınan qudıq qazdırdı. El işinde Sağınay üyine qonaq barğanda, qazanğa as salarda, sırtta oynap jürgen nemereleriniñ birevin şaqırıp alıp:

- Äy, qulınım-ay, küni boyı tınım körmey şapqılaysıñ da jüresiñ. Mına qaraşı, süyek-süyegiñniñ bäri ırsıyıp ketipti. Qabırğañdı qolmen sanağanday. Käni, käni... birev, ekev, üşev, törtev, besev... Tüv, tüv... Omırtqañ odan da jaman. Birev, ekev, üşev... Siydiyğan qarıña qarap, jurt seni şır juqpağan üydiñ balası eken deydi ğoy. Tura tur! Oybay-av, javırınıña şodırayıp şığıp kele jatqan mınav ne jara! - dese, kempiri qazanğa javırın, qarı jilik, bes tal qabırğa, üş tal omırtqa saladı eken deytin äñgime bardı. Sol saqalın qazanğa malıp, astı özi sanap salatın Sağınay sarañ Eñsepke tisin qattı bassa kerek. Jurt ol Qalpaqqa ernektegi şıñıravdı qazğan aqısına tüyege bastatıp jüz elüv tuyaq ataptı dep soğadı.

Bir küni: «Oybay, älgi Qalpaq qazıp jatqan şıñırav Üstirttiñ üstindegi eñ tereñ şıñırav bolatın türi bar. Qazirdiñ özinde jüz qadamnan asıptı», - degen habar düñk ete qaldı. Sodan bılay avıl-avıldıñ arasına qatısqan biren-saran adamnıñ habarı sol Qalpaq qazıp jatqan qudıqtıñ töñireginen şır aynalıp şıqpay qoydı. Kün ötken sayın dabırıq ulğaya tüsti. Bügin: «Jüz jiyırma qadam bolıptı», - dese, erteñine: «Jüz otız qadamğa jetipti», - dep şığadı.

Qoyşı-qolañnıñ äñgimesin bılay qoyğanda, inabattı aqsaqaldardıñ özi Qalpaq qazıp jatqan şıñıravdıñ jayın aytıp, qızıl keñirdek bola bastadı. Birevler: «Qalpaqtıñ babası ävliye kisi bolğan eken. Sodan kiyeli temir qazıq qalıptı. Sol qazıqpen jer barlasa, suv şığatın jerge kelgende, alaqanı tartıp belgi beredi eken. Qalpaq suvdıñ közin solay tabadı eken», - dep daqpırttı.

Guv-guv äñgime örşiy berdi. Bir-eki kisi: «Öz közimizben barıp kördik, şıñırav jüz qırıq qulaştan asıptı», -dep keldi. Endi jurt jan-jaqtan Qalpaq qazıp jatqan qudıqtı izdep barıp köre bastadı. Tipti Eñseptiñ qoñsıları da erinbey-jalıqpay at sabıltıp barıp qayttı.

Äzirge qılp etpegen jañğız Eñsep. Burın Qalpaqtıñ jayın aytuvğa jurt budan qısılatın bolsa, endi jurttan bul qısılatın boldı.

Üy-üydiñ köleñke betinde Qalpaqtıñ qudığın aytıp güvildesken jurt Eñsep qayter eken dep ädeyi aytıp otırğanday bop körinip te ketedi.

Sırtınan sınap otıratın minşi közderden Eñsep qattı qaymıqtı. Bir küni ne de bolsa barıp, öz közimen körip qaytuvğa bekinip, atına mindi.

Qalpaq oraq murın, şegir köz sarı kisi eken. Jası jer ortasına tayağan adam bolsa da, Eñsepti körgende qalbalaqtap qaldı. Jalma-jan tañdayınıñ astındağı nasıbayın tiliniñ uşımen jerge bir-aq ıtqıtıp, siyrektev jiydip bitken jiyren murtın jeñimen sürtip, avıl-aymaqtıñ amandığın suray bastadı. İyeginde tuqıl joq, kök jarğaq köse. Mañdayı men jelkesiniñ arası qarısqa jetpeytin qalaq basın küninde ne qara, ne kök bolğanı belgisiz külgin oramalmen tañıptı da, bir uşın qulağın bastıra salbıratıp qoyıptı.

Änşeyinde közi kisiniñ jüzine köp toqtamaytın Eñsep Qalpaqtıñ tula boyınan tük qaldırmay tügel tintip şıqtı.

Qalpaq äykelge tüsirgen tığırıq tastıñ üstinde otır. Qudıqtıñ işinen jaña şıqsa kerek. Tizesinen asıra qayırıp qoyğan balağı suv-suv. Qarala şekpendi jalañaş iyinine jamılıptı. Ne toñıp otırğanı, ne külip otırğanı belgisiz, - siyrek sarğış şoqşa tisteri aqsiyıp tur.

Qalpaqtıñ savaldarına sıpayı javap qaytarğan Eñsep endi özi jay suray bastadı. Maljannıñ amandığına Qalpaqtay qadala toqtalmay, şıñıravdıñ jay-japsarına köbirek şuqşiydı. Qubıla bettegi aqsiyıp jatqan şığır tartqan tüyeniñ jalğız ayaq soqpağına qarap, közimen mölşerlep, ünsiz turıp qaldı. Jurttıñ aytıp jürgeni ras eken. Jüz elüv qadamğa jetip qalğan türi bar. Manadan bergi sıpayı öñi kürt tütigip ketti.

Özi-özinen jiyırıla qalğan mañdayın küşpen jazıp, erini äzer qiyısıp:

- Oñ bolsın, - dedi.

- Aytqanıñ kelsin, - dedi Qalpaq.

Eñseptiñ qulağına onıñ davsı oqıs sañq ete qalğanday ersi estildi.

Jalt qaradı da, qatuvlı jüzin jadıratqısı kep, ezüvin jiyırıp:

- Suvdıñ qaşan şığatın sıñayı bar? - dep suradı.

- Erteñderi şığıp qalar.

Eñsep atına bettedi. Qalpaq dämge şaqırıp edi, avzına aldımen oralğan bir sıltavdı aytıp, ayağın üzeñgige saldı. Qalpaq qoltığınan demedi.

Ol atına minip, Qalpaqtıñ jüzine bir burılıp qarap, qoştastı da jürip ketti. Oğan Qalpaq soñınan müsirkey qarap turğanday bop körindi. Älgi bir qoltığınan demegeni de ayavşılıq jasağanı siyaqtı. Sonı oylağanda, birev qoltığınıñ astınan şımşıp alğanday tula boyı türşigip sala berdi.

Atınıñ savırına qamşısınıñ qalay barıp qalğanın da bayqağan joq, şoqıta jöneldi. Bul şıñırav, şınında da, üstirttiñ üstindegi eñ tereñ qudıq bolğalı tur eken. Onı jurt qazirdiñ özinde «Qalpaq qazğan» atap ketti.

Eñsep «Qalpaq qazğannan» eñsesi tüsip qayttı. Ayna taz ala qırdan talay suv şığarğan Därjan ağası «pälenşe qazdırğan», «tügenşe qazdırğan» dep talay baydıñ atın şığardı da, özi aqırı apannıñ astında qalıp öldi. Atan tüyeni alıp urarday qayratınan, at jalınan tartıp mingeli öle-ölgenşe tırbınıp ötken eñbeginen, kenezesi kepken talaydı suvğa qandırıp alğan alğısınan ne kördi? Qara döñniñ basındağı qalıñ qavımnıñ şet jağasındağı qızıl tömpek köneredi, qasına basqa tömpekter qosıladı. Sosın jel tipıldap qazıp tastağan köne şuñqırdıñ astında kim jatqanın kim biledi? Sonda Därjan ömir-baqiy qara jerdi üñgip ötkende ne kördi? İttiñ itaqayı işip-kiyip jatqan az kündik azıq pen üstegi lıpa ma?

Özgeniñ taban astında tası örge domalağan tosın bağı Eñsepke ötkinşi ömirdiñ uyıtqıma opasızdığın uqtırdı.

Endi irgesi tipti bosap qaldı. Burınğı küder üzdirip barıp bir soğatın siyrek qolqaşı tamtumdap birjola qurıdı. Alısta attı birev qaravıtsa, özine kele jatır dep oylap qalğan Eñsep äli de kökjiyekten qarayğan körinse, qaşan avılğa jetkenşe qırıq tıpırşıp, tağatı tavsıladı. Biraq birazdan beri bul avılğa soğatın azın-avlaq qara-qurañ öñşeñ bir mal joğaltıp jürgender bop şığadı.

Eñseptiñ qudıq qazıp jiyıp alğan azğantay dävletiniñ jıl ötken sayın etek-jeñi döñgelenip baradı.

Ol endi äldenesi umıt qalğanday, qaraptan-qarap otırıp köñili qulazıp, boyı sergimey-aq qoydı. Üyrenşikti ädetimen sarı ala tañnan turadı, äyelin asıqtırıp, şay qaynattıradı. Onı apıl-qupıl işedi. Sosın bir kirip, bir şığıp küybeñdep jüredi-jüredi de, tör aldına sılq şögip toqırap otırıp qaladı. Burın sız qudıqtıñ işinde jer şuqıp otırğanda kündi uzaq körüvşi edi, endi jerdiñ betinde, jarıq düniyede, salqın irge, saluvlı tösekte uzaq kündi keş qıla almay, tağatı tavsıladı.

Aqırı sabırı sarqıldı. Atına mindi. Qırdıñ üstinde qara quyrıq, kiyik jaylaytın köldev oylarğa, olardıñ suvatqa baratın jımdarına, arqarı bar say-salağa qaqpan qurıp, añşılıqtı ermek etip körip edi, odan da pätuva tabılmadı. Aydalada kele jatıp añ barlavdıñ ornına jer barlaydı. Qırqa-qırqanıñ, jülge-jülgeniñ qalay toğısqanın qadağalaydı. Şöptiñ bitisine zer saladı. Alımı joq, berimi joq, atınan tüse qalıp, qamşısınıñ sabımen topıraq qazıp, alaqanına jazıp köredi.

Arqar qarap, qiya-qiya şatqaldarğa tap bolsa, ara saluvğa, tasımalğa oñtaylı tası bar jer şoladı.

Añ ustap qarıq qılıp jatqanı şamalı. Äytevir, qatın-balanıñ kirgen-şıqqanın añdıp jatqannan jaqsı ğoy dep, lağıp-lağıp qaytadı.

Japan tüzde özi qusap añ quvalağandar uşırassa, töñirektiñ habar-oşarın suraydı.

Sağınay ruvlı eli bop, Qalpaqtı qoldarınan şığarmavğa bekinipti. Ol «Qalpaq qazğannıñ» tusınan eşkimdi ötkizbeymin, suvatımdı sarqıp, örisimdi tozdırasıñ dep, köşke urınatındı şığarıptı. Baysal baydıñ eki qoyşısın, qudığımnan nege mal suvarasıñ dep, astavğa tañıp qoyıp sabaptı. Sodan beri eki bay it pen mısıqtay körinedi.

Bir küni Eñsep qaqpan qarap qaytıp kele jatıp, irgesinde baylavlı turğan böten attı kördi. Qapelimde öz közine özi senbedi. «Bul kim boldı eken?» dep enteley bastı. Avılğa jaqındağan

sayın jüregi oynaqşıp, öne boyın älsizdik meñdep baradı. Böten attıñ er-turmanına qarağanda, üyine bir küyli adam kelip tüsken sıñayı bar.

Atın tusap jatıp, türüvli irgeden Baysal baydıñ maylı jelkesin kördi.

Ay qasqa mañday, şoqşa saqal Baysal esikten kirgen Eñsepke jadıray amandastı. Kelgen şaruvasına birden kirispey, avıl-aymaqtıñ habarın aytıp, äñgimemen otırdı. Köpten qonaq körmey qur qulaq bolıp qalğan Eñsep toqtı soyğızıp, quraq uşıp jür.

Attanarında Baysal:

- Eñsep, meni äne bir qırğa deyin şığarıp salmaysıñ ba? - dedi.

- Bolsın.

Avıldan bılayıraq uzay bere bay söz bastadı:

- Eñsep, estip jatqan şığarsıñ. Anav Sağınay ata-babamız ejelden urıspay-qağıspay, jılma-jıl şığıp-tüsip jürgen aq joldı bir özi iyemdenip, ötken-ketkenmen ırıldasıp qırıp baradı. Sonımen basqalar-aq şaynassın. Sasıq küzendey şaqıldağan nememen baylanısa berip, ne pätuva tabamın? Osı ökpe tustağı jalğız ayaq at joldan köş şığarıp, köş qulatpaqpın. Bügin sodan şığıp edim, jolınıñ şappa örligi bolmasa, tap onşa şañıraq qağatınday tar emes siyaqtı. Üsti tuyaqkeşti emes, otı da bar. Tek bir kemisi - ernek asqasın eki tünemelikte ğana suv bar da, odan keyin şöl eken. Men tağı da künaralatıp suvaratınday jerden qudıq qazdıram ba dep edim.

Baysal äñgimesin kenet tıyıp, Eñseptiñ bet-jüzine barlay qaradı da, birazdan soñ qayta jalğastırdı:

- Keler jılğı küzemdi sol qudıqtıñ qasında qırıqsam ba dep edim...

Pätuva baylasıldı. Baysal bay qoştasıp jürip ketti. Köşeli sarı at küzgi sar barqın daladan emis-emis qılañıtıp, taypalta jorğalap baradı. Eñsep jaña ğana özimen qoştasıp, közdi aşıp-jumğanşa anaday jerge uzap ketken Baysaldıñ soñınan qızır körgendey qarap qalıptı.

Bir vaqıtta esin jiyıp, atınıñ basın avılına qaray burdı. Sol-aq eken, alıstan birev bunıñ atın atap, ayqaylağanday boldı. Kök jelkesi muzdap qoya berdi. Baysal jol-jönekey jañağı vädesinen aynıp, qaytıp kele jatqan joq pa eken dep, artına burılıp edi, bay kökjiyektegi qara döñniñ üstine köterilipti.

Birazdan soñ tağı da burılıp qaradı, Baysal bul jolı kökjiyekten äri asıp, tasağa tüsip ketken eken.

V

Baysaldı şığarıp salğan soñ, Eñsep qattı tolqıdı. Qolqaşılardıñ osı kelmey ketkeni ketken şığar dep torığıp qalğan jüregin endi köpten beri: «Äy, qaytadan qudıq qazar bolsam, büyter edim», - dep jan balasına tisinen şığırmay, kömeyine buqtırıp kelgen bir armanına jete alam ba, joq pa degen tımırsıq küdik tızıldata bastadı. Pälen kün boyı atınan tüspedi. Baysal bay meñzegen jondı buta qaldırmay tügel şarladı. Ol deñgeydegi jıra-jülge, qırqa-qırañ, suvat atavlını tegis süzip şıqtı. Üyinde de eşkimge jaq aşpaydı, özimen-özi. Keyde dastarqan basında qolındağı şını ayağın jerge qoya salıp, oñ tizesin tayanıp, sulq otırıp qaladı da, birazdan soñ uyqısınan oyanğanday, suvıp qalğan şayına qaytadan qol sozadı.

Uzaq tolğanıp jürip aqırı osı arağa toqtadı. Keñesken ret jasap atalas bir-eki aqsaqaldıñ aldınan ötti, biraq aqıldastı degen atağı bolmasa, olardıñ eş sözine män bergen joq.

Baysal Eñsep qazıq qaqqan jerge üy tiktirdi. Qolqabısqa tört jigit qostı. Eñseptiñ qudıq qazuvğa kirisetin küni tüni boyı kirpigi ilinbedi.

Birazdan beri qolına kürek ustamağandıqtan ba, jürek qaytıp qalıptı. Temir qazıqqa telmirip uzaq turdı. Qanşa qajısa da qudıq basına qaytadan jetelep alıp keletin bayağı duv-duv qoşamet-qolpaştıñ üni öşkeli köp boldı. Ol kezdegi «ne bolsa da körip aldım» dep qoyıp ketetin tävekeldiñ arğımağı büginde arını qaytıp, qanşa qamşılasañ da basın kekşiytip, baspay turıp alatın javır tuğırğa aynalıptı.

Biraq bul jolı onı özge küş jer astına jelkelep tüsirmek... «Qalpaq qazğandı» barıp körgeli bir büyirine şanşuv bop qadalğan, keybir uyqısız tünderde ökpesin sığıp, ara-tura aqılınan tandırıp kete jazdap, talma avruday jabısıp alğan sol bir beymälim derttiñ atın atavğa äli künge avzı barmaydı. Künine äldeneşe ret tirşiliktiñ talay-talay jım-jımın şarlap qaytatın qañğıma oyı sol janın jegi qurttay jep jatqan derttiñ türin tüstep, atın atavğa kelgende tayqıp şığa keledi. Ne de bolsa, sol jegi munıñ jigeri turalap qalğan tuğır bolmaq tügili, orğa qulap mertikken asqaq esek bolsa da, savırına temirdey qadalıp, şaptırmay qoyar türi joq.

Mine, odan beri de bir jıldıñ jüzi avıptı. Melşiygen meñirev jerdi tınım tappay üñgip keledi. Eki-aq ret jumısı toqtadı. Ekevinde de atına minip, tastaq jıranıñ qulav quyrığın betke alıp, qır asıp ketip qaldı da, bes-altı künnen soñ qaytıp oraldı. Soñğı ret osıdan eki kün burın barıp qayttı. Qayda bardı, nege bardı? Eşkimge aytqan emes. Şıñırav oyındağıday bop şıqsa, toy üstinde Baysal baydıñ özine aytpaq.

Onda Eñseptiñ eñsesin eşkim tüsire almaydı. Sodan keyin qudıq qazbaq tügili, mañınan jürmeydi. Az ğana dävletin kiş-kiştep şaruva küyttep ömir süredi.

Al endi ol oylağanınday bolmağan künniñ özinde, bul osı ala qırdın üstindegi eñ tereñ şıñırav atanadı. Aq şıñ ernekten uzağan sayın jılmıyğan üstirt alasarıp, oypañ tartpaydı, qayta anda-sanda bir soğıp otıratın bükir jal, köldeneñ qırañdardan asqan sayın, sonav ulı qumdarğa ulasqanşa satı-satılap biyiktey tüsedi. Bul biletin tereñ qudıqtardıñ bäri bul deñgeyden tömende, ernek jaqta; ol aranıñ suvı budan äldeqayda tayazdan şığadı. Endeşe, bul şıñıravdıñ suvı kemi eki jüz qadamnan beri belgi bere qoymas.

Eñsep bul arağa ötken jolı osınday iş eseppen qazıq şanışqandı.

Anda şığır tartıp jürgen qara atan eki jüz qadamnan qaytqanda qattı quvanğandı. Sodan beri köñili ornıqtı jür edi, keşeli beri suv qiyırşıq köbeyip, qaytadan qabağı tüsip ketti. Suv qiyırşıqtıñ munşa köbeyip ketüvi, äriyne, teginnen-tegin emes. Eger suv bul nısanalağan jerge jetpey, beriden şıqsa, onda ol atın eki ret bosqa sabıltqan boldı.

Eñsep avıq-avıq töñiregine qulaq tigip, tıñ tıñdaydı. Qolındağı süymenniñ sız qabırğağa tiygen sırp-sırp dıbısınan basqa dıbıs estilmeydi.

Dımqıl qiyırşıq köp küş salmay-aq, özinen-özi ügitilip qulap jatır. Emen kübi tep-tez tolıp qaladı. Soğan qarağanda, suvdıñ közi jaqın tärizdi. Tipti osı mañaydan tesip şığuvı da mümkin. Qay jaq qabırğa äli qattı eken dep siypalap körip edi, kök tas kezikpedi.

Eger munıñ oylap jürgenindey bolğanda, endigi şaqıldağan kök tas uşırassa kerek edi. Aynalasınıñ op-oñay ıljırap ketkenine tüsinbey otır.

Eñsep süymendi sız qabırğağa süyep qoydı da, oylanıp qaldı. Eki şıqşıtı duvıldap qışıp qoya berdi. Saz balşıq qolımen qaşır-qaşır qasıdı. Mıyına birev qum quyıp qoyğanday bası zip-zildey, oyına eşteñe tüspedi.

Süymendi qayta ustadı. Sız qabırğanı dük-dük ura bastadı. Kenet tasqa tiyip, şıq ete tüsti. Eñsep ötirik pe, şın ba degendey, antarılıp turıp qaldı. Sosın jañağı süymenine qattı tiygen jerdi boylap qaza tüsti. Älgi kürt-kürt dıbıs joğaldı. Süymenniñ tiygen jeri şaq-şuq tas. Sız qabırşaq tavsılıptı. Ayağınıñ astı suv jiyılıp, şılpıldap qalıptı. Tañ atqalı qazğanı ülken köz emes eken; ülken köz bolğanda, endigi suv atıp ketetin mezgil bolıp edi. Ol ülken arnadan qaşıp şıqqan urı ağındar bosatıp tastağan qayır qabat siyaqtı. Nağız arna alda bolsa kerek. Ol mınav taq-tuq jañğırıp jatqan tas qabattıñ astında. Sonı oysa, ar jağı-suv...

Anada alğaşqı ketip qalğanında, inisi Teñseldiñ üyin, şegen tas kessin dep, qiyalama aq şıñ ernekke aparıp qondırıp qaytqandı. Küni boyı köşip-qondımen jürip, üy tikken boyda talıqsıp uyıqtap ketip edi. Tün ortası ava közin aşsa, qulağına bir suvıl kelgendey boldı. Äri-

beri tıñdap jattı-jattı da, sırtqa şıqtı. Şildedegi iyin tiresken köp juldız jımıñ-jımıñ etedi. Qarañğı tünde pışaqtıñ jüzindey bop tabanıñnıñ astına kep tirelip jatatın qap-qara kökjiyek - şıñ ernek. Onıñ astında - teñiz. Jım-jırt tünde o da dıbıssız. Tek sälden keyin qarmay alıp, boyın şimiriktire bastağan dımqıl ava ğana jaqın mañayda ulan-asır köp suv jatqanın sezdirgendey. Eñsep salqın samaldan omıravın kölegeylep, iyığındağı şekpenin ayqara qımtap, üyge qayta kirdi.

Jastığına bası tiyisimen manağı suvıl qulağına tağı da oraladı. Eñsep endi uyıqtay almadı. Bir avıq quzşıñdarda bolatın ülken-ülken üñgirlerden küñirene şığatın jeldiñ ızıñı deyin dese, kün tımıq. Qiyalı qırıq saqqa jügirip, bası qattı, biraq uyqısı şayday aşılıp, kirpigi ilinbey-aq qoydı. Tezirek tañ atqanın asığa kütti.

Tañerteñgi şayın işe sala, ernekti boylap qıdırıp ketti. Señgir-señgir aq quzdar kök teñizden birese şalqaya qaşıp, birese suğına tönedi. Key tusta appaq bir şıñdar aq ayran dariyanıñ ortasına beluvardan enip ketken. Sonday bir aq tumsıqtıñ üstine şığa berip edi, qulağı tağı da eleñ ete qaldı. Tüni boyı uyqısın qaşırğan suvıl sol töñirektiñ bir jerinen şığıp jatqanday. Quzdıñ erneginen üñile qaradı. Teñiz bügin de tınış. Kök atlas köylektiñ qatırma etegindey birine-biri ilesken qabat-qabat buyra tolqındar aq şıñnıñ ayağına jığılğanday avıq-avıq şılp-şılp süyip qoyadı. Qarın jarıp jatqan aq tütek aydın emes. Endeşe, mınav neniñ suvılı? Jeldi küngi teñizdiñ aybarlı öksigine de usañqıramaydı. Qulağın tosa tüsti. Sarqırağan ağın suvdıñ dıbısı siyaqtı. Biraq mınav aq tağanaq ala qırda teñizge quyatınday özen atımen joq. Bir-eki jerdegi sordan bas alıp, sorğa quyatın aşçı ağar jülgeler teñizden altı köş alısta qurıp bitedi.

Eñsep öz qulağına özi senbey, añ-tañ. Teñizge öñmendey töngen aq tumsıqtıñ qaytadan aydındı orağıtıp, keyin şeginetin ernegin boylap jürip ketti. Azuv-azuv aq şıñdardıñ arasına kirip ketken üşkil şağın şığanaqtı aynala bergende, qarsı bettegi quzdıñ tabanında qaravıtıp jatqan üñgirdi közi şaldı. Kök teñizdiñ şılp-şılp tolqını qara üñgirdiñ işine kirip-şığıp jür. Älgi sarıl sol üñgirden şığıp jatqan tärizdi. Sol mañaydağı aq şıñ ortan beline deyin sarğış tartıptı.

Eñsep solay qaray asığa ayañdaydı. Üñgirdiñ ökpe tusına jetkende älgi sarıl küşeye tüsti. Iñırana soğatın teñiz tolqınınıñ şılpılı emes, ağınnıñ sarılı. Qara üñgirden kök teñizge jer astınan ağın quyadı eken. Kenet köñiline osınday oy qaştı.

Eñsep qara üñgirdiñ kök jelkesinen oba üydi de, sonı nısana qılıp jolğa şıqtı. Söytse, sol aq tumsıqtan osı özi qudıq qazıp jatırqan tastaq jırağa deyingi eki orta oqtın-oqtın tilim-tilim tastaq uşırasıp otıratın oypañ jülge eken. Qırdıñ üstindegi şıñıravdıñ köbi sol deñgeydi boylap qazılıptı. Eş jerden töbeşik ne qırañ soqpaydı.

Eñsep sonda qudıqtardıñ bäri sonav tuñğiyıq tereñde teñizge qulap jatqan ülken arnağa suv quyatın bergi - jer betine jaqında mayda taramdardıñ kindiginen şıqqan suvlar dep boljağandı. Sonav aşçı teñizge suv quyatın sarqırama arnağa jetken eşqaysısı joq.

Sol oyı esine qayta oralğan Eñsep tabanınıñ astınan şıqqan taqtay tastı tökpektete urğıştadı. Eki qulağı şıñıldap ketti. Qulaqtağı şuvıl, süymenniñ düsiri tañ atqalı jım-jırt qara üñgirdiñ işin ünge toltırıp jibergendey.

Bir vaqıt manadan beri sız jerde turğan temir süymen alaqanın qarığan soñ, qolğabın kiyeyin dep kidirip edi, bir suvıl şıqqanday boldı.

Ol qulağın tigip turıp qaldı. Şöl dalada, qapelimde say-salada uşırasıp qalatın azın-avlaq jiyde ağaştıñ tübinde jatsañ, tap osınday suvıl estiytinsiñ. Bul ne suvıl? Älde osı arada jer üstindegi kevektermen jalğasatın jarıq bar ma eken?

Qabırğalardı şırq aynaldıra siypap körip edi, eş jerden qolı sürinbedi. Qayta tıñdadı. Suvıldıñ ar jağında birdeñe sıldıraytın siyaqtı. Tağı qazdı. Tağı toqtadı. Tağı tıñdap kördi. Sol bayağı tüsiniksiz suvıl.

Eñsep taqtay tastı urğılap jatıp, avıq-avıq toqtay qalıp, älgi suvılğa qulağın tosadı. Sıldırağan dıbıs küşeye tüskendey.

Kenet quvanıp ketti. Mınav suvdıñ sıldırı. Eñsep qulağın tosqan sayın küşeyip baradı. Mınav kädimgi kürkirep ağıp jatqan sarqırama ağın ğoy. Melşiygen sız qabırğalar da jer astınan şıqqan beymälim dıbısqa qulaq türgendey telmirip tur. Zımıran qara üñgirdiñ işi sol bir sarqırağan dıbısqa tegis jañğırıqqanday.

Eñsep taqtay tastı dürs-dürs tüygiştey jöneldi. Endi älgi jer astındağı sarındı süymenniñ düñk-düñk düsiri de jeñe almadı.

Eñsep eşteñege alañdamadı. Taqtay tastı tökpektete soqqıladı. Üskirik jer astında turğanına qaramastan, äveli mañdayına, sosın omıravına şıp-şıp ter şıqtı. Taqtay tas sart-surt sınıp jatır. Osılay qazıñqıray tüsse, ulı arnağa da jetedi. Jüregin quvanış kernep, öne boyınan äl ketip bara jatqanday. Temir süymen qolınan şığıp ketpey şaqqa tur. Şeñgelin sığa tüsti. Kenet däl qasınan dürs-dürs dıbıs estildi. Qarañğı üñgirdiñ işinde budan basqa tağı birev taqtay tastı tars-tars tömpeştep jatqanday. Bul avıq-avıq toqtap, tıñ tıñdaydı. Bul toqtağanmen, älgi dürsil toqtamaydı. Äldekim mınav taqtay tastı budan burın oyam, ulı arnağa burın jetem dep janığa qiymıldağanday. Eñsep süymenine qayta jabıstı. Biraz şapqan soñ tağı kidirdi. Älgi bir jumbaq dürsil qulağın jarıp baradı. Tağı da bul toqtağanmen, ol toqtağan joq. Eñsep qaytadan ekilene

urğıladı. Äbden ökpesi alqınıp, jüregi qısılğanday bolğan soñ, biravıq dem alayın dep edi, bunıñ közine körinbey, däl qasında kök tastı düñk-düñk toqpaqtap jatqan özge dürsil burınğıdan da küşeyte tüsti.

Ol ornınan tağı turdı. Temir süymen taqtay tastı tağı da töbeley jöneldi. Eñseptiñ öne boyın qara ter juvdı. Közine quyılğan aşçı terdi bilegimen jasqavğa da murşası bolmay, üsti-üstine ura berdi...

Kenet süymennen äldekim şap berip ustay aldı da, jibermey qaldı. Eñsep közi qaravıtıp otıra ketti. Qara üñgirdiñ işi suv qarañğı tas tünekke aynaldı. Onıñ köz aldınan Qalpaqtıñ kök oramalı jelpip ötken siyaqtı boldı. Qalpaq moşqap külip turğanı, ya ayap turğanı belgisiz, bunıñ qarsı aldında tisi aqsiyıp, taltayıp turıp aldı. Kenet buğan qaray qolın sozdı da, süymenine jabıstı. Eñsep qolındağı süymenin alıp ketedi eken dep, jandärmen şirene tartıp edi, tastıñ jigine tüsip, tesik ustap qalğan süymen jılmañ etip suvırılıp şığa keldi.

Eñsep esin endi jiynadı. Tabanınıñ astınan ökpek jel eskendey boldı. Sarqırağan suvdıñ şuvılı anıq estildi. Eñsep şuvılğa qulağın tosıp biraz otırdı. Onıñ qulağı suvdıñ sıldırınan bögde bir dıbıstı bayqadı. Tañ atqalı bunıñ qulağınan ketpey qoyğan alqına soqqan öz jüreginiñ dürsili eken.

Ezüvine külki jügirdi. Endi işine jartı astav suv sıyatın tay terisinen jasalğan ülken qavğa qiynalmay sıyatınday qıp mınav taqtay tastı oyuvı kerek. Taltayıp turıp taqtay tastı tağı urğıladı. Biraz şaptı. Tesiktiñ kölemin bilgisi kep, qolındağı süymenimen barlap körip edi, äli şağındav tärizdi. Qaytadan tömpeştey jöneldi. Süymeni är tiygen sayın taqtay tas kürt-kürt omırıladı. Birazdan beri jurtqa esesi ketip, köñilin ıza jaylağan Eñsep degenime jettim be degendey ekilene urğılaydı. Tuñğiyıqqa tasır-tusır domalap, birazdan soñ barıp şılp-şılp qulaytın tas düsirine qulağı äbden üyrenip alğan. Eşteñeden eti şimirikpeydi. Jaña ğana jan-jağınan sığıp turğan tas qursavğa da, qaltarıs-qaltarıstan qaraqşıday añdıp turğan köleñkege de, qudıqtıñ avzındağı sañılav jarıqtıñ birte-birte ölevsirep bara jatqanına da, sırtta topıraq şığarıp turğan jigitterdiñ üsti-üstine arqandı julqılağandarına da - eşteñege de eleñ etken joq.

Qayqayıp turıp taqtay tastı sart-sart sabalaydı. Kenet süymeni tasqa tiymey, tesiktiñ özine tüsip, ekpetinen qulap tüsti. Mañdayı tasqa soğılıp, bası zeñip ketti. Birevdiñ ayalı qoldarı qos alaqanın jayıp, qağıp alğanday. Basqa jerine zaqım tiymedi. Qaq mañdayınan bastap jıp-jılı jumsaq alaqan siypap ötip edi, kömeyine qoymaljıñ birdeñe quyılğanday boldı. Munı qağıp alğan beytanıs adamnıñ da omıravı terge malşınıp qalıptı, jambas tusı, javırını muzdap qoya

berdi. Birev jüzine telmire töngendey. Qaravıtıp ketken janarı bunıñ betine müsirkey üñilip turğan Qalpaqtıñ kök sur jarğaq jüzin şolıp qalğanday.

Eñsep zip-zildey kirpikterin äzer köterip, közin aşıp alıp edi, jan-jağınan aq tütek bop sarqırap jatqan ağın suv äldeqayda aldı da qayqaydı. Jan-därmen bir baqıruvğa ğana murşası keldi. Biraq onı özinen basqa eşkim estigen joq.

Topıraq şığarıp turğan tört jigit qıl arqandı äri julqıdı, beri julqıdı. Kün ekindige tayanğanda qayta tartıp edi, işinde eşteñe joq, bos kübi şelektiñ özi şıqtı. Tört jigit endi qara atandı şığırğa jegip, qıl arqannıñ uşın tuzaqtap şıñıravğa saldı. Şığır arqan da bos qayttı, esi şıqqan jigitter törtevi tört jaqtan qudıqtıñ avzına jata qalıp:

- Eñsep! Eñsep! - dep ayqaylaydı.

Tömennen läm-mim dıbıs joq. Jigitterdiñ qulağına sonav jer tübinen emis-emis suvıl estildi. Betterin jer astınan bir türli suvıq lep jalap ötkendey boldı. Jalma-jan bastarın köterip aldı...

Sodan birneşe jıl boyı qandı qudıqtıñ mañına el jolamadı. Birevler qudıqtıñ perisi bar eken, Eñsepti ustap qalıptı desti, endi birevler o jerdiñ astında aydahar bar eken, birde qudıqtıñ avzınan basın şığarıp turğanın öz közimizben kördik dep soqtı.

Arada äldeneşe jıl ötti. Jer astınan şıqqan aydahar körinbedi. Bir-eki jüregine jün baylağan jigitter barıp, qavğa salıp edi, möp-möldir tuşçı suv şıqtı.

Aqsaqaldar äri aqıldasıp-beri aqıldasıp, molda aparıp, kitap aşqızıp, duğa oqıtıp, qudıqtı jın-periden alastadı. Şegendedi. Äykel ornattı. Tuvsırap jatqan öñir suvğa qarıq boldı da qaldı. Jañbırsız jıldarı qanşa şıñıravdağı suv tartılğanmen, ol lıqıldaydı da jatadı.

Birevler qavğa tüsirip alsa, artınan sonav kök teñizdiñ jağasındağı aq tumsıqtıñ astınan tabılıptı. Endi jurt bul qudıqtıñ suvı sonav ulı teñizge barıp quyadı eken desti.

Ne de bolsa, ol bükil Ustirttin üstindegi eñ tereñ, eñ mol şıñırav bop atağı jayıldı. Biraq «Eñsep qazğan» emes, «Eñsep ölgen» atanıp ketti.

Bäyge Torı

I

Bäygetorı Seyisti birden tanıdı. Seyis biraq osı avıldıñ bota-taylağına talanıp, jal men quyrıqtan atımen ada bop süñki ketken bunı qapelimde tanıy almay qaldı. Jaltır savırı kök masatıday küliñ-küliñ etken kök ala denendi köleñdetip ortadağı aq üyge barıp tüsti. Sosın bayağı ädetinşe, tusap jatıp, atınıñ tirsegin, şaşasın, tuyağın tügel tintip qarap şıqtı. Köleñkede qarş-qarş şıbın qağıp jatqan qara ala töbetti quvıp jiberdi.

Arsa-arsa qabırğasındağı qatpar jarasına tiyisip, qara ala töbetti diñkeletken kök şıbın endi kök ala dönenniñ mazasın alar dep seskendi. Asıqqa talasıp qızıl şeke bolıp jürgen eki balanı da: «Qasına barmandar, asav, tevip ketedi»,— dep qorqıtıp qoydı. Aq üyge sosın barıp kirdi. Javlığınıñ uşın tolarsağına jetkizip şubata tartqan aq üydiñ äyeli qolına qara şaynek ustap, jer oşaq basına bettedi. Bäygetorı Seyistiñ şamalı vaqıtta şığa qoymasın bildi.

Jerge bas salıp edi, janşılıp qalğan kesirtkedey jer bavırlağan taramıs juvsan arası siyrep, seldirep qalğan tisine ilikpedi; özініñ bir türli qöñirsigen silti iyisi bar eken. Bäygetorı basın köterip aldı. Eki közініñ arasında uşıp-qonıp jürgen sarı päleni kördi, mükis tartqan kulağı ızıñın da estimepti. Basın şulğısa, tuv sırtına barıp qonadı. Öne boyın dir-dir şimiriktirip, tızıldatıp şağadı. Quyrığın bulğap edi, bar qılınan ayırılğan bir tutam qılta avada erbeñdep qaldı. Odan bögelek qaydan üriksin? Bäygetorı şıday almay şapşıp kördi. Şapşığanda da qayda bararın bilmedi. Avıldıñ jelkesindegi maşinamen suv äkelip quyatın toğannıñ qasına barsa, temir astavdan opır-topır suv işip jatqan qozılaq buğan bäribir jol bermeydi, osı avıldıñ bar bota-taylağı da so mañda jür. Botaları men qozılağına suv jetkize almay janı küyip jürgen qatındardıñ qaq mañdaydan salıp qaluvı da mümkin. Äne bir eki-üş böşkeni qalqalap qoyğan taqtay kürkeniñ köleñkesine barıp turar edi, qujınağan kök şıbının şubırtıp qara ala töbet jatıp alıptı. Ortadağı aq üydiñ türüvli irgesinen däl keregeniñ közine tirep salğan biyik aq jastıqqa şalqalap jatqan Seyistiñ şaşın ustaramen tipıldap alğızğan kök jaltır basın tanıdı. Sol üydiñ mañına bargısı kep ketti. Dürs-dürs şapşımay, kendir tusav ayağın qajasa da, miymırttap aq üyge bettedi. Kök ala dönenniñ qasına jete bere toqtadı. Kök dönen tezektep tur. Buğan äbden tanıs bir iyis añqıdı. Tarığa baylap, sütke suvarıp jemdegen jılqınıñ tezegi. Seyistiñ äne bir dürdiyip kelip, bunıñ moynına sasıq dorba ilip ketkeninen beri mınav iyis tanavına birinşi ret kelip turğanı.

Bul äveli Seyis ilip ketken kenep dorbanıñ işindegi şañ aralas aşqıltım iyiske tunşığıp qala jazdadı; tamağı qıjıldap, bası aynaldı. Ernin tiygizip körip edi, tikenek-tikenek birdeñeler

şağıp-şağıp aldı. Süt tatıp turğan tarığa uqsamaydı. Basın äri şulğıdı - beri şulğıdı; qavdırlaq kenep dorba jabısıp alğan, tüser emes. Eregisip eki-üş künge deyin bu da tatpadı, eregisip kenep dorba da moynınan tüspedi. Endi, mine, qılşığı eriniñdi jıbırlatqan şañ aralas arpanıñ özi közinen bir-bir uştı.

Bäygetorı tarınıñ iyisine qumartıp, şapşıp, kök dönenniñ qasına jaqınıraq kelip turdı. Tuv sırtınan düsir şıqqanda kök dönenniñ şar aynaday savırı tuyaq tiygen köl suvınday dir ete qaldı. Qulağın qayşılap, buğan burıldı. Jılqı ekenin tanıp, bäseñ oqıranıp qoydı. Kök dönen nege mazasızdandı dep, Seyis irgeden sığaladı. Bäygetorını bu jolı da tanımadı. Äri qubılıp, jaypaq jağa aq köyleginiñ omıravın iyığına şegindirip jelpinip edi. Tağı bir tanıs iyis muniñ tanavın jarıp ketti. Janında qalğan alğaşqı bögde iyis te osı edi.

Oğan deyin ol iyis degenniñ ne ekenin bilmeytin. Äli esinde… Töñiregi tasır-tusır etti. Jıp-jılı birdeñe üstin emine jaladı. Şırqırap qattı şıqqan bir ün jarğaq qulağın jarıp kete jazdadı. Közin aştı. Eki qulağı edireyip, töbesine tönip turğan närseniñ ne ekenin bilgen joq. Umtılıp-umtılıp töne tüsedi; jıp-jılı qıp öne boyın siypalaydı, bul mavjırap jata berdi. Kenet öne boyı muzdap ketti. Közin aşıp alıp, joğarığa köz salıp edi, saltaq-saltaq sup-sur närseni kördi. Köl-kösir ülken eken, kişkene janarına siyar emes.

Bul bir-eki talpınıp turmaqşı bolğanda, moynınan älde ne ustay aldı. Tañ atqalı tanavındağı iyistiñ bäri kürt ıdırap, töñiregin bir küñirsigen küşti iyis jayladı. Bul ornınan atıp turdı da, äldeqayda jöñkilip bara jatqan köp tört ayaqtınıñ soñına ilesti. Şapqılap jürip, bul öziniñ de aldındağı küsir-küsir şavıp bara jatqan köp tört ayaqtı ekenin bildi. Birte-birte tüsirlegen toptıñ artında ılğiy buğan qaraylap, qalğıştay beretin tört ayaqtı enesi ekenin añğardı. Öse kele onıñ jatağandav japırıq savırın, ılğiy şodırayıp oqşav şığıp turatın topşısın, jerge düñk-düñk nığız tiyetin juvantıq ayağın, aldıñğı oñ jaq tuyağınıñ üstindegi oymaqtay aq meñin — bärin tanıp aldı.

Anada qasınan enesi ketkende, sup-sur bop töbesinen töngen köl-kösir närseniñ aspan ekenin, onıñ däyim sonav tuyaq tiymes, avız jetpes alısta, tas töbede turatının bildi; onıñ ılğiy sup-sur bop bozarıp jatpay, qatalap kelgeninde aldınan şalqıp şığa keletin köl suvınday jadırağan kelbetin de talay kördi. Ol jarğaq tänin enesine jalatıp, mavjırap jatqanda tanavın jarıp kete jazdağan jat iyistiñ de iyesin tanıdı. Ol iyisti jatırqamavğa da üyrendi; qayta özge jılqılar siyaqtı bu da sol bir küñirsik iyis uzaq vaqıt tanavına kelmese, aynalağa qulağın qayşılap, eleñdep elegizetin boldı.

Ol iyis ılğiy bulardıñ qasında jürdi. Oğan äbden eti üyrenip ketkeni sonşa, o da munıñ enesiniñ iyisindey, kök şalğın şöptiñ iyisindey, kösilip kelip jürgeninde qarsı aldınan añqıy esetin samal jeldiñ iyisindey murnın qıtıqtaydı. Bul ılğiy enesiniñ soñında tompañdap jürmey, sarı ala jal, qızıl köz käri ayğırdıñ qayta-qayta qıtığına tiyip, üyirden böline şavıp jüretin özi turğılas oyınşıl jas jılqılar tobına qosılğan kezde älgi iyis pışaq keskendey tıyıldı. Bular eleñdep, äri jürdi, beri jürdi — ol körinbedi.

Bir küni qaptaldağı kök töbeden eki attı qılt ete tüsti. Bireviniñ iyığı şoşayadı. Jılqı bitken anadaydan körip ap, şurqırasıp qaldı. Biraq bayağı tanıs iyis bäribir añqımadı. İyığında salaqtatıp asınıp alğan at dorbadan köri kişilev qap-qara birdeñesi bar birevi bulardıñ ärqaysısınıñ öñmeninen ötkize suq qolın bir-bir şoşañdattı da, qasındağığa ayqaylap birdeñe dep, ilgeri qaray şoqıta jöneldi. İyığı şoşayğan bulardıñ qasında qala berdi. Eki ayaqtılardıñ da bäriniñ iyisi bip-birdey bolmaytının bul sonda añğarğan.

Älgi jañağı eki ayaqtıdan mañayınıñ bäri qopa, masası köp mazasız qara suvdıñ iyisindey jılımşı ölekse iyis şığadı. Burınğı iyelerindey emes, tım şañqıldaq. Qıyt etseñ, tuşçı etiñdi tızıldatıp savırıña äldene sart ete qaladı.

Abıroy bolğanda, onıñ aldında köp jürmedi. Bir küni bulardıñ örisine bir közin aq şüberekpen tañıp alğan birev keldi. Jılımşı iyistiñ qasına barıp, qoynınan alaqanday qağaz şığardı. Jılımşı iyis sızdap tur edi, jadırap ketti. Bul ılğiy ortağa kirmey, şettep jüretin; sol jolı da anaday jerde bölek jülgede jayılıp jatqandı, moynına iynedey qadalıp birdeñe oratıla ketti. Äri julqındı, beri julqındı, bolmadı. Qorqıratıp tamağın sığıp baradı. Möñkisin meyli, tuvlasın meyli — mıñq eter emes. Eregise berse, keñirdegin bir-aq orıp tüser türi bar. Jılımşı iyis qara jılanday qap-qara närseniñ şetinen satılap tartıp jaqındap keledi. Tipti jaqın qaldı. Şap etip qulağına jabıstı. Burap julıp baradı. Şıñğırıp jiberdi. Sol eki ortada basına noqta da tüsip qaldı. Jılımşı iyis munı jetelep äkelip, manadan beri jılqınıñ şetinde sırttay bağıp turğan sıñar köz beytanıs adamğa ustattı. Ol bir qolımen munıñ noqtasın bekemdep ustap, ekinşi qolındağı qamşımen astındağı buvrıl şolaqtı şılp etkizip tartıp qaldı. Bul dir etti, buvrıl şolaq bılq etken joq, jürip ketti.

Bul kök töbeniñ bavırında qalıp bara jatqan üyirine qaradı; bunıñ jañağı şıñğırğan davısına eleñdesip, ürkerdey bop bäri bir jerge iyirilipti. Basın jerge salğan eşqaysısı joq, edireyip-edireyip qarap tur. Aldıñğı jaqtağı jatağan torı biyeni — öziniñ enesin kördi. Basın julqıy köterip, azınap bir kisinedi. Sonıñ arasınşa jılqınıñ arğı şetinde qurığı şoşayıp turğan jılımşı iyis jılqışını közi şalıp, kisinegenin kilt toqtattı. Şoqıtıp bara jatqan buvrıl şolaqqa bul da

ilesti; öne boyın oşağan qajap tastağan sol bir şolaq quyrıqtıñ qayda bastap aparatının bilgen joq, moynına noqta tüskesin amal bar ma, ere berdi...

Bular uzaq jürdi. Äldeneşe örge de şıqtı. Buvrıl şolaq bülkip tartıp baradı. Eki ayaqtıñ astında raqattana jeledi. Şolaq quyrığında da tınım bolmadı, bülkeñ jüristiñ ırğağımen oñdı-soldı şelteñdey beredi. Bu da jetekke üyrenip qalıptı. Tek buvrıl şolaqtıñ üstindegi kisiniñ qolındağı kişkene tayaqtan, onıñ uşındağı budır-budır şubar jipten közin almaydı. Biraq ol buğan qamşı siltegen joq. Aldarınan etpettep jatıp alğan alasalav qara tay körindi. Birinşi ret tas basqanı edi; şıqır-şıqır etip mıyın şağıp baradı. Attasa boldı, äldeneler tömen suvsıp, jıljıp kep, ayağına uradı. Bul äli şor tarta qoymağan balğın tuyağın jasqana basıp, örge iytinip şıqqan buvrıl şolaqtıñ är adımın qalt jibermey, qaytalap attap keledi. Tav üsti kündegi örisindey jumsaq bolmağanmen, tegis eken. Ayaq basqan sayın düñk-düñk dıbıs şığadı. Jip-jiñişke kişkene soqpaq töbe-töbeni orağıtıp ötip, kösilip jatır. Kenet qaptaldağı qara tumsıqtan aynala bergende, bıtırap jatqan qoylardı kördi. Bul oğan burın tek suvat basında uşırasatın; olar opır-topır topılıp, qapelimde suvattı bosatpaytın. Qoy şetinde jürgen kişkentay eki ayaqtı dalbañdap aldarınan jügirdi. Onıñ soñınan qulağı salpañdağan tağı bir tört ayaqtı tura şaptı. Bul basın jerge salıp, tört tağandap, şıñğırıp turıp aldı. Jon arqası tügel jiyırılıp, siñir atavlınıñ bäri şiyırşıq atıp, qalşıldap baradı. Buvrıl şolaqtıñ üstindegi kisi şañq etip aqırıp jiberdi. Jügirip kele jatqandar seksiyip-seksiyip turıp qaldı. Şolaq buvrıldıñ olarmen isi bolğan joq, tav üstiniñ qatqıl, qara soyavlav juvsanınıñ arasınan emis-emis qılañıtqan jiñişke soqpaqtı boylap tıp-tıp tarta berdi. Endi bir jaldan asqanda tompiyğan-tompiyğan qara qurımday eki üy qılt etti.

Üylerge jaqınday bere buvrıl şolaq kilt kidirdi. Selk etip bu da toqtadı. Sıñar köz jürginşi atınan tüsti. Bunı anaday jerge jetelep apardı da, şoşayıp şığırşığı şığıp jatqan temir qazıqqa baylap, üyine kirdi. Bul jer betine qıltıyıp şığıp turğan jip-jiñişke kişkene temirge äri ürke, äri tañırqay qaradı. Basın kegejektetip, bir-eki tartınıp körip edi, bılq etken joq. Tağı da tört tağandap tura qap, şirenip kep tartındı — temir qazıqtıñ mıyına kirer emes. Közin tanıp alğan adam qaytıp körinbedi. Üyden äyel şığıp, ottıñ basına bardı. Bul qulağın tikireytip, oqıranıp edi; ol da nazar avdarğan joq, üyine qayta kirip ketti. Bul tağı da tartındı — qazıq tağı da qozğalmadı. Şirenip kelip tartınıp edi — qazıq siresip turıp aldı. Moynı avırdı, savırına şıp-şıp ter şıqtı. Qazıqtıñ qasına jata ketti. Tañ atqalı jüristen terşip kelgen qoltığına, bavırına tav üstiniñ qoñır samalı süykendi. Del-sal mavjırap, savırın künge tösep jata berdi.

Tırp-tırp basqan dıbıs şıqtı. Jerden moynın köterip aldı. Mana qoy şetinen körgen kişkentay eki ayaqtısı eken. Qasında salpañqulaq tört ayaqtı da şapqılap keledi. Ornınan atıp turdı. Jaña iyesi de terlep-tepşip üyden şığıptı. Kegejektep, osqırınıp edi, ol şañq etip tağı aqırdı.

Arqandı qazıqtan şeşip ap, satılap buğan jaqınday berdi. Tipten jaqın keldi de, munı şıqşıttan sığıp, avzın aşqızdı, tisiniñ arasına saqır etkizip äldeneni asatıp jiberdi. Mup-muzday eken, tañdayın qarıp ötkendey boldı, tumsığın, eki qulaq şekesin qayıs köñmen şandıp tastadı. Sosın şap berip şüydesine jabısıp, şüylige ketti. Terisin şeñgeldep bürip, julıp alğısı kelgendey julqıy köterip baradı. Bu da ne bolıp, ne qoyğanına tüsinbey, anaday jerge bir-aq attı. Eki büyiri solq ete qaldı. Bul odan ärmen ıtqıdı. Älgi solq etip tiygen soqqı sol jerge jabısıp qattı da qaldı. Tuvlap jür, tuvlap jür. Äbden şarşap, aq ter, kök terge tüsip, äli ketip, tilersegi dirildey bergen soñ, bir sät tınım ap, es jiymaq edi; ökpesin janşıp bara jatqan eki zil şabına jügirdi. Möñkip ketti. Eki ökpesi tağı da solq etti. Şıñğırıp jiberdi. Közine ter quyıldı. Qos ayaqtap, kökke şapşıp, şanşılıp turıp aldı; qır arqasına jabısqan päle tüser emes. Tav üstindegi tar alqaptı basına kötere kisinedi. Ün qatar, javap qaytarar eşkim joq. Manağı iyesi tusap ketken jerde jayılıp jatqan buvrıl şolaq bul nege kisinedi dep jerden basın da kötermedi. Savırına şıp etip tiygen närse tız etkizip qarıp aldı. Beti avğan jaqqa quyğıtıp ala jöneldi. Üstindegi adam bunıñ balğın qabırğasına temirdey tizesin şanşıy qadap, qatıp qalğan, tırp eter emes; tebingen de joq, savırına qamşı salğan da joq. Biraz şaptı. Qaytadan jortıp edi, savırı tağı tız ete qaldı. Tağı şaptı. Bu jolı közi qantalap, eregisip eminip şaptı. Jon arqasına qonjiyıp alğan qasarıspa adamdı avılınan, buvrıl şolağınan, bıtırap jayılıp jatqan qoyınan ajıratıp, ayaq jetpes alısqa aparıp tastağısı kelgendey quyğıtıp keledi. Burın şöpten basqa bögde zat jolap körmegen eki urtın avızdıq qajap, uday aşıtıp baradı, ezüvinen qandı köbik aqtı. Oğan da qaramadı. Şaba berdi. Tav üstinde tompiyğan-tompiyğan töbe köp boladı eken. Birevinen ötse, aldınan ekinşisi şığadı. Örge de saldı, oyğa da quladı, jılğa-jıradan da qarğıdı. Eki büyirin tesip bara jatqan temirdey tegevrindi eki tize bäribir bılq etpedi. Joq, jerdiñ şeti jetkizer emes, şaşasın tas qajap, ökpesi alqınıp, qos büyirin soğıp qaldı. Jañağı tasırlağan ekpini qaytıp, borpayaqtayın dedi. Qanşa jerge şapqanın özi de bilmeydi. Äytevir, köz baylana avılğa şatqayaqtap zorğa jetti. Batpaqtap kele jatqanday ayağın zorğa köteredi. Şapşıy-şapşıy, kegejektey-kegejektey moyını da talıp qalıptı; öz bası öz moynınan zil batpan jük bolıp jerge tartıp, äreñ-äreñ qazıqqa jetti. Sol jığılğannan tün ortalay esin bir-aq jiydı. Bağanağı säskeden beri bügindikke när tatpağan, tañ atqanşa qazıq kemirip şıqtı. Tañ attı. Säske bolğanşa munıñ mañına eşkim kelgen joq. Kün qızıp, mañaydan küygen juvsannıñ, qızğan tastıñ iyisi endi biline bastağanda jaña iyesi janına kep, bunıñ şılbırın julqıdı. Keşegidey kegejektey almadı, öne boyı dir-dir, iyesiniñ är qiymılın bağıp tur. Öñi bügin qatuv eken. Jün-jün qolın tumsığınıñ astına äkep, avızdığın tartıp qalıp edi, eki urtındağı endi-endi qara qabırşaqtanıp kele jatqan jara qaytadan qan qaqsap qoya berdi. Bügejektep buğa tüsti. Bükil jon terisi jıbır ete qaldı. Qılşıq-qılşıq qattı kiyiz jelden basqa jolamağan ulpa etin şağıp aldı. Kiyiz toqımnıñ üstine äldeneleri sıldırap-küldirep zip-zildey birdeñe qonjiydı. Jaña

iyesiniñ jüzine qanşa javtañdap qarağanmen, jılı ray bayqaytın türi joq. Bunıñ sol jağına şığıp, eşkiniñ qılınan toqığan ayıl tartpanıñ şetin tistep, şirene tarttı. Bükil iş — qarının uvıstap köterip, tuv bel omırtqasına aparıp japsırıp tastadı; qanşırday qattı da qaldı. Jaña iyesi üzeñgige ayağın saluvı-aq muñ eken, lıp etip üstine bir-aq şıqtı. Budır-budır bes örme qamşı bar tisin birden qadap, may savırdan tistey aldı. Jortaqtay jöneldi.

Bu da tuvlap-tuvlap, eki ayaqtınıñ taqımına aqırı köndi. Onıñ qay pärmenin de qalt jibermeydi, jügeniniñ är dirilin op-oñay uğadı. Tek köpke deyin biriniñ şabına biri basın tığıp ap, mañdımaytın köp qoydıñ jıbırlaq jürisine üyrenise almadı; lekitip, empeñdeñkirep ketse, ayağınıñ astında qaladı. Sol üşin talay ret jağın qamşı soydı. Eñ äveli, qoy qayıruvğa barğanda äbden mıyı aşıp, bası qatıp, qaljırap qayttı. Şarşap kelgen tünderi tusavlı turıp, eki közin zil basıp, silesi qurıp qalğıp ketedi. Köz jumuvı-aq muñ eken, kögal töbe örisi, şurqıray şavıp, bıtıray jayılıp jüretin üyiri oraladı, opır-topır jöñkile şavıp bara jatqan köp jılqınıñ arasınan jatağan torı biyeni — öziniñ enesin tanıp qaladı. Bul közin satıp tura beredi. Üyir buğan qayrılmaydı. Qara jonnan aq quyın taspa tilip, quyğıtıp bara jatadı. Qılt-qılt suvsağan suv juqpas semiz savırlar birjola ğayıp bop, mañayın aq şañıt tuman basadı. Ökpesine şañ tığılıp, demi bitkendey boladı. Elegizip alıstap ketken üyirdiñ soñınan arqıraydı kep... Öz davısınan özi şoşıp oyandı. Mañayında eşteñe joq. Tek anadayda jalğız jayılıp buvrıl şolaq jür. Ol bul kisinedi eken dep, basın da kötermeydi, bükil jer betine bitken tükti osı qazir obıp jiberetindey tuqşıñday beredi.

II

Bul qoyşı avılda jürip qanşa qar basqanın da umıtıp qaldı. Qoydıñ mimırt jürisine de üyrenipti. En dalada özinen basqa qara uşan-toğayda bir uşırasadı; eşkim asıqtırıp kevdeñnen teppeydi, sanıñdı sabalamaydı. Janğa jaylı tınış tirlik. Jazda ot-suvıñ äzir. Qıs bolsa qoranıñ qasına üygen tav-tav qos mayadan küni-tüni tumsıq ayırmaysıñ. Qoyşı avıldıñ boyküyez tirligine işi tipti de pıspaydı. Bir közin aq şüberekpen tañıp, qara közildirik kiyip, qaşan da qabağınan qar javıp, sazarıp, sızdap jüretin qoyşını, onıñ kün-tüni kürkildep jüretin dimkäs jadav sarı kömekşisin, eki üydiñ de äyelin, bala-şağasın — bärin tanıp aldı. Tipti osı otardıñ baqtaşı itteri — qarala moyın töbet pen uzıntura qızıl qanşıqtı da jer tübinen özimsinip turadı. İyesi qoy tünetüvge barğanda, otardıñ bir şetinde tañ atqanşa er-turmanın şır aynalıp, tusavsız jayılıp şığadı. Buvrıl şolaq siyaqtı bu da qasınan üyir-üyir jılqı ötkizseñ de mıñq etpeydi, al endi qora mañınan it-qustıñ sesin sezip qalsa, şuqıranıp, kisinep, jer tepkilep, üyge süykenip, qoldı-

ayaqqa turmaydı. Omıravın jel qavıp, kösile şabuvdıñ ne ekenin de umıttı. Anda-sanda at suvaruvğa barğanda qoyşınıñ balasınıñ sapalağımen sanın şıpıtıp tekirekteytini bar. Soğan bola onı körse qırjıñdap turadı.

Bir jazda qoyşı avıl burın bul jürip, bul körmegen bir sonı jaylavğa köşti. Mañay köz taldıratın köl-kösir jazıq. Qoydıñ örisi jer tistep ösken jatağan qoñır juvsan. Bir küni iyesi qudıqtan mal suvarıp, şay işüvge avılğa kele jatır edi, qalıñ qara buta jaqtan esken şolaq samal qolqañdı qabar küñirsik jiyirkenişti iyis äkeldi. Qulağın qayşılap, osqırınıp, älgi mañaydan tezirek ketkisi keldi. İyesi bunıñ qaşqaqtağanına qaramadı, qalıñ qara butağa burdı. Tiyip ketseñ tirsegiñdi tilip tüsetin pışaqtay qap-qara bayalış. Bul qulağın qaqşañdatıp, ürke-soqtap, äzer jürip keledi. Jaqındağan sayın älgi bir ötkir jat iyis keñsirigin keskilep baradı. Bayalıştardıñ basına ilinip qalğan şökim-şökim jabağı jünder közge tüsti.

Bular kilt burılıp, avılğa tarttı. Avılğa moynına jem dorbadan kişilev qara kenep qalta asınğan birev kelipti. Beldevde ayağı sereygen qula qasqa at baylavlı tur. İyesi attan tüse sala, aldınan qarsı şığıp kele jatqan kenep qalta asınğan tapal sarımen söylese ketti. Qara bayalış jaqqa qolın qayta-qayta silteydi. Tapal sarınıñ avızı añqayıp qalıptı. Olar üyge kirdi. Ekevi eki soyıl tavıp aldı. Attarın minip, qalıñ qara bayalış jaqqa bet qoydı.

Qalıñ bayalışqa kire bere ekinşi şetten sümeñdep endi enip kele jatqan tuz tağısın közderi şalıp qaldı. Jer bavırlap, qalıñ butağa siñip joğalmaq, kök julın jerkökti düñkildetip kele jatqan qos attıñ dübirine şıdap jata almadı. Butanı tastap, mañ jazıqqa qaray beze jöneldi. Qula at oynaqtap şığa keldi. Tapal sarı qamşısın kötere berip edi, qula at sızdıra jöneldi. Bul qapelimde ne istev kerek ekenin bilmey, kibirtiktey berdi. Bunıñ iyesi de qamşı bastı. Qula at quyğıtıp baradı. Kök julın da äli äri taya qoymağan mayqara juvsannıñ ara-arasınan emis-emis bozarañdap, juldızday aqtı.

Köpten beri şabıs körmegen bunıñ tula boyınıñ zili tarar emes. Qara qatqıl jazıqqa tiygen tuyaq düsiri de keli tüygendey düñk-düñk etip, tım ersi estiledi. Qula sonav köz uşındağı kök julınnıñ soñınan tötelep saldı. Böriniñ aldınan tağı da qalıñ qara bayalış jolıqtı. Qula bayalıştıñ işine kire almay, avmaqtı butanı anadaydan orağıtıp ötpek. İyesi bunı tebine tüsti. Bu da qulağın jımıp aldı. Tañ atqalı kökireginen iyterip kele jatqan qarsı jel astına avnap, bavırın jelpidi. Manadan beri ombı qarğa maltıqqanday avırlağan qol-ayağı endi-endi jeñileygendey. Şapqalı beri köziniñ üstine bük tüsip jatıp alğan zil batpan da seyileyin dedi.

Qalıñ bayalışqa bular da ilikti. Jazıq döñge oydım toğay bop bitken qalıññıñ bir puşpağı urı büyendenip, sozılıp ketedi eken. Sol puşpaqtan aman şıqsa, böriniñ jal asıp, adastırıp keteri

aydan anıq. Al endi bayalıştan şıqpay qalsa, butanıñ işimen at şaba almaydı. Qula at urı jırağa bir şalğaylap, arğı büyirden tiyisti. Böri sasayın dedi, ölermendikke bastı. Bayalıştı tastay berip, bel asıp ketpekke jantalasıp, tike ağızdı. Ökpe tusta Üstirttiñ tik qulaytın quz şıñı bar. Tötelep salğan soñ, attıñ atına bolmasa, şamalığa şaldırtpay ernek asıp ketüvine boladı. Ernekke bir ilikse, ar jağı bostan. At qulatpas aq şıñnıñ qarnav qoltığına tüsedi de, qiyağa ösken qara ağaşqa, ne qarnavdıñ öne boyında üñireyip-üñireyip turatın kevek üñgirlerdiñ birine panalaydı. Qula at bayalıştı orağıtam dep jürip bir qiyan qalatın boldı.

İyesi şabıs körmegen bunıñ ökpesin qısıp tastamayın dep, tebinbey, taqımın qısa beredi. Bul da qulaqtı jıma tüsti. Kök julınnıñ da beli oyıs tartıptı. Jal basına budan burın şıqtı. Alıstan kölegeylep, köldeneñ tüsip jatqanmen, ayaq qağar, ökpe öşirer öri joq tegis döñes. Jalğa bu da ilikti. Böri qara üzip kete almaptı. Aldı kökjiyekke barıp kilt sürinetin qara üstirt. Ar jağı quz. Jağalay şıñnan bölinip şığatın appaq-appaq señgir tumsıqtar jer tübinen atoy salıp tur. Böri bayğus bavırımen jer sızıp bara jatqanday. Sozılıp şabadı.

Bunıñ osı düniyege kelgeli tap osınday şabı qızıp körgen emes. Kök börini tipti tumsığınıñ tübinen körgen soñ, emine tüsti. Ernektiñ ala böten jeli bartın. Tuyaqtarınıñ arası zuvıldap ketti. Böriniñ kök şuvlan jonın anıq kördi. Şabısınan tañğısı kelgenmen, büyirin soğıp qalıptı. Tek ernekke qulap ketpese eken. İyesi taqımın jımıp aldı. Qulaq şekesinen muzday ter şıqtı. Ernektiñ biyigine köterildi. Ar jaqtağı qara bavır adırlar körindi. Kök böri de barın saldı. Biraq bul endi qutqarılmasına kämil sendi. Tağını taptap keterdey tım jaqın keldi. Añ aqırğı aybatın şekti. Moynın burıp ap, ars ete tüsti. Şoyınday zil soyıl şekeden salıp ötti. Böri anaday jerge omaqata quladı, basın qaytıp kötere almay şoñqayıp qaldı. Bul ekpinimen zuvlap ötip, anaday jerge barıp keri burıldı. İyesi soyılın tağı bir sermedi. Qasqır qiyrañ etip, birjola suladı. İyesi sekirip tüsip, qınınan sapı suvırdı. Tuyağı qızğan bul tınşıy almay, böriniñ üstine qonjiyya qonğan iyesin aynalsoqtap qıdırıp jür. Qula qasqa tipti qara üzip qalğan eken, añdı soyıp, terisin öñgerip ap qaytıp kele jatqanda qarsı jolıqtı. Tapal sarınıñ börimen isi joq, bunıñ birese aldına şığıp qarap, birese artına şığıp qarap, avılğa jetkeninşe avız jappay qavqıldavmen boldı. Qanşa jıl astında jürse de, serigimen diñ aşısıp, til qatısqanın körmegen bunıñ iyesiniñ de bügin tiyegi ağıtılıptı. Avılğa jetken soñ, eki üydiñ qatın-balası da qasınan şıqpadı. Körşi qoyşı avıldardıñ kisileri de üsti-üstine şavıp kelip jattı. Ertesinde qudıq basında da jurttıñ qavmalağanı osı boldı. Qoyşı avıldardı aralap jürgen tapal sarı qudıqqa ere kep, bunıñ iyesimen köp söylesti. Keterinde jalın tarap, tumsığınan siypadı. Bul bolsa birneşe künge deyin taqım eti jırtılıp, tula boyı aldırtpay, zorğa jürdi.

Birde keşqurım qoyşınıñ balası bunı qudıqqa aparıp suvarıp qattı. Beldevde böten at tur. Bul üy irgesine jete bere qasına böten kisi ertken iyesi qarsı şıqtı. Böten kisi bunı körip, qasına keldi. O da aldı-artına şığıp kördi. Tuqşiyıp, şaşasın, tilersegin ustadı. Erinen qaqtı. Qolınan buğan etene tanıs, biraq umıt bola jazdağan bir iyis şıqtı. Böten kisiniñ alaqanın quşırlana iyiskedi. Tanıdı. Savmal iyisi. Qulın kezinde özegi talıp, közi qaravıtıp ketkende enesiniñ bavırına basuğatın edi, sonda basıñdı aynaldıratın osınday hoş iyis añquvşı edi. Böten kisiniñ qolında bul körip jürgen adamdardan ala böten sol jupar iyistiñ sesi qalıptı. Äriyne, enesiniñ bavırındağı iyis budan tım küşti, keñsirigiñdi tilip jibere jazdaydı, birden basıña şabadı. Böten kisi bunıñ iyesine birdeñe aytıp küldi. Davsı da tanıs. Säl qarlığıp, qırıldap şığadı. E... bayağıda enesiniñ savuvlı kezinde bul noqtasın julqılap, tınış tura almavşı edi. Sonda tuv sırtınan osı bir davıs şığıp, zekiretin. Baqsa, mınav böten kisi bunıñ birinşi körgen adamı eken. Bunıñ tuñğış sezgen böten iyisi de osınday edi.

Söytip, Seyistiñ qolına qayta tüsti. Ol ertesine bunı jetegine ap, qoyşı avıldan erte attandı. Aydalada oqşav otırğan eki üydiñ bar adamı sırtqa şıqtı. Bäri de qiya almay qarap qaldı. Üydiñ oñ jağındağı şiy kürkeniñ işinde bunıñ ter iyisi añqıp er-turmanı jatır. Eki it te biraz jerge deyin soñına erdi. Kün batıs bettegi qara döñge jetken soñ, ekevi şoñqiyıp jol üstine otıra ketti. Bul artına burıldı. Köz uşında emis-emis buldırap eki üy qalıp baradı...

III

Seyistiñ üyi şoqı-şoqı qaratavdı qaq ayırıp qulaytın bir qara qapı añğardıñ tabanında eken. Tav jaqta sıldır-sıldır suvdıñ davısı. Esiktiñ aldında anaday jerde oymaqtay egis jatır. Olay qaray mal balasın attatpaydı. Tün bolsa sol oydım egis jaqtan kök balavsa iyis şığadı. Seyis bayağısınday qurıq asınbadı. Tañerteñ, sosın tüs avıp, ıstıq qayta qolına kürek ustap egis jaqqa ketedi. Üydiñ irgesindegi kelte jelide şabdar biye baylavlı, onıñ däl özinen avmaytın şabdar qulını noqtasın julqıp tur. Seyistiñ üyiniñ türüvli irgesinen ädemi savmal iyisi añqıydı. Bunı kelgen küni-aq añğardıñ avızındağı kişkene toğannıñ qasına ösken öleñ şöpke tusap jiberdi. Tav jaqtan eki jağasına jal topıraq üygen salma arıq qulap jatır. Arıqtıñ üstin iyisi müñkigen tüye japıraq basıptı. Astında küni-tüni suv sarqıraydı. Öleñ şöp, ağın suv. Bul üşin bir emin-erkin bostan dävren bastaldı. Eşkim tañ atar-atpastan erttep ap qoy qayırtpaydı. Kündiz-tüni avıldıñ qasında, suvdıñ qasında.

Seyis bunıñ jalınan asar-aspas boyı bar, juqalañ sarı kisi. Kişkene kögildir közderi külimdep, är sözиniñ dämin alıp turğanday, ılğiy jay söyleydi. Ayağın da jay alıp, jay basadı.

Qiymılınıñ bäri mayda, biypaz. Küni boyı kürek ustap jürgenmen, qolı jumsaq, alaqanındağı, savsağındağı küsterine şeyin şağıp almay, munıñ moynın, savırın qıdıqtay siypaydı. Bul mınaday mäpege qapelimde üyrenise almay jürdi. Qoyşı avılda jürgende qır arqasın er qajağan javırı aq qılşıqtanıp jazılıp edi. Qolın soğan apara ma dep, mañına jolap ketse, dir-dir etedi. Seyis bunı äli taqımına tiygizgen joq. Arqasındağı, tirsegindegi toqım oyğan, şöp jırğan jaraqattarınıñ bärine de üşkirip, är türli şöp tağıp edi, däl qazir tula boyında avırsınatın jeri joq. Seyis künine bir-eki ret kelip, o jer-bu jerin körgennen basqa salmaq salmadı.

Terisi jıltırap semireyin dedi. Endi-endi qazı jiyya bastağanda, Seyis bunı şüygin şöpten ayırıp aldı. Kiyiz üydiñ kün batıs qasındağı bultıq-bultıq bujır tastan qalay salğan täpeltek üyge kirgizdi. Üstine qız-qız qaynağan zildey jabuv japtı. Şilde tamızda kömiltip qımtap qoydı. Öne boyı ter alıp erip baradı. Siyrağınan suv savlap, mañayınıñ bäri küñirsip ketti. Süyegine deyin balqıp bara jatqanday. Seyis şara tabaqtı badanaday-badanaday aq jügerige toltırıp äkeldi de, ayağına jem tüser dep qorqıp, şetinen alaqanına sap, tam-tumdap asatadı. Keyin jügerini şiykiley emes, quvırıp äkep aq ülpildekke bayladı. Birer künnen soñ ağıl-tegil teri tıyıldı. Öne boyın usaq jabısqaq alıp, dımdanadı da turadı. Älsin-äli topaytağa suv qosqan süt quyıp äkep qılq-qılq jutqızadı. Toyğıza jemdemeydi, qandıra suvarmaydı.

Keşqurım bala mingizip, avıldıñ aldındağı qoñır jalğa alıp ketedi. Seyis bir töbeniñ basına şığıp ap qarap turadı, bul jın qaqqanday japadan-jalğız şapqılaydı da jüredi. Ärli-berli şaptırıp-şaptırıp, avılğa alıp qaytadı. Ter qatıp qaladı dep, sümeñdetip qıdırta beredi. Bayağı qarnı şermiygenşe astavdağı suvdı ayamay işip, qoñır şöpke qunığa tiyisetin qoyşı torı künin añsadı. Zildey jabuvdıñ astında turıp, meñ-zeñ qalğıp ketedi. En dalada eki tütin qılt-qılt uşıp, oñaşa otırğan eki üy elesteydi. Qızıl qanşıq pen qara ala töbet şapqılap aldınan şığıp jüredi. Buvrıl şolaq bayğus qasına munıñ kelgenimen şaruvası joq, basın jerden kötermey, qunjañdap jatadı. Oyanıp ketedi — avzında jem dorbası.

Bir küni Seyistiñ üyine üş-tört attı kelip tüsti. Istıq qayt-qanşa üyde jattı. Kün salqındağan soñ, attarına minip, ortalarına bunı alıp, avıldıñ aldındağı jalğa tarttı. Bäri Seyistiñ qasında qalıp, qarap turdı. Bul tağı da jalğız şaptı. Taqtayday tegis jazıqtıñ üstinde japadan-jalğız qılañıtıp turatın tört qulaqtı sarı tam bar. Bul sol sarı tamğa deyin üş ret şavıp barıp oraluvı kerek. Üş aynalımnıñ üşevin de aynalıp keldi. Şabandoz bala ayañdatıp qıdırtıp, suvıtıp jür. Seyistiñ qasındağılar qavqıldasıp jatır. Qula at mingen tapal sarı qayta-qayta kevdesin urıp köpirip tur. Endi bäri buğan bettedi. Qoldarın talasa sozıp, jalınan siypadı; şekeligin, köz añğarın, tanavın, alqımın, ernin, sağaqtıqtı tük qaldırmay tinte qarasıp şıqtı. Attarınan tüse-tüse

qalıp, quyrığın, tirsegin, şaşasın, qoltığın dım qaldırmay kördi. Birevi, tipti anaday jerge barıp, qalpağı jerge tüskenşe eñkeyip, bunıñ şabına sığalap qaradı.

Üş-tört künnen soñ, Seyistiñ üyine qula attı tapal sarı dalaqtap tağı şavıp keldi. Atınan tüspey davıstap Seyisti sırtqa şaqırdı. Asığıp-üsigip äldene ayttı. Sonan soñ munıñ janına kep, köziniñ aldın qasıp, jalın taradı. Söytti de, kelgen izimen keri qaray şavıp ala jöneldi.

Erteñine Seyis buğan bäyge balanı mingizip jolğa şıqtı. Jatağan tavdıñ bavırında közderi jıltırap on-on bes tas üy tur. Qubıla bettegi töbesine qızıl tuv baylağan bireviniñ qasına kelgen soñ, Seyis bunı töbesi ızıñdap turğan bağana ağaşqa bayladı. Sılağın jañbır şayğan şabdar üydiñ köleñkesinde qavqıldasıp otırğan köp adam bunı körip, orındarınan öre türegeldi. Ortasında tapal sarı da jür. Ol bunıñ qasına jetip kelip, o jer-bu jerin körsetip köpirip jatır. Butına jarğaq şalbar kiygen bir jarbıyğan şal mınav şuvıldaq topqa qosılmay, anaday jerde osqırınıp tur. Däriden bosağan şını şaqşanıñ tığının tañq etkizip aşıp, tırnağına nasıbay üyip, tanavına apara berip, tapal sarının sözin şekesinen tıñdap, mırs etip qoydı. Tapal sarı buğan basın tañdanıp şayqasa, ol kumandanıp şayqaytın siyaqtı. Jurt qaysısına iylanarın bilmey, ekevine alma kezek javtañdaydı. Sonıñ arasınşa şabdar üyge kirip ketken Seyis qayta şıqtı da, bunı avıldıñ kün şığıs şetindegi oñaşa darbazağa alıp keldi. Bu jerde onı äbden jelkildetip jasavladı. Seyistiñ alaqanınan da jumsaq jaña jabuv savırın qıdıqtaydı. Tüs qayta işinde tapal sarı men Seyis bar tört-bes attı bunı ortağa alıp tağı da jol şıqtı. Köşede jürgen, üylerdiñ köleñkesinde otırğan köp adam tura qap qaraydı, tañırqap bastarın şayqaydı. Tap solarğa ne qıla qoyğanın kim bilsin, avıldıñ şävildek itteri de köp dübirge öre türegelip, jalp-jalp ürip jatır.

Olar jartı künşilik jol jürip, Qara tavdıñ bir äsem qoynavına jetti. Är jer-är jerde äsem kögeriş, ağıp jatqan suvı da mol. Keñ qoynavğa qatar-qatar tizilip aq üyler tigilgen. Üylerdiñ mañı jer qayısqan halıq; jılqı balası da jeterlik. Bunıñ aldınan tört-bes adam jügire şığıp, avıldan oqşav qoynav kögalğa alıp ketti. Tüni boyı Seyis bastağan bir top adam töñireginde jürdi. Tañerteñ jiyın bastaldı. Avıldıñ jelkesine ornatılğan üstine şımqayı qızıl mata jabılğan ağaş tuğırğa şoşayıp-şoşayıp on şaqtı adam köterildi. İşinen qalqıyıp qalpaq kiygen birevi ilgeri şıqtı. Jurttıñ dıbırı tıyıla qaldı. İlgeri şıqqan közildirikti küjban qara gürildegen juvan davsımen qolındağı buvma qağazdıñ köp parağın birinen soñ birin sırğıtıp avdarıp, sayray jöneldi. Bul ayağı talıp qozğalaqtay berdi. Küjban qara äli söylep tur. Kenet jurt duv qozğaldı, qulağın jarıp şatır-kütir dıbıs şıqtı. Jalt qaradı. Küjban qara qağazdan közin endi köterip, aspanğa qaray baqşañdap äldeneni aytıp, ayqay sap tur. Bunıñ tula boyına diril jügirdi, qulağın qayşıladı. Jurtta es joq. Duvıldasıp, bar alaqandarın ayamay-aq sabap jatır. İlgerige tağı birev şıqtı. O da qolındağı bir japıraq qağazdı tuqşañdap oqıp berdi. Jurt tağı da şatır-şutır şapalaq sabastı.

Oramalı iyığına tüsip ketken bir äyel äldeneni bastap kele jatır edi, sözin umıtıp, müdirip turdı-turdı da, qolın bir siltep tüsip ketti. Jurt qıran-topan külkige battı. Alğaşqı söylegen közildirikti qara qayta şığıp, birevlerdiñ ataqtarın aytıp şaqıra bastadı. Atı atalğandar ağaş tuğırğa şığıp, közildiriktiniñ qolın aldı. Ol älgilerdiñ omıravına jarqıravıq monşaqtar tağadı, ne qoltığına qağazğa oravlı birdeñe qıstıradı. Olar eki ezüvi eki qulaqtarında, ağaş tuğırdan tüsip kele jatadı. Osı bir alabajaqtan közi buldırap, bası zeñgen soñ, tanavın jelge burıp, kerilip, zär jiberip aldı.

Jiyın taradı. Atı barlar attarına mindi. Jer qayısqan köp halıq japa-tarmağay keñ qoynavdıñ qaq aldındağı jazıqqa bettedi. Balalar jağı qoynavdıñ bir uşındağı tastaq töbeşikke qaray jügire jöneldi. Äp-sätte töbeşiktiñ öne boyında iyne şanşar jer qalmadı. Seyis bunı üstine bäyge balanı mingizip, jurttıñ aldına kögaldıñ üstine jiyılıp jatqan ürkerdey bir şoğır attıñ işine aparıp qostı. Qasındağı attardıñ bärine de bastarın oramalmen tañıp alğan öñşeñ bir atqa jeñil qubaşap balalar minipti. Bäriniñ de tizginderine jabısıp ap, äldenelerdi sıbırlap bir-bir şal jür. Qarına qızıl baylap, aq boz atqa mingen birev kep, şaldardı töbeşikke qaray quvıp jiberdi. Aq boz attı bulardı töbeşiktiñ şığıs betindegi kişkene qızıl jalav kötergen adamdardıñ qasına kelip turğızdı. Bul aynalasına alaqtap qaray beredi. Mına jurt osınşama nege topırlaydı? Äne bir aldına temir tayaq şanışqan adam, tayaqtıñ basındağı judırıqtay qara temirge avzın tösep, nege özevreydi? Üstindegi bäyge bala tizginin qayta-qayta tarta bergeni nesi?

Qulaq şekesin şımırlatıp, äldene zıñ ete qaldı. Üzeñgi qağısıp qatarında turğan attar alğa qaray atıp-atıp şıqtı. Bala tebinip qaldı. Özge attardıñ soñınan bu da saldı. Julınıp bara jatqan bir at. Tañerteñgi jım-jırt alqap töbeden tas burşaq javğanday dürsildep ketti. Qaptalındağı qalıñ jurt ısqırıp, güvildep jatır. Basqa attar ilgeri kevdelep, emine beredi. Bul jırılıp oñaşa qalğısı keledi. Töñiregine top-top tüsken tuyaqtar jerge tiymey, quddı bäri jabılıp bunıñ tas töbesin tömpeştep jatqanday, mıyı zeñip baradı. Üstindegi bala taqımın qısa tüsedi. Oğan qayta osı jaqsı emes pe? Anav qara şañıt qalıñ tasır-tusırdıñ arasında sonşama ölip-öşkendey ne bar deysiñ? Attar munıñ ana qaptalınan da, mına qaptalınan da zuv-zuv ağızıp ilgeri ozadı, äli top jazğan joq. Bunıñ şamalıda bavırı jazılar türi joq. İlgeridegi qara seldir tozañ alıstasa eken dep keledi. Aldınan soqqan ötkir jel tuyaq uşırğan şañ men topıraqtı, keyde tüydek-tüydek tüyir sazdardı aydap äkep betine uradı. Köz aldı aşıp, qışırlağan qiyırşıqqa tolıp, tumandanıp baradı. Düniyeniñ bäri buldırap, layıtıp ketken. Jap-jañağı kökpeñbek aspan da şañğa avnap turğan attıñ jabuvınday satpaq-satpaq. Köz aldındağı lay buldır ıdırar emes. Üstindegi bala degbirsizdenip, qozğalaqtay beredi. Älde bunıñ şabısı jaysız boldı ma? Taqımın qısa tüsedi. Şap deydi. Közi qurğır bitelip qaldı. Mına bir qızıl şüberek kötergen attı adam munda ne bitirip tur? Jaña bir äzirde de osınday birevdiñ tusınan ötken siyaqtı edi ğoy. Qızıl şüberek kötergen adam

bäyge balağa birdeñe dep aqırdı. Bala munıñ moynınan qolın sozıp, jup-jumsaq oramalımen köziniñ aynalasın sürtti.

Közi endi aşıldı. Manağı qalıñ şoğır ıdıraptı. Biraq äli de ekiden-üşten top-top bolıp baradı. Şoğır bıtırağan soñ, älgi jabağıday uyısqan aq şañıt ta seyilipti. Är kişkene toptıñ soñında şüykedey esilgen şökim tozañ bar. Ava tazarıp keledi. Bunıñ deni endi jayılayın degendey. Alabajaq töbe aldınan şıqtı. Bir aynalım bitip qaptı. Töbe basındağı jurt tusınan ötken attıñ bärine de baqırıp-şaqırıp şuvlap jatır. Sereygen temir tayaqtı qılğındıra quşaqtağan bir adam tarğıl davsın ayamay sozıp, ayqaydı salıp tur. Äne bir kök attı kim? Seyis qoy. Attıñ jolına ol nege osınşa ölimin salıp umtıladı? Qarına qızıl baylağandar onı kevdesinen iyterip, nege jibermeydi? Bul Seyisine burılğısı kelip edi, üstindegi bala könbey qoydı. Seyis te buğan birdeñe dep ayqayladı. Jurt duv küldi, ısqırdı. Mına bir uv-duv basın dañ qıldı. Qoyşıtorı kezinde buvrıl şolaqtıñ ayağı aqsap qap, şığırğa bunı salğanda da bası däl mınaday aynalğan siyaqtı edi. Güvildesken alabajaq qalıñ topır artta qaldı. Üstindegi bala tebine tüsti. Mınanday jerde tuyağı qızıp, bavırı jazılıp at şaba alatın ba edi, täyiri. Iñ-jıñ. Isqırğan, ejeñdesken, bir-biriniñ jağasına jarmasıp, kerildesken jurttıñ ne deytinin, ne talap etetinin eş tüsine almaysıñ. Şirkin, bayağı böri quvğan ala döñin aytsayşı. Alañdaytın eşteñe joq, taqımıñ jırtılğanşa tartasıñ-ay kep.

Tula boyında bir tamşı ter joq, bedireygen qalpı. Är närsege bir alañ bop, bası qatqannan ba eken... Üstindegi bala attardıñ jel jağın aluvğa tırıstı, taqımın qısa tüsip, tizgindi bosatıñqırap, «bol, şapsayşıñ» degendey belgi qıladı. Jel añqıy soqtı. Ekinşi aynalım da bitip qaptı. Alabajaq töbeşik äli dañ-duñ. Soñğı üş-tört atpen qaptaldastı. Köp şuvıldaq oñ jaq şekesine şegedey qadalıp, mıyın jep baradı. Osı bir qumırsqanıñ iylevindey kuj-kuj töbeniñ qasınan tezirek ötip ketse eken. Qarsı aldında quyrıq tistesip qos baran at ketip baradı. Quyğıtıp olardıñ da jel jağına şıqtı. Özara egesip bara jatqan eki attıñ ekevi de buğan qan tolıp qızarıp kele jatqan közderimen alaya qarap, tozañğa maltığıp qala berdi.

Bul ortada oqşav keledi. Qız-qız duvdıñ köbi artta. Qulağı endi tınşıdı. Manadan beri añızaq qusap örttey jalağan qarsı jel endi boyın şağıp, salqın tiydi. Qulaq tübi şımırladı. Boyın buvıp kele jatqan ter qazir şığayın dedi. Tağı da aldınan üş-tört at qabattasqan ülken şoğır körindi. Eñ aldındağı eki at äli quyrıq tistesip jür. Odan keyingi jiyren de üşinşi qaraqşınıñ tusına barıptı. İlgeridegi üş attıñ üşevi de äbden bavır jazıptı. Bala tağı da oramal äkep közin sürtti. Tizginin erkine jiberip, tınış keledi. Aldındağı ayğır şoğır da tım jaqın qaldı. Şoğırdıñ ökpe tusındağı qılañ at bunı jel jaqqa şığarğısı kelmedi. Qalıñ şoğırdıñ işine bu da kirdi. Top-top tuyaq dıbısı. Qasarısa iytergen jel burınğıdan da küşeye tüsti. Közin jumıp aldı. Eki

jağındağı düñk-düñk dürsil birte-birte şegineyin dedi. Kevdeden iytergen jel de bäseñdepti. Tek qılañ at qana quyrıq tisterge kelip qaptı. Bäyge bala savırın qamşımen tağı bir siypap ötti. Qulağın jıma tüsti.

Tañ atqalı qulaq şekesinde güvildep kele jatqan jel astına avdı. Ayaqtarı da dıñıldap jeñil sezildi. Tula boyında siresip turğan qalıñ zil ıdıray bastadı. Töñiregine köz salğan joq. Sarğış jolaq... Kökşil jolaq. Qara qoşqıl jolaq... Ala teñbil jer astında şır aynalıp qalıp jatır, qalıp jatır. Älde bir vaqıtta däl köziniñ tübinen bir jiyren noqat zuv etti de, ğayıp boldı. Oñ qulağına tağı da güvildegen ün jarmastı. Ol tarapqa köz salğan joq. Üşinşi aynalım da bitipti. Bäyge bala bunıñ jas tolıp, buldırap ketken közin sürtip, qulağınıñ tübin qasıydı. Bul sonav tuv-tuv alısta, köz uşında ketip bara jatqan eki noqattı bayqadı. Olardıñ arası äli alşaqtay qoymaptı. Biraq manağıday emes, qaraları daralanıptı. Eki ozğın noqat üşinşi qaraqşığa tayap qalıptı.

Biraq sol ekevinen ozsam eken dep ökpesi öşip kele jatñan bul joq. Manağıday emes, bası da seyildi, öziniñ şapqanın, jerge tek janay tiyip-janay tiyip qalqıp bara jatqan uşqır tuyaqtarın, qavırsınday jep-jeñil denesin qızıqtap, raqattanıp keledi. Buğan tek osınday bostan dala, ayağıña jığılıp, şabıñnan öber mayda samal bolsa, bolğanı. Eşkimmen taytalaspay-aq, eşkimniñ şañın jutpay-aq özimen özi bop, savırın jibektey siypağan beypaz jel men tuyağınan köterip, şaşasın süygen saf avadan läzzat alıp şaba beredi. Güj-güj urıstıñ da qajeti joq. Bunı tek şaptırsa boldı. Bayağı qulın kezinde de şabısqa qumar edi. Qoyşıtorı tirligi bunıñ boyına tuva bitken sol quştarlıqtı, şöldegende suv tilegendey, qarnı aşqanda jem tilegendey, ara-tura qanı qozıp elegizgende qumarın tarqatatın şabıstı umıttıra jazdaptı. Ötkende oyda joqta jolığıp, ajalın budan tapqan añ tuqşañdağan tuğır minezden qutqarıp, tamır-tamırına sarısuv uyıtqan samarqav qandı qayta qozdırıp, jaratılısına bitken ata qulıq, tüs minezine qayta tabıstırdı. Endi, mine, qulağın tigedi: dürs-dürs... dürs-dürs... Bul ne ün? Älde jerge topıtıp üsti-üstine tüsip jatqan tuyağınıñ dübiri me, älde öne boyına qan aydap, mınav darqan tirliktiñ, dañğıl dalanıñ läzzatı men jupar avasın jutqızıp kele jatqan tirşilik bası jüreginiñ dürsili me, ayırıp bolar emes.

Bu şabısına balanıñ da köñili bitip kele jatqan türi bar, tıp-tınış. Törtinşi aynalımnıñ da bel ortasınan avdı. Tañ atqalı birese artında qap, birese qaptalınan jalt-jult közge tüsip kele jatqan alabajır töbeşik endi aldına şıqtı. Soñında jaqın jerde düsir joq. Şaması, bul da qara üzip ketpese kerek. Aldındağı eki noqat äli alıs. Degenmen, eki attıñ tür siypatı ayqındalıp qaldı, soñğısı baran at, aldıñğısı bozarañdaydı — ne buvrıl, ne aq boz. Bala savırınan tağı da bir siypadı. Alabajır töbeşiktiñ ayqay-şuvı estildi. Aldıñğı aq boz qara üze tüsti, soñğı baran qurıq tastam jerge keldi. Jurt uv-duv. Ayqay. Isqırıq. Aldıñğı eki attıñ üstindegi balalar qamşıların köterip, qızıl jalav kötergenderdiñ tusınan ağızıp ötti. Bul baran attan bir kevde keyin ötti.

Bäyge balalar tizgin tejedi; attar biraz jerge deyin tekirektep barıp, ayañğa zorğa köşti. Boz baran kilt burılıp, bäyge töbege bettedi. Bul bolsa, anav ızı-qıyğı alabajır jiyınnıñ ayqay-şuvına äli bettey almay jür. Tapal sarı men Seyis buğan qaray dalaqtap şavıp keledi. Kele şılbırınan süyrelep töbege qaray jetektedi.

IV

Bäygetorınıñ ömirinde birinşi ret şapqan bäygesinde eki attan keyin kelgen habarı avılğa özderinen burın jetipti. Qırat basına şığa kelüvleri-aq muñ eken, şabdar keñseniñ qasındağı qara-qurañ köbeye tüsti. Keñsege jaqınday bergende, jurt topılıp aldarınan şıqtı. Bäri de közderi jıltırap, enteley qaraydı. Tapal sarı qula atın tebinip, tağı da ilgeri ozdı. Joldıñ şañı qonıp satpaqtanıp qalğan tor-tor qağanaq qalpağın qolına aldı. Uşın uvısına jiyıp ustağan şolaq qamşısın erbeñdetip savlay jöneldi. Jurttıñ avzı añırayıp qalğan. Kömekeylerine bögelek kirip, şağıp alsa da biler emes. Anav küni osqırınıp turğan jarğaq şalbarlı japırıq şal bügin şını şaqşasınıñ tığının aşpağan küyi eltip qalıptı. Bunıñ beli talıp, tıpırşıy berdi. Seyis serikterine jüreyik degen ray bayqattı. Bular jürip ketip edi, qalıñ topır quddı bul altın tezektep bara jatqanday soñınan köz ala almay qarap tur. Keñseden bes-altı qalpaqtı şığıp atqa qondı. Tapal sarı köşeni boylap avıldıñ ekinşi şetine qaray şavıp ala jöneldi.

Bular keñseniñ köleñkesinen attanğan bes-altı attını ertip, Seyistiñ avılına bettedi. Jalğız üyli Seyistiñ avılına endi jete bergende jal basınan qula at ta qıltıydı. Bular üydiñ tuv sırtına kelip, endi qañtarılıp jatqanda o da jetti. Tapal sarı attan sekirip tüsip, erdiñ basınan sıldır etkizip bir qaltanı ap, bäyge baladan üyge berip jiberdi. Üydiñ işi abır-sabır. Qavqıldasqan äñgime köbeydi. Bul bes-altı attıñ ortasında beldevde qaldı. Qalpaqtılar qayta-qayta qarq-qarq küledi. Gürs-gürs pisken sabanıñ davsına ilese, türüvli irgeden qımızdıñ hoş iyisi añqıydı. Sırtı küye-küye kebeje qarın puşıq şaynek mosığa ilindi. Üyden endi sırt-sırt suvsıp tüsip jatqan qağaz davısı şıqtı. Bäyge bala belin şeşpesten üydiñ jelkesindegi tavğa köterildi, uşpa tastıñ köleñkesinde jatqan qozılaqtı ürkitip, işinen qurt müyiz qoñır marqanı ustap ap, beri süyreledi.

Qozı soyılıp, qazanğa tüsti. Qara şaynek sarqılıp, dastarqan jiyıldı. Üyden dıñ-dıñ dombıra üni keldi. Bunıñ beli sonda şeşildi. Erin alıp, jeleñ jabuvmen tav jaqtağı qalıñ şiydiñ işine tusap jiberdi. Bäyge bolğan jerde eki-üş kün jatıp suvıtılğan. Irduv-dırduvdan qulağı bosap, otqa tiyisti. Şiydiñ arğı basınan, añğardıñ avızğı qaltarısınan jılqı pısqırdı. Şabdar qulınnıñ şiñkildep kisinegeni estildi.

Bul suv ağıp jatqan arıqqa bettep jayıldı. Jılqınıñ pısqırğanın estigen soñ asığa şapşıdı. Qaltarıs jartastıñ arğı tasasında şabdar biye köleñkelep tur eken. Bunı körip o da usaq tastardı şaqur-şuqır qulatıp tömenge bettedi. Şabdar qulın şabın türtip qayta-qayta mazasın ala bergen soñ, kilt burılıp, tisin ırsıytıp osqırınıp qoyadı. Bunıñ qasına jetti. Kekiliniñ arasında zıñıldap jürgen bögelekten qaşıp, bavırına tığıldı. Bögelek şım etkizip şağıp alğanda, şabdar biye sart ete qalıp, tisimen jasqap ürkitip jiberedi. Bögelek oğan qonsa, bul quvadı, buğan qonsa, ol quvadı. Üyirden ajırağalı jılqı atavlınıñ mañına jaqın kelip turğanı osı. Şolaq buvrıl ölip jatsa da buğan jolamaytın. Seyistiñ qolına kelgesin de alğaşında munıñ qaramen isi bolğan joq edi, keyin küni-tüni baylavlı turdı, bäyge balanıñ taqımınan tüspedi. Jelide jatqan şabdar biyeni künde körip jürgenmen, mañına jolavğa murşası bolmadı. Şabdar biye birer ğana qulındasa kerek, balğın müsinin äli joğaltpaptı. Bul savırına basın salıp edi, jıp-jıltır jonı dir-dir etti. Bul jıp-jıltır, jup-jumsaq bavırdan basın alıp kete almadı. Tumsığına köpten sağına añsağan, endi bolmasa umıt bola jazdağan bir tañsıq iyis kelip, bası aynaldı. Şabdar biye de bögelekti ürkitken sayın bunıñ savırın jıp-jılı erinimen jumsaq uypap ötedi. Älsirep, tilersegi qaltıradı, boyına süyek-süyegin ügip bara jatqan jumbaq diril jügirdi. Biyeniñ şabın türtkilep jürgen şabdar qulındı tistelep bılay quvıp tastadı.

Soñğı kezde bunıñ şabdar biyege tım üyirsek bolıp ketkenin Seyis te bayqap qalıptı. Şabdar biyeni tav üstine tusap jiberip, bunı üydiñ qasındağı şiyden şığarmadı. Burınğıday emin-erkin jayıla alar emes. Ara-tura basın köterip, añğar boyınan esken tav samalına tanavın tosıp, şabdar biyeniñ tanıs iyisin izdeydi. Seyis sonıñ bärin añdıp, bilip jürdi. Bir küni ol tağı da atqa qonıp, bunı jetekke aldı. Jılqışı avılğa äkeldi. Jılqışığa bul tuvralı uzaq äñgimeledi. Tüs qayta atına minip, avılına jalğız qayttı. Jılqışı bunı jetelep äkep jılqığa qostı. Kök quraqtı kürt-kürt sındırıp jatqan köp üyir buğan tañırqay qarastı. Eki-üş künge deyin şettep jayıldı. Köp jılqı neni istese, sonı istedi. Köp jılqı jöñkilip suvğa qulasa, munıñ qudayı beredi. Ağızıp aldına şığadı. Jer tağı da sar jolaq, kök jolaq bop, tuyağınıñ astında şırköbelek aynaladı. Kök jelkesinde — köp düsir. Bul düsir jaqındağan sayın qulağın jıma tüsedi. Eki-üş künnen soñ üyir buğan üyreniseyin dedi. Äveli bunı jabağı taylar töñirektedi; kele-kele keybir mama biyeler de qasına jayılıp qalatındı şığardı. Ondayda qazanbas buvrıl ayğır anadaydan azınap kisineydi. Jabağı tay jağı jımıp, birden zıta jöneldi. Sarı qarın samarqav biyeler köp selt ete qoymaydı. Ondayda buvrıl ayğırdıñ özi osılay saladı. Äli künge jılqı balasımen kirjiñdesip körmegen bul kijinip kele jatqan ayğırdı körgende, tayqıp şığa beredi. Buvrıl ayğır soñına tüsip quvalamaydı; ses körsetip kisineydi de, biyelerdi qaytadan üyirine quvıp tığadı.

Qoyşıtorı bolıp qalğan bul sävriktik jasap, buvrıl ayğırğa azuv körsete almay jur. Sonı bayqağan jılqışı keyde jılqı qayırğanda bunı eki-üş biyemen bölip tastap ketedi. Buvrıl ayğır azınap qoya berse, bul serikterinen tağı ayırılıp qaladı.

Künder öte berdi. Mınav köp düsirden, jılqılardıñ ızı-qiyqı şurqırınan da jalıqtı. Sayaq künin sağındı. Savırın, jalın siypağan jumsaq alaqandardı añsadı. Añğar boyınıñ salqın suvı, öleñ şöbi, samal jeli esine tüsti. Şabdar biyeni körgisi keldi. Ädemi savırı bult-bult etip qasında jayılıp jürse, şirkin. Ayaq astınan jılqı pısqırdı. Basın köterip edi, üyir anaday jerde tepseñde jatır. Buvrıl ayğır oypañğa şıqqan qalıñ quraqqa suğına kiripti. Buğan bir dönejin biye ilese jayılıp keledi. Bul onıñ qasına kelgenin tosıp, jayılıp tura berdi. Boz dönejin quraqtı sırt-sırt qulatıp, jaqınday tüsti. Bul oñ qaptalında qalıp bara jatqan qalıñ quraqqa bas salıp edi, boz dönejinniñ de közdep kele jatqanı sol eken. Bastarı tüyisip qaldı. Boz dönejin quraqqa talasqan bop, süykenip ötti. Bunıñ da erini up-ulpa. Bunıñ da äli qulın müşesi qaz-qalpında; savırı da şabdar biyeniñ savırınday jıp-jıltır. Bäygetorı basın jerge salmay, boz dönejinniñ şoqtığına süykendi. Dönejin tisin körsetip, bäseñ oqıranıp, şöpke tiyise berdi. Bäygetorınıñ ernine biyeniñ savırı jibektey tiydi. Basın salıp turıp aldı. Dönejin de basın quraqtan köterip, bunıñ jalın qasıdı. Sol-aq eken, savırı qarş ete qaldı. Boz dönejin ıtqıp ketti. Soñınan buvrıl ayğır quvıp berdi.

Sodan bılay bul qalıñ jılqınıñ işinen ılğiy boz dönejindi izdep jüretin boldı. Boz dönejin de üyirsek bop baradı. Buvrıl ayğırdıñ közin ala berip, buğan qaray ığısa jayıladı. Körip qalsa boldı, buvrıl ayğır da atoy beredi. Tistesip qalıp, tebisip qalıp jürgenderi bolmasa, äzir şındap şayqasa qoyğan joq.

Jaz ötti. Qoñır küz tüsti. Bul endi buvrıl ayğırdan köp qaymığa bermeytin boldı. Boz dönejin jayılıp jürgen jerge şavıp jetip baradı. Ayğırdıñ äbden zığırdanı qaynap jür. Büginde buğan tiyispey, dönejindi quvalaydı; säl şet şıqsa, üyirge quvıp tığadı.

Alaközdik olardı aqırı şayqastırıp tındı. Buvrıl üyirdiñ soñında tisi sarğayğan käri ayğır eken; keyingi kezde üyirine iye bola almay, qırqıljın qırşañqığa aynalıptı. Küni-tüni azınap jürgeni. Qulın-taylarmen de tistesip qalıp jatadı. Üyirine bul kelgeli tipti degbiri ketti. Birde qudıq basında astavğa sıymay şetke şığa bergen boz dönejindi şaynap tastadı. Burın ol buvrıl ayğır öz üyirine ne istep jatsa da aralaspay, şet turatın. Boz dönejinniñ qulındağı davsı quraqqa jetip şıñğırğanın estigende şıday almadı, közиniñ aldına lıqsıp kep tentek qan tevip ötti. Astavdı tastay sap, köp jılqını kiymelep barıp, buvrıl ayğırdı şoqtıqtan ala ketti. Tisi qarş etip qattı tiydi. Ernine jılımşılap ap-aşçı qan aqtı. Tıjırınıp, avzın tartıp ala berip edi, bir uvıs jal avzında qaptı. Buvrıl ayğır da bunıñ şoqtığına jarmastı. Bul aspanğa şapşıp, büyirden tevip edi, käri ayğırdıñ

qavsap turğan jağı qaydan şıdasın, avzınan şığarıp aldı. Bunıñ közine qan tolıp, aldındağı buvrılğa bas-köz demey tisti salıp ötti, aylaker käri taban astında tayqıp ketti de, aduvın ayğırdıñ tuv sırtınan orağıtıp, qulaq şekege bas qoydı. Qulağın qayzalap jatır. Bu da jan-därmen basın kekşeñdetip, buvrıldıñ jaq süyegin saq etkizdi. Älsiz tis qulağın julıp äkete almaptı. Biraq, oñ jaq şekesi bebevlep baradı. Sol eki ortada jılqışınıñ aqırğan davısı şıqtı. Qavğasın şoşañdatıp qasına kelip edi, közine qan lıqsıp, dolırıp alğan bul qaramadı. Jılqışı savırdan sabap, jalma-jan araşalap alıp bara jatqan buvrıl ayğırdı qıl quyrıqtan joğarı tağı bir tistep qaldı.

Etine jaraqat tüsken soñ, burın töbesine tav qulap jatsa da mıñq etpeytin bul qattı aşındı; öne boyı qalş-qalş etip, töñiregine de köz salmaptı. Qula at mingen tapal sarı men Seyis kelip tur eken. Tapal sarı jaraqattarın ustap körip küyip-pisip, äykelde turğan jılqışığa judırığın tüyip şıjbalaqtap jatır. Seyis jaybaraqat. Qayta, «osınısı durıs boldı» degendey, ırjiyıp küle beredi.

Bäygetorı bu jolı üyirden ızalı ketti. Seyistiñ jeteginde bara jatıp suv basındağı buvrıl ayğırğa kijine kisinedi. Seyis sol alıp qaytqanınan bunı eki ay jarattı. Eki ay boyı bäyge bala men munda tınım bolğan joq. Şabdar keñseniñ köp qalpaqtısı birinen soñ biri kep körip ketip jürdi. Seyis bunı burınğıday oqşavlap baptamay, köbine-köp atqorada ustadı. Keyde bunı oñaşa bölmesinen alıp ketip, köp jılqınıñ işine aparıp qamaydı. Qazir jılqı körse, qasına barğısı kep emeşegin üzbeydi, qayta qırjıñdap, şamdanıp qalatındı şığardı. Seyis te ol qasındağı serikterimen şekisip qalsa, ursıp, jasqamaydı, qayta kişkene kögildir közi külimdep, razı bop qaladı.

On şaqtı tas üy asığıs ağartıldı. Şabdar keñseniñ töbesindegi kün jep oñıp ketken şüberek alınıp, ornına nart qızıl tuv ilindi. Keñseniñ qasındağı üylerdiñ de älekey-külekeyi köbeydi. Avıldıñ qara-qurası da mol. Osınday abır-sabır künderdiñ birinde atqorağa tapal sarı bas suqtı. Qasında eki äyel bar. Olar munıñ o jaq - bu jağın bir-bir qarap şıqtı da, anaday jerdegi sabannıñ üstine barıp otırıp aldı. Tapal sarı qoynınan aq jıltır mata suvırdı. Eki äyel matanı tisterine alıp dar-dar jırttı. Tapal sarı jaltırağan jaña jabuvdı bunıñ üstine öz qolımen javıp kördi. Sosın onıñ bu jağınan bir, o jağınan bir sığalap, qıdıñdap biraz jürdi.

Erteñine bul tağı da qasına köp qoşametşi ertip köşege şıqtı. Tizgindi tapal sarı Seyiske bermey, özi alıp jürdi. Jazdağı jarbıyğan qalpağın tastap, basına kök eltiri börik kiyipti. Üstinde de suv jaña sırt kiyim. Moynındağı qara kenep dorbanı da kündegidey qalay bolsa, solay emes, sänmen asınıptı; qur bavın eş jerde buraltpay, däl qamşılar jaq mıqındığına tastaptı. Sağağına jaltır saqiyna salıp, şaşaqtap tastağan bes örme qamşını jurt körsin dep, qulanıñ savırına tiygizbey, ävege qalqıtıp janay siltedi.

Bular keştete eki tavdıñ arasınan baqşañ ete tüsken kişkentay appaq qalaşıqqa jetti. O da qıp-qızıl, üy bolsa — töbesinde bir tuv. Erteñine säskede bäyge bastaldı. Aq şañqan qalanıñ aldı är jer-är jerinen bir kezdegi tastaq jotanıñ tuqıl jarıqşaq tastarı qıltıyğan jar qabaq eken. Jar qabaq pen qalanıñ arası mıyday tegistik. Bulardı alıp kelgende jar qabaqtıñ üsti adamğa lıqa tolıptı; iyisin burqıratıp maşina da köp kelipti. Burın qarası köringennen ürküvşi edi. Qazir tumsığı jıbırlay bergen son, qasındağı maşinanıñ bir temirine süykep-süykep aldı. Bäyge attar bölinip ortağa şığa bastadı. Seyis bunı da solarğa qaray jeteledi.

Bu jolı kötermede turğandardıñ sanı köp, arası da alşaq-alşaq. Bäygege şabatın attardıñ qarası da ötken jolğıdan molıraq. Qoñırav qañğır etti. Bul suvırılıp alğa şığıp edi. Bäyge bala tizgindi tuqırtıp keledi. Äli top ıdırağan joq. Jan-jağınan zuvıldap böten attar ötip jatır. Küzdigüni tüginen ayrılıp, tır jalañaştanıp qalğan jas quvañ jer köp tuyaqqa tötep bere almadı. Burq-burq şañ köterildi. Bir şañqan boz şanşılıp ilgeri şıqtı. Odan keyingi köp düsirdiñ işinde bu da bar. Eki jağındağı ereñ-seren köp siyraqtardı jaman közimen atıp-aq keledi. Biraq bäyge bala tizgindi jiberer emes. Eki kötermeniñ tusınan ötti. Balanıñ sol selsoq qalpı. Bu da ölimin satıp umtılmaydı. Soñında kele jatqan bir-eki at zuvıldap ilgeri ozdı. Attıñ aldı bäyge töbege qaytıp bardı. Bäyge töbe dür silkindi. Mine, bu da ortada oqşav şavıp ötti. Jurttıñ közi äli de budan ekinşi aynalımğa ketken attardıñ soñında. Bäyge bala äli eş belgi bermedi. Bu da burınğı şabısınan üdegen joq. Tağı da eki-üş şañ boratıp ötti. Attıñ aldı tuv köz uşında. Bäyge bala tırp etpeydi. Bunıñ soñındağı qalıñ dübir de jaqındap keledi. Äne bir oqşav dübir tap munıñ qulağınıñ tübinen şıqtı. Şelteñdegen bir qızıl at atanaqtap ozıp baradı. Qap, mına jamannıñ qutıruvın-ay! Siyrağı da siyraq emes eken. Jerge bulğaqtap avıp-avıp tüsedi. Qulağın jımıp, basıp ozayın dep edi, bäyge bala jibermedi. Ötken jolı üsti-üstine taqımın qısuvmen bolğan, bügin tipti jaybaraqat qalğıp kele jatqannan sav ma özi?

Bügin boyı jep-jeñil. Basın qoya berse, kösiler edi. Tağı da bäyge töbege jaqındap qalıptı. Aldıñğı şañqan boz ötkende jurttıñ bäri jırtıla ayqay saldı. Ozğan attıñ tusında jan alar kelgendey ışqınğan davıstar keyingi attardıñ tusında tüsiniksiz baldır-buldırğa aynaldı.

Bäyge bala äli taqım qiymıldatqan joq. Budan äri şıday alar emes. Toytañ-toytañ tapıraqtap bara jatqan şelteñbay qızıldı quvıp jetti. Şältik qızıl da qalısqısı kelmedi, avızdığın şaynap, biraz taytalastı. Biraq qısqa adım, kelte topşı qanşa jantalasqanımen bola ma, qayranı qurıp, aqırı qaldı.

Ol endi alıs qaldı. Aldında ketip bara jatqan üş attı şoğır da bıt-şıt ıdıradı. Bäyge balanıñ taqımınan bolar-bolmas qiymıl sezildi. Bu da üdey şaptı. Aldındağı üşevge de şañ asatıp ketti.

Tağı da attardıñ quyrıq üzisken oñaşa arasına tüsti. Bala tağı da jaybaraqat tarttı. Endi bunıñ aldında bes-altı at bar. Aldıñğı şañqan bozdıñ soñına bir jiyren eminip tüsipti. Odan keyingi attardıñ da şabısı tıñ. Sır bere qoyğanı bayqalmaydı. Üşinşi aynalım da bitti. Şañqan bozdan bir kevde keyin jiyren kele jatqanın körgen soñ, jurttıñ uv-duvı burınğıdan da küşeyipti. Jırtına ayqaylap, ısqırıp, duvıldap jatır. Osınşa köp jılqınıñ savırın sabındap sabıltqanda, mına eki ayaqtılarğa keregi de osı şığar.

Jurttıñ duvın estigen soñ, jiyrenniñ de arqası qozdı. Jiyrenniñ şabısı burınğıdan da şiyray tüskenin körip, töbede turğandardıñ tipti esi qalmadı. Munıñ mıyı dıñıldap ketti. Aynalım tipti uzaq eken. Üşinşi aynalımnıñ özinde sır aldırğandar köp. Keybirevi jol-jönekey jayılıp qaldı, endi birevleri tek qarağa san bop, bökse süyretip baradı. Bäyge bala qopañday bastadı. Tañ atqalı bul mañdayınan iytergen jeldi omıravlap kesip kele jatqan. Endi tuyaqtarın jel kevledi. Manadan beri är noqatına deyin ap-ayqın jatqan jazıqtıq buldırağan şeksiz jolaqqa aynaldı. Törtinşi aynalım da bitti. Qaraqşınıñ qasınan tağı da zuvlap ötti. Közinen jas endi parladı. Bala oramalın äkep sürtip qoydı. Aldında üş at boyı jerde bir qula qasqa ketip baradı. Odan arman şañqan boz. Qazir alğa jiyren şığıptı. Artta şamalı jerde düsir joq. Bala tizgindi äbden erkine jiberdi. Mine, qula qasqamen qatarlastı. O da mıqtap şavıp keledi eken. Jeli bunı büyirinen tevip uşırıp baradı. Bu da barın saldı. Qaptalınan qasarısa iytergen qaysar jelden qutıldı.

Bäygetöbe şuvıldap tağı artında qaldı. Altınşı aynalımğa ketti. Bäyge basındağı bäsekeles eki at budan köş ilgeri jür. Äp degennen aldan tüspegen şañqan bozdıñ şabı sozılıp qalğanday. Biraq şabıstıñ jılqısı eken. Aldına at tüsip ketkenmen, sır aldırmay baradı. Ayaq alısınan äli jañılısqan joq. Bul äli mañaylay almay keledi. Tumsığın jelge tösey tüsti. Bala oramalın közine tağı äkeldi. Şañqan boz jiyrenmen tağı da quyrıq tistesip qalıptı. Eki jılqınıñ esüvin körip bu da kijindi.

Ap-aşıq aynala suv tübindegi närsedey alaşabırlanıp, burınğısınan da buldıray tüsti. Bäyge töbeniñ ayqay-şuvı qulaq jarıp baradı. Endi buğan da qoşametşi köbeyipti. Bul ötkende baqırğan, ısqırğan davıstar küşeymese, bäseñdegen joq. Jetinşi aynalımğa ketti. Buldırap körinse, aldındağı taytalas eki attan köz jazıp qalmavğa tırıstı. Äne şañqan boz qaytadan jiyrenmen qaptaldastı. Tek quyrığı keyin. Qatarına bardı. Moyını ozdı. Endi quyrıqtı jiyren tistedi. Bu da qulaqtı jıma tüsti. Kevdeden soqqan jel barğan sayın küşeyip, qırındatıp alıp baradı. Arası taqav qos atqa bu da jetip qaldı. Bala jel jaqtı ala şaptı. Köz aldı buldırap, lepire tasıp jatqan lay ağınğa aynaldı. Bäyge töbeniñ duvılı tağı da qaq mañdayına şıqtı. Bala tağı da közin sürtti. Aldında at joq. Jalğız keledi. Kök jelkesinde küşti düsir bar eken. Artına tüsken eki attan äli alıstay qoymaptı, qulaqtıñ tübinen şım-şım muzday ter şıqqanın endi bayqadı. Mine,

bäyge töbemen qaptaldastı. Soñındağı eki attıñ düsirin tıñdap qulaq türip keledi. Artınan at emes, böri quvıp kele jatqanday qattı qorıqtı. Eki ayaqtılarda es joq. Jan uşırıp ayqaylap jatır. Qızıl jalav kötergenderdiñ tusınan ağıp ötti. Eldiñ ayqay-şuvında esep joq. Bäyge bala bunı anaday oqşavğa aparıp suvıtqalı qıdırtıp jür edi, qara nöpir halıq joldağı qolına qızıl baylağan kök jağalı adamdardıñ esin ketirdi. At mingenderdiñ bäri alınıp-berinip buğan umtılğandardıñ jolına tosqavılğa turdı. Ne istegeli jürgenderin anıq bilmegenmen, bul jolı olardan burınğıday seskengen joq. Mınav ızı-qiyqı, qım-quvıt ayqay-şuv da, alabajır top ta burınğıday basın dañ qılmadı. Qayta qulağına jağıp bara jatqan siyaqtı.

Bir kişkene maşina tolı adam zuvlap kep munıñ qasına toqtadı. Sekirip-sekirip tüsip jatır. Qolında közi jaltırağan birdeñe ustağan barmaq murttı birevi bunı şır aynalıp jür, ana jerge toqtap ta bir şırt etkizedi, mına jerge toqtap ta bir şırt etkizedi. Maşinadan tüskender bäyge balanıñ şılbırına jabılıp, birdeñe qolqalaydı. Bala ne isterin bilmey, artındağı qalıñ top jaqqa ayqay saldı. Tapal sarı Seyisti qolınan jetelep, buğan qaray eki etek bop şavıp keledi. Moynındağı qara kenep dorbası sanın sabap keledi. Tapal sarınıñ onımen şaruvası joq. Endi älgi kisiler balanı tastay berip, tapal sarığa jabıstı. Olar birdeñe surap edi, tapal sarı mıyığınan külip, raqattanıp qaldı. Şırtıldaq temiri bar kisi de soğan jügirdi. Kele tizgindi tapal sarığa ustatıp, turğızıp qoydı. Qalğan jurttı keyin ısırdı. Özi temirin sığalap, anaday jerge şeginip ketti. Maşinamen kelgenderdiñ işindegi kelte şaştı kelinşek tapal sarınıñ aldına tüsip ketken qara kenep dorbasın tüzep, bir qaptalına şığarıp qoydı. Sığalap jatqan kisi tağı bir sırt etkizdi. Endi tapal sarınıñ ornına Seyis turdı. Jarğaq qulağı ot bop janıp, qısılıp-qımtırılıp, jan-jağına jaltaqtay beredi. Endi qasında turğan adam bäyge balanı jerge tüsirdi.

Munıñ üstine közinde költabanday közildirigi bar bir juvan qarın qos qoltığınan tört jigitke demetip, ırsıldap - kürsildep zorğa mindi. Barmaq murt onı da bir şırt etkizdi. Odan keyin älgi kelte şaştı kelinşekti bir erkek lıp etkizip köterip äkep, er üstine qondıra qoydı. Jıltıraq temir tağı da şırt etti. Bir maşina adam birinen soñ biri minip tüsip jatır. Jıltıraq temir de üsti-üstine şırtılday beredi.

Bul jalığıp ketti. Tıpırşıp, Seyiske qaray bir oqıranıp qoyıp edi. Eki ayaqtılar da qızıq halıq qoy, quddı äkesi aqırıp, jasqanşaq bop qalğan balalarday budan qımsınıp, keyin şegine berdi.

V

Bunıñ bäygeden ozğanına quvanbağan kisi joq. Keybirevler şapqanın körse bir säri; sırt qarasına-aq ğumırı jılqı körmegendey bas şayqap, tañday qağıstı. Bärinen de tapal sarınıñ quvanışında şek joq. Bir küni Seyistiñ üyine tağı da tasırlatıp şavıp keldi. Eki ezüvin jiynay alar emes. Qolında birdeñe ağarañdaydı. Anadaydan äldene dep ayqaylap keledi. Kele Seyiske jabısa ketti. Qolındağı toqımday şubar qağazdı jayıp jiberdi. Qağazdıñ qaq ortasındağı taydıñ tuyağınday qara tañbanı körsetip, avzı jalpıldap söylep jatır. Seyistiñ de közi külimdep ketti. Üyden äyelin şaqırıp, oğan körsetti. Tapal sarı qağazdı qoldarınan julıp ap, buğan äkeldi, satırlağan davsınan jasqanıp, basın qaşırıp, tek iyiskep körip edi, odan Seyistiñ üyiniñ beldevinde ilüvli turatın qiymayı quyğan qara şelektiñ iyisi şığadı eken.

Endi bul öñirde at şaptıratınday şaruva şığa qalsa, aldımen bunıñ Seyisine habar tiyedi. Jurt bunıñ şapqanın bir körüvge qumar-aq. Bul qayda barsa da qasınan tapal sarı qalmaydı. Seyis ekeş Seyiske de senbey, jem dorbanı özi toltırıp, özi äkelip iledi. Qaydan tapqanın quday bilsin, osığan ber dep, bul öñirde öspeytin tarınıñ da eki qabın tavıp äkeldi. Onı Seyistiñ äyeliniñ qolına jarmasıp jürip, kelige özi tüydi, özi aqtadı. Tav aldında otıratın siyırşılar avlınan sütti de şavıp barıp özi äkeldi. Marjanday qıp aqtağan aq tarını jem dorbağa salıp, avzına kiygizip berip, anaday jerge barıp otırıp, «uh!» dep demin bir aladı. Qaşan jem jep bolğanşa qasınan ketpeydi. Tarını bul emes, özi jep otırğanday közi külimdep, beti nurlanıp, raqattanıp qaladı. Bunıñ mañına Seyisten basqanı juvıtpaydı. Äne bir jolı körşi avıldan tört-bes attı adam bunı körmekke kelip edi, tapal sarı anadaydan aldarınan şığıp, şañqıldap ursıp, keri qaytarıp jiberdi. Özi bir-eki kün kelmey qalsa, bunıñ ayağı, tuyağı aman ba eken dep, köş jerge jortqızıp qaraydı. Qaşan kelse de, qara kenep dorbasına qant sala keledi. Atınan tüse sala, bunıñ avzına alaqanın ustap, qol basınday qant asatadı. Bu da oğan äbden dändep aldı, mañına kelse, alaqanın jalaydı.

Tapal sarı bunı adamnan qızğanğanı bir jön, jılqıdan da ölip-öşip qorıydı. Ötken jılı qalağa bäygege barğanda tün ortasında bul turğan qoranıñ esigi sıqırladı. Äldekimder urlanıp kirip keledi. Tula boyı türşigip ketti. Oqıranıp körip edi, kirip kele jatqandar erkelete til qattı. Adamdar. Biraq munıñ serikteri emes. Olar qarañğıda mıqşıñdap jürip esikten birdeñe izdedi. Esiktiñ eki jaqtavın añqıytıp aştı. Aspanda bult bar qarañğı tün edi. Kirip kele jatqan närseniñ ne ekenin anıq köre almadı. Äytevir, adam emes, qarası ülken. Ol şeginşektep, kirip bolmadı. Älgilerdiñ birevi oğan sıbırlap jekip qoydı. Eresen qara esikten beri attadı. Eki adam esiktiñ jaqtavın sıqırlatıp almayıq dep, eppen işke tarttı. Esik sıqırlañqırap barıp jabıldı. Eşkim sezbese kerek. Mañayda eşqanday dıbıs joq.

Adamdar aynalağa qulaq türip, bosağada biraz turıp qaldı. Sosın sereyip turğan älgi qarayğandı buğan qaray süyreledi. İyisinen tanıdı — jılqı. Bunıñ qulağı tikireyip ketti. Sonıñ arasınşa bir jumsaq qol bunı jağınan siypadı. Bul mañayında ne bolıp jatqanına tüsine almadı, biraq ündemey tura berdi. Adamdar esikten jasırıp kirgizgen jılqı munıñ janına jaqınday tüsti, bul tisteyin dep avzın ala jügirip edi, anav tirseginen jumsaq uypaladı. Erkek jılqı bolsa, o da edireñdep şığa keler edi. Bul moynın sozıp, şoqtığınan iyiskedi. Anav da bunıñ jağın jaladı. Tula boyınan tanıs bir iyis añqıp tur. Buğan bir äzäzil diril şaptı. Urlanıp kirgen eki adam ses şığarmay, bulardı añduvda. Bul eki qulağın alma kezek qayşılap, eleñdep turğanmen, beytanıs biyeniñ suvsıldaq savırına tumsığın tığa tüsti. Köz aldı munarlanıp, kevde tusı dürsildey ala jöneldi. Bul tığınşıqtay semiz biyeniñ şoqtığın jantalasa izdep edi, suvsıma savırdan qayta-qayta tayıp tüsip, adasa berdi. Aqırı şoqtıqtı taptı, qırşıy tistep aldı, biyeniñ böksesi bügile berdi...

Bul sülderi qurıp, sulq tur. Qarañğı qoranıñ işinde eki adam eki jağına şığıp, jağınan qaqtı, jalınan siypadı. Sosın biyelerin jalma-jan esikke qaray jeteledi. Qarañğıda bir-birine quvana sıbırlaydı. Esik şiyq etip qattı aşıldı. Ar jağınan tapal sarınıñ ayqayı şıqtı. Bajıldap jügirip keledi. Eki adam qaşa jönelmek bolıp edi, ürkek biye jetekke ermey, turıp aldı. Tapal sarınıñ izinşe Seyis, bäyge bala, bunımen birge kelgen avıldıñ tağı bir-eki adamı körindi. Tapal sarı şalbarınıñ qaltasınan şıjıldatıp birdeñe suvırdı, bunıñ közin uyalta jarq ete qaldı. Älgi eki adam ala biyeniñ şılbırınan ustağan küyleri sostıyıp-sostıyıp tura qalıptı. Tapal sarı qalş-qalş etedi. Şañqıldap jatır. Ala biye jetelegen ekev äveli miñgirlep turdı. Tapal sarı şapılday bergen soñ, olardıñ da davısı şığayın dedi. Tapal sarı atqoranıñ bosağasında turğan uzın sırıqtı alıp ap, biye jetelegen ekevge tura umtıldı. Arağa Seyis tüsti. Tapal sarı qolındağı sırıqpen ala biyeni savırdan salıp-salıp qaldı. Biye bayğus ışqınıp, anaday jerge ıtqıp ketti. Biye jetelegen ekevi avlanıñ qaqpasına bettedi. Arttarınan tapal sarı judırığın tüyip, balpıldap jatır. Tapal sarınıñ sonda nege şabalandağanına, bayğus ala biyeni nege sabağanına bul äli tüsinbeydi.

Bäygetorı talay jarısta qaraqşığa aldına jan salmay keldi. Bäyge alğan sayın bunıñ seldirlev qaraqoşqıl jalın bir siypavğa qumarlar köbeye berdi. Adamdar neğurlım sılap-siypağan sayın bunıñ da köñili öse tüsti. Bäyge töbege jiyılğan jurttıñ uv-şuvı da mıyına iynedey qadalmaytın boldı. Qayta jurt şuvıldañqırağan sayın taqımı qızadı. Jarıs joqta da ol jılqıdan göri adamğa üyir. Mañına jılqı jolap ketse, edireñdep avzın ala jügiredi.

Bäygetorı bärine üyrendi. Bir-eki ret barjamen ülken qalağa barıp, bäygege şavıp qayttı. Onda avıldağıday köl-kösir tegistikte emes, jan-jağın qorşağan keñ avlağa qamap qoyıp şaptıradı eken. Samsağan halıq eki büyirde ağaşqa minip turadı. Közderi tostağanday-tostağanday bir jıltıldaq temirler bunıñ är adımın añdıp sır-sır etedi. Tığınşıqtay buyra şaş qara

jigit qolındağı bir uşında qamşınıñ sabınday temiri bar arqanın süyretip kele jatır. Bul ürkip, oqıranıp qoydı. Anaday-anaday jerlerde ağaş basına ilingen dañğırlaq aq şelekter de bunımen jarısa oqıranıp-oqıranıp jiberdi. Buyra şaş siyqır temirdi bunıñ tumsığınan julıp ap, öziniñ avzına aparıp, birdeñe dep edi, jiynalğan halıq duv küldi.

Bäygetorı üstindegi şabandozdıñ taqımınıñ är qiymılın, tizgindegi är dirildi qalt jibermeydi. Bäyge jolınıñ da biraz qupiyasın bilip boldı. Key aynalımı uzaq şabıstarda bäsekeles attardıñ şamasın äbden bilip alğanşa, küş saqtap şabuvğa da töseldi. Büginde ol aldında ketip bara jatqan attan köp qorıqpaydı. Ilğiy qaraqşığa burın kele bergen soñ, jüyriktiñ javı soñında bolatının da uğıp qaldı. İlgerige bir şığıp alsa, artındağı dübirdi añdıp, eleñdep şabatın boldı. Burınğıday bäyge jolında öziniñ jep-jeñil uşqır tuyaqtarın, qoynına kirip bara jatqan bavırmal qoñır salqın samaldı, şır köbelek aynalıp, buldırap qalıp jatqan jer bederin qızıqtap, özimen özi raqatqa batıp, eligip şabuvdı qoydı. Ilğiy közi alañdap, töñirekke qulağın tigip, şekesi şanşıp, jüreginiñ de dürsili köbeyip, qiynalıp şabadı. Bäygeden soñ ayağı tıñ, jürisi mığım bolğanmen, bir türli qaljırap qalğanın sezedi. Qanşa şapsa da bayağıday läzzat ala almaydı. Öne boyında sırqap-sızdaytın da eşteñe bayqalmaydı, deni sav, suv men otqa da täbeti jaqsı; Seyis babın burınğıdan da jaqsarttı. Qazir qañbaqtay qalqıydı. Änşeyinde qızıqtavşı qumarpazdardıñ ıqılas-iltifatına ılığıp, sergek te seri sezinetin bul bäyge dübiri şığısımen qutı qaşıp, julın-jüykesi şiyrığıp, orınsız oqıranıp, oñdı-soldı kijinip, kinämşil bolıp ketedi. Bäyge jolında bayağısınday jaqsı şabatınına maşıqtanıp emes, qasındağı attarğa eregisip taqımı qızatın bop jür. Bunı taqımdaytın jüyrikter de köbeyip keledi. Barğan sayın bunıñ da işi tarınıp, bäyge töbede mañına at juvısa, qulaq şekeden avızdı salğısı kep, zığırdanı qaynap turadı. Burın munıñ toptan bölinip jalğız şapqanına esteri ketip davrığatın jurt endi munımen basqa attar taqımdassa, esteri qalmay eliretin boldı. Ondayda ol bäyge jolın tastay berip, mınav nege qudayları bergenin özderi de bilmey, öneşteri jırtılğanşa ökirip jatqan köp şuvıldaqtı tuyaqqa janşıp taptap ötkisi keledi.

Keyingi kezde bir kökteñbil at qırına ilikti. Aqırğı aynalımağa kelgende, qaydan sap ete qalatının bilmeydi, bir qaptalınan şığa keledi. Bul onday kezde äbden eregisip, tistenip şabadı. Äzir aldına tüsirgen joq. Biraq teñbil kök qayta-qayta quyrıq tistesip kele beretin bolıp jür. Küni keşe ğana tek munıñ mañına jiynalatın köp şuvıldaqtıñ jartısı endi kök teñbildi qorşap alatındı şığarıptı.

Bäygetorını aqırı qurtqan sol kökteñbil at. Soñğı bäygelerdiñ birinde kök teñbil şuv degennen budan bir adım ilgeri de şıqpay, keyin de qalmay, ökşeledi de otırdı. Sodan aqırğı aynalımğa deyin quyrıq tistesti de jürdi. Tap kök jelkesinen dürs-dürs etken qanıpezer dürsil

jüykesine tiyip, emin-erkin kösilip şaba almadı. Aqırğı aynalımda bäyge töbeniñ tusınan öte bere kökteñbildiñ dürsili jüdemeldep ketkenin añğardı. Bu da ağızdı. Aynalımdı ortalay bere munımen qatarlastı. Ekevi de avızdıq şaynasıp, arpalısıp keledi. Kökteñbildiñ moyını ilgeri tüse berdi. Bäyge töbege tipti jaqın qalğanda kökteñbil savırı köz aldınan köleñdedi.

Bäyge qızıqtavşılarda es joq. Kökteñbilge lap qoydı.

Sol küni ol qol-ayağı qaltırap ızamen attandı. Endigi jılı kökteñbildi soñımda sümeñdetermin dep ketti. Sol jılğı küzde tağı şaptı. Kökteñbil qaraqşığa qara üzip keldi. Bul jolı bäygetorınıñ qasında bäyge bala men Seyisten basqa jan qalmadı. Tapal sarı ekeş tapal sarı da kökteñbilge kiymelegen jurttıñ iyığınan moyının asırğısı kep ökşesin köterip, keñirdegin sozıp ölip baradı.

Bäyge jolı siyrat köpirden ötken sıñar ayaq sın jolı eken; onda qatar keler, qosar jürer bası artıq soqpaq atımen joq bop şıqtı. Bäygeni qızıqtap, qız-qızğa qumartatın jurttıñ tek top jarğan darağa ğana janı qalmay, bılayğını qanşa asıl bolsañ da közge ilmeytinin de sol jolı birjolata bilip ketti; burın duv körgende tıqırşıp tura almaytın, ağın suvday asıp-tasatın köñili endi jiyın körse, jan şıdatpay şamırqanatın mäñgilik şor jara tüyip ketti.

Sol küni atqorağa äkep qamadı. Keşqurım Seyis sırtına burqırap şañı uşqan qavdırlaq jem dorbanı moynına ildi. Bul qıs tüskenşe atqorada qala berdi. Qıs tüse tapal sarı Seyisti qasına şaqırıp ap köp pış-pıştadı. Ertesine Seyisti ertip bir jaqqa attanıp ketti. Arada bir aptaday vaqıt ötken soñ, qaytıp oraldı. Anadağı kökteñbil ayğırdan avmaytın kök ala jabağı taydı äkep, bunıñ qasına bayladı. Tapal sarı kök ala taydı baylap tastap, ırjalaqtap bunıñ qasına keldi. Bul mekirenip tumsığın usınıp edi, tumsığına qolın tostı. Eki savsağınıñ arasınan äldeneni qıltiyttı. Tätti närse äkelgen eken dep asap qalıp edi, tisi kirş ete qaldı. Tapal sarı bajılğa bastı. Sonıñ arasınşa oñ jaq şekesin qamşı köme jöneldi. Bir jaq közi anaday jerge uşıp ketkendey boldı. Esten tanıp, mıyı zeñip, qiyralañdap jığıla berdi. Köz aldın qan juvdı. Sol jığılğannan qanşa jatqanın bilgen joq. Esin jiysa, Seyis küp bop isip ketken oñ közin jılı süymen juvıp otır eken.

VI

Sodan qaytıp Seyisti körip turğanı osı. Sodan beri bunıñ oñ jaq qaptalı suv qarañğı qara tünek. Közi joq jağınan sıbdır şıqsa, qasqır şap bergendey zäre-qutı qalmay, tula boyı şimirigip ketedi. Sodan beri aspandağı ay men kün de jartıkeş, ayağınıñ astında jarqırap jatqan aydın köl de jartıkeş, burın qanşa şapsa da şegine şığa almaytın baytaq älem de jartıkeş, tipti, qıbır-qıbır jürisi de ömir emes, jay änşeyin jartıkeş janbağıs, itşilegen qur ävre-sarsañ. Sodan beri bul

kimniñ taqımına tüspedi! Eñ äveli bir eginşi mindi. Sosın qorıqşı minip, mal qayırdı. Şiyki kirpiş soğatındarğa saz balşıq basıp ta kördi. Eñ soñında poçta tasıp edi, poçtaşı juvırda osı avıldıñ tusınan ötip bara jatıp jol-jönekey maşinağa otırıp, bunı tastap ketti. Qaytıp soqqan joq. Şaması, basqa kölik tapqan şığar. Anada qırqım kezinde bayağı şolaq buvrıldı kördi. Ol äli qartaymaptı. Bunday süyegi savdırap, sümireyip turğan joq; toynaqı jılt-jılt etedi. Ündemes qoyşınıñ da iyininen qara ala şekpen tüsipti, omıravında kün nurımen taytalasqan jaltıravıq taytuyaq monşaq. Özi küylengen soñ, astındağı atınıñ da babın küşeytipti.

Üyden şay işip, qızara börtip Seyis şıqtı. Oğan ilesken eki-üş adam kök ala dönenniñ qasına keldi. Ar jaq-ber jağına alma kezek şığıp qarap, avızdarı jalp-jalp etedi. Bulardıñ ne istegeli jürgenin bilmey, kök ala dönen dirildep tur. Seyis atınıñ tizgininen ustap, qızıqtavşılarğa külimsirey qaraydı. Bul oqıranıp qoydı. Seyis jalt qaradı. Turdı-turdı, sosın barıp tanıdı. Qasına keldi. Bu da umtılıp moynın sozdı. Seyistiñ är kus, är müyizine deyin tanıs ayalı alaqanı mañdayın, qulaq şekesin, jağın, jalınıñ ornın siypap kördi. Özi qartayayın degen be, älde bunıñ mına türin körip köñili buzılıp ketti me, şodırayıp turğan soqır köziniñ tusına kelgende qolı qaltırap ketti. Köpten beri bunıñ etine tiygen ayalı alaqan. Bäygetorı qiymay tur. Biraq Seyis bunıñ jağınan erkelete qaqtı da, kök ala dönenge qaytıp bardı. Tusavın alıp, atına mindi. Sosın bul jaqqa bir qaradı da jürip ketti.

Kök ala dönen surettey müsindi jılqı eken. Toynaqı denesin uyığan qatıqtay dirildetip, ayağın da suluv aladı. Avıldan bılay şığa ayañğa bastı. Bul qılt-qılt jüristi suluv kök dönenniñ soñınan süysine de, müsirkey de qarap biraz turdı. Kök dönen kökjiyekke barıp siñdi. Bäygetorı qulağındağı dübirdiñ ne döñ asıp ketken bäyge dönenniñ düsiri ekenin, ne künnen-künge meñirev tartıp bara jatqan, qaljırağan käri jüreginiñ dürsili ekenin ajırata almadı.

2. Aktarma

2.1. Rekabet (Bäseke)

I

Kız büyüdükçe bela artar sözü doğruymuş. Yoksa, gerçekten bugün Balpan Bay'ın eksilen bir şeyi var mı? Kula rengi birçok atın ön tarafında bulunanlar Şilikti de su içerken arkadakilerin şu altı göçlük mesafedeki Taskaynar'a daha yeni varıp gökyüzünün altını bembeyaz toza bulandırması işte bundan. Koyun sayısının şimdi kaça ulaştığından kendisi de habersiz. Nihayet, yün kırptığında Tüccar Şüren her gün on arabayı şehre gönderip yarım ayda işi zor bitirdi. Halk ozanı, Balpan Bay göçtüğü memlekette her çalının dibinde bir deve unutur diye türküler söylüyor.

Allah'a şükür, yöneticilerle de arası iyi, onlara rüşvet vererek yıl boyu aynı bunaltıcı sıcaklıkta olan uzun vadiden kurtulup şu birbiriyle yarışırcasına akan iki nehrin bulunduğu uçsuz bucaksız yerin tamamını kendi üzerine geçirdi. Arazinin bir ucunda kışlıyor, bir ucunda yazı geçiriyor, iki ucun ortasındaki elli göçlük geniş bozkır bunun merası. Henüz yazın başındayken uğrayan ak padişahın yöneticisi altındaki mavi at arabasının okunu sanki yere saplayacakmış gibi kibirlenerek gelmişti, kahverengi körpe kuzuların mayıs ayındaki semirilen taze eti ile kıymetli kımız keyiflendirmez mi hiç! Az önceki babayiğit giderken bunu nişanlısından daha fazla sevgi ile kucaklayıp tekrar tekrar sarılıp zor ayrıldı. Balpeke'nin de (Balpan Bay) bilmediğini it yesin, yöneticiyi uğurlayın, diye arkasından altı genç göndererek onlara "Köyün dışındaki iki yüz koçu önünüze katıp onları paraya çevirip yöneticinin cebine koyun." dedi. Oğlunu eve şeker, çay alıp getirsin diye şehre gönderip iki at arabasını yemek için ağzına kadar etin en yağlı ve lezzetlileriyle doldurdu. O, yöneticinin evine Şilikti'nin üzerinden sanki Hızır uğramış gibi kıpkırmızı olup böbürlenerek geldiğinde hanımını önündeki kazanda kuzunun beyaz lezzetli kuyruğunu pişirip otururken görür. Böylece o, abisinin adını unutabilir; ama Balpan'ı asla unutamaz. Bundan sonra o naletin karnı guruldasa Balpan diye guruldar.

Ahlaksızlıktan korkup şüphelendiği yerde, hemen önünde ikram edilen kımıza içinde sanki fare yürüyormuş gibi ürkerek bakıp kımızı üfleyerek içerken kapıdan Ajar girdiğinde iğrenç bıyığını kımıldatıp gözleriyle gülümseyerek selam verip kaldı. Saçma sapan, anlaşılmaz bir şekilde konuşarak kendinden geçti. Balpan Bay onun dediklerini anlamamakla birlikte bu uğursuz herif acaba yemek duası mı ediyor yoksa kızıma göz mu koydu diye düşündü. Önceden

sanki oklava yutmuş gibi dimdik oturan yönetici birden neşeleniverdi. Eline itin kafasını iliştirsen bile farkına varmaz, iki gözü Ajar'da. Balpan, kızı şu kör olasıcanın gözünün önünden uzaklaştır diye hanımına işaret etti. Balpan Bay'ın işaretini hemen anlayan hanımı Ajar'ı götürüp Ötegen'in çadırına sokup yönetici gidinceye kadar ortalıkta görünme diye içeri kapadı. Yönetici enfiye kutusunu unutmuş Maraş otu bağımlısı bir insan gibi o andan itibaren ne yapacağını bilemeyip morali bozuldu. Balpan Bay, bu ahlaksız az önceki kızı bulup getir diyerek bağırıp çağıracak mı diye çok korkmuştu. Yavrum, onlar biraz büyüyüp serpilmiş bir kız görse göz koyup eşiğinden ayrılmazmış, yönetici ete ve kımıza doyduktan sonra büzülüp yattı ve uyudu.

Balpan Bay tâ çocukluk günlerinden beri kavgasız gürültüsüz evliliğini sürdürdüğü hanımına o gün çok gücendi, kızın inatçı olduğuna da o zaman inandı. Ne de olsa güzel kızı olan insan da hırsızlıkla gelen bir ata binen adam gibi olur. Kendinden çekinirken insanların yüzüne gözlerini tabak gibi açarak bakmak nasıl bir iş? Şu Mojan Bay gibi yılda bir oğlan doğuracak geniş rahimli, kocaman karınlı bir kadın aldığında, hayvanların çobansız, malın mülkün mirasçısız, evin sahipsiz kalır diye korkmadan yakan düzgün, göğsün kabarık, dört tarafın sanki dört kıble olup oturmaz mıydın? Mojan'ın kayınvalidesi fakir ve çok sayıda erkek evlat doğuran bir kadın idi, evine ne zaman gitsen etrafı buzağı başlı esmer çocuklarla doluydu; ne zaman gitsen lazımlığı çocuk bezleri kokardı. Gerçekten, anasına bak kızını al, babasına bak dostluk kur derken eski ihtiyarlar kımız içip yüzleri kıpkırmızı olup akıllarını kaybetmeden bu sözü başlarına bir şeyler geldiği için söylemişlerdir. Keşke ey atalarımız, hayvan bakıp atasözü söylemekten başka bir şey bilmeyen sizlerin söylediklerinin tamamını yerine getirseydik, bugün kafamız böyle karışmazdı. İşittiklerimizi anlamadan bir şeyleri çok iyi bilsek de unutuyoruz, Allah bizi cezalandıracak.

Rahmetli babası bu on beş yaşına girer girmez evinden sanki su çıkmış gibi köyün her yanına boşu boşuna koşturup durdu. Bir gün evin yakınına kadar hızla gelip atından indi ve kamçısını astıktan sonra tam köşede yatan kızıl renkli tazıyı fark etmeyerek karnına basınca tazı acı acı havlayıp bütün köyün sessizliğini bozdu. Şaşırdığında, bunun gibi durumlarda bağırıp küfretme alışkanlığını unutup bir şey diyemeden kala kaldı. Zavallı tazı acı acı havlamayı kesene kadar bîçare babasının şaşkınlıktan dili tutulup bir şey diyemedi. Tazı acı çekerek bir ileri bir geri koştu ve sonunda evin arkasında yığılı olan eşyaların gölgesine gizlenip sakinleşti. Babası hâlâ evin baş köşesinde şaşkın bir vaziyette durmakta. Karısı: " Hey, senin yiğitliğine ne oldu?" dedikten sonra konuşmaya başladı. "Ee hanım, Kıdırbay'ın kızını istemeye gittim, çok bereketli bir ev idi, kızını bize verecek." dedi. Zavallı babası kendi evlendiğinde bu

kadar sevinmemiştir. Kapının önünde tek başına aşık oyunu oynarken babası onu çağırdı. "Hey sevimsiz, utangaç domuz evlenecek misin?" diye sordu. O da babasının "utangaç domuz" sözünü duymayayım, evlenip kurtulayım diye olsa gerek "Evleneyim!" dedi. Bu Marjan, beğenerek evlendiği eşidir. Vebali boynuna deseler de fakirin nasibi dedikleri gibiymiş. O, şu evin kapısından adım attığından beri bu köy bir kere bile açlık görmüş değil. Sadece hamilelik yılında, son çocuğunun acısını çektiği dönemde karşı taraftaki Türkmen elinden gelen kızıl tek hörgüçlü deve, ayağının altı şişip yarılarak öldü. Ondan başka Marjan'ın tuttuğu kap kacak kırılabilir ama ona ait hayvan ile insandan kayıp yoktur. Önceleri aheste aheste hareket edip en sona kalan bu köyün göçü o geldiğinden beri diğer köylerden çok önce yola çıkar oldu. Oturduğu ev görkemli, pişirdiği yemek lezzetli. Marjan gibi çok az kadın vardır. Allah'a şükür, ardındaki servetin, tepesindeki kara çadırın sahibi var. Marjan birkaç yıl gebe kalmayınca ümitsizliğe düştü fakat daha sonra Ötügen'i doğurdu, aradan birkaç yıl geçtikten sonra da Ajar'a hamile kaldı. İki çocuğunun da eli ayağı çekiç gibi sağlam, iri iri. İnsanlar çirkine bakar mı hiç? Özelikle kocakarılar: "Aman Allah'ım, bu gelinin doğurduğu çocuk çok güzel!" diyerek hayran kalmışlardı. Şimdi, işte, Ajar on sekizine giriyor, ondan sonra Marjan bir defa daha hamile kaldı ve yemek yaptığı sırada ocağın sapına dolanan yılandan çok korkup düşük yaptı. Daha sonra bir daha hamile kalmadı. Balpan Bay içinden şu halkın uğursuz gözlerinin nazarı mı değdi acaba diye düşündü. Ona çocuk doğurmadın diye surat asmasının da bir anlamı yok. Allah sadece şu iki çocuğuna uzun ömür verse çok mutlu olur.

Çenesinde sakal çıkıp yüzüne iman nuru geldiği zaman Balpan Bay'ı artık hiçbir şey etkilemez. Balpan Bay, bu halkın nasıl olup da hilede iyi, tazısının kabiliyetli olacağını anlamıyor. Şu parlak gözlü, küçük burunlu Sayıptar kendisinin malı mülkü yokmuş gibi başka çadırların yorganlarını eskitiyor. Dış görünüşü pek kibar, sanki peygamberin yanından yeni gelmiş bir melek gibi olan Zeynel'in kendi yatağı yorganı sağlam derler. O, önceleri namaz kılmasa da evine tam vaktinde gelmek gibi bir düzeni var diye düşündüğü tek adam Sengir. Öyle görünse de içinde açlıktan ölen bir hayvanın kemikleri olan siyah ufak bir çuval taşır gibi incik kemikleri şıngırdamaya başlayıp o bilmem neyin de biraz güvenilmez davranışları varmış. Bunu geçen yıl Altav köyündeki düğüne gittiğinde fark etti. Aynı memleketten geldik diye aynı çadıra yerleştiler. Bu, kımızı lezzetli, yemeği bol, ziyafetli köyün yaptığı büyük eğlencede, dikilen ak çadırın ardına kadar açılan serin, insana ferahlık veren yerinde, desteklerinin bölmelerine yaslanıp rahatlayarak geçmişteki önemsiz günleri hatırlayan ihtiyarların yanında hiç konuşmadan sohbeti dinlemekle birlikte Sengir'in çadıra bir girip bir çıkmasından çok tedirgin oldu. Sengir, aşçılar ile sohbet edip kazanı karıştırarak semaveri bırakan gelinleri izledi,

şarkıyı dinleyip meraklanarak şenliğin kurulduğu yere gidip kapının önündeki maharetli delikanlılara iltifat edip eğlenceyi neşelendiren kuvvetli yengelere laf atıp boş boş konuşarak maskaralık ediyor. Bu şekilde hareketler yaparak pek çok güzel kızın dikkatini çekti. Bir gün aksakallılar hayvanın kellesini evlerine götürmeleri için bunlara vermişti, yolun ortasında Sengir bu ikramı sahiplendi. Hemen kellenin gözünün bir tanesini avcuna akıtıp aynı sofrada oturan kilolu, güler yüzlü, güzelce bir sarışın genç kıza ikram etti. Aniden bu da fark etmiş. Sengir gözü verirken serçe parmağıyla kızın yüzük parmağına hafifçe dokundu. Genç kız da içinde bir şeyler hissetmiş olmalı ki gülümsemeye başladı. Balpan Bay, o günden itibaren gidecekleri güne kadar gecenin bir vaktinde uyandığında kendisi ile birlikte kalan Sengir'in yerinde olmadığı görür.

Şu uğursuz şeytan ile aynı sofrayı paylaşmış gibi hırsızlığı, hilekârlığı böyle çabucak nereden öğreniyorlar. Geçmiş günlerde bıyığını düzeltirken gözü aynaya düşmüş idi, o zamanlar halkı tedirgin edecek kadar delikanlı değildi. Şu iki şakağından da açılıp şişmanladığı için âdeta bölünen yassı geniş alnı, meleklerin ağzından düşmüş gibi çok güzel olmasa da bir erkeğe yakışır dolgun kalkık burnu, birazcık küçük olmakla birlikte daima gülümseyen koyun gibi gözleri, dolgun bir şekilde kıvrılan dudakları, her şeyi bolca sığdıran geniş yuvarlak yüzü, kanlı esmer çehresi, akranlarından daha önce çıkan ama kötü durmayıp erkek adama yakışan, erkeği gösterişli gösteren hafif göbeği, uzunca boyu, toplu bir vücudu, bunların tamamını Allah'ımız rastgele her erkeğe verir mi? Kadınlar, erkeğin bundan daha yakışıklısı ile endamlısını çayında eritip içer mi? Bununla birlikte onun Marjan'dan başka hiçbir kadının elbisesine elinin değdiği yok. Aslında kadınlar buna bakmıyor değil, şaşkın bir insan gibi onları umursamayıp çoğu şeye gözü kaymıyor gibi. Eski genç dönemlerinde akranları Balpan, kızı olan bir evde konakladığında, kurnaz kocakarılar yatıya kaldığı gecede kımıldayıp kımıldamadığını görmek için Balpan uyuduktan sonra yorganının üstüne bir avuç keçi pisliği koysa sabah o keçi pisliğinden bir kırıntı bile eksilmezmiş, yerinden hiç kalkmazmış diyip gülerlerdi. O özelliği hâlâ devam eder.

Tam tersine, bunun gibi zenginlerin birçoğu genç kızlara sevdalanıp üç dört tane kumayı kucaklıyor. Az önceki örtüsü üstünde durmayan çift hörgüçlü deve gibi her zaman bir omzu eğik duran eğri Korazhan'ın kendisi de akranları gibi iki hanım aldı. Ya bu ise… Şu kız istemeye gidip kızı istemede oldukça ısrarlı olan çok sayıda insanın hepsi hata yapmış. Uzun zamandan beri hiçbir şey yapmadan yaşayıp şimdi de sanki bir erkek eşeğin beynini yemiş gibi her şeyi düşünüyor. Balpan Bay sinirlenip tükürüverdi. Aksine zamanında Kıdırbay'a tuzak

kurup başarılı olan rahmetli kara ihtiyara teşekkür etmesi gerek, aksi takdirde ona kalsa kendisine gelecek kadın nerede…

Balpan şimdi Marjan'ı bırakıp kendisine öfkelendi. Öfkelenmesin de ne yapsın, kızı büyüyüp boy atalı bir gün bile etrafı sakin kalmış değil. Bir "Selâmün aleyküm"den sonra bir "Selâmün aleyküm", birisini çadırdan uğurlasan süslenip yine birileri gelmekte. Rus çarının dönemindeki yönetici şöyle dursun, eline yetişmiş kız geçince o kızı ne yapsın. Fakat yöneticiyi üzmüş olabilirim diye şaşkınlıktan ne yapacağını bilemedi. Bu sebeple epey hürmet etti. Ömrü boyunca sinirli bir şekilde yüzüne dik dik bakmadığı Marjan'ı da o gün azarladı.

- Kızın kırk eve gitmesini yasakla sözü nerede kaldı? Çadıra misafir geldiğinde yanına neden girer? Abisi ve yengesinin çadırında otursa olmaz mı? Şimdi o önümüze alıp saç örgülerini sallayacağımız kadar hiçbir şey bilmeyen küçük bir çocuk değil ya. Köyümüze devamlı misafir geliyor. Görmez mi, bilmez mi? Bilmiyorsa sen nerdesin, yengesi Jazıl nerede? Yahu, insanın kendi çocuğu şöyle dursun, kapısının önündeki köpeği bile terbiye ediyor ya.

Ömrü boyunca kocasının ağzından böyle sert sözler işitmeyen Marjan alt üst olup sessizce çadırdan çıktı. Kocasının söylediği sözler mi acı geldi, yoksa köyün duyacağı şekilde azar işitip kız doğurduğuna mı utandı, gözleri yaşarıp hüzünlendi. Gidip Ajar'ı azarlamış olmalı. O günden sonra köye ne zaman misafir gelse Ajar hemen abisinin çadırına doğru gitti.

Fakat Balpan Bay huzura kavuşamadı. Her gün iki üç köyden dünür gelmekte. Onların biri şeriattan diğeri ataların gelenek göreneklerinden bahsedip sohbet ederek oturduklarında Balpan Bay kendi işleriyle hiç ilgilenemedi. Balpan Bay, unutulmaya başlanan malını Allah'a emanet edip birbiri ardına kaz gibi dizilip gelen misafirler ile âdeta bir sohbet dükkânı kurup oturmaya razı olsa bile gelenler memnun değil. Gelenler evinden çekişerek çıkar ve arkasından dedikodu ederler, soyuna hakaret ederler, atasının ruhu, kızının namusu hakkında kötü konuşurlar, bizi kendisine denk görmedi diye düşman kesilirler. Kızını gelin olarak alamayan inatçılar şimdi onun atlarını çalmak için uğraşıyorlar. Az sayıdaki akrabalarından biri Balpan Bay için diğeri malı için tedirgin olup bu olay hakkında düşünmeye başladılar. Şimdi Balpan Bay'ın köyünden akrabalarının arasından da bir şeyler isteyenler çoğalmaya başladı. Onlar, Balpan'dan kız istemiyorlar. Birlikte doğduysak da birlikte ölmek yok, demişler. Kimin kızı yok ki? Hangisinin kızı ölünceye kadar yanında oturur? Aksine gençken namusuna halel gelmemişken kızından kurtul. İnsanları zaten biliyorsundur, boş yere sana darılan insanlar şimdi yine seni suçlayıp rahat bırakmazlar. Çok zengin olsan bile ona sahip olacak adamın az. Ötegenjan ile birlikte size hasım olan hangi düşmana karşı gücünüz yetebilir. Bunu da düşün.

Sana soyu sopu belli olmayan, varlıksız kişinin dünür düştüğü yok. Her biri sana denk, çocuğu da çocuğuna denk. Sana güler yüzlü davranan birisine kızını veriver." diyorlar.

Akrabalarının bu sözünü Balpan Bay da dikkate almaya başlıyor. En azından evine gelen misafirle de evine girip çıkanla da ilgilenip onların söylediklerine kulak vermeyi kim ister ki! O da kurtulmak istiyor. Özellikle Çarın yöneticisi geldiğinde, çok telaşlandıktan sonra kızını bir an önce hayırlı bir yere vermeyi düşündü. Fakat kime… Şimdi kızını dünür olan birisine verse onlardan önce dünür düşenler daha fazla düşman olmaz mı?

Balpan Bay'ın kendine köpek gibi kızdığı yer de burası. Esasen artık çocuk sahibi olamayacağını bildikten sonra, kızını istemek için ilk gelen kişiye kızını verip bu olayı gören çok sayıda Kazak'ta nefret duygusu uyandırmayıp -gece boyu öfkelenmeden- niçin sessizce oturmamıştı? Ne yazık ki insan bu sebeple kendisini öldürmez. Fakat bu işin sonunun bu şekilde felaket olacağını nereden bilir? Kız yetiştirmek denen şey bu. Daha önce kendisinin de birine dünür olmuşluğu yok. Kendisi evleneceği zaman aşık oyunu oynarken babası çağırdı ve "Falancanın kızını istemeye gittim, alır mısın?" dedi ve Balpan Bay aldı. Ötegen evlenirken kaynının memleketinine haber gönderip yeğeninizi kendiniz evlendirin demişti, dayıları da Jazılı'yı getirip verdi. Bu arada kendi kızı da büyüdü.

Daha dün şımarıp boynuna asılan Ajar'ın ne zaman böyle evlilik çağına geldiğini kendisi de anlayamadı. Bir gün evine yanında kır sakallı bir adam olan Mojan geldi. Eskiden birlikte aşık oynayıp mollanın önünde birlikte diz büktüğü kepçe kulaklı, bu yarı kör kişinin niçin geldiğini soruşturmuş idi, hürmet gösterip misafir etti. Öylesine ileri geri hareket etse de her gün gelip eşiği eskittiği yok ya, deyip konur renkli bir kuzuyu kesti.

Körpe kuzunun eti pişip yumuşadığı sırada geçmiş günlerden konuşup şakalaşarak oturup çay içelim demekle birlikte Mojan'ın üzgün, savruk hâline bir türlü anlam veremezdi. Üstü başı da önceki gibi değil, bu defa çok dağınık. Yazın sıcağına rağmen başında ve boynunda kunduz postu. Göğsüne kadar ilikli olan beyaz ipek gömleği de yeni dikilmiş gibi üzerinden kaymakta. Vakti ile oruç tutup namaz kılan dindar bir insan olmasa da ayağına süslü lastik ayakkabı ile yumuşak mesti üst üste koyup giymiş. Şimdi şimdi bozarmış seyrek sakalını sık sık sıvazlayıp bıyığını burmakta. Her zaman olduğu gibi Balpan Bay kendi kendine onun sayısı oldukça fazla olan çocuklarını böyle paspal giyinerek güldürdükten sonra beni de akranı olarak gördüğü için mi böyle şakalaşıyor, diye düşündü.

Eğer öyleyse şakasına şakayla cevap vermek isteyerek:

- Senin evdeki hanımın böyle becerikli değildi. Üstün başın düzelmiş. Sen bu kumayı aldığın için memnun musun, dedi.

Öylesine sessiz sedasız bir şekilde durup ağzından tek bir kelime çıkmayan Mojan biraz isteksiz bir şekilde sırıttı ve konuşmadı. Balpan Bay akranını daha da çok konuşturmak isteyerek az öncekinden daha da gür bir sesle arkadaşına biraz daha takıldı.

- Hey, senin şu üstünü başını dağıtıp öfkelenmen hayra alamet değilmiş, evdeki hanımın iyi mi? O öldü de onun körpe kokusunu aramıyorsun ya, dedi. Mojan ağzına götürdüğü cam bardaktan başını kaldırdı. Genizi ile birleşen küçük burnu dikleşip başı sanki ona iştirak etmeyip yüzünde belli belirsiz görünen kül rengi bıyıklarına âdeta bir gülümseme yayıldı.

- Yengen ölse haber veririm ya, şimdilik sağ, dedi.

- Ee, sağ olsun fakir, şu on kadar çocuğunun göz yaşı olduğu müddetçe Allah canını almaz, alırsa senin lanetli çevrene haber göndermeye aklın ermez, dedi Balpan Bay. Akranının sebepsiz yere bu gelişi ile oturmasından dolayı olan şaşkınlığını belli etmek istemedi.

Mojan'ın yüzü birazcık kızardı, fakat yine konuşmadı. Dizinde duran havluyu alnına doğru götürüp koydu ve çayını içiverdi. Bu sefer Balpan da konuşmadı. Nitekim bu gelişin nedenini kendisi anlasa da acaba Marjan da anlamış mıdır diye karısına bakmıştı. Onun da bir şeylerden dolayı kafası karışıktır. Bir kocasına bir Mojan'a bakıyor. Galiba bu ikisinin arasına kara kedi girmiş, birbirleriyle niçin anlaşamadılar diye şaşırmış olsa gerek.

Mojan sofra toplandıktan sonra da ağzını açmadı, deri püskül takılıp sivri uçları yassılaştırılan dağ keçisi boynuzundan yapılmış parlak tütün tabakasındaki Maraş otunu avcunun içine kendine özel bir tarz ile ayarlayarak döküp dilinin altına bastırdı ve çadırdan dışarıya tükürmeye devam etti. Konuşmazsan konuşma deyip Balpan Bay da hiç ses çıkarmadı. Fakat içinden sevimsiz Mojan niçin bu kadar uzun süre konuşmadı diye huzursuz oluyor, ne de olsa evine gittiğinde atkısını boynuna dolayan Mojan'ın doymuş kuzu gibi uysal bir şekilde oturmasında bile bir anlam var. Ya da şu yolu defalarca arşınlayıp geçen yıl aldırdığı değerli tek hörgüçlü deveyi çift hörgüçlü dişi devem ile çiftleştireyim dediğinde, Balpan Bay bir yandan bu konu hakkında şaka yapıyor bir yandan da memleketin tamamı kendilerine tek hörgüçlü erkek deve aldırsa sanki yeteri kadar hayvanları yokmuş gibi bunun erkek devesinden tohum almak için çevresinde uğraşan insanlarla inatlaşıp onlara karşı direniyordu. Mojan'a bundan bahsetmedi. Genelde gevezelik edip sürekli gülmesine rağmen Mojan cimri bir kocakarının düğümlenen çaputu gibi içinden geçenleri hiç belli etmeyen ketum bir insan. Balpan Bay'ın onu önemsemeyip büyüklenmesine çok üzüldü. Yoksa şu anda bir şey rica etse

“Git, çift hörgüçlü dişi deveni buraya getirip çömelt.” diyeyim diye düşünüyordu. Mojan doğrulup atının sağrısına sertçe dokundu ve iki omzunu da silkerek hızla köyüne doğru atını sürdü. Balpan Bay arkasından “Gidersen git ya!” deyip olduğu yerde kalakaldı. Aradan bir iki gün geçmeden sanki bir derviş gibi her zaman tertemiz olan merhametli Sayıp gelip çift hörgüçlü dişi deveyi alıp geri götürdü. O günlerde ziyarete gelen insanlar Mojan’a: “Zenginlik insanı mutlu etmez mi? Balpan şimdi tek hörgüçlü erkek devesinin altından damlayan ıslak toprağı bile gelen kişinin yüzünün güzelliği ile zenginliğine göre bölüştürecek gibi görünmekte.” diye tenkit ediyorlardı. Bu gelişi de öyle bir gösteriş için olmalı.

Yeşil ota doyan körpe kuzunun eti önceden kaynamalı, çay sofrası kurulduktan kısa bir süre sonra kuzunun eti kemiğinden sıyrılacak kadar pişti. İki kadın kazanı iki tarafından kaldırıp çadıra getirdi. Çadırın içine iyice pişip yumuşayan taze etin mis gibi kokusu yayıldı. Pişmiş olan kuzudan büyük bir parça kara eti görünmeyecek kadar yağlı bir incik kemiği tepsiye löp diye düştü. Yiyip kursağına et giren Mojan yavaşça hareket ederken bu sefer kımıldamıştır diye arkadaşına bakmıştı, kayın babasının evine gelen damat gibi hâlâ kıpırdamadan oturuyor.

Öğle vakti pişen lezzetli et iştahını kabarttı. İki konuk, Ötügen ve Balpan, büyük tepsiye baktı, Marjan önderliğinde köyün kadınları kazanın yanında şapırdata şapırdata yemek yemekte. Et yenildi. Tepsi geri gönderildi. Jazıl gelin olduğu yerde ayağa kalkıp eğilerek hürmetini ifade etti. Şimdi koca koca alaca renkli kevser kâseler ağzına kadar çorba ile doldurulup getirildi. Misafirler onu da acele etmeden höpürdeterek içtiler. Genellikle gürültüsüz olan sessiz, sakin çadırın içinde şimdi sıcak çorbanın yavaşça höpürdeterek içilmesi dışında hiçbir ses yok. Ellerine su döküldü. Boz sakallı misafir yemek için şükranlarını sundu ve daha sonra uzun uzun dua etti. Bu kişinin çadırın kapısından içeri girdiğinden beri baş köşeye oturup uzanarak iki üç kelime ile hâl hatır sormaktan başka tek konuştuğu bu. Sofra toplandıktan sonra göğüs cebine sıkıştırdığı eski bir incik kemiğinden iğne gibi ipince ve yaya benzeyen bir kürdanı alıp dişini temizledi.

Dişini temizlerken:

- “Balpancan, vermiş olduğun yemek için Allah razı olsun. Bizim geliş sebebimiz Marjan gelin ve sen ile ilgilidir. Müsaade ederseniz diğer gençler dışarıya çıksa nasıl olur, bizim biraz söyleyeceklerimiz var.” dedi.

Kazan ve kapların olduğu tarafta sıra sıra dizilen köyün kadınları oturdukları yerden sessizce ayağa kalkıp dışarı çıktılar. Ötegen, Jazıl ve Ajar da çadıra geçtiler. Çadırda bu dört kişiden başka kimse kalmadı. Balpan Bay’ın heyecandan eklemleri titrediği için az önce yemek

yemek için oturduğu tepsinin yanından baş köşeye geçmeye imkânı olmadı. Etrafta buna bakan birkaç akrabasından her gün haber geliyor; ölen, yiten insan da yok gibi idi. Marjan'ın ihtiyar annesinin vefat etmiş olduğu ihtimalinden başka aklında bir düşünce yok. Fakat öyle olsaydı bunlara haber gönderip kurbanlık aldırması gerekirdi.

Boz sakallı kişi acele etmeyen ve söyleyeceği sözü hemen dile getirmeyen bir adammış. Bunlar hâlâ ona yalvarır gibi bakıp bekliyorlar. O, dişini temizledikten sonra çömeldiği yerden yavaşça emekleyerek kazanın yanına gidip tükürerek geri geldi. Daha sonra çakır gözlerini onlara doğru isteksiz bir şekilde çevirip mırıldanarak konuşmaya başladı. Bu arada onun sözlerine ilgi göstermekten ziyade sadece dudaklarından çıkan mırıltıları dinlediler. Marjan da şaşırıp kalmıştı. Fakat dikkatle dinliyor gibi. Öyleyse insanı korkutacak hiçbir şey olmamış. Balpan da boz sakallının mırıldanmalarını anlamak istiyordu, çok derinden bir iç çekti. Bir insanın büyümesi, çocuk sevmesi, çocuğunun da kendi gibi yuva kurduğunu görmesi bir tarafa enteresan olan bunun sadece bizim atalarımızın geleneği değil, dünya yaratılıp su aktığından beri on sekiz bir âlem yaratılalı, ta bilinmeyen zamanlardan itibaren insanoğlunun çoğalmasının bir tek bu sebeple ilgili olduğunu söyleyerek sözünü bağladı. Daha sonra Âdem Atamız ve Havva Anamızı ondan sonra Muhammet Peygamberimizi, Hz. Ali Babamız ile Fatıma Anamızı yattıkları yerlerden tek tek andı. Muhammet Peygamber'in damadına saygı göstererek onu komutan yaptığını hatırlattı. Balpan Bay bu dinî konuşmaları pek çok yerde dinlemesine rağmen burada niçin anlatıldığına bir anlam veremedi. Misafir şimdi de evliya, enbiya ve sahabelerden bahsettikten sonra o zamandan bu yana şu iki ayağı ile yer yüzünde yaşayan yumruk başlı fakir insanoğluna değindi. Konuşma öyle böyle ilerleyip sonunda Balpan ile Mojan'a gelip durdu, ikisinin de Allah'ın koruyup kolladığı talihli, nasipli kişiler olduklarını söyledi. Daha sonra söz yalnızlık konusunda devam etti. "Allah çok olanı mı korur, az olanı mı? O da belirsiz, yine de çok çocuk göl kıyısında oynasa tek çocuk uçurumun başında yürür, sözünü de unutmamak lazım." dedi. Sonra Ötegenjan'ın yardıma muhtaç olduğu meselesi konuşuldu. Bu arada deminden beri konuşulanları sessizce dinleyen Marjan'ın gözleri yaşardı. Bu da bir şeylerden şüphelenip dışarıyı kasıp kavuran temmuz ayının sıcağında geceliği indirilmiş kara gölgeli çadırın içinde kanadı kopan bir sinek gibi zar zor vızıldayan isteksiz konuşmalara kulak kesildi. Misafir tıpkı Kuran okuyor gibi her sözünü bir saat uzatıyor. "Erkek çocuğa nesil, kız çocuğa sevgi derler. Yabancı memlekette dünyaya gelse bile kız çocuğunuz bir başına olan kardeşini yalnız bırakmaz." Bu ne demek? Marjan gözünden şıpır şıpır damlayan gözyaşlarını sık sık baş örtüsünün ucuyla gizlemekte. Kulağında şimdi Ajar'ın adı vızıldayıp duruyor. Balpan'a da Marjan'a da biraz methiyeler düzdü. Sizin gibi görgülü bir anne babanın

çocuğu olduğu için ilgileniyoruz, diyor. “Hem Mojan hem de evdeki gelin Allah yolundaki kişiler. Sadece Nesipbay değil, ondan sonraki kara baldırlılar da Ötegen’e dayanak olacak.” Marjan bu konuşmanın gidişatını anlamış olmalı, gözyaşını silip buna baktı. Bu da şaşırıp Mojan’a baktı. Mojan konuşmadan enfiye kutusunu evirip çevirmekte. “İçinden çıkan çocuğa kıymak da kolay değil, düşünün.” diyen boz sakallı misafir konuşmasını bitirdi.

Çadırın içi sepsessiz. Balpan Bay durgun. Ne kadar dikkatli dinlerse dinlesin, hiçbir şeyi tam olarak anlamamış gibi. Marjan bir şeyler söylemeyecek misin der gibi Balpan’a baktı. Balpan, çadırın içindeki bunaltıcı hava ile sessizlikten boğulur gibi boğazını temizleyip derin bir nefes aldı. Âdeta kendi dünyalarına gömülüp sersemlemiş bir hâlde oturan üç kişi de Balpan’a doğru döndü. Onun ne söyleyeceğini bilemediğini mi fark etti yoksa ana yüreği beklenmedik bir anda bu konuşmanın kısa zamanda bitirileceğinden mi korktu, birdenbire Marjan söze girdi:

- Sözünüzde bize tuhaf gelen bir şey yok. Fakat çocuğumuz henüz küçük. On altı yaşına yeni girdi. Birkaç yıl daha yanımızda tutup daha sonra evlendirme düşüncemiz var. Çocuğun iradesi babadadır, o söylesin, diyerek konuşmanın devamını Balpan’a bıraktı.

Balpan bir süre sessiz kaldı. İki misafirin isteğini şimdi anladı.

- Annesinin söylediklerine ben de katılıyorum. Çok çocuk sahibi olan insanlar değildik. İki çocuğumuzun da yaşları yakındır ve daha yeni büyümektedirler. Şimdilik evimizde kalması daha doğru olur, dedi.

Boz sakallı ihtiyar bütün sözlerini az önce söylemiş olsa gerek, omzunu silkip iç çekti ve hiçbir şey söylemedi. Mojan da sessiz kaldı. Deminden beri gamsız görünen yüzü hafiften kızarmış. Şimdi konuşmanın mânâsı yok. Marjan yerinden kalkıp semavere doğru yönelmişti, sessizce oturan Mojan yüzü gerilip morali bozulmuş bir hâlde:

- Arkadaş, çay koyup zahmet etme, şimdi gidiyoruz, deyip yüklüğün arasına sıkıştırdığı kırbacına elini uzattı.

Marjan tulumu karıştırarak kımız sundu. Misafirler sadece dudaklarına değdirip geri verdiler. Daha sonra oturdukları yerden kalktılar. Marjan ve Balpan da misafirlerle beraber dışarı çıktılar. Mojan atına gümüş başlı eyer ve mavi bir minder koymuştu. Misafirler bunlarla yarım ağız vedalaştılar.

Balpan Bay ile Marjan çadırın dışında ikindi vaktinin gölgesi gibi fark edilir bir şekilde kalakaldılar. Şöyle kısa bir süre duraksadılar ve sonra yavaşça yürüyerek içeri girdiler. Balpan

Bay'da hâlâ bir ses yok. Az önce iki misafirin oturduğu baş köşedeki minderlerin olduğu yere doğru bakıyor. Marjan da kap kacağın olduğu taraftaki yerine geçip göz yaşlarını baş örtüsünün ucuyla gizleyerek hiçbir şey konuşmadan ağlamaya başladı.

Balpan Bay dayanamadı. Sağ taraftaki desteğin ucunda asılı duran içi yünlü beyaz keçe kalpağını giyip dışarı çıktı. Köyden henüz uzaklaşmamış olan iki atlının ardından baktı. İkisi de alınlarını gölgeye verip arkadan gövdeleri ileri geri sallanıp ağır ve isteksiz yürüyen atlarını çok zorlamadan süklüm püklüm bir şekilde gidiyorlar.

Balpan Bay köyün arkasında biraz uzakça bir yerde her iki çenesini de patır kütür sağa sola vurup büğelek ile savaşan atına doğru gitti. Kögendisay'da koyun yıkayanların yanına varıp onlarla biraz konuşarak kafasını dağıtıp kendine gelip dönmeyi düşünüyor. O geldiğinde, adamlar koyunları yıkamayı bitirip günün sıcağı gidene kadar koyunları su başında toplayıp köremez içerek oturuyorlarmış. Balpan Bay, onlara havadan sudan sorular sordu, otlağı görüp sağı solu dolaştı ve daha sonra atıyla yavaşça ilerleyip köye geri döndü.

Köye geri döndüğünde sıcak azalıp gölge çökmüştü. Köydeki kadınların tamamı çadırlarından dışarı çıkmıştı. Balpan Bay atından inip gölgede annesinin yanında oturan kızına bakmadan doğrudan eve gitti, bir süre sonra Marjan'ı çağırıp içecek bir şey istedi ve içti. Daha sonra güneşin batıp köylünün evlerine çekilmesini bekledi.

Akşam yemekte gözü Ajar'a takılmıştı, daha önce yüzünün her iki tarafı da işkembe gibi şişkin olup sevimli görünen kızı bugün gözüne çok zayıf göründü. Annesi bugünkü misafirlerin niçin geldiğini söylediğinden midir yüzünde bir keder var. Kızının yüzüne dikkatle bakmaya utanıp onun hâline duygulanarak gözlerini başka tarafa çevirdi.

Marjan gece boyu üst üste oflayıp kırk defa sağa sola dönüp uyuyamadı. Kıpırdamadan sessizce yattı ve bir süre sonra göğsü tamamen yarılır gibi iç çekip diğer tarafa dönüyor. Balpan, karısının ne düşündüğünü anlayıp onun için üzüldü. Bir şey söylemek istedi. Fakat kendisi de çok üzgündü, ağzını açamadı, diğer tarafa döndü.

Aradan çok zaman geçmeden köyün içinden geçen az sayıdaki yolcu Mojan'ın dünürlükten nasıl geri döndüğü hikâyesini ulaştırdılar. Kızgınlığından mıdır öfkesini kimden çıkaracağını bilemez, sıcaktan bunaldıkları için eşikten baş köşeye kadar çocukları bacaklarını uzatarak oturmakta imiş, onları kırbaçlayıp dışarı kovmuş. Yolun ortasında kendisine eşlik eden ihtiyar akrabası Sebepbay'a da sözünün bir hükmü, sakalının kıymeti yok deyip hakaret etmiş. Öfkelenen akrabası yeğeninin evine girmeden köyüne gitmiş. Çoluk çocuktan hırsını alamayan Mojan ertesi gün ata binip köy köy geziyor, hangi köye varsa söylediği Balpan Bay'ın kızına

nasıl dünür düştüğü. Mojan bunu iyice rezil etmiş. Bir çocuğun derdi için atını çayırlara salıp bir oraya bir buraya ağır ağır hareket edip çaba harcayan rahmetli kara ihtiyara arkasını dayayıp dünyadan mahrum kalanın, hiçbir şeyin lâyığını bilmediğini gördünüz, o da aynı bir sürünün ardındaki çoban da aynı, evine geldiğinde kımızın, dışarı çıktığında gübrenin kokusu burnuna gelse yeter, Balpan Bay'ın dünya varmış diyerek kendisini teselli edip yöneticilere yağ yakarak otlaklara sahip olduğu için övünerek kasıldığını ve görgüsüz olduğunu söylemiş. Bu sözlere sinirlenmesine rağmen Balpan Bay bu kötü şeylerin bu söylediklerinin doğru tarafı da olabilir deyip kıs kıs güldü. Fakat bundan sonraki duyduğu sözler Balpan Bay'ı çok utandırdı. Kadırbay'ın sarı kızını yer altından bulunan sarı altın gibi görmekte, uzaktaki komşu köyün eşeği anırıncaya kadar kendiliğinden anırmaya başlayamayan aptal bir eşek gibi hanımının söylediklerini tekrarlamaktan mutlu demiş. Kötü Mojan sadece koyun bakan bir çoban değil aynı zamanda dedikodu yapan baş belası bir insan olup çıktı. Koca kafalı Balpan'ın hürmet gösterdiği atası zenginlik ve servet, sığındığı atalar ruhu ise talih ve itibar (dır), benim yerime çocuğu yönetici Baysal ile kara bakırı sanki kuzulu bir koyun gibi değerli gösteren Tüccar Şüren ya da şu bir avcının peşinden giden tazı gibi yöneticilerin yanından ayrılmayan Yardakçı Bekes'in babası dünür gelse kızını tek bir kelime bile etmeden atın terkisine bindirip gönderirdi, deyip önünden arkasından aynı şeyleri devamlı söylemiş. Mojan'ın bu sözlerini işiten köylüler: "Oo, Balpan'a dünür düşmüş." diye döşlerine vurmaktalar diyorlar.

O günden sonra göz ucunda bir karaltı görünse Balpan Bay'ın huzuru kaçar oldu. O karaltı köye gelene kadar evde oturamaz, eve bir girip bir çıkıp gelen kişinin kim olduğu hakkında yorumlar yaparak keyfi tamamen kaçmakta. Mojan'dan sonra kısa bir süre kimse gelmedi. Bir gün atları gezip köye geri dönerken evin dışında atların bağlandığı ipin orada duran kula renkli atı gördü. Sanki atından yağ içiyormuş gibi hissedip yüreği soğuyarak atından zar zor indi. Evine girdiğinde, baş köşede kuş tüyü yastıkta Baysal'ın yanlamasına yattığını görür. Her yerde kısa süreli karşılaşmaları dışında, çok iyi tanıdığı birisi değildi. Onun niçin geldiğini daha söylemeden anlayıp kaşlarını çattı. O an bu durumu belli etmek istemeyerek nazik bir şekilde selamlaştı. Köyün esenliği ile işler hakkında sorular sordu. Baysal da her sözünü düşünerek söyleyen karakterli bir insandı. Suali için teşekkür edip sıradan şeyler hakkında sorular sordu. Otlak ile su yatağından, bu yaz ile önümüzdeki kışın durumundan söz etti. Şişman, ufak tefek vücudunu dimdik tutup pek çok şeyi kısa ve öz bir şekilde anlatıp için için kaygılanan güzelce koyun gözlerini hiçbir şeye, hiç kimsenin üzerine dikmedi. Yuvarlak yüzünü başka tarafa çevirmeden samimiyetini ifade edip karşısındakinin sözünü kesmiyor ve acele etmeden yavaş yavaş konuşuyor.

Sağ taraftaki sofrayı hazırlayan Marjan'ın gözü kap kacakta olmakla birlikte kulağı bunlarda. Balpan da geçenki gibi değil, kendisi daha az konuşup çoğunlukla misafirini konuşturuyor. Misafirin her sözünü değerlendirip sözünün ardındaki imaları bulmaya çalışıp belli etmeden konuğunu takip ediyor. Çay zamanı da her derinlikteki meselelerin dile getirildiği olgun bir sohbetle doluydu. Balpan gibi değil, oturup kalkmasını bilen yöneticinin babası bazı şeylerden haberdar imiş. Fakat bununla övünmez, keyiflenmez, Balpan'ı da kendisine denk sayıp son derece içten bir nezaketle sohbet ediyor. Her sözünden terbiyeli, bilgili bir kişilik kendisini belli ediyor.

Sofra toplandıktan sonra da sohbet devam etti. Onun otlaklarını övdü, yaylaları ile su yataklarını detaylıca anlattı. Her gün gelip görmese de söylediklerinin tamamı doğru. Misafir otlak ile su yatakları hakkında uzun süre sohbet ettikten sonra Balpan Bay misafirin söylemek istediği bir isteği olup olmadığını merak etmişti, fakat buna dair hiçbir şey sezemedi.

Bu arada yemek de geldi. Yemekten sonra Balpan Bay'ın gönlündeki şüphe daha da arttı. Sabahtan beri öte beri hakkında konuşan misafir sofra kalktıktan sonra bir an duraksadı. Daha sonra Marjan'ın sunduğu tertemiz kâseden kısrağın kımızını yarısına kadar içip hayır dua etti. Balpan Bay Ajar'ın adını ne zaman söyleyecek diye sabırsızlanıp duruyordu, misafirin o konu hakkında bir şey dediği yok. Misafirin sözlerini duyamadım, acaba uzağında mı kaldım deyip kulaklarına inanamıyor. Misafir sanki kafasındaki düşünceleri biliyormuş gibi Balpan'a doğru döndü. İşleri öylesine kontrol ettiğini, köyün bu yanına geldikten sonra da hazır gelmişken selamlaşmak için uğradığını söyledi.

Baysal oturduğu yerden kalktı. Balpan ve hanımı ikisi birlikte dışarı çıkıp misafiri uğurladılar. Yöneticinin babası biraz uzaklaştıktan sonra karı koca eve dönüp bir süre birbirlerine baktılar fakat hiç konuşmadılar. Sanki omuzlarından bir batman ağırlığındaki yük kalkmış gibi ikisi de köyün dışındaki kısrak bağlanan yere doğru yöneldiler.

Daha önce bu eşikten hiç girmemiş olan Baysal'ın bu gelişine ne kadar şaşırsa da misafir gittikten sonra şüphelerini unutup Balpan Bay'ın boğazından yeniden düzenli bir şekilde aş girmeye başladığı vakit yine tanımadığı iki atlı misafir arka arkaya geldi. Onlar çok nezaket göstermediler. Çay sofrası toplanıp yemek kazanı gelinceye kadar geliş nedenlerini söylediler. Baysal geçenlerde boşuna gelmemişti. Şehirde Rus okulunda okuyan en küçük oğlunu evlendirmek niyetindeymiş. Eskiden kısa süre arkadaş olduğum Kıdırbay'ın yeğenidir, kötü bir çocuk olamaz deyip kız bakmaya gelmişti. Köyüne çocuk da anne babası da çok hoşuma gitti diye dönmüş. Şimdi aradan çok zaman geçmeden dünür göndermiş. Ne de olsa yönetici

köyüdür, yüzümüze karşı sinirlenmezler diye düşünmüş olsalar gerek, bunlar kır sakallı misafir gibi havadan sudan konuşup konuyu uzatmadılar, bir nezaketsizlik de yapmadılar, geliş amaçlarını çok fazla uzatmadan kısaca söylediler. Balpan Bay ile Marjan ilk anda korksalar da geçen seferki gibi şaşırmadılar. Misafirlerin konuşmasını dinlediği sırada kötü Mojan'ın köyün içinde âdeta gümbürdeyen yalanını hatırlayan Balpan Bay'ın sinirleri bozuldu. Balpan, aslında Baysal gibi görgülü bir yere kız verip Bolıs gibi bir yönetici ile dost, akraba olmaya o kadar da çok uzak değil, fakat Ajar'ın yaşını hâlâ küçük görmekte, yabancı bir memlekete göndermeye kıyamadı, ayrıca Baysal'a kızını verse Mojan ertesi gün atına binip hayır yemeği vererek "İşte, dediğim olmadı mı?" diye söylemesinden endişe ediyor. Kısmeti arttığı için hasetlenen gözlerin sayısı çoğaldığından, tam öğle vakti memlekete rezil olup milletin diline düşmek istemedi. Baysal da bilgili bir adamdır, bu durumu anlarsa o anlar diye düşündü, fakat şimdı anlamasa da Balpan da şu anda birisinden korkacak kadar zayıf değildi, bu dünür gelenleri de önceki dünür düşenlere verdiği cevap ile göndermeyi uygun buldu.

Baysal'ın köyünün adamları geçen sefer Mojan'ın yaptığı gibi değil, somurtup darılmadan yola çıktılar. Şimdi ne tür dedikodular yayılır acaba deyip telaşlanmış idi, fakat yöneticinin köyünden bir ses seda çıkmadı.

Balpan Bay, yöneticinin babası Baysal'ın da eğerinin terkisinin boş dönmesi başka insanların da dünür gelmesinin önünü alır diye düşündü. Milletin düşüncesi enteresandır, birileri: "Hayret, yöneticinin kardeşine bile verilmeyecek nasıl bir kız bu, Balpan'ın karısı insan evladının yanına yaklaştırılmadığı bir kız değil de altın mı doğurmuş?" diyerek kızsa da şimdi birileri de: "Ya ya Baysal'ın teklifini bile kabul etmediyse bu Balpan hepten kibirlenmiş. O, şimdi Allah'ını da tanımaz." deyip hayretler içinde kaldılar. Baysal, eli boş döndükten sonra bazı insanlar buna bakarak düşman kesilip yüzünü bile görmek istemediler.

Aradan çok zaman geçmeden sanki köye saldırmaya gelmiş gibi arkasında güçlü kuvvetli bir grup adam getiren meşhur kavgacı Darjan geldi. Eve, kalkık burnu kızarıp yeşil ışıldayan gözleri öfkelenmiş bir hâlde girdi. Baş köşeye gidip sıkışarak oturuverdi, yanındaki kalabalık adamlarının tamamı yerlerine kuruluncaya kadar tek bir kelime bile etmedi. Yetişkin kızı olan ev ahalisi misafirlerin geliş nedenini de sorup öğrenmediği için çok pişman oldu. Kavgacı Darjan'ın karşısında ellerini kavuşturup elin ayağına dolanarak doğruyu söylesen de haklı çıkamayacağını evvelden beri bilen Marjan misafirlerin tamamı oturup yerleştikten sonra yemeği hazırlamak için dışarı çıktı. Marjan'ın konuklara hâl hatır sormadığını fark eden Balpan misafirlerin tamamını gözleriyle süzüp "Halkınız esenlikte mi?" diye sordu. Misafirler topluca cevap verdiler fakat sesleri kısık çıktı. Kalabalığın sonundaki Darjan da dudaklarını kıpırdattı.

Daha sonra Balpan yemek hazırlığı için kapıya doğru yöneldi. Balpan çadırdan çıkar çıkmaz homurdanma hâlindeki sohbet canlandı. Balpan köyün dışındaki kuzuların içinden kuyruğu irileşen bir akıtmalı kuzuyu güçlükle çekerek gelen Ötegen'i çadıra gönderip çay kaynayıncaya kadar işlerle uğraşıp dışarıda dolaştı. Çadırın içindeki sohbet yavaş yavaş artarak bir uğultu hâlini aldı, ara sıra kahkaha sesleri de işitilmeye başladı.

Sevaverin ardına takılıp Balpan da çadıra girdi. Baş köşede geniş bir sofra kurulmuştu. Sofra kurulduktan sonra az önceki boş konuşma da kesilmişti. Darjan'ın arkadaşları sofradaki tepe tepe yığılan pişilere, taze peynire, kuruta, desenli cam kâselere, köpüğü ayrılan yağ ile kiremit kırmızısı kavurmaya ağızlarını bile sürmeden doymuş gibi tiksinircesine bakmaktalar.

Çay içme sefası uzun sürdü. Sofraya ve çadırın içine ayıplarcasına bakan misafirler ev sahipleri geldikten sonra kendi aralarındaki uğultulu sohbeti bitirip şimdi tamamen içme ile yeme vaziyetini aldılar. Yağa bulaşıp parıl parıl parlayan pala bıyıklar çay koyulan cam kâselerin bir o yanından bir bu yanından fıldır fıldır bakıyorlar.

Darjan'ın söze başlamak gibi bir niyeti yok. Balpan misafirleri çaydan sonra da kendi hâllerine bırakıp dışarı çıktı. Darjan niçin geldiğini söylemese de Balpan bilmektedir. Kendisine benzeyen şımarık, zevzek, kavgacı, serseri bir oğlu vardı. Bununla Ajar'ı nişanlamak niyetinde ya. Bu sefer Balpan heyecanlanmadı. Baysal'a vermediği kızını Darjan'a neden versin. Yaygaracı ne yapıp ne edip ısrar etse de sağlam durmaya karar verdi.

Yemek yenildikten sonra az önce ağızlarını şapırdatanlar sessizleşti. Onların buraya iri kuzunun etini yemek için değil, Darjan'ın kavgasını seyretmek için geldiğini, Darjan'ın onları sözümü işitin diye bilerek beraberinde getirdiğini Balpan da baştan beri biliyordu. Darjan'ın geldiğinden beri böbürlenip yüzünü asmasının da nedeni yanındaki gürültü patırtı çıkaranların önünde renk vermeme çabası.

Darjan bağdaş kurup dik oturdu. Dışarı çıkan Marjan'ın gelmesini bekledi. Marjan geldikten sonra sabit bakan pörtlek gözlerini bir Marjan'a bir Balpan'a dikti. Daha sonra söze başladı. Sesinin tonunu hafiften yükseltip acele etmeden şöyle dedi:

- Ey Balpan, Marjan sofranızı daha önce de gördük, yemeğiniz için teşekkür ederim, dedi.

- Kız yetiştiren ev misafirin isteğini sormadan bilir. Geliş sebebimi söylemesem de sezmişsinizdir. Dip dedem, ağzı altı karış Altay'dır, akranlarımla konumum denk, bir köyün aksakalıyım, otlak eskitip su yatağındaki suyu tüketecek sürülerim olmamakla birlikte başımın üstünde evim, önümde sadece geçimlik servetim var, çocuğumun da yedi uzvu tam. Oğlanın

delikanlı olması, kızın tez vakit kocaya varması murattır demişler, evdeki şu yetişkin çocuğun adı ne idi, onu istemeye geldim, haydi ne dersin, deyip yeşil gözlerini kızarmış göz kapaklarıyla bir kapatıp açtı ve Balpan'ın ağzına gözünü dikip kaldı.

Bu Balpan'ın beklediği bir söz. Deminden beri o şöyle dese ben böyle diyeyim diye zihninde tasarladığı sözler birdenbire aklına gelmedi, kan beynine sıçrayıp sessizce oturdu ve daha sonra tevekkül ile konuşmaya karar verip:

- Darjan Abi, gelişiniz de tavrınız da doğru. Kızı kim istemez, kımızı kim içmez, demişler. Bu durumun bize yabancı gelen bir tarafı yok. Çocuğumuzun büyüdüğünü biz fark etmesek de insanlar fark etmiş. Burada sizden de önce haber gönderip gelen kişiler vardı. Onlara söylediğimiz sözümüz size de söylediğimiz sözümüzdür. Birinizi yüksek diğerinizi alçak görüp bir ayrım yaptığımız yok. Çocuğumuzun şimdilik yanımızda kalmasını isabetli görüyoruz, dedi.

Darjan söyleyecekleri bitirdin mi der gibi ses çıkarmadan bir süre oturdu. Daha sonra çadırın destek bölümünün gözündeki kamçısını alıp dizine dayadı:

- Öyle mi Balpan. Pırlanta gibi bir oğul yetiştirsek de başkalarına hava atmayan bir Kazak idik. Kızın yetiştikten sonra insanlara küçümseyerek bakmayı sen de gördük. Ee, ne oldu, senin ile benim hanımım anadan doğmamış da yerden mi çıkmış? Onlar niçin anne babasının yanında oturmaz da bizim yanımızda yatmaktadır? Kurban olduğum, alınsan da söyleyeyim, şimdi sen alnının yazısını, Allah'ın gerekli dediğinin tamamını da unutmuş olmalısın. Fazla olan on koyun, o da düşmana uşaklık, derler. Şımarıp bütün akrabanların ile dünürlük kurmam demen abes değil mi? Marjan gelinden başka kız doğuran bir kadın kalmasa da oğlumuz kadınsız kalmaz. Ya şimdi kızım ben yaşarken yanımda olur, öldüğümde de başımda Kuran okur dersen ölünceye kadar yanından ayırma. Ezelden beri milletin arasını açan kızlar bir tarafa çadırın kubbe perdesinin ipi gibi evimizin direği dediğimiz oğlanlarımız bile kendi başlarına çekip gidiyorlar. Artık çocuğun seni utandırsa da akrabalarına darılma, deyip dizlerine bastırarak oturduğu yerden ayağa kalktı.

Evin içindeki kalabalık da apar topar dışarı çıkmaya başladı. Kavgacı Darjan'ın kızdan ziyade isteği budur herhalde. Ona öfkelenip karakterini bozarsa bu sefer gerçekten rezil olacak. Balpan Bay parmağını ısırır gibi olup yerinden kalkamadı, çöküp kaldı.

Önceden de pek yolunda gitmeyen işleri tamamen bozuldu. Şöhretli, varlıklı insanlar geldiğinde de biri diğerinin önüne geçemedi. Tüccar Şüren'i de mütercim Bekes'i de şu bölgede herkesin ağzının içine baktığı Alşağır Kadıyı da deminki cevap ile uğurladı. Şimdi bunlar gibi iyi ve itibarlı insanlara vermediği kızını bin yerden tartışma çıkarsa da Darjan gibi kavgacı

Kazaklara niçin versin? Nihayetinde buna dünür düşen hiç kimsenin isteği olmadı. Sonunda iki yıl boyunca köyünün üstünü bembeyaz toza bulayan pek çok dünür adayının da ayağı kesildi. İpteki birçok kuzunun da canını Allah bağışladı. Fakat dünürler kesilmesine rağmen Balpan Bay'ın gönlü rahatlamadı. Bu sessizlikten, sakinlikten gönlüne bir korku düştü. Falanca yıldan beri toynağı aşınmayan atları otlayamaz duruma geldi, gece olunca ay ışığının altından çıkan düşmanlar atları sağa sola kovalayıp atların iyice huzurunu kaçırdı. Hırsızlar bazen bu taraftan bazen o taraftan gelip iz bırakmıyorlar. Bu zulme dayanamayıp sonunda yöneticiye haber göndermişti, halk arasında Balpan Bay kızını evde kaldıktan sonra Ruslara satacağı belli oldu diye bir dedikodu yayılmış.

Ezelden beri yürük bir at görseler ayağını kırıncaya kadar, güzel bir hanım görseler namusunu kirletinceye kadar rahat duramamak gibi bir alışkanlık var değil mi? Şimdi insanlar onun atlarından ziyade kızına çok daha fazla sataşmaya başladı. Önceden atlarını kovalayan uzun boylu delikanlılar şimdi geceleyin köyüne gelip evine yanaşarak ev ahalisini uyutmuyordu. Kız korumak at korumaktan da kötüymüş. Gece olunca eşiğin hışırtısını, çadırın keregesinin gıcırtısını takip edip ne yapacağını bilemezdi. Köyüne gelen hırsız gençlerin birçoğu dayak yiyerek geri dönse de köylülerine hepsi "İşi bitirdim." diyerek geliyorlardı. Artık Balpan kendi huzuru adına Allah rızası için sadaka verip kızının âdeta yoğurt gibi dökülen şerefini korumak için uğraş vermeye başladı. Bir zamanlar kuzuların sırayla bağlandığı ipin ilmekleri gibi yağarcasına gelen dünürlerin tamamının ayaklarının aynı anda kesilmesi boşuna değil. Artık çevresindeki insanların edebini kaybederek Balpan'ın ya kendisinin ya da kızının çaresiz kalıp perişan olduğu ana kadar onlara yardım etmeyip yüz çevirdiği belli oldu. Balpan Bay bu düşünceden ötürü gündüz gülemez gece uyuyamaz olur. Düşünmekten kafası şişti. Akrabalarına akıl danışmış idi, zamanında söylediklerimizi dinlemedin diyerek onlar da hiç oralı olmadı.

Artık Balpan her şeyden ümidini kesip aklındaki bir işi yapmaya karar verdi. Belli etmeden arasının açıldığı akrabalarının gönlünü alacağı, çevresinde âdeta mızraklarını sallayıp dişlerini bileyerek açgözlü bir şekilde bekleyen pek çok düşmanını yumuşatacağı bir yol bulmaya çalıştı. Halkın içindeki ağzı dualı saygın kişilerin tamamına akıl danıştı. Allah'a şükür, kızı güzelliğiyle bütün bölgedeki insanların ağzının suyunu akıtıp delikanlıları âdeta bir buz parçası gibi çarpıştıran meşhur bir güzel. Kendisi de şu çevredeki en zengin adam. İnsanlar ne kadar öfkelense de eğer Balpan boyun eğerse onunla zıtlaşamazlar. Böyle düşündüğü sırada sağ olası Savıtpay dünür geldi. Balpan Bay onun da elini sıkıp yemeğini vererek "Savıtpay Abi, niyetiniz düzgün. Fakat sizden önce de pek çok insan bu istekle gelmişti, çocuğumuz şimdilik

yanımızda dursun diyerek hiçbirisine net bir cevap vermemiştim. Bundan dolayı akrabalarımın birçoğu bana kızmış görünüyor. Mutlu olmasını dilediğimiz körpe kuzumuzu, halkın nazarına bırakmak istemiyorum. Artık ben hiç kimseyi şöhretine, itibarına, servetine göre ayırt etmem, kızımı hünerli, iyi konuşmasını bilen, güçlü kuvvetli bir yiğit alsın. Buna akrabalarımın razıysa ben de razıyım. İki çocuğumun mürüvveti için servetime acımam. Halkın tamamının önünde bir yarışma yapıp birinci olan yiğide kızımı vereceğim." dedi.

Savıtpay'ın söylediği bu haberi bölge halkının tamamı işitti. Balpan ile münasebeti kesenler tekrar gelmeye başladılar. Gelecekte Allah'ın izniyle dünür olursak yüzümüz kara olmasın diyenler Balpan'ın evinde yine birer birer kuzuların başını kemirip bu kararın doğru olduğunu söylediler. Akrabalarının gözünün önünde olsun, güzel kız hünerli genç bir yiğide varsın diyerek dua ettiler. Bundan sonra Balpan'ın da huzuru geri geldi, daha dün fakirin kurum bağlamış keçe çadırı gibi yıpranan dünyası genişleyiverdi.

Balpan Bay çevresine "Kızını almak için mücadele edeceklerin yarışmasını bereketli koyun kırkma zamanının başlarında düzenleyeceğim, hünerlerimi göstereceğim diyenlere de yarışmaya ilgi duyanlara da kapım açık." diye haber saldı.

II

Balpan Bay yeniden övünmeye başladı. Allah izin verirse şu bölgedeki en cesur, en pehlivan, en hünerli, atını hızlı süren, atasının serveti sağlam yiğit bir damadı olacaktır. Deminki gibi bir delikanlıyı yetiştiren güçlü insanlar ile akraba olacak. Bunun yanı sıra bu yörede daha önce gerçekleşmeyen muazzam bir düğün yapıp ünü, göz ucuyla zor zor görülen yeşilimsi geçitleri de aşıp pek çok boya ulaşacak, öldükten sonra da adı birçoğunun dilinden düşmeyecek.

Koyun kırkma dönemine sayılı günler kaldığında yanına güçlü kuvvetli birçok adam alıp birkaç gün dolaşıp gelecekteki düğünü yapacağı uygun bir yer baktı. Oraya buraya bakıp durdukları yer burası oldu. Ne kadar at koşturayım desen de atı üzengilemeye gerek kalmayan dümdüz bir ovası olan kara tepecik, batısında zikzak çizer gibi akan bir ırmak vardır. Irmağın doğu tarafındaki iki yuvarlak tepenin güneyinde Balpan'ın akrabaları yeni doğurmuş bir koyunun bembeyaz ilk sütü gibi olan altmış çadır dikmekteler. Irmağın kenarındaki yeşil çimenliğe, çayıra boylu boyunca iki kazık arasında urgan bağlanmış bir hat kurulup kısraklar buraya bağlanmakta. İki yuvarlak tepenin ortasındaki küçük derenin iki tarafına yüzden fazla yer ocağı kazılmakta, her ocağa tek tek büyük kazan asılmakta. Düğünün yapılacağı yerde zaten

hayvanlar çok olacağından tek hörgüçlü dişi develer güney tarafında ayrı bir köyde sağılıp sütü tulumlarla getirilecekti. Şu iki Kızemşek Tepesinde yarın at yarışı başlayacak, atlar oradan kırk kilometre uzaklıktaki gözcü tepesinden dönecekler. İki yerin arasındaki dört farklı yerde seyirciler duracak.

Köyün delikanlılarının tamamı o günden görevleri bölüştüler. İncik kemiğinin yapılışını ve tepsi hazırlığını bilen otuz erkek ocakbaşında olacak, tüm vücudunda parmak kadar bile lekesi olmayan koyu kızıl doru ata binen kırk delikanlı tepsi taşıyacak, her çadırda birer delikanlı tulumdaki kımızı karıştırmak için duracak. Bu işlerde yardımcı olacak kırk delikanlı Balpan'ın kaynının memleketinden Kadırbay köyünden getirtilecek. Düğün yemeği için gerekli olan lezzetli yiyecekleri bulup getirmeleri için şehre iki defa adam gönderdi. Ben akrabayım diyen köyün insanlarının tamamından kap kacak toplandı. Altmış çadırın her birisine iki semaver koyulacak. Çay koyup vermek için kadınların içinden yüzü güzel, sözü tatlı, yavaş çalışmayan, hamarat ve tecrübeli hanımlar seçildi. Ajar'ın yanında ona yardımcı olacak kızlar için iki çadır hazırlanacak. Herhalde, tıpkı bunun gibi bir ziyafeti insanlar kız evlendirme merasimleri şöyle dursun ölen baba için verilen hayır yemeğinde bile görmemiştir. Sadece o gün bir an önce gelsin diyorlar. İşte o zaman Balpan Bay'ın adı gökyüzünün altındaki altı Alaş bölgesinin tamamında bilinecektir.

Balpan Bay iki günden beri yanına köyün itibarlı adamlarının tamamını alıp düğün yerine dikilen çadırları görmekte. Serilen kilime, çadırın çubuklarını bağlayacak kayışlar ile keçeye ve çadırın çubuklarına bakıp şu filancaya, şu falancaya uygun diyerek yarışmaya katılacak olan köylerin her birinin yerini önceden ayarladı. Kısrakların bağlanacağı urgan hat ile atların bağlanacağı direklerin yerlerini de kendisi seçti. Daha sonra bir grup kadın ile sofraya hangi yemeklerin koyulması gerektiğini istişare etti. Bugün akşam kızının çeyizini tekrar gözden geçirecek. Çeyizleri üstüne çadır dikilen ayrı bir göç kervanı ile gönderecek. Kıza verilecek mal mülk önceden seçilmiş. Şimdi bu eşyalara son bir defa dikkatlice bakacak. Yapılacak olan düğünün en ilginç anı, düğünün en gösterişli şöleni, kızının çeyizinin göçü. Her devenin gövdesinden eyere bağlanan kayışına değerli gerdanlık, gümüş yüzük, boncuk takılır, devenin burnundan geçirilen ip ipekten eğirilir. Çadırın kubbesi (şañıraḳ[197]) yüklenen develer hariç diğer tüm develere tek tek değerli halılar yüklenecek. Böyle şıngırdayan süslü göç kervanına sadece kızın yengesi Jazıl eşlik edecektir. Gelin başına tüylü ve değerli taşlarla süslenmiş gelin başlığı takıp bembeyaz bir rahvan ata binip değerli göç kervanını hareket ettirdiğinde kızın yanına ulaşan çok sayıda arkadaşı kervanın iki tarafından ağıt yakarak

[197] **Şañıraḳ**: Çadırın en üst noktası, kubbesini oluşturan yuvarlak (Koç vd., 2003: 628).

yürürler. Kızın arkadaşlarının tamamı da rahvan ata binerler. Köşen Ozan yabancı bir köye, yabancı bir kapıya gitmekte olan gelin ile ardından ağlayıp kalan kızın anne babasına şiirlerini söyler, o sırada Balpan'ın köyünün adamları genç ozanın terkisine iki hörgüçlü, gebe dişi bir deveyi iple bağlar. Ozan, Balpan'ın hiç beklemediği bu denli cömertliğine, her şeyin bolca olduğu düğününe methiye düzüp şiirler söylemekte. Onun söyledikleri düğüne katılanların hepsinin kulağında kalır. Daha sonra Köşen Ozan, kızın gittiği köydeki düğün için at yarışına katılacak yürük atlar ile meydana çıkacak hünerli şarkıcı türkücüler ve pehlivanlardan oluşan kalabalık bir grubun önüne düşüp ayrı bir grup hâlinde gitmeye başlar.

Balpan Bay'ın ne bildiğini kötü kalpli Mojan ve onun gibi olan boş insanlar görkemli göç kalabalık hâlinde yola çıktığında anlayacak. Dünürlerinin şerefi artar, Balpan ile gıyaben husumeti olan uyanıkların ağızları tamamen kapanır.

Balpan Bay'ın gözünün önünde görkemli göç kervanı şimdi yola çıkıyormuş gibi hayal meyal canlanmakla birlikte düğün telaşındaki köy görkemli göç kervanı olmadan bile güzeldi. Tâ uzakta gelişigüzel uzanan tepeler yeşermekte. Etrafta dişin değmediği, toynağın ezmediği bakir yerler bulunmakta. Toz kalkmıyor. Düğün için dikilen altmış çadırın çoğu sıra sıra dizilip arkaları keçe ile kapatılmakta. Bembeyaz çadırların arasına yeni dikilmekte olan çok sayıda çadırın kıpkızıl çubukları ile mavimsi kubbeleri, kahverengi bozkıra sürü hâlinde konan bembeyaz kazlar gibi beyaz bir yumurtayı andıran köyün güzelliğini arttırmıştı. Güçlü kuvvetli delikanlılar çadırların kubbelerini havaya kaldırıp kürek gibi dişlerini göstere göstere gülerek çadırın kubbesinin çubuklarını birbirine çatan genç kızlara şaka yapıyorlar, çadırın çubuklarını birbirine çatan genç kızların tüylü değerli taşlarla süslenmiş başlıkları başlarında sallanıp, çift etekli şifon kumaştan gömleklerinin kolları omuzlarına doğru kayıp bembeyaz bileklerini gökyüzüne doğru uzatarak binbir türlü gözü âdeta büyüleyerek salına salına yürüyorlar. İşin gidişatına bakmak için gelen annelerin başörtüleri uzun konik bir şapka gibi olup onlar çadır dikenlerin çubukları nasıl çattıklarını, çadırın kubbesinin gökyüzüne doğru epeyce yükseltilip çadırın içe doğru eğilmemesine ya da çok fazla aşağı indirilip çadırın kubbesini oluşturan çubukların tamamının iç tarafa toplanıp çadırın bağlantı yerleri sıkıştırılıp kımıldamadan hareket etmemesine dikkat ederek bunun gibi çadır dikilen diğer yerlere de giderek akıl veriyorlar. Bir süre önce kırmızı renkli destek yerleri görünen çıplak çadırlar, kubbeyi oluşturan çubukların tamamının iç içe geçirilmesinden sonra gelişigüzel bir şekilde çaprazlamasına bağlanan kırmızı alacalı bağcıklara, çubuklardan sarkan yumaklara bağlanıyor. Daha sonra da dışına kar gibi bembeyaz olan ak keçe örtülüyor.

Şu çıplak su yolu boyunca yer ocağı kazıp tay kazan asanlar telaşlı. Çadır diken hanımlar omuzlarına ağaçtan yapılmış kovalar koyup sallanan kovanın sesine kulaklarındaki gümüş küpeleri, boyunlarındaki gerdanlıkları ile tokalarındaki gümüş süslemelerin şıngırdamaları eşlik edip su almak için nehre doğru yürüdüler. Uzakta zar zor görülebilen bir yerde yarın düğünde kesilecek taylar ile iri koyunlar kahverengi tepeden beyaz ince bir toz tabakası kaldırarak yukarıdan aşağıya doğru iniyorlar. Zaten güzel olan köyün hoşluğunu daha da arttırırcasına ortadaki bembeyaz iki çadırdan Ajar'ın yarenleri olan kız arkadaşları çıktı. Kızıl ak sarı, tamamı açık renkli şifon gömlekleri parlayıp gümüş süslemeli tokalı saç örgüleri topuklarına kadar inmiş hâlde nehir tarafına doğru yürüyüşe çıktılar. Daha önce kahverengi bir görünüşe sahip olan alaca karanlık bozkır aniden sanki bir düğün çiçeği, lale ile bezenip güzelleşir gibi olmaktaydı.

Kendi eliyle kurduğu bu görkemli saltanat, koşturmaca Balpan Bay'ın gözüne hoş gelip moralini yükseltti. Keyiflenip yarın gün doğarken gelmeye başlayacak olan misafirlerin önünde dinç görünmek ve istirahat etmek için evine doğru yöneldi.

Düğün öncesindeki gün de telaşla geçti. Kadınlar tarafında hiç kimsenin uyuduğu yok. Gece boyu kap kacakları ayarlayıp yarınki ziyafetin yemeği ile kap kacağının hazırlığını ev ev paylaştılar. Oraya buraya telaşla koşturmalar güneş doğuncaya kadar devam etti.

Erkekler tarafı büyük bir telaşla kalkıp ocak başında toplandı. Bıcaklar şakır şukur bilendi. Tayları hava ısınmadan kesip etlerini parçalamak lazımdı. Su yolu boyunca orada burada kesilmiş olan tek tek taylar. Orta yaşı geçmiş erkekler bileklerini sıvayıp at etini parçalarken orta yaşlı kadınlar içini temizliyordu. Genç kızlar ile delikanlıların nehirden su taşımaktan ayaklarına kara sular inmektedir.

Evlerin etrafındaki koşuşturmalar da onlardan az değil. Her çadırda döşek yayılıp misafirleri ağırlamaya hazırlanılıyor. Köyün önünde gün ışığı ile parıldayan, boylu boyunca uzanan semaverler dizilmişti. Gün ışıdıktan sonra Jazıl'ın öncülüğünde bir grup genç nedime, kızların ortasına girip gelini giydirdi. Gelin kız yola çıkıncaya kadar başına değerli taşlar ile süslenen kunduz derisinden bir börk takıp üzerine dört kat etek ile doldurulup dikilen sarımsı ipek bir kumaş gömlek giyip üstüne etrafı yeşil yumuşak ipek kumaştan ince bir kaftan örtülecek. Boynuna yakut bir gerdanlık, iki koluna da üzerine pırlanta işlenmiş altın bilezik takıyorlar.

Kuşluk vaktine doğru, iki yuvarlak tepenin arasındaki su yolu boyunca çevredeki diğer köylerin halkını Balpan Bay'ın kızını evlendirme merasimine çağırır gibi ince bir duman çıkıp

açık gökyüzünün bağrını yalayarak mavi bir mızrak gibi yükseldi. Bu duman etraftaki köylere işaret vermiş gibi dört bir taraftan gelen kalabalık atlılar ile ufuğun maviye çalan hafif sisli havasını bulandıran bembeyaz tozlar görünmeye başladı. Evvela her yerden kımıl kımıl görünen yolcular yavaş yavaş artıp birbirlerini takip etmeye başladılar. Ufukta yolcu görünmeyen bir yer yok. Üstte temmuz ayının sıcağından kurtulup yayılan bozkırın mavi çivit renkli gökyüzü muazzam bir şekilde uzanıp ayna gibi parlıyordu. Kuzeyden arada sırada insanın tenini gıdıklayan güçlü, serin bir rüzgar esmekte. Parlak ve durgun ırmağın yanına kurulan altmış beyaz çadır, şu uçsuz bucaksız bölgenin hangi köşesinden bakarsan bak belli olup sanki kendisine doğru çağırıyor gibi.

Ufuktaki karartıların sayısı artıp etraftaki bulanık kalabalık yoğunlaşarak yaklaştı. Bazı taraftaki yolcuların silüeti daha net görünüp bir hayli yaklaşmışlardı. Balpan Bay yanına yakın akrabalarından aksakallılar ile ağzı dualıları alıp yuvarlak tepelerin birinin başında misafirlerini bekliyor. Köyün arka tarafından gelenler Balpan Bay'ın durduğu tepeye doğru yürürken başka taraftan gelenler de köyün uzağından dolaşıp o tarafa doğru yürüyor.

Herkesten önce şu uzak şehirdeki Bakkal Şüren geldi. Yanında getirdiği kırk kişi var, yedekte getirdiği küheylanın üstünü örtmüştü. Şüren'in ardından Sayıp ile Bekes'in grubu da geldi. Biraz uzakta bir yerde tamamı kula renkli at binen Baysal'ın köyünün adamları da tanınmaya başlayıp gelmekteler. Önceden karşılaşmadığı yabancı boylardan insanlar çok. Köyün delikanlıları misafirleri evvela atlarından indirip daha sonra atları yavaş yavaş ipe doğru bağlamak için götürmekteler. Köy dışındaki koyu renkli toz çoğalmaya başladı. Yarışmaya katılacakların bugün öğleye kadar gelmesi gerekliydi. İnsanların çoğu toplanıp geldi. Onları Balpan Bay bizzat kendisi karşılayıp altmış çadırın önüne kadar götürdü. Misafirler bügün yemek yerler. Dinlenirler. Yarışmaya katılacakların atları hazırlanır. Yarışma yarın başlayacak.

Kızdan ümidi olanlar her taraftan geliyorlar. Köyün ileri gelenleri önceden gelerek onları karşılayıp her birini kendileri için dikilen ak boz çadırlara aceleyle sokuyorlar. Öğlene kadar her taraftan katar katar atlılar akın etti. Atların bağlandığı ipin başı görünmez oldu.

Gelen misafirlerin içindeki aksakallar Balpan Bay'a özel olarak selam verip düğünü için mübarek olsun dediler. Başka köylerin delikanlıları atlarından indiklerinde etrafa bakıp şenlikli köyün görkemine imrenmekteler. Misafirler bu kadar muazzam bir eğlence yapan Balpan Bay'a hürmetlerini şimdiden başlayarak yağdırıyorlar.

Altmış çadır insanla ağzına kadar doldu. Yüksek sesli sohbetler çoğalıp köyün üstüne bir uğultu yükseldi. Çadırların önünde sıra sıra dizilen semaverlerin etrafında salına salına

yürüyen süslü, güzel kızların sayısı çoğaldı. Gelen misafirlerin gençleri aralarındaki büyüklere yol verip kendileri semaverle ilgilenen kızlara bakarak eşiğin dışında bir süre beklemekteler.

Köyün dışında misafirlerin peşine takılıp gelen itler birbirleriyle dalaşıp gürültü çıkarıyorlar.

Misafirler geldikten sonra kâse kâse kımız ikram edilip hararetleri alındı. Çok geçmeden uçsuz bucaksız bir deniz gibi olan sofra serilip semaverler getirildi. Az önce sadece şenlikli köyün dış güzelliğinden gözlerini alamayan misafirler şimdi çadırın içindeki ev eşyalarına da hayran olmuştu. Sofranın zerafetinde de kusur yok. Bozkırda her gün rastlanmayacak nadide yiyeceklerin her türlüsü var, yığın yığın pişi, peynir, kurut ve tabak tabak kavurmaya hayran hayran bakıyorlar.

İki üç günlük yol katederek uzak yoldan bitkin düşüp susayarak gelen misafirler konulan tatlı çayı acele etmeden kana kana içtiler. Çaydan sonra misafirlerin üzerlerindeki hararet ve yorgunluk dağılıp vücutları gevşeyerek rahatladılar. Büyükler bıdır bıdır sohbet ederken gençler ise terlediklerini bahane edip dışarı çıkıp şenlikli köyün güzelliklerini seyrettiler. Nehir kenarına varıp göğüslerini karşı taraftan esen serin rüzgara verip sohbet ettiler. Balpan Bay'ın servetini bu denli saçmasına sebep olan güzel kızının kime nasip olacağını kendilerince yorumladılar. Tam öğle vaktinde yemek verildi. Yemek dağıtan delikanlılar tekrar ocak başına toplanıp oradan her birisi ikişer tepsi alıp gidecekleri çadırları tek tek belirleyerek altlarındaki lekesiz doru rahvan atlarla yavaşça çadırlara doğru gittiler. Vardıklarında tepsileri eşiğin önünde bekleyen hizmetçi erkeklere verip tekrar kazanın başına geri döndüler. Lekesiz doru rahvan atların pasparlak sağrılarında gün ışığı eğlenircesine ışıl ışıl parıldamakta.

Ocak başında da çok sayıda insan. Ellerinde hafif eğimli kara bir bıçak tutan aşçıbaşılar tıpkı kasaplar gibi. Büyük tepsileri düzensiz bir şekilde birbirinden ayırıp yayarak ilk önce incik kemiklerini bu tepsilere sırayla dağıtıyorlar, daha sonra yağlı kara bıçakla oldukça çevik hareket edip kuyruk yağını doğrayarak dilim dilim tepsiye koyuyorlar, ardından yeni yüzülen koyunun yağlı eti ile omurga kaburga gibi kemikleri, tayın kahverengi etinden bir parça ile yağını koyuluyor. Aşçıbaşı üç dört defa et attığında hâlâ parıldayan işlemeli büyük tepsi dolup taşıyor. Yaşlıca bir aşçıbaşı bir iki tepsi eti doğramadan ocak başından uzağa götürüp sofra tarafında yeri olmayan kara baldırlı çocuklara bölüştürüyor. Etten payını alan çocuklar sevinçten ellerini çırpıp tamamen deri bağlanmış ayak tabanları parlayarak dört bir taraftan gelen ve sık sık kişneyerek birbirlerinin sağrısını dişlemeye çalışan huysuz atların bağlı olduğu ipin başına doğru bağırışıp çağrışarak hızlıca koşuyorlar.

Tam öğle vakti. Kazan başındaki telaş da azaldı. Yemek yapma işini bitirenler şimdi kendileri et yemeye girişmişti. Tepsileri taşıyan delikanlılar da atlarından inip kazan başında toplanıp oturuyorlar. Atların gürültüsü, beyaz çadırlardan çıkan kahkaha sesleri, yeniden semaver koyan genç kızların saç tokalarının şıngırtısı tamamı belli belirsiz işitilmekte. Geniş ufkun da rengi solup alacalı puslu bir havaya döndü.

Ortadaki Balpan Bay'ın oturduğu çadıra bu bölgedeki en itibarlı kişiler toplanmış idi. Aralarında Asanbay Hazret de var. Yemek yenildikten sonra oturanların içindeki en büyüğü seksen yedi yaşındaki Dosbay Aksakal elini kaldırıp dua etti. Balpan Bay'ın düğününün başka düğünlerle artarak devam etmesini, göndereceği çocuğunun güzel bir ömür geçirmesini diledi. İnsanların hepsi birden ellerini açıp "Amin" dedi. Dosbay avuçlarını yüzüne götürüp kararmış alnından bembeyaz sakalına kadar sürdü. Daha sonra kısa sakalının sivri ucundan tutup Asanbay Hazretlerine doğru başını salladı. Dosbay Aksakalın sağ tarafında oturan sert bakışlı, yanık tenli Asanbay Hazretleri yere diz üstü otururak Kuran'ın uzun bir suresini seçip Buhara makamı ile yüksek sesle okumaya başladı. Çadırın içindekilerin tamamı sessizleşti. Balpan Bay da anlamadığı bu ahenkli, güzel, büyüleyici sözleri kulağına sanki bal olup dökülerek bütün vücudunu rahatlatarak hevesle dinliyor. Bu diz çöküp oturan yanık tenli Hazret de şu diz üstü oturan itibarlı kişilerin tamamı da şu anda sadece onun yolunda canlarını verecek gibiler. Beklenmedik bir yerde âdeta baş kaldıran gururunu şu feryat eden ve kulağa hoş gelen ezgi daha da arttırıyor gibi. Âdeta inlercesine söylenen, kimsenin anlamadığı sözlerle gümdürdeyen sekiz kanatlı ak çadırın içinde bir tek bu ses yankılanıyor. Hazret sesini az öncekine nazaran arttırıp sesine melodik bir ritim katıp daha sonra aniden yavaşlayıp fısıldayarak gözlerini yumup açık olan avuçlarını yüzüne götürdü. Yere diz üstü oturanların hepsi birden dudaklarını kıpırdatıp ellerini yüzlerine sürdüler. Şimdi önlerindeki sofrayı toplayan Marcan'a hep bir ağzıdan "Allah razı olsun!" dediler.

Et ziyafetinden sonra tekrar sevamer geldi. Bakır semaverlerin tamamı boşaltılıp ak boz çadırın içindekiler dışarıya çıkıncaya kadar öğle vaktini geçmiş idi. Bir süre önce bozulan bir yoğurt gibi alacalanıp kapanan gökyüzü yeniden berraklaşıp açıldı. Tam öğle vaktinde kesilen kuzeyin hafif rüzgarı yeniden canlandı.

Yayılan konuklar yeniden dışarı çıkıp gölgeli yerlere toplanıp terleyerek yelleniyorlar. Aksakallar ellerine tek tek boynu uzun bakır ibrikleri alıp ırmak tarafındaki kuytu yerlere doğru yürüdüler. Genç delikanlılar ise atlarının durumunu merak edip atların bağlı olduğu ipin başına gittiler.

Bu arada iki ak çadırdan kızlar fırlayıp çıkıverdi. Aralarında yeşil ipek kaftanı hafifçe sırtına geçiren gelinlik kız var. Köyün dışına dolaşmaya çıktılar. Şifon gömleklerin dalgalanmasıyla tıpkı kızıl ala kelebeklerin uçması gibi köyün üstüne fevkalâde bir güzellik kattılar. Çadırlarından çıkan delikanlılar kızları gördüğünde ne yapacaklarını şaşırdılar fakat dışarıdaki büyüklerin kendilerine baktıklarını sezip tek gözlerini kızların gittiği tarafa doğru dikerek gönülsüzce atların bağlı olduğu yere doğru gittiler. Atların bağlı olduğu ipin başında duran delikanlıların da atlarına baktıkları yok, köyün dışına doğru ağzıları açık bakakalmışlardı.

Yaşlılar ikindi namazını kıldıktan sonra Balpan'ın çadırına yeniden toplanıp yarın yapılacak olan yarışma hakkında istişare ettiler. Biraz sonra apar topar dışarıya çıktılar. Her köyün büyükleri kendi adamlarının yerleştiği çadırlara dağıldılar. Her yerde bıdır bıdır sohbetler, ayrı ayrı istişareler artarak devam ediyordu. İpin başındaki delikanlılara haberci gönderilip damat adayı delikanlılar ile yarışmaya katılacak atları şimdi düğün sahibinin göreceği söylendi. Damat adayı delikanlılar ile onların atlarına bakan yardımcıları yarışmada koşacak yürük atlarını alıp köyün dışındaki iki yuvarlak tepenin kuytu bir yerine varıp orada toplaştılar, atların örtüleri süslenip damat adayı delikanlıların üstü başı tekrar kontrol edildi. Tamamı yakışıklı, genç yiğitler köy tarafından kalabalık bir şekilde gelen insanları yüzlerine kan gidip kızarıp utanarak ne yapacaklarını bilemez bir hâlde bekliyorlar. Aralarından Balpan Bay'ın olduğu büyükler, ayrı bir grup hâlinde diğer insanların önünden geliyorlar. Onların arkasındaki meraklı topluluk yavaş bir şekilde yürüyüp geride kaldı, yarışmaya katılacak delikanlılar ile yarışmada koşacak atlarını görmek için acele edip tamamen yorulup etrafa meraklı gözlerle bakarak kalabalık bir şekilde ilerlemekteler. Damat adayı delikanlılar diğer gençlerden ayırt edilmek için atlarının dizginlerini kendileri tutmuşlardı.

Kız babası öncülüğünde itibarlı kişiler ikiz tepenin birisinin başına gelip durdu, damat adayı delikanlılar da atlarını çekerek onların karşılarına gelip dikildiler. Damat adayı delikanlıların babaları ile yakın akrabaları çocuklarının yanına geldi.

Meraklı halk aksakallar grubunun etrafını kuşatıp sardı. Balpan Bay yanına bir iki ihtiyar seyis ile akrabası olan büyükleri alıp yarışmaya gelen delikanlılara doğru yürüdü. Delikanlılar kız babasına utanarak selam verdi. Onların toplam sayısı elliden fazlaymış. Balpan Bay saygılı bir şekilde hangi delikanlının hangi boydan, hangi Aksakalın çocuğu olduğunu sordurdu. Hepsi benim çocuğum olsun diyecek kadar yakışıklı delikanlılar. Şu kıpırdayıp duran ak boz küheylanın yanındaki açık sarı tenli delikanlı Baysal'ın geçende dünür geldiği oğludur. Rusça eğitim almasına rağmen dinç, yüzü imanlı, nazik bir çocukmuş. Balpan Bay babasıyla konuşurken gözlerini yerden kaldırmadı. Ak boz küheylanı Baysal bu yarışmanın haberini

duyduktan sonra Harezm'deki bir dostuna varıp takasla alıp dönmüştü. Kendi ülkesinde önüne at geçirmeyen bir yarış kısrağının yavrusu olarak bilinmekte. Bir bu tarafına bir o tarafına geçip kontrol eden attan anlayan ihtiyarlar, ak boz küheylanın tüm vücudunda bir tane bile kusur bulamadı. Baysal sol tarafında toplanan insanlardan gelen pek çok soruya özenle cevap verip nezaket gösterdi. Balpan Bay yarışmaya gelen diğer boylar gücenmesinler diye Baysalların yanında çok durmadı. Giderken gözü genç delikanlıya doğru kaymış idi, içinden pek uzun boylu, pek inceymişsin, güreşte yenilmezsen iyidir, deyip gitti.

Şu tüm vücudu örtülen kiremit rengi sakarlı at büyük ihtimalle Bakkal Şüren'in atı. Bir vadinin taşını diğer vadinin taşıyla takas eden bir tüccardır, onun atı da kötü bir at olmaz, insanların gözü değip nazar değdirirler diye örtüyle atın tüm vücudunu kapatmıştı, onu da attan anlayanlar, etrafta toplanan insanlar yürük atının endamı ile görünüşünü önceden bilmesinler deyip örtmüş olmalı. İşte, kemer ile bağlanan dikkat çekici karnı artık önüne sığmayan, kızıl sarı yüzü daha da kızaran Şüren, Balpan'ı bekliyor. Çocuğu da kendisine çekmiş, iki omzuna iki delikanlı binmiş gibi iri yapılıymış. Güreşe kadar dayanırsa bu oğlan kazanabilir. Balpan'ın gönlünde yine tatlı bir ümit doğdu. Şehrin tam ortasındaki mavi kubbeli bembeyaz çadıra yanında çok sayıda arkadaşıyla gururla yürüyerek giriyor. Şehrin en büyük tüccarı büyük bir hürmet göstererek onları kapıya bizzat kendisi çıkarak karşılar. Daha sonra Balpan Bay şu iki ırmağın en uçsuz bucaksız yerlerine sahip olduğu gibi şehrin büyük pazarında da kahverengi kesik kulaklı koçlarının sayısını çoğaltmaz mı? Aniden şeytan gibi kendisini doğru yoldan saptıran saçma ümitlerinden utanıp tüccarın yanında da çok uzun süre durmadı.

İşte, şu ak başlı kula at şehre yakın bulunan bir köyün atı. Sahibi cüsseli, uzun, esmer bir kişi. İki ucu farklı görünen pala bıyıklarını büküp at görmeye gelen insanlarla sohbet etmekte. Uzun boylu, yuvarlak gözlü, yakışıklı esmer delikanlı babasının sözünü dinleyerek sessizce gülümsüyor. Ee, Bekes de küçük erkek kardeşini getirmişti. Bunca Kazak'ın içinde diğer insanlardan farklı görünen de o. Bütün kaftanların arasında en kaliteli cepken de onunki. Başında kafasına uygun, püskülü sarkan Tatar takkesi. İki elini açarak kardeşine bir şeyler anlatıyor. Yakışıklı, koyun gözlü sarışın delikanlının kulağı abisinde olmakla birlikte iki gözü bunda…

Balpan Bay yarışmaya gelen delikanlılar arasında dolaşıp artık bu işi bitireceği sırada kenarda duran, üstünde deve yününden cepkeni olan şahin gözlü esmer delikanlıya gözü takıldı. Kemikleri tek tek sayılan kula atının gösterişsiz eyer takımından çekindiğinden mi yoksa bakımsız üstü başından utandığından mı, utancından gözünü yerden kaldırmıyor. Sabahtan beri devam eden düzeni bozmadan onun da yanında durup hâl hatır sordu. Yanında beraberinde

gelen bir arkadaşı da görünmüyor. Balpan'ın sorularına bir şeyler deyip mırıldanmış idi, cevabından hiçbir şey anlaşılmadı. Durup dururken kan ter içinde kaldı. Utanmayayım diye gözlerini yukarı kaldırmış idi, şakaklarındaki yara izleri ayan beyan belli oldu. " Başı yaralı çaresiz oğlan, boş yere milleti kendisine güldürecek." diye içinden acıyıp arkasını dönerek yürümeye devam etti. Etrafı saran çok sayıda insan da diğer delikanlılar da ona acıyıp bıyık altından gülüyorlarmış.

Yarışmaya katılacakların yanına tek tek uğradıktan sonra tepenin başındaki aksakalların olduğu tarafa doğru gitti. Bu arada birisi atının yanına doğru yanaştı. O, hayvanlar ile otlağa çıkıp onlarla birlikte geceleyen Sapak adında pis bir zenginin Esen adındaki deli oğluymuş. Bir kulağı yapışık, bir gözü kayık, sürekli gökyüzüne doğru bakmakta. Hayvandan başka canlı görmeyen, tamamen akılsız biri, bir yarışma oluyor denilince hiç düşünmeden nafile yere hızlıca buraya gelmiş galiba. Yaşı kırka yaklaşsa da hâlâ evlenmemiş. Zavallı Sapak o köy bu köy gidip durmasına rağmen hiç kimse kızını vermeyince ümidini kesmiş diyorlar. Babası ümidini kesse de o hâlâ ümidini kesmemişti. Bunun gibi oldukça güçlü bir grupta yol alıp ödül elime geçer diyen zavallının ümidine bak. Ne olur ki girerse girsin. Yanındaki delikanlılara bunu da ekleyin diye işaret etti.

Balpan Bay Deli Esen'den zar zor kurtulup aksakalların yanına geldi. Aksakallar, delikanlılar ile hızlı atlarını biraz uzaktan merakla izliyorlarmış. Falanca geçer, yok, filanca geçer diye bıdır bıdır tartışma. Seyisler de (attan iyi anlayanlar da) her taraftan etrafı kuşatmıştı, özellikle yarışmaya katılan köylerin insanları kafalarını uzatıp oldukça meraklanarak bir şeyler öğrenmeye çalışıyorlar. Yarınki yarışmanın tartışması şimdiden kızışıyor gibi. Şenlikli köyün gösterişini meraklarını giderinceye kadar seyreden insanların gözü şimdi birbirlerinde. Herkesten önce, yarışmaya katılacak delikanlılar birbirlerine yiyecek gibi bakıyorlar. Bu kadar meraktan yanıp tutuşan insanın arasında gönlü rahat olan sadece Balpan Bay. O içinden, "Nasıl olsa, en güçlüsü kazanır, öyleyse, tamam!" diye düşünüp aksakallara çenesi ile köy tarafını işaret etti.

III

O andan itibaren köyün üzeri vızır vızır konuşmalarla doldu. Az önce yarışmada koşturacak atları görüp gelenlerin bazıları atların burasını, bazıları şurasını övüp kendi aralarında tartıştılar. Erkekler bu hararetli tartışmalarla yetinmeyip avuçlarını çat çut vurup el sıkışarak bahse giriyorlar.

Yarışmaya katılacak delikanlıları görüp geri gelen genç kızlar da Ajar'ı aralarına alıp fısır fısır sohbete giriştiler. Onlar hangi delikanlıyı öveceklerine karar veremezler, hepsine de hayran kalmışlar, onlara kalsa hepsi de yakışıklı, hepsi de güler yüzlü. Böylece bir ondan bir bundan söz eden bazı genç kızlar kalbinden geçenleri açarak şöyle der:

- Böyle altın gibi delikanlıları dış görünüşlerine göre seçip en iyisine nasip olacak senin gibi bir kızda da bir arzu var mıymış acaba deyip Ajar'ı utandırdılar.

Birinin ağzına diğerinin kulağını dayayıp dinlediği bir halk. Yarışmaya delikanlı gönderen köyün insanları başka köyün insanlarının arasına karışıp acaba ne konuşuyorlarmış deyip kulak kabartıyorlar. Yarışı şu kazanır denen atlar ile kız buna nasip olur denen delikanlılara uzaktan yiyecek gibi bakan kem gözler de oldukça fazladır. Darjan gibiler de daha bu günden ümidini kesip gideyim diye telaşlansalar da bu şenliği görmek için onların yanında gelenler oğlu ile atını yalandan överek âdeta eteklerine yapışıp önlerine geçiyorlar. İçten pazarlıklı Mojan: "Bu saçma oyun yerinde bizim hiçbir işimiz olmaz." dedi ve böyle bir kalabalığa malını saçan Balpan Bay dangalağına içinden okkalı bir küfür edip sessiz sedasız ortadan kayboldu. Çorbasının katığı yok, gönlü peynir istiyor sözü gibi buraya gelse de insanların tavrından korkup gitmek için bir yol bulamayan deminki kula atlı kel oğlan gibi cesaret edemeyenler Mojan'ın grubunun peşinden gittiler.

Karanlık çöktükten sonra her çadırda yeniden zengin sofralar kuruldu, yeniden tepsi tepsi et taşındı. Fakat bu sefer az önceki gibi gürültülü patırtılı yürüyüşler, bıdır bıdır sohbetler yok. İnsanlar yarınki yarışmayı düşünündüklerinden midir nedir aniden göz kapakları düşüp derin düşüncelere daldılar.

Sofra toplanıp dışarı çıkıldığında da hiç kimsenin az önceki gibi hızlı bir sohbete dalıp hararetli bir şekilde tartıştığı yok. Sadece her yerden ayrı ayrı fısıltılar duyuluyor. Pek çok hayır yemeği ile kalabalık etkinliklerde zaman geçiren tecrübeli kurnaz ihtiyarlar gençleri etrafında toplayıp sakallarını sallayarak fısıltıyla bir şeyler anlatmaktalar. Çevrelerine ürkekçe bakıp eğer başka köyün insanları gelirse ya gelecek kıştan bahsediyor ya da Balpan Bay'ın sofrasını övüp yüksek sesle konuşmaya başlıyorlar.

Balpan Bay akşam yemeğinde de birkaç aksakallıyı çadırına çağırıp istişare etmişti, onlar, "Yarışmaya itibarlı köylerin tamamının atları katılmış, bu böyle, şu şöyle demenin hiçbir anlamı yok, hepsi soyu sopu belli köyler. Kimin kazanacağını bilmiyoruz, nihayetinde çocuğunun bahtının açık olacağı kesin." dediler.

Ajar'ın yardımcısı olan kızlar ile sevamer başındaki hanımlar da yarışmaya gelen delikanlıları tekrar tekrar övüp hepsinin konuşmaktan ağızları kurumakta.

Nihayetinde, bugün bu köy rahat uyuyacak gibi değil. Gece boyu fısır fısır dedikodu…

IV

Ertesi gün ikiz tepenin dümdüz ovasına bakan kuzey tarafı çok sayıda insanla doldu. Yeşil otların üstüne uç uca eklenen halılar serilmişti. Şimdilik halıların üstü boş. Aksakallar yarışmayı idare edecek hakemleri seçti. Halk bunun için Dosbay Aksakalın, Asanbay Hazretin ve Köşen Ozanın ismini söyledi. Hakemler her köyün aksakallarını çağırıp birlikte yarışmanın kurallarını belirlediler. Aksakallar, delikanlılar evvela hünerlerini sergilesinler, daha sonra güçlerini sınasınlar, en sonunda da yürük atlarını koştursunlar diye karara vardılar.

Hakemler yarışacak olan köylerin büyükleriyle konuştuktan sonra yanlarına Balpan'ı çağırdılar. Asanbay Hazret koynundan bir Kuran çıkardı. Balpan Bay sözümde duracağım, kızımı yarışmayı kazanan delikanlıyla evlendireceğim diye Kuran'a el basıp yemin etti. Asanbay Hazret yarışmaya delikanlı gönderen köylerin aksakallarını da sırayla yanına çağırdı. Onlar da hakemlerin kararlarına karşı olmayacağız deyip Kuran'a el basıp yemin ettiler. Sapak'ın adı söylendiğinde yanlarına Deli Esen geldi. Bir gözü göğe bir gözü yere bakıp sırıtıyor. Toplanan halk dayanamayıp gülmeye başladı. Asanbay Hazret yarışmanın şartlarını söylemiş idi, Deli Esen itirazım var, dedi. İnsanlar yine kahkahalarla gülmeye başladılar. Esen, "Ben şarkı söyleyemem, şarkı türküye verirse Balpan Bay kızını cinlere şeytanlara versin. Benim soyum sopum, önümdeki helal servetim hiç kimseden eksik değil. Kırk yaşıma gelsem de hâlâ bir kızı yaşlandıracak kadar gücüm var. Yarışmaya ben de katılmak istiyorum fakat şarkı söyleyip ezgi çalınan bir şeytan oyununa katılamam." dedi. İnsanların gülmekten âdeta bağırsakları düğümlendi. Sadece beyaz çehreli Asanbay renk vermeden gözlerindeki yaşı silip kahkahalarla gülen iki arkadaşı Dosbay Aksakal ile Köşen Ozan'a baktı, buna ne söyleyeceğiz der gibi Esen'i çenesiyle işaret etti. İki hakem o anda gülmeyi kesip afallayıp kaldı. İnsanlar da sessiz, hakemlerin kararını beklediler. Üç hakem öyle istişare edip böyle istişare edip sonunda yarışmaya gelen diğer aksakallara da akıl danışmaya karar verdiler.

Bu sırada yarışmadan başından beri ümidini kesen yaygaracı Darjan söze karıştı:

- Ey ahali; o, bütün delikanlıların arasında kirli sakallı, geveze biridir, dediği gibi olsun. Bunca delikanlı varken kızı kirli sakala kaptırırlarsa vebali kendilerinin.

İnsanlar yine gülmeye başladılar. Yarışmaya gelen köylerin aksakalları da onlarla birlikte gülüp "O, bu haliyle ne yapabilir, istediği olsun." dediler. Deli Esen ağzı kulaklarında Kuran'a el basıp yemin etti ve yerine döndü. O, dediğini yaptırıp şarkı söylemekten kurtulduğuna mutlu, çevresindeki bazı insanların gülmekten yaşaran gözlerini silip bazılarının ise gülmemek için kendilerini zor tutup yanındakilerin yanaklarını sıkarak kahkahalar atmasıyla ve çok sayıda insanın bu şekilde eğlenmesiyle onun bir işi yok.

Asanbay Hazret halkı güçlükle sakinleştirdi. Şimdi delikanlılar hünerlerini göstermeye başlayacak. Yarışmaya katılan delikanlıların tamamı halılara oturdu. Aksakallara da halı serildi. Kalabalığın önündekiler oturup arkadakiler dikelerek yarışmaya katılan delikanlılara bakıyorlar. Ortaya halıların üstüne tamamı şık giyinen iğne gibi ipince genç delikanlılar çıkınca insanların olduğu taraftan yine bir uğultu yükseldi. Genç kızlar da birbirlerinin kulağına fısıldayıp gülümsediler. İnsanların önünde ses çıkarmayan sadece aksakallar ile bir yere toplanmış olan ve biraz uzakta oturan nişanlı kızın arkadaşlarıdır. Köşen Ozan ata geleneklerine dayanarak yarışmayı ilk önce yakın köylerden olan Kazaklardan değil, uzaktan gelen misafir Tüccar Şüren'in çocuğundan başlattı. Ortaya iki omzuna iki yiğit binmiş gibi kıpkırmızı yüzlü bir delikanlı çıkınca eğlence düşkünü halk henüz müziğin sesini bile duymadan "Hey bravo!" diye bağırmaya başladı. Delikanlı, insanların yerli yersiz iltifatlarından mıdır yoksa köyünün büyükleri ile ayrı bir yere toplanan kız tarafının biraz ötesinde duran bir grup kızın ortasındaki gelinlik kızdan utandığından mı, az öncekine nazaran daha da kızarıp koyu kahverengi bir renge döndü. Başına tüylü bir şapka takıp sap kısmı kemikten kara dombırasını çalmaya başladı, yüksek ve etkileyici sesi gökyüzünde süzülüp şu mavi göğün tam ortasına doğru yükselip çıvıldayan kara serçenin sesi gibi ücra köşelere kadar yayılıp feryat edercesine çıkmakta, böyle devam etti ve bir süre sonra aniden sesini alçalttı, daha sonra sesini yeniden yükseltti ve sesi her taraftan yankılandı. Tiz ve etkileyici ses insanların dikkatini tamamen kendisine çektikten sonra hızını ve akıcılığını arttırıp Terme[198] tarzına yöneldi. Bu güzel sesin gücü ile dökülen maziyi anlatan sihirli sözler aydınlık gökyüzünün altındaki geniş boşluğa belirsiz bir şekilde karışıp yok olmaz, dinleyen kulaklar ile anlayan gönüllerin tamamına ulaşıp güvercin gibi yerleşiyor. Genç delikanlının çenesi yeni yeni tüylense de zavallı insanın iç dünyasını çok önceden beri kızıl bir kurt gibi delen cüretkâr ümitleri ile onların hepsinin sanki avare bir suyun uçurumdan aşağıya hızlıca düşen bir kolu gibi geçici olduğu hakkında dinleyenleri duygulandırdı. Az önce yükselip şakaklara hararetli bir şekilde hücum eden kaynayan kan aniden soğuyup kalpleri bir kuru ayaz gibi vurdu. Göğe yükselen etkileyici sese ilişip

[198] **Terme**: Kazak sözlü edebiyatında dombıra eşliğinde terennüm edilen bir nazım türü (Koç vd., 2003: 535).

mağrurlaşan övüngen gönül aniden ateş basmış gibi utanıp daha da yükselemeden yavaşlayıverdi. Boğazlar kuruyup gözler yaşarmış gibi. Şişmiş göğüsler aniden inip avare gönüller ile fır fır dönen gözler etrafa endişelenmiyor, şu aydınlık gökyüzünün altında büzülüp üşüyen yetim çocuklar gibi. Birbirlerini tamamlayıp koyun koyuna yatarak kıvrılan uzaktaki kahverengi tepelere, şişmiş gözlerinin sanki önündeymiş gibi kabaran bulanık ufka gözlerini dikip baktılar. Türkü söyleyen delikanlı, insanların gönlünü sanki asi ve güçlü bir atı dizginler gibi kolayca yönetip istediği tarafa yönlendirmekte. Dupduru soğuk bir suyu yudumlar gibi sakinleşip durulan gönüllere yine bir rüzgâr esti. Türkü söyleyen delikanlının ağzından çıkan söz ile nağmeler insanları yine heyecanlandırıp âdeta ruhlarını coşturdu. Delikanlının başında iki defa dönüp gelmeyen kısa hayatın talihi, tükenmek bilmeyen güç, bitmeyen istekler, arzu duyan gönül de durup dinlenmeyen bir kartal gibi uzun süre bir yerde duramaz deyip şarkısını bitirdi.

Halk coşkuyla alkışlayarak büyük bir iltifat gösterdi. Şarkı söyleyen delikanlıdan "Atın hızlı koşsun." diyerek tekrar bir şarkı istediler. Köşen Ozan şarkı söyleyen delikanlıya istersen söyle diye işaret etti. Şarkı söyleyen delikanlı dombırasının mandalını çevirip başka bir akort verdi. Şimdi öncekine göre daha yavaş bir tonda başlayıp şiirsel bir tarzda ilerleyerek delikanlının güzel bir kıza söylediği içini yakan ateş gibi derdi ile içten çabasını edalı bir söyleyiş ile kırk defa daha etkili kılıp edepli bir nükte ile ısrarla sunulan sevimli bir arzuyu ahenkleştiren bir şarkı söyleyiverdi. Halkın coşkusu sınırsız. Sabırsız seyirciler:

- Vay be, bu genci gerçekten kimse geçemez gibi, deyip hiddetlenseler de sabırlı olanlar:

- Daha durun, hâlâ pek çok yetenekli delikanlı vardır, diye onları sakinleştirmekteler.

Şarkı söyleyen delikanlı dinleyicilerin duygularını sezip büyük bir tepsi gibi olan geniş yüzü canlanarak yerine geri döndü.

Sadece az önceki şarkı söyleyen delikanlı yeteneklidir görüşü doğru değilmiş. Milletin kulağını kessen de anlamaz. Her şarkı bittiğinde daha da coşup canlanan havai dinleyiciler boğazı yırtılıncaya kadar bağırıp iltifatlar yağdırarak gürültüler çıkarırlar ve yeni bir şarkı başladığında ise az önce gürültü patırtı çıkaranların hepsi sessizleşip tıpkı bir su gibi durgunlaşırlar. Berrak gökyüzünün ufkundan gizlenmek için yükselen ince bulut ile ara sıra uğuldayıp daha sonra tekrar dinen kuzey rüzgârından başka her şey hareketsiz. Şu uçsuz bucaksız gökyüzünün altında bazen yaz mevsiminin kısa ömürlü laleleri gibi bugün canlansa yarın kırkılıp kalan kıpkısa belirsiz gençlik dönemi hakkında bir hüzün, bazen delikanlının uçarı gönlünü ilk büyüleyen nazlı kızın gözleri hakkında sitem, bu zamanda artık dengini dengine

kavuşturmayan aksi kader hakkında lanet ya da ömür boyunca devam eden değerli hayaller sırayla her taraftan yankılanıp sadece şu ikiz tepenin başında toplanan insanları değil, çok geniş bir alana yayılan şu yeşilimsi tepecikleri de gülümseyen, tahta gibi dümdüz bozkırı da tam tepede süzülen uçsuz bucaksız gökyüzünü de nehrin üstündeki kıpır kıpır dalgaları da etkileyip tamamını gevşetmiş gibi etraf tamamen mecalsiz.

Delikanlılardan birinin söylediğini diğeri tekrar etmiyor. Ortaya çıkanların sayısı arttıkça sırada bekleyenlerin coşku ve heyecanları artıyor gibi. Biraz önce kendilerini çevreleyip bakan çok sayıda gözden çekinip başlarını öne eğerek keyfi kaçıp sessizce oturan delikanlıların tamamı şimdi rahatlayarak neşelendi. Elleriyle dombıraya dokunduklarında âdeta gözleri parlamaya başlıyor. Kırmızılı yeşilli halının üstünde kızarıp sessizce oturdukları zamana nazaran şarkı söylediklerinde her taraftan çepeçevre kuşatan eleştirisel gözlerden de içlerine ansızın düşüp onları huzursuzlandıran kuşku ile ümitten de ne de olsa kızın önünde diğer delikanlıların itibarının arttığını gördüklerinde göğüslerini tırmalayan hırsız şereften de tamamen kurtulup özgürlüklerine kavuşur gibi olup kendilerini rahat hissediyorlar. Gönlün şüphesi, kalbin hızla atışı bunların tamamı azaldıkça insan ruhunu, insan bilincini yorumlayan, çok keskin, çok zengin karakteri ile kaynaşan, dipsiz derinliklerden taş kaynağın suyu gibi fokur fokur fokurdayıp çoğalan tertemiz sırları hâlâ bir kusur göstermeyen, etrafa yayılan belirgin ses, canlanıp kızaran güzel çehre, kıymetli bir ateşin közü gibi gövdesindeki tüm sıcaklık ile tüm ışığını aynı derecede yansıtan coşkulu gözler vasıtasıyla tıpkı en değerli kaba koyulup dikkatle sunulan en şifalı şerbet gibi dinleyicilerin kalplerini cız ettirip fanî hayatın münakaşa ile dolu anlaşmazlıklarından, küllenmiş çok sayıda şüpheden tamamen arınıp terk edilmesi gibi. Vücut hafifleyip düşünce canlandı. Tam şu anda en sıkıntılı insanlar tıpkı şu dünyaya yeni gelmiş, gözlerini yeni açan bebekler gibi bir süre önce canlarını acıtan sıkıntılarının tamamını unutup tepelerindeki mavi gökyüzünde uçsuz bucaksız bir şekilde dolup taşan mavi civit renkli havaya, şu gökyüzü ile sarıp sarmalanan dereli tepeli ak ufka, gerilen ipin başındaki atların gün ışığıyla oynaşan parlayan sağrılarına, karşısındaki kalabalık halktan çekindiği için gözlerini dikip bakamayan şarkıcı delikanlıların âdeta zirveye kadar, gökyüzüne kadar çıkan nağmelerine, bu nağmeleri dinleyen genç kızlar ile şarkı söyledikçe coşup sıkıntılarından kurtulan güzel yüzlü delikanlılara, eğlenen halkın her türlü renkle bezenen süslü giyimine, bu kadar kalabalık insanı ortak bir amaçla bir araya toplayan ömür denen şenliğin beyaz alacalı, kızıl alacalı, yeşil alacalı, mavi alacalı, çok alacalı, çok şuleli simalarına bakıp keyifleniyorlar. Şu riyasız memnun duygular etrafındaki hayvanların, malın mülkün hepsini bir şefkat dalgası alıp götümüş gibi hiçbir şeyi net bir şekilde göstermeden, hiçbir şeyi net bir şekilde

hissettirmeden her yeri sanki tamamen güzün bembeyaz dumanı kaplamışçasına sis basıp herkesi kendi düşüncesi ile baş başa bırakmış gibi. Herkes kendi hayatlarında gündelik meşgalelerden dolayı ilgilenemediği, çoktandır görüşmediği eski bir arkadaşlarını görmüş gibi şimdi keyiflenip tembel tembel dolaşıyor. Diğer insanlarla birlikte Akılsız Esen de rakibi olan delikanlıları şarkılarını tamamlayıncaya kadar dinleyip ağzı kulaklarında, oldukça sevinçli, oldukça şaşkın bir vaziyette.

Uçsuz bucaksız bir alana yayılan geniş bozkıra sığmadan şu belirsiz ufku aşıp roket gibi gökyüzüne âdeta kendi omzunu direyen böyle muhteşem nağmeler ile insanın aklını yiyip bitiren böyle büyük sırlar daha dün kuzu kovalayıp aşık oyununda çekişip gülüp oynayan şu kahverengi bozkırın esmer kuzularına, ufak tefek bozkır delikanlılarının gönüllerine nasıl sığmış? Böyle gençlerin de yüreğine leke, gönlüne keder, yüzüne toz değer mi ki? Onlar bu kadar geniş, deniz derya ruhları ile kimden korkup kimden çekinirler, kimin eşiğine gözünü ayırmadan dik dik bakıp kimin arta kalan ikramına muhtaç duruma düşerler? Onların şu uçsuz bucaksız bozkırın yamaçlarında engin bir gökyüzü gibi özgürce yaşayıp mavi bir serap gibi serbestçe hareket etmesi lazım. Hayır, şu gençlerin tamamını yaşlandırıp hızlıları yavaşlatıp cesaretini kırıp yiğitlerin hepsini uysallaştıran acımasız kader bir gün onları da aç bir ite atılan parça parça incik kemiği gibi sarartıp soldurur.

Yarışmacı delikanlıların hüner gösterme müsabakası öğleden sonra bitti. Utanıp çekinen dört beş delikanlıdan başka halkın takdirini kazanmayan delikanlı yok. Hakemler hangisini ödüllendireceklerini bilemedi. Güreşip gücünü göstermek için meydana çıkıp hüner gösterenlerin hepsinin gönderilmesine karar verildi. Güzel şarkılar sayesinde farklı farklı düşüncelerle dolup ağırlaşan insanlar yerlerinden heyecanlı bir şekilde kalkıp köye doğru yürüdüler. Yine de hiç susmadan hürmet ve iltifatlar eden bir halk. Az önce delikanlıların hepsini de can kulağı ile dinleyip hepsine de hayran olan pek çok kulak, pek çok göz, pek çok gönül şimdi Kızemşek Tepesinin başından aşağı doğru dökülen çok sayıda keçi pisliği gibi dörder beşer, birer ikişer gruplara ayrılıp kendi başlarına etrafa dağılarak yürüdüler. Evvela her biri de, “Hey, şahane! Hey, harika!” diyerek yürürken aniden az önce yarışmaya katılan delikanlıların birini gördüklerinde hemen atının dizginlerine yapışıp “Evladım, maşallah, sen var gücünle mücadele ettin, seni beğendik.” diyerek bağırmaktan boğazları yırtılıp çok duygulanırlar. Heyecanlı genç ne diyeceğini bilemeden telaşlanınca “Şu zavallının tamamen aklı karıştı ya.” diye gülerler, teşekkür edip başını sallayınca “Görgüsüzlüğünü nereden bileyim, deminki söylediklerimi gerçek zannetti.” deyip sabahtan beri bütün halkı ağızlarına baktıran delikanlıların kendilerince eksikliklerini bulup çirkin gönüllerine bir rüzgâr peyda olup

rahatlayarak yere göğe sığmazlardı. Az önce kulaklarını kessen de fark etmeyerek şarkıları büyük bir istekle dinleyen pek çok insan kendi başlarına dağılıp köşelerine çekilip isli keçeli çadırların içinde çirkin kalpleriyle baş başa kaldıktan sonra yeniden kurnazlaşıp fitneliklerinden iğneleyici konuşan o boş kavgacı hâllerine geri döndüler.

Delikanlıların hepsi sanatçı gibi olup tamamı birbirine denk çıkınca kendi delikanlısı başarısız olmasın diye çaba harcayan yarışmacı köylerin bilge aksakallarının kafaları tamamen karıştı. Gelecek müsabakadan önce herkes kendi delikanlısını yalnız başına bir kenara çekip sanki çaldığı şeyleri gizlice ona vereyim der gibi yabancı gözlerin tamamından gizlenip iki yürüyüp bir etrafına bakarak böyle bir yarışma için uygun ve işe yarayacak şeyleri anlatmaya başlıyor. Az önce bu kadar kalabalık insana hüner gösterip bu kadar çok sayıda insanın gönlünden çıkanlarla sevinen delikanlıların çocuk kalbi ilk defa o anda hile düşüncesi ile kandırılır. Genç gönüle ilk zamanlarda bal gibi tatlı gelen, çekici hayaller kurduran halkın hepsinden daha başarılı olsam, şanlı şöhretli olsam denen aptalca ümitler de o an biter. Halkın tamamının içi kan ağlayıp herkes kaşlarını çattığında, çok gayret göstererek insanlardan daha az mutlu olduklarında, mutluluk dileyen nefsin gayesinin zorlukla öğrenildiğini, onsuz gönüle kanaat, cana sükunet olmadığını o an anlarlar. Fakat delikanlılar bu dönemde o andan itibaren ömür denen mükâfatta tek başına çok hızlı koşan, ebediyen bitiş noktasına ulaşamayıp dermanı kesilip nefes nefese kalarak uzun süreli bir yarışa düşenleri, o yarışta bitiş noktasından geri dönüp iflah olan hiç kimsenin olmadığını, halkın çoğunun çok cefa çekip yolun ortasında yorulup kaldığını anlayamazlardı.

Hüner gösterme müsabakası bittikten sonra Balpan Bay misafirleri için tekrar tepsi tepsi et taşıttı. Tekrar muazzam bir sofra kurulup uzun süre çay içildi. Fakat yarışmaya gençleri gönderen köylerin insanları isteksiz, yemek sanki içlerine sinmemiş gibi zengin sofradaki yemekleri dünkü kadar iştahlı tüketemediler. Tepsilerin çoğu yarısı dolu hâlde geri döndü. İnsanlar yemeğin arasında birbirlerini dışarı çağırdılar ve fısır fısır konuşmalar çoğaldı.

İkindiye doğru insanlar yeniden Kızemşek Tepesine doğru gruplar hâlinde geldiler. Hakemler yeniden aksakalları bir araya toplayıp istişare ettiler. Daha sonra ortaya beyaz bir bez yayılıp üstüne aksakallar kamçılarını bıraktılar. Köşen Ozan beyaz bezin üstündeki kamçıları patır kütür karıştırdı ve yanına henüz aklı ermeyen üç dört yaşındaki bir erkek çocuğu ile bir kız çocuğunu çağırdı. Daha sonra yarışmaya delikanlı gönderen köylerin aksakallarına bakarak "Küçük çocukların ellerine ilişen nasipleridir, buna bir itirazınız var mı?" diye sordu. Aksakallar: "Elbette, çocukların kulağına melekler fısıldarlar, meleklerin söylediği Allah'ın yazdığı alın yazısı, Allah'ın yazdığına karşı gelmek olur mu? İtirazımız yok, çocuklarımız

kaderini kısmetini görür, meleğin amin dediği delikanlı Allah'ın sevdiği kulu, onun rızkını kesip nasibini engellemek günah. Hakemin kararı doğru." dediler. Köşen Ozan, Asanbay Hazret ile Dosbay Aksakal'a bakıp "Öyleyse başlayalım." dedi. İki çocuğu yanına alıp kamçıların bulunduğu beyaz bezin yanına varıp durdu. Daha sonra kız çocuğuna, "Evladım bu kamçılardan birisini alıp bana ver." dedi. Kız çocuğu bir kamçıyı alıp ozanın eline verdi. Ozan erkek çocuğa dönerek "Şimdi sen de birisini alıp bana ver." dedi. Çocuk da kamçılardan birisini alıp Köşen Ozanın eline verdi. Köşen Ozan iki çocuğun verdiği iki kırbaçı iki eliyle tutarak ilk önce kalabalığa gösterdi. İnsanlar, "Gördük, gördük." dediler. Daha sonra yarışmaya katılan köylerin aksakallarına gösterdi. Onlar da gördüklerini bildirerek başlarını salladılar. "Öyleyse kamçıların sahipleri bu tarafa çıksınlar." dedi Köşen. İki aksakal meydana çıktı. Köşen Ozan onlara çocuklarını meydana alıp çıkmalarını emretti. Bellerine kuşak bağlayıp üstlerine güreşmeye uygun dar giysiler giyen iki delikanlı meydana çıktı. Köşen Ozan tekrar halka doğru dönerek "Ey millet, gördünüz mü?" dedi. Halk "Gördük, gördük." diye hep bir ağızdan cevap verdi. Daha sonra Köşen iki delikanlıya doğru dönüp ikisinin güreşeceklerini söyledi. İkisinin arasını ayırarak bekleyin, dedi. İki çocuk tekrar iki kamçı alıp hakeme verdi. İki kamçının sahibi meydana delikanlılarını alıp çıktı. Hakemler güreşecek delikanlıları bu şekilde eşleştirdi ve şimdi meydana iki üç çift çağırıp güreştirmeye başladı.

İnsanlar birbirlerini iteleyerek meydana çıkan pehlivanlara, onların şişmiş kaslarına hayranlıkla baktılar. Pehlivanlar güreşmeye başladığında Kızemşek Tepesinin başı hınca hınç doldu. Bağırış çağırıştan hiçbir şey duyulmayıp insanların birbirinin omuzlarına yüklendiği kalabalığın tam ortasındaki yüksük kadar açıklık olan alanda ne olup ne bittiğini kimse bilmiyor. Daha önce nice şenlikte kendileri güreşen öfkeli insanlar, "Eyvah!", "Ee, böyle yap, dizinden çelme tak, dizinden!", "Bırakma!", "Tüh, bundan hiçbir şey olmaz!", "Vah vah, kahretsin!", "Ee, tamam!" diyerek bacaklarına vurup başlarını sallayıp sesleri kısılıncaya kadar bağırarak sanki kendileri güreşiyormuş gibi içleri parçalanıp boş yere kendilerini kaybediyorlar. Aksakallar da kendi çocuklarının kazanmasını dileyip: "Ya, Atalarımızın ruhu! Yardım edin atalarımız!" diye dua ediyorlar.

Meydanda iki delikanlı güreşiyor. Tüm vücutlarını boncuk boncuk ter kaplayıp gözlerinin önünde her yanı saran dizler, gömleklerin etekleri, kaç çeşit kaftanın ucu, rakiplerinin koyu kahverengi bacakları hepsi de gürültü patırtıya karışmış sanki dünyayı kelebekler kaplamış gibi. Tâ arkalarında toplanan ilgili, meraklı kalabalığın doyumsuz gözleri sanki bir köz olup onları yakıyor. Buradan galip ayrılsa şu eğlenen insanlar, "Ee, aferin!" diye bağırır. Yenilse şu aksakal önderliğinde gelen babasını, bütün akrabalarını, sülalesini kendi

eliyle diri diri toprağa gömmüş gibi olurlar. Bunun yarı sıra karınca yuvası gibi kalabalıklaşan insanların doyumsuz gözlerinden kaçıp kurtulmakta zor olur. Kürek kemiğinden akan ter gıdıklayarak vücudu kor basmış gibi yanıp tutuşmakta. Kemiğini un ufak edecek gibi sıkıp tutan güçlü el, kaburgasını büküp rakibinin iri yarı omzuna omzuyla bastırıp onu yere kazık gibi çakmadan bırakmayacakmış gibi ezmekte. İşte, uçsuz bucaksız dünya bir kelebeğe dönüşüp sağ ayağını direyip didişip durdular. Tekrar birbirlerini silkelediler. Sertleşen kaslarında aniden bir titreme olup buz gibi su dökülmüşçesine yine yavaşladı. Tekrar birbirlerini silkelediler. Bu sefer hemen hareket edememişti, sağ ayak topuğunu yerden bir parmak kadar kaldırması bile sıkıntılı imiş, bunun başı rakibinin kürek kemiğine şak diye vurdu. Gözünün önünü koyuca bir zifiri karanlık kaplayıp sersemledi. Gırtlağından tüm gücüyle yükselen acı gazap boğazına yaş olup tıkandı. Aniden sabahtan beri ayak tabanının altında kayıp duran yumuşak toprağı kalça kemiğinin altında hissettiğinde kalçasını sıcak bir külün içine sokmuş gibi hemen olduğu yerden fırlayarak hızla ayağa kalkmaya çalışmıştı, göğsündeki yabancı vücudun ağırlığı onu ezip yere yapıştırmakta. Bu arada gövdesindeki bir yeri herhangi bir şeytanî el keskin bir ustura ile kesivermiş gibi oldu, göğsüne kan dolup gözlerini sıkıca yumup yabancı bir gövdeyi saran eli aniden yere düştü. Kıçına sopayla vurulan sahipsiz bir it gibi yere kapaklanıp sürüklene sürüklene can havliyle tekrar yerinden kalkmaya çalışmıştı, etrafındakilere tutunup belli belirsiz bir şekilde kaldırdığı kolunu galip gelen delikanlı aniden yakaladı ve yardım edip onu ayağa kaldırdı. Delikanlı önüne ardına bakmadan birbirini itekleyen kalabalığı yarıp dışarıya doğru hızla ilerledi. Yenen pehlivana övgü dolu sözler söyleyip onu coşkuyla alkışlayan insanların bulunduğu yerden çıktıktan sonra hemen gerilen ipin başındaki atına doğru koştu. Ardından adını söyleyip "Dur lütfen, dur!" diye seslenip koşan akrabalarına da dönüp bakmadı. Gerilen ipin kenarına, biraz uzağa bağlanan yarınki yarışmaya katılacak atların içinden kendi atını bulup aldı ve atına atlayıp ileri doğru yönelip gitti. Zaten dünden beri köydeki gürültülü konuşmalar nedeniyle hareketlenip ürken hayvan göz açıp kapayıncaya kadar epeyce uzaklaştı. Peşinden takip edenler hemen atlara binelim diyene kadar bu oradan bayağı uzaklaştı. Biraz önce kor gibi tutuşup alev alev yanan sıcak vücudu buz gibi esen rüzgârı da fark etmedi. Düşüncesi paramparça, kalbi öfkeli fakat ne düşünüp ne yapacağını bilmeyen kör bir öfke. Ateş gibi sıcak alnı hızlı koşan atının âdeta yelesini kucaklayıp karşıdan esen şiddetli rüzgâr alnını yalayıp geçmekte. Demin insanlar etrafını sardığında boğazını taş bir yumru gibi tıkayan tuzlu yaş gözünden şimdi sicim gibi çıktı. O anda delikanlının rüzgâra karşı korkmadan bakan dimdik başı aniden eğilip atının yelesini kucaklayıp hıçkırarak ağlamaya başladı. Göğsünde birbirini itekleyen öfke, şeref, gurur, hıçkırıkla atılan ıstırap ile karışıp kesik kesik iç çekişlerle boşalıp dışarıya çıkmış gibi sakinleşerek başını kaldırdı. Daha sonra bir süre karşısındaki eriyen

karların oluşturduğu bir akarsu gibi silip süpürürcesine her yanı kaplayan kahverengi bozkıra şaşkın şaşkın baktı. Bir süre sonra ağlamaktan başı şişti ve aklına az önce güreştiği rakibi geldi, daha dün müsabakada gökyüzüne erişir gibi gururlanıp övündüğü delikanlılık şerefinin herhangi bir çalının başında bir çuvala koyulan uyuz toklunun yırtık pırtık yünü gibi Kızemşek Tepesinin başında gövdeleri âdeta birbirlerinin üzerine çıkıp bağırmaktan boğazları kızaran dangalak kalabalığın ayaklarının altında çiğnenmesine dayanamayıp bir an için bu durumu umursamayan sinirleri tamamen tekrar bozulup bu dertle başa çıkamayarak uzun süre ağladı.

Bir süre sonra başını kaldırıp gözlerini sildiğinde güneş çoktan batmıştı. Ufkun her yerinde kalan kızıl alevlerin kalıntısını göğsü ile sildi, deve tüyü gibi kara bulutlar yükselmekte. Bugün akşam karanlığı tez çöküp etrafı boğucu bir hâl alıp bozkırı puslu bir hava kaplamıştı. Şu karanlık puslu havanın ortasında herhangi bir merhametsiz el tarafından annesinin bağrından zorla koparılıp serpilmeye başladığı yavruluk döneminin mutluluğunu tamamen kaybederek ayak altında otlayan yavru bir kulun gibi kalbine çok fazla öfke dolup kararan bozkırda yine bir delikanlın çok zayıf gölgesi belli belirsiz bir şekilde kaybolmakta. O gece şu karanlığın altında göğsünü it yırtmış gibi beti benzi atan, etrafta avare avare dolaşan sadece o değildi.

V

Çok bunaltıcı bir gece oldu. Pehlivanların son çifti de gün ışıkları alevlenip batıncaya kadar güreşti. Kızemşek Tepesinin başındaki müsabakayı seyreden çoşkulu kalabalık vadiye dikilen çadırlara geldiğinde etraf akşam karanlığa gömülmüştü. Köyün üstünü kızgın bir erkek deveye benzeyen dağınık kara bulutlar kapladı.

Köyde kalan insanların gönlünü de şu kara bulutlar gibi bunaltıcı bir endişe kaplamış. Bugünkü güreşte kazanıp at yarışında at koşturacak olan delikanlıların mutluluğu da ikiz tepenin başında az önceki eğlence ile birlikte dağılıp şimdi yerini yarın olacakları bilemeyen zavallı bir kuşkuya bırakmış. Bugün mağlup olanlar ise ipin başındaki atlarına binip köylerine doğru sessizce yola çıkmaktadırlar. Morali bozulup omuzları çöken insanlar, kara toprağa sertçe basmaya bile cesaret edemez gibi sessizce sıvışıp karanlık gecenin koynuna karışıp kaybolmaktalar.

Köy erken yattı. Yer ocağı başındaki parlak ateşler de erkenden söndü. Çadırlarda bıdır bıdır sohbetler hiç yok, dombıra ve kopuzların sesi de kesilmiş. Pek çok çadır konuklar gittiğinden boşalmıştı. Yarışmayı düzenleyen düğünlü köyün şamatası da çok erken dağılmış

gibi. Yer yer fısır fısır konuşmalar ile atların burunlarından soluması uyuklayan köyde yaşamın tamamen yok olmadığının işareti gibi.

Böylesine sessiz bir gecede iyi bir uyku da olmadı. Yarınki yarışmada at koşturacaklar döşeğinden kalkıp atların bağlı olduğu alana sık sık gidiyorlar. Bu gözün gözü görmediği karanlık gecede kimin nereye gittiğini, ne yaptığını anlamak mümkün değil. Ortada gelinin arkadaşlarının kaldığı iki beyaz çadırın eşiklerinin önünde üç dört kocakarı döşek serip yatmıştı. Fakat bir köy dolusu esmer delikanlıdan hiçbiri kızların kaldığı iki çadırı da rahatsız etmedi. Kocakarılar azıcık bir ses çıksa hemen irkilip başlarını kaldırarak bakıyorlar. Hâlbuki çadırın etrafında hiç kimse görünmüyor, seslerin tamamı ırmak boyunda, atların bulunduğu alanda.

Bu gece rahat uyuyan sadece ortadaki ak boz çadırın arkaya doğru eğik duran bölümünün önünde kuş tüyü döşekte sırt üstü yatıp huzur içinde horuldayan Balpan Bay ile köyün sağ tarafında yığılmış olan yükün yanında kaykılan Esen oldu. Balpan Bay son günleri oldukça hareketli ve yoğun geçirdiğinden çok yorulmuştu. Üstüne üstlük bugünkü yarışmanın tamamını dimdik oturarak izledi. Şimdilik gönlü rahat. Güreşte içten içe ümit beslediği güçlü köylerin delikanlıları galip geldi.

Şimdi Esen'in de işi tamam. Çok şükür, az önceki iki uğursuz kamçı çekildiğinde onun ağaç saplı kötü kamçısı ile biraz önceki Kavgacı Darjan'ın gözleri kızarmış aptal oğlunun kamçısı art arda çıkıverdi. Esen, nihayetinde eski Esen ise niçin bu zorluğa dayansın ki, delirdi mi dersin? Geçen yaz su kuyusu başında yoğurda doyup geğirerek ne yapacağını bilemez bir hâlde canı sıkılıp oturmakta idi, çok şükür, birdenbire ortaya çıkıp bu aptal oğlanın gelişine. Atına su verdikten sonra bunun tulumdan matarasına doğru uzandı. Dün çalkalanan tuzlu ayrana koyundan bir süre önce sağılan kurşun gibi süt eklenip kuyunun içindeki kovaya konulur, buz gibi tulum içerisindeki sütlü yoğurdu bir süre sonra kuyudan çıkararak içtiğinde damağının yanması ile midene indikten sonra sanki kazan kaynatılmış gibi tüm vücudunun ısınması bir olur. Obur şey, uzanıp iki üç kâse içmiş idi, biraz sonra ter orasından burasından çıkıp tüm vücudu tamamen ter içinde kaldı. Lezzetli içecek kanını ısıtıp onu tamamen gevşetti. Aptal şeyin tuhaf hareketlerini bir süre izledi, Esen dayanamayıp kafasından aşağıya iki üç kova buz gibi suyu döküvermiş idi, çırpınıp duran zavallı biraz sonra kendine geldi. Balpan Bay, bir süre sonra "Esen Ağa, güreşelim mi?" diye alay etmeye başladı. Zaman geçsin diye güreştiklerinde iki defa bu bir defa Esen galip geldi. Az önce Kızemşek Tepesinin başında, ne de olsa genç bir adamdır, geçen yıldan beri taktiğini geliştirip güçlenmiş olabilir diye bir endişeye kapılsa da kırk defa yer değiştirip her şeyden şüphelenen bu görgüsüz şey değil mi, güreşirken sanki uçkuru gevşeyip çözülecekmiş gibi elini sık sık kalçasına götürüyor. Böyle bir

anı gözledi ve birden eğilip baldırının arka tarafından karşı hamleye giriştiğinde, edepsiz şey, aniden düşeceğim diye çok korkmuş olmalı ki eliyle yakalayabildiği tek şey o olduğu için onun çenesinde numunelik çıkan beş dal kılı tutabildi. O sırada bu da bağırmasın mı, hakemler de hemen geldi. Esen ayaklarını iki yana açıp oturdu ve " Bu edepsiz herif telaşından sakalımdan çekip atalarımın ruhunu kaçırdı. Bu yenildi, ben yendim." diye yaygarayı kopardı. Hakemlerin başı Asanbay Hazret olunca asla Müslümanın sakalına asılan bir dangalaktan tarafa olmaz, Esen'i galip ilan etti. Esen daha sonra tepenin başından aşağıya doğru yürüdü ve misafir çadırına varıp çadırın tam baş köşesine ayaklarını iki yana doğru açarak uzandı. Akşam yemek geldiğinde insanların tamamı ellerini tepsiye isteksizce uzatıp nazlanmışladı. Esen onların ağzına bakıp bir öyle bir böyle oturdu, çok geçmeden tepsiyi önüne doğru çekti ve sonra bileklerini sıvayıp kürek gibi avuçlarını tepsiye daldırdı. Büyük tepsiyi göz açıp kapayıncaya kadar sanki yılan yalamış gibi silip süpürdü. Ardından temiz bir kâse çorba ile yine temiz bir kâse kımızı içip çadırın destek çubuklarına başını dayayıp yan yatmış idi, çok uykusu geldi. Onunla aynı çadıra yerleşen misafirler bir şeyler hakkında konuşmak isteyip birbirlerine çekinerek bakıyorlar, kaşlarıyla onu işaret ediyorlardı. Esen, " Kızı dövülesiceler, Balpan Bay'ın köyünü yakacakmış gibi ne gizliyorsunuz?" dedi ve içinden sanki bir batman ağırlığındaki çekiç ile taşın üstüne vurur gibi çok ağır bir küfür etti sonra da dışarı çıkıp gitti. Et yiyip kımız içip içi yandıktan sonra nehir boyuna gidip ayaklarını buz gibi suya sokup biraz oturdu ve köyün dışındaki yığının dibine uzandı.

Gece boyunca bütün çevreyi bunaltan boğucu kara bulutlar sabaha doğru tüm yağmurunu boşalttı. Her biri parmak büyüklüğünde olan iri iri damlalar sanki oyun oynarcasına her yere sıçrayıp dışarıda döşek yayıp uyuyanları yorgan ve yastıklarını sırtlarına aldırıp çadırlarına kovaladı ve çadırların bulunduğu bölgede güm güm diye durmaksızın şiddetli bir şekilde devam edip bir süre sonra hiçbir iz bırakmakdan kesildi.

Sabah, iki üç günden beri toynakların bastığı yerlerin tozu toprağı kesilip otlar pisliğinden temizlenip köyün etrafı ayna gibi parlayıverdi.

Yarışmanın en ilginci, en zoru bugün. Kız dünkü güreşte kazanan yirmi delikanlıdan atı galip gelene nasip olacak. Kızemşek Tepesindeki insanlar bugün diğer günlere nazaran daha heyecanlı. Çocuklar, yarışmada koşturacak atlara bindikten sonra seyisleri atların yanına gelip onları dolaştırmakta. Seyisler son taktiklerini, tavsiyelerini veriyorlar. Gelecekteki nasibini yarışmada koşacak olan atların toynağından uman yirmi delikanlının şu kendilerini izleyen halk ile gelin kızın önünde sanki zehir içmiş gibi mideleri bulansa da bu durumu çaktırmadan şaşkın bir vaziyette bekliyorlar. Atların yanına yaklaşmadan uzaktan onları gözleriyle süzüyorlar.

Yarışmada at koşturacak olan köylerin yaşlısı genci biraz ötede kendi aralarında sohbet ediyorlar, hepsinin de kaşları çatık, çoğunun göz altı halka halka şişmişti, gece boyunca uyumadıkları hemen anlaşılıyor.

At koşturmayan köylerin insanları arasında da bağıranlar az değil. Şimdi yarışacakları yola doğru giden yirmi atı başından ayaklarına kadar görüp anlatmak daha zor. İnsanlar şak diye el sıkışıp bahse giriyorlar.

Atlar hava sıcaklamadan başlangıç çizgisinden yola çıkacaklar. Yirmi at hakemlerin gösterdiği yere sıra sıra dizilip beklemeye başladı.

Başlarına ak mendil bağlayan heyecanlı delikanlılar Köşen Ozan'ın elindeki beyaz bayrağa bakmakta. Beyaz bayrak sallandı. Bir süre önce sessiz olan bozkır, ansızın kulağına vurulan dana gibi evvela hareketlenmeye başladı, buz tutmuş tepeleri dört nala aşan toynakların patır kütür seslerini bastırırcasına at yarışını izleyen insanlar bağırmaya başladı. Falan günden beri bu şenlikte huysuzlanıp ip başında gemini çiğneyerek öfkelenen küheylanlar dizlerinden demir köstekler gittikten sonra yıldızlar gibi akıp gitti. Her bir yanı kalın örtülerle kapatıldığı için terleyen atlar coşarak alev alev yanan mavi civit havanın koynuna güm diye çarpıp rüzgâr çıplak sağrılarını gıdıklayıp tüm bedenlerini kapladıkça rahatlayarak hızlanmaktadırlar.

Şu Kızemşek Tepesininden gürültü patırtı içinde yola çıktıklarında sanki yer yerinden oynamışçasına çıkan bu şiddetli sese çevredeki tüm canlılar merakla bakıştılar. Gür çalılıklar arasında her tarafı kaplayıp yayılan kara kuyruklar da göz ucunda bulanıklaşan dipsiz ufka doğru topluca kaçıştı. İnlerinde gizlenen porsuklar ile kuyrukları parlayan bozkır sıçanları da sanki düşmanları gelmiş gibi inlerini bırakıp dört bir yana kaçıştılar. Uzun zamandan beri böyle bir şey görmeyen bakir bozkırın sararmış otları tam üstlerinden gürültüyle ilerleyen çok sayıda toynaktan her tarafı kazılmış gibi. Evvelden beri berraklığını kaybetmeyen geniş bozkırın üstünü kaplayan temiz hava, deniz gibi iki yana doğru hareketlenip az önceki ayna gibi parlayan açıklığını, berraklığını yitirip suyun dibi gibi bulanıklaşarak geriye doğru hışır hışır akmakta. Kahverengi tepeciklerin başında her yerden belli belisiz görünen biraz ötedeki mezarlar, yer ile gök arasında ortaya çıkan bu gürültüden sonra boyunlarını uzatarak bakıp gelenleri düşmanı kovalayan bir ordu zanneder, silahlarını görmeyince de şaşırıp kalır ve biraz sonra çocuk oyunu gibi öylesine gürültü patırtı çıkaran birileridir der gibi birden çöküp kara tepelerin kuytu yerlerine gizlenip eğilerek yatmaktalar.

Gür ses kara tepenin buz tutmuş çayırlarını güm güm çiğneyip hızla ilerlemekte. Yamaçta pek çok tepecik, gür çalılıklar, ayna gibi çorak alan, yükseltiler bulunmakta. Az önce

Kızemşek Tepesinden yola çıkıldığında otların dibinde gizlenen rüzgâr, atlar her yanı sardığında etrafa yayılıp karşıdan esip tam vakti geldiğinde gücünü yitirerek atların böğürlerinden yalayıp kalçalarından okşayıp yanlarından geçiyor. Sessizleşen yerlerde sanki şeytan dürtmüş gibi böylesine huysuzlaşan rüzgârın neden çıktığını atlar anlamıyor, sessiz sakin dünyayı bu kadar gürültüye boğan atlara ne göründüğünü de rüzgâr anlamıyor. Rüzgârın atlara bazen kuvvetli bir şekilde çarpıp göğüslerine vurup oldukça şiddetlenerek tüylerini didip öfkelendirmesi bazen de atların terlerini kurutup tüylerini okşayarak şımartıp her taraflarına nüfus edip onları rahatlatması ilginç, rüzgâr da hafiflemeye başladı, önündeki kula, düzlüğe doğru koşuşturan yusyuvarlak, çok ağır, huysuz atların bazen sağrılarını okşayıp bazen bağırlarını gıdıklayıp beş taş oyunu gibi onları silkeleyip arzularını yerine getirdiği için sevinçli. Şu atın üstündeki ağızlarını açmadan gözlerini ok gibi ileriye dikip yalvarırcasına bakan iki ayaklılar ile tâ arkada yeşilimsi sırtın altında epeyce uzaktan boğazları yırtılıncaya kadar bağıran kalabalığa neyin gerekli olduğundan uçsuz bucaksız alemde esen rüzgâr bir yana ağızlarında gem, başlarında dizgini olan atların kendisi de bîhaber.

Yürük atın; tüm vücudunu okşayan temiz hava, kızların baş örtüsü gibi süzülüp onu göğe kaldıran hafif rüzgâr, etrafında yankılanan çok fazla patırtı gönlünü neşelendirdi. Onun için böyle dört nala koşmaktan, mavi çivit havanın gümüş dalgalarına güp güp diye dalıp yüzmekten daha büyük bir mutluluk yok. Böyle bir arzusunu yerine getirene kadar dolu dizgin koşar ve daha sonra nefesini toparlayıp yemini yiyip suyunu içip otlağına gider. Sırtı eyerden kurtulup az önce koşup geçtiği yerlerde, temmuz ayındaki kuzunun kuyruğu gibi titreyerek boğazına takılan otlar aklına gelip otlamaya devam eder. Kürek gibi dişleri ile kuzunun kuyruk yağı gibi olan yumuşacık otları kıtır kıtır çiğnediğinde, vişneye benzeyen ekşimsi tadı damağıyla yalayıp çevresini saran yumuşacık filizler dudağını gıdıklayıp kıtır kıtır koparma sesi kulağına melodi gibi gelir. Bu sürede tüm vücudu taze otun tesiriyle rahatlayıp avurtları şişip önündeki yeşilimsi serap koyulaşınca göle doğru yönelip gider. Civa gibi parlayan ak sığ gölün taze suyunu dört beş defa ön ayakları ile kendine doğru çeker ve suyun çamur kalkmayan ayna gibi berrak yerine ağzını götürüp içmeye başlar. Burnunun altında kımıl kımıl olup kıkır kıkır gülümseyen göl suyu değil, yer ile göğün tamamını içine alan bembeyaz bulutlarıyla gökyüzü yatar. Ak sığ gölün dibine serilen beyaz ipek örtüye benzeyen akça bulutu da su ile birlikte yutacak gibi ne kadar gözü doymayıp gönlünce içse de ak sığ göl azalmaz, akça bulut da ak sığ gölün içinden ışıl ışıl bakıp kaçarak yakalanmaz. Gölden kana kana su içip iki böğrü sızlayıp inleyerek tekrar otlağa gider. Biraz bekleyip karnını rahatlatır, daha sonra sürünün arasına karışıp bir oraya bir buraya koşturup işkembesindekileri eritir. O, böylece toynağının

kaşıntısı dininceye kadar (yoruluncaya kadar) dört nala koşmaktan, karnı doyuncaya kadar otlamaktan, susuzluğunu giderinceye kadar su içmekten başka mutlu edecek şeyler de var diye düşünmez. O, rüya görse bile rüyasına olgunlaşan deve elması, berrak gölün dibindeki akça bulut, sürüsündeki pırıl pırıl sağrılar girer. O, vızıldayan büğelek kendisini ısırmazsa sevinir, üstündeki yolcunun ağır ağır sallanıp havaya kaldırılan kamçısı sağrısını sert değmeyip hafifçe dokunsa buna da sevinir.

İki ayaklıların baldırının altına ne kadar girse de onların huyunu hâlâ anlayabilmiş değil. İşte, üstündeki iki ayaklı baldırını sık sık sıkıştırıp onu ciğerlerini çıkartacak kadar hızla koşturmakta. Dört örülü kamçının keskin dişi kor değmiş gibi ara sıra sağrısını yakmakta. Her yerde ayakta duran insanlar da atlar yanlarından geçtiğinde çığlık atıp kamçılarını sallayıp bağırıp çağırarak bir süre onların peşlerine düşüp takip ediyorlar. Önüne bir at geçse iki ayaklı baldırını sıkıştırıp onu kamçılayarak büsbütün telaşlanmakta. Bu, başka atların önüne geçse bile bu durumun zerre kadar önemi yok, önünde giden atların hepsini geç diye tekmeliyor. Böyle dört nala koşmak da hoşuna gidiyor. Âdeta pare pare yarılan temiz hava ile şiddetlenerek karşısından esen rüzgâr canına yağ gibi yarıyor. Üstündeki iki ayaklı için ise bunun canının ne vaziyette olduğu hiç de önemli değil, onun sadece kendi istediği olsun yeter. Ona yalnızca kendi isteğinin olması gerek. Bunu telaşlanıp üst üste tekmeleyen baldırı ile yılan gibi sokan kalleş kamçısından anlıyor. İki ayaklı zavallının böyle yapıp telaşlanarak nice muhteşem nasibi farkında olmadan elinden kaçırdığını, gönlünde kanaati olan insana aydınlık dünyanın huzuru ile lezzetinin her zaman çok fazla olduğunu, bunların hepsinin açgözlü nefsin söylediğinin peşinden gideyim deyip terk edildiğini, şu açgözlü nefsin belasından pek çok oğlanın köleye, pek çok gayretin kuma döndüğünü sürülen şu dört ayaklılar bir yana dünyada yaşayan canlıların tamamına kölesi gibi öfkelenip kuması gibi sahiplenen iki ayaklıların kendileri bile bilmezken sadece ömür geçiren zavallı hayvanlar nereden anlasınlar, deminki kamçı belası yumuşacık baldırına yine değmesin diye korkmadan hızla koşuyor.

Dünyayı tufan basmışçasına sabahtan beri etrafından civa gibi kayan tertemiz hava, aydınlık âlem ansızın koyun balçığı gibi kahverengileşip parlaklığını yitirdi. Dağın yamacındaki gürültü patırtı artıp buna gürültü çıkaran diğer insanların da sesleri karıştı. Yüksek sesli beddualar, eyvah diye bağıran, sırtından buz gibi ter çıksa da bunu belli etmeyenler her yanı sardı. Deminden beri önünde beyaz bir alev gibi yanan ak boz at nereye gitmiş? Önüne biraz önce geçen şu kula at niçin ayağını sürüklüyor? Bunca atın önüne bu geçmişti. Arkadaki bağırışlar da duyulmaz olmuştu. Hakemler tepeden biraz önce döndü. Şimdi önündeki şu yan yana duran yüksek tepeleri aşarsa az önceki bağırıp çağıran insanları da görebilir. Kocaman

ikiz tepenin ön tarafında güneşin parladığı kahverengi çalıların arasından beş altı atlı çıkıverdi. Kurt kovalar gibi ellerindeki çomaklar da neyin nesi? Ah, şu kocaman ikiz tepeyi bir aşsa diğer taraftan Kızemşek Tepesi de görünecekti, daha sonra şu her yerden yükselen bağırış çağırışlardan da gözlerine çarpan sert rüzgârdan da iki ciğerini de ezen tekmelerden de kurtulacaktı. Dağın yamacından dört nala dolu dizgin at sürenler buna doğru gelmekteler. Arkasındaki sesin ne sesi olduğunu anlayabilmiş değil. İşte, aynı hizaya geldiler. Önünü kesen yüzü bezle sıkıca örtülmüş korkunç adam sağ elinde tuttuğu kara sopayı salladı. Bu ise az önceki hızı ile geçip gitti, kara sopa bunun sağrısını yalayıp geçti, kamçılar böğrüne kahverengi çıplak etini yırtarak isabet etti. Bu arada bacağına ağır bir darbe aldı. O anda etin sıcaklığı ile bir şey hissetmeden yoluna devam etti.

Onunla aynı hizada olan kalmadı, şimdi her iki tarafından takip ediyorlar. Üstündeki yarışmacı çocuk kulağı tırmalarcasına bağırdı. Bunun arkası titredi. Bu sırada Azrail gibi kara sopa gözüne yine görünerek şakağına inince yuvarlanıp düştü. Sabahtan beri gözünün önünü kapatan kahverengi ala koyuca tabaka parçalanarak az önceki aydınlık gökyüzü tam tepesinde parıldadı ve hemen ardından sıcacık koyu renkli kan ağzını burnunu kapladı. Onun kendisine niçin sopayla vurulduğunu, şu eğlenceli kalabalığın bağırış çağırışlarının sonunun nereye varacağını, o öldükten sonra iki soy arasındaki husumetin artacağını, birbirlerini öfkeli gözlerle vuruşup öldüreceklerini, şu kara şakağından başlayarak her yanını sarıp yayılan ağırlığın adının ecel olduğunu kısacası hiçbir şeyi bildiği yok, az önce arkasından gelen gürültü patırtı sanki uzaklaşmış gibi oldu ve aniden tüm sesler kesildi, hırıldayarak bir iç çekti. Tüm vücudunda deminden beri neşeyle oynayan arsız kan şakağındaki yaranın ağzına doğru dört bir yandan akıp gelmekte fakat kendinden geçen zihni o kızıl sıvının damlaya damlaya tükeneceğini sezmeye fırsat bulamadan kapandı.

Kendisinin günahına bu denli giren adamlara ne göründüğünü anlayamadan bir canlıyı daha ölüm kucakladı.

Kocaman ikiz tepeden toplu hâlde çıkan çok sayıda atın renk ve suretleri net bir şekilde fark edilinceye kadar yarışmanın biteceği tepenin başında dikilen insanların da heyecandan akılları başlarından gitti. Atlar âdeta taştan bir yumru olup bir arada koşuyorlar. Öne çıkan, diğerlerinden ayrılan herhangi bir at yok. Şu kocaman ikiz tepeden aşağı doğru ilerleyerek henüz kurumamış bitki büyüklüğündeki çok sayıda ayrık otunun arasından parlak ve durgun bir göl gibi pürüzsüz görünen çorak çukura doğru indiler. Yarışan atların her iki tarafından hızlıca atlarını koşturan biniciler teker teker geride kalıverdi. Yarışan atlar yeni yeni sıralanmaya başladı. Hakemler ile takipçiler atları birbirinden ayırt etmek için ilerlediğinde küheylanların

renkleri onlar için bir işaret oldu. Yarışmaya katılan atların sayısı az önceye nazaran azalmış gibi. Galiba altı yedi at ayrı düşüp geride kalmış gibi. İnsanlar kocaman ikiz tepeye ne kadar gözlerini ayırmadan baksa da arkadan gelen atları göremedi. Atlar yarışmanın biteceği tepeye doğru yaklaştılar. Şimdi herkes kendi atını ayırt etmeye başladı. İlk önce Baysal'ın sesi çıktı. Yarışmaya katılan atların içindeki en beyaz olanı onun ak boz atı idi. Az önce başla dendiğinde fırlayıp öne çıkmıştı, insanların yarışı alır diyerek en fazla üzerine bahse girdiği at da oydu. Şimdi hakemlere yaklaşan çok sayıda atın içinde o at görünmüyor. Onunla sanki kuyruğunu dişleyecek kadar yakın giden kula sakarlı at da gözükmüyor. Şimdilik yarışmada en önde Bakkal Şüren'in kiremit renkli sakarlı atı. Fakat o da ardındaki atlardan çok fazla ayrılmamıştı. İnsanlar arasında uğultular yükselmeye başladı. Bu arada yarışmada tepeye ilerleyen taş bir yumru gibi olan kalabalığın içinden gri bir at sıyrılıp ileri atıldı ve kiremit renkli sakarlı at ile aynı hizaya geldi. İnsanların bağırışları arttıkça hızını daha da arttırdı. İşte, kiremit kırmızısı sakarlı atı bir sırık boyu mesafeyle geçti. At gönderen varlıklı kişiler bu kimin atı diyerek birbirlerine bakmaktalar, İnsanların tamamı şaşkın. Seyisler de günlerden beri ipin başına defalarca gitmelerine rağmen bu at hiç gözlerine ilişmemişti. İşte, her nasılsa yarışmada en öne geçti. Bu arada kalabalığın arka tarafından "Göründü mü, göründü mü?" diye bir ses çıktı. İnsanlar hızla dönüp baktı. Sabahtan beri kocaman ikiz tepeye gözünü ayırmadan uzanıp baktıktan sonra "Hey, kızın için vuruşanlar nihayetinde birlikte gelecekler!" deyip ellerini sallayarak yamaçtaki köye kımız içmeye giden Esen'miş. Köyün dışından bağırışlar geldikten sonra o da merak edip gelmekte. İnsanlar yine kahkahayla güldüler. Esen oldukça terleyerek zar zor tepenin başına çıkıp gelmişti, bitiş noktasına çok yaklaşan gri atını gördü. Kalpağını havaya atıp sevinçten bağırıp çağırmaya başladı. Şaşkınlıktan ne yapacağını bilemeyen insanlar o anda kendine gelerek sanki bir buz kütlesine çarpmış gibi yalpaladılar. Kalabalığın tamamı hızlıca gri ata doğru yöneldi. Hedefe ikinci olarak varan kiremit rengi sakarlı at bitiş noktasına hızlı bir şekilde gelip orada yığıldı. Bakkal Şüren eyvah diye haykırıp atın yanına vardığında atın sırtına bağlanan kayışın apış arasındaki etine beş parmak genişliğinde girmiş olduğunu gördü, biri az önce kayışı atın göğsünün arka omurgasına sanki yapıştırmış gibi çok sıkı bir şekilde germişti, uzun mesafede nefesi tükenen hayvan ağzından bembeyaz köpük boşalıp yarışın tamamlanacağı tepenin başına ulaşır ulaşmaz boylu boyunca yere yığıldı. Bitiş noktasını geçen atların içinde kendi atlarını göremeyen köyler tuhaf bir durum olduğunu yeni yeni anlayıp bağırıp çağırmaya başladılar. Bitiş tepesinin başı gürültü patırtı.

Sabahtan beri rahvan atının üstünde kaykılarak oturup şu kocaman ikiz tepeye esneyerek bakan Balpan Bay o anda ne olup bittiğini anlayamadı. Hakemleri arıyordu, hakemler şu hınca

hınç kalabalığın arasına karıştığından onları göremedi. Bir yerlere doğru ilerleyen kalabalığın ardından bu da gitmişti, hiçbir şey göremedi. Bu arada az önceki yarışmada birinci olan gri atın dizgininden tutan hakemler göründü, arkalarından Deli Esen gelmekte, ezilmiş börkü ile alnındaki teri durmadan gelişigüzel siliyor. Gri atın dizgini hakemlerde, Deli Esen atın kuyruğunun ucundan avuçlayarak tutup şapur şupur öpüyor. Balpan Bay bu atı daha önce gördü. Kara abadan bir örtüsü var, her zaman köyün dışında tek başına bağlı duruyordu. Hakemler buna bakarak bir şeyler söylüyor. Ne dediklerini anlayamadı. İnsanların gürültü patırtısından hiçbir şey duyulmuyor. Bazıları atlarına binip şu ilerideki kocaman ikiz tepelere doğru hızla gitti. Asanbay Hazret yanına yaklaşıp atın dizgininden tuttu, koynundan Kuran çıkarıp gösterdi. Balpan Bay bir şeylerden tedirgin olup gözleri kararıp can havliyle rahvan atının yelesine doğru eğildi. Sonra dönüp etrafta ne olup bittiğini anlayamadı.

Puslu bunaltıcı bir gökyüzünün altında uzun bir süre uzandı. Bir süre sonra köyü telaşa düşüren gürültü patırtılı ağlama seslerinden dolayı başını kaldırdı. Ajar'ın oturduğu ak çadırdan genç kızların ağlama sesleri gelmekte. Bitiş tepesinin başındaki kalabalık dağıldı. İki tepenin arasındaki çorak vadi boyunca mezar gibi kazılmış toprak ocaklar gözükmekte. Gölgede kilimin üstünde yatan Balpan Bay'ın başında bir grup aksakal toplanıp korkmuş bir vaziyette buna bakıyor. Biraz ötede Esen aba ile örtülmüş gri atının yularını tutup dikilmekte. Deli şeyin sevinçten ağzı kulaklarında…

2.2. Denizler Sultanı Hikâyesi (Hanşa Dariya Hikayası)

Bu belki gerçek, belki yalan,

Doğrusunu bilen insanları

Bizzat zaman mezara gömdü.

Erkin İBİTANOV

Doğu Asya'daki bir nehri Çinliler Huanhe (Sarı Nehir), Tibetliler Maçu (Kızıl Nehir), Moğollar Hara Müren (Kara Nehir) diye adlandırır. Fakat şimdi ona Hatın Gol Hanşa Dariya derseniz herkes anlar.

Neden böyle?

I

Sonbahar sabahının seyrek soğuk ışığı çadırın içine yeni yeni yayılmaya başladığında uykudan uyandı. Bugünlerde sabahleyin yataktan kalktığında damağından tadı gitmeyen, önceleri çok sevdiği tatlı uykusu da artık kaybolmuştu. Etrafındaki patır patır at seslerini de işitmez, eyerin ucuna kamçısını dayayıp alnını ona koyup keşke birazcık kestirse, bir kızın koynundan çıkmış gibi gönlünü tomurcuklandıran sevincini de unutmuştu.

Her gün yatmadan önce yedi kişiye baktırıp yedi kadına tekrar hazırlattığı kuş tüyü yatağa ilk yattığında, onların az önce ağızlarının suyu akarak söylediği cennetin ancak bundan biraz daha iyi olabileceği sözünü düşündü. Şimdi soğuğu hissetti. O kalın ipeğin buz gibi olup yakmasından âdeta soğuk bir toprağın koynuna girip yatmış gibi tüm vücudu ürperip bir süre uyuyamazdı. Onsuz da karamsar gönlü yolunu şaşırıp her şeyi düşündüğünden zor uyumaktadır.

İhtiyar gönlü çok mutlu olamıyordu. Fakat her gün, her sabah yatağından yine de sağ salim kalktığında her ne olursa olsun mutlu olmaktadır. Hizmetçilerini çağırmadan önce kimse yokken damarlarının hepsinin belirginleştiği zayıf eline sanki ilk defa görmüş gibi gözlerini ayırmadan bakar, değerli yüzüklerin takılı olduğu on parmağını gece uyurken birisinin kesip görütüp görürmediğini anlamak için her birini tek tek ayırıp bakar.

Bu değerli yüzüklerin her birinin ayrı bir hikâyesi var. Beyaz geyiğin kara damlayan kanı gibi olan şu kıpkırmızı yakut yüzüğü Buhara'yı ele geçirdiğinde elde etti. O zamanlar şimdikine göre oldukça gençti. Saramış bozkırın yamacında hayvan derisindeki yara gibi görünen siyah keçeli şehirler gözüne çalınsa hemen kalabalık birliklerle suya koşan geyikler gibi topluca hareket edip ilerlerlerdi.

Bembeyaz toz gökyüzünü bulandırıp toprağı oymuş gibi gür bir ses kulağına geldiğinde dizginleri hareketlenip huzursuzluğundan gemi ile dövüşen öfkeli atının asileşen başını serbest bırakarak sabırsızlanıyordu. Bir tarafı Ceyhun'un güçlü alüvyonu, bir tarafı kesik kesik kum tepeleri, her ikisinin ortasında sanki cüzzama yakalanmış gibi uzaklarda göze çarpan şehrin surlarını yıkıp içine girdikten sonra mavi kubbeli mescidin eşiğinin üstüne çıkıp ardındaki askerlerine yüksek sesle seslendi:

- Çayırı biçtik, şimdi atları serbest bırakın!

Böylece, deminden beri düşmanla savaşan yeşil mızraklar her evin silikleşen küçük camlarına çarpıp gürzler kapıları kırdı, eğri kılıçlar çoluk çocuğun, kadınların, ihtiyarların başını kesti. Kınından çıkarıldığında ok yılanı gibi ıslık sesi çıkaran pürüzsüz kılıcın sesini işlemeli bir kavalın sesinden daha beter müptela olmuşçasına dinleyen geniş elbiseli, kanlı paçalı, kuzgun gözlü, şahin kalpli askerlere yalvarırcasına bakan gözler ile sessizce ağlayarak titreyen çeneleri, titreyen elleri ve titreyen baldırları görmekten daha zevkli bir şey olabilir miydi? Kan bulaşmayan hançerden ne çıkar, kan yutmayan erkekten ne çıkar, korkutmayan öfkeden ne çıkar?

Az önceki, boşu boşuna yer yüzünü göle çeviren bu kara kan zaferin kanıtı değil, zaferin kanıtı parıltısı kaçan gözler ile çirkinleşen sözler. Düşmanın haram kanına beline kadar batsan da o biçare olan düşmanının yalvarırcasına bakan gözlerinden süzülen bir damla sıcak gözyaşını kendi gözünle görmen gibi olmaz.

Onun her savaşın sonunda ele geçirilen tutsakları gidip dikkatlice incelemesi de bu yüzden. Damla damla akan gözyaşlarını görene kadar iki kolu arkasında bağlanan tutsakları huzuruna getirtir, tekrar getirtir. Göz yaşını görünce bu sessiz sorgulamayı aniden sonlandırarak gider. Eğer hiç kimsenin gözünde yaş görmezse şehirde kimseyi sağ bırakmaz. Acı çeken memlekete saldırgan erler değil, ancak yalvararak bakan gözlerden akan yaşlar aracı olacak.

Buhara'ya saldırdıkları gün akşama doğru, komutanlar bunun çadırına yağmalanan şehrin birçok kızını tüccarların kervanı gibi dizdiler. Şehrin yöneticisinin hanımı bu sarı benekli çadırın eşiğinden içeriye başını eğmeden yürüdü. Eşiğin iki tarafında duran muhafızlar kibirli

kadının âdeta gökyüzünü andıran mağrur başına kılıçlarını uzattığında bu bırakın diye işaret etti. İki muhafız kadını tam önüne getirip diz çöktürdü. Münevver bir topluluğun ortasında parlak bir yıldız gibi ışık saçan mağrur kadın bunu içine sindiremediği için mi yoksa erinin namusu ile ölüp giden halkının ruhlarına saygı gösterdiğinden mi nihayetinde başını eğmeyip ses çıkarmadan oturdu. İki muhafız güç kullanarak diz çöktürse de bu onun asla başını eğmeyeceğini göstermek için olsa gerek, göğe bakarak ellerini açıp dudaklarını kımıldatarak dua okuyor, o sırada biraz önceki diz çökmesinin Allah'a son bir defa dua etmek nedeniyle olduğu anlaşıldı. Sebatkâr kadının yerde çaresizce kendisine böyle bir yol bulmasına içten içe hayran kalmaktadır, kadın bembeyaz ellerini yüzüne götürdüğünde ipince parmağında kızıl bir kor gibi olan yakut yüzük parladı, kadın bir süre gözünü yumup dudaklarını kıpırdattıktan sonra iki elini yüzünden indirirken muhafızlarına işaret etti.

Parlak enseden aşağı doğru inen eğri kılıç ipince olan on parmağı kurumuş bir dalı budar gibi sertçe kesti. Gururlu kadının kımıldayan dudakları aniden kıvrılıp mermer gibi bembeyaz yüzü değişiverdi. Yusyuvarlak ve iri gözlerinden süzülüp akan iki damla yaş eteğine düştü. Kadın yeniden sararmış bir kumaş parçası gibi olup benzi soluk bir şekilde hareketsiz kaldı.

Dünyanın yarısını kurumuş otlardan temizleyen böyle bir hükümdarın karşısında kederini göstermeyen cesur kadının yakut yüzüğü o zamandan beri onun parmağında. Yenilmeyen bir kadının direnme gücünün abidesi gibi eski bir hatıra.

Şu diğeri ise Otırar'ı alırken beklenmedik bir anda arkasından saldırıp başını balta ile kesmeye çalışan yaşlı ustanın yüzüne hiddetle baktığında gördüğü işlemeli gümüş yüzüğü. Bu ise Semerkand'ın uzunluğuyla gökyüzü ile yarışan büyüleyici camisini yağmaladığında, mihrapta namaz kılan ve istifini bozmadan oturmaya devam eden dindar bir müslümanın inci yüzüğü. İşaret parmağındaki (yüzük), Kap Dağında dikkatini çeken ve boz renkli, eğri boyunlu asil atının boğazını bir kere de kesip inatçı cesur delikanlının serçe parmağından aldığı değerli taş. Bu, çekinmeden karşısına gelen insanların tamamının yüzük parmağını keserek yüzüğünü alıp takmaktadır. İnsanlar ne kadar korkusuz, ne kadar cesur. Tamda böyle kendisinden korkmayan insanlarla çok nadir karşılaşılır diye düşünmüştü, öylelerinin sadece yüzükleri bile birkaç kervanlık yük oldu. Bu, inatçılık ve kahramanlık bir yana açgözlülük ve tamahkârlığı da yenemedi. Tirmiz'in pazarında bir tüccarın bunu gördüğünde hemen parmağındaki yüzüğü çıkarıp yuttuğu bile oldu. Bu, tam o anda yanındaki askerlere dünya malına tamah eden tüccarın karnını yardırıp yüzüğü buldurup aldı. İşte, bu kül renkli yakut odur.

Bunun askerlerinin geçtiği yerlerde binlerce insanın parmağı kesildi. Bu insan yığınının esasen kaç kişi olduğu yüzük taşıyan develerin sayısına bakılarak hesaplanırdı. Böyle bir askerî birliğin şimdi buna kazandırmadığı doğru. Fakat bu görevlendirilen askerlerine, insan topluluğu görürseniz kadınsa karnını yarıp rahmini alıp bırakın, erkekse yakalayıp testislerini alıp bırakın diye emir verdi. İtaat etmeyen halkın soyu kendileri ile birlikte yok olur.

Bu katliam ve yağma döneminde bir tek yalnız yaşayanlar sağ kalmaktadır. Yalnız yaşayanlardan yalnız yaşayanlar doğar. Böylece bundan böyle dünyada sadece yalnız yaşayanlar hayatına devam eder. Yalnız yaşayanların boyun ve omurga kemikleri zayıflar. Sonra bu; Çağatay, Ügedey ve Joşılar'ın, onların yer yüzünün dört bir köşesinde yerleşip çoğalan düzensiz sülalelerin hepsinde kurtlanan çebişlerin kuyruğu gibi itaat eden başları görür. İtaatkar başlar etrafında ne olup bittiğini mantıklı bir şekilde göremezler. Onlar öyle yaparak sadece kafalarını değil, gözlerini de kaybederler. Bunun soyunda baş ile gözün pek lüzumu yok gibi, hareket eden ayakla kımıldayan bir el olsa yeterli.

O, on parmağındaki yüzüklerin sağ salim yerinde durduğunu gördükçe neşeleniverir.

Bugün bir rüya gördü. Rüyasında anadan doğmuş gibi çırılçıplak, kar gibi bembeyaz teni var, ay gibi ağzı, güneş gibi gözleri olan bir güzel, boynuna sarılıp onu kucaklıyor. Rüyasında neşelendiğinden midir, uykudan da keyifli uyandı. Bu dünyanın dört bir yanındaki güzellerinin hepsinin toplandığı hareminin kapısından girmeyeli de epey zaman oluyor. İhtiyarlık denen şeyden midir, onların çoğunun adını bile unutmuştu. Son zamanlarda uzak seferlere giderken bu sırrını öğrenmesinler diye hiçbirini yanına çağırmamıştı, rüyasında çıplak güzel görmesine bakılırsa hâlâ bir gecelik gücü var gibi.

O, Nişancı Kasar'ı çağırtıp rüyamı yorumlatayım diye düşündü ve sonra ömrün kendisi de görülen bir rüya gibi değil mi, hangi rüyana inanırsın diyerek tekrar düşündü. Çok önceleri düşmanların peşine düşüp memleketleri, dağları geçtiğinde bir kuytuda uyuyup rüyasında bozkırda kurumuş olan iskeletine bir kuzgunun konduğunu görüp korkarak uyanmıştı. Fakat aradan daha bir ay geçmeden ak keçeye oturtulup han seçildi. Çıngırağı şıngırdatıp kapının önündeki muhafızı çağırdı. Onun getirdiği elbiseler buz gibi soğuktu.

- Bu neden böyle? – diye sordu.

- Bu gece kar yağdı, dedi muhafız.

Aklına her yıl ilk kar yağdığında yanına Nişancı Kasar'ı alıp ava çıkma âdeti geldi.

II

Ava çıktığında her zaman Nişancı Kasar'ı bir adım bile uzaklaştırmadan yanında tutar. Nişancıların uzakta yürüyeni yakında yürüyeninden daha tehlikeli, nişancı olmayanların da uzakta yürüyenlerinden yakında yürüyeni daha tehlikeli.

Alçak olmakla birlikte kürek kemiği küçük, ela gözlü atının uzun olmasını severdi. Uzun atın üstü evinin en değerli yeri gibi, bedeni kısa bir ata binsen uçurumun kenarında duruyor gibi hissedersin.

Bugün hava gayet güzelmiş. Uzaktaki tepeler alacalı, çukur yerler karla dümdüz. Gözünü gölgelendirmekle birlikte dünyanın tamamını yumuşatıp nurlandıran eğlenceli, süt gibi beyaz sis çevreyi tamamen perdeleyerek yüzüyor. İki at şimdi koyulaşmaya başlayan o kaymak gibi sisin içine girip sisi tamamen yırtarak engebesi çok, iki ayağı eksik gibi olan dağın koynuna girdiler. Yanındaki yaveri hayvanları ürkütmemek, sessizliği bozmamak için sadece uzaktan göz kulak olup biraz sonra onu arkada bırakmıştı.

Nişancı Kasar, Han'ın memleketindeki insanlardan bıkıp dağları ve taşları mesken edindiğinde yanına aldığı tek yoldaşı idi. O zamanlar Nişancı bundan hiç korkmuyordu. Issız dağda ikisinden başka hiçbir canlı olmadığında birbirleriyle rahatça konuşabiliyorlardı. Tecrübeli avcı, ulu hükümdara defalarca avladığı geyikleri taşıtıp tezek toplatıp yemeğini pişirtmişti. Ardından kendisi han olarak seçildikten sonra o uzak dağda yapayalnız yaşayan avcı dostunu yanına aldırdı.

Nişancı Kasar sarı ala çadırın içine girdiğinde çadırın baş köşesinde yayılıp oturan han onu görüp iki elini uzatarak ona doğru ilerledi, çadıra girdiği andan itibaren yüksek sesle konuşup gürültülü bir şekilde güldü. Çadırın içindekiler, "Vay, bunun aklı başında mı?" der gibi gözlerinin belerterek çok şaşırdılar.

Aradan iki üç gün geçmeden avcı dostu çadıra yine geldi.

- Misafirperverliğin için Allah senden razı olsun, dağıma geri döneyim, dedi.

- O da, dağında neyin kalmıştı? diye sordu.

Ey Han'ım, sen neyi bilmek istemiştin? Kat kat taşların arasından çoşkuyla esen rüzgârda kuru tezeğin dumanını koklayıp terden sırıl sıklam olup içtiğim dağ keçisinin yanık tatlı çorbasını özledim, kalçamı ılık ılık kaynatıp gıdıklayan ayı derisinden yapılmış postumu özledim, iki ayağımı ateşe yaklaştırıp rahatça öksürüp tükürebileceğim kara barakamı özledim, dedi.

O zaman Han kahkahalarla gülmüştü. Nişancı Kasar suratını asıp hiçbir şey demeden arkasını dönerek çıkıp gitti. Han, sarı ala çadırın kapısını sert bir şekilde çekerek açıp giden dostunun arkasından gözünden yaş gelinceye kadar gülmeye devam etti. O sırada çadırda oturan halkın ileri gelen iyi insanlarının tamamının bunların hangisi aklını kaybetmiş der gibi, ikisine de sırayla ürkek ürkek bakmaları hâlâ aklında.

Bir gün hışırdayan sarı ipek çadırın içinde boş boş otururken pişmanlık hissetmeye başladı. Ne kadar değerli kumaşlar ile sarınsa da göğsüne dağ yamaçlarının soğuk rüzgârı değmeyince tüm vücudu hart hurt kaşınmaya başlıyordu. Öyle zamanlarda hemen parmaklarını göğsüne götürecek gibi elini kaldırdırğında, gözleri kendisine dikilen beyler aklına gelip köse çenesinde çıkan iki üç kızıl kılı haşır huşur sıvazlayıp elini geri çekerdi. Bu, gün boyu çadır dolusu beyleri gözlüyordu, onların hepsi de gizlice bunu gözlüyordu. Tahtın zorluğunu o zaman fark etti. Nişancı Kasar'ın dağa neden dönmek istediğini de o zaman anladı. Yanında kibarca konuşanların hepsinden çok sıkıldı. İstediği anda şaka yapıp katıla katıla gülemiyordu. Bu, öylesine azıcık tebessüm etse onların hepsi de gülümsemeye başlıyordu, ama şimdi dikkatsiz bir şekilde kahkahalarla gülse onların gözleri şaşkınlıktan fal taşı gibi açılmakta. O zavallıların dudaklarının ucu sanki yapıştırılmış gibi sadece tebessüm etmeyi biliyorlar.

Böyle canı sıkıldığı zamanlarda atını getirtip tümenleri gezmeye çıkardı. Askerleri kontrol etmek için gezerken komutanların çadırına girmez, gözetleyicilerin durduğu gözetleme tepesinin üstüne çıkarak burada uyumaktadır.

Gözetleme tepesini dört bir yandan gece gökyüzününü kaplayan yıldızlar gibi askeri birliklerin ateşleri kaplamakta, tepede ise yeri çökerten kalabalık askerlerin yaktığı ateş gibi yıldızlar sıra sıra dizilmekte, bazıları hâlâ parıldarken şimdi bazıları ise toprak ocakta kalan köz gibi küllenip bozarmakta. Bayırın eteğinde atlar burnundan pıskırmaktadır. Bölüğün başındaki her çeşit sözü, her türlü sesin karıştığı top top, bıdır bıdır sohbeti bozkırın gece rüzgârı ara sıra getirip kulağının dibinde yüksek sesle mırıldatsa da bazen azaltıp tâ uzağa, ücra köşelere götürmekte. Ara sıra rüzgârın estiği tarafta yayılan atların burnun direğini sızlatan nahoş kokularını da getirir. Tuzlu ter, bitmeyen gayret, uzak seferlerdeki her çeşit yolun tozu, her çeşit otun birbirine karışan kokusu bu sakin, kedersiz geceyi dağıtır gibi uyanıklığın, dikkatin, bu çevrede ne kadar elverişli, ne kadar rahat olsa da sanki yarın yine sefer olduğunu, ileride çok sıkıntı yaşanacağını, savaşların olacağını hissettirip bir şekilde korkutan merhametsiz bir ruhun öfkeli sesi gibi.

Gökyüzü ile yeryüzünün arasındaki sınır kaybolup etrafta birbirine karışan yoğun sis ile parıldayan ateşleri gördüğünde yerin üzerinde durduğunu unutup şu göz ucunda ara sıra parıldayan yıldızların ortasındaki Hak Tanrının kendisine dönüştüğünü hissetmekte. Tâ tepesindeki, şu çevresindeki kımıl kımıl gür ateş bunun etrafında dönen çok sayıda garibanın yakarış mumları gibi, onları böyle boncuk gibi dizip parıldatan ve üfleyerek söndüren kudret sadece kendisi gibi.

Böylece gökyüzü ile yerin arasına sığmayarak gerinip kıpırdanan gönlünü su serpmiş gibi sakinleştiren ve biraz önce hafif bir rüzgâra ilişip kokusu hızla gelen nahoş, kötü koku. Bu koku burnuna göğsünü, gövdesini yıkayan taze havadan daha fazla hoş gelmektedir. Yaverlerini çağırıp tepenin üstüne bembeyaz keçe yaydırarak döşek yaptırır, rüzgârlı tarafa da eyer takımını koydurur. Döşeğin etrafına atın kılından yeni eğrilen kıl urgan bırakır. Atın ter kokusu ile ince kılından kaçmayan mahluk yok gibi. Karanlık gecede korkutan iblis gibi felaketler de aygırın tuzlu ter kokusuna dayanamazmış derler. Bu, böyle karanlık gecede fırsat bulabilir mi diye korkutucu, ani felaketlerden atın nahoş kokusu ile korunur, insanlar tarafından gelecek tehlikelerden ise etrafını çevirip tan ağarıncaya kadar gözlerini dahi kırpmayan kırk muhafız korur, şayet onlardan gelecek bir bela olursa onu hem geyiğin gözünden vurabilen nişancı hem de karanlık gecede karıncaların yavaşça yürümelerini dahi hissedebilen hassas kulaklı avcı dostu Kasar görür.

Bu, her ne kadar kaygısız bir şekilde uyusa da tan ağardığında birisi dürtüp uyandırmış gibi döşeğinden sıçrayarak kalkar. Askerlerin tamamı uyandığında, o at üstündedir. Onun beklenmedik bir anda nerede gecelediğini de kendi yaverinden başka hiç kimse bilmez.

Askerlerin arasında gezse hiç de yorulmaz. Fakat sık sık çadırlarına uğrayıp sık sık aynı sofrayı paylaşsam lağubalileşen askerleri kendime alıştırır mıyım diye korkmakta. Hatta komutanların da çadırında oturmaz. Konuk aşı hazırlatıp aşırı ilgi gösterilen pek çok yerde konaklamadı da. Komutanları kendi çadırına da az toplar. Çoğunlukla tek tek çağırıp baş başa görüşür. Komutanlarıyla ayda yılda bir olmasa da genellikle çok fazla buluşmaz.

Kendi çadırında bulunan üst düzey yöneticilere de olabildiğince sır vermemeye gayret gösterir. Bunun karakterine alışıp bu durumu alışkanlık hâline getirdiklerini fark ederse hemen onları çadırdan uzaklaştırmanın çaresini düşünür. Çadırdan uzaklaştırılanlar ondan sonra geri dönüp bunun gözüne tekrar görünmez. Herhâlde bu nedenle bunun çadırında hizmet etmeye halkın o kadar da isteği yok gibi.

Dünyada hükümdar denen kişi, yüzü güzel olsa bile vücudunda yara izi olan güzel bir kadın ile aynıdır. Az önceki gibi bir kadın dış görünüşünden hareketle önüne gelen erkeğin kendisine göz koyup arzulaması ile içinden perişan olup çekinir. Güzelliğime vurulan erkek vücudumdaki eksikliğimi öğrenmese diye endişelenir. Çünkü o kusuru erkeğin gördüğü gün güzelliği yok olur. Hükümdarlar da dış görünüşü ile kendine çekse de içinden çekinir, tebasını yanına yaklaştırmak istemez. Saray çevresine gidip gelenlerin de nefsine düşkün erkekler gibi bütün konuşmaları öğrenene kadar yaranmaya çalışmak gibi kadim bir âdetleri var. O nedenle de tebasının her şeyini kendisi takip ederdi, eğer şayet bunun bir sırrını anlayan varsa hemen onu öldürttürür. Yoksa bu durum kendisi için tehlikeli. Çünkü hükümdarın kaderi de güzel bir kadının kaderi gibidir. Ne zaman halk onun işi ile davranışlarına şaşırmazsa işte o zaman onun da devrinin bittiğidir.

O, pek çoğunu cezbederek gelir. Önce kendi ile kavgalı olan kardeşlerini kandırıp şaşırttı, onların ne düşündüklerini öğrendikten sonra derhal başlarını kestirterek şaşırttı. Sonra birisini gereksizce övüp diğerini suçsuz bir şekilde cezalandırarak şaşırttı. Onun için yaptığı şeyleri halkın onaylayıp onaylamamasının önemi yok, nihayetinde halk hayret etse, şaşırsa yeterli. Bilakis halkın onu onaylamasından ziyade anlamaması daha gerekli. O, çadırında düşüncelerini söylemeden oturan kurnazları sevmez. Ne yaparsa yapsın şaşıran, düşünceli, uysal insanlara meraklı. Yanından Nişancı Kasar'ı ayırmamasının da bir sebebi budur. Nişancı Kasar kum üstünde karıncanın yavaşça yürümesini sesinden anlayabilen bir av düşkünü fakat halkın ne düşünüp ne yaptığıyla işi yoktur. Ayrıca Han'ın oturduğu sarı ala çadıra nazaran kurt ve vaşaklarla dolu kayalık dağ geçitlerine meraklı. O, başkalarından önemsiz şeyleri bahane ederek topraklarını ellerinden alan merhametsiz Han'ın halktan kopuk olmasına, onlara neden hınç duyduğuna uzun süredir şaşkın. Nişancı Kasar, bu güne kadar yılanı canlı canlı yutup köz çiğneyen Tibet sihirbazı Eren ile hükümdarının bu huyunu anlamaz, hayretler içinde ömrünü geçirir. Önceki büyük bir hükümdarın yaptıklarına şiir yazıp destanlaştıran şairlerin şiirleri ona evvel boş bir lakırtı gibi görünürdü, şimdi onları da çok dikkatli dinlemeye başladı. İşte Nişancı Kasar yanında, çevresine kulak verip dikkatlice dinlemekte. Gece kar yağdıktan sonra soğuktan birbirine sokulan yabani hayvanlar şimdi henüz kendine gelemedi. Top top otu çok kara geçide şimdi geldi. Katman katman taşların üzerinde yetişen çam ve sedir ağaçları karla kaplıydı. Ansızın ortaya çıkan hafif esinti ağaçtaki karı dökmekte. İlk avın yumuşak sisli havası da dağılmamıştı. Hava ılık. İki at geçidin dolambaçlı yoluna ayaklarını dikkatlice basmakta. İlerledikçe keskin dönemeçler çoğalıp yol çetin bir hâl almaya başladı.

Dağın yanından bir nehir karşısına çıktı. Vadiden tâ derin akarsu yatağında yumuşacık karı eriterek akıp giden kapkara sudan buhar çıkmaktadır. Vadi kıyısındaki bir selin sürükleyip getirdiği iri iri taşlar kısa donundan kalçası görünen yiğitler gibi üstü ağarıp altı kararak görünmekte. Bunun gibi coşup dalgalanarak akan bir suyun yanında, yol boyunda sakatlanan bir at gibi biçimsizce görünmesi ne kadar abes. Hayat da şu eski nehir yatağının aldatıcı akışı gibi. Bu kırk kere toplanıp çağlayarak akan beyaz köpüklü su buradan nerelere gitmekte? Düşmanı yok edip başka yerlere giden askerler gibi ilerleyip akmaktadır. Hangi dereden çıkıp kaç tane kayayı boylayıp ne kadar iri taşın üstünden sıçrayarak geldiğinin önemi yok. Bu görünüşü ile oğlak gibi zıplayıp coşan, geniş suyun kucağına düşüp bir iz bırakmadan kaybolur mu yoksa yol boyunca kuma karışıp kurur mu, onu da düşünmemektedir. Nihayetinde bu hepimizi itekleyip ilerleyen zavallı ömrün kendisi de daha doğrusu tıpkı şu su gibi hareketsizlik, bereketsizliktir galiba.

Nihayetinde akarsuyun muradı akmaksa zavallı ömrün de muradı geçmektir. Zavallı insan da akarsuda etrafından korunup kendisini yakalamaya çalışan dalganın şiddetli gücünden ayılıp coşarak dalgalanan kurumuş bir ağaç yongası gibidir. O da başını taşa vurup suda sekerek yer değiştirip kalabalığın içine düştükten sonra etrafına bakmayı düşünemez. O zavallı da bu ensesine vurup kovalayan kalabalık yaşamın haraketsizliğini, kendi davranışlarının hükümsüzlüğünü şu kıyıya çıkan iri taşlar gibi sadece sazlıkta oturduğu gün ancak anlar. Fakat şimdi geriye akan su, yeniden başlayacak zaman yok. Şu ulaştığı yerde yorulan deve gibi ebediyen çökeni, orada su alıp götürür, rüzgâr çarpar, toz toprağa dönersin. Bazen yüksek bir dağın zirvesinden kopup düşen yuvarlak bir taş hâline tekrar geri dönemezsin. Yaklaşanı kesen keskin bir bıçak gibi olsan bile su alıp götürür, rüzgâr aşındırır, batmanlarca ağırlığın olsa da bir gün sonbahar günündeki çakır diken gibi yerinde duramadığını kendin de fark etmezsin.

İnsanların tamamı az önceki gibi bir insan olduğunu yüzünden güzellik, vücudundan güç gidinceye kadar anlayamaz. Eskiden ak keçeye çıkartılıp han seçilen insanlar birçok hükümdardan ağızları yansa da onların yarın ne yapacağıyla işleri olur mu? Hayır. Sadece bir iki boy beyi, onlar da öylesine zaaf gösterip buna sırtını dönüp terk edip gittiler. Bu o zaman, " Eğer insan olduğun doğruysa tedavinin ne olduğunu ben de biliyorum." demişti. Ardından başka insanlar onun emrine girdiği gün o beylerin ardına düşüp köylerini yağmalayarak onlara kan kusturup geri döndü.

O zamandan beri bu göklerin altındaki çoğu yeri kendi gözüyle gördü. Pek çok hükümdarın ak sarayına atını işetti. Bunların hepsi onun öfkesini besledi. Bu günlerde onun adı işitildiğinde Azrail'in adı işitilmiş gibi dehşete kapılmayan insan çok çok az. Güzel

güzelliğiyle, yiğit cesaretiyle, hatip dili ve çenesi ile ne kadar övünürse bu da cesareti, elindeki güçlü iktidarı ile o kadar övünür. Güzel beğenilmekten, cesur zaferlerinden, hatip güzel konuşmaktan ne kadar zevk alırsa bu da insanlara baş eğdirip halkları korkudan titreten öfkesiden o kadar zevk alır.

O, böylece kendi cesaretiyle övünüp gökyüzünün altınının tamamını ele geçireceğim diyerek memleketler, topraklar aşıp ilerlerdi, tâ Hint memleketinin kuzeyinde bir şehre saldırdığı gün bir rüya gördü. Mavi kubbeleri çok olan şehri ele geçirip fethettikten sonra düşmanı yenmiş gibi eğlence düzenledi. Eğlenceden sonra çadırında yatarken bir kabus gördü.

Etrafına perişan bir hâlde bakıyor, tüm vücudu kurşun ile kaplanmış gibi kıpırdayamıyor. Çadırın önündeki muhafızları çağırayım dese sesi çıkmıyor. Yatağına tâ sırtından tutkal sürüp bırakmışlar gibi kımıldayamadı. Bir ara sarı ala ipek çadırın giriş tarafındaki perde yavaşça kaldırıldı ve altından biri hızlıca içeri girdi. Bütün vücudu tamamen kara.Yüzünü de siyah peçe ile örtmüştü. Kedi gibi yürüyerek bunun yatağına doğru yaklaşıyor. İşte, iki adımlık mesafe kaldı. Zamansız gelen yabancı konuğun sağ omzu kımıldar gibi oldu. Topuğuna kadar uzanan kapkara elbisesinin arasından elmas bir hançer parıldadı. Daha sonra önceki gibi hareketsiz kaldı. Yabancı adam yeniden hareket etti, işte dosdoğru onun yanına gelip durdu. Eğilip yüzüne baktı. Elindeki elmas hançerini dikkatlice yaklaştırıp onun göğüs hizasına dayadı. İteleyeyim dese eli kıpırdamıyordu. Ak elmas parıl parıl parlıyor. Deminden beri ne olursa olsun sonunu bekleyeyim, hükümdar olarak utandıracak acele bir hareket yapmayayım diye sabırla bekleyen zihni ansızın sarsılıp bütün gücümle bağırayım dese, sesi çıkmaz, sadece çenesi kımıldadı. Tam boğazına dayanan soğuk hançer buz gibi olup göğsüne aniden düştü. Yabancı adam şimdi kedi gibi yürüyerek kapıya yöneldi. Atlas perdenin bir kenarından tuttu, durdu ve arkasına döndü. Yüzündeki peçeyi araladı. Siması tanıdık gibi.

Bu uzun boyunlu, çekik gözlü, sarı tenliyi nerede, ne zaman gördü? Şu ince, sarı rekli bıyıklar ile sivri sakalı da her gün görmüyor muydu? Ela gözleri yayı gerip nişan almış gibi hedefine bakıyor. Sanki bir kaplanı efsunluyormuş gibi gözlerini yarım açarak kısıyor. Dünyadaki en cesur bakış bu. Önüne gelen adama böyle bakarsan çok korkmasa da çekinip suçlayıcı tavrı yok olur. Böyle bakarsan hiç kimse sana yaklaşamaz. Önüne gelene hâl hatır sormadan önce tıpkı böyle dik dik bakarsan nice cesur delikanlılar büyülenen bir serçe gibi telaşlanır. Sonra telaşlanan kişiye gerçeği söyletmek, emrini yerine getirtmek her şeyden kolaydır. Sözden önce gözleri ile sorgulamak bunun eskiden beri âdetidir.

Yabancı adam şimdi işte, bunu dikkatlice süzüp sorguluyor. Önünü ardını, her yerini görmüş gibi. İşte göğsü yine kımıldadı. Bunun sırtı tekrar buz gibi soğumaya başladı. Yeniden hançer çıkarır diye korkmuştu, o omzunu örten siyah elbiseyi çıkarıp perde tarafına yürüdü. Üstünde ayı derisinden yapılan yeleği var. Hemen tanıdı. Hayret, bu kendisi ya. Eskiden meşale alıp ardına düşen düşmanlarından gizlenip dağlarda Nişancı Kasar'ın peşinden giderek kaçıp saklandığında tam böyleydi ya.

Yelekli adam atlas perdeyi sertçe araladı ve hızlı bir şekilde çıkıp gitti. Perdenin önünde uyuyan siyah bir ayıyı andıran elbisesi kaldı.

Bu ne, gerçek mi, rüya mı? Göğsünde buz gibi olan az önceki soğuk hançer hâlâ duruyor. Eliyle yokladı, hançerden hiçbir iz yok, yeri buz gibi. Korkuyla uyandı.

Uyurken çok ağlamıştı. Buz gibi göz yaşları seyrek toplu sakalını tamamen ıslatıp göğsünü de sırılsıklam yapmıştı. Başını kaldırıp kapıya doğru baktı. İpek perdenin diğer tarafında şamdanın zayıf ışığından başka hiçbir şey yok. Artık gözünü tekrar kapatamadı. Tan ağarana kadar uyumadan bekledi. Tan ağarınca rüyasını yorumlatmak istedi. Fakat arkasından bunu halk işitirse, hükümdarın gönlüne zayıflık girmiş diye laf çıkar diyerek hiç kimseye ağzını açmamaya karar verdi.

Sabah gün doğumunda kalkıp kula atına binip tâ uzak yerlerdeki gözlemci tepesine çıktı. Dağın eteğinde sanki bir döşek gibi kırış kırış olup yıkılan şehir var. Sokaklarında hareket eden hiç kimse yok. Harap edilen şehri kuşatan büyük birlik yeni yeni uyanmaya başladı. Her yerde borular çalındı. Yaz sabahı aydınlanmaya başladı. Sadece bunun vücudunda rehavet var.

O zamandan başlayarak gece uykusu bozuldu. Kişneyen atların sesi de kalabalık askerî birliklerin gürültülü bağrışları da onu canlandıramıyordu. Çadırına girip çıktıkça telaşlanırdı. Perdenin önünde bir şey ayağından tutup çekecekmiş gibi hissedip oradan çabucak geçip gitmeye çalışırdı.

Gözden uyku kaçarsa gönüle düşünce birikir. Yavaş yavaş canlıların tamamının sessizleşip yalnızca nefes aldığı bu sakin gecede sadece korku ve tehlike uyanık gibi, çadırın her köşesine gizlenip kirpikleri ne zaman kapanacak acaba diye gözünü kırpmadan bunu takip ediyor gibi. Sesi yok, tenhalaşan dünya başının üstünden her tarafa okların hızla uçuştuğu şavaş meydanından daha korkutucuymuş. Nasıl ki savaş meydanında kalabalık askerî birliğin bağırışları, kişneyen atların sesleri, gürültü, ıslık sesi çıkaran oklar, inlemeler ile çok fazla kan ruhunu çağırıp ihtirasını coşturuyorsa böyle sessiz bir gecede tabanından, otların arasından

beklenmedik bir şekilde çıkıveren, sarı akrep gibi aniden beliren hileli düşünceler de beynini fokurdatıp ensesini ezmekte.

Memleketten çıkalı epey olmuştu. O zamandan beri dediği olup attığı değip karnı tok, kaygısı yok bir hâlde sefa sürüp yaşamasına rağmen ağır ağır ilerleyen fani ömrün aldatıcı yıllarını epeyce tükettiği aklına şimdi düştü. Yıl denen zavallı da kurnaz ecele kabul ettirip korkutmayayım diyerek sertçe çekmeyip bir ucundan çimdikleyerek yavaş yavaş onu çeken şeytanın ipek tuzağıdır. Bunu da tam bu güne kadar hiç düşünmemişti. Dünyanın yarısını ayağa kaldıran hükümdarın yalnız başına uyurken ağladığına bakılırsa onun korkusundan olsa gerek. Zavallı insanın akıllısı ile ahmağını da korkutan ölüm ve ihtiyarlık bunu da korkutuyordu. İlk başta komşu Sart memleketini ele geçireyim diyerek yola çıkıp büyük askerî birliklerin bağrışlarının ardından giderek yer yüzünün yedi uzak bölgesine ulaşmıştı. Askerî birliğin önündekiler bu günlerde Hazar Denizini aşıp dünyanın öteki tarafının tozunu dumanına katıyor. O ise gür bağırışların ardından hızlı bir şekilde gitmeye devam etmişti. Sarı ala çadır tepesinde olmakla birlikte memleketi, toprağı arkada kaldı. Kıl tuzakla boğup zar zor avcunun içinde tuttuğu yabancı memleketlerde, yabancı topraklarda korku ve tehlikenin nereden geleceği belli değil. Bundan sonra engebeli yerlerde ilerleyen askerlerin peşinden hareket edip gitmeye yaşı da el vermez. Zapt ettim, aldım diyerek dışardan mutlu olduğu geniş, uçsuz bucaksız yaylalar geride kaldı. Bunlar yer değiştirip buralarda dolaşırken orada ne olup bittiğini kim bilmiş? Sıradaki seferi oğulları ve bahadırlarına bırakıp bu ele geçirdiği memleket ile toprakların nimetlerini görmeye çıkması daha doğru galiba. Böyle koşuşturmaya devam ederse mağarasının yolunu şaşırıp kalan ihtiyar bir ayı gibi yabancı topraklarda neyle karşılaşacağını nereden bilebilir. Yaşlanıp gücü tükeniyor. Bunun gibi bir seferde bu gün olmasa da bir gün arkasındaki askerlerin sırrını anlayıp öğrenmesi de mümkün. Böyle kudretli olduğu zamanlarda, tâ ensesinden düşman çullanmadan hür memleketine dönüp büyük birlikleri de bahadırları da milletlere yönetici olarak bıraktığı oğullarını da uzaktan ihtişamıyla korkutup sarı ala çadırın baş köşesinde kurulup niçin yatmaz?

O seferlerin üzerinden çok zaman geçip doğduğu yerin topraklarına ayak basalı da biraz olmuştu. Uzak seferlerde çok fazla at kamçılayıp yorulduğunu buraya geldikten sonra fark etti. Şimdi eskisi gibi değil, at üstüne nazaran pamuk yatakta yatmaya vücudu alışmaya başlıyor. Öyle yapsa da bazen bunun gibi barış zamanlarından da bıkmaktadır. Geçmişte seferlerlere gittiğinde sohbet edecekse sadece komutanları ile görüşüp önemsiz bir karlı kara dağdaki işler hakkında danışır idi, bunun gibi meclislerde kafasının iyi çalıştığını her gün gösterip kalabalık birliklerini her savaşta şaşırtırdı. Şimdi işte, ara sıra uzak memleketlerden gelen elçiler olmasa

ağırbaşlı meclisler de yok, akıl yarıştırıp ihtişamını yarıştıracağı meclisi de yok. Girip çıkanlar sadece hizmetçiler, konuşulan konular, verilecek yemek ile hazırlanacak yatak hakkında. Dünkü acımasız hükümdar bugün pamuk yatakta sevinen şımarık bir çocuk gibi. Etrafındakilerin hepsi çevresinde dört dönüp söylediklerini yapıyor. Hakimiyetin altındaki halk seni başına bir defa çıkarttıktan sonra korkutmazsan şaşırmaz. Her işte hayran bırakıp şaşırtmazsan ihtişamını kaybedersin. Korkutanın amacı buymuş deyip girip çıkan hizmetçilerin önünden arkasından bağırıp çağırırsan şimdi kaşını gözünü çatarak sessiz sakin duran halkını gelecek günlerde kendinden uzaklaştırman mümkün. Doğduğu yere dönüp gelse de işte, mazideki sonsuz hayallere dalıp pişman oluyor. Hatta ava çıkması da bu ruh hâlini değiştirmedi.

Geceleyin rüyasına bir kadın girmesinin anlamı neymiş? Ne var ki tüm amaçları tükenip kadından başka düşünecek hiçbir şeyi kalmayan kişinin yahut bütün ömrünü oyun, eğlence peşinde geçiren kaygısız erkeğin rüyasına kadının girmesi normaldi. O zaman bunun tüm hayalleri, bütün amaçları tükenmiş miydi?

Ardından bir çığlık koptu. Tan vakti âdeta uyuklayan sessiz dağ geçidi aniden irkildi. Deminden beri dikkat etmemişti, iki atın kayalığın kenarından eğri yoldan çıkıp geçidin altındaki top top çam ağaçlarının arasından küçük bir boşluğa girdiğini fark etti. Geçidin sırtından patır kütür ses çıktı ve karla kaplı çam ağacının dibinden beyaz tüylü bir tavşan fırlayıp kaçmaya başladı. Arkasındaki yaveri tam uygun zaman diye bağırıyor. Sadağından bir ok aldı. Çok korkup önemsiz canını nasıl yapsam da kurtarsam diyerek kaçan yumruk kadar çelimsiz hayvan son bir defa zıpladı ve kanlar içinde kalıp biraz ötede yere düştü.

Nişancı Kasar ile birlikte yavaş yavaş yürüyerek tavşanın yanına geldiler. Gece yağan pamuk gibi karın üstüne kan damlayınca ne kadar güzel oluyor. Aklına dün geceki rüya geldi.

- Şu dünyada, vücudu tıpkı şu kalın karın yüzeyi gibi bembeyaz olan bir kadın var mıymış acaba, dedi.

Nişancı Kasar:

- Tangutların Şiydürge adlı bir beyinin Gürbeljin adlı hanımı karanlık bir eve girdiğinde ışık gibi parladığını söylerler. Muhtemelen sadece onun yüzü böyledir, dedi can çekişen tavşanın boğazını keserken.

- Tangutlar dersin ha… Cengiz Han düşünmeye başladı.

III

O günden beri on yedi yıl geçti. Koyun derisinden yapılmış bir börkü andıran yüce dağların kapkara gövdesinden fokurdayarak çıkan kara nehrin dosdoğru yüzünü kuzeye doğru döndürüp yolu üzerinde yeniden dağ ile birleşerek birden doğuya dönen kuytu yerinde büyük birlikleri kaldı. Tıknaz atlı çok sayıda asker gece gündüz sağlı sollu koşuşturup şakır şakır dörtnala gittikten sonra sertleşmiş toprağı dibeğin dibine inmiş gibi tuz buz etti. İki taraftan etrafını kuşatıp sisle kaplanan kara dağlar da çağlayarak akan berrak sulu kara nehir de beyaz tozdan görünmez oldu. Boz renkli sonbahar geldi. Otların üstüne kırağı düşüp kuru ayaz şiddetlendi. Memleketten yaz ortasında çıkan askerler titreyip üşümeye başladı. İki dağın çam ağaçları acımasızca yakıldı. Fakat Tangut başkenti yanına yaklaştırmadı. Şehrin içine ara sıra girip çıkan casusların başı, An-Tsyuan'ın hükümdar olduğunu, şehir halkının tamamının kalenin etrafında toplandığını söylemekte. Kış kalesinin yanına yaklaşırsan üstünden taş yağdırıp kaynar su ile katran dökerler. Üstünde koyun derisinden başka giysisi olmayan Moğol askeri her ne kadar karınca gibi her yanı sarsa da lanet şehrin böyle taktiklerinden çaresizliğe düşüp cesaretini kaybederek uzaklaşıyor.

Kışın ayazı sertleştikten sonra Cengiz Han bütün generallerini, binbaşılarının tamamını çadırına çağırıp istişare etti. Lanet şehir hâlâ teslim edilmezse nehrin önünü boğup her yanı su kaplatmak gerek diye karar verdiler. Kalabalık askerler ile etraftan zorla getirilen göçebe halk kara nehrin akışına karşı set kurup suyun önünü boğdu. Yüksek dağdan sel gibi akan kara nehir yatağından sapıp şehri kapladı. Evlerin altı oyulup gümbür gümbür yıkıldı. İnsanlar yuvası sel basan karıncalar gibi suyun üstüne çıktı. Tamamen şişen cesetler çamurlu suyun yüzeyinde birbirleriyle çarpışıyor. Vücudunda sayılı günlük canı kalan insanlar, yıkılmayan evlerinin tepesine çıkıp komşu Şürşit boyları yardıma gelmez mi diyerek kaşlarını çatmış yüksek dağların kararmış geçitlerinden gözlerini alamıyor. Gözlerini dört açarak beklemelerine rağmen yardıma gelen hiç kimse görünmedi. Yüksek dağlar hiç kıpırdamadan hareketsiz kaldı.

Şimdi umutlarını yitirdiler. Böyle ıssızlaşan bir akrep gecesinde gökyüzünün dibi delinmiş gibi şiddetli bir yağış başladı. Önceki sel sel mi, gerçek tufan şimdi her yeri sardı. Bu zamana kadar boyası dökülmeyen süslü sarayların da duvarları çıplaklaşmaya başladı. Daha dün Tibet ve Kuzey Çin'i korkudan tir tir titreten zengin memleketin uçsuz bucaksız başkenti içine çamurlu su dökülen delik bir tahta kâse gibi, geniş duvarları yıkıp açan şiddetli sel büyük bir çanak gibi olan şehirde sağlam bir yer bırakacak gibi değil. Sonra buradaki hayat, geniş çukurlara dökülen su gibi darmadağın olup tamamen yok oluyor.

İşte bu ortamda evlerinin tepesinde duran Tangutlar, Moğol askerlerinin bir şeye telaşlandıklarını fark etti.

Moğolların falan günden beri alevlenen gönülleri su serpilmiş gibi duruldu. Şiddetli sel onların ördüğü seti yarıp şimdi kendilerine doğru yöneldi. Telaşlanan Moğollar birliklerini hareket ettiremeden alelacele atlarına binerek memleket nerede, su nerede deyip her yöne dağılmaya başladı.

Yağmur o gün öğlen dindi. Akşama doğru Moğollar Tangut hanına elçi gönderdi. Tamamen perişan olup güçsüzleşen memleket Moğollara bağlanmayı kabul edip An-Tzyuan'ın kızını Cengiz Han'a verecek oldu. Üçüncü Hanımı Çahe böyle gelmişti. Cengiz Han şehir ve kale inşa edip geçmişteki hilelerin tamamını bilen Tangutları hiç olmazsa göbeğinden bağlayıp himayesinden çıkarmamak için Çahe'yi zevceliğe aldı.

Fakat bu akrabalık uzun sürmedi. Aradan sekiz yıl geçtikten sonra Cengiz Han Tangutların yeni hükümdarı De Ban'a, "Eskiden sağ kolunuz olacağız diye söz vermiştiniz. O günden beri sizlere hiçbir suretle güçlük çıkarmış değilim. Güçlük çıkarmanın zamanı işte şimdi geldi. Sınırıma baskı yapıp rahat durmayan Sart memleketine sefere çıkacağım, bu sefere asker gönderiniz." diye elçi gönderdi.

O vakit bunun elçisi sözünü bitirirmeden Tangut beyzadesi Aşa-Gambu hükümdarının önünde sözünü kesip "Cengiz Han'a söyle, hâlâ erişemediği sopayı niye beline kıstırıyor, gücü yok, han olması münasip değil." demiş.

Bu onun Tangutlardan duymak isteyeceği cevap mıydı? Kalleş haberi getiren elçiyi o gün gece öldürttü. Aradan bir ay geçti ve Sart memleketine sefere çıktı. Birçok şehri kan kokutup pek çok tahtın arkasından bastığında bu söz aklından çıkmış idi, tâ Hint memleketine hareket ettiğinde, Tangutlar yine baş kaldırmaya başlamış, komşu boylara hepimiz birleşip Moğollara karşı harekete geçelim diyerek elçiler gönderiyor diye haber geldi.

Doğduğu topraklara hemen geri dönmesinin bir sebebi de bu. Fakat bu sırrı hiç kimseye söylemedi, uzun zamandan beri içinde sakladı.

Memleketine döndükten sonra dağın diğer tarafındaki Tangutları şaşırtacağım diyerek hiçbir yere ayak basmadan sakince yattı. Dünyanın yarısını dize getirip geri dönen hükümdarın hiçbir şey söylemeden böyle sessiz, hareketsiz yatmasına Tangutlar tabii ki şaşırır. Cengiz Han Tangutları bu anlaşılması zor barışa tamamen alıştırdıktan sonra ummadıkları bir yerde tekrar şaşırtmak istedi.

Önceden telaşlanmayı hiç sevmezdi, her ne yaparsa yapsın, tıpkı Tanrının gönderdiği afet gibi aniden, hiç beklenmedik bir anda karşılaşıp afallatarak ne yapacaklarını bilemez bir hâlde bırakmak istiyor.

Rüyasına güzel Gürbeljin'in girmesini yine beklenmedik bir işe işaret ediyor diye düşündü.

Cengiz Han Tangutlara elçi gönderdi.

"Bir zamanlar sağ kolunuz olalım diye söylediğiniz vaatlere karşılık, beni rahatsız edip keyfimi kaçıran Sartavlı memleketine sefere çıktığımda asker gönder diye haber salmıştım, yeminlerini bozup asker göndermeyenler şöyle dursun, ay gibi bütün dünyanın bildiği adıma dil uzatıp hakaret etmeye kadar vardınız. O dönemde başka işlerle meşgul olduğum için seninle hesaplaşmayı sonraya bırakmış idim. Sartavlı seferi bitti. Tanrımın yâr ve yardımı sayesinde Sartavlı halkını doğru yola getirip memleketime geri geldim. Ve şimdi, Burhan, işte ben, o zamanki sözünün hesabı sormaya karar verdim."

Bunun gibi sert bir selam ile gönderilen elçiden on beş gün boyunca haber gelmedi. On beş gün sonra elçi yüzü solmuş bir hâlde sarı ala çadırın kapısından girer girmez diz çöküp oturdu. Elçisinin yüzünü görüp Tangutların yeşil kaftanlılarının (soylularının) cevabının olumlu olmadığını anladı.

Çadırın içinde oturanlar elçinin bir şeyden çekindiğini fark edip kıpırdanmaya başlamış idi, onun sağ elini kaldırması sıkıntılıymış, herkes sustu. Elçiyle görüşürken hiç kimsenin şahit olmasına izin vermeyen hükümdarın bu işaretini karşısında hepsi şaşkına döndü.

Haberci şimdi konuşmaya başladı.

Cengiz Han'ın, De-Van ya oğlunu benim sarayıma kefil olarak göndersin ya da atını eyerleyip hazırlasın isteğini duyduğunda, Tangut sarayı sanki üzerine yıldırım düşmüş gibi olmuş. Beyzadeler tarafı, "Efendim, bu Moğollar da aynı, dağ ile taşın vahşi hayvanı da aynı. Onların sefere çıkmalarından ziyade sessiz durmasından daha çok korkmak gerek. Varisinizi Moğol sarayına göndermezseniz, ülkenizin üstüne kara gün doğar." diye sızlanmaya başlamışlar, De-Van titreyerek yerinden fırlayıp kalkmış.

- Tek oğlumu aslanın ağzına, zulmün dibine gönderecek hâlim yok. Biz de bir devlet değil miyiz? Komşu orduların da desteği bizim tarafta, demiş ve elçiye doğru dönmüş. Ulu hükümdarına selam söyle, ben yaşadığım sürece oğlum sarayımda olacak.

Cengiz Han gülümsedi. Elçinin sözlerini dikkatice dinleyen saray eşrafı birbirine baktı. Cengiz Han elçiyi yanına çağırdı ve diğerlerine çıkabilirsiniz diye işaret etti.

İnsanlar şaşkınlıkla çadırdan çıkmaya başladı.

IV

- Efendim, Eyvah, biraz önce Moğollar Kara-Şehir'i ele geçirmişler.

- Efendim, Suwçjow'da sağlam bir yer kalmamış. Halkın tamamı kılıçtan geçirilmiş.

- Efendim, Lyançjow düşmana şavaşmadan teslim olmuş.

Hastalanan De-Van'ın üç gün boyunca işittiği sadece bu. Dört bir yandan at koşturup kötü haberler getiren habercilerin hiç birisine bir şey söylediği yok. Dördüncü gün şafak vakti Ordos'tan aceleyle gelip nefes nefese içeri giren haberci baş köşede ölen hükümdarı görünce ağlamaya başladı.

V

Bir karaltı olarak belirip göz ucuyla zar zor seçilen uğursuz Se'nin, Tangutların son başkentinin yerle yeksan olmuş hâli olduğu anlaşıldı. Birisine ümit, birisine korku olarak görülen Tangut memleketinin şanı, ölü birinin vücudundan uçan fırsatçı bir karga gibi yer yüzünden yok olup gitti.

Şimdi harap olan kül rengi bu yerler yarın kızıl tepeciklere dönüşür. Öbür gün yapağı gibi birbirine girerek otla kaplanır. Step farelerinin ininden başka canlılık belirtisi olan her şey yok olur. Sonra ne memleket ne mezar olan bu tepeciğe kim bakar dersin? Uzak yoldan yorgun argın gelen yolcular yönümü belirleyeyim diye tepesine çıkıp atını otlağa salıverip tan vakti sallana sallana yürümekten buruşan ayaklarını ve kollarını uzatarak gür otların üstüne uzanıp bir süre dinlenirler. O an ekilip biçilmemiş olan bu toprağın altındaki bir zamanlar kızışan eğlenceleri, hararetli konuşmaları, kanlı savaşları aklına bile getirmezler. Uykusundan uyandıktan sonra gerinip bilmediği tepenin, onun altındaki bilmediği tarihin taş zirvesine oturup hacetini giderip atlarına binerek yavaşça giderler.

Ama şimdi burada geçmişteki hayatın izi henüz kaybolmuş değil. Burası çöken bir deve gibi olup yapayalnız boylu boyunca uzanan Tangut başkentinin yeridir. Askerlerin heybesindeki tangır tungur ses Tangutların daha dün ölürlerse mezara beraberinde götürmek

için korudukları eşyaları. Şu uzak bozkıra tek başına kaçıp gelen itler onların yabancı olduğunu anlayıp tâ uzaklara kaçar, gözünü kaçırıp yıkılan yığıntılara geri gelerek geçmişteki merhametli ev sahibini, yemeği yalayıp yuttuğu tabağını, her gün kuyruğunu sallayıp önünden çıktığı sahibini arar. Toprağın altından ses gelse çok fazla havlayıp kendi etrafında koşturarak canı pahasına koruduğu duvarını özler. Daha dün bunların hepsi ona yerlerinden kıpırdamayacakmış, sonsuza kadar duracakmış gibi görünüyor idi. Şimdi hepsi harabe. İtlerin her biri tek tek kapıyı gözetleyip bir araya gelseler, bacaklarını kulaklarını ısırıp dalaştığı günler bir bir gözünün önünden uzaklaştı.

O harap olan kalenin çevresindeki buram buram dumanlara, yükselip âdeta gökyüzünü yalayan alevlere yaklaşamazlar. Azgın rüzgâr sol taraftan kara kazanın tamamen is sinen kapağının, at etinin lezzetli kokusunu önüne katıp getirir. Burunları kurut yiyor gibi kımıldasa da o yüzleri soğuk, yabancı insanların ayaklarının dibine çöküp çizmelerini yalayıp kuyruklarını sallayarak kemik elde etmeye cesaret edemezler. Uzağa gidip çöker ve özüne vakıf olmasa da o kadar güzel, o kadar alışılagelen geçmişteki bir zamana yas tutarak hâlâ hiçbir şeyi kavrayamayan, adı bilinmeyen yeni hayatı yadırgayıp içleri yanarak rüzgâra burunlarını çevirerek eskisi gibi soğuk havayı içine çekip sırayla birbirlerinin gerisinde kalmadan hepsi sesleri kısılıncaya kadar iç çekerek ulurlar.

Yabancı ateşteki kazanın etrafa yayılan buhar kokusu, karmakarışık kızıl tepenin kan kokusuyla karışıp başlarını döndürerek gözlerini karartır. Fakat ona da bakmazlar, takatleri kesilene kadar ulurlar. Eşiğe bakan köpek uğursuz bir eve havlamaktan başka, kötü günde ise ulumaktan başka ne yapar.

O ulumaları beğenmediler mi yoksa bu bölgede şimdi bundan başka yapılacak işleri kalmadı mı, en sonunda deri kürklü, bodur atlı yabancı adamlar peşlerinden atları ile kovalayıp ok atarak onları öldürürler. Birçoğunun karnına ok saplanıp bağırsaklarını parçaladı. Kızıl tepeciğin etrafı karmakarışık. Yıkılan duvarların dibinde yenilen memleketin insanları ile beyzadeleri, köpekleri ile insanları kucak kucağa yatıyorlar.

Yıl boyunca direnen başkent sonunda düştü. Se şehri teslim olana kadar Moğollar Tangut ülkesinin başka yerlerini tamamen ele geçirdi. Bu kızıl tepecik ölünceye kadar teslim olmayan ülkenin ele geçirilen son yeri.

Geçen yıl şu beyaz çorak sırtta ilk savaşlarında Tangutlar taş kaleden nasıl da kibirlenerek çıkmış idi. Önce kıyafetleri parıldayan pek çok atlı asker her yanı kapladı. Sanki savaşmaya değil de nişanlısını gizlice görmeye gelmiş gibi sıra sıra dizilip gururlu gururlu,

salına salına yürümekteler. Geniş boyunlu atlarına dizlerine kadar uzanan örtüler örtmüşlerdi. Eyer takımları ata değil, iri bir deveye bile yük olacak gibi. Beyaz çelik üzengileri gökyüzündeki güneşin yansımasıyla parlıyor. Yeri delebilecek kadar iri atlara âdeta yere bir çelik sokmuş gibi, vücudunda parıldayan demirden mavi zırh olan adamlar binmişti. Ellerindeki mavi süngü sadece Moğollara değil, bütün dünyaya güçlerini göstermiş gibi. Sıra sıra dizilen askerler bodur atlı Moğolları mahvedecek gibi gürül gürül geliyorlar. Renkleri gök mavisi, çıngırakları sanki deccalın diş gıcırdatması gibi insanın tüylerini diken diken ediyor. Çin ile Tibet askerlerini ahıra saldıran kurt gibi paniklettirip hepsini kaçıran "Demir Ala Doğanlar" bunlar. Şimdi işte, tamamen yayılmaya çıkan develer gibi yavaş yavaş yürüyerek Moğollara karşı kalabalık bir şekilde gelmektedirler. Yeri titreten toynaklarıyla bütün dünya sallanıyor gibi.

Cengiz Han birçok memleketi alıp pek çok orduyu darmadağın etse de tam bunun gibi gösterişli, bunun gibi korkunç bir orduyu ömrü boyunca görmemişti. Ölüme korkmadan bakan bu mağrur tolgalıların karşısında askerleri genç bir taya eyersiz binen çıplak çocuklar gibi.

Gök tolgalıların gürültüsü yaklaşmaya başladı. Tam karşısında sıra sıra dizilen kiremit renkli zırhlılar ordu komutanları. Başlarındaki altın perçemli tolgaları uzaklardan bile insanın gözünü almaktadır. Kiremit rengi zırhın belinden bağlanan saçakları dizlerini kaplayıp erkek devenin sağrısındaki yünü gibi sallanmaktadır. 50 - 100 metre kadar arkalarından gelen gümüş tolgalılar binbaşılar, kara tolgalılar yüzbaşılar idi. Şimdi yaklaştıklarında bu altın ve gümüş tolgalılar iki kola ayrılarak yavaş yavaş büyük ordunun arka tarafını kuşatır. Tepeden tırnağa silahlı olan "Demir Ala Doğanlar" ise öne çıkar.

O, generallerine işaret verdi. Cengiz Han'ın uzağındaki hafif atlı birliği ağır yüklerle yüklenen zırhlı birliğin sol kanadına aniden saldırdı. Ağır birlik yerinden kıpırdayamadı. Dolu dizgin gelip saldıran tüm Moğol askerleri oltaya takılan balıklar gibi Tangutların gök süngülerinin ucunda asılı kaldı. Takımlarının altından çıkarılarak sallanan ay baltalar da pek çoğunun canını aldı, Moğol askerleri koşup yetiştiği an eyerin üstünden atın altına girip oradan, ayaklarının arasından çıkmaktaydı. Fakat gösterişleri ile yavaşça hareket edip sıra sıra dizilen ağır askerler, her yandan Cengiz Han'ın önündeki düzensiz bir şekilde saldıran, elverişli bir yerden saldırıp aniden vurabilen tecrübeli askerlerin hilelerini hemen anlayamayarak tazı gibi dövüşen barak köpeği gibi boşu boşuna çabalayıp tüm güçlerini harcadılar. Bunların manevraları çok kurnaz, çevik cengaverleri, öfleyle savaşan "Demir Ak Doğanlar"ın saldırılarını durdurur, kırk defa yer değiştirerek sonunda bu askerlerin başlarını kesiyorlar. Demir tolgalı kafa büyük bir gürültüyle yere düştüğünde eyerde asılı kalan, buz gibi demirle

sarılan ağır vücut hemen düşmeden dim dik bir vaziyette oturup ileriye doğru gider. Ak bozkırın üstü ana baba günü. Kuşluk vaktine kadar "Demir Ala Doğanlar" denilen ağır birlik darmadağın oldu. Tamamının başları kesilen vucutlarını taşıyan uzun yeleli atlar hiçbir şey görmemiş gibi düzenlerini bozmadan sıra sıra dizilip bozkıra doğru ağır ağır gitmekteler.

Şehrin dış kapısı tekrar açıldı. Şimdi iki hörgücü iki çocuk gibi olup tüyleri uçuşan kara erkek develer her yeri sardı. O anda, gökyüzünden patır kütür taş yağmaya başladı. Kara erkek develerin semerlerinin üzerine yerleştirilen taş atıcılar, Moğolların aç gözlü askerini abluka altına aldı. Toprağın altından âdeta hiddetlenip hızla fırlayan kara taşlar at üstündekileri tek tek vurup devirmekte. Askerler çil yavrusu gibi dağılıp geri çekildi. Develere nazaran daha hızlı olan atlı askerler taş saldırısından canını kurtarıp kaçmaya başladığında, iki koldan hafif atlı askerlerin etrafını kuşatan Tangutların yaya askerleri saldırmaya başladı. Tangutların ağır ordusu ile savaşıp tamamen yorulan Cengiz Han'ın atlı askerleri şimdi şu tepeciğe yönelmeden kendi başlarına çil yavrusu gibi dağılarak kaçmaya başladılar. Onların kaçmasına keyiflenip peşlerinden giden Tangut askerleri de kırk parçaya bölündü. Tam bu anı bekleyen Moğolların pusudaki askerleri aniden her taraftan akın edip saldırmaya başladı.

Cengiz Han Tangutların soyunu böyle kuruttu. Adı dünyaya yayılan Tangut askerlerinin iki gün içinde cesetleri düzensiz bir şekilde her yere yayıldı. De Van öldükten sonra tahta oturan Şiydürge sağ kalan az sayıdaki askeri ile geri çekilip kaleye girdi.

Şiydürge'nin kaç askeri ile geri çekildiğini iyi bilen Cengiz Han çok fazla güç harcamadan şehrin etrafını kuşatma altına aldı. Tangutların taş kalesinin dışında sıra sıra otağlar, keçe çadırlar dikildi. Taş şehrin etrafına gürültülü patırtılı çok sayıda köy kuruldu. Cengiz Han Tangutlarda tamamen kıtlık başlayıncaya kadar burada kalmaya karar verdi. Şehre saldırmadı. Ne kadar beklese de şehrin içinden beyaz bayrak tutarak çıkan ara bulucu elçiler hiç görünmedi.

Bu dilsiz çekişme bir yıl sürdü. Kalenin üstü kuzgun ve kargalarla doldu. Kanatlarını çırpıp insanların bu işlerine karınları yırtılana kadar gülüyor gibi üst üste kulakları sağır edercesine gakladılar. Cengiz Han kargaların şu tasasız, tok sesinden şehirde açlığın yayıldığını biliyordu.

Şiydürge o zaman hiç hareket etmedi. Kış geçti. Yaz geldi. Şehrin ambarındaki tahılın tükeneceği zaman da geldi. Ona rağmen kapı açılmadı. Cengiz Han da inat edip hareket etmedi. Şehrin üstündeki duman günden güne azalmaya başladı. Kaleden zar zor görünen insanlar da

seyrekleşti. Yıl boyunca bir şeyler yapmak isteyip zar zor sabreden kalabalık ordu bundan sonra dayanamayarak kaleye saldırdı.

Şehrin içinde şişen cesetlerden adım atacak yer kalmamıştı. Askerler kalenin içine girdiğinde gaklayarak gökyüzüne uçan kargalardan gökyüzü görünmez oldu, bir an şehrin içi gökyüzü bulutlarla kaplanmış gibi kapandı.

Etraftan yardım gelir mi diye beslediği ümidini tüketen Şiydürge kalenin mahvolmasına ne sevindi ne de üzüldü. Şimdi kendisini tamemen tüketen şu rezil hayattan kurtulacağına çok sevinerek her şeye razı oldu. Bu durumu bilen Cengiz Han, Şiydürge'yi üç gün boyunca sarayında hapsedip dışarıya çıkarmadı, ne öldürttü ne de onunla konuştu, böylece onu yaptıklarına pişman etti.

Üç gün geçtikten sonra yüzbaşıları avurdu çöküp çok zayıflayan Şirdürge'yi önlerine katıp getirdiler. Yaşı otuzu henüz geçmiş olan gençlik çağındaki hükümdar bir deri bir kemik kalmıştı. İşgalcinin karşısında şerefini ayaklar altına düşürmek istemediğinden ulu tahtına layık giyinmiş, başındaki ağır tacı kuray[199] gibi ince boynunda sanki boynunu koparacakmışçasına zar zor durmakta. Şehir halkı ne kadar aç olsa da gerçek bir hükümdarın böyle bitkin düşmemesi gerekirdi, galiba Şiydürge dayanıksız, kibirli, sinirli bir insan gibi.

Cengiz Han böyle zamanlarda tahta yayılıp oturmayı uygun görmezdi. O gün de sarı ala çadırın baş köşesinde ayı derisinden yapılmış minderinin üstünde bağdaş kurmuş oturuyordu. Kapıdan başını eğmeyerek geçen Şiydürge'ye gözlerini dikip bakmamakla birlikte göz ucuyla şöyle bir süzdü. Sıra sıra oturan generalleriyle de konuşmadı. İki üç hizmetçiyi çağırıp Tangutları mağlup etmenin şerefine yarın yapılacak toyun detaylarını anlattı. İki hizmetçiye yarın olacak toyun tüm detaylarına hâkim olmaları için sorular sordu. Sonra hizmetçilerin çadırdan çıkmalarına izin verdi.

Çadırın içi oldukça sakin. Cengiz Han Şiydürge'ye hâlâ bakmadı. Dışarıdan gencecik iki yüzbaşı girdi ve kalabalık bir şekilde oturan yüksek rütbelilerden çekinip eşikten ileri geçmediler. Cengiz Han bakışlarını şimdi onlara doğru dikti. Fısıldayarak çıkan çapar sesiyle yavaşça söze başladı. İnsanlar sessizce dinlesin diye bilerek alçak sesle konuşup her bir sözünü vurgulayıp ihtimam göstererek konuştu. Fakat yüzünde ne misafirperverliğin ne de kandırıp göndereyim tarzında bir kurnazlığın emaresi yok. Sesi nazik olmakla birlikte yüzü oldukça sert. Yassı alnından da çekik kahverengi gözlerinden de ne buram buram öfkenin, kin ve intikamın ne de âdeta vücudu delip geçen sessiz düşmanlığın belirtisini hiçbir zaman göremezsin. Sadece

[199] **Kuray:** Üflemeli bir çalgı.

çalı gibi bıyığının ipince iki ucu alay ettiğini gizliyor gibi görünmekte, sakinliği barındıran sonbahar bozkırları gibi dikkat çeken, hiçbir vasfı olmayan yassı, solgun yüzünde insanı itham edip suçlu kılan da o bıyığındaki belli belirsiz alay ifadesidir.

Cengiz Han'ın alaycı gülüşünden de arada sırada kendisini belli belirsiz süzen hilekâr gözlerinden de Şiydürge'nin korktuğu yok. Onun ne dış görünüşünde ne de simasında bir güzellik yok, karşısına geleni korkutacak etkide sert bir yüzü de yok, sadece öylesine çadırın baş köşesinde deri pöstekinin üstünde yün diten ihtiyar bir kocakarı gibi iki büklüm olup oturan bu görgüsüz adama daha dün bin yerden mücadele etseler de burunlarına kokusu bile varmayan hüner ve bilgiye, zenginlik ile güzelliğe sahip olan memleketinin nasıl yenilerek teslim edildiğine şaşırıp kaldı. Şahinin yetim yavrusu gibi olan böyle zayıf bir adamın iri vücutları ile âdeta göğe dayanan hükümdarları nasıl yerin altına soktuğuna şaşkın. Harap olan şehirden allı güllü eşyaları kazarak alıp çoğunun ne olacağını, ne işe yarayacağını bilmeden ayağıyla tepip bir kere bakarak mızrağıyla eşeleyip bir iki kere bakarak zaman geçiren savruk kalabalık bunun neresine itaat ediyor? Şimdi, işte dünyayı ölü bir toklunun bedeni gibi ayaklarının altına alıp etrafına leşler konan bir kartal gibi gözlerinin kısarak oturması da bundan. Bu insanlar birbirinin gırtlağına yapışıp yeryüzünün ot ve suyunun bol olduğu kaynaklar için boğuşurken Tangut Devletinin pek çok âlimi dağın öte tarafındaki halkların ne düşünüp ne yaptıktıklarını anlamasa da göklerin altındaki sırların tamamını araştırmıyorlar mıydı? Şimdi, işte butün bu cahillerin hepsinin başı olan hilekâr bir zalim geldi ve çekirge basan otlak gibi tüm yeşilliği kuruttu.

Cengiz Han, Şiydürge'nin ne düşündüğünü bildiğini hissettirmek ister gibi bir ara gözlerini Şiydürge'ye çevirip uzun süre dikkatlice gözlerini ayırmadan baktı. Kısa bir süre öyle durdu ve sonra yüzünü tekrar çevirdi.

Tamamen takati kesilip sinirlenen Şiydürge bu duruma artık dayanamadı, sarı ala çadırın içindeki kulakları duyan herkes işitsin diye insanların tamamını ürküterek aniden bağırdı:

- Ey, Cengiz Han…

Cengiz Han başını ona doğru çevirdi, sonra ağzını açmasına fırsat vermeden dışardan Nişancı Kasar'ı çağırdı.

- Sen geçenlerde dünyada kar gibi bembeyaz teni olan en güzel kadın diye kimi demiştin?

- Efendim, yer yüzünde böyle bir güzel varsa sadece Şiydürge Han'ın hanımı Gürbeljin olabilir diye duymuştum.

- Öyleyse Gülbeljin Hanıma göz kulak olman için seni görevlendirdim, yarınki toyun ardından onu bana getir, o zamana kadar onun tenine rüzgâr bile değse senin kafanı uçururum.

Nişancı Kasar çadırdan çıkıp gitti. Cengiz Han şimdi Şiydürge'ye doğru iyice döndü. Şiydürge'nin iyice bozarmış yüzü git gide daha da soluklaşıp öfkeden gözü dönmüştü.

- Ey kibirlenen ahmak Han, yer yüzünde Tangutlardan bir erkek çocuk dahi kalsa senin bu zulmünün ardından bunun hesabını mutlaka sorar. Beni öldürmek senin elinde, şimdi öldürürsen senin başın belada, öldürmezsen soyunun başı belada, dedi ve ondan sonra çok öfkelenip boğulur gibi oldu ve daha fazla bir şey söyleyemedi.

Sarı ala çadırın içini dolduran adamların hiçbirisinde ses yok. Diz üstü oturup dizilen bu sessiz kalabalık iki adamın çekişmesini değil de sanki iki erkek köpeğin dalaşmasını seyrediyormuş gibi her şeyi unutup gözlerini ayırmadan onlara baktılar. Hiçbirinin yüzünde "Bu nasıl oldu?" diye bir şaşkınlık yok, "Şimdi ne olacak acaba?" diye akıllarına hücum eden enteresan bir merak içlerini kemirmesine rağmen Cengiz Han'dan çekindikleri için bu merakı zar zor gizliyorlardı.

Cengiz Han Şiydürge'nin yüzüne bakarak gülümsemeye başladı. O, Tangutların düşmanlarından intikam alan inatçı, kindar insanlar olduklarını eskiden beri biliyordu. İntikam alınacak kişinin kara kanını kaşıkla yudumlayıncaya kadar onu takip edip bu işi bitirmek de bunların âdetidir. "Eğer bu kişiden intikam alamazsam başımda saç çıkmasın, önümde aş olmasın, karım ve çocuklarım hasta olup ölsün, hayvanlarıma veba bulaşsın." diye yemin ederlerdi. Evinde intikam alacak erkek yoksa komşularının tamamını çağırıp büyük küçük herkese hürmet ederek lütfen düşmanımdan intikamımı alın diye rica ederler. Düşmanının kafatasına ya kuşun ya da köpeğin kanını katıp üstüne şarap koyup içinceye kadar Tangut intikamımı aldım demez.

Öyleyse şu Şiydürge'nin niyeti kötü. Dünyanın yarısını ayaklarının altına alan Cengiz Han'ın kafatasına köpeğin kanıyla karıştırılmış şarabı koyup içmek istiyormuş ya babayiğit! Elinden gelmeyen şeyi kendisinden sonrakilerden isteyip yapar, hallederler diye yarına ümit bağlayan budala ya!

Cengiz Han Şiydürge'nin yüzüne öfkeyle baktı.

- Benim başım için gökteki Tanrıdan başka hiçbir şey tehlikeli olamaz, eğer başımı kesip almak isteyen düşmanım olursa zamanında göreceğim, ileride soyumun huzurunu bozan düşmanım olursa onu sonradan pişman olmadan şimdiden yok edeyim, dedi.

Aybalta taşıyan iki asker Şiydürge'yi kapıya doğru götürdü.

VI

O, başkentin yerle yeksan edilip her yere yayılan yığıntıları ile delik deşik taş duvarına ne kadar baksa da gelmekte olan Şiydürge görünmedi. Bodur kara atlara binen kara tolgalı askerler aralarında on adım mesafe bırakıp saf tutarak kalabalık bir şekilde bekliyorlardı. Ne öteye ne de beriye giden hiç kimse yok. Şaşkın şaşkın bakan askerlerin omuzlarındaki sivri sivri çok sayıda mızraktan havadaki kuşlar bile korkup bu tepeyi terk etmişler gibi. Bahçenin içi sessiz. Canlıların hepsi toprağın içine girip inlerinin dibinde gizleniyorlar gibi. Alanı at sürümü uzunluğundaki bu büyük sarayda canlı bir insan kalmamış gibi. Kapı gıcırtısı, ayak sesi işitilmiyor.

Üç gün boyunca böyleydi. Daha önce kuşluk vaktinde kale kapısının ağzında eğri kılıçlarını tutan bir grup adam göründüğünde, Gürbeljin Hanım nasıl ah dediğini kendisi de fark etmemişti. Onların müjdeli haber getirmek için gelmediğini bilse de nihayet bu usandıran ve son bulmayan sessizlikten kurtulacak gibi görünmüştü. Camın önünden aynaya doğru yürümüştü. Düşmanla beklenmedik bir anda karşılaşınca kılık kıyafetinde bir kusur bulup sevinmesinler diye filan günden beri kıyafetiyle, yüzünün bakımıyla ilgilenip kusursuz bir şekilde otursa da dışarıdaki merdivenlerden tak tak diye ayak sesini işittiğinde telaşlanmaya başladı. Bu, baş almaya gelen cellatmış diye bir korku değildi, üstü başında kendisinin fark edemediği, leşe konan bir kuzgun gibi etrafına dikkatlice bakan cellatın fıldır fıldır dönen gözlerinin fark edebileceği düzensiz hiçbir şey olmaması için bir dikkatti.

Aynaya ne kadar baksa da vücudunda hiçbir kusur bulamadı. Sonra görkemli büyük odanın baş köşesindeki fil dişinden yapılmış dört ayaklı tahtın üstüne çıkıp diz çökerek oturdu. Etrafını gömleğinin eteği ile tamamen kapattı. Değerli taşları avuç içi kadar olan altın gelin başlığını ağırlaşan boynuna güçlükle takıp kollarını kavuşturup gözlerini kapıya dikti.

İşitilen ayak sesleri bunun kapısına doğru yönelmedi. Fakat hanım hiç kıpırdamadan oturmaya devam etti. Ayak sesleri yavaş yavaş uzaklaşıp işitilmez oldu. Sinir bozucu sessizlik yine başladı. Odanın içi önceki hâline döndü. Hanım dimdik, kımıldamadan duran boynunu bir an için serbest bırakmıştı ki sesler tekrar duyulmaya başladı. Hanım hemen vücudunu

dikleştirdi. Ayak sesleri yavaş yavaş şiddetlenmeye başladı. Dışarıdaki patırtı odanın içinden de duyulmaya başladı. Ses iyice yaklaştı. Hanımın kapısının önüne geldi. Hanımın kavuşturduğu iki kolu aniden hâlsizleşip dizlerine doğru düştü. Ses yine bunun yanından geçip gitti. Az sonra taş döşenmiş kısa avluda cellatların ortasında yürüyen Şiydürge'yi gördü.

Hanım oturduğu yerden hızla kalkarak pencerenin önüne gitti. Eğri kılıç tutanlara kara atlılar tamamen açılıp yol verdiler. Güneşten kamaşan kılıçlar arasından Şiydürge'nin altın tacı bir defa parıldadı ve sonra gözden kayboldu.

Hanım tenhalaşan avluya bakakaldı. Gözünün önünde başını olabildiğince dik tutup mağrur bir şekilde yürüyen Şiydürge. O, çoktandır süpürge görmeyip ayak bileklerine kadar tozla kaplanan boz taş meydanın ucuna ulaşmamış, hâlâ yürümeye devam ediyor gibi. Arkasına dönüp bir şey der mi acaba diye yüzünü cama yaklaştırıp gözünü ayırmadan baktı. Şiydürge'nin boynunu çevirdiği yok. Eğri kılıçlar ortasında dimdik yürüyüp gitmekte, gitmekte… Toza bulanmış boz meydan bitecek gibi değil.

Aniden kapı çalındı. Hanım bu ani sesi hemen kavrayamadı. Dönüp baktı, altın pervazlı kapının eşiği kızıl kana boyanmaya başlamıştı. Kan yavaş yavaş evin duvarına da yayılmaya başladı. İşte, hanımın tam önüne kadar gelip aniden durdu.

Hanım karşısındaki kan bulaşmış duvardan midesi bulanmış gibi gözünü kaçırıp kapıya doğru döndü. Eşiğin yakınında alnını yere kadar değdirerek eğilip bükülen ve hürmet eden hizmetçi kadını gördü. Az önce kızıl kanla kaplanan duvar da eşik de kayboldu. Odanın içi önceki hâlinde.

Karşısına dikkatlice bakıp şimdi görmüştü. Tangut sarayının sulh günlerindeki âdetine göre üstüne hiçbir nakış işlenmemiş kan kırmızısı çuhadan yere kadar uzanan kaftan giyen uzun boylu yaşlı bir adam durmakta. Hazinedar. Kaftanının eteğindeki altınla bezenmiş küçük delikten kıvrık kalın deriden çizmesi görünmekte. İki elini göbek hizasına yerleştirilmiş parlak sarımtırak kesesine dayamıştı. Kırış kırış alnının altından belli etmeden bakan ürkek gözlerinde küçük iki gözlük parlamakta. Kepçe kulaklarının hizasından başlayan açık mavi yün atkı boğazına kadar uzanmış ve iki taraftaki ucu kıvrılıp yukarı doğru çıkmıştı. Sarkan bıyığının da iki ucu her iki dudağının uç kısmını tamamen kapatmıştı.

Hanım karşısına kazık gibi dikilen hazinedar ihtiyar adama şaşkın şaşkın baktı. Yaşlı adamın ince solgun dudakları kımıldıyor gibi. Hanım anlamasa da başını salladı. Hazinedar taş meydan tarafını çenesiyle işaret etti. Hanım avluya bakmıştı, o da eskisi gibi hiç değişmeden durmakta. Hanım bakışlarını yeniden yaşlı adama dikti. O, hanımın dik dik bakan boş gözlerine

bir süre boş boş baktı ve kapının yanındaki hizmetçi kadına işaret etti. Kadın iki büklüm olup hürmet eden başını kaldırmadan ortaya doğru ilerledi. Çok değerli, kendisinden uzun elbisesinin içinden yuvarlak bir gümüş tabak çıkarıp evin baş köşesindeki dört ayaklı ocağın üstüne götürüp koydu. Sonra kapıya doğru gidip hazinedarın yanında dimdik bir şekilde durdu.

Büyük odada yaşlı adamın vızıltı gibi çıkan cansız sesinden başka ses yok. Hanım uçan bir arının sesi gibi olan anlaşılmaz sözleri anlayamadı. Sadece gözlerini ayırmadan baktı.

Yaşlı adam konuşmasını bitirdi ve hanımın ağzına bakıp biraz şaşırdı. Hanım hiçbir şey söylemediği için yaşlı adam, hizmetçi kadına işaret etti. Kadın eteğini toplayıp dört ayaklı ocağın yanına tekrar gitti. Gümüş tabağın üstüne tık ettirip bir şey koydu. Sonra yine yerine geçti. Gürbeljin gümüş tabağa bakmıştı, küçücük mavi gözleri olan altın yüzüğü gördü.

İhtiyar adam tekrar vızıldadı. Yine hanımın yüzüne şaşkınlıkla baktı. Tekrar cevap bekliyormuş gibi biraz duraklayıp bekledi. Sonra dört ayaklı ocağın yanına gitti. Eğilip gümüş yüzüğü aldı. Fal taşı gibi açılan mavimsi gözlerini çevirerek yüzüğü getirdi. Yüzüğün mavimsi gözüne yerleştirilen bir çimdik mavi tozu gösterdi. Hanım onun ne söylediğini bu sefer de anlamadı.

Yaşlı adam yüzüğü tabağa koyup yerine çekildi. Kadına yine işaret etti. Kadın duraklayıp hanım ile yaşlı adama bir şey umarcasına baktı. Yaşlı adam arkasını dönüp gitti. Kadın hanımı büyülemek ister gibi gözlerini ondan ayırmadan vücudunu örten atlas kaftanının deri kemerini çözdü. Her tarafı yağlanmış gibi duran pasparlak pembe teni parıldadı. Donmuş bir insan gibi isteksizce duran hanım aniden ürperdi. Çıplak tenine kolayca çıkarılabilecek bir kaftan giyip gelen şu arsız kadından gözlerini ayıramıyordu.

Kadın aniden abes bir şekilde eğilip sağ elini kaftanının içine soktu ve çırıl çıplak vücudunun neresinden bulup aldığı belli olmayan uzunca sarımtırak bir şey çıkardı. Bir eliyle kaftanının göğüs tarafını tutup diğer eliyle deminki şeyi gümüş tabağa götürüp koydu. Deminden beri arkası dönük diğer tarafa bakan Çinli ihtiyar adam hızlı bir şekilde dönüp kadını bileğinden tuttu. Kadın aniden durdu. Bembeyaz tebeşir gibi yüzünde bir damla kan yok. Utandığını dişlemiş olduğu için sertçe kıvrılan alt dudağından fark etmek mümkün. İhtiyar adam üstündeki kan kırmızısı kaftanının cebinden az önce kadının elindeki gibi bir şey aldı. Ondan farkı sadece ön yüzünün pembe olması. Onsuz da gözleri şaşkınlıktan yuvalarından çıkan hanımı daha çok şaşırtmak ister gibi az önceki uzunca şeyi açmıştı, içinden ipince bir şey parladı. İhtiyar adam ikinci cebinden bir karış uzunluğundaki kamçıyı çıkarıp bir ucunu kadına tutturdu. Sonra az önceki parlayan şey ile bir defa vurdu. Kamçı tam ortasından kesilip yere

düştü. İhtiyar adam "Görüyorsunuz ya!" der gibi hanımın yüzüne baktı ve demin parıldayan pembemsi şeyi kutusuna koyup gümüş tabağa bıraktı. Kadının kutusunu geri verdi. Sonra tekrar avluyu işaret etti. İkisi de sahneye çıkıp maharet gösteren sihirbazlar gibi üst üste selam verip kapı tarafına doğru yavaşça ilerlediler.

Gürbeljin Hanım bu olanların tamamının gerçek mi yoksa rüya mı olduğunu hemen anlayamadığı için şaşkın. Biraz önce bir iki hizmetçinin çıkıp gittiği kapıya bir de evin baş köşesindeki dört ayaklı ocağın üstündeki sırlı yüzük ile pembe kutuya bakıyor.

Öğle geçti, Şiydürge görünmüyor. Gölgeler uzadı, Şiydürge görünmedi. Şu az önceki tozla kaplı taş avlu. Avlunun etrafındaki yıkılan evler gün batmaya yaklaştıkça insanı yutacakmış gibi bahçe duvarlarını açmakta.

Kurşun gibi ağır olan sessizlik üzerine çöküp binlerce pençesini kemiklerinin tamamına saplayıp un ufak etmiş gibi, güçsüz vücudunu sürükleyerek yatağına zar zor ulaştı. Onu bu hâle getirenin yorgunluk mu yoksa sabahtan beri ağzına bir lokma bile koymamak mı olduğunu kendisi de bilmiyor. Bütün güzelliğini kaybetmiş şu dünyanın ortasında kendisini de terk edilip sadece iskeleti kalmış gibi hissediyor. Yılın on iki ayı yüreğini sızlatan keder de insanın beynini fokurdatan korku da göğsünü kömürden bir köz gibi sızlatan öfke de hepsi de bir iz bırakmadan sessizce… yok oldu… söndü… mahvoldu… Yıkılan evlerden kaçan köstebekler gibi bunun zavallı yüreğinden de şimdi hem keder hem de korku kaçıp gitmişti.

İki hizmetçinin az önceki boş çabaları bunu şu paspal hayattan kurtarmak için yapılan uğraşlar mı, kederden mahvolan güçsüz bedenine can veren şifa mı getirdiler, bu farkı anlamaya şu anda aklı ermemektedir. Düşünme isteği de epey zaman önce bitmişti.

"Yahu Şiydürge de gelmedi!"

Bir süre önce yok olan korkusu aniden tekrar geri geldi. Bir şekilde uyuşur gibi olup hâlsizleşen el ve ayaklarına âdeta kan gitmiş, canlanmış gibi. Yatağından doğrulup kalkmıştı, evin tam ortasında kara mermerden yapılmış sehpanın üstüne yerleştirilen dağ keçisinin çift boynuzunu gördü. Hemen yanına gitti. Şiydürge'ye varırken babasının avlayıp getirdiği dağ keçisinin boynuzu. Uğur getirsin diye bunu hediye etmişti. O zamandan beri Tangut evinin mukaddes yeri, tam ortada, işte mermer sehpanın üstünde duruyordu. Şiydürge ile beraber iki yanına oturup boynuza bakarak fal açarlar. Şu bükülmüş olan büyük boynuz Şiydürge'nin (dir), küçük olan ise Gürbeljin tarafından sahiplenilmiştir. En fazla iki üç yerden beyazlayan genç dağ keçisinin parlak boynuzuna ne kadar dikkatli bakarsa baksın gözüne çarpan hiçbir değişiklik bulamıyordu. O sıralarda başlarındaki bu güzel hayat sonsuza dek devam edecek gibi

görünüp ruhları huzur bulurdu. Sadece geçen yıl yine bu odanın eşiğinden geçmeyen Şiydürge şaşırıp kaldı. "Niçin şaşırdın, ne oldu?" diye soran hanımına Hanzade, "Bu boynuz nasıl böyle tamamen parıldıyor? Ne kadar şahane!" dedi. Hanım eşinin yanına gidince gördü ki dağ keçisinin boynuzu gerçekten de harikaymış. Her parçasında sanki gümüş bir yüzük takılmış gibi parlayıp insanın gözünü almakta. Galiba hizmetçiler sadece ön tarafından boynuzu parlatıp yağlamışlar. Üstelik odayı tam öğle vaktinin bolca ışıkla doldurduğu harika bir zamandı. Ertesi gün dünyadan göçen yaşlı padişahın yerine genç hanzade tahta oturdu.

O zamandan beri Şiydürge ile hanımı boynuza pek çok defa saatlerce gözlerini ayırmadan baksalar da hiçbir değişiklik bulamadılar. Hatta kuşatma altındaki sıkıntılı dönemde de boynuzda hiçbir değişim imaresi görülmedi. Şehrin duvarlarını yıkıp kapısına vurmaya başlayan zalim düşman sanki bunlara hiçbir şey yapamaz gibi kutsal boynuz parlayıp durmaktaydı.

İşte, bir ay geçti. Gün boyu ok ile ateş ortasında kalan Şiydürge akşamleyin Gürbeljin'in odasına geldi. Önce her ikisi de boynuzun yanına gidip fal açarlar. Dikkatle bakan gözleri yorulduktan sonra da birbirlerine bakıp uzun süre otururlar. Gürbeljin kocasının gece gündüz düşünüp uykuları kaçıp yemeden içmeden kesilerek tamamen hâlsizleşip süzülen solmuş yüzünü gördüğünde canı acımaya başlardı. Evliliklerinin üzerinden bir buçuk yıl geçse de ona daha önce hiç bu kadar şefkat göstermemişti. Yüzü yıpranıp kötü görünen şu gösterişsiz erkeğe niçin merhamet gösterdiğine kendisine anlam verememekte. Yoksa son zamanlarda işleri çok olduğundan yatakta vakit geçiremediklerinden mi acaba? Doğru, bazı gecelerde her hışırtıyı takip edip kapıdan kocası geliyormuş gibi telaşlanmaktadır. Öyle zamanlarda, "Hele bir sabah olsun. Ne kadar ayıp olursa olsun padişaha arzumu söylerim." diye kendi kendini doldursa da ertesi gün darmadağın olan surları, ölen insanları, yolunda gitmeyen kanlı savaşı, günden güne su emen uçurum başı gibi kendi kendini yiyip bitiren kocasını görür ve geceki söyleyeceklerine takati kalmaz, hiçbir şey diyemez. Fakat onun son aylarda Şiydürge'ye karşı olan ilgisi vücudunun isteğinden kaynaklanmıyor. Şu karı koca zamanlarının ilk aylarındaki ateşli, ihtiraslı dönemlerinde bile bu kadar coşkulu bir sevgi hissetmemiş gibi idi.

Gürbeljin Hanım nikahı kıyılmadan önce Şiydürge'nin yüzünü görmemişti. Hangi kız genç kız olmaya başladığında hayalinde gördüğü delikanlılardan hiçbirine benzemeyen, onların hepsinden daha yakışıklı, hepsinden daha akıllı, hepsinden daha merhametli ve iyi kalpli bir delikanlının kucağında olmaz dersin. Hanım da ansızın nikahlandığı eşi genç şehzadeyi hayalindeki arzu ettiği eşe benzetemez, şehzadeyi beğenmediği zamanlar olurdu. Beyaz gerdek yatağında da uzun zaman önce kızlık günlerindeki düşlerini gördü. O, düşünde sürekli

masallardaki gibi perizâde bir delikanlıya aşık olup ülkeden kaçıp çöle giderek uçurumdan düşüp öleceği sırada uyanmaktadır. Daima rüyasında yanındaki mert delikanlı henüz bu dünyada görmediği meçhul bir kişi olurdu. Bunun gibi düşler gördüğü gecenin ertesi gününde kendinden utanıp kocasının yüzüne bakamazdı.

Yakın bir zamanda da bir düş gördü. Yine az önceki uçurumun başı. Peşlerinde onları takip edenler. Önlerinde bir kuş. Gürbeljin yanındaki delikanlıya bakıyor. O, meğer Şiydürge imiş. Ölmeden önce ona olan sonsuz aşkını belli etmek isteyerek kocasının uzun parmaklarını hasretle sımsıkı sardı. Gürbeljin kocasına karşı olan bilhassa samimi duygularını o rüyadan sonra net bir şekilde anlar gibi oldu.

Büyük sarayda boşu boşuna oturup yalnızlık çekiyordu. Ondan sonra beklenmedik bir yerden şu bela ile karşılaşıp tam evliliğinin mürüvvetini göreceği vaktin boşa geçtiğine üzülmekte. Arada sırada ejderha gibi büyük sarayın sağır edici sessizliğinden kurtulup kanlı savaşın gizemli korkusundan bir an için de olsa kendisini kurtaracak bir bebek sevemedim diye üzülüyor. Etrafında merhamet edip ihtimam göstereceği kimseyi bulamayıp ıstırap çekmekte. Engin gönlünü bir şeylerle meşgul etmek için bahçeyi dolaşır, emrindeki askerlerin peşinden gidip şehri gezer, yer altı yolları ile kaleye çıkar. Kendisinden daha üzüntülü olan gönlü, öncekinden daha çok kederlenip böyle kanlı zor zamanlarda hamile kalıp bebeğin vebaline girmediğine şükrederek geri döner. Fark etti ki şu düşmanın kuşattığı avuç içi kadar dünyada Şiydürge'den yakın, Şiydürge'den değerli hiç kimsesi yokmuş. Bunu düşündüğünde daha önce başından geçmeyen, adı bile mechul yeni bir gizemli duygu tüm benliğini kaplar. Erkeğe susamış gibi bir açgözlülüğü yoktu, fakat vücudundaki eklemlerin tamamını gevşeten şu özel şefkati kocası, öylesine alıştığı nikahlı bir eşin sıradan hislerine yorar mı diye de korkmakta. Akşam olunca kocasının şakaklarına erken yaşta kır düşmüş mağrur başını göğsüne basıp kucaklayası gelir, fakat ileriye atılacak elleri ayaklarının altında birbiriyle birleşip hareket edemiyor gibi utanarak çabucak geri çekilir.

Şiydürge de her akşam sessizce oturur ve sonra da kendi odasına gider. Ara ara bir şeyler söyleyecekmiş gibi yeltenir ama konuşamaz. Hanım kocasının dilinin ucunda duran sözün her ne olduğunu tahmin etmekte zorlanıp büsbütün şaşkına döner. O ne söylerse söylesin hazır. Fakat Şiydürge sabırla bir şey demez ve onu mahveder. Hanım onun bir şeyler umarcasına bakan gözlerinden düşkünlükten ziyade merhametin, kıyamamanın izlerini daha fazla görmekte. Özellikle sonraki üç akşam boyunca padişah hanımın yanına gelerek öylesine sessizce oturup biraz zaman geçtikten sonra onun yüzüne az önceki gibi her türlü duyguyu barındıran gizli düşünceleri ile bakar ve iç çekerek çıkıp gider. Dün gece bir şeyler yapmaya

kesin karar vermiş gibi geldi. Fakat bu sefer de ağzını açmadı. Önceki gibi gözünü dikip bakmadan kaçıverir. Sadece çıkarken,

- Yarın sana hazinedar gelecek, dedi.

Bu sözü niçin söylediğini sormaya fırsat vermedi, çıkıp gitti. Gürbeljin Hanım gece boyu dönüp durdu. Padişahın odasına gitmeyi de ister. "Yarın var mıyız, yok muyuz? Belki bu son gecemiz(dir)." şeklindeki soğuk düşünce onu uyutmadı. Yüreği kederle dolup âdeta kalbini sıkıştıran şu gazaptan nasıl kurtulacağını bilemez. Kocasının göğsüne başını yaslayıp dilediği kadar ağlamak istedi. Yıl boyu kuşatmanın vaziyeti çok yıpratıcıydı. En azından bu gece her şeyi oluruna bırakıp kalbindeki kederi boşaltmayı arzuladı. Birkaç defa yatağından kalkarak kapının önüne gidip geri döndü.

Tüm vücudu kıl urgan ile sıkıca bağlanmış gibi hareket edemez bir hâlde kendini bilmeden oturur. Şu kıl urgan âdeta düşüncesini de hayallerini de sıkıca bağlamıştı. Sabahtan beri etrafında olup biten şeylerin hiçbirisini anlayamadı. Yolunu şaşıran gönlü hiçbir yerde barınamıyor, gözleri hiçbir şeye odaklanamıyordu. Dökülmeyen acı gözyaşları damarlarını rahatsız edip etrafını belli belirsiz seçen gözleri takrar dağ keçisinin boynuzuna takıldı. Yine hiçbir değişiklik göremedi. Gözlerini tekrar çeviriyordu ki ansızın çift boynuzun arasındaki yarılmış çatlağa gözü takıldı. Şu gözünün önünü gölgeleyen ince zar, bulanıklığı tamamen ortadan kaldırmış gibi. Gözlerine inanamayıp tekrar baktı. Şu kuru kemikteki ay gibi çatlağı önceden neden fark edemedi?

Hanımın gözleri tutkal ile yapıştırılmış gibi kuru kemiğe saplanıp kalır. Hiçbir gün gözüne takılmayan şu çatlak neyin belirtisi?

Hanım görünüşe göre gözünün önünde duran deminki çatlağa hâlâ inanamıyor. Böyle bir ana baba gününde bu tarz bir şey hayra yorulabilir mi? Apaçık nişanın çok kolay yorumu hemen aklına gelmedi. Onun hakkında düşünmek de istemedi. Zihni tamamen "Hayret, bunu daha önce nasıl fark edemedik?" sualinin etrafında dönüp bu sualin dışına çıkmadı. Urganına kendisini dolamış at gibi bir soruya takılıp kalan aç gözlü düşünce bir süre sonra cevabın bir ucundan yakalayıp tamamını yavaş yavaş ortaya çıkarmaya başladı. Önceleri ikisi de boynuza ne kadar baksa da ortasındaki kuru kemiğe gözleri takılmamıştı. Her biri kendi payındaki boynuza çok dikkatli baktı ve nihayetinde sakinleşti. Büyük iki boynuzu birbiriyle birleştiren kuru kemikle işleri olmazdı.

Karanlık günlerin nişanı gibi olan deminki uğursuz yarık bir sır gibi gizli kalmıştı. Şimdi bugün kendine ait taraftan da Şiydürge'nin tarafında da boynuza bakınca yarık ortaya çıkmış

idi, kuytu bir yerde tuzağa yakalanan bir kurt gibi tuzağın ipine dolanmıştı. İki boynuzu tam ortasından ayıran tehlikeli bir yarık. Geçmişteki rahat dönemi darmadağın eden zor günlerin nişanı. Sanki ine duman salınmış gibi duvara bakan hareketli düşman bugün yarın şehri yerle bir edecek. Tahta oturup taç giyen ikisini de dar ağacında asarlar. O zaman şu dünya darmadağın olup ıssıslaşarak sahipsin kalmaz da ne olur? Böyle olacağını kim görüp kim bilmiş ki? Şu uğursuz yarığı başlarına kötü günler gelene kadar görmüş müydü, bilmiş miydi? Hatta babası bile bilmemişti. Bilse bunu bir uğur olarak onlara hediye eder miydi? Beklenmedik bir şekilde yaşanan yıkıcı bir ölüm gibi bu yarık da beklenmedik bir anda gözüne çarptı. Ona her gün dikkatlice bakan Şiydürge de görmemişti. Görse eşine söylerdi. Ya da… Son günlerde boğazına düğümlenmesi… bu olmasın? O zaman o bunu neye yordu? Neye yoracak idi. Hayır, bunun arkasında kurulu dar ağacı olduğu geçen yıl düşman etraflarını kuşattığından beri belliydi. Cellatı çekinmeden beklemeye azmedip tek vücut olmalarının üzerinden bir yıldan fazla zaman geçti değil mi? Şiydürge, kendisini kurtaramayacak olan ecele bu kadar çok üzülmez. Öyleyse çok defa bir şeyler söylemeye yeltenip niçin konuşamadı? O, her zaman buna kıyamıyor gibi ıstırap çekerek bakar. Gözlerinde bir işve, bir naz var gibi. Yarın kendisiyle birlikte ölecek bu insana bu ne naz, ne cilve? Hayret, böyle bir zamanda…

Unutmuştu. Aklına şimdi geldi. Yerinden kalkıp odanın baş köşesindeki dört ayaklı ocağa doğru yürüdü. Gümüş tabağın üstündeki yüzüğü eline alıp baktı. Tırnak gibi olan mavi taşın altındaki mavi toz zehirmiş. Dümdüz boynuz kutusunun içindeki elmas ustura çıktı. Biraz önceki iki hizmetçinin geliş nedenini de şimdi anlamış gibi. Şiydürge'nin filanca günden beri söyleyememesini de şimdi kavramış gibi. Bu ne? Kendini öldürmenin gereği ne? Yarın cellat zaten öldürmeyecek mi? Yoksa azaba dayanamaz diye mi korktu? Yılın on iki ayı boyunca şu cehenneme sabrettiyse ay baltanın altında göz açıp kapayıncaya kadar geçecek süreye niçin dayanmasın? Şimdi düşmandan da ölümden de korkacak bir şeyi yok. Tamamen yok edilmiş halkından, kocasından canı daha mı değerli? Dar ağacına asılsa Allah'ın kaderini birleştirdiği kocası ile birlikte asılır, başı kesilse cellatın önüne beraber giderler. Son nefeslerini verinceye kadar şu aydınlık dünyaya birlikte bakarlar. Aralarına bir insan şöyle dursun ecel bile girmez. Ya da düşmanın başka niyeti vardır. Az önceki yarık düşmanın öyle bir niyetinden dolayı görünmüş olmasın? Birisi onları başına ok saplanan yaralı bir dağ keçisinin çift boynuzu gibi ayırıp tek bırakmasın? Haa, az önce bunların ikisini niçin birlikte alıp götürmediler?

- Hayret, Şiydürge niçin gecikti?

Düşmanın kurnazca niyetini şimdi anladı. Pencerenin önüne gitti. Kara atlara binen çok sayıda asker önceki gibi sıra sıra dizilmişler. Askerler aniden çekilip birilerine yol verdi. Aralık

kapıdan eğri kılıç taşıyan bir grup adam göründü. Hanım onları saraya gelinceye kadar izledi. Aralarında Şiydürge yok. Gürbeljin hemen dört ayaklı ocağın üstündeki gümüş tabağa doğru yöneldi.

VII

Kara nehrin kenarında bağrışlarla dolu muazzam toy bir hafta boyunca sürdü. Bu kadar kalabalığın niçin toplandığından habersiz olan arsız güneş karanlık şehrin tam tepesine çıkıp gülümsemekte.

Küle dönen kerpiçlerin arasında karıncalar yuva yapmıştı. Engebeli tepeciklerin üstünde hayatta kalmak için yemlerini taşıyıp ileri geri gidip duruyorlar. Dün kanla kaplanan duvarların altından yuvalarını kazan fareler, güneş ışığına karşı sırtlarını verip sanki şarkı söyler gibi uğultular çıkarıyorlar.

Dünyada ne olup bittiğinden bihaber zaman da akıp gidiyordu. Kızıl kanın yerine rüzgârda dalgalanan yemyeşil yumaşacık otlar çıkmıştı.

Tangut başkentinde hayatta kalan az sayıda esirinin kulakları bugünlerde yiyip içip neşelenen işgalcilerin gürültüleri ile şamatasına tamamen alışmış, onların yeşil tepelerin sırtlarında delikler açarak yüzlerce yer ocakları kazıp dumanlar çıkararak yemek pişiren, kımız karıştırıp şarap içerek neşelenen istilacılarla bir işi yok. Onlar etrafı kuşatıp puslanan yeşil dağlara, daha dün Tangut çobanlarının mallarını otlatmaya çıkardığı kahverengi kuytu otlaklar ile şırıl şırıl akan Kara Nehrin berrak suyuna gözleri dolarak sürekli bakıyorlar.

Bugün haftanın son günü. Cengiz Han büyük bir ziyafet verdiğinde önceleri saçları diken diken olup karınları ağrıyıp âdeta tüm vücutları titreyerek dışarıdan sinirlenirlerdi, şenlik günden güne artarak devam ettikçe şu görgüsüz kalabalığa da kızgınlıkları kaybolup artık söylenmiyorlardı. Bugün Cengiz Han'ın çadırının yanındaki meydanda meclisin kalabalıklaştığını fark edip zavallı yüreği bir şeylerden şüphelenerek sızlamaya başladı. Öğleden sonra altmış esiri zincirlerini şıkırdatarak sarı ala çadırın durduğu tam ortadaki tomruk tepeye doğru alıp götürdüler.

Cengiz Han sofrasının merasimi hâlâ dağılmamıştı. Sart memleketleri ile Kafkasya'nın, Hintli ile Çin'in birçok kuyumcusunun elinden çıkan altın, gümüş eşyalar bolca bulunmaktaydı. Cengiz Han da her zamanki soğuk duruşunu bırakıp kızarmaya başlıyor. Altmış esiri buzağı dişinden yedi örgülü kamçı ile enselerinden tek tek dolayıp çaresizce yere diz çöktürerek bir

araya topladıktan sonra zincirlerini şıngırdata şıngırdata Şiydürge getirildi. Hükümdarlarını gördüklerinde altmış esirin gözlerinden sicim gibi yaş boşalmaya başladı.

Cengiz Han, Şiydürge'ye sert bir şekilde konuştu:

- Sen dün yer yüzünde, her nasılsa, yalnız bir Tangut kalsa da benim intikamımın yasını tutacak dedin mi?

- Evet, dedim.

- Öyleyse, Tangutlardan sağ kalan şu altmış kişi ve sensin. Kalan erkek soyunun hepsini oğlak gibi boğazladım. Kadınları ayırıp sadece güzelleri sağ bıraktım. Onlar bundan böyle Moğollara çocuk doğuracak. İşte, şu altmış esir şimdi senin gözünün önünde cehenneme gönderilecek.

Cengiz Han'ın bu sözlerini işittiklerinde ayrı bir yerde toplanan esir Tangut kadınları, cellat kılıcı ile karınları yarılıp kurdun yavrusu içlerine canlı bir şekilde konulmuş gibi aniden hareketlendiler. Aralarında sessiz sessiz ağlayanlar da var.

Şiydürge parlak enselerine tek tek aybalta inen soydaşlarına son bir defa bakmak isteyip gözünü onlara doğru çevirirmişti, altmış baş rüzgârın uçurduğu deve elması gibi yerde yuvarlanmaya başladı. Kıpırdamadan yerinde duran boş gövdeler bir süre sonra aniden yüzükoyun bir şekilde patır patır yere düştü.

Düşmanın önünde dayanma gücünü kaybetmeyip ne kadar kibirlense de bu olayı gördüğünde yüreği ezilip dayanamadı, gözünden yaşların nasıl aktığını kendisi de fark etmedi.

Cengiz Han'ın sesi tekrar çıktı:

- Muhulı mushulı ugay balğan![200]

Hükümdarın sesi şakakları zonklatacak kadar tiz çıktı.

Bundan böyle tam bu günü, tam bu saati aklınızdan çıkarmamanız için önünüze yemek geldiğinde "Muhuli mushuli ugay!" diye bağıracaksınız der demez bütün kalabalık:

- Muhuli mushuli ugay! diye tiz bir sesle bağırdı. Cengiz Han tekrar Şiydürge'ye doğru döndü:

[200] Kökünü kuruttuk!

- Şimdi yer yüzünde Tangut soyunda senden başka erkek kalmadı. Senin de başını şimdi keseceğiz. Bundan sonra bu aydınlık dünyada bir daha Tangut doğmaz. Hamile kadınların hepsinin karnını yarıp bıraktık. O zaman senin intikamını kim alacak? diye sordu.

Esir kadınların grubundan ayrı bir yerde sekiz delikanlının kaldırdığı ipek çadır içindeki Gürbeljin Hanım dudaklarını dişleyerek donakalmıştı. Önünde tutulan ipek perdeden her şeyi görüp her şeyi işitiyordu.

Şiydürge kendisini toparladı. Gür ve sinirli bir sesle:

- Ey Cengiz Han, her kibirliye bir haddini bildiren çıkar. Senin de sonun gelir, deyip sinirden gıcırdayan çenesine güçlükle engel olup alnına doğru hızla akan tuzlu teri boynunu sert bir şekilde çevirerek silkip attı.

Cengiz Han ona bir cevap vermedi. İki cellata işaret etti. İki demir parlak enseyi katır kutur kesti. Şiydürge'nin başı altın tacın altından Cengiz Han'ın önüne yuvarlanarak düştü.

- Muhuli mushuli ugay! diye gürledi bütün meydan.

Hanım elbisesinin yeninden tutarak dişliyordu. Solmuş bezgin yüzünden zehir gibi acı göz yaşları dökülmekte.

Şiydürge'nin gövdesi, yere yuvarlanan tacını hemen yakalamak ister gibi yüz üstü güm diye yere düştü.

Cengiz Han yerinden kalkıp Tangut tacının üstünden atlayarak hanımın oturduğu sarı ipek çadıra doğru yürüdü. Gürbeljin uzun boyunlu, çekik gözlü yaşlı adama, onun iri yarı vücuduna ve bir ayağını sanki uyuşmuş gibi sürükleyerek basmasına çok şaşırmış gibi bakakaldı. Sağ elinin işaret parmağındaki yüzüğün mavimsi gözünden mavi tozlar kül gibi yatağına döküldü.

Kara Nehir sakin. Yatağı boyunca su şırıl şırıl.

Cengiz Han Nişancı Kasar öncülüğünde dört beş hizmetçi erkeği alıp dizi dizi duran kanyondaki kayaların arasından nehir yatağına indi. Şimdi sarı çadırın etrafında onları izleyecek gözlerin çok olacağını bildiği için kendi isteğiyle halkından gizlenip nihayetinde buraya gitti. Gökyüzündeki güneş de olmasa dizi dizi uzanan kayaların arasında bunları başka hiç kimse göremez.

Böyle parıldayan bir günde Gürbeljin'in kar gibi bembeyaz vücudunun tüm hatlarına dikkatlice vakıf olacak. Su boyunda yeşil çayırın üstüne küçükçe bir yolculuk çadırı (hafif bir

çadır) kuruldu. Hizmetçiler güzel Gürbeljin'i çadırın arkasında soymaya başladı. Cengiz Han'ın az önceki emrini yerine getirip bu güzel kadının tüm vücudunu arayacaklar. Değerli ipek kumaş sıyrılıp yere düştüğünde, her tarafı ay ışığı gibi bembeyaz olan vücut parladı. Yedi erkeğin şaşkınlıktan ağızları bir karış açık kaldı. Hatta güzelin sıyrılıp düşen elbisesinin altından pır edip uçan güvercini de görmediler. Hemen güzel Gürbeljin'in elini tutup çadırın içine doğru yöneldiler.

Cengiz Han Tangut sultanı ile çadırın içinde baş başa kaldığında aklını başına topladı. Sonra dışarıya kulak verdi. Planlandığı gibi hizmetçiler hükümdarları tamamen doyuncaya kadar nehir yatağının üstüne çıkıp ansızın birisinin çadıra girip hükümdarı rahatsız etmesine izin vermemeleri gerekiyor idi. Herhalde hizmetçiler epey önce dere yatağının üstüne gitmiş olsalar gerek, etrafta şırıl şırıl su sesinden başka ses işitilmedi.

Üstünde giysisi olmayan, kapana yakalanmış bir ceylan gibi kendinden bile ürken güzele doğru yaklaşmaya başladı. Güzelin vücudunda silah saklayacak gizli hiçbir yer yok. Cengiz Han elma boyunlu güzeli haris gözleriyle tekrar süzdü. Hizmetçiler ellerindeki bileziği, yüzüğü, kulaklarındaki küpeleri, saçlarındaki tokayı yani her şeyini çıkarıp almıştı. Gürbeljin'in boğazından sanki güneşi yutmuş gibi fevkalade bir ışık saçılıp zayıf bembeyaz boynu kuş tüyü yatağa sırt üstü düştü. Ulu hükümdarın gözleri kararak incecik dudaklar ile yalvarırcasına baktığında ateş gibi yakan iki güzel gözden başka hiçbir şeyi görmedi. Az sonra iki dizini köze dokunup yanmış gibi hissetti, bu utançtan, öfkeden, namustan ateş gibi olup yanan Gürbeljin Hanım'ın yumuşacık baldırları idi. Merakın güçlü ateşine tamamen teslim olup tıpkı karaya çıkan bir balık gibi nefes alıp vermesi yavaşlayarak burnunu genç vücudun, asi kanın, diğer insanlardan farklı olan güzelliğinin hoş kokularını kendinde toplayan iki memesinin arasına götürdüğünde ulu hakan aniden tüm gücüyle yığılarak güzel kadının üstünden yere düştü.

Gürbeljin Hanım yatağın ayak tarafına düşen ince elbisesini eline alıp hemen dışarı çıktı.

Ulu hükümdar iki bacağının arasından akan kıpkırmızı kana korkarak bakakaldı. Hizmetçilerine seslenip çağırmaya, bu hâlini göstermeye utandı. Azı dişlerini kıracak kadar kızgınlıktan şakır şukur gıcırdatıp yüzüstü güm diye yere düştü.

VIII

Ulu hükümdar aniden hastalandı. O gece ulu hükümdarın Nişancı Kasar'dan başka tüm hizmetçilerinin kafası uçuruldu. Hükümdarı tedavi etmeye gelen hekim ve falcılar da sarı ala çadırdan sağ çıkmadı. Moğol askerleri uğursuz Tangut başkentinden hemen apar topar göçtü. Ulu hükümdar göç yolunda hâlini sormaya gelen hiç kimseyi kabul etmedi. Ağzını açıp kimseye bir şey demedi. Gözlerini kapatıp bazı düşüncelere dalarak yattı.

Göç kervanı, üçüncü ayın bir günü Çjam-Hak nehrinin geniş ve kuytu bir yerine gelip kondu. O vakit hasta olan Cengiz Han yeşil çayırlar ile berrak nehri görüp yorgun ordusunu toplayarak ilk defa seslendi:

- Bu yaşlı bir geyiğin bulunacağı, yaşlı bir insanın dinleneceği uygun bir yermiş, dedi.

Bu uçsuz bucaksız bölgede göç bir süre bekledi. Tam nehir kenarındaki yeşil çayırın ortasına, iki çadır birbirine bitişik şekilde Han'ın otağı dikildi. Cengiz Han otağ dikildikten sonra çadırın yanına yatak serdirip yattı. Yaz günü hava güneşli. Çayırın içinde çekirge sesi, kuş sesi. Otağın üstünden step kuşları grup grup dizilerek suya doğru uçup gitmekte. Göçte kullanılan develer, koşumlarından ayrılan atlar yeşil taze otları ağızlarıyla âdeta katır kutur biçiyorlar.

Cengiz Han daha önce dikkat etmediği şu barışçıl yaşamın görüntüsünü biraz daha seyretti ve öğleden sonra bir süre önce Gürbeljin'i alıp Kara Nehrin başına gittiği zaman yanında olan Nişancı Kasar'ı çağırdı. Ona Gürbeljin'in ince elbisesini aldırttı. Geçen olaydan sonra nehir yatağı boyunca tüm nehir boyunu aramalarına rağmen bir kuş gagası kadar kayanın uçurum tarafında kalan şu elbiseden başka Gürbeljin'den hiçbir iz bulunmadı. Sonra geri dönüp halk arasında dedikodu olmasın diye aramayı bıraktılar. Yavaş yavaş güzel genç vücudun hoş kokusunun kaybolmaya başladığı bu bir parça elbiseyi bağrına basıp bir o yana bir bu yana döndü ve sonra Nişancı Kasar'a emretti. Şu elbise için özel bir çadır dikilip elbise orada muhafaza edilecek. O, ulu hükümdarın küçük otağı sayılacak. Her yıl tam bu gün orada bir tören yapılacak ve kurban olarak bir kişi kesilecek. Eğer ulu hükümdar ölürse onun cesedini yıkayıp daha sonra giydiren kişilerin yanına hiç kimse gönderilmemeli. Onlar ulu hükümdarın cesedini tabuta koyup tabutun ağzını kilitledikten sonra şehzadelerin biri gelerek ulu hükümdarın çıplak vücudunu görenlerin hepsinin başını kesmeli.

Nişancı Kasar ulu hükümdarın vasiyetini söylemek için şehzadelerle konuştu. Akşam karanlığı çökerken ulu hükümdarın yattığı diğer otağa geri döndü.

Cengiz Han işlemeli çini kâseye bir içecek koyup Nişancı Kasar'a uzattı ve hepsini içme, yarısını içip kalanını bana geri ver, dedi. Nişancı Kasar bu olaya şaşırsa da ulu hükümdarın emrini yerine getirmemeye cesareti yetmedi. O, çini kâsedeki ne olduğunu bilmediği içeceği yarısına kadar içip kâseyi pamuk yatağın üstündeki dal gibi bir avuç kalmış ihtiyara, ulu hükümdarına geri verdi. Çini kâse elinden çıkar çıkmaz Nişancı Kasar yatağın ayağına yığıldı. Daha dün dağ keçilerini kovalayıp dağ taş demeden avare avare dolaşan yaman avcının içtiğini dünyanın yarısını hasımlığı ile diz çöktürmüş ulu hükümdarın nasıl kafasına diktiğini görüp çok şaşırarak dudaklarını son bir defa kıpırdattı.

Bu, Nişancı Kasar'ın ulu hükümdarına son şaşırması idi.

2.3. Dipsiz Kuyu (Şıñırav)

I

Ensep, o gün bu kuyuya bir daha inmeyeceğini bilmiyordu. Sıcak çay içip çıktıktan sonra tekrar kuyunun başına geldi. Arkadaşları çay içip bitirene kadar etrafta dağılmış olan kuyu taşlarını gördü. Ernek'in zirvesi buradan üç konak konaklayıp dördüncü konaklamada zor ulaşabilinecek bir yerde. Bu iki mesafe arasında da hiçbir canlı bulunmuyor. Dümdüz kara bozkır.

Baysal Bay, yaylaya göç ederken zik zak çizerek at yolundan çıkar. Ernek'i aştıktan sonra iki konak ötede yalak var da üçüncü konak ise ıssız bir yer. Bu bölge, göçü de hayvanları da tamamen yormaktaydı. Bu kuru, tümsekli ve geniş arazi yalak olmadığı için bomboştur. Geçen yaz koyun kırkma mevsimi geçtikten sonra Baysal Bay, Ensep'e tam buradan kuyu kaz diye bir istekte bulunmuştu.

O, uçurumun tam burasından, ala bozkırın üstünde ayrı duran taşlık vadinin kuzey tarafından kuyu kazmaya karar verdi. Bir iki aksakal taşlı su yolunun güneybatı yönünündeki yatağını uygun görmüşlerdi, fakat Ensep'in ikna olacağı yok. Bu kadar inatçı davranmasının bir sebebi var. Ama onu şimdilik en yakınına bile söylemek niyetinde değil. Kuyunun dış kenarı bittiğinde kuyu için düzenlenen kutlama sırasında Baysal Bay'a söyleyecek.

Kuyu duvarının taşlarından bazıları düşmüştü. Taşların her biri büyük bir tokaş[201] gibi, kalınlığı yarım karış, yüksekliği yarım arşın. Böyle taşları şu üç günlük uzaklıktaki uçurumun kenarından getirmek de ayrı zor. Bunun için güçlü, tek hörgüçlü develerın sırtına palan vurulup eğerlerler ve bu develerin iki yanına büyük duvar taşlarının sığabileceği büyük torbalar asarlar. Buna ancak tek hörgüçlü develer dayanabilir, mayıs ayında yapağı yününü orada uçurumun altında kırkan Baysal Bay Jem boyuna göçmüştü. Yol üstünde bunun konaklama yerinin yanında bir gün konakladı. O sırada Ensep, Baysal Bay'ın develerinin arasında dolaşıp bu taşıyabilir diyerek en dayanıklı ve güçlü 15 deveyi kendisi seçip almıştı. Şimdi ise bu develeri yedişer yedişer şeklinde ikiye bölüp sırayla gönderiyor.

Bu parlayan engebeli çevre ak zirvenin kenarına dayanıp sona ermektedir. Bu kenarın dar boğazında Ensep'in küçük kardeşi Tensel taş kesiyor. Dağdan testere ile kesilip alınan sandık taşları kıyıya çıkarılır. Keserken yumuşak olmakla birlikte yel ve suya dayanıklı sarı kemik taşın ortasını oyup yuvarlak bir şekilde kazarak temizleyip oval bir şekil verdi. Kıyıdan

[201] **Toḳaş (*зам.)***: Yağda veya tandırda pişirilen bir tür ekmek (Koç vd., 2003: 540).

uzaklaştıkça yerin toprağı kalınlaşıp dağın altında bolca bulunan gök taş katmanı daha da derinleşmektedir. Bu sefer bu gök taşa on kişi boyu kadar yer kazıp zor ulaştı. Bunca yeri kuyu taşları ile örmek için daha çok taş gerek. Sekiz tek hörgüçlü deveyi şimdi bir seferde gönderse yetecek gibi görünüyor.

Ensep, taşları gördükten sonra kuyunun dibinden çıkarılan yumuşak gök çakıl taşlarının üstüne diz üstü oturdu. Boynuna gümüş zincir ile taktığı ak boynuzdan yapılan tütün tabakasını alıp baş parmağının başına Maraş otu[202] yığdı. Sonra iki burun deliği ile sırayla kokladı, acı yeşil Maraş otu genzini kızartıp hapşu hapşu diye hapşurdu. Kuvvetli Maraş otundan gözünden çıkan yaşı çıplak bileği ile gelişigüzel silip attı, altındaki gök çakıl taşlarından avcunun içine yayarak baktı. Kuyu dibinden bundan bir çay içim önce çıkarılan gök çakıl taşları böyle kavuran öğle vaktinde tamamen kurumamıştı, hâlâ nemli. Su ya bugün ya yarın öğle vaktine kadar çıkacak gibi görünüyor. Çıplak omzunu güneş yakıyordu. Kuyudan iki adım uzaklıktaki keçe çadırdan uğultular geliyordu. Gençler görünüşe göre çay içip çıkacak gibi görünmüyordu. "Hey, haydi artık!" diye seslendi.

Çay içip terleyen gençlerin yanına gelerek onlarla birlikte ağzına Maraş otu attı. Sonra hava serinleyip halk kışlağa geri dönerken Baysal Bay ile kuyunun kutlamasının nerede yapılacağını tartıştı. Ataktı Bay'ın kutlamasında yarışa katılacak yüğrük atların binicileri ve pehlivanlar ile görüştü. Baysal Bay'ın ödül için ne koyacağını dışarıdan tahmin etmeye çalıştı. Tepenin üstündeki en derin, en geniş düzlük bu olmalı. Çıkrık çekerken güçlü deve şimdiden iki yüz adımdan fazla gidip geliyor. Dünden beri kuyudan çıkan toprağın çakılları azalıp topak topak çamura rastlanmaya başlandı. Suyun tadı da çok iyi değil. Şimdi Ensep o keçe örtü gibi çamurun tümünü kazıp bitirdiğinde onun altından bal gibi tatlı içme suyu delip çıksa Baysal Bay, Han'a selam verir mi? Kuyu açıldığında, ala bozkırın üstündeki uçsuz bucaksız memleket bu kuyuya bakmadan geçemez. Baysal Bay malını mülkünü bu yola saçmayacak da nereye saçacak? Şöhretinin artacağı yerde hiçbir şeyi esirgemez herhâlde.

Ensep, gençlerin bıdır bıdır sohbetine katılmadı. Pantolonunun paçasını kıvırıp dizinin üstüne topladı. Sonra kuyu kazıcılar için kurulmuş olan iki çadıra baktı. Bozkırdaki işçiler ne kadar mal kazanırsa kazansın çadırının kubbesinin üstü bozarmayan isli çadır. Birazcık küçük baş hayvan ile çoluk çocuk suyun başındadır. Onları görmeyeli de epey olmuştur. Bir yıldan beri bu kızıl tepeciğin civarından ayrılmadı. Sadece bu soğuk ilkbaharda, malın yavrulama

[202] **Nasıbay (*zam.*)**: Dilin altına konulmak için hazırlanmış, berbat kokulu, keyif verici madde (Koç vd., 2003: 398).

zamanında, çok olmayan işlerinin durumunu kendi gözüyle bir kere görmek için hanımına ve çocuklarına gidip dönmüştü.

Bu iki çadırda tamamen erkek var. Yemek pişirecek, eve bakacak iki genç bunlar kuyu kazarken içme suyuna gidiyor. Şimdi akşama doğru iki dişi deveyi eyerleyip iki tarafına torbaları eşit şekilde bağlayıp ağızlarına koyun yoğurdundan yapılmış kurut[203] koyup güneş başına geçmesin diye başlarına kumaş sarıp yola çıkarlar, ertesi gün öğle sıcağında geri dönerler. Böyle bir göçebe, rezil hayat süren kuyucu köyünde nasıl bir güzellik, nasıl bir rahatlık olsun.

Ala bozkırda su arayıp kuyu kazmayı ata mesleği edinen Karaş sülalesinin daha beşikten çıkmadan işittiği alay sözü: "Karaş; diktiği (delik deşik) çadır, pişirdiği bakraç (fakir aşı), iti çok havlayan, kızı sırıtkan, evine yoğurt süt giremez, deri çizme giyemez, çöken deveye binemez."

Fakir Karaş'a hani yemek yiyemez demediklerine de şükür. Fakat Baysal Bay'ın kenarda mekân tutan şımarık erkek kardeşi Ötes'e, "Hava çok sıcak oldu, sağım zamanına bir iki deve versin." diye adam gönderdiğinde o, "Karaş'ın midesinde kara çorbadan başka aş durur muydu?" diye dalga geçip adamı geri göndermiş.

Genellikle ayakkabıcı ile ustaların fark ettirmeden sözü yapıştıran, ısıran iğneli dili olur. Kuyucuda o da yok. Olsa da yerin yedi kat altında onun sözünü kim duyar?

Ensep yere tükürdü. Onun bir şeye somurtup oturduğunu gören delikanlılar boş muhabbeti kesti. Ensep ayağa kalktı. Sonra ileride bir yerde çöküp yatmakta olan, çıkrık çeken deveyi işaret etti:

- O zavallı da otlasın, ayağını iple bağlayıp salıverin.

Delikanlılardan biri devenin çıkrık halatını çözüp deveyi ayağa kaldırıp iple bağlayarak salıverdi. Ensep beline kıldan yapılmış urgan bağlayıp kuyuya yöneldi. Dört beş delikanlı yan yana gelip kıl urganı tuttu.

Kuyunun içine dikkatle bakarsan başın döner, içi ışık girmeyen zifirî karanlık. Ensep sıcaktan rengini kaybeden kül rengi gökyüzüne baktı, sonra kuyunun içine ayağını sarkıtıp nemli duvarı kazarak yapılan merdivene ayağını dayadı. Deminden beri güneşten yanan ayak parmak kemiği buz gibi oluverdi. Boynunu uzatıp bakmıştı, kuyudan çıkan boz toprağın

[203] **Kurut:** Kurutulmuş yoğurt.

oluşturduğu tepeciklerin öbür tarafında iki islenmiş keçe çadırı görünüyordu. Halattan tutup kuyuya eğilen delikanlıların güneşten tamamen yanan kapkara baldırlarını gördü.

Az önce etrafta bulanık bir şekilde görünen bolca ufuk çizgisi, şimdi kara baldırların arasındaki boşluklardan parlıyordu. Kıl urganı gerip daha fazla aşağı indi. Delikanlıların kayış gibi kara yüzlerinden boncuk gibi terler çıktı. Hepsi de sanki füzenin içine doğru inen Ensep'e gözünü ayırmadan baktı. Uçsuz bucaksız ırmak ile sonsuz gökyüzü tahta sini gibi kuyunun ağzına düştü. Nemli kuyunun soğukluğu şimdi gerçekten hissedildi. Terleyip duran kürek kemiği aniden üşüyüp tüm vücudundaki tüyler diken diken oldu. Daha da aşağıya indi. Kuyunun içine enlemesine düşen güneş ışığı tam tepede. Bütün alnı tamamen gölgelendi. Bütün ışık yukarıya dağılmış, tam kuyunun ağzına sisli bir hava gibi toplanmıştı.

Nem durumu az önceki gibi değil, artmaya başladı. Aşağı doğru indikçe ayak parmak kemikleri hissizleşip katılaşmaya başladı. Normalde yukarı çıktığında bir seviye yükseldikçe gönlü rahatlar.

Gözünü kuyuda açmış olmakla birlikte yerin altına her indiğinde bir yaş ihtiyarlamış gibi olur. Ayağının altındaki bir boşluğu dürtüp görünmez zifirî karanlıkta ömründe görmediği büyük bir çukuru aştığında dişleri birbirine değerek titrer ve sırtından buz gibi terler çıkar. Ayağı yere değene kadar aşağıya bakmaz, gözü yukarıda olup az önce ardında kalan aydınlık dünyanın şu bir avuç içi kadar görüntüsüne gözünü ayırmadan bakar. O da gitgide küçülmeye başlar. Kuyunun ağzındaki delikanlılar uçurumun dibinde bir saç teli gibi çekilip gerilmeye başlayan ipince kıl halatın ucuna yapışıp debelenmeye başlar.

Toprak bitip yeşil gök taşa ulaştı. Az önce çevresindeki kara gölge, bulanık aydınlık da tükendi. Kara da değil, kahverengi de değil, dipsiz bir zifirî karanlık. Bu, dışarıdan kuyuya indiğinden, henüz gözü alışmadığından. Yoksa şu anda etrafını daha açık görememekle birlikte sert taş duvarlar zar zor ayırt edilebilmektedir. Kuyunun ağız tarafı kıl gibi incelmeye başladı. Kuyunun ağzındaki adamlar gözden kaybolup belirsiz, siyah lekelere benzemekte. İki yüz ayak yerin altı…

Her gün inip çıka çıka basamakları tamamen ezberlemişti. Bu, hiza diye ayağını dayadığı yeri basamak sanarak çıktı. Lanet olsun! Ayak tabanından giren soğuk tepesinden delip çıkmaktadır. Kışın ise dışarıda soğuk rüzgâr esip kar savrulurken bu çukurun içinde vücudundan buhar çıkarak yayılıp otururdu.

Şimdi ise dışarıda kavuran temmuz, ağustos ayları. Bu mezarın içi gittikçe şiddetlenen bir tipi.

Sürekli hırpalanan kıl urgan göğüs hizasında, iki köprücük kemiğine gitgide daha fazla batarak yakmaktadır.

İşte, ulaştı sonunda.

Ensep gözünü tamamen yumup uzun bir süre durdu. Biraz sonra tekrar açtı. Etrafında sert, gri duvarlar kararmaktadır. Ardından belindeki urganı çözdü. Sonra urganı sallayıp yukarıdakilere işaret verdi. Kıl urgan tekrar yukarı çekildi. Hareketlenen ucu göğüs hizasından sürtünerek geçmekteydi, diken gibi değdi. Az önce iki yüz kulaçtan fazla, sertleşen kara taş ve sessizleşen toprağın altında arkadaşlarıyla, yer üstündeki aydınlık hayat ile çok soğuk, bomboz duvarları ısıtan tam öğle vakti günün ateş gibi sıcaklığı ile irtibat kuran kıl urgan şimdi yerin yedi kat altında onu yalnız bırakıp kendisi şu iğne deliği gibi belli belirsiz deliğe, aydınlık dünyaya doğru hızla çıkmaktadır.

Birdenbire uzakta görünen ve parlayan delik de kapandı. Uzak olsa da görünen, bir şey uman aydınlık dünya bir iz bırakmadan kayboldu.

Ensep etrafında yığılan nemli duvarların tamamını yine de görmektedir. Kat kat gizlenen korkunç suretler şimdi bir araya gelip sessiz bir karanlığa dönüşmüştü. Ayak tabanından giren soğuk alnından çıkmaktadır. Ayak parmaklarının uçları kalınlaşıp şişmiş durumdadır.

Çok geçmeden şu yukarıda toplanan koyu zifirî karanlık tekrar dağıldı. Yumruk gibi kapkara bir şey, aşağı doğru fırlayarak gelmektedir. Birden parlayan tırmık, ışığı kırıp yansıttığı için fırlayarak gelen yumruk büyüklüğünde kara nesnenin her tarafını aydınlatıyor. Bu, kuyunun ağız tarafındaki ışık. O, bu dipsiz çukura ulaşamadan yarı yolda cansızlaşıp yok olmaktadır.

Ensep, kuyu ağzını kara gölgeler kapadıkça korkmaktadır. O, kazılmış toprağı dışarıya çıkartan meşe ağacından kova mı ya da dışarıdan yuvarlanıp gelen taş mı, yitik yer altında cefa çekip tek başına oturan, kuyucunun onsuz da sürekli çarpan ürkek yüreğini ağzına getiren yine bir beklenmedik felaket mi, o şey yanına ulaşıp onu eliyle tutancaya kadar yukarıdan gözünü ayırmamaktadır.

Meğerse biraz önce karanlıktan düşen, dışarıya toprak çıkaran iki gözlü ağaç kovaymış. İçine Ensep'in sıcak yeleğini, kulun derisinden dikilen ve bacağının büyük bir kısmını kapatabilen çizmesini koymuşlardı. Kuyunun içine inerken zor olur diyerek elbisesini ayrı gönderirler.

Soğuktan titreyen vücuduna sıcak elbiseler iyi geldi. Etrafını aç kurt gibi çepeçevre kuşatıp üstüne yürüyen korku da sonra dağılmış gibi oldu. Elinde kazmayı tutup sert, nemli duvarları yokladı. Şıpır şıpır ter gibi ıslanmış değil. Ancak parçalanmış taşlar oldukça gevşemişti. Balçık bitmişti. Acaba tuzlu muydu, tuzsuz muydu? Nemli tabakayı dudağına değdirerek tadını anlamaya çalışmaz.

Onun eli kırk defa yeniden bu işi yaptığından şu alışkanlık hâline gelen sıradan işe başlamak gereksizmiş, aklından kırk kere düşünüp kırk defa hatırlayan, fakat düşündükçe derinleşen dipsiz düşünceler onu tekrar sarmaktadır.

Kuyucunun çok mutlu bir hayatı yok. Sert, nemli duvarlar ile sulu topraktan başka, omzuna ejderha gibi çaprazlamasına çöken zifiri karanlıktan başka pek gördüğü bir şey de yok. Fakat onun bu zifirî karanlık çukur ile fiske kadar değersiz ömrünün dışında düşünecek de hiçbir şeyi yoktu.

Rahat edemeyen nasırlı elleri nemli duvarları kazıp yer altının katmanlarında su aramaya başladığında, bu ağır işten usanan gönlü hayatının birazcık karanlık yerlerini düşünmeye başlar.

II

Yine şu yer yüzündeki aydınlık dünyada uzun adımlarla dolaştığı günleri, bunun gibi zifirî karanlık yer altının adından bile habersiz olduğu zamanlardaki azıcık ilgi çekici ömrünü hatırlamaktadır. Neden olduğunu bilmemektedir, yaşı ilerledikçe o güzel ve göz açıp kapayıncaya kadar geçen zamanlar hatırına sık sık gelip her şey şu anda oluyormuş gibi net, şu an görüyormuş gibi belirgin, apaçık gözünün önüne gelip durmaktadır. Özellikle bir şeylerden rahatsız olup kalbi çarpmaya başladığı zamanlarda, olup bitmiş şeyler aklına geldiğinde, gerildiğinde bir şekilde kendi kendine yumuşuyor gibi görünmektedir.

Bugünse çok arzu ettiği o biraz güzel zamanlarında bu günlerim gelecekte hayal olur diye hiç düşünmemişti.

Ayak tabanı çatlak esmer çocuk önceleri ortasına kurşun dökülen aşığın en büyüğü elime düşse diye hayal ederdi. Aşığın eline geçmesiyle beraber ömrün güzel günleri gibi o da elinde çok fazla kalmadı. Aşık oyunu[204] oynayıp tasasız bir şekilde devam eden hayatın bugün ütüp yarın ütülen, berabere kalınan bir aşık oyunuyla bitmeyeceğini, bütün ömrü boyunca

[204] **Hantalapay (зат.)**: Bir tür aşık oyunu (Koç vd., 2003: 610).

devam edeceğini bildiği yoktu. Uçkurunu doldurup aşık ütüp getirdiği günlerde gönlü yere göğe sığmaz, böbürlenirdi. Ne tatlı hayaller ile arzular ve tam da böyle günleri aklına gelirdi.

O, en önce bu civardaki en güçlü adam olan Bolıs[205] Biygeldi gibi olmak istemişti. Altında yeşil deri palan, üstünde gümüş eyer, kır boyunlu küheylan, elinde içine gümüş dökülen, sapına altın nakış işlenen püsküllü dört örme kamçı, arkasında her köyün kurnazları. Zenginlerde konaklayıp beylerde öğle yemeği yeyip memleketi gezerdi. Memleketin herhangi bir yerini gezmekten sıkıldığında yanına silahlı iki üç genç alıp av avlardı. Bozkırda dolaşa dolaşa hevesi bittiğinde yol üstünde işi olduğunu bahane ederek arkadaşlarını köye geri gönderir ve kayınlarına gitmeyip Nahiye Müdürüne ümit bağlayıp yalnız yaşayan dul taze gelin, sicim kaşlı Janıl'ın evine gider, güzel kadının serçe parmağını havaya kaldırıp koyduğu tavşan kanı çayı içerek kuş tüyü yatakta karnını okşayıp keyfine bakardı. Ensep o zamanlar ergenliğe erişinceye kadar sicim kaşlı Janıl'ın ihtiyarlayacağını bilmiyordu.

Ensep zaman geçtikçe Biygeldi'nin de arkasından dedikodu yapıldığını, onun düştüğünü gördü. Onu yöneticilikten düşüren çakır gözlü, kızıl sakallı Şonmurın Biy idi. Beyaz gömleğinin düz yakasını açıp her zaman terli terli dolaşırdı. Çukurlaşmış yeşil gözlerinin kenarına kadar bolca akan tuzlu teri serçe parmağı ile temizleyip kaykılmış göğsüne kadar dökülen kızıl sakalını sıvazlayıp samimi bir şekilde konuşurdu. Onun arkasında da saygı gösteren kalabalık. Onun da işittiği sadece saygı (sözleri). Esmer çocuk, yeniden bu Şonmurın gibi olsam her şey istediğim gibi olur muydu diye de düşünmektedir.

En nihayetinde o, herkesçe hor görülerek yaşayan yarık tabanlı, yaralı yüzlü esmer çocuk olarak kalmak istemiyordu. Şimdi ise köyün dışında uzağa yerleşen, çadırın arkasındaki keçe parçasını eski örtü ile yamalayıp önündeki parçaya yün halı dikilen islenmiş keçe çadırın sağ tarafına körük kurup yakıp kavuran, temmuz ayında top söğütün altında kavrulan babası Kuljan gibi de olmak istemiyordu. Kuljan ile, kazanının dibi delinmiş, çaydanlığının ağzı bükülmüş komşu kadınlar kayın biraderi ile kalıyor diyerek her zaman dışarıda alay edip onu cahil görüyorlar. İnatçı Kuljan lakabı takılan babasının halkın gözüne niçin öyle nasır gibi battığını esmer çocuk hiç anlamıyordu. Babasına sormaya cesareti yoktu.

Boynu içine girmiş ela gözlü babası ılık ılık yanan söğüt ağacının közüne demir tutup bir eli ile körüğe bastırıp bütün gün demircilik yapardı. Evin içinde hiç kimseyle konuşmazdı. Annesine söylediği de, "Çay kaynadı mı?", "Onu verir misin?" gibi benzer kısa sorular ile kısa emirler. Ensep, babasının biri ile uzun uzun sohbet ettiğini henüz görmüş değil, fakat falanca

[205] **Bolıs (зат.)**: Belli bir bölgeyi yöneten kişi (Koç vd., 2003: 92); Nahiye müdürü, yönetici.

idi, filanca idi sözü ile birinin isteğini yerine getirmedi diyeni çok işitmişti. “İnatçı Kuljan” denmesi de bundan değil, bilerek bir şeyin tam tersini savunmasından, inatçı karakterinden olsa gerek. Geri kalan Karaşların tamamı kuyu kazarken yalnız kendisinin demir dövüp usta olması da bu inatçılığındandır.

Hiç kimseye güler yüzü, sıcak bir davranışı yok. Kuljan’dan çocukları da çok çekinir. Hiçbir şey konuşmazdı, akıl da vermezdi, hiçbir yere, hiçbir şeye göndermezdi de sadece göz altından suçlayarak bakardı. Bundan olsa gerek, çocukları anasının dediklerinden çıkmazdı.

Ensep on beşine yeni girdiğinde babası boğaz kanseri olup bir yıl boyunca tam evin baş köşesinde, siyah kilimin üstünde yattı. Tedavi etmek için gelen şamana, “Pazara gidip satın aldığım canım yok, cömert Allah almak isterse geri alsın.” diyerek yanına yaklaşılmasına karşı çıkardı.

Bir gün falan aydan bu yana yemek yemeyen babası, ev halkının da boğazına yemek girmediğinden iskelete dönmüş kemiklerini şıkırdadıp yatmaktan tamamen usanıp sinirlendi. Anasına baş köşede asılı duran beş örgülü kamçıyı ver dedi, sonra sağ tarafta yüklüğün altındaki sandıktan bıçağını buldurup aldı. İçine kurşun döküp örülen kamçının yumak şeklindeki püskülünü tamamen kesip attı. Sonra yavaşça onu yağladı. Ev halkı onun ne yapmak istediğini anlamadığından şaşkın, hiç kimse de ses yok. Babası kamçıyı yağladıktan sonra kımız istedi. Sarı tahta kaseye koyulan ekşi kımıza kamçıyı batırıp bir süre oturdu. Dudakları kıpırdayıp bir şey fısıldadı. Seyrek toplu sakalını göğe kaldırıp birazcık yaslandı. Bismillah! Ansızın, titreyen elini kuvvetli basıp kımızın içindeki kamçıyı çıkarıp boğazına soktu. Her yeri yağ, birçok atın tuzlu teri sinen kara kamçı ok yılanı gibi yavaşça ilerleyip boğazına girmekteydi. Aklını kaybetmiş gibi titreyen zayıf eli taş gibi katılaşarak yapışmıştı, tir tir titreyerek itmeye başladı. Kamçı yavaş yavaş kısalmaya başladı. Zayıf eli o sırada itmeye devam etti. Derisi kırışıp kuruyan ince boynundan çıkan yumruk gibi gırtlağı kıpır kıpır etti.

Kamçının gövdesindeki yüzüğe benzer demir halka dişine değip şak etti. Babasının az önce tamamen bölünen boş şişe gibi bembeyaz yüzüne, kamçının yanı atardamara gelip boğazını sıkıştırdığından kan gitmedi, yüzü kül rengi gökyüzüne benzedi. Bir eliyle kamçının sapını tuttu, diğer eliyle göğsüne bastırdı. Ağzındaki kamçıyı neredeyse ikiye bölecek gibi ısırdı. Ağaran alnından boncuk boncuk bembeyaz terler göründü. Sonra kamçıyı geri çıkardı, vücudundan kan geldi. Deminden beri sessizce duran, babasını gözünü ayırmadan seyreden çocuklar tam bu sırada dayanamayıp ağlaya ağlaya kapıdan dışarı çıktı. Anası ise sesini

çıkarmaya, bağırmaya korkup gözünden damlayan yaşı başörtüsünün ucu ile silip kana boğulan kocasına leğen tuttu.

Babası ondan sonra iyileşmedi. Atın tuzlu teriyle tamamen pişen kamçıyla yarsa da boğazından yemek geçmedi. Beyin kaynatan sıcaklar başladı. Sağlıklı adam bile saklanacak yer bulamadı. Babası çöl sıcağına dayanamadı, kavuran temmuz ayının ortasında vefat etti.

Ölürken karısını, çocuklarını yanına çağırdı. Hâlsizlikten cansızlaşan sesi ağır işitilmekteydi:

- Çocuklarım, ben gidiyorum. Arkamda mal mülk bırakmadım diye babanıza öfkelenmeyin. Kara toprak yerinde durduğu müddetçe fare ile Karaş açlıktan ölmez, hiçbir şey olmazsa kuyu kazın.

Dünyada kuyucu diye bir mesleğin olduğunu Ensep o zaman öğrendi. Her köyde çadırlarda sığıntı gibi kenarda oturan Karaş sülalesinin insanları toplanıp babasını gömdü. Kabirden döndükten sonra sadaka için toplanan dört beş ihtiyar Kuljan'ın çocuklarının en büyüğü olan Ensep'i tek başına çağırdı.

Yavrum, babandan ayrıldın. Kuljan fakir ve inatçıydı, fakat yiğit idi. Bütün gücü boşa gitti. Naaşına sarmaya kara kilim zor bulundu. Çok zenginliğe kavuşturmasa da çoluk çocuğu aç bırakmayan baba mesleğininden el çekmenin hayrı yok. Sen de baban gibi ata rızığı çiğneme. Küçük kardeşlerin ile annen kaldı. Darjan abin çadırınızı taşıyıp götürecek. Onun peşinden gidip yolunu tut diye akıl verip ellerini açıp dua etti.

Darjan, abisi gibi değil; iri yapılı, kasları hareketli, daima üstü çıplaktır.

Gür kara sakalını toplamadan öylesine uzatmış. Kocaman kafasında çok derinlerdeymiş gibi görünen yapışık kulağı ve şakağı kıldan görünmüyor. Benek gibi olan burnundan verdiği nefes kıvrılmış bıyığının arasından çıkıyor gibi. Her teli dikenden sert sakalı her biri yumruk gibi iki göğsünün ortasını tırmalayarak aşağıya sarkıyordu. Bu kadar sık ve karanlık ormanın üstünde, tam tepesindeki ayın tepecikte oluşturduğu beyaz leke gibi alnı parlardı. İki şaşı, kızarmış, avuç içi kadar göz etrafına şaşkın şaşkın bakmakla birlikte bir noktada durmuyordu, daima bozkıra dalıp gidiyor.

Söz denen şeyi bilmezdi. Çadırının içinde de dışarıda da ne tatlı ne de sert bir dili vardı. Akranlarından birisine kızsa "Mezarına vurayım!" diyerek bir güm sesi çıkartır, sonra tekrar susardı.

İnsanlar, “İnatçı Kuljan ile Kaba Darjan’ın aynı anadan doğduğuna inanmak zor.” diye dedikodu ederlerdi. Kuyunun içinden, tüm vücuduna balçık bulaşmış, perişan hâldeki Darjan çıkıp gelirken onu tanımayan kişilerin, “Ansızın yer altından canavar çıktı.” demeleri gibi.

Eşi Hanım ise iri yarı, boylu poslu ve güzel yüzlü bir insan. Yuvarlak, ateşli gözünün ışığı yumuşak. Akrabaları ile münasebeti de çok. Darjan ne kadar kardeşini kendisine çekse de göçebe köyde usta olan İnatçı Kuljan, kanadı kırılan karga gibi her çalının dibindeki ürkek kuyucu köyü hayatına kanaat etmemiş, razı olmamıştı.

Sahibi vefat etmiş yetim haneyi Hanım güleryüzle karşıladı. Eltisini koyun kesip ellerini kavuşturarak misafir etti, ön yüzü kemik kakmalı, şıngırtılı kilit asılmış süslü sandıktan kumaş alıp gömlek dikti, başına parlak bir başörtüsü bağladı.

Kuljan’ın çadırı göçüp geldikten sonra bütün gün Hanım’ın elinden yüksüğün düştüğü yok. Üstü başı paspal çocukların elbiseleri yenilendi. Kuljan’ın ömür boyu ağarmayan kara isli çadırının üstündeki keçe parçası öldükten sonra ağardı.

Hanım çocuksuz bir kişi. Çocuksuz da güzel bir kadın, yanına kaynının çadırı konup kapısından çoluk çocup girip çıkmaya başladıktan sonra daha da güzelleşti. Küçük Tensel’e süt pişirip kaymak tutturarak, hamur yoğurup kenarından ekmek yaparak tamamen hürmetle hizmet ederdi.

Darjan evine yorgun gelse de çocukları gördüğünde kendini tutamaz kıs kıs gülerek mutlu olurdu. Kuljan’ın soğuk suratından korkarak büyüyen çocukların önceleri Darjan’a da yaklaşmaya cesaretleri yoktu. Fakat çok geçmeden çocuklar daima az konuşan bu iri yarı insanın yüzünün yumuşaklığını kalpleriyle hissetmiş olsa gerek, çay içmeye geldiğinde Ensep hariç biri dizine çıkıp diğeri boynundan asılıp onu yatırırlardı. Darjan gık demezdi. Elindeki çayı üstüne döke döke gülerek otururdu.

Ensep o yetim çocukluk zamanında yüreğine yerleşen bu sıcak samimiyeti ve merhameti sevecenlikle düşündükçe hâlâ o günler için duygulanıp özlem duyardı. Ne kadar yorgun düşüp ne kadar kişiye darılıp yüzü asılsa da bu şefkatli ruh hâlini ve yumuşak elleri unutamıyordu. Ne zaman takati azalıp sabrı tükense zehir içmiş gibi olup ölümü düşünerek aydınlık dünyadan tamamen umudunu kesip kendini soyutladığı zamanlarda o güzel günler sırayla aklına gelirdi. Gerçekten insan gönlü ömrün çok geçici, arka arkaya gelen sürgün gibi hayatının üstündeki dilencinin kırık tahta kasesi gibi; geçici olanlardan biri zehir damlatır, biri bal damlatır, tamamen zehir olsa çok vakit önce sıkıntı çekerdin, az olsa da arada bir damlasa da dünyadaki yaşamın tatlılığını hissettirip damağını tatlandıran balı da var ya. İnsanın aklı ne kadar kabul

etmese de aptalın ümidini yitirmeyip daima bir şey için çabalayıp emeğinin boşa gitmesi de herhâlde bundandır.

Darjan, Ensep'i durup dururken "Gel, gör, haydi işi öğren!" diye kuyuya götürmemişti. Çocuğu olmayan insan, toprağı eşip kazmayı kendi gibi dayanıklı insanların bile zor dayanacağını bir eziyet sanıp çocuğun ellerini yarıp gönlünü kırmayı henüz erken gördüğünden acıyıp çocuğu kuyunun civarına yaklaştırmadı. Ensep, ağabeyinin çadırının yanına geldikten sonra iki yıl daha çocukluk çağını geçirdi. Esmer yüzü parlayıp gözünün feri canlandı. Ergenliğe adım atan kaynını, akıllı Hanım ata bizzat kendisi bindirdi. Darjan'ın şükür, o zaman kazancı boldu. Fakat misafiri gelse bıçağı, sevdiği insan gelse atı hazır olan Darjan'ın çadırının derisi artmadı. Ama abisi ile kendi evinin yiyecek yemeğini, giyecek elbisesini eksik etmediği gibi kazanının dibi de hiç kurumazdı. Darjan'a ait atların içinden alnında parmak gibi beyaz yıldız şeklinde lekesi olan kunduz gibi doru ata yengesi Ensep'i bindirdi, eyer takımını da kendisi hazırladı. Sonra senenin birinde, ilkbahar aylarında Darjan ile beraber akrabalarını görmeye gittiklerinde onu da beraberinde götürdü.

Hanım'ın akrabaları sadece mal toplamaya düşkün art niyetli zenginler değildi. Zenginliğine uygun olarak gösterişli; göçünde, sofrasında, yatağında ve döşeğinde şatafata önem veren süslü bir köydü. Altmış çadırlı, beyaz yamaçlı Arın köyünün delikanlıları her zaman şık giyinir, köyleri at üstünde dolaşırlardı. Hepsi üstlerine Orınbor'ın siyah kumaşlarından dikilen beli büzgülü cepken giyerdi, döşlerini açık bırakır, beyaz gömlekleri uzaktan parıldardı. Onlar, ya doru ya siyah zayıf alımlı atlara binip döşleri parlayarak tepenin başına çıkageldiğinde ansızın o köy de şaşırıp kalırdı. Kızlar ve taze gelinler hemen evlerinin içini düzeltip semaveri yakar, tombul hanımlar ile kocakarılar çarçabuk kap kacağı temizlemeye başlarlardı. Arın köyünün delikanlıları atlarından da gösterişli inerdi, dizlerini bükmezlerdi, köyün beyleri dizginleri tutup onları koltukları ile desteklerdi. Yola çıkıncaya kadar atın hâlini sormazlardı. Yumuşak döşeğin altında kırık arpa olsa hemen bilirlerdi. Dışarıdan alaycı; halk, memleket içinde her yere yayar diye daha çok Arın delikanlılarının dilinden korkardı. Hanım yengesi, Ensep'i bu şımarık delikanlıların arasına kattı.

Zengin köyün şımarık beyleriyle Ensep hemen kaynaştı. Güzel giyinen delikanlılar Ensep'i dışlamadılar. Zayıf, kara dorunun güzeli at binmede mahirdi, boyu uzun olmakla beraber ince, gösterişsiz bir sesi var, türküyü makamıyla söyleyip dinleyicisinin kulak kesildiği bir ses çıkararak özel bir naz ile söyler. Bozkır gençleri için bu az hüner değil. Her tepenin başında etrafa yayılan koyunlar ile atları gözetleyip canları sıkılan köylünün isteklerini yerine getirerek onları mutlu edip gençlerin kulağının pasını silip el ve ayaklarını sallayıp anne

babasının yahut yengesinin yanında gözleriyle yere bakıp utanan körpe genç kızlar ile çay doldurup verirken beyaz ince parmakları ile dikkatsizce yanaşıp parlayan gözleriyle samimi bir şekilde bakan yaylağın geç gelinlerinin gönlünü heyecanlandırmaya, sonunda çadırda verilen çay ile kesilen hayvanın etini çekinmeden yiyip içmeye bolca yeterdi.

Ensep düğünde, eğlencede ortaya çıkarak eline dombırayı alıp türkü söylediğinde yahut eskilerden bir nazmı dombıra ile terennüm ettiğinde taş gibi olan alınlarını nice kış mevsiminde kuru ayaz yalamış, başlarından çok şey geçmiş, yıllardır bunların henüz bilemediği birçok zorluğu atlatmış ihtiyarların gözleri yaşarmaktadır. Doğmadan kendilerini rüzgârın içinde bulan cesur gençler gözlerine pus, gönüllerine dert birikip somurtmaktadırlar. Tam ortada kara dombırayı çalarak sallanıp duran atmaca gibi esmer delikanlıya gözlerinin altından gizlice baktıkça yüzlerine kan gelen, şu beyaz ipek gömleğinin altındaki güvercin göğse karşı aç gözlü bakan gözler olmasa beklenmedik bir anda insanlara fark ettirmeden olur olmaz titreyip gönüllerinin ve kendilerinin de henüz bilmediği, nihayet yüzleri kızarıp heyecanlanarak boğazı kuruyan, bilmece gibi çok nazik, çok güçlü, şefkatli arzular ve sıcak bir samimiyet hissi uyanıp müziği seve seve dinleyen yüzlerine toz, tenine leke değmemiş körpe genç kızlar. Eğlenen insanların içinde şarkıcı çocuğa arada bir dik dik bakan atmaca gözlü olgun gelinler de az değil. Atmaca gibi esmer çocuğun kendisi de ne söylediğine önem vermemektedir, civa gibi hışırdayıp coşup şarkı söylerken tık tık diye ritim yapıp çoğunlukla gırtlağından çıkan sözlere nazaran çevresindeki gözlere daha çok ilgi gösterirdi, gözüne beyaz bir yüz ilişse şarkıyı daha güçlü, daha şevkle söylemektedir. Böyle cesur hâli yalnızca şarkı söyleyerken devam edip şarkı bittikten sonra tamamen yok olmaktadır. Her yanından övgüyle bakan çok sayıda gözle hep bir ağızdan çıkan çok fazla iltifattan sıkılıp yüzü kızarırdı. Böyle durumlarda kendisine çok arzulayarak bakan canı çıkası arzulu kızlar içlerinden böcek gibi acımakla birlikte, atmaca gelinler bu kadar küçük bir çocuğu, delikanlıyı öncekinden daha fazla şekilde işaret etmektedirler. Sonunda onların oturduğu taraftaki yüzü yanmaya başlamaktadır.

Fakat ne var ki bozkır gençliğinin hayatı bozkırın bir kuşluk vakti kadar kısa, bahar gibi çok kısa. Zavallı kız yüzünün kırmızılığı yeni yeni görünmeye başladığında evlendirilir. Delikanlının yüzünde sakalı çıkmaya başlayınca başına bir yular bağlanır. Ensep'in de gençlik dönemi uzak yolda ay batana kadar yürüyüp sadece şafaktan hemen önce soyunmadan uzanıp kısa bir süre kestiren, acelesi olan yolcunun sabah uykusu gibi çok tatlı, çok kısa sürdü.

O günleri aklına getiren Ensep'in yaşlanan yüreğini hâlâ o günlerin yumuşak hüznü yakmaktadır, toprak kazıp taşı kırarak şişen kaslarına bir şekilde can gelmiş gibi hissetmektedir. Bu evli barklı ihtiyar adamın gönlüne hiçlik hissi sık sık uğradığından, bu durum şimdi ele

geçmeyen gençliğini çok arzulaması değildi; o, geri gelmeyecek gençlik dönemini hatırladığında, insanın ömür boyu hayal edip ölürken de yaşadım mı, yaşamadım mı diyerek şüphe duyduğunu, insanın yegâne arzusunun mutluluğun gerçek yüzünü görmek olduğunu fakat bunun sadece gençlik döneminde görebileceğini -neşeli gençlik mutluluğu o kadar- hatta kendi hayatındaki mutluluğu zamanında fark edemediğini düşünmekteydi. Öyle görünüyor ki insan ömür boyu gönül denen yorgun atla mutluluğun ne kadar çok peşinden koşarsa mutluluğun ondan o kadar uzaklaşması gibi. Mutluluğu kovalayan adamın kazandığı mutluluk kaybettiği mutluluktan çok olsa gerek. Mutluluk… Talihsiz insanın hayalinin ulaştığı yerdeki iyiyi ve tatlıyı bünyesinde barındıran bu söz, insanın gönlüne bir keder olarak bağlandıktan sonra başlangıçtaki anlamını tamamen yitirip onsuz da kıt kanaat, onsuz da ölümlü kulu gittikçe daha fazla sıkıştıran deri bir kırbaça dönüşmüş görünmektedir. Böyle bir deri kırbaçın kalçanızdan kan akıttığı yer muhtemelen şanstır, zenginliktir, şandır, fakat mutluluk değildir.

Önündeki meşe ağacından yapılan kovaya konulan toprağı kaydıramadı. Çoktan dolmuştu. Urganı silkeleyip yukarıdakilere işaret verdi. Ağzına kadar dolan kova kolayca yukarı çekildi. Ensep kapkara kuyunun içinde yine şu aydınlık dünya ile bağlantısı kesilip yalnız kaldı. Tam tepesine mızrak gibi inen kara kuyuda sadece urganın sürtünme sesinden başka ses yok.

Meşe kova yukarı çekilip çıkarıldığında Ensep'in düşünceleri daima kesintiye uğrar. Ne yapacağını bilemeden oturup kaldı. Sonra tekrar nemli duvarları kazmaya başladı. Fakat vücudu yeni yeni canlanan Ensep'e, alnı henüz terlemeye başlamışken tekrar teri kesilmiş gibi bir hâl geldi. Bir şeyini unutmuş gibi olan düşünceleri parçalara ayrılıp yeni dağılmaya başlamış su gibi etrafından hücum eden eski silüetler ile tam şu anda ayaklarının altında beliren düşüncelerin tümü bir tarafa dağılmıştı. Çenesi hareketlendi, galiba sinirlenmiş gibiydi. Genzi kuruyup sersemledi. Ensep boynundaki tütün kutusunu eline aldı. Maraş otunu burnuna çekip hapşırdı. Bir kere değil, birkaç kez üst üste hapşırdı. Göğsünü tırmalayan öfkenin tümünü dışarıya atmış gibi, vücudu rahatladı. Çaresiz kalan gönlünde yeniden düşünceler uyandı.

III

Ensep, eğlencenin sonunda dünürlerin köyünde kaç yıl kalacağım diye düşünürken Darjan, " Olmaz çocuk, yeter artık!" diyeceğe benzemiyordu. Tam aksine zavallı anası telaşla koşturdukça kendinden utanıp bu boş, uçarı hamleden vazgeçerek abisine yardım etmenin tam vakti olduğunu nihayet fark etti. Ensep de annesinin boğazını düşünüp kendisinin gerçekten de

iş konusunda beceriksiz olduğunu anladı. Yıldız benli doru atını diğer at sürüsüne kattı. Kendisine şimdi ağabeyinin köy içinde bindiği aygırı eğerletti. O sırada Darjan'a Token Bay kuyu kazdırmaktaydı. Abisi Ensep'e hâlâ kıyamayıp "Evvela görsün, öğrensin." diyerek zorladığı yok. Kuyuculara çay kaynatıp yemek pişirmektedir.

İlkbahar bitip gökyüzünün görünmeye başladığı dönem. Yamaçlardaki tek bir hindinin bile diğer hindiler kadar sesli ötüp tabiatın ince kabuğunun kalktığı dönem. Böyle zamanlarda Kazak çadırları sökülüp oturulamaz, kışlaktan tamamen kaldırılırdı, yüksekçe tepelerin başına beyaz bir yumurta gibi sıra sıra dizilen obalar yerleşir.

Ensep de güneş batarken atı eğerleyip kuyucuların ekibinden uzaklaşır. Obalardan birine gidip ihtiyarların işlerin durumu ve yılın gidişatı hakkındaki bıdır bıdır konuşmalarına kulak kesilir, koyun sağıp kuzuları ayıranların gürültü patırtılarını zevkle dinler. Dertli kadınların kuzusunu almayan koyunları alıştırmak için "Haydi al, haydi al!" uğultusu kulağına beste gibi gelmektedir.

Ensep, akrabaları ile birlikte göçüp birlikte konan babasının ustalığa heves edip kuyuculuktan niçin uzaklaştığını şimdi anladı.

Ensep'in atı koyunların melediği, köpeklerin havlalayak gürültü çıkardığı köye doğru ilerlemektedir, daha sonra ekibe geri dönerken boynunu öne eğip yavaş yavaş gitmektedir.

Bütün canlılardan başka kara toprak da yayılmış gibi. Uçsuz bucaksız bozkırdaki o ilgi çekiciliği ve sonsuz güzelliği, şimdi gelişip filizlenmeye başlayan körpe hayatı korkutup ürkütmemeyi arzuladığı için ışığı gövdesiyle engelleyip donmuş gibi uzayıp gider.

Bütün dünya tamamen serpilip canlanarak ortaya çıkmıştı. Sadece Ensep'in gözleri hüzünlü. Şu karşıdan gelip yüzünü okşayan hafif rüzgâr, tamamı canlandırıcı güzel kokular yaymaya başlayan yeşil otların kokusunu merak ettirerek elbisesinden çekerek daha da uzağa yürü diyor gibi.

Onun gibi olan, heyacanlı gönlü heveslenip mezarın ağzına benzeyen çukura gözünü ayırmadan bakan kuyucuların atı ile uzaklaşıp şu aheste bozkırın bir tarafına ağır ağır gitmek ister.

Alkali içmiş bir insan gibi bağırsak ve karaciğerinin tamamı kötü kokup yavaş gitmeye de kamçı vurmaya da güçü yetmez, ağır ağır gelmektedir. Dizginleri çekip başını başka tarafa çeviren hiç kimse olmadığında doru at alıştığı patikaya girip kuyucuların yakınına gelerek ancak durur.

Yaz bitti. Otlar sarardı. Kuzular ve oğlaklar sağlam basarak sürülmeye dayanacak gibi olup eklemlerini sağlamlaştırır. Köyler, koyun kırkım işine başladı. Yapağı yününden ayrılıp çıplak kalan koyunları gördüğünde Ensep'in tamamen dermanı kesilirdi.

Bir gün Arın obası yaylağa göçüyoruz, vedalaşalım diye kızı ile damadını çağırttı. Hanım'ın kaynı da erken gitti.

Zengin köy neşeli. Erkekler atları yakalayıp develeri bağlamakta, kadınlar ise alelacele yükleri toplayıp bağlamakta. Dizginde henüz tecrübesiz çocuklar yarın yol boyunca binecekleri tayları sakinleştirmeye uğraşmaktadırlar. İhtiyarlar, tekrar tekrar toplanıp takip edecekleri yol ile yol üstündeki yalakların vaziyeti hakkında fikir alışverişinde bulunmaktadır.

Yarın göçüyoruz dedikleri gün her bir çadır birer tane hayvan kesti. İhtiyarlar, sofra başında uzun süre oturup yolun kazasız belasız geçmesi ve otlağın iyi olması için dua etti. Ensep o gün endişelenip uyuyamadı. Nerede beş kişi bir araya gelse onların etrafında dolaşır. Gözünü çevirip biraz ileride duran dünürlerler ile şakalaştı, yarı şaka yarı gerçek bir şımarıklık yaptı. Birisi bizi geçer mi diye dışarıya meraklanarak kulak kabartan genç kızlar, delikanlının şefkatle söylediği büyülü sözlerinin tesiriyle gevşeyip sessizce gülümsedi. Vedalaşırken bozkır kızı sessiz, sakin kişiliğinin tanığı olarak etrafına boncuk saçılıp nakışla bezenen ipek eşarp verir.

Ertesi gün köy tan ağarır ağarmaz uykudan uyandı. Normalde sağa sola dönüp yataktan kalkmayan çocuklar bile bugün köyün diğer insanlarından daha önce fırlayıp bağlı duran taylarına koştular. Baş örtüsü karkara[206] gibi olan ihtiyar nineler değneklerine dayanıp çadırı söken gelinlerine uzaktan tavsiyeler vermekteler. Genç gelinlerin de koşuşturdukları bir zaman. Kimin göçünün en önce yola çıkacağının baş sorumlusu bunlardır. Kaynanaların sabırsız, zevzek olanları sopalarını defalarca sallayarak sinirlenir, sabırlı olanlar ise genç gelinlerin her hareketine hemen tepki vermez, sessiz kalır.

Develer hazırlandı. Yük yüklendi. Nineler ile küçük çocuklar binecekleri develerin üstünü keçe ile sardı. Cevap vermeyen genç hanımlar baş örtüsünü şapka gibi yapıp öndeki deveye binip göçe başlamaktadır.

- Evet, pirim!
- Haydi, Bismillah!

Yüklü develer yerlerinden kalkmaya başladı. Göçün ön tarafındakiler yola çıktı. Grup dağ eteğinde sıra sıra dizilip değerli taşlarla süslenmiş başlıklarını şıngırdatıp puhu kuşunun

[206] **ḳarḳara (*zam.*)**: Genç kızlar ve gelinlerin özel günlerde başlarına giydikleri uzun, konik şapka, baş giyim; kızların baş giyimlerine taktıkları kuş tüyü (Koç vd., 2003: 295).

tüyüyle donanan genç kızlar ve gelinler gitmektedir. Erkekler de henüz atlarına binmiş değiller. Kutlu bir mesken olan eski yurt için Kuran okunup yola çıkılacak. Eller açıldı, yüze sürüldü. Çizmenin kenarına kıstırılan kamçılar yeniden ele alındı. Yaşlılar birbirlerinin dizlerine dayanarak ayağa kalktı. Onların ardından başka erkekler de yerinden kalkıp atlarına yöneldiler.

Yaşı büyük olanlar yol gösterelim, otlak ve yalakları kolaçan edelim diye yavaş yavaş ileriden gitmeye başladılar. Gençler, göçün yanlarında yürüyen kızlar ve gelinlerin arasına katıldılar. Bazıları kahkahayla gülüp şaka yaparken bazıları deve üstündeki yaşlı kadınlara fark ettirmeden gelinlik kızların göğsüne yapışıp kollarını ince bellerine sarmaktadır. Birbirlerine göz ucuyla bakıp sessizce sohbet ederek gelen genç kızlar ile delikanlılar da var. Hafif meşrep şakalar yapan gençler at yarıştıracağız, mendil ver diyerek akranı genç kızların ardından gidip atlarının dizginlerine asılırlar. Mendil istemeyi bahane ederek şimdi gelinlik kızların göğsünü ve kalçalarını çimdikleyip konuşamadığı isteklerini (arzularını) eliyle gösterenler de çok. Delikanlıların güçlü elinin yaramaz hareketleri vücutlarına sihirli bir ateş gibi tesir edip rahatlayan bazı kurnaz gelinlik kızlar hoşlarına giden bu durumdan hemen kurtulmak istemeyip uzun uzun çekişmektedir. Yabancı gözlere belli etmeden sessizce gülümserler. Sık kirpiklerinin altından süzerek göğsünü geriye çekip delikanlının elinden sıyrılacak gibi olup yuvarlak bileklerini birden engelleyip atın yelesine doğru sağa sola yatarak sabrı tükenen heyecanlı genci daha çok arzulatıp daha da büyülerler. Kendisinin de dermanı tükendiğinde ihtiraslı genç vücudu gücünü kaybedip bütün vücudunda hâlsizliğin etkisi başladığı zaman cebinden mendili çıkarıp delikanlıya verir.

Delikanlılar, körpe gelinlik kızların verdiği mendili tepelerine bayrak gibi kaldırıp göçün arkasına doğru yüzlerini dönüp gruplara ayrılarak hızlıca oraya doğru yönelirler. Şafakta toynakları kızışan diğer atlar da onların peşinden koşarlar.

Gökyüzü aydınlanmaya başladığında her yerden ardı ardına çıkıp gelen başka obaların da göç kervanları görünür. Taylara binen çocuklar şimdi onları seyretmek maksadıyla dolu dizgin koştururlar. Büyükler de "Aaa, bu falancanın obası ya, varıp göçünüz kutlu olsun diyelim!" diyerek atlarını kamçılarlar.

Göç başında aheste aheste giden sarı deveye keçe sarıp kilim yayarak kurulan ihtiyar nineler, yol boyunca hâl hatır sorup selamlayan gençlere heybesinden kemik iliği ile et üleştirip çocuklara ise pişi[207] verip kendi elinden yedirirler.

[207] **bavırsaḳ (*зам.*)**: Mayalı hamurdan yapılan, yağda kızartılarak pişirilen bir tür yiyecek (Koç vd., 2003: 83).

“Ey nineciğim, Allah imandan ayırmasın!” diyen gençler başka bir obanın yaşlılarından da yemek almak için atlarını yeniden kamçılar.

Kış yerleşkesinden yaz yaylasına doğru uzayan dizi dizi göçlerin araları böyle ileri geri düzensiz koşturmalardır.

Dünürlerler obasını büyükleri ve hanımları ile birlikte üç beş yüz metre kadar yolcu etti. Ensep, küçüklüğünden aklında kalan bu görüntülerin tamamını yeni görmüş gibi hayranlıkla baktı.

Genelde sakin olan bozkır bugün gürültülü. Bedeninde canı olan herkes coşkulu. Hepsi de bir yerde duramayıp bir şeyler için acele ederek huzursuzluktan kıpırdanmaktadır. Aheste aheste giden develerin de ayaklarını göz takip edemez, develer ilerlemektedir.

Beyaz keçeyle sarılmış paravanın arasından sert bakışları görünen ninelerin bembeyaz başörtülerinin hemen uçacak gibi kanatlarını açan kuğulardan hiçbir farkı yoktu.

Göç, hareketsiz bozkırın hayatını tamamen hareketlendiren bayramıdır. Güzel otlaklara, yeni konaklama yerlerine yeni bir canlılıktır, pek çok zevki arzulayan hareketli gönlün neşesidir.

O gün uzun süreden beri hareketsiz olan, ihtiyarlayarak boğum boğum şişen hasta el ve ayaklar beklenmedik bir şekilde birden dinçleşir.

Günlük hayatın koşturmacasında büyük küçük pek çok kaygıyla aşınarak acı çeken gönüller kelebek gibi kanatlanıp telaşlı çıkıvermektedir.

Çok geniş bir alana yayılan yazlık bozkırın insana ferahlık veren serin rüzgârı gelip eskiyen çadırlardan kış boyu yıpranan bozkır yaşamının bütün tozunu toprağını silkeleyerek uzaklaştırırıp kovuyormuş gibi.

Ensep, bozkırı aşarak uzayıp giden göçün arkasından develere uzun süre baktı. Şu ağır ağır yürüyen dizi dizi develer sadece bu civardan gece gündüz tepeciklerin başında dizilip yerleşen ve beyaz bir yumurtaya benzeyen obaları değil, gürültüyü, bıdır bıdır gülüşü, alelacele hareketleri, bütün hayatı bir iz bırakmadan göçürüp götürüyormuş gibi.

Yeşil çimenliğin ortasında düğme yeri gibi olan beyaz lekeler, göç nedeniyle terk edilmiş yerler bulunur.

Şu beyaz lekeli terk edilmiş yerler kuyucu obasında iki üç ihtiyar erkeğin yanında yalnız kalan Ensep’in gözüne uzun zamandır köz gibi görünüp durdu.

Kuyucu obasında sefil bir hayat. Avuç içi kadar çukurun etrafında her gün kabarıp yükselen mezar gibi tepecikten başka sevinecek bir şey de yok. Geniş çukurun ortasındaki is bağlamış çok sayıda keçe çadır bozkırdan da taşmaktaydı. Ensep bu obanın sütü çaya katılan, otlaktan dönmekte olan koyu kahverengi dişi devesine hayranlıkla bakmaktadır. O da bu toprak kazan iki ayaklı insanlardan güzeldir. Gün boyu bozkırda ayağının ulaşabildiği yerleri dolaşıp geri döner. Bir zamanlar bu bölgede de hareketli bir hayat olduğunu hissettiren ilkbahardaki gübreler gün ışığıyla tamamen kurudu. Ensep ile kır atının iki obanın arasında avare avare dolaştığı eski patika yollarının karartısı gözden kayboldu.

Ensep eline kürek aldı. Genç adaleleri taşın altında ezilmiş gibi, buğday renkli pazusu sallanıp beli aşırı yorulunca keskin kokulu bozkır otunun ekşi tadı damağını tatlandırmayıp annesinin sıcak bağrını, balla tatlanan taze sütünü hayal edip gözü kararak kederli bir ses çıkartan boz devenin yeni sütten kesilmiş yavrusu gibi Ensep'in de aklına gece gündüz özgür dönemleri gelip başı sersemleyerek gözünün önünü koyuca bir bulanıklık gölgelemektedir.

Annesinin lezzetli memesinden süt emerken yorulan boz yavru deve, bağıra bağıra yorulup yemek borusunu sızlatan açlığını bastırmak için yumuşacık burnunu akrep gibi sokup yaklaştırmayan kalleş deve dikenine çaresizce başını dayar.

Sadece yavru deve değil, yuvadan yuvaya ağaç kıymıkları sürükleyen karıncadan başlayıp bütün canlılar kim bilir hangi sihirbazın kudretidir? Evvela kendi isteyerek bu yalan dünyaya gelmediği gibi kendi isteğiyle de gidemeyip içinden hiçbir şey geçmese de kor düşmüş gibi yanan kuru boğazını düşünerek ağır ağır hareket etmektedir.

Ensep şimdi, artık hiçbir şeyin sonunu düşünmeden hareket etmeyip yaşamdaki tüm canlılar gibi kendi dertlerini kendi çözebilecek yaşa geldi.

O vakit ömür sürmek denen şey, meleyerek annesine gitmesin diye bütün gün demir kazığın etrafında dönüp kurtulamayan bağlı esmer deve yavrusu gibi ne eziyet görsen de ne kötülükler başından geçse de ruhunu neşelendiren tatlı hayaller, arzu ve emellerin hepsinden mahrum kalıp başını dağa taşa vursan da kendi isteğiyle gelmeyen gelse de hiçbir isteğini kabul etmeyen aksi kaderin taşlık, dar koynuna kızıl boğazından boğulacak gibi bağlanmak mı?

Şu karanlıktan boz rengi bir ok gibi ansızın fırlayıp gelen sorular ile Ensep ilk defa bir çukurun dibine inip toprağı temizleyip yumuşacık bir çimenlik gibi olan avuç içleri su toplayarak şişip sızlayarak acıyıp kürek tutmaktan ilk defa umudunu kaybedip zorluk çektiği günleri aklına geldiğinde de gençlik düşüncesinin bütün toyluğunu silip süpürürcesine yok edip yerle yeksan kılmıştı. O an Ensep çukurun dibinde küreğine dayanarak uzun süre düşüncelere

daldı. Fakat bir cevap bulamadı. Gönlün gizli bir yerinden tık diye ansızın çıkıp gelen şu kötü düşünceden çok korktu.

Şimdi, işte yerin ortasına kadar geldi. Çocuk Ensep'in kafasını yoran karmakarışık sorulara hâlâ cevap bulmuş değil. Yoksa yaşamak denilen şey de az önceki şeytanî soruya cevap bulamadan kafa yormak mı? Her neyse, şu soruyu etraflıca düşünüp bir sonuca varmaya bu güne kadar uygun bir fırsatı olmamıştır.

Elindeki küreğin kısa sapı alnına sert bir şekilde battı. Hemen başını kaldırdı. Az önce sarkıtılan meşe ağacından yapılmış kovanın henüz dolmadığını gördü. Kayıp yuvarlanan çakıl taşlarını kürüyüp kovaya doldurmaya başladı. Meşe kova doldu. Kıl urganı silkeleyip yukarıya işaret verdi. Ağzına kadar dolan meşe kova tâ şu yukarıda iğne deliği gibi görünen yarığa kadar kayıp gitti.

Ensep küreğine alnını dayayıp tekrar düşüncelere daldı.

IV

Önce elde nasır çıkar. Sonra daha dün gevşeyip bir şeyi tutamayan ham kaslar kadınların çadır kafesin aralarından kazığa sarıp çekerek eğirdikleri kıl urgan gibi sertleşir. Sertleşip güçlenen ham kasları ile birlikte gönlü de güçlenir. Önce hayallerin ayağına bir köstek bağlanır.

Ensep kuyu kazmada epey tecrübe kazandı. İlk zamanlarda toprak çıkarmaya yardım ediyordu, şimdi kuyuya inmeye de başladı.

Herkesin ayağına dolanıp kulağını okşayana kuyruğunu sallayarak mutlu olan köpek yavrusu avluya bağlandıktan sonra hırlayıp korkmadığını göstererek dikkatsiz bir baldıra azı dişini geçirmekten zevk almaz mı?

Ensep, yavaş yavaş tat aldıkça önceleri uzak durduğu sanatına alışmaya başladı. Büyükler, "Şunu sen yapıver, bunu sen yapıver." dedikçe sevinir.

İnsan aldanmasa kısacık ömründe başından geçen her türlü zorluk ve azaba bir gün bile sabredemezdi. Gönlün sığınağı aldanıştır. İnsan hayal ediyorum diyerek aldanır, aldanarak da nasibini tüketir.

Ensep meşe kovayı tutup çıkardığı gün başı göğe erdi. İki pazusu da yorulup kasları gerildikçe dün gözüne yaş gelirken bugün de gönlü mutlulukla doldu.

Mezar gibi küçücük çukurun etrafındaki kızıl tepecik yavaş yavaş kahverengileşti, sonra grileşti, kül rengini aldı, sonunda meşe kova yer altından bir parça toprak, kesekli balçık değil, koyuca bir çamur alıp çıkarttı. Kovanın dibindeki çamur cıvımaya başladı. Toprak çıkaranlar meşe kovayı tekrar bıraktığında çukurun kenarına doğru uzanıp kulak kabartırlar. Meşe kova aşağıya ulaştığında tâ şu roket gibi olan altı hafifçe şık eder.

Aniden kıl urgan sallandı. Toprak çıkaranlar, kuyunun ağzına yetişene kadar bütün çamur dibine çöküp üst taraftaki suyun berraklaştığı meşe kovayı boşalttılar ve alıp şöyle kenara koydular. Ardından çırağı gönderip biraz ileride yayılmakta olan sarı deveyi aldırıp çıkrığa bağladı. Kuyuya ucunu kement yapıp çıkrık ipini bıraktı. Sarı deve hık ederek yerinden kalkıp her günkü alıştığı yoluna düşüp çekmeye başladı. Ortası oyuk tahta tekerleği gıcırdatınca kıl urgan yılan gibi yavaşça hareket etmektedir. Sonunda baştan aşağıya balçığa bulanmış olan kuyucunun kendisi de göründü. Kuyunun ağzında duranlar onu iki kolundan tutup çıkarttı.

Kuyucu çukurdan uzağa, kuru bir yere gidip dizüstü oturdu. Enfiye kutusundan parmağının ucuna Maraş otu döktü.

Delikanlılar kuyunun dibine kovayı yeniden saldı. O, bu sefer yarısına kadar dolup geri döndü. Yüzü hala yeşilimsi. Çamurlu suya hepsi birden ellerini batırıp avuçlarıyla su alıp ağızlarını çalkaladı. Hâlâ toprak tadı var. Suyun tuzlu mu tatlı mı olduğunu kimse ayırabilmiş değil.

Akşamki soğukta titreyip üşüyen kuyucu yerinden kalkıp çadıra doğru yürüdü. Diğer gençler de peşinden gitti.

Tavadaki kızıl köze kalçasını koyup vızıldayarak şarkı söyleyen ağzı kesik bakır çaydanlığın kiremit rengi çayı gün boyu dinlenmeyen kuyucunun vücudunu rahatlatmaya başladı. Porselen bardağın yüzeyinde yayılan kavrulmuş buğdayı dudaklarıyla birer birer ittirip höpürdetilen tatlı çay terletmektedir, terle birlikte vücudunu toprağa bağlayan ağırlık da dağılmaktadır.

Sofra toplanıyor. Yorgun düşen kuyucular sohbet etmeye başlıyorlar. Yer altını konuşmaktan başka samimi sohbetleri de yok. Şimdi ne yapmaları gerektiği hakkında.

Ertesi gün hepsi yine kuyu başında toplandı. Meşe kovayı hemen kuyuya saldılar. Kova, her günkü gibi sert toprağa değerek tık sesi çıkarmadı. Güp diye bir ses çıktı. Suyu tamamen durulmuş. Kuyucu meşe kovayı iki yerinden tutup kaldırıp tepesine dikmişti, suyu tatlı. Şimdi delikanlılar birbirinin ellerinden çekiştirerek kovayı alıp içiyorlardı.

Susuzluktan dudakları çatlamış ala bir kuşa benzeyen bozkırın bir yerinden daha su çıktı. Bundan önce is bağlamış çadırlı kuyucu obası mutlu oldu. Su çıktıktan sonra kuyucuların çalışmaları daha da hızlandı. Kuyunun etrafında saçılan tokaş ekmeği gibi küçük taşları birbirinin üzerine koyup şu yeşil taş kısmına gelinceye kadar ördüler. Sonra otlağa tekrar su akmasın, mal falan düşmesin diye etrafını çevirerek bir taş koydular. Sarı kemik taşının ortasını oyup su oluğu yaptılar.

Yeni kuyunun suyunu önce kahverengi dişi deve ile kahverengi yavrusu gelip içti.

Takriben kuşluk vaktinde etraftaki halkın otlağa çıkan sağmal develeri kuyucuların konakladığı yerde bulunan çukur vadinin kenarına gelip gündüz sadece isli çadırların bulunduğu otlağa dik dik baktılar. Taş oluktaki durulan suyu görünce gözlerine inanamayıp böğrüştüler ve ne olursa olsun gidip görelim demiş gibi hızlı adımlarla o tarafa doğru yöneldiler. Taş yalağa boyunlarını eğerek suyu höpürdetip uzun süre hareket etmeden durdular. Sonra iki böğrünü şişirip yalpalayarak otlağa gittiler.

Her gün tam tepeden çığlık atarak geçen bir grup çil, oluğun başındaki kalabalığın azalmasını bekleyerek otlağın tepesinde dönüp uçuyor.

Öğleden sonra uzaktaki oluğa yönelen bir grup ceylan vadinin kenarına geldi ve şaşırıp kaldı. Sonra kıpır kıpır hareket eden insanları, isli çadırların kapısının önünde saç ayağının üstündeki kara demliğin altında alev alev yanan ateşi görüp panikle kaçıştılar.

Ertesi gün sabahleyin kuyunun etrafı gece karanlığından faydalanarak gelip oluktan su içen kokarca, tilki ve tavşan izleriyle dolmuştu.

Daha dün ala bozkırda ne ot çıkan ne de sığınacak bir gölgesi olan şu yayvan otlağa dönüp bakmayan bütün canlılar her taraftan özel olarak bu otlağı arayıp bulmaya başladı.

Dümdüz tepecikteki sık ağaçlık, birçok zihne sağlamca yerleşip birçok göz için toprak altından dolayı dikkat çekici bir yer hâline gelen hedefe dönüştü. Yüzeyi düz olan ve yabanî buğdayın seyrek görüldüğü kahverengi tepede her taraftan dizi dizi gelen patikalar oluştu.

Ala bozkırdan bir yudum su tadamayarak susuzluktan tamamen dili damağı kuruyan canlıların gözü kararıp başı dönerek bayıldıkları bu ovada bir kabartı şeklinde olan ve tek başına görülen bir taşlı kuyu, eceli gelip ölmek üzere olan bedenin göğsünde henüz sütten kesilmemiş bir çift meme gibidir.

Ensep'in mutluluktan içi içine sığmıyordu. Gece gündüz kuyunun başından ayrılmıyordu. Oluğun kenarına konup boğazının altı gulk gulk edip su içmeye başlayan serçeleri ilgiyle seyrederdi.

Töken Bay üç gün sonra geldi. Yanında kalabalık bir grup insan. Başlarını uzatarak kuyunun dibine dikkatle bakıp kuyu taşlarının nasıl örüldüğünü gördüler. Çıkrığa bağlanan devenin gittiği bir ayaklık yolun kaç adım olduğunu ölçtü. Bir gecede kaç oluk su çıkacağını sordu. Kova ile su çektirip tadına baktı. Elini yüzünü yıkadı.

Töken Bay'ın adamları yeni kuyuyu hep bir ağızdan övdü. Sanki bu kuyuyu Töken Bay kazmış gibi ağızlarını doldurarak bütün iltifatı Töken'e söylüyorlardı.

Mutlu olan Bay ertesi gün Darjan'ın önüne kuyu ücreti olarak malı sayıp verdi. O gün akşama doğru kuyucular çadırlarını iki devenin üstüne yükleyerek köylerine ve çoluk çocuğuna geri döndü.

Ensep çukurun ortasında kalıp dünden beri "Töken'in kazdırdığı yer" diye adlandırılan yeni kuyuya kıyamayarak uzun süre baktı.

O, Darcan abisinin yanında üç yıl geçirdi.

Ensep ilk kuyuyu Böken Bay'a kazdı. Karaş obasında yeğeni olduğu genç Mırza abisi için hayır yemeği verecekmiş. Tanınmış zenginin yemeğini evveleden herkesçe bilinen su oluklarının yanında vermek istemediğinden yemeği, kullanılmayan tenha bir yerde verip o çevrenin "filancanın yemeğinin verildiği yer" diye adlandırılması düşüncesi hafızasında belirdi. Bu sebeple özel olarak kuyu kazdırmak niyeti ile akrabalarına misafir geldi.

Karaş'ın büyükleri, küçükleri toplanıp "Mesleğine yeni başlayan bir çocuktu, sizin soyunuz gibi rızkı (bereketli) olur mu acaba, bu kuyuyu Ensepcan'a kazdırsak nasıl olur?" diye rica ettiler.

Böken Bay babasının hayır yemeğini hem henüz at ayağı değmemiş bakir bir bölgede hem at koşturmaya uygun olan bir düzlükte hem de toprağından tatlı su çıkacak iyi bir yerde vermek istiyordu.

Bu işe Karaş sülalesinin yaşlılarının tümü dört elle sarıldı. Evlerin etrafında boş boş oturan bir deri bir kemik kalmış ihtiyarlar da yerlerinden kalkıp meşhur zenginin hayır yemeğine uygun bir yer aradı.

Darcan'ın çadırı gece gündüz kalabalık. Sonunda hepsi tatlı su çıkan ve "Kırk Astav[208]" diye adlandırılan kuyu bölgesinin üstünden geçen düz arazinin güneybatı tarafını uygun gördü. Kuyu bölgesinden iki göçlük bir yer.

Dümdüz bozkır birden hafifçe eğimlenip sonra yine tahta gibi düzelerek kıvrılıp gitmektedir. Dışarıdan bakanın birden anlayamadığı bu çukur vadiyi Karaş obasından gelenlerin hepsi beş gün boyunca öylesine gezdi. Oraya buraya gidip toprağına bakarlar, otun kökünü kazarlar, kokusunu koklarlar. En sonunda Böken Bay'ın sürü sürü atlarını aldırıp biraz seğirtip biraz koşturup baktılar. Kalabalık atlar patır kütür koşmaya başladığında ihtiyarlar yatıp kulaklarını yere koyarak sesi dinliyordu.

- Boşluk yok. Boşluk olsa ses yankılanıp gümbürderdi.

- Herhalde çamur çok derinde, toynakların sesi boğuk geliyordu.

- Kırk Astav ile iki yer arasında ne tuzlu arazi ne de kara toprak var.

- Otlarına baksana, temmuzun ortasında bile taze ot bitiyor. Altında tuzlu toprak olsa kökü şimdiye kadar çoktan kururdu.

Ensep, yaşlıların bıdır bıdır sohbetini dikkatle dinlemesine rağmen çoğu zaman hiçbir şey anlayamıyordu.

Büyükler danışa danışa sonunda ayrı bir yerden bolca biten deve dikenlerinin arasına kazık çaktılar.

Böken Bay kazığın üst tarafına çadır dikti. Yanına bundan başka birkaç kara çadır daha diktirdi.

Sonra iki obanın ihtiyarları kazığın etrafında toplanarak Kuran okuyup Böken Bay ile Ensep'e dua ettiler.

Kahverengi kuzunun kafasını kemirdikten sonra ihtiyarlar köylerine dağıldı. Ensep, yanında dört beş genç yardımcısı ile kaldı. Ara sıra Darcan uğrayarak hâlini hatrını sorup akıl verir.

Ensep beş kanatlı çadırın tam ortasında kazık bulunan yerden kuyu kazmaya başladı. Güneş tepesine düşmeyecek derinliğe erişinceye kadar keçe çadır dikili durdu. Zengin obada et ve kımız sıkıntısı yok. Bütün gücüyle cömert olmaya çalışan Böken de bizzat geldi, Karaş obasının ihtiyarları da bir süre sonra daha sık gelmeye başladı. Kuyu dibinden çıkan toprağı

[208] Kırk Oluk

avuçlarına yayıp bakıyorlar. Her geldiklerinde zengin obanın bal kımızını bir dikişte içip başlarını sallayarak gidişat iyi deyip gidiyorlar.

Tam üç ayda, güz dönemindeki koyun kırkma dönemi bittiğinde Ensep de kuyuyu kazıp bitirdi. Dibine yaklaştığında keçe örtü gibi olan yeşil balçık çoğalarak bir ara korkutmuştu. Bir süre sonra katı balçık tükenerek mil yeniden ortaya çıktı. Milli çakılları defalarca dudaklarına değdirip baktı, tuzsuz gibi.

Tekrar kazmaya başladı. Dağılan çakıllı toprak katılaşmaya başlayıp düşecek mi diye şüphelenmeye başlamıştı, şakırdayan sert bir taşa dönüştü. Yeşil taşı kazarak oyuyordu, bir gün sağ dirseği buz gibi soğudu. Hemen küsküyü bırakıp eliyle temizledi. Deminki yer bir şekilde terlemektedir.

Su yakın. Buradan delerek çıkması mümkün. O, kuyunun nemli duvarlarını sıvazladı. Nemin nerede fazla olduğundan hareketle suyun çok olduğunu anladı. Suyun fışkırmasına ihtimal vermediğinden duvarı boylu boyunca kazmaya devam etmek niyetindedir. Sonra deliği açacak. O an kuyunun dibinde bol miktarda su toplanır, yukarıdan düşen taş kocaman deliği tamamen kapayamaz.

Ensep bir kulaç kadar daha kazdı, su bir taraftan daha damlamaya başladı. İki omzuna, göğsüne çok soğuk, kurşun gibi damlalar damlamaktadır. Ensep, suyun yolunu bildiğinden o tarafın taşını çok kımıldatmadan dikkat edip derinleştirerek kazmaya devam etti. Aniden küskü dümdüz yassı taşa değip tak diye ses çıkardı. Her taraftan yağmur serpiştiriyor gibi damlalar çoğaldı. Ensep biraz daha derinleştirmeye devam ederse suyun altında kalacak gibi görünüyor. Burası suyun kaynağıdır diye tahmin ettiği yerlerden taşı kımıldadıp oyarak baktı. Buradan deminden beri yolunun üzerindeki kara taşı delip geçemeyen katmanlardan sessiz sessiz damlayan buz gibi su aniden ortaya çıktı. Bir kaynak bulundu. O, şimdi diğer dirseğini donduran tarafı açıyordu, oradan da su delip çıktı.

İki delikten akan su, kuyunun tabanındaki yassı taşa şıp şıp diye dökülmekte.

Bu şıp şıp sesi o, kuyunun ağzına ulaşıncaya kadar kulağından gitmedi. Kalbinin sesi de bu sesle birlikte çıkıyor gibi. Bu sessiz kara toprağın koynunda hapsedilmiş olan yerden onun serbest bıraktığı binlerce damla, derin kuyunun dibine sanki yarışıyormuşçasına gürültüyle akıyordu. Yassı taşı iki taraftan gümbürdeterek şiddetli akan su yerin yedi kat altındaki hayatın habercisi gibi.

Hayır yemeğine altı gün kala yeni kuyu duvarları taşla örülüp tamamlandı.

Etraftaki herkesi telaşlandıran hayır yemeği sonunda yapıldı. Çoktan beri kuyucuların isli çadırından çok uzaklaşmayan Endep de biraz nefes aldı.

İnsanoğlu pek çok şeye alışmasına rağmen kapkara toprağın altına alışamaz. O, az çok emeğinin yanında, halkının arasında Allah'ın parlak güneşini görerek mis gibi kokan havasını solurken önemsiz şeyleri düşünerek endişelenir. Öylesine güçsüz, kanaatsiz, canlı ve aydınlık dünyada yaratılan bu yumru başlı insanların her birini ayağının altından akrep gibi ısıran nemli toprakta yerin yedi kat altına, sessiz derinliğe her gün diri diri indirdikten sonra bu nasıl yolculuk…

Kuyucunun tek yoldaşı korkudur. Onu, etrafından çepeçevre kuşatan nemli duvarlar da tâ tepeden parıldayıp gözlerini dört açtırarak kendine pürdikkat baktıran küçücük delik de ayağının altından akrep gibi ısırmış olan nemli toprak da korkutmaktadır. Bu kadar sıkıntı çekip kazdığında temiz su çıksa iyi ama suyun kaynağının bir zaman sonra kuruması da mümkün ya. Çıksa bile acı mı yoksa tatlı su mu?

Kuyucu kaç yerde toprağı kazıp kaç defa su çıkarsa da ömür boyu bir şeylerden şüphelenip kendine güvenmeden yaşar. Kazmadan önce tamamen inceleyip tam bir yerde şüphe yok deyip kazığı çakması ile toprağın altına bir adam boyu indiği anda kaygı ve şiddetli bir kuşku onu yeniden kaplardı. Şimdi o şüphesi de toprağın altı bir parmak daha derinleştikçe artıyor. İki kazılıp bir beklenen yavaş işler insanın sinirlerini çok fazla perişan edip kalbinde şüphesini daha da arttırsa gerek. Çevresinde canlı birini görmeden, sözünü işitmeden, sadece çırpınan, yalnızlıktan hiçbir şeyi net olarak göremeden, pişmanlık yaşayan zifîrî karanlık cesaretini ustura ile kazımış gibi, gün geçtikçe onu güçsüzleştiriyor gibi. Kuyucu ne kadar çok şey görüp yerin merkezine doğru yaklaştıkça o kadar şüpheci oluyor, kuyunun dibine yaklaştıkça o kadar korkaklaşıyor gibi. Fakat şimdi su işte çıkıyor, işte çıkıyor denecek günler ilk defa doğum yapan anne gibi bundan bir ay önce, bir hafta önce hatta daha dün mutlu olduğunu unutup ömür boyu kelle koltukta yaşayan bir insan gibi yüzü solmuş, korkunun kucağına kendisini tamamen bırakıyor. Sadece bir yıl önce aklını alıp tatlı hayallerle dolduran mutluluğu şimdi ayağının altındaki uçuruma düşecekmiş gibi korkup endişeleniyor. Önceki tatlı hayallerin hepsini lüzumsuz görüp kendini aptal zannediyor. İlk başta böyle tehlikelerin tamamını yeterince görüp anlayamayan hayalperestliğine çok kızmaktadır. Fakat bu sefer işi yolunda gidip her şey düşündüğü gibi olursa bundan böyle bunun gibi işlerde bu şekilde hareket etmeyeceğine kendi kendine yemin etmektedir.

Ensep de kazmayla deldiği taşlar etrafına düştükçe imanını tazeleyip aydınlık dünyaya her çıktığında tövbe ederdi. Fakat kuyuyu kazıp bitirdiğinde gücü tükenmiş gibi olup toprağın altına girmeye artık cesareti kırılsa da aradan beş altı ay geçer geçmez yine isli çadırı dikerek çukur kazardı.

Gece gündüz gayret edip bitkinleştiği karanlık çukura onu yeniden geri götüren şeytanî gücün adının ne olduğunu o zamanlar Ensep'in kendisi de bilmiyordu. Zamanla anladı. İyilik ve kötülüğü birbirinden ayırıp düşman eden bu dünyada, tanıdık olmayan birinin ağzından çıkan şefkatli bir söz, hürmet henüz yiğitliğini kaybetmemiş asil bir ata üzengiyle sertçe vurmak gibiymiş. O zamanlar, insanların fakirleri dağlara gönderip taş kırdırdığı, hilekâr tesellilerin henüz şerefini kaybetmediği asil at zamanları idi.

Saygı denen hilekâr, Ensep'i kara toprağın altına pek çok defa diri diri indirdi. O, önceleri kuyu kazılıp bittiğinde bunu işiten tüm halkın mutlu olacağını düşünüyordu. Yavaş yavaş bu düşüncenin yanlış olduğuna kanaat getirdi.

Her kuyu bittiğinde önüne mal düştükçe arkasından laf edilirdi.

Kuyu bittiği gün yanına gelip:

Vay be, şu zengin imansızmış, yetmiş kulaç kuyu için sadece yetmiş toklu vermiş ha, diye fısıldayarak konuşanlar aylar sonra kendileri gelirler.

Ensepcan, biz şu filanca zengin değiliz. Hakkını yemeyiz. Tepenin yamacına bir kuyu kazarsan yüz tokluyu önüne koyarız, diyerek rica ederlerdi.

Ensep artık gelen ricalara olumlu cevap vermeyi bıraktı. Önüne gelen kişinin kaftanına, eyer takımına, zenginliğine bakmayı âdet edindi.

Çok geçmeden Darcan abisi, "Çağlayan ak dağı delip su çıkarmaya derin olmayan yerdeki şehirlere gideyim." diyerek tepeyi tamamen terk etti. Gittiği yerde beş yıl kadar içme suyu için kuyu kazdı ve sonunda bir kum yığınının eteğinde kuyu kazarken yumuşak toprak üstüne göçtü ve vefat etti.

Ensep, tepenin yamacında kuyu kazmaya devam etti. Her kuyu bittiğinde kuyu ücreti olan malın sayısı arttı. Fakat ona rica edenlerin sayısı yavaş yavaş azalmaya başlar. Sadece çok zenginler meşhur olmak için Ensep'e adam göndermektedir.

Evinin etrafı sakinleşmeye başladı. Küsenler, umudunu kaybedip artık gelmez oldu. Gidip başka kuyucu aradılar.

Tam bu sırada Harezm'den Kalpak adında birisi göçüp geldi. Önceleri Kalpak'ın eyer yaptığını, yapık diktiğini söylerlerdi. Sonra kuyu kazıcı diye adı duyuldu. Ensep'in ricasını kabul etmediği kişiler onun başına toplandılar. Bazıları nispet yapar gibi dosdoğru Ensep'in obasının arka tarafına gelip bir kuşluk vakti kadar oturarak Kalpak'ın obasına doğru gidiyorlardı.

İlk zamanlar Ensep bunun gibi nispetlere bıyık altından güldü. Daha sonra obasından atlayıp giden insanlar gücüne gitmeye başladı. Çevresinden Kalpak'ın obasına kaç kişinin gittiğini sayıp onların hangi obanın insanları olduğunu takip etmeye başladı. Analı babalı büyük obalardan şimdiye kadar oraya doğru giden yok.

Ensep'e gelen ricacılar da sohbet arasında bilerek Kalpak'ın adını sıkıştırmaya başladı. O da fark etmemiş gibi yapardı. Daha sonra "Harezm bölgesinin toprağı bizimki gibi sert, taşlık değil, çamurludur. Bataklık kazan kişi sığ kuyular dışında taş kırıp kuyu kazmaya dayanabilir mi dersin?" diye sertçe tavrını gösterdi.

Öyle yaptığından Ensep'e karşı hayal kırıklığına uğrayan Sağınay Bay, Kalpak'a tepeye göçün gideceği ak yolun tam başına kuyu kazdırdı. Obadan Sağınay'ın çadırına konuk geldiğinde, kazana aş koyarken tepede oyun oynayan torunlarından birini çağırıp:

- Hey yavrum, gün boyunca durup dinlenmeden koşturuyorsun. Şuna baksana, vücudundaki kemiklerin hepsi nasıl göze çarpıyor. Kaburga kemikleri elle sayılacak gibi. Hani, hani… Bir, iki, üç, dört, beş… Tüh, tüh… Omurgan ondan da kötü. Bir, iki, üç… Çelimsiz pazularına bakıp insanlar sana "Fakir bir ailenin çocuğuymuş." derler ya. Kalk! Eyvah, kürek kemiğine bakıp gelenler bu ne hâl dese, kocakarı kazana kürek kemiği, incik kemiği, beş dal kaburga, üç dal omurga koyarmış diye bir hikâye vardı. Şu sakalını kazana batırıp konuklara ikram edilecek yemeği sayarak veren cimri Sağınay, Ensep'e diş göstermiş olsa gerek. İnsanlar onun Kalpak'a kenarda kazdığı kuyuyunun ücreti olarak deve dâhil yüz elli tane küçükbaş hayvan verdiğini söylemekte.

Bir gün, "Vay be, biraz önce Kalpak'ın kazmış olduğu kuyu tepenin yamacındaki en derin kuyu olacak gibi. Şu anda bile yüz adımı geçmiş." diye bir haber patladı. Ondan sonra böyle obalar arasında gidip gelen birkaç insanın haberi de sürekli Kalpak'ın kazdığı kuyu etrafında döndü. Günler geçtikçe bu tarz konuşmalar çoğaldı. Bugün yüz yirmi adım olmuş deseler ertesi gün yüz otuz adıma ulaşmış diye söylerler.

Çobanların sohbetleri şöyle dursun, edepli ihtiyarlar bile Kalpak'ın kazdığı kuyu hakkında konuşup tartışmaya başladılar. Bazıları, "Kalpak'ın dedesi evliya imiş. Ondan da

kutsal bir demir kazık kalmış. O kazıkla toprağı kolaçan etse su bulunan yere geldiğinde kazık avcunu o yöne çekip işaret veriyormuş. Kalpak suyun kaynağını öyle buluyormuş." diye yaydılar.

Uğultulu hikâyeler yayılmaya başladı. Bir iki kişi, "Gidip kendi gözümüzle gördük, kuyu yüz kırk kulacı aşmıştı." dediler. Şimdi memleketin her tarafından insanlar gidip kuyuyu görmeye başladı. Hatta Ensep'in komşuları da erinmeden usanmadan at koşturup oraya gidip geldiler.

Şimdilik kıpırdamayan sadece Ensep. Önceleri onun yanında insanlar Kalpak hakkında konuşmaktan utanırken şimdi o insanlardan utanır oldu.

Çadırların gölge tarafında Kalpak'ın kuyusu hakkında konuşup dır dır eden insanlar Ensep ne yapacak acaba diye kasten konuşuyor gibi görünmekteler.

Dışarıdan eleştirerek bakan ve devamlı kusur arayan gözlerden Ensep çok çekinirdi. Bir gün ne olursa olsun varıp kendi gözüyle görüp geri dönmeye niyetlenerek atına bindi.

Kalpak eğri burunlu, çakır gözlü, sarışın bir insanmış. Orta yaşlı bir insan olmasına rağmen Ensep'i görünce şaşırıp kaldı. Hemen damağının altındaki Maraş otunu dilinin ucuyla yere tükürüp seyrekleşmiş iğrenç bıyıklarını yeniyle silerek obadaki insanların hâlini hatrını sormaya başladı. Çenesinde diş yok, parlak derisi köse. Alnı ile ensesinin arası bir karış bile olmayan kürek gibi kafasını gündüzleri rengi ne kara ne yeşil olan belli belirsiz gri renkli bir mendille sıkıca bağlayıp mendilin bir ucunu kulağına sıkıştırıp sarkıtmıştı.

Normalde insanların yüzüne çok uzun süre bakmayan Ensep, Kalpak'ın tüm vücudunu tek bir tüy bile bırakmadan dikkatlice inceledi.

Kalpak, delikli taşı yerleştirdiği delikli yuvarlak taşın üstünde oturuyor. Galiba kuyunun içinden yeni çıkmış. Dizlerine kadar kıvrılan paçası sırılsıklam. Kara cepkeni çıplak omzuna örtmüş. Ne üşüdüğü ne de güldüğü belli, seyrek, sarımsı, ince dişleri dikkat çekmekte.

Kalpak'ın sorularına kibarca cevap veren Ensep, hemen ardından öylesine sorular sormaya başladı. Kalpak gibi çoluk çocuğun esenliği üzerinde fazla durmadan kuyunun durumuna daha fazla dikkat kesildi. Kıble yönünde bulunan ve çıkrık çeken devenin sadece yürüdüğü yola bakıp gözüyle ölçerek sessizce durdu. İnsanların söylediği doğruymuş. Yüz elli adıma ulaşmış gibi. Deminden beri kibarlaşan yüzü aniden öfkeli bir hâl aldı.

Kendi kendine büzülen alnını güçlükle düzeltip dudaklarını zar zor kımıldatarak:

- Hayırlı olsun, dedi.

- İnşallah, dedi Kalpak.

Onun sesi, Ensep'in kulağına yakışıksız bir şey söylemiş gibi kaba geldi.

Hemen Kalpak'a bakıp sert yüzüne neşeli bir ifade verip dudaklarını büzerek:

- Su ne zaman çıkar? diye sordu.

- Birkaç güne çıkar.

Ensep atına doğru yürüdü. Kalpak onu yemeğe çağırmıştı, Ensep ağzına gelen ilk bahaneyi söyleyip ayağını üzengiye koydu. Kalpak, onu koltuk altından destekledi.

Atına bindikten sonra dönüp Kalpak'ın yüzüne bakıp vedalaşarak oradan ayrıldı. Ona Kalpak arkasından acıyarak bakıyor gibi göründü. Biraz önce koltuk altından desteklemesi de sanki ona merhamet etmesi gibi. Bunu düşününce birisi koltuk altından çimdikliyor gibi bütün vücudu diken diken oldu.

Atının sağrısına kamçısını nasıl vurduğunun farkında değil, at dörtnala gitti. Bu kuyu, gerçekten de tepenin yamacındaki en derin kuyu olacak gibi. Ona insanlar şimdiden "Kalpak'ın kazdığı kuyu" adını verdiler.

Ensep, Kalpak'ın kazdığı kuyuyu görünce başını öne eğip geri döndü. Çıplak bozkırdan pek çok kez su çıkaran Darjan abisi filanca kazdırmış, falanca kazdırmış diye birçok zenginin adını meşhur etti, fakat sonunda bir çukurun altında kalıp öldü. İri bir deveyi alıp yere vuracak kadar gücüyle atın yelesinden çekip bindiği zamandan ölünceye kadar harcadığı emekten, susayan birçok insanı suya doyurmasından ne minnet gördü? Kara tepenin başındaki kalabalığın uç tarafında yer alan kızıl tümsek eskir, yanına başka tümsekler eklenir. Ve rüzgârın düzleştirdiği köhne çukurların altında kimler yatar kim bilir? Darjan, ömür boyu kara toprağı kazdı da ne gördü? Köpek yavrusunun yiyip içtiği az miktarda günlük azığı ile eskimiş elbisesinden başka bir şeyi mi var?

Başkasının ayağının altındaki taşı örmek için yuvarlayan beklenmedik şans, Ensep'e geçici ömrün gerçek merhametsizliğini kavrattı.

Şimdi de çevresi tamamen boşaldı. Önceleri yavaş yavaş umudunu kaybettiği zamanlarda sayıları azalan ricacılar artık tamamen gelmez oldu. Uzakta atlı birisi görünse kendisine geliyor diye düşünen Ensep'in ufukta hâlâ karaltısı görünen kişi obaya gelinceye kadar sürekli hareket ettiğinden takati kalmazdı. Fakat biraz sonra obaya gelen birkaç karaltının tamamının kaybettiği malı arayanlar olduğu anlaşılırdı.

Ensep'in kuyu kazıp topladığı küçük serveti yıllar geçtikçe azalmaktadır.

O, artık bir şeyleri unutmuş gibi gönlünden boş şeyleri çıkarıp kendini iyi hissetti. Her zamanki alışkanlıkla sabah gün ağarırken uyanır, karısına acele ettirerek çay kaynattırır. Onu da alelacele içer. Sonra eve devamlı girip çıkarak günlük işlerle meşgul olur, çadırın baş köşesine oturur. Önceleri nemli kuyunun içinde toprağı kazarken güneşi uzaktan görüyordu, şimdi ise toprağın üstünde, aydınlık dünyada, serin yerde, rahat yatakta uzun süre vakit geçiremez, yorulur.

Sonunda sabrı tükendi. Atına bindi. Bozkırın üstünde ceylan ve geyiklerin toplandığı geniş yerlere, onların suvata vardıkları yollarına, dağ keçilerinin olduğu dere yataklarına kapan kurup avcılıkla uğraşmak istemişti, ancak onda da kararsız kaldı. Bozkıra gelip yabani hayvan aramak yerine toprağa merakla baktı. Tepelerin, vadilerin nasıl kesiştiğini gözledi. Otların büyümesi ilgisini çekti. Kârı yok zararı yok, atından inip kamçısının sapıyla toprağı kazıp avcunun içine yayarak baktı.

Dağ keçisi arayıp eğimli dağ geçitlerinde bir iz bulsa mola vermeye, taşımaya uygun taşlı bir yer arar.

Av yakalayarak üstesinden gelmişliği de az. Nihayetinde kadın ve çocukların yanında oturmaktan daha iyidir ya diyerek şaşkın şaşkın dolaşıp döner.

Çevredeki düzlüklerde kendisine benzeyen avcılara rastlasa etraftaki havadisleri sorardı.

Sağınay ve sülalesi bir olup Kalpak'ı ellerinden kaçırmamaya karar vermişler. O, "Kalpak'ın kazdığı kuyu"nun yanından hiç kimseyi geçirmeyeceğim, yalağımı tüketip otlağımı bitireceksiniz diye göç edenlerle dövüşmeye başladı. Baysal Bay'ın iki çobanını kuyumdan niçin hayvanları suvardınız diyerek yemliğe sıkıca bağlayıp dövmüş. O zamandan beri iki zengin, kedi ile köpek gibidir.

Bir gün Ensep kapanına bakmaya gidip gelirken duvarında bağlı duran yabancı bir at gördü. Gözlerine inanamadı. "Bu kimmiş?" diye ilerledi. Obaya yaklaştıkça yüreği hızla atıp tüm vücudunu bir hâlsizlik kapladı. Yabancı atın eyer takımına bakılırsa çadırına varlıklı bir adam gelmişe benziyor.

Atını bağlarken yarık duvardan Baysal Bay'ın yağlı ensesini gördü.

Ay gibi parlak alınlı, top sakallı Baysal kapıdan giren Ensep ile gülümseyerek selamlaştı. Geliş amacına hemen geçmeden obada olup bitenler hakkında sohbet etti. Uzun zamandır misafir görmeyen Ensep toklu kestirip derisini yüzdü.

Yola çıkarken Baysal:

- Ensep, benimle şu tepeye kadar gelir misin? dedi.

- Tamam.

Obadan biraz uzaklaşınca Baysal Bay söze başladı.

- Ensep duymuşsundur. Şu Sağınay atalarımızın ezelden beri kavga etmeden her yıl kullandıkları ak yolu sahiplenip gelen geçenle dalaşıyor. Onunla başkaları dalaşsın. O kokuşmuş kokarca gibi cazırdayan adamla kavga edip ne kazanacağım? Şu öfkeli dönemimde bir patikadan hareket edip göçe başlayacağım. Bugün oradan çıkmıştım, yolunun dimdik bir yokuş olması dışında öyle çadır kuracak kadar dar değil gibi. Üstünden mal geçmemiş, otu da var. Tek bir eksiği, ancak tepeyi aşınca iki konaklamalık mesafeden sonra su var, ondan sonra da çölmüş. Ben yine de bir günlük mesafede, suvarılacak bir yerden kuyu kazdırayım mı diye düşündüm.

Baysal sözünü aniden kesip Ensep'in yüzüne dikkatlice baktı, biraz sonra sözlerine tekrar devam etti:

Gelecek yılki koyun kırkma döneminde koyunları bu kuyunun yanında mı kırksam diye düşünmüştüm.

Anlaşma yapıldı. Baysal Bay vedalaşıp gitti. Sakin sarı at güz mevsiminde sararmış bozkırdan yavaş yavaş ilerledi. Ensep, bir süre önce vedalaştığı ve göz açıp kapayıncaya kadar uzaklaşan Baysal'ın arkasından Hızır görmüş gibi bakakaldı.

Bir süre sonra aklını toplayıp atının başını obasına doğru döndürdü. Tam o sırada uzaktan birisinin adını söyleyerek bağırdığını zannetti. Parlak ensesi buz gibi oldu. Baysal yolda az önceki sözünden cayıp dönüp buraya geliyor olmasın diye arkasına dönmüştü, Baysal Bay ufuktaki kara tepenin üstüne çıkmıştı.

Biraz sonra tekrar arkasını dönüp baktı, Baysal yoldaki ufuk çizgisini çoktan aşıp gözden kaybolmuştu.

V

Baysal'ı uğurladıktan sonra Ensep çok heyecanlandı. Artık kuyu kazdırmaya gelmeyen ricacılar yeniden gelmeye başladı herhalde diye ümitsizliğe düşen yüreği şimdi epey zamandan beri, "Ey, yeniden kuyu kazacak olsam böyle yapardım." diyerek yaşlanmadan boğazıma düğümlenen bir muradımı gerçekleştirebilir miyim yoksa gerçekleştiremem mi diye boğucu bir şüphe yüreğini sızlatmaya başlardı. Falanca gün boyu atından inmedi. Baysal Bay'ın gösterdiği tepelik yerde hiçbir çalı dibi bırakmadan her yeri gezdi. O yükseklikteki su yatağını, yokuşu, su yalaklarının tümünü kolaçan etti. Çadırında da hiç kimseye bahsetmiyor, sadece kendi kendine. Bazen sofra başında elindeki porselen bardağı yere koyup sağ dizine dayayarak kendinden geçer, biraz sonra uykusundan uyanmış gibi soğuyan çayına yeniden elini uzatır.

Uzun süre düşünüp sonunda şu karara vardı. Akıllıca davranıp akraba bir iki ihtiyara danışmış gibi görünse de onların hiçbir sözüne önem verdiği yok.

Baysal, Ensep'in kazık çaktığı yere çadır diktirdi. İstekleri için dört delikanlıyı verdi. Ensep'in kuyu kazmaya başlayacağı gün, gün boyu gözünü bile kırpmadı.

Bir süredir eline kürek almadığından mıdır, kalbi duracak gibi olmuştu. Demir kazığa gözünü ayırmadan bakıp uzun süre bekledi. Ne kadar değişse de onu kuyu başına yeniden getiren çok önceki gürültülü patırtılı, hürmetli sesler kesileli çok oldu. O zamanlar "Nasıl olsa her şeyi gördüm." diye bıraktığı tevekkülün küheylanı bugün zayıflamış, ne kadar kamçılasan da başını dikip yürümeyen, her tarafı yara bere olmuş ata dönmüştü.

Fakat bu sefer başka bir güç onu ensesinden tutarak toprağın altına indirecek. "Kalpak'ın kazdığı kuyu"yu gidip gördüğünden beri böğrüne sancı olup saplanan, kimi uykusuz gecelerde ciğerlerini sıkıp ara sıra aklının inkar edip unuttuğu sara hastalığı gibi yapışıp kalan şu meçhul derdin adını söylemeye hâlâ dili varmıyor. Her gün birçok defa hayatın türlü türlü olaylarını düşünmekten doğan boş fikirleri, şu sol yanını yiyip bitiren kurt gibi derdini fark edip adını söylemeye geldiğinde cesaretini kaybediyordu. Her ne ise, sol tarafı gücü tükenmiş bir sütçü beygiri gibi olmak şöyle dursun derin bir çukura düşüp sakatlanan aksak bir eşek dahi olsa sağrısına demir gibi saplanıp koşmasını engellemiyor.

İşte, o dönemin üzerinden bir yıl geçti. Sakin toprağı hiç durmadan kazıyordu. Çalışması da iki defa durdu. İkisinde de atına binip taşlık derenin kıvrılan uzantısını önüne katarak bozkırı aşıp gitti ve beş altı gün sonra geri döndü. Son defa bundan iki gün önce gidip geri geldi. Nereye gitti, niçin gitti? Hiç kimseye söylemedi. Kuyu düşündüğü gibi olursa tören zamanında bizzat Baysal Bay'ın kendisine söyleyecek.

O zaman Ensep'in başını artık kimse yere düşüremeyecek. Ondan sonra kuyu kazmak şöyle dursun kuyunun yanından bile geçmeyecek. Azıcık paraya ufak tefek işlere bakıp hayatına devam edecek.

O, henüz düşündüğü gibi olmazsa bile bu ala bozkırın üstündeki en derin kuyu olarak anılacak. Ak zirvenin kenarından uzaklaştıkça gülümseyen tepeler düzleşirdi. Tam tersine ara sıra gözüken kambur tepeler, yatay yükseklikleri aştıkça şu uçsuz bucaksız kumlara ulaşıncaya kadar adım adım yükseliyordu. Bildiği derin kuyuların hepsi bu rakımın altında, kıyıda, oranın suyu buraya nazaran daha az derinden çıkardı. Demek ki bu kuyunun suyu en az iki yüz adımdan önce bir işaret vermez.

Ensep, buraya geçen geldiğinde hesaplayarak kazığı çakmıştı.

Orada çıkrığı çekip yürüyen kara deve iki yüz adım sonra geri döndüğünde çok sevinmişti. O zamandan beri gönlü sakindi. Dünden beri balçıklı su arttığından sevinci tekrar kayboldu. Sudaki balçığın bu kadar artması elbette boşuna değil. Eğer su bu hedeflenen yere ulaşmadan beriden çıkarsa o zaman atını iki defa boşu boşuna yormuş olurdu.

Ensep, ara sıra etrafındaki seslere kulak kabartırdı. Elindeki küskü nemli duvara değince tık tık sesinden başka ses işitilmezdi.

Nemli balçık çok güç harcamadan kendi kendine ufalanıp düşüyordu. Meşe kova çok çabuk doluyordu. Buna bakılırsa suyun kaynağı yakın gibi. Hatta oralardan bir yerden delip çıkması da mümkün. Hangi taraftaki duvar hâlâ sertmiş deyip eliyle sıvazlayarak bakmıştı, yeşil taşa rastlamadı.

Eğer bu durum düşündüğü gibi olsaydı şu anda şıkırdıyan yeşil taşa rastlaması gerekirdi. Etrafının niçin kolayca yumuşamış olduğunu bir türlü anlayamıyordu.

Ensep küsküyü nemli duvara dayadı ve düşündü. Çenesi kızarıp kaşınmaya başladı. Balçıklı elleriyle katır kutur kaşıdı. Beynine birisi kum boşaltmış gibi kafası çok ağır, aklına hiçbir şey gelmedi.

Küsküyü tekrar tuttu. Nemli duvara tak tak vurmaya başladı. Ansızın taşa değince şık diye bir ses çıktı. Ensep hayal mi gerçek mi diye afalladı. Sonra az önce küsküsüne sertçe değen yeri boylamasına kazmaya başladı. Biraz önceki takur tukur sesi kayboldu. Küskünün değdiği yer şak şuk taş (sesi). Nemli duvar bitmişti. Ayağının altına su toplanıp şapırdamaya başlamıştı. Tan vaktinden beri kazdığı büyük bir delik değilmiş, büyük bir delik olsaydı şu anda su fışkırırdı. O büyük kanaldan bir hırsız gibi kaçıp çıkan akıntı, boşaltılan bir alüvyon tabakası

gibi. Gerçek kanal ileride olsa gerek. O tak tuk diye yankılanan taş bu tabakanın altında. Onu delse diğer tarafı su…

Buraya ilk gittiğinde kardeşi Tensel'in çadırını o, kuyu taşı kessin diye eğimli ak zirvenin kenarına götürüp yerleştirerek geri dönmüştü. Gün boyu göç ve çadır dikme işleri ile uğraştığından çadırı diker dikmez bitkin düşüp uykuya dalmıştı. Gece yarısı gözünü tekrar açtığında kulağına bir şırıltı gelir gibi oldu. Önünü ardını dinledi, dinledi ve dışarı çıktı. Temmuz ayında gökyüzünü dolduran pek çok yıldız parlıyor. Karanlık gecede bıçağın yüzü gibi olan ve ayağının altında uzanan kapkara ufuk, zirvenin kenarı. Onun altında deniz. Sakin gecede o da sessiz. Sadece kısa bir süre sonra soğuyup insanı üşütmeye başlayan nemli hava yakınlarda çok fazla su olduğunu hissettiriyor gibi. Ensep soğuk rüzgârdan göğsünü koruyup cepkeni ile omzunu kapatarak tekrar çadıra girdi.

Başının yastığa değmesi ile az önceki su sesi kulağını yeniden doldurdu. Ensep, ondan sonra uyuyamadı. Bir ara zirvede bulunan koca koca mağaralardan sanki feryat edercesine esen rüzgârın vızıltısı olsa da gün sakin. Aklına türlü türlü fikirler gelip başı ağırlaştı, fakat uykusu çay gibi açılıp kirpikleri kapanmıyordu. Hemen sabah olmasını dört gözle bekliyordu.

Sabah çayını içtikten sonra kıyı boyunca dolaştı. Yüksek yüksek ak uçurumlar mavi denizden bazen uzaklaşıp bazen suyla dolmakta. Kimi tarafta bembeyaz zirveler, beyaz köpüklü denizin ortasına doğru beline kadar inmekteydi. Onun gibi bir ak tepenin üstüne çıkıyordu, kulağı yine çınlamaya başladı. Gece boyu uykusunu kaçıran su şu civardan bir yerden çıkmış gibi. Uçurumun kenarından dikkatlice baktı. Deniz bugün de sakin. Yeşil atlas gömleğin ince kumaşlı eteği gibi birbirini takip eden kıvrımlı dalgalar, ak zirvenin ayağına yığılmış gibi ara sıra şıp şıp diye orayı öpüyordu. Karını savuran tipi güçlü değil. Öyleyse bu neyin şırıltısı? Rüzgârlı bir günde denizin heybetli sesine de benzemiyordu. Dinledi. Dökülen bir akarsuyun sesi gibi. Fakat şu serçe gibi ala bozkırda denize dökülen akarsu diye bir şey de yok. Bir iki yerde tuzlu araziden doğup yine tuzlu araziye boşalan tuzlu akarsular denizden altı göç uzaklıkta kuruyup biter.

Ensep kulaklarına inanamadı, şaşkın. Denizi yarıp ilerleyen beyaz tepecikten kıyı boyunca boydan boya ilerledi. Yüksek yüksek ak zirvelerin arasına giren üçgen şeklindeki küçük körfezi dolaşınca karşı taraftaki uçurumun dibinde görünen mağara gözüne çarptı. Mavi denizin şıp şıp eden dalgaları kara mağaranın içine girip çıkıyor. Az önceki şırıltı şu mağaradan çıkıyor gibi. O taraftaki beyaz zirve tam ortasına kadar sarımtırak bir hâl almıştı.

Ensep, oraya doğru hızla yürüdü. Mağaranın yanına ulaştığında az önceki şırıltı şiddetlendi. Deniz dalgalarının sesi değil, bir akıntının sesi. Kara mağaradan mavi denize doğru yer altından akıp dökülüyormuş. Aniden aklına böyle bir düşünce geldi.

Ensep, kara mağaranın içine kafa tası gibi bir tepecik yaptı ve onu işaret belleyip dışarı çıktı. Böylece şu beyaz tepecikten kuyu kazdığı taşlık su yoluna kadarki iki yer, arada bir parça parça taşlık alana rastlanılan çukur bir vadiymiş. Bozkırın üstündeki kuyuların çoğu bu seviye hizalanıp kazılırdı. Hiçbir yerde ne bir tepecik ne de bir tümseğe rastlanıyordu.

Ensep, o zaman tüm kuyuların sularını, şu dipsiz derinlikteki denize akan büyük ırmağa dökülen, bu tarafta -yer yüzüne yakın bir yerde- küçük kollarından, kaynağından çıkan sulardır diye tahmin etmişti. Tâ şu tuzlu denize su boşaltan çağlayan ırmağa hiçbirinin eriştiği yok.

Bu düşünceyi tekrar aklına getiren Ensep ayağının altından çıkan dümdüz taşları üst üste getirerek birbirine vurdu. İki kulağı da çınladı. Kulağındaki gürültü, küskünün patırtısı sabahtan beri sessiz inin (kuyunun) içini sesle dolduruvermiş gibi.

Bir süreden beri nemli yerde duran demir küskü avcunun içini yaktıktan sonra eldivenlerimi giyeyim diye oyalanmıştı, bir su sesi çıkar gibi oldu.

Kulak kesilip bekledi. Bozkır çöllerinde, beklenmedik bir anda çukurda rastladığın birkaç iğde ağacının dibinde yatsan tıpkı bunun gibi bir ses duyabilirsin. Bu ne sesi? Yoksa burada toprağın üstündeki oyuklar ile birleşen bir yarık mı varmış acaba?

Duvarları telaşla yokladı, hiçbir yere eli takılmadı. Tekrar dinledi. Su sesinin diğer tarafında bir şey şıngırdıyor gibi. Yine kazdı. Tekrar durdu. Bir daha dinledi. Az önceki anlaşılmaz ses.

Ensep, yassı taşa vurup ara sıra duraklayarak az önceki sesin çıkmasını bekledi. Şıngırdayan ses şiddetleniyor gibi.

Birden neşelendi. Bu, suyun şırıltısı. Ensep dinledikçe artıyordu. Bu, her zamanki gibi gürleyerek akan çağlayanın akıntısı olmalı. Ses çıkarmayan nemli duvarlar da toprağın altından çıkan belirsiz sese kulak kesilmiş gibi gözünü ayırmadan bakıyor. Roket gibi olan kara inin içi çağlayan sesi ile yankılanıyor gibi.

Ensep, yassı taşa tak tak diye vurmaya başladı. Şu anda az önceki toprak altındaki sesi küskünün tak tak sesi bile bastıramadı.

Ensep hiçbir şeye endişelenmedi. Yassı taşa üst üste vurdu. Toprağın altı zehir gibi soğuk olmasına rağmen evvela alnı daha sonra ise göğsü şıp şıp terledi. Yassı taş çat çut diye

kırılmaktadır. Böyle kazmaya devam ederse nehir yatağına da ulaşır. Yüreği sevinçle dolup vücudu gücünü kaybediyor gibi. Demir küskü elinden düşmesin diye güçlükle tutuyor. Avuçlarını sıkmaya başladı. Aniden hemen yanından güm güm diye bir ses işitti. Karanlık oyuğun içinde bundan başka biri daha yine yassı bir taşa vuruyormuş gibi. Ara sıra duraklayıp sesi dinliyor. O, duraklamasına rağmen az önceki ses durmuyor. Biri şu yassı taşı kendisinden önce oyup büyük yatağa daha önce erişeyim diye panikle hareket ediyor gibi. Ensep küsküsünü yeniden sıkı sıkı tuttu. Biraz deldikten sonra tekrar bekledi. Az önceki bu gizemli ses kulağını çınlatmaktadır. Ensep yine durakladı, fakat o duraklamadı. Ensep yeniden daha şiddetli vurdu. İyice nefes nefese kalıp kalbi sıkışır gibi olduktan sonra derin bir nefes almak üzereydi ki görmediği, tam yanındaki yeşil taştan tak tak diye başka bir vurma sesi az öncekinden daha şiddetli bir şekilde geldi.

O, yerinden yine kalktı. Demir küskü ile yassı taşa vurmaya başladı. Ensep'in vücudu terden sırılsıklam oldu. Gözüne boşalan tuzlu teri bileğiyle silmeye bile fırsatı olmadı, üst üste vurmaya devam etti.

Sanki biri küsküyü aniden tutup elinden aldı ve bırakmadı. Ensep gözleri kararark yere oturdu. Karanlık oyuğun içindeki su zifirî karanlığa dönüştü. Gözünün önünde, Kalpak'ın yeşil mendili onu yellemiş gibi oldu. Kalpak'ın ona hınzırca güldüğü ya da acıdığı belirsiz, önünde dişlerini gösterip ayaklarını iki yana açarak durdu. Aniden buna doğru elini uzattı ve küsküsüne yapıştı. Ensep elindeki küsküyü alıp gidecek diye bütün gücüyle çekmişti, taşın üstüne düşüp deliğe saplanan küskü hızla koparak sıyrılıp çıktı.

Ensep o anda aklını toplayıp kendine geldi. Ayağının altından soğuk bir rüzgâr esmiş gibi oldu. Çağlayan suyun sesi net bir şekilde duyuldu. Ensep suyun sesini dinleyip biraz oturdu. Kulağı suyun şırıltısından farklı bir ses fark etti. Sabahtan beri kulağından gitmeyip onu heyecanlandıran ses kendi kalbinin atışıymış.

Gülümsedi. Şimdi içine ancak yarım bardak su alabilen tay derisinden yapılmış büyük kovanın kolayca sığması için şu yassı taşı oyması gerek. Ayaklarını iki yana doğru açıp yassı taşa tekrar üst üste vurmaya başladı. Biraz oydu. Deliğin genişliğini anlamak için elindeki küskü ile kolaçan etmişti, hâlâ biraz ufak gibi. Yeniden üst üste vurmaya başladı. Küsküsü her vurduğunda yassı taş katır kutur kırıldı. Bir süre sonra memleketi aklına gelince gönlünü öfke kaplayan Ensep, hedefime vardım mı düşüncesi ile daha şiddetli vuruyordu. Dipsiz derinliğe patır kütür yuvarlanarak bir süre sonra suya şıp şıp diye düşen taşların sesine kulağı tamamen alıştı. Hiçbir şeyden korkmuyor. Biraz önce sadece etrafını saran taş çemberden, kuytu yerlerde

yol kesen eşkiya gibi onu takip eden gölgeden, kuyunun ağzındaki deliğin yavaş yavaş gözden kaybolmasından, dışarıya toprak çıkaran delikanlıların defalarca halatı silkelemelerinden, kısacası hiçbir şeyden telaşlandığı yok.

Kayıp duran dümdüz taşa tak tak diye vuruyordu. Aniden küsküyü taşa vuramadı, deliğin içine yüzü koyun düştü. Alnını taşa çarptı, başı döndü. Birinin büyük elleri iki avcunu açarak onu itmiş gibi. Başka bir yerine zarar gelmedi. Sımsıcak, yumuşacık bir avuç tam alnından başlayıp okşuyordu, boğazına koyuca bir şey dökülmüş gibi oldu. Bunu iteleyen yabancı adamın da göğsü terden sırılsıklam olmuştu, kalça tarafı ile kürek kemiği soğumaya başladı. Birisi yüzüne gözünü ayırmadan bakıyor gibi. Kararan gözleri, yüzüne acıyarak dikkatle bakan Kalpak'ın parlak, boz renkli, kırışmış yüzünü görmüş gibi.

Ensep ağırlaşmış kirpiklerini zorla kaldırıp gözünü açmıştı, etrafını bembeyaz bir tipi sarıp çağlayarak akan akarsu her yanı kapladı. Vücudundaki tüm gücü ona sadece bir defa bağırabilme fırsatı verdi. Fakat sesini kendisinden başka hiç kimse duymadı.

Toprağı çekip çıkaran dört delikanlı kıl urganı ileri geri salladı. Gün ikindiye yaklaştığında yeniden çekmişlerdi, içinde hiçbir şey yok, kova bomboş çıktı. Dört delikanlı şimdi kara deveyle çıkrığı çekip kıl urganın ucunu kement yaparak kuyuya saldı. Çıkrık urganı da geriye boş döndü, çok telaşlanan delikanlıların dördü de dört yandan kuyunun ağzına yatarak:

- Ensep, Ensep! diye bağırdılar.

Aşağıdan hiçbir ses yok. Delikanlıların kulağına toprağın altından zar zor işitilebilen bir su sesi geldi. Yüzlerini yer altından çıkan soğuk bir rüzgâr yalayıp geçer gibi oldu. Hemen başlarını kaldırdılar.

Ondan sonra birkaç yıl boyunca kanlı kuyunun yanına insanlar yaklaşmadı. Birileri kuyunun perisi varmış, Ensep'i yakalamış dediler, birileri de oranın altında ejderha varmış, bir seferinde kuyunun ağzından başını çıkardığını kendi gözümüzle gördük diye söylediler.

Aradan bir hayli zaman geçti. Yer altından çıkan ejderha görülmedi. Bir iki cesur delikanlı varıp deri kovayı kuyuya salmıştı, tertemiz içilebilir su çıktı.

Aksakalların hepsi devamlı istişare ederek mollayı götürüp Kuran'ı açtırıp dua okutarak kuyudan cin ve perileri uzaklaştırdı. Kuyunun etrafını taşla ördüler. Anıt yerleştirdiler. Ekilip biçilemeyen bölge suya doydu. Yağmursuz yıllarda da pek çok kuyunun suyu azalsa bile o kuyunun suyu çekilmedi, ağzına kadar dolu kaldı.

Birileri kuyuya kovasını düşürse kova, kuyunun arkasında şu mavi denizin kıyısındaki ak tepeciğin altından bulunurdu. Şimdi insanlar bu kuyunun suyu şu büyük denize ulaşıp dökülüyormuş derler.

Her ne ise, onun bütün Üstirt'in[209] üzerindeki kuyular arasında en derin, suyu en bol kuyu olduğu şöhreti yayıldı. Fakat "Ensep'in kazdığı kuyu" değil, "Ensep'in öldüğü kuyu" diye anıldı.

2.4. Yarış Atı (Bäyge Torı)

I

Yarış atı Seyis'i hemen tanıdı. Fakat Seyis bu köyün deve yavrularının saldırısına uğrayıp yelesi ile kuyruğundan mahrum kalarak güzelliğini kaybetmiş olan bu atı hemen tanıyamadı. Seyis, atın parlak sağrısının, mavi bir ipek kumaş gibi parıldayan ala vücudunun karşısından geçerek ortadaki ak çadıra doğru gitti. Daha sonra eski alışkanlığı ile atı iple bağlayıp atın dizini, paçasını, toynağını dikkatlice yokladı. Gölgede haşır huşur kıpırdanıp sinekleri kovan kara ala köpeği de kovaladı.

Zayıflıktan tek tek kaburgaları görünen kara ala köpeğin derin yarasına dokunup takatini kesen yeşil sinekler şimdi boz ala aygırın keyfini kaçırır diye korktu. Aşık oynamaktan şakakları kızaran iki çocuğu da "Yanına gitmeyin, çok huysuz, teper." deyip korkuttu. Daha sonra beyaz çadıra doğru gidip içeri girdi. Baş örtüsünün ucu ayak bileklerine kadar ulaşıp sürüklenen ak çadırın hanımı elinde kara bir kap tutarak ocağın başına doğru yürüdü. Yarış atı seyisin çadırdan kısa sürede çıkmayacağını anladı.

Başını yere eğmişti, ezilmiş bir kertenkele gibi yerde sürünen cılız pelin otlarının arası seyrekleştiği için otları azalan dişleriyle koparamadı, otların değişik, ağır, alkalik bir kokusu varmış. Yarış atı başını kaldırdı. İki gözünün arasında uçup konan sarı bir şey gördü, sağır olan kulakları vızıltısını da işitmemişti. Başını sallasa tâ arkasına gidip konuyor. Tüm vücudunu tir tir titretip vızıldayarak sokuyor. Kuyruğunu sallamıştı, mevcut kıllarından kopan bir tutam kıl da havada karartı halinde görünmekte. Bundan büğelek niçin korksun? Yarış atı dayanamayıp şaha kalktı. Şaha kalktığında da nereye gideceğini bilemedi. Köyün arkasında araba ile su getirilip dökülen kanalın yanına varsa demir yalaktan şapur şupur su içen kuzu ve oğlaklar buna yol vermezdi, şu köyün bütün deve yavrusu ve tayları da bu civarda dolaşıyor. Kuzu ve

[209] **üstirt (*zam.)***: Sırt, tepe (Koç vd., 2003: 601); Tepelik arazi.

oğlaklara su yetiştiremediği için çaresiz kalan kadınların tam önüne çıkması da mümkün. Şu iki üç varili gizleyen tahta kulübenin gölgesine varıp duracaktı, çoğalan yeşil sineklerin toplu hâlde hücum ettiği kara ala köpek yatmıştı. Ortadaki ak çadırın katlanmış yerinden, tam çadırın destek tarafına dayanan yüksek beyaz yastıkta yatan Seyis'in saçı ustura ile ayna gibi dümdüz edilen parlak kafasını tanıdı. Şu çadırın yanına gitme isteği geliverdi. Şaha kalkamadan urgana takılan ayağı güm güm diye yere vursa da yavaşça hareket edip ak çadıra doğru yürüdü. Boz ala aygırın yanına gidip durdu. Boz aygır dışkı çıkarıyor. Etrafa tamamen bunun tanıdığı bir koku yayıldı. Darıyla semirtilip sütle sulanarak yemledikleri atın dışkısı. Seyis'in bir gün gürültüyle gelip boynuna kokuşmuş bir torba taktığı andan beri şu koku burnuna ilk defa gelmişti.

O, önceleri Seyis'in astığı kaba kumaştan torbanın içindeki toz toprak ile karışık ekşimsi kokudan neredeyse boğuluyordu, boğazı gıcıklanıp başı döndü. Dudaklarını dokundurup bakmıştı, diken diken olan şeyleri ısırarak aldı. Süt tadında olan darıya benzemiyor. Başını bir o tarafa çevirdi, bir bu tarafa çevirdi, sararmış kaba kumaştan torba ağzına yapışıp kaldı, düşmüyor. İnatlaşıp iki üç gün kadar yemin tadına bakmadı, inatlaşan kaba kumaştan torba da boynundan düşmedi. İşte, şimdi kılçığı dudaklarını kımıldatan toz toprakla karışık arpalar gözünün önünden tek tek geçti.

Yarış atı, darının kokusuna hasret kalıp şaha kalkarak boz aygırın yanına yaklaşıp durdu. Arkasından ses çıkınca boz aygırın yuvarlak bir ayna gibi olan sağrısı toynak değen göl suyu gibi titredi. Kulak kesilip buna doğru döndü. At olduğunu anlayıp yavaşça kişnedi. Boz aygır niçin huzursuzlandı deyip Seyis çadırın açık olan bölümünden çaktırmadan baktı. Yarış atını bu sefer de tanımadı. Biraz ötede sıcaktan renkten renge girip dümdüz yakalı beyaz gömleğini göğsünden omzuna doğru çekerek yellenmekte idi. Yine tanıdık bir koku burnunu âdeta yarıp gitti. Aklında kalan ilk yabancı koku da bu idi.

O ana kadar bu kokunun ne olduğunu bilmiyordu. Hâlâ aklında… Etrafında bir şey patır kütür etti. Sıcacık bir şey üstünü istekli bir şekilde yaladı. Viyaklarcasına gür bir şekilde çıkan ses neredeyse kulak zarını patlatacaktı. Gözünü açtı. İki kulağını dikip tepesinde dönüp duran şeyin ne olduğunu anlayamadı. İleri doğru yürüyüp üzerine abanıyor, sıcacık şey bütün vücudunu okşuyor, yarış atını uyku basıp yatıverdi. Aniden bütün vücudu buz gibi oldu. Gözlerini açıp yukarıya bakmıştı, kirli bomboz bir şey gördü. Çok büyükmüş, küçücük göz bebeğine sığmaz.

Bu, bir iki sefer hareket edecek olunca boynundan bir şey tuttu. Sabahtan beri burnundaki kokunun tamamı aniden dağılıp etrafını gümbür gümbür saran kuvvetli bir koku yayıldı. Bu, yattığı yerden kalktı ve az öncekine nazaran toplu olarak ilerleyen çok sayıda dört ayaklının arkasına ilişti. Yerinden hareket ettiğinde önünde koşuşturan çok fazla dört ayaklı olduğunu anladı. Yavaş yavaş indirilen grubun arkasında daima buna bakıp sürekli arkada kalan dört ayaklının annesi olduğunu fark etti. Onun dolgunlaşan kısa bodur sağrısını, daima kabarıp diğerlerinden ayrılan göğüs kısmını, yere güm güm diye güçlü bir şekilde basan kalın ayaklarını, ön sağ toynağının üstündeki yüksük kadar olan ak benini tamamını tanıdı.

Geçende annesi yanından gittiğinde, grileşip üstüne çullanan şeyin gökyüzü olduğunu, onun her zaman toynağın değmediği, ağzın erişemediği kadar uzakta, tam tepede durduğunu anladı, onun sürekli grileşip bozarmadığını, hararet bastığında karşısında dolup taşan göl suyu gibi hiddetlendiğini de defalarca gördü. Tabaklanmış derisini annesine yalatıp uyuklarken âdeta burnunu delercesine gelen yabancı kokunun da sahibini tanıdı. O kokuyu yadırgamamaya alıştı, bilâkis diğer atlar gibi o da şu kötü koku uzun süre burnuna gelmediğinde etrafa kulak kesilip meraklanmaya başladı.

Bu koku her zaman bunların yanında gitti. Ona tamamen alışması ile o koku da tıpkı annesinin kokusu gibi, yeşil çayırların otunun kokusu gibi, dört nala koştuğunda karşısından uğultuyla esen rüzgârın kokusu gibi burnunu gıdıklamakta. O her zaman annesinin ardından tıpış tıpış yürümezdi, sarı ala yeleli, kızıl gözlü yaşlı aygırın sık sık gıdığına değip merakından sürüden ayrılan birbiriyle akran oyunbaz tayların grubuna katıldığı zaman deminki koku bıçakla kesilmiş gibi bitiverdi. Taylar meraklarından bir oraya bir buraya gittiler. O ise ortalıkta görünmedi.

Bir gün yamaçtaki yeşil tepeden iki atlı geldi. Birinin omzu dimdik duruyor. At ortaya çıktığı tâ uzak yerden gelenleri görüp kişnedi. Fakat çok önceki bildik koku aynı şekilde etrafa yayılmadı. Omzunda sarkık bir vaziyette asılan at torbasına nazaran daha küçük, kapkara bir şey olan birisi bunların her birinin döşüne geçirdiği güçlü elleriyle hepsini tek tek yerinden oynatıp salladı ve yanındakine yüksek sesle bir şeyler deyip hızlıca yürüdü. Omzu dik olan atların yanında kaldı. İki ayaklıların da hepsinin kokusunun aynı olmadığını o anda fark etti.

Az önceki iki ayaklının etrafı tamamen kamışlık, sivrisineği hiç rahat vermeyen kara suyun kokusu gibi düzenbaz adamdan da leş gibi bir koku çıkmakta. Önceki sahipleri gibi değil, çok cırtlak sesli. Hemen tuzlu derisi sızlayıp sağrısına bir şey tık diye çarptı.

Fırsat çıkınca onun yanında çok kalmadı. Bir gün bunların otlağına gözünün tekini beyaz bir bez parçası ile sıkıca sarmış birisi geldi. Sevimsiz kokunun yanına gidip koynundan avuç içi kadar bir kağıt çıkardı. Sevimsiz koku böbürleniyor idi, oldukça keyiflendi. O, her zaman meydana girmez, uzakta durur, şu yol üzerinde biraz uzaktaki geniş arazide yayılıp yatmıştı, boynuna iğne gibi sivri bir şey batıp aniden dolanıverdi. O tarafa silkelendi, bu tarafa silkelendi olmadı. Hırıldatıp boğazını sıkıyor. Ürktüğüne, şaha kalkmak istediğine dair hiçbir hareketi yok. Kurtulmaya çalıştıkça boynunu kesecek gibi. Sevimsiz koku, kara bir yılan gibi olan kapkara bir şeyin ucunu adım adım çekerek yakınlaşmakta. Tamamen yaklaştı. Şap diye kulağına yapıştı. Döndürüp çekiyor. Kişnedi. Bu arada başına da yular takıldı. Sevimsiz koku bunu peşine takıp getirerek deminden beri atların biraz uzağında bir yabancı gibi bakan tek gözlü tanımadığı adama verdi. Adam bir eliyle bunun yularını sağlamca tutup diğer elindeki kamçısı ile altındaki kır bodur ata şak diye vurup çekti. Bu sendeledi, kır bodur atın sendelediği yok, yürüyüp gitti.

O, yeşil tepenin yamacında kalan sürüsüne baktı, az önce yüksek sesle kişnemesinden telaşlanıp ürker gibi olan diğer atlar bir yerde toplanmışlar. Hiçbirinin başını yere eğdiği yok, dik dik bakıyorlar. Ön taraftaki doru kısrağı, kendi annesini gördü. Başını silkeleyip yukarı kaldırarak kişnedi. Bu arada atların diğer tarafında iple bağlanmış uzun sırığı yukarı doğru diken kötü kokulu seyise bakıp aniden kişnemeyi kesti. Daha sonra dört nala giden kır bodur atın peşine takıldı, tüm vücudunu sivri otların sıyırdığı şu bodur kuyruğun nereye götürdüğünü bildiği yok, boynuna yular bağlandıktan sonra çaresiz peşinden gitti.

Epey bir süre gittiler. Pek çok tepe aştı. Kır bodur at yavaşlamaya başlıyor. İki ayaklının altında rahat rahat, yavaş ve kısa adımlarla gidiyor. Kısa kuyruğunda ise bir rahatlama olmadı, rahvan yürüyüşün ritmi ile sağrısını sağa sola oynatıyor. Bu da peşinden gitmeye alışmıştı. Sadece kır bodur atın üstündeki adamın elinde tuttuğu ufacık sopadan, onun ucundaki eğri büğrü alacalı ipten gözünü alamıyor. Fakat adamın buna kamçı salladığı yok. Önlerinde yüzü koyun yatan biraz kısa, kara bir tay göründü. İlk defa taşa basmış idi, gıcır gıcır bir ses çıkıp âdeta beynini kemiriyor. Yürümeye devam etti, bir şeyler aşağıya doğru kayıp yuvarlanarak ayağına çarpıyor. Henüz tuzlanmayan, olgunlaşmamış toynaklarını yere korkarak basıp bayıra doğru çıkan kır bodur atın adımlarını gözden kaçırmadan taklit ederek yürüyor. Dağın üstü her zamanki otlağı gibi yumuşak olmamakla birlikte düzmüş. Ayağını bastıkça pat pat diye ses çıkıyor. İpince, dapdar bir patika tepeleri dolaşarak uzanıyor. Yamaçtaki kara tepecikten döner dönmez her yana yayılan koyunları gördü. Koyunlara daha önce sadece su kanalının başında rastlıyordu, koyunlar sürü hâlinde hareket edip su kanalının önünden hemen ayrılmıyorlardı.

Koyunların yanında yürüyen küçücük iki ayaklı sallana sallana koyunların önünden koştu. Onun arkasından kulağı sarkan yine bir dört ayaklı koştu. O, başını yere eğip olduğu yerden kımıldamayarak yüksek sesle kişnedi. Sırtı tamamen büzülüp sinir uçlarının tamamı bükülerek tir tir titriyor. Kır bodur atın üstündeki adam tiz bir ses çıkararak bağırıp çağırdı. Koşup gelenler durakaldı. Bodur kır atın onlarla hiçbir işi yok, dağın üstündeki donmuş pelin otlarının dikenlerin arasından güçlükle kıvrılan ince patika yolu boylu boyunca geçip diğer atı yavaş yavaş çekiverdi. Şimdi tepeyi aştığında kabarık görünen kara koyu kahverengi iki çadır hareketlendi.

Çadırlara yaklaştıklarında kır bodur at aniden durup bekledi. İrkilip bu da durakladı. Tek gözlü yolcu atından indi. Bunu peşine takıp biraz ileri götürdü ve yukarı doğru kaldırdığı demir halkayı dik duran demir kazığa iple bağlayıp çadırına girdi. Şu toprağın üstüne azıcık çıkan incecik, ufacık demire hem ürkerek hem de şaşırarak baktı. Başını geriye doğru asılıp bir iki çekiştirmişti, gevşediği yok. Yine de yerinden kımıldamadan gerinip epeyce çekti, demir kazık yerinden hiç kıpırdamadı. Gözünün aşina olduğu adam bir daha görünmedi. Çadırdan bir kadın çıkıp ateşin başına doğru gitti. Bu, kulaklarını dikip kişnemişti, kadının ona baktığı yok, tekrar çadıra girdi. Bu bir daha çekiştirdi, kazık yine yerinden kıpırdamadı. Gerinip kendisine doğru çekmişti, kazık yerinden kımıldamadı. Boynu ağrıdı, sağrısından şıpır şıpır terler çıktı. Kazığın yanına yatıverdi. Sabahtan beri yürümekten terleyen alt kısımlarına, bağrına dağın zirvesinin serin rüzgârı çarptı. Üzerine rehavet çöküp uyku bastırınca sağrısını güneşe doğru yayıp yatıverdi.

Tıpır tıpır bir ayak sesi duyuldu. Boynunu yerden kaldırdı. Az önce sürünün yanında gördüğü küçücük iki ayaklıymış. Yanında kulakları sarkık dört ayaklı da koşmakta. Yerinden fırlayıp ayağa kalktı. Yeni sahibi de kan ter içinde kalıp çadırdan çıkmıştı. Geriye doğru çekilip pıskırmıştı, sahibi tiz bir ses çıkarıp yine bağırdı. Halatı kazıktan çözüp yavaş yavaş ilerleyerek buna doğru yaklaşmaya başladı. Çok yakınlaştı ve bunun çene kemiğinden sıkıp ağzını açtırdı, dişlerinin arasına şıkırdayan bir şey koyup bu şeyi yedirdi. Buz gibiymiş, damağı yanar gibi oldu, burnunu ve şakaklarını kayış bir gön ile sıkıca bağladı. Daha sonra atı hızlı bir şekilde yakalayıp başının arka tarafına yapışıp ok gibi ileri atıldı. Derisini pençeleyip koparmak ister gibi hırpalayıp çekiyor. Bu da ne olup bittiğini anlayamadan biraz uzağa savruldu. Böğrünün her iki tarafı da zonkladı. Oradan biraz daha uzaklaştı. Demin böğrünü zonklatan darbe bu sefer de sol tarafına yapışıp kaldı. Şahlanıyor, şahlanıyor. Tamamen yorulup terden sırılsıklam olup hâlâ hareket ettiği için dizleri titredikten sonra bir an rahatlayarak aklını toplamıştı, ciğerlerini ezen iki ağırlık bacak arasına doğru hızla ilerledi. Ürktü. Ciğerleri yine zonkladı. Yüksek sesle

kişnedi. Gözlerine ter boşaldı. İki ayağını kaldırıp göğe doğru şahlanarak yere saplandı, arkasına yapışan bela düşecek gibi değildi. Dağın tepesindeki dar, uçsuz bucaksız yere doğru başını kaldırıp kişnedi. Sese cevap veren hiç kimse yok. Az önce sahibinin iple bağladığı yerde yayılan kır renkli bodur at, bu niçin kişnedi diye merak edip yerden başını kaldırmadı. Sağrısına şıp diye çarpan şey canını acıtıp sağrısını yaktı. Yüzünü acıyan tarafa doğru hızla çevirdi. Üstündeki adam bunun taze kaburgasına demir gibi dizlerini yaslayarak batırıp hiç hareket etmedi, çıt çıkarmadı, tepindiği de yok, sağrısına kırbaçla vurduğu da yok. Biraz koştu. Yeniden sefere çıkmıştı, sağrısı tekrar sızlamaya başladı. Yine dört nala koştu. Bu sefer gözleri kan çanağına dönmesine rağmen inatlaşıp ısrarla koştu. Sırtına binen inatçı adamı köyünden, kır bodur atından, her tarafa yayılan koyunlarından ayırıp yürüyerek erişelemeyecek kadar uzak yerlere götürüp yeni geldiği köyü terk edesi gelmiş gibi dört nala koşmakta. Daha önce ottan başka yabancı bir şeye yaklaşmayan iki avurduna gem vurdukça canını zehir gibi acıtmakta, dudaklarının ucundan kanlı köpük aktı. Ona da bakmadı. Dolu dizgin koşmaya devam etti. Dağın üstünde yükselen çok fazla tepe varmış. Birisini geçse önüne ikincisi çıkıyor. Yokuşa da çıktı, çukura da düştü, dereden de atladı. Böğrünün her iki tarafını da delen bir demir gibi güçlü iki diz de gevşemedi. Hayır, dünyanın ucuna götürecek değil, paçasını taş sıyırıp ciğeri nefes nefese kalarak böğrünün her iki yanı da kırbaçlandı. Az önce tasır tusur ses çıkaran sürati azaldı ve yavaşlamaya başladı. Ne kadar uzağa koştuğunu kendi de bilmiyor. En sonunda, hava karardığında arka iki ayağını açarak köye zar zor ulaştı. Bataklıktan gelmiş gibi ayağını güçlükle kaldırıyor. Şaha kalkan, geriye doğru dikelen boynu da çok yorulmuştu, başı boynuna bir batman ağırlığındaki yük gibi gelip başını yere eğerek kazığa doğru güçlükle ulaştı. O yıkıldığı andan sonra ancak gece yarısına doğru aklı başına geldi. Kuşluk vaktinden beri bugünkü yemeğini yemediği için sabaha kadar kazığı kemirip durdu. Sabah oldu. Kuşluk vakti olmasına rağmen yanına hiç kimse gelmedi. Güneş kızışıp etraftan yanan pelin otlarının, ısınan taşların kokusu yeni yeni duyulmaya başladığında yeni sahibi yanına gelip yularından çekti. Dün geceki gibi geriye doğru çekilmedi, bütün vücudu tir tir titremekte, sahibinin her hareketini izliyor. Yüzü bugün sertmiş. Kıllı ellerini burnunun altına götürüp gemini tutmuştu, her iki avurdunda yeni yeni kara kabuk bağlayan yara yeniden kanamaya başladı. Ürküp eğildi. Sırtının bütün derisi kıpırdamaya başladı. Kıllı sert keçe, rüzgârdan başka bir şeyin yaklaşmadığı yumuşak etini sızlattı. Keçe örtünün üstünde bir şeyler şıngırdayıp gülle gibi çok ağır bir şey yayılıp oturdu. Yeni sahibinin yüzüne ne kadar yalvarırcasına baksa da merhametli bir tavrını gözleyemiyor. Bunun sol tarafına çıkıp keçinin kılından dokunan yassı kayışın ucunu ısırarak kayışı iyice gerdi. Karnının tamamını avuçlayarak kaldırıp tâ belindeki omurgasına kadar götürüp yapıştırarak bıraktı, dişi bir aslan gibi sertleşti. Yeni sahibinin üzengiye ayağını

koyması bile onun için sıkıntıymış, lıp diye hemen üstüne çıktı. Eğri büğrü, beş örmeli kırbacın dişi aniden saplanıp yağlı sağrısını dişledi. Tırıs tırıs gitmeye başladı.

Ne kadar şahlansa da sonunda iki ayaklının baldırlarına itaat etti. Onun hiçbir emrini de kaçırmıyor, dizginin her hareketini kolaylıkla anlıyor. Yalnız uzun süre yavaşça gitmeye, birinin arkasına diğeri başını sokarak ağır ağır ilerleyen pek çok koyun sürüsünün kıpır kıpır yürüyüşüne alışamadı, hızlanıp dolu dizgin gitse ayağının altında kalırlar. Onun için çok defa yan tarafı kamçılandı. İlk defa koyun gütmeye gittiğinde tamamen kafası karışıp çok yorularak bitkin bir hâlde geri döndü. Çok yorulup geldiği geceler ayağı iple bağlı, gözlerine bir ağırlık çöküp bitkin düşerek uyuklamaya başlar. Gözlerini yumması bile dertmiş, yeşil tepenin otlağında kişneyip koşarak her bir yere dağılıp yayılmakta olan sürüsü dönüyor, kalabalık bir şekilde yer değiştiren çok sayıda atın arasından doru kısrağı, kendi annesini tanıdı. O, gözlerini dikip duruyor. Sürü ona doğru dönmüyor. Kara tepeden esen ak kasırga ince ipi dilim dilim kesip dolu dizgin esiyor. Bir görünüp bir kaybolan susamış, çevik, semiz sağrılar tamamen ortadan kaybolup etrafını beyaz bir toz tabakası kaplıyor. Ciğerlerine toz dolup nefesi kesilmiş gibi oluyor. Ürküp uzaklaşan sürünün ardından kişnemek isteyip… Kendi sesinden kendi korkup uyandı. Etrafında hiçbir şey yok. Sadece biraz uzakta yalnız başına kır bodur at yayılmakta. O, bu kişnemiş diye başını da kaldırmıyor, yer yüzünün tamamına yetişen kıllı şey şimdi yemek yer gibi başını öne eğiyor.

II

Şu çoban köyüne geldiğinden beri ne kadar kar çiğnediğini de unuttu. Koyunların yavaş yürüyüşüne de alışmıştı. Geniş bozkırda, uçsuz bucaksız kara çalılıklarda kendisinden başka bir şeye rastlanmaz, hiç kimse acele ettirip göğsünden tekmelemiyor, sağrısına vurmuyor. Can için rahat, huzurlu bir hayat. Yazın ot ve suyun hazır. Kış olunca ahırın yanına yığılan dağ gibi ot yığınlarından gece gündüz burnunu ayırmazsın. Çoban köyünün tembel yaşamında hiç de zorlanmıyor. Bir gözünü kumaş parçasıyla sarıp siyah bir gözlük takıp gözlerinin üstüne kar yağdığında göz kapakları donarak zonklayan çobanı, onun gece gündüz devamlı öksüren hasta yorgun sarışın yardımcısını, iki çadırın da hanımını, çoluk çocuğunu hepsini tanıdı. Hatta sürünün çoban köpeklerini, kara boyunlu erkek köpek ile uzun boylu kızıl renkli kancığı da iyice kendisine yakın hissediyor. Sahibi koyun geceletmeye gittiğinde, sürünün bir ucunda sabaha kadar eyer takımının etrafında dönüp ayağına köstek vurulmadan yayılır. Kır renkli bodur at gibi o da yanından öbek öbek at sürüleri geçirsen de kişnemez, şimdi ise ahırın

çevresinde yırtıcı hayvanların sesini hissettiğinde toprağı eşeleyip kişneyerek yeri tekmeleyerek çadırlara sürtünerek telaşlanmıyor. Göğsüne rüzgâr vurarak dört nala gitmenin ne olduğunu da unuttu. Arada sırada yalağa gittiğinde çobanın çocuğunun kamçısı ile sağrısını kırbaçlayıp hızlı koşturduğu da oluyor. Bu yüzden onu gördüğünde memnun olmuyor.

Bir yaz çoban köyü daha önce hiç gidip görmediği bakir bir otlağa göçtü. Etrafı gözü yoracak genişlikte bir ova. Koyunların otlağı, toprağı dişleyerek büyüdüğü kısa, kahverengi pelin otları. Bir gün sahibi kuyudan hayvanlara su verip çay içmek için köye geliyordu, gür kara çalılıklar tarafından esen hafif rüzgâr yoğun, iğrenç bir koku getirdi. Kulaklarını oynatıp pıskırarak deminki yerden hemen gitmek istedi. Sahibi onun gitmek isteyişiyle ilgilenmedi, gür kara çalılara doğru döndü. Dokunduğunda dizini doğrayacak bir bıçak gibi keskin, kapkara bodur bir bitki. Bu, kulaklarını hızla oynatıp ürkerek güçlükle yürümekte. Yakınlaştıkça deminki keskin, yabancı koku genzini yakıyor. Bodur çalının üstüne ilişip kalan parça parça tay tüyleri göründü.

Bunlar hızla dönüp köye vardılar. Köye boynuna yem torbasından biraz küçük, kara kaba dokuma kumaştan bir kese asılmış olan birisi gelmiş. Çadırın keregesinin dışındaki ipte ayakları kaskatı kesilmiş kula renkli sakarlı bir at bağlı durmakta. Sahibi attan iner inmez karşıdan gelen boynuna kaba kumaştan bir kese asılmış kısa boylu sarışın adamla konuşmaya başladı. Kara bodur çalının bulunduğu tarafı eliyle sık sık işaret ediyor. Kısa boylu sarışının ağzı bir karış açık kalmıştı. Onlar çadıra girdi. Her ikisi de iki sopa bulup aldı. Atlarına binip gür kara bodur çalının bulunduğu tarafa doğru yöneldiler.

Gür bodur çalılığın arasına girerken diğer uçtan dolaşıp o anda gelmekte olan kurdu gördüler. Yere yatıp gür çalılığın içine karışarak görünmemek niyetinde, gök börü yeri göğü gümbürdeterek gelen iki atın gürültüsüne dayanamadı. Çalılığı terk edip etraftaki ovaya doğru kaçmaya başladı. Kula at hoplaya zıplaya oradan çıktı. Kısa boylu sarışın kamçısını yukarı kaldırmıştı, kula at hızla uzaklaştı. O anda ne yapması gerektiğini anlamadı, yavaşlayıverdi. Sahibi de kamçıladı. Kula at dört nala koşmakta. Gök börü de henüz dikelmemiş pelin otlarının arasından güçlükle, korkudan beti benzi atarak yıldız gibi kayıp gitti.

Çoktan beri böyle bir koşma görmeyen kula atın vücudunun ağırlığı geçmedi. Kararmış, donmuş ovaya değen toynakların sesi de dibekte bir şey ezer gibi güm güm yankılanıp rahatsız edici bir şekilde duyuluyor. Kula at tâ uzaktaki gök börünün ardından kestirmeden gitti. İkisinin de önüne tekrar gür çalılıklar çıktı. Kula at çalılıkların içine girmeden geniş çalılıkların biraz uzağından dolaşarak geçmek niyetinde. Sahibi bunu tepikledi. Bu da kulaklarını büktü. Sabaha

doğru karşıdan göğsüne doğru esen rüzgâr şimdi altına doğru esip bağrını serinletti. Deminden beri sanki bele kadar yağan karda bata çıka yürümüşçesine ağırlaşan ayakları yeni yeni hafiflemiş gibi. Dört nala koştuğundan beri sanki gözlerinin üstüne düşen bir batman ağırlık da dağılmaya başladı.

Gür çalılıklara bunlar da ulaştı. Sanki dümdüz tepeye nakışlanmış bir orman gibi olup büyüyen çalılıkların bir bölümü bükülüp uzamıştı. Bu bölgeden sağ salim çıkınca kurdun tepeyi aşıp izini kaybettireceği çok açık. Hemen çalılıklardan çıkmasa bile çalılıkların içinde at hızlı gidemez. Kula at kurda doğru yaklaşıp diğer tarafından değdi. Kurt telaşlandı ve can havliyle koştu. Çalılıkları geçip beli aşıp gitmeye çalışarak yamaca doğru hızla koştu. Dış tarafta Üstürt'ün dik inen bir uçurumu var. Dayanabilirse atın kendisine değil rüzgârına bile yakalanmadan kenara bir çıkabilse öteki taraf bostan. Atın artık yuvarlanmayacağı beyaz zirvenin nehrin kıvrılarak aktığı kuytu tarafına inip ya yamaçta uzayan kara ağaca ya da kıvrılarak akan nehir boyunca oyulan kovuk hâlindeki mağaraların birine sığınacak. Kula at çalılığın etrafından dolaşırken uzakta kaldı.

Sahibi onun koşmaya alışkın olmayan ciğerini zorlamamak için tepiklemiyor, dizlerini sıkıştırıyor. Bu da hiç ses çıkarmadı. Gök börünün de beli eğilmişti. Tepeye bundan önce çıktı. Uzaktan gölgelenen ufkun açılması ile rahatça gidilecek, dermanı kesecek bir yokuşu olmayan engebesiz bir tepe. Tepeye bu da çıktı. Kurt kara saplanıp gidememişti. Önünde ufka varıp aniden alçalan kara bir tepe. Diğer yanı uçurum. Birbiri ardına uçurumlara bölünen bembeyaz ulu tümsekler âdeta saldırmakta. Zavallı kurt bağrı ile yeri çiziyor gibi. Gerile gerile hızlı bir şekilde koşuyor.

Şu dünyaya geldiğinden beri böyle apış arası kızışmamıştı. Gök börüyü tepenin dibinde gördükten sonra ona yetişmek istedi. Irmağın kenarının alışılmadık bir rüzgârı vardı. Toynaklarının arasından hızla uğuldayarak gitti. Kurdun buz grisi sırtını net bir şekilde gördü. Koşusunu yavaşlatmadan kurdun böğrüne vurmuştu. Keşke kenara doğru yuvarlanıp gitmeseymiş. Sahibi baldırlarıyla hiç ses yapmadı. Şakaklarından buz gibi ter çıktı. Irmağın kenarında yüksekçe bir yere çıktı. Karşı taraftaki kara yamaçlı tepeler göründü. Gök börü de var gücüyle devam etti. Fakat bu artık kurdun kurtulamayacağına tamamen inandı. Yine onu ezecek kadar çok yaklaştı. Yırtıcı hayvan son bir gayretle koştu. Boynunu çevirerek saldırdı. Sahibi, gülle gibi ağır bir sopayı kurdun şakağına geçirdi. Kurt biraz uzağa toprağa doğru yuvarlandı, başını tekrar kaldıramadı, yığılıp kaldı. Bu, o hızla giderek biraz uzaklaşıp geri döndü. Sahibi sopasını tekrar sallamadı. Kurt yere yığınıp boylu boyunca uzandı. Sahibi sıçrayarak üstünden inip kınından bıçağını çıkardı. Toynakları kızışan at yerinde duramıyor,

kurdun üstüne oturan sahibinin etrafında dolaşıp durmakta. Kula sakarlı at oldukça uzaklaşmıştı, sahibi yırtıcı hayvanı yüzüp derisini atının üstüne koyup tekrar geri gelince karşılaştılar. Bodur sarının kurt ile işi yok, bunun bazen önüne bazen ardına geçip bakarak köye gelinceye kadar sürekli konuşup sevinçten ne yapacağını bilemedi. Bunca yıldır altında gitmesine rağmen bir yol arkadaşı ile tepeleri aşıp sohbet ettiğini görmediği sahibinin bugün çenesi düşmüştü. Köye geldikten sonra iki çadırın da çocukları ve kadınları yanlarından ayrılmadı. Komşu çoban köylerin insanları da ardı ardına koşup geldiler. Ertesi gün kuyu başında da halkın konuştuğu şey bu oldu. Çoban köylerini gezen bodur sarı kuyu için geldi, ama bunun sahibi ile uzun süre sohbet etti. Giderken yelesini tarayıp burnunu okşadı. Bu ise birkaç günden beri baldırları yırtılıp çok yorulduğundan güçlükle yürüdü.

Bir seferinde akşamleyin çobanın çocuğu bunu kuyuya götürüp suvardı. Çadırın keregesinin dışına bağlanan ipte yabancı bir at duruyor. Bu, çadırın yakınına geldiğinde yanında yabancı bir adam olan sahibi karşısına çıktı. Yabancı adam bunu görüp yanına geldi. Bu da ileri geri gidip durdu. Adam eğilip paçasını, dizlerini tuttu. Eyerini salladı. Elleri ona oldukça tanıdık geldi fakat unutmaya başladığı bir koku yayıldı. Yabancı adamın avuçlarını içine çekerek kokladı. Tanıdı. Taze kımız kokusu. Kulun dönemlerinde çok acıkıp gözleri karardığında annesinin göğsüne başını bastırırdı, o zamanlar da başını döndüren bunun gibi hoş bir koku etrafa yayılırdı. Yabancı adamın ellerinde daha önce gördüğü diğer insanlardan farklı olarak şu hoş kokunun tazeliği kalmıştı. Elbette annesinin göğsündeki koku bundan çok daha güçlüydü, neredeyse genzini yaracaktı, birden bunun başını tuttu. Yabancı adam bunun sahibine bir şeyler söyleyip güldü. Sesi de tanıdık. Hafiften hırıldamakta. Ee… Eskiden annesinin sağmal döneminde bu, yularını silkeleyip rahat durmazdı. O an tâ dışarıdan bir ses çıktı, bağırdı. Bu yabancı adamın ilk gördüğü kişi olduğunu fark etti. İlk hissettiği yabancı kokusu da böyleydi.

Böylece tekrar Seyis'in eline geçti. Ertesi gün çoban bunu da yedeğine alarak erkenden köyden ayrıldı. Bozkırda birbirinden uzakta bulunan iki çadırdaki bütün insanlar dışarıya çıktı. Hepsi de kımıldamadan öylece bakakaldı. Çadırın sağ tarafındaki kamıştan yapılmış kulübenin içinde bunun ter kokusu her tarafı kaplayıp eyer takımları bir köşede durmakta. İki köpek de kısa bir mesafeye kadar peşinden geldi. Güneş batıdaki kara tepeye ulaştığında her ikisi de çömelip yolun kenarına oturdular. Bu arkasına döndü. Uzakta zar zor görülebilen iki çadır kalmıştı.

III

Seyis'in çadırı top top tepeciklerin Kara Dağ'ı tam ortadan ikiye ayırarak aşağı doğru indiği derin bir vadinin tabanında imiş. Dağ tarafında şırıl şırıl suyun sesi. Kapının önünde biraz uzakta küçücük bir tarla uzanır. Oraya doğru hayvanların yavruları yürüyemez. Gece olunca oyuk şeklindeki tarla tarafından yeşil, ham meyvelerin kokusu gelmekte. Seyis eskisi gibi ucuna ip bağlanmış uzun sırığı almadı. Sabahleyin, öğleden sonra sıcakta tekrar eline kürek alıp tarla tarafına gider. Çadırın yakınındaki iki kazık arasında gerilmiş kısa urganda kula renkli bir kısrak bağlı, Seyis'in kendisinden çok uzak olmayan kula renkli kulunu yularını çekiştirip duruyor. Seyis'in çadırının kıvrılmış tarafından hoş, taze kımız kokusu etrafa yayılmakta. Onu gelir gelmez vadinin ağzındaki küçücük su kanalının yanında büyüyen yemyeşil otlara ayağına köstek bağlayıp bıraktı. Dağın her iki tarafından toprak yığılmış su yolu şeklinde kanal inmekte. Kanalın üstünü kokusu etrafa yayılan deve tabanı kaplamıştı. Altında gece gündüz su şırıldamakta. Yeşil otlar, akar su. Onun için tam istediği gibi özgür bir hayat başladı. Hiç kimse sabah olur olmaz onu beraberinde götürüp koyun çevirttirmiyor. Gece gündüz köyün yanında, suyun yanında.

Seyis'in hemen hemen bunun yelesine erişebilecek kadar boyu var, sıska, sarışın bir adam. Ufacık çakır gözleri gülümseyip her söylediği sözden keyif alıyormuş gibi daima yavaş konuşmakta. Ayağını da yavaşça kaldırıp ağır ağır yürüyor. Hareketlerinin tamamı kibar, nazik. Gün boyu kürek tutuyor, ama elleri yumuşak, avuçlarındaki, parmaklarındaki nasırları tenine batmaz, bunun boynunu, sağrısını gıdıklar gibi okşar. O, böyle özel bir bakıma hemen alışamadı. Çoban köyüne geldiğinde sırtında eyerin sıyırmasından dolayı çıkan yaraları kabuk bağlayıp iyileşmişti. Elini ona doğru uzatayım mı deyip yanına yaklaşsa korkudan tir tir titriyor. Seyis henüz bunun üzerine binmedi. Sırtındaki, dizindeki keçe palanın oyduğu, otların çizdiği yaralarının tamamı kuruyup her türlü otu tatmıştı, şimdi vücudunda ağrıyan bir yeri yok. Seyis her gün bir iki defa gelip orasına burasına bakmaktan başka bir zorluk çıkarmadı.

Derisi parlayıp semirmeye başladı. Yeni yeni yağlanmaya başladığında Seyis onu otlaktan çıkardı. Keçe çadırın batı tarafındaki kat kat pürüzlü taş ile örülen alçak ahıra soktu. Üstüne âdeta alev alev yanan çok ağır bir örtü örttü. Temmuz ve ağustos aylarında tüm vücudunu boşluk kalmayacak şekilde kapattı. Tüm vücudu ter içinde kalıp zayıflamaya başladı. Bacaklarından şarıl şarıl su akıp etrafına çok ağır bir koku yayıldı. Kemiklerine kadar erimiş gibi. Seyis büyük bir kabı iri iri mısırlarla doldurup getirdi ve ayağına yem düşer diye korkarak kenardan avcunun içine döküp azar azar yedirmekte. Sonra mısırı çiğ olarak değil, kavurarak getirip kolayca ufalanılır hâle getirdi. Birkaç günden sonra aşırı terlemesi durdu. Tüm vucudu

daha az yapış yapış olup daha seyrek terledi. Ara sıra tahta kaba dökülen, içerisine su katılmış sütü getirip lıkır lıkır içirmekte. Doyuncaya kadar yedirmiyor, kanıncaya kadar su içirmiyor.

Akşamleyin çocuğu sırtına bindirip köyün girişindeki kahverengi tepeye kadar götürüyor. Seyis bir tepenin başına çıkıp onları izliyor, bu delirmiş gibi tek başına koşuşturup durmakta. Bir ileri bir geri koşturduktan sonra atı alıp köye geri dönüyor. Teri kurusun diye atı dolaştırıyor. Eskiden karnı şişinceye kadar yalaktaki suyu kana kana içip kahverengi otlara büyük bir arzuyla dokunan çobanın doru atı o günleri çok özledi. Bir batman ağırlığındaki örtünün altında ayakta durarak sersemlemekte. Geniş bozkırda iki duman yükselip araları mesafeli iki çadır uzaktan hayal meyal görünmekte. Kızıl kısrak ile kara alaca renkli köpek hızla koşturup bunun önüne çıkıyor. Zavallı boz renkli bodur atın bunun yanına gelmesi onu ilgilendirmiyor, başını yerden kaldırmadan hızlıca hareket etmekte. Uyanıyor, ağzında yem torbası.

Bir gün Seyis'in evine üç dört atlı geldi. Sıcak geçinceye kadar çadırda kaldılar. Hava serinledikten sonra atlarına binip aralarına onu da alarak köyün girişindeki tepeye doğru gittiler. Hepsi Seyis'in yanında kalıp buna doğru baktı. Bu yine tek başına koştu. Tahta gibi dümdüz ovanın üstünde tek başına duran dört köşeli sarı bir ev var. Bunun, o sarı dama kadar üç defa hızlıca gidip geri dönmesi gerek. Üç turun üçünü de gidip geldi. Binici çocuk atı yavaş yavaş yürütüp dinlendiriyor. Seyis'in yanındakiler birbirleriyle samimi bir şekilde konuşmakta. Kula ata binen bodur sarı sık sık göğsüne vurup övünüyor. Şimdi hepsi buna doğru geldiler. Ellerini aynı anda uzatıp yelesinden okşadılar, şakaklarını, göz kapaklarını, burnunu, boğazını, dudaklarını, boynunu hiçbir yerini atlamadan her yerini dikkatlice kontrol ediyorlar. Atlarından inip kuyruğuna, dizlerine, paçasına, alt kısımlarına eksik hiçbir şey bırakmadan baktılar. Birisi, çok uzak bir yere gidip kalpağı yere düşene kadar eğilerek bunun dört nala koşuşuna dikkatlice baktı.

Üç dört gün sonra Seyis'in evine kula atlı, kısa boylu sarı gömleğinin eteği dalgalanarak tekrar geldi. Atından inmeden seslenip Seyis'i dışarıya çağırdı. Aceleyle bir şeyler söyledi. Ondan sonra bunun yanına gelip gözlerini ovalayıp yelesin taradı. Daha sonra geldiği patikadan geri dönüp atıyla hızlıca gitti.

Ertesi gün Seyis buna binici çocuğu bindirip yola çıktı. Alçak dağın eteğinde pencereleri parıldayan on on beş taş ev var. Parıldayan tarafta tepesine bayrak bağlanan evlerden birisinin yanına geldikten sonra Seyis bunu tepesinde vızıltılar çıkan deminki ağaca bağladı. Sıvası yağmur geçiren sarı renkli evin gölgesinde samimi bir şekilde sohbet eden pek çok adam bunu

görünce oturdukları yerden topluca ayağa kalktılar. Aralarında bodur sarı da var. O, bunun yanına gelip orasını burasını göstererek övünüyor. Üstüne deri bir pantolon giyen aksi bir ihtiyar şu gürültülü kalabalığa katılmadan biraz uzakta nefes alıp vermekte. İlaçtan boşalan cam enfiye kutusunun tıpasını tıp diye açıp tırnağına döktüğü Maraş otunu burnuna doğru götürüp bodur sarının konuşmasını ot çekerek dinlerken bıyık altından kıs kıs güldü. Bodur sarı buna doğru başını büyük bir şaşkınlıkla salladıkça o heyecanlanıp titriyor gibi. İnsanlar hangisine inanacağına bilmiyorlar, ikisini de sırayla yalvaran gözlerle bakıyorlar. Bu sırada sarı boyalı evin içine giren Seyis geri çıktı ve bunu alıp köyün batı tarafında tenhada bulunan avlu kapısına doğru gitti. Burada onu aceleyle bağladı. Seyis'in avuçlarının yumuşaklığı şimdi örtülü sağrısını gıdıklamakta. Öğleden sonra içlerinde bodur sarı ile Seyis'in de olduğu dört beş atlı bunu aralarına alıp tekrar yola çıktı. Sokakta yürüyen, evlerin gölgesinde oturan pek çok insan dikilip bunlara bakmakta, şaşkınlıkla başlarını sallamakta. Onlara ne yapacağını kim bilebilir, köyün sürekli havlayan itleri de bu gürültü patırtıya katılıp havlıyorlar.

Onlar yarım günlük yol yürüyüp kara dağın güzel bir vadisine ulaştılar. Her yer yemyeşil, akar suyu da bol. Geniş vadide sıra sıra dizilen beyaz çadırlar dikilmiş. Çadırların etrafında yere çömelmiş insanlar, taylar da yetecek kadar. Önünden dört beş adam koşarak gelip bunu köyün biraz uzağındaki otlağa götürdüler. Bütün gece Seyis öncülüğünde bir grup adam etrafında dolaştı. Sabahleyin kalabalık toplanmaya başladı. Köyün arkasına kurulan, üstü tamamen kızıl kumaşla örtülen ağaçtan yapılmış sahneye yaklaşık on kadar insan çıkarıldı. İçlerinden dikkat çekici bir kalpak giyen birisi ileri doğru çıktı. İnsanlar susturuldu. İleri doğru çıkan gözlüklü, şişman, esmer adam gürleyen kalın sesi ile elindeki bir tomar kağıdın yapraklarını birbiri ardına kaydırıp çevirerek şarkı söylemeye başladı. O, ayakları yorulduğu için hareket etti. Şişman, esmer adam hâlâ şarkı söylemeye devam etmekte. Ansızın insanlar kıpırdanmaya başladılar, kulağını delecek kadar gürültülü bir ses çıktı. Hızla baktı. Şişman, esmer adam gözlerini kağıtlardan şimdi kaldırıp gökyüzüne doğru bakarak bir şeyler söyleyip bağırıyor. Bunun vücuduna bir titreme geldi, kulakları uğuldadı. İnsanlarda akıl yok. Kendilerinden geçip avuçlarını hiç çekinmeden birbirine vuruyorlar. İleri doğru yine birisi çıktı. O da elindeki bir sayfa kağıdı başını öne eğerek okudu. İnsanlar yine avuçlarını şapır şupur birbirine vurdu. Baş örtüsü omzuna düşen bir kadın bir şeye başlıyordu, sözünü unutup duraksadı ve elini sallayıp indirdi. İnsanların hepsi gülmeye başladı. En başta konuşan gözlüklü, esmer adam tekrar çıkıp birilerinin şöhretinden bahsedip onları çağırmaya başladı. Adı söylenenler tahta sahneye çıkıp gözlüklüyle tokalaştılar. O, az öncekilerin göğüslerine parıldayan boncuklar takıyor yahut koltuk altlarına kağıda sarılı bir şey sıkıştırıyor. Onlar

sevinçten ağızları kulaklarında ağaç sahneden inip gelmekteler. Yarış atı, alacalı gözleri bulanıp başı döndükten sonra burnunu rüzgârın estiği tarafa çevirip gerinerek işemeye başladı.

Kalabalık dağıldı. Atı olanlar atlarına bindi. Yere çömelen çok sayıda insan ayağa kalkıp dört bir yandan geniş vadinin tam önündeki ovaya doğru yürüdüler. Çocuklar vadinin bir ucundaki taşlık tepeye doğru yürümeye başladılar. Bir anda tepenin tamamında iğne atacak yer kalmadı. Seyis üstüne yarışacak çocuğu bindirip yarış atını insanların önündeki otların üstünde toplanan bir grup atın içine götürüp bıraktı. Yanındaki atların hepsine de başlarını bir mendil ile sıkıca bağlayan tamamı da bir atı rahatlıkla dört nala koşturabilen çocuklar binmişti. Hepsinin de dizginlerine ihtiyar bir adam yapışıp bir şeyler fısıldıyor. Koluna kızıl bir kuşak bağlayıp ak boz ata binen biri ihtiyarları tepeye kadar kovaladı. Ak boz atlı bunları tepeciğin doğu tarafında küçücük kızıl bir bayrak tutan adamların yanına getirip durdurdu. Bu, etrafına ne yapacağını bilemeden şaşkın şaşkın bakmakta. Şu insanlar bu kadar niçin toplanıyor? Şu önünde demir sopa saplanan adam, sopanın ucundaki yumruk kadar kara demire ağzını dayayıp niçin onlara dik dik bakıyor? Üstündeki yarışmacı çocuğun dizgini sık sık kendisine doğru çekmesi neden?

Kulaklarını uğuldatan bir şey vın ediverdi. Üzengi vurulup aynı yerde birlikte dikilen atlar ileriye doğru fırlayıp çıktılar. Çocuk tekme attı. Diğer atların ardından bu da fırladı. İleri atılıp giden bir at. Sabahki sessiz sedasız tepeden sanki dolu yağmış gibi gümbür gümbür bir ses çıktı. Dağın eteğindeki çok sayıda insan ıslık çalıp uğultular çıkarıyor. Diğer atlar ileri atılıp hedefe doğru gidiyorlar. Bu, hızlanıp tek başına kalmak istiyor. Etrafında grup grup giden toynaklar yere değmeden sanki hepsi güçlerini toplayıp bunun tam tepesine üst üste vuruyor gibi başını döndürmekte. Üstündeki çocuk baldırlarını sıkıştırıyor. Bilâkis bu onun için iyi değil mi? Şu kara toz toprakta, gürültü patırtının arasında böyle takatı kesilene kadar bağırıp çağıranlara ne oluyor dersin? Atlar bunun bir o tarafından bir bu tarafından hızla gidip önüne geçtiler, hâlâ grubun dağıldığı yok. Bunun daha ciğerleri açılacak gibi değil. İlerideki seyrek kara toz topraktan uzaklaşmak istiyor. Önünden çarpan kuvvetli rüzgâr, toynakların havalandırdığı toz ve toprağı, ara sıra küme küme dizilmiş küçük saz parçalarını topraktan sürükleyip getirerek yüzüne vurmakta. Gözleri acıyıp gözlerinin içi hışırdayan kum taneleriyle dolup her yer belirsizleşmekte. Bütün dünya sislenip bulanıklaşmış. Mükemmel, masmavi gökyüzü de toz toprakta ağnanan atın örtüsü gibi kirli. İlerideki çamurlu toprak da net bir şekilde görünmüyor. Üstündeki çocuk sabırsızlanıp kıpırdanmaya başladı. Yoksa koşma gücü yeterli değil mi? Çocuk bacaklarını sıkıştırıyor. Aniden şap diye bir ses çıktı. Gözleri tamamen kapandı. Şu kızıl kumaş parçasını havaya kaldıran adam burada neyi bitiriyor? Sanki bir süre

önce de böyle birinin yanından geçmiş gibiydi. Kızıl kumaş parçasını kaldıran adam yarışmacı çocuğa yüksek sesle bir şeyler söyledi. Çocuk bunun boynuna elini uzatıp yumuşacık bir havlu ile gözlerinin etrafını temizledi.

Gözleri şimdi açıldı. Az önceki yoğun kalabalık seyrekleşmişti. Fakat, hâlâ ikişer üçerli grup grup insan var. Kalabalık seyrekleştikten sonra az önce yapağı gibi bir araya toplanan bembeyaz toz da dağıldı. Her küçük grubun ardında yün topağı gibi eğirilen fiske kadar toz toprak var. Hava temizlenmeye başladı. Bunun vücudu şimdi rahatlamış gibi. Alacalı tepenin önünden çıktı. Bir tur attı. Tepe başındaki insanlar yanlarından geçen atların hepsine de bağırıp çağırarak gürültü çıkarıyorlar. Uzun demir sopayı boğazını sıkacak kadar kucaklayan bir adam tiz sesini hiç esirgemeden uzatarak bağırıp çağırıyor. Şu boz atlı kim? Seyis ya. Atların yoluna niçin böyle ölümüne atıldı? Koluna kırmızı renkli kuşak bağlayanlar onu gövdesinden ittirip niçin uzaklaştırmadılar? O, Seyis'ine doğru dönmek istemişti, üstündeki çocuk izin vermedi. Seyis de buna bir şeyler söyleyip bağırdı. İnsanlar kahkahayla güldüler, ıslık çaldılar. Bu gürültü patırtı başını şişirdi. Çoban atı olduğu dönemde kır bodur atın ayağı hafiften aksadığı için çıkrığa bunu gönderdiklerinde de başı tıpkı bu şekilde dönmüş gibiydi. Uğuldayan alacalı kalabalık grup arkada kaldı. Üstündeki çocuk topuklarıyla bunu tekmelemekte. Böyle bir yerde toynakları kızışıp göğsü rahatlayarak bir at dört nala koşturabilir miydi hiç? Gürültü patırtı. Islık çalan, münakaşa eden, birbirlerinin yakasına yapışıp bağırıp çağıran insanların ne dediklerini, ne istediklerini hiç anlamıyor. Zavallı, uzun zaman önce kurt kovaladığı ala tepecikleri keşke diyebilse. Endişelenecek hiçbir şey yok, çocuk bacaklarını yırtacak kadar germekte.

Tüm vücudunda bir damla ter yok, put gibi donup kaldı. Her şeye tedirgin olup kafası şiştiğinden mi ki? Üstündeki çocuk atların rüzgâr tarafına geçmeye çalıştı, bacaklarını sıkıştırıp dizginleri serbest bırakarak "Haydi, hızlı koşmalısın!" der gibi bir işaret yapıyor. Rüzgâr her yanına çarpıyor. İkinci tur da tamamlandı. Alaca tepecik hâlâ gürültülü. Sondan gelen üç dört at ile aynı hizaya geldi. Bağırış çağırışlar sağ tarafındaki şakağına çivi gibi saplanıp âdeta beynini kemiriyor. Şu karınca yuvası gibi kalabalık tepenin yanından keşke hızlıca geçip gitse. Önünden birbirlerinin kuyruklarını dişleyerek iki yağız doru at gitmekte. Dört nala gidip onların da rüzgâr tarafına geçti. Birbirleriyle didişip ilerleyen her iki at da buna kan dolup kızarmış gözleriyle dik dik bakıp toz toprak içinde kalıverdiler.

Bu, aradaki mesafeyi biraz açtı. Patır kütür seslerin çoğu arkasında. Kulakları şimdi rahatladı. Deminden beri sıcak esip her bir yanını alev gibi yalayan rüzgâr şimdi gövdesini sızlatıp serinletti. Kulaklarının içi ürperdi. Vücudunu rahatsız eden ter şimdi kurumakta. Yine

önünde üç dört atın sıralandığı büyük bir grup göründü. En öndeki iki at hâlâ peş peşe gidiyor. Onlardan sonraki kiremit rengi at da üçüncü sınır taşının yanına varmıştı. İlerideki üç atın üçü de büsbütün hızlanmıştı. Çocuk tekrar havluyu uzatıp gözlerini sildi. Dizginleri gevşeyip rahatladı. Önündeki aygır grubuna da çok yaklaştı. Grubun yan tarafındaki boz renkli at bunu rüzgârın estiği tarafa çıkarmak istemedi. Kalabalık grubun arasına bu da girdi. Topluca toynak sesi. Bütün gücüyle direnip onları iteleyen rüzgâr az öncekinden daha şiddetli esmeye başladı. Gözlerini yumdu. Her iki tarafındaki güm güm gürültüler yavaş yavaş geride kaldı. Gövdesinden iteleyen rüzgâr da hafiflemişti. Sadece boz renkli at hemen arkasına gelmişti. Yarışmacı çocuk sağrısına kamçıyla tekrar vurdu. Kulaklarına bir sessizlik çöktü.

Sabahleyin şakaklarında uğuldayan rüzgâr altından esmeye başladı. Ayaklarının da titreyip hafiflediğini hissetti. Bütün vücudunu kaplayan ağırlık dağılmaya başladı. Etrafına baktığı yok. Sarı yol. Yeşil yol. Kara koyu kahverengi yol. Alacalı toprak altında dönüp duruyor, dönüp duruyor. Bir anda tam gözünün altından kiremit rengi bir karaltı fırlayıp gitti ve kayboldu. Sağ kulağına yine bir uğuldama sesi yapışıp kaldı. O tarafa baktığı yok. Üçüncü tur da bitmişti. Yarışmacı çocuk bunun yaşarıp bulanıklaşan gözlerini silip kulağının içini kaşıdı. Bu, uzakta tâ ileride giden iki siyah lekeyi fark etti. Onların arasındaki mesafe hâlâ kapanmamıştı. Fakat az önceki gibi de değil, karartıları birbirinden ayrılmıştı. Önde bulunan iki siyah karaltı üçüncü sınır taşına yaklaşmıştı.

Fakat her ikisinin önüne geçsem deyip dermanı kesilinceye kadar koştuğu yok. Biraz önceki gibi değil, kafası da dağıldı, dört nala koşmalarını, yere âdeta kıvılcım çıkarırcasına deyerek giden hızlı toynaklarını, kuş tüyü gibi çok hafif vücutlarını seyrederek rahat rahat gitmekte. Buna sadece böyle yeşil bir bozkır, ayaklarına yığılıp apış arasından öpen hafif bir rüzgâr olsa yeter. Hiç kimseyle çekişmeden hiç kimsenin toz toprağını yutmadan sağrısını nazikçe okşayan huzursuz rüzgâr ile toynaklarını kaldırıp paçalarını öpen temiz havadan keyif alarak kendi kendine dört nala koşmakta. Gümbür gümbür çekişmenin de bir gereği yok. Bunun için sadece dört nala koşturmak yeterli. Çok önceleri kulunken de dolu dizgin koşmaya hevesliydi. Çoban atı olduğu dönemde bunda ortaya çıkan bu hevesi, hararet bastığında su ister gibi, karnı acıktığında yem ister gibi, ara sıra kanı kızışıp korktuğunda korkusunu bastıran şu dolu dizgin koşmasını neredeyse unutuyordu. Geçmişte aniden yüz yüze gelip ecelini bundan bulan vahşi hayvan onu başını öne eğen yük atı karakterinden kurtarıp damarlarında pıhtılaşmış gibi olan yavaş kanı yeniden hareketlenip doğduğundan beri var olan at karakterine, hırçın mizacına tekrar kavuşturdu. Şu an, işte kulaklarını dikmekte. Güm güm… Güm güm… Bu ne sesi? Yoksa toprağa batıp üst üste yükselerek inen toynakların sesi mi ya da bütün vücuduna

kan pompalayan şu cömert yaşamın, dümdüz bozkırın keyfi ile mis kokulu havasını harmanlayan canlılığın başlangıcı, kalbinin sesi mi, ayırabilmiş değil.

Bunun dört nala koşuşundan çocuk da memnun olmuş gibi, çok sakin. Dördüncü turu da yarıladı. Sabahtan beri bazen arkasından bazen her iki yanından parıl parıl görünen alacalı tepecik şimdi önüne çıktı. Arkasında yakından gelen bir ses yok. Herhâlde bu da çok uzaklaşmamış olsa gerek. Önündeki iki karaltı hâlâ uzak. Ancak iki atın da şekli şemali belirginleşmeye başladı, ikinci giden at evvala bozarmaya başlıyor, ne kır ne de ak boz. Çocuk, sağrısına bir defa daha vurdu. Alacalı tepecikten bağırış çağırışlar duyuldu. Öndeki ak boz at iyice yakınlaştı, ondan sonraki yağız doru atla arasında bir kement atımı mesafe kaldı. İnsanlarda gürültü patırtı. Bağırış çağırış. Islıklar. Önündeki iki atın üstündeki çocuklar kamçılarını kaldırıp kızıl bayrak taşıyanların önünden hızla geçip gittiler. Bu, doru yağız attan bir boy mesadefen sonra geçti. Yarışmacı çocuklar atlarını dizginledi, atlar kısa bir mesafe daha binicilerini sarsarak yürüyüp yavaş adımlarla zar zor ilerlediler. Boz doru at aniden dönüp yarış tepesine doğru yöneldi. Bu ise şu gürültülü alacalı kalabalığın bağırış çağırışlarına doğru hâlâ yönelemedi. Bodur sarı ile Seyis buna doğru koşup gelmekte. Seyis gelir gelmez bunu yularından sürükleyerek tepeye doğru yedeğine alıp götürdü.

IV

Yarış atının ömründe ilk defa koştuğu at yarışında iki atın ardından üçüncü geldiği haberi köye kendilerinden önce varmıştı. Tepe başına çıkmaları bile zormuş, sarı çadırın yanındaki kalabalık çoğalmaya başladı. Çadıra yaklaştıklarında insanlar toplanıp önlerine çıktılar. Hepsinin de gözleri parlayıp onlara doğru bakarak geliyorlar. Bodur sarı, kula atını tepikleyerek tekrar ilerletti. Yolun tozu toprağı yapışıp kirlenen ince kalpağını eline aldı. Kirli avuçlarıyla tuttuğu kısa kamçısı belli belirsiz görünüp sallanıyor. İnsanlar bağırıp çağırmakta. Ağızlarının içine büğelek kaçıp ısırsa bile fark etmezler. O gün burnundan soluk alıp veren deri pantolonlu, bir tarafına eğik ihtiyar bugün cam enfiye kutusunun tıpasını açmadan kendinden geçmişti. Beli çok yorulup hareket etti. Seyis, yol arkadaşlarına gidelim der gibi bir işaret verdi. Bunlar yürüyüp gitmişti, kalabalık grup sanki altın dışkılıyormış gibi bunun arkasından gözlerini ayırmadan bakıyor. Çadırdan beş altı kalpaklı çıkıp atlarına bindi. Bodur sarı at, sokağı boylu boyunca geçip köyün diğer ucuna doğru koşarak ilerledi.

Bunlar yuvarlak çadırın gölgesinden çıkan beş altı atlıyı alıp Seyis'in köyüne doğru hareket ettiler. Tek bir çadırın bulunduğu Seyis'in köyüne yeni vardıklarında yüksekçe tepenin

başından kula at da göründü. Bunlar çadırın yakınına gelip atlarını bağladıkları sırada o da geldi. Bodur sarı attan sıçrayarak inip eyerin ucunu hışırtıyla kaldırıp bir torba alarak yarışmaya katılan çocukla çadıra gönderdi. Çadırın içi gürültülü. Neşeli bir tavırla yapılan sohbet çoğaldı. Bu, beş altı atın arasında çadırın keregesinin dışındaki ipte bağlı kaldı. Kalpaklılar sık sık kahkahalarla gülüyorlar. Gürül gürül dövülen kımız tulumunun sesiyle birlikle çadırın katlanmış tarafından kımızın hoş kokusu etrafa yayılmakta. Dışı leke leke olan büyük kırık bir çaydanlık sac ayağına asıldı. Çadırdan şimdi de haşır huşur kayıp düşen kağıt sesi çıktı. Yarışmaya katılan çocuk belindeki kuşağı çözmeden çadırın arkasındaki dağa tırmandı, yüksekçe bir taşın gölgesinde yatan kuzu ve oğlakları ürkütüp içlerinden yumuşak boynuzlu, kahverengi bir tokluyu yakalayarak diğer tarafa doğru çekip götürdü.

Kuzunun derisi yüzülüp kazana kondu. Kara çaydanlık fokur fokur kaynayıp sofra kuruldu. Çadırdan tıngır tıngır dombıra sesi geldi. Bunun beli o sırada çözüldü. Sırtından eğeri alınıp ince bir örtü ile dağ tarafındaki kamışlığın içine doğru kösteklenerek gönderildi. Yarışmanın olduğu yerde iki üç gün uzanıp dinlendi. Kulakları eğlencenin gürültüsünden kurtulup ota kavuştu. Kamışlığın diğer tarafından, vadinin üst tarafındaki kuytu yerden bir at burnundan gürültüyle pıskırdı. Kula renkli kulunun ince tiz bir sesle kişnemesi işitildi.

Bu, içinden su akan kanala doğru yürüdü. Atın pıskırmasını duyduktan sonra aceleyle şaha kalktı. Kuytudaki kayanın öteki tarafında kula renkli kısrak gölgede duruyormuş. Bunu görüp o da ufak tefek taşları şakır şukur düşürerek aşağıya doğru yöneldi. Kula renkli kulun otları ayağıyla iteleyip keyiflendikten sonra aniden dönüp dişlerini göstererek pıskırmakta. Bunun yanına ulaştı. Perçeminin arasında vızıldayan büğelekten kaçıp başını göğsüne doğru indirdi. Büğelek vız edip ısırınca kula renkli kısrak dişlerini şıkırdatıp ses çıkararak büğeleği korkutuyor. Büğelek ona konsa bu kovalıyor, buna konsa o kovalıyor. Sürüden ayrıldığından beri atın yanına yaklaşması da bundan. Bodur kır at ölse de buna yaklaşmazdı. Seyis'in eline ilk geldiğinde de bunun diğer hayvanlar ile işi yoktu, sonra günlerce bağlı durdu, yarışmacı çocuğun baldırları üstünden inmedi. İki kazık arasında gerilen urganda bağlı duran kula renkli kısrağı her gün görmesine rağmen yanına yaklaşmaya imkânı olmadı. Kula renkli kısrak sadece bir kere yavrulamış olsa gerek, vücudu tazeliğini hâlâ kaybetmemişti. Bu, sağrısına başını dayamıştı, pasparlak sırtı tir tir titredi. Bu, pasparlak, yumuşacık sağrıdan başını kaldıramadı. Burnuna uzun süredir çok arzuladığı, şu an olmasa unutmaya başladığı tutkulu bir koku gelip başı döndü. Kula renkli kısrak da büğeleği ürküttükçe sağrısına sıcacık dudakları ile yumuşakça dokunmakta. Hâlsizleşip dizleri titremeye başladı, tüm vücuduna kemiklerini un ufak eden belli

belirsiz bir titreme yayıldı. Kısrak, otlarını iteleyen kula renkli kulunu ısırıp böylece oradan uzaklaştırdı.

Son zamanlarda bunun kula renkli kısrağa çok heveslendiğini Seyis de fark etmişti. Kula renkli kısrağı dağın tepesine bağlayıp bunu çadırın yanındaki kamışlıktan çıkarmadı. Önceki gibi rahatça yayılamıyor. Ara sıra başını kaldırıp vadi tarafından esen dağ rüzgârını burnuna çekip kula renkli kısrağın tanıdık kokusunu bulmaya çalışıyor. Seyis tüm bunları gözleyip her şeyi anladı. Bir gün Seyis yine ata binip bunu yedeğe aldı. At bakan köye götürdü. At bakıcısına bunun hakkında uzun uzun bir şeyler anlattı. Öğlen yine atına binip köyüne tek başına döndü. At bakıcısı bunu ipinden tutarak götürüp diğer atların arasına kattı. Yeşil taze otları kıtır kıtır koparan sürüdeki atlar buna şaşırarak baktılar. İki üç gün kadar kenardan kenardan yayıldı. At sürüsü ne yapıyorsa o da onu yaptı. At sürüsü topluca hareket edip suya düşse bunun istediği oluyor. Çok hızlı gidip önlerine çıkıyor. Dünya yeniden sarı bir çizgi, yeşil bir çizgi olup toynaklarının altında kelebek gibi dönmekte. Bunun hemen yanında gürültü patırtı. Bu gürültü patırtı yakınlaştıkça kulağını, kuyruğunu kısıyor. İki üç gün sonra sürü buna alışmaya başladı. Evvela buna taylar yaklaştı, yavaş yavaş bazı sütlü kısraklar da yanına yayılarak sesler çıkardı. Onların yaptığı gibi koca kafalı, kır renkli aygır da biraz uzaktan yüksek sesle kişniyor. Taylar tekrar susup aniden gözden kayboldular. Orta yaşlı, isteksiz kısrakların çoğu yerlerinden bile kıpırdamadı. Tıpkı onlar gibi kır renkli aygır da yerinden kıpırdamıyor. Henüz bügün bir taya öfkelenmemiş olan bu kızgın aygırı görünce cesareti kırılıp uzaklaşmakta. Kır renkli aygır ardına düşüp kovalamıyor, havalıca kişneyerek kısrakları yeniden sürünün içine sokuyor.

Bir çoban atı olan yarış atı henüz sürüye yeni katılmış genç bir aygır olarak kır renkli aygıra karşı gelemiyor. Bu durumu fark eden at bakıcısı kimi zaman atları koştururken iki üç kısrak ile bunu sürüden ayırıyor. Kır renkli aygır yüksek sesle kişnediğinde bu yol arkadaşlarından tekrar ayrılıyor.

Günler geçiverdi. Şu seslerden de atların gürültü patırtılarından da usandı. Yalnız başına dolaştığı günleri özledi. Sağrısını güçlü bir şekilde okşayan yumuşak avuçları özledi. Vadinin soğuk suyu, yumuşak otu, serin rüzgârı aklına düştü. Kula renkli kısrağı göresi geldi. Kula renkli kısrak güzel sağrısını sallayarak keşke yanında yayılsa. Aniden bir at pıskırdı. Başını kaldırmıştı, sürü biraz uzakta otlakta yatıyor. Kır renkli aygır çukurda çıkan gür taze otların içine girmişti. Onun peşinden genç bir kısrak takılsa hemen yayılıyor. Kısrağın yanına gelmesini bekleyip yayılmaya devam ediyor. Boz renkli genç kısrak taze otları hışır hışır ezerek yanına yaklaştı. Bu, sağ tarafında kalan gür taze otlara başını eğip otları yemeye başlamıştı, boz renkli genç kısrak da ona doğru gelmekteymiş. Başları birbirine değdi. Boz renkli kısrak taze

otları dişleyerek buna dokunup geçti. Bunun da dudakları yupyumuşak. Bunun da hâlâ genç vücudu hiç değişmemiş, sağrısı da kula renkli kısrağın sağrısı gibi pasparlak. Yarış atı başını yere eğmeden boz renkli genç kısrağın boynuna dokundu. Genç kısrak da dişlerini göstererek yavaşça kişneyip otları ısırmaya devam etti. Yarış atının dudaklarına kısrağın sağrısı ipek gibi değdi. Başını dayayıp beklemeye başladı. Genç kısrak da başını taze otlardan kaldırıp bunun yelesini kaşıdı. Birden sağrısından şap diye bir ses çıktı. Boz renkli kısrak fırlayıp gitti. Ardından kır renkli aygır kovaladı.

Bundan böyle bu, kalabalık sürünün içinden sürekli boz renkli kısrağı aramaya başladı. Boz renkli kısrak da sürüsünden hiç ayrılmıyor. Kır renkli aygır hep buna bakarak yayılıyor. Bunu görür görmez kır renkli aygır hemen saldırıyor. Birbirlerini dişleyip tepişmekten başka şimdilik gerçek manada kavga ettikleri yok.

Yaz geçti. Sarı sonbahar geldi. Bu artık kır renkli aygırdan çok çekinmemeye başladı. Boz renkli kısrağın yayıldığı yere koşup geliyor. Aygır sinirden büsbütün küplere biniyor. Bugün de buna sataşmadı, sadece kısrağı kovalıyor, kısrak azıcık uzaklaşsa hemen kovalayıp sürünün içine sokuyor.

Aralarının açık olması sonunda onları kavga ettirdi. Kır at sürünün ardında dişleri sararan yaşlı bir atmış, son zamanlarda da sürüsüne sahip çıkamayan kavgacı, aksi bir ata dönüşmüştü. Gece gündüz kişniyor. Genç taylar ile de didişip duruyor. Sürüsüne bunun gelmesi ile tamamen sabrı taştı. Bir seferinde kuyu başında, yemlikte yer bulamadığı için uzaklaşan boz renkli kısrağı ısırmaya başladı. Önceleri bu kır renkli aygır ne yaparlarsa yapsınlar sürüsüne karışmaz, uzakta dururdu. Boz renkli kısrağın feryat edercesine çıkan sesi otlağa kadar ulaşıp bağırışını işittiğinde dayanamadı, sinirden gözü dönüp kan beynine sıçradı. Otlağı bırakıp sürüyü yararak kır renkli aygırı ensesinden yakaladı. Dişleri katır kutur edip var gücüyle ısırdı. Dudaklarına ılık ılık tuzluca bir kan aktı. Yüzünü buruşturup ağzını geri çekmişti, ağzında bir avuç kıl kaldı. Kır renkli aygır da bunun ensesine yapıştı. Bu, göğe doğru şaha kalkıp aygırı böğründen tepmişti, ihtiyar aygırın güçten kuvvetten düşen böğrü buna nasıl dayansın, yarış atının ensesini bıraktı. Bunun gözlerine kan dolup önündeki kır aygıra doğru koşarak saldırdı. Kurnaz ihtiyar aniden dövüşmekten vazgeçip gitti ve cesaretli yarış atının tâ arkasından dolaşarak önünü kesip kulağının dibine başını koydu. Kulağını ısırmakta. Bu da can havliyle başını yukarı doğru kaldırıp kır aygırın çene kemiğine vurdu. Güçsüz dişler kulağını koparamamıştı. Fakat sağ şakağının acısına dayanamıyor. Bu arada at bakıcısının bağırtısı duyuldu. Kovasını sallaya sallaya yanlarına gelmişti, közleri kanlanıp çok sinirlenen yarış atı

ona bakmadı. At bakıcısı sağrısından vurur vurmaz ayrılan kır aygırı kıl kuyruğunun üst kısmından tekrar ısırdı.

Vücudu yaralandıktan sonra eskiden başına dağ yıkılsa aldırmayan kır aygırın canı bu sefer çok acıdı, tüm vücudu titremiş, etrafına da bakmamıştı. Kula ata binen bodur sarı ile Seyis gelmekteymiş. Bodur sarı, atların yaralarını kontrol edip çok üzülerek kuyu taşının orada duran at bakıcısına doğru yumruğunu sıkarak telaşla koşuyor. Seyis sakin. Bodur sarının aksine "İşte, bu iyi oldu." der gibi sırıtıp gülmeye başlıyor.

Yarış atı bu sefer sürüden öfkeyle ayrıldı. Seyis'in yedeğinde giderken su başında duran kır aygıra doğru öfkeyle kişnedi. Seyis işte bu götürüşünden sonra bunu iki ay hazırladı. İki ay boyunca yarışmacı çocuk ile yarış atı hiç durup dinlenmedi. Sarı renkli yuvarlak çadırın çok sayıda kalpaklısı birbiri ardına gelip onları izliyor. Seyis önceki gibi bunu ayrı beslemedi, çoğunlukla ahırda tuttu. Bazen bunu bölmesinden tek başına çıkarıp sürünün arasına götürüp ahıra kapatıyor. Şimdi bir at görse yanına yaklaşmak istemiyor, yine beğenmeyip gururu kırılıp inatlaşırdı. Seyis de yakınındakiler ile tepişse bile azarlayıp kızmıyor, aksine küçücük mavi gözleri ile gülümseyip memnun oluyor.

On kadar taş ev alelacele badanalandı. Sarı, yuvarlak çadırın tepesindeki güneşten rengi solan kumaş parçası alınıp yerine kıpkırmızı bir bayrak asıldı. Yuvarlak çadırın yanındaki çadırların da öte berileri çoğaldı. Köyün insanı da çok. Bunun gibi gürültü patırtılı bir günde ahıra bodur sarı girdi. Yanında iki kadın var. Onlar bunun bir o tarafına bir bu tarafına tek tek baktı ve biraz uzaktaki samanın üstüne oturdular. Bodur sarı koynundan beyaz, parlak bir kumaş çıkardı. İki kadın kumaşı dişleriyle parça parça yırttı. Bodur sarı parlayan yeni örtüyü bunun üstüne kendi elleriyle yaydı. Daha sonra yarış atının bir o tarafından bir bu tarafından belli etmeden bakıp yavaş adımlarla biraz yürüdü.

Ertesi gün bu yine yanında birçok arkadaşı ile sokağa çıktı. Bodur sarı dizginleri Seyis'e vermedi, kendi alıp gitti. Yaz için uygun olmayan kalpağını çıkarıp başına boz renkli, kuzu derisinden yapılmış bir börk giymişti. Üstünde de güzel yeni bir ceket. Boynundaki kara kumaştan torbası da her günkü gibi olsa da aslında pek öyle değil, zarif bir şeklide asılmıştı, torbanın kayışını hiçbir yere sabitlemeden tam kamçıların bulunduğu taraftaki kalçasına salmıştı. Sapına parlak bir halka geçirilip ucuna püskül takılan beş örmeli kamçısını insanlar görsün diye atın sağrısına vuracak gibi havaya kaldırıp yakın mesafeden salladı.

Bunlar akşama doğru iki dağın arasında beliren küçücük, bembeyaz bir kasabaya vardılar. Orası da kıpkızıl, her çadırın tepesinde bir bayrak. Ertesi gün kuşluk vaktinde at yarışı

başladı. Bembeyaz şehrin karşısında bulunan bir zamanlar taşlık bir tepenin kalıntısı olan kırık taşlar sadece ucu görünen uçurumun en üst bölgesiymiş. Uçurumun başı ile şehrin arası geniş düzlük. Bunları alıp geldiğinde uçurumun başı ağzına kadar insanla dolmuştu, duman kokusu çıkaran çok sayıda araba da gelmişti. Eskiden bir karartı görse ürkerdi. Şimdi burnunu kımıldatarak yanındaki arabanın demirine sürttü. Yarış atları ayrılıp meydana çıkmaya başladı. Seyis bunu da diğer atların yanına doğru götürdü.

Bu sefer bayrak sallanan yerlerde duranların sayısı da çok, aralarındaki mesafe de çok uzak. Yarışmada koşacak atların sayısı da geçen seferkinden daha fazla. Yarışın başlama zili çaldı. Bu, sıyrılıp ileri doğru çıkmıştı. Yarışmacı çocuk dizginleri içe doğru büküyor. Hâlâ gruptan kopma yok. Etrafından süratli bir şekilde diğer atlar geçip gidiyor. Güz mevsiminde bitkiler kuruyup çırıl çıplak kalan taze çorak toprak çok sayıda toynağa dayanamadı. Toz toprak havaya kalktı. Bembeyaz bir at hızla atılıp ileri doğru çıktı. Ondan sonraki çok sayıda patır kütür sesin arasında bu da var. Her iki tarafında ardından gelen çok sayıda toynağa dik dik bakarak koşmakta. Fakat yarışmacı çocuk dizginleri bırakmaz. Bayrak tutan iki kişinin yanından geçti. Çocuk o isteksiz hâlinde. Bu da ölümüne koşmuyor. Ardından gelen bir iki at vın diye gelip bunun önüne geçti. En önde giden at, yarışma tepesine tekrar vardı. Yarışma tepesindekiler aniden heyecanlandılar. İşte, bu da ortada diğer atlardan biraz uzakta koşup yarışma tepesini geçti. İnsanların gözü hâlâ buradan ikinci tura çıkan atların ardında. Yarışmacı çocuk henüz bir işaret vermedi. Bu da daha önceki hızına erişemedi. İki üç at daha tozu toprağı kaldırıp geçti. Öndeki atlar çok uzakta. Yarışmacı çocuk kımıldamıyor. Bunun arkasındaki yoğun gürültü patırtı da yakınlaşmakta. İşte ayrı bir gürültü patırtı da tam bunun kulağının dibinden çıktı. Bodur kızıl bir at da atak yapıp bunu geçiyor. Tüh, şu sevimsizin kudurmuşluğuna! Bacakları da bacak değilmiş. Toprağa sallanıp birbiri ardına düşüyor. Kulaklarını yumup hızlanıp geçeyim demişti, yarışmacı çocuk bırakmadı. Geçen sefer üst üste bacaklarını kısmasına rağmen bugün tamamen kaygısızca davranması normal mi?

Bugün vücudu çok hafif. Başını koyuverse uyurdu. Yine yarışma tepesine yaklaşmıştı. Öndeki bembeyaz at geçerken insanların tamamı boğazları yırtılıncaya kadar bağırdı. Önde giden atın hizasında can almaya gelmiş gibi var gücüyle çıkan sesler arkadaki atların hizasında anlaşılmaz konuşmalara döndü.

Yarışmacı çocuğun hâlâ bacaklarını kımıldattığı yok. Buna daha fazla dayanamadı. Aksayarak tapır tupur yürüyen bodur kızılı yakaladı. Bodur kızılın da buna yol veresi gelmedi, gemini çiğneyip biraz mücadele etti. Fakat kısa adımlarla kamçının ucundaki kısa düğümle ne kadar daha mücadele edebilir? Gücü tükenip sonunda geride kaldı.

O şimdi uzaklaştı. Önünde toplu hâlde giden üç at da dağıldı. Yarışmacı çocuğun bacaklarında belli belirsiz bir hareket sezildi. Bu da hızlandı. Önündeki üç atı da toza toprağa bulayıp geçti. Bir kez daha atların arasına katıldı. Çocuğu yine bir vurdumduymazlık sardı. Şimdi bunun önünde beş altı at var. Öndeki bembeyaz atın ardında al donlu bir at ısrarla takip etmekte. Ondan sonraki atların da hızı iyi. Yorulan çıkmadı. Üçüncü tur da bitti. Beyaz atın bir boy kadar arkasında al donlu atın geldiğini gördükten sonra insanların bağırış çağırışı az öncekine göre daha da artmıştı. Boğazlarını yırtarcasına bağırıp ıslık çalıp kızışıyorlar. Bu kadar çok atın sağrısının yıkanmış gibi ter içinde kalması, işte iki ayaklılara gerekli olan da budur.

İnsanların bağırış çağırışlarını işittikten sonra al donlu atın da sağrısı hareketlendi. Al donlu atın hızının az öncekine nazaran daha da arttığını görünce tepede dikilenler kendilerinden geçtiler. Bunun beyni de çınlamaya başladı. Turun bitiş noktası çok uzakmış. Üçüncü turda durumunu belli edenler çok. Bazıları yol üstünde yayılıp kaldı, şimdi bazıları çok yorulup kalçalarını sürüyor. Yarışmacı çocuk telaşlanmaya başladı. Sabah alnından iteleyen rüzgâr şu anda güçlü bir şekilde arkasından esmekte. Şimdi rüzgâr toynaklarına doğru yayıldı. Deminden beri her bir noktasına kadar belirginleşen ova bulanıklaşan uçsuz bucaksız bir yola dönüştü. Dördüncü tur da bitti. Sınır taşının yanından tekrar hızla geçti. Şimdi gözünden yaş damladı. Çocuk havlusunu uzatıp sildi. Önünde üç at boyu mesafede kula renkli, sakarlı bir at gitmekte. Onun amacı da beyaz at. Şimdi en öne al donlu at çıkmıştı. Arkada kısa bir mesafede gürültü patırtı yok. Çocuk dizgini tamamen serbest bıraktı. İşte, kula at ile yan yana geldi. O da var gücüyle koşuyormuş. Rüzgârı buna böğründen çarpıp ayaklarını yerden kesiyor. Bu da tüm gücüyle koştu. Böğründen var gücüyle ittiren inatçı rüzgârdan kurtuldu.

Yarışma tepesindeki gürültü çıkaran kalabalık yine arkasında kaldı. Altıncı tura başladı. Yarışın ön tarafında birbiriyle kıyasıya rekabet eden iki at bunun çok önünde gidiyor. Kısa bir süre önceye kadar önde olan beyaz atın dolu dizgin gidişi uzun süre devam etmiş gibi. Fakat hızlı bir yarış atıymış. Önüne bir at geçmesine rağmen hiç telaşlanmadı. Durumunda henüz olumsuz bir değişiklik yok. Bu hâlâ yakınlaşamıyor. Burnunu rüzgâra doğru çevirdi. Çocuk havluyu gözlerine doğru tekrar götürdü. Beyaz at ile al donlu at yine birbirleriyle kuyruk kuyruğa gitmekte. İki atın kapışmasını görüp bu da hırslandı.

Apaçık görünen çevre, suyun dibindeki bir eşya gibi belirsizleşip öncekinden de fazla bulanıklaştı. Yarışma tepesindeki bağırıp çağıranların sesi kulakları sağır etmekte. Şimdi buna da destekleyenler çoğalmıştı. Bu geçerken bağıran, ıslık çalanların sesleri artmamakla birlikte azalmış da değil. Yedinci tura başladı. Belli belirsiz bir şekilde görünseler de önündeki didişen

iki atı gözden kaçırmamaya çalıştı. İşte, beyaz at yeniden al donlu at ile aynı hizaya geldi. Sadece kuyruğu geride. Aynı hizaya geldi. Boynu öne çıktı. Şimdi kuyruğu al donlu atın önüne geçti. Bu da kulaklarını eğdi. Göğsünden çarpan rüzgâr gittikçe şiddetlenip âdeta göğsünü kazımakta. Arasındaki mesafe azalan iki ata bu da yetişti. Çocuk rüzgârın estiği taraftan dolu dizgin gitti. Gözlerinin önü bulanıklaşıp her yer coşkuyla akıp taşan bir çamur akıntısına dönüştü. Yarışma tepesinin gürültü patırtısı yine tam önüne çıktı. Çocuk tekrar etrafına göz gezdirdi. Önünde at yok. Tek başına gidiyor. Ensesinde güçlü bir ses varmış. Arkasında kalan iki attan hâlâ uzaklaşamamıştı, kulağının dibinden şıpır şıpır buz gibi ter çıktığını şimdi fark etti. İşte, yarışma tepesi ile aynı hizaya geldi. Arkasındaki iki atın seslerine kulak verip dikkatle dinliyor. Ardındakiler at değil de sanki onu bir kurt kovalıyormuş gibi çok korktu. İki ayaklılarda hiç akıl fikir yok. Çok heyecanlanıp bağırıp çağırıyorlar. Kızıl bayrak kaldıranların yanından hızla geçip gitti. İnsanların bağırış çağrışlarının haddi hesabı yok. Yarışmacı çocuk bunu biraz uzağa tenha bir yere götürüp teri soğuyuncaya kadar dolaştırıyordu, kalabalık halk yolda ellerine kızıl bayrak bağlayan mavi yakalı adamları delirtti. At binenlerin hepsi bir ileri bir geri gidip buna doğru hamle yapanların yoluna set kurdu. Ne istediklerini tam olarak bilmemesine rağmen bu sefer onlardan önceki gibi korkmadı. Şu gürültü patırtı ederek anlaşılmaz bir şekilde bağırıp çağıranlar da alacalı kalabalık da önceki gibi kafasını şişirmedi. Tam tersine hoşuna gidiyor gibi.

İnsanlarla dolu küçük bir araba hızla gelip bunun yanında durdu. İçindekiler tek tek zıplayıp arabadan iniyorlar. Elinde gözü parlayan bir şey tutan kalın bıyıklı birisi bunun etrafında dört dönmekte, burada durup tık bir fotoğraf çekiyor, şurada durup tık bir fotoğraf çekiyor. Arabadan inenler yarışmacı çocuğun yularına kapanıp bir şeyler istiyorlar. Çocuk ne yapacağını bilemedi, ardındaki kalabalık gruba doğru bağırdı. Bodur sarı, Seyis'i elinden tutmuş buna doğru hızla koşuyor. Boynundaki kara kumaştan çantası bacaklarına çarpıyor. Bodur sarının onunla bir işi yok. Şimdi az önceki adamlar çocuğu bırakıp bodur sarıya yapıştı. Onlar bir şey istemişti, bodur sarı bıyık altından gülüp rahatladı. Şıngırdayan demiri olan bir adam da ona doğru koştu. Yarış atlarını karşılayan kişi dizgini bodur sarıya tutturup yukarı doğru kaldırttı. Kalan bir grup insanı geriye doğru iteledi. Demirine (fotoğraf makinesine) dikkatlice bakıp biraz uzağa çekildi. Arabayla gelenlerin arasındaki kısa saçlı genç kız bodur sarının önüne düşen kara dokuma kumaştan çantasını düzeltip omzuna geçirdi. Dikkatlice bakan adam tekrar tık diye bir ses çıkardı. Şimdi bodur sarının yerini Seyis aldı. Kulakları ateş gibi yanıp utanıp sıkılarak etrafına korkmuş gibi bakıyor. Şimdi yanında duran bir adam yarışmacı çocuğu attan yere indirdi.

Bunun üstüne gözünde göl tabanı gibi bir gözlüğü olan şişman, göbekli birisi her iki koltuk altından dört delikanlının desteklemesiyle nefes nefese kalarak güçlükle bindi. Kalın bıyıklı adam onun içinde tık ettirdi. (onun da fotoğrafını çekti.) Ondan sonra deminki kısa saçlı genç kızı bir erkek kucağına alıp hop diye eyerin üstüne oturttu. Parlak demir yine tık etti. Bir araba dolusu adam birbiri ardına bunun üstüne binip iniyor. Parlak demir de üst üste tıkırdıyor.

Bu çok sıkıldı. Huzursuzlukla kıpırdanıp Seyis'e doğru kişnemişti. İki ayaklılar da enteresan insanlar ya, tıpkı babası kızıp bağırdığında utanan çocuklar gibi bu da utanıp geri gitti.

V

Bunun at yarışında birinci olmasına sevinmeyen insan yok. Koştuğunu görenler bir yana, bazıları da ömründe hiç at görmemiş gibi başını sallayıp çok şaşırıyorlar. Herkes bir tarafa bodur sarının çok sevindiğine şüphe yok. Bir gün Seyis'in çadırına yine gürültü patırtıyla koşup geldi. Dudakları birbirine kavuşmuyor. Elinde beyaza çalan bir şey görünmekte. Biraz uzaktan bağırarak bir şeyler söyleyip geliyor. Seyis'e yanaştı. Elindeki keçe bir örtü gibi olan alacalı kağıdı yayıverdi. Kağıdın tam ortasındaki tayın toynağı gibi kara damgayı gösterip hararetli bir şekilde konuşuyor. Seyis'in de gözlerinin içi gülüyor. Çadırdan hanımını çağırıp ona da gösterdi. Bodur sarı kağıdı ellerinden çekip alarak buna getirdi, gürleşen sesinden korkup başını kaçırarak sadece koklamıştı, ondan Seyis'in çadırının keregesine bağlanan ipte asılı duran kirlenmiş kara kovanın kokusu çıkıyormuş.

Şimdi bu civarda at koşturmak gibi bir iş çıktığında ilk bunun Seyis'ine haber gidiyor. İnsanlar bunun koşuşunu görmeye çok meraklı. Bu nereye giderse gitsin yanından bodur sarı ayrılmıyor. Bodur sarı, Seyis'e bile güvenmiyor, yem torbasını kendisi doldurup yine kendisi getirip asıyor. Nereden bulduğunu Allah bilir, buna vermek için bu civarda yetişmeyen darıdan da iki çuval bulup getirdi. Bunları Seyis'in hanımına vermeyip havanda kendi dövdü, kendi ayıkladı. Koşarak dağın eteğindeki sığırcılar köyününe gitti ve süt getirdi. Mercan gibi ayıklanan beyaz darıyı yem torbasına koyup atın ağzına geçirdikten sonra biraz uzağa gidip oturarak oh diye derin bir nefes alıyor. Yemi yiyinceye kadar yanından ayrılmıyor. Darıyı sanki bu değil de kendisi yiyormuş gibi gözlerinin içi gülümseyip yüzü parlayıp rahatlıyor. Bunun etrafına Seyis'ten başkasını yaklaştırmıyor. Bir defasında komşu köyden dört beş atlı adam bunu görmeye gelmişti, bodur sarı uzaktan önlerine çıkıp bağırıp azarlayarak onları geri gönderdi. Kendi bir iki gün gelmese bunun ayağı, toynağı iyi mi acaba deyip bir göç mesafesi

kadar yürütüp atı kontrol ediyor. Geleceği zaman kara dokuma kumaştan çantasına bir kesme şeker koyuyor. Atından iner inmez bunun ağzına doğru avcunu tutup küçücük şekeri yediriyor. O da buna tamamen alıştı, bodur sarı yanına gelince onun avucunu yalıyor.

Bodur sarının bunu insanlardan kıskanması bir yana diğer atlardan da var gücüyle koruyor. Geçen yıl şehre at yarışına gittiğinde gece yarısı bunun durduğu ahırın kapısı gıcırdadı. Birileri gizlenerek içeri giriyor. Bütün vücudu korkudan ürperdi. Kişnemişti, içeri girenler keyifli bir şekilde birbirleriyle konuştular. İnsanlar. Fakat bunun yol arkadaşları değil. Onlar karanlıkta yavaş yavaş yürüyüp kapıda bir şey aradılar. Kapının iki kanadını ardına kadar açtılar. Gökyüzü bulutlu, karanlık bir geceydi. İçeri giren şeylerin ne olduğunu net bir şekilde göremiyor. Nihayetinde bir insan değil, gölgesi büyük. O, çekinip içeri girmedi. Deminkilerden biri bir şeyler fısıldayarak onu azarladı. Büyük kara kapıdan içeriye doğru yürüdü. İki adam kapının kanadını gıcırdatmayalım diye kanatları büyük bir ustalıkla içeri doğru çekti. Kapı birazcık gıcırdayarak kapandı. Muhtemelen hiç kimse bir şey hissetmedi. Etrafta hiç ses yok.

Adamlar etrafı dikkatle dinleyip kapının önünde bir süre beklediler. Daha sonra kaskatı kesilen az önceki karaltıyı buna doğru sürüklediler. Kokusundan tanıdı, bu bir at. Bunun kulakları dikeldi. Bu sırada yumuşak bir el bunu yanağından okşadı. Bu, etrafında ne olup bittiğini anlamadı, fakat ses çıkarmadan durdu. Adamların kapıdan gizlice içeri soktuğu at bunun yanına doğru yaklaştı, bu ısırayım diye ağzını hareket ettirmişti, diziyle yumuşakça dokundu. Erkek bir at olsa o da buna sertçe karşılık verirdi. Bu, boynunu uzatıp ensesinden kokladı. O da bunun yanağını yaladı. Bütün vücuduna tanıdık bir koku yayılıyor. Bunu yoldan çıkaran bir titreme sardı. Gizlice içeriye giren iki adam hiç ses çıkarmadan bunları izliyor. Bu, iki kulağını sırayla ileri geri hareket ettirip ürkmesine rağmen tanımadığı kısrağın kaygan sağrısına burnunu dayadı. Gözleri kararıp kalbi çarpmaya başladı. Bu gürbüz, semiz kısrağın ensesini aceleyle arayıp bulmaya çalışmıştı, kaygan sağrıdan tekrar tekrar kayarak inip yolunu şaşırdı. Sonunda ensesini buldu, kısrağın kalçası bükülüverdi.

Bu çok yorulup boylu boyunca uzandı. Karanlık ahırın içindeki iki adam her iki taraftan çıkıp atın yavaşça yanağına vurdu, yelesinden okşadı. Daha sonra kısraklarını hızlıca kapıya doğru götürdüler. Karanlıkta birbirlerine sevinçle bir şeyler fısıldamaktalar. Kapı gıcırdayıp ardına kadar açıldı. Diğer taraftan bodur sarının bağırışı duyuldu. Bağırıp koşarak gelmekte. İki adam kaçmaya çalışmıştı, ürkek kısrak peşlerinden gitmeyip duruverdi. Bodur sarının ardından Seyis, yarışmacı çocuk, bununla birlikte gelen köyden bir iki insan daha göründü. Bodur sarı pantolonunun cebinden hışırdatarak bir şey çıkardı, bunun gözleri mahcubiyetle parıldadı. Az önceki iki adam ala kısrağın yularından tutar bir vaziyette şaşkın şaşkın bakakalmıştı. Bodur

sarı sinirden tir tir titriyor. Bağırıp çağırıyor. Ala kısrağı yanlarında getiren iki kişi mırıldayarak konuşmaya başladı. Bodur sarı bağırıp çağırdıktan sonra onların sesini duydu. Bodur sarı ahırın eşiğinde duran uzun sopayı alıp kısrağı yanlarında getiren iki kişiye doğru saldırdı. Araya Seyis girdi. Bodur sarı elindeki sopayla ala kısrağın sağrısına vurmaya başladı. Zavallı kısrak yerinden fırlayıp biraz uzağa gitti. Kısrağı yanlarında getiren iki kişi avlunun dış kapısına doğru yürüdü. Arkalarından bodur sarı yumruklarını sıkarak küfürler edip duruyor. Bodur sarının o an niçin çok fazla bağırıp çağırdığını da zavallı ala kısrağa neden vurduğunu da bu hâlâ anlayamıyor.

Yarış atı birçok yarışta bitiş çizgisine hiç kimseye geçilmeden geldi. Yarışları kazandıkça bunun seyrekleşen kahverengi yelesini okşamayı isteyenlerin sayısı artmaya başladı. Okşayanların sayısı arttıkça o da mutlu oldu. Yarış tepesine toplanan insanların gürültü patırtısı da beynine iğne gibi batmaz oldu. Tam tersine insanlar gürültü yaptıkça ayakları kızışmakta. Yarışın olmadığı zamanlarda da o atlardan ziyade insanlara yakın. Yakınına bir at yaklaşsa sinirli bir şekilde ağzını hareket ettirmekte.

Yarış atı her şeye alıştı. Bir iki defa gemi ile büyük şehre gidip yarışmada koşup geri döndü. Orada köydeki gibi bolca bulunan uçsuz bucaksız bozkırlarda değil, etraflarını saran geniş bir avluya sokulup atlar orada koşturuluyormuş. Çok sayıda insan her iki taraftaki ağaçlara çıkıyor. Gözleri iri iri olan pasparlak demirler bunun her bir adımını izleyip homurdanıyor. Kaslı, kıvırcık saçlı esmer delikanlı elinde bir ucunda kamçının sapı gibi demiri olan halatını sürükleyip gelmekte. Bu ürküp kişniyor. Biraz uzakta ağacın dallarına asılıp tıngırdayan beyaz kovalar da yarışa onunla gıcırdıya gıcırdaya katılıyor. Kıvırcık saçlı, namussuz demirle bunun burnundan çekip yanına kadar getirerek bir şeyler söylemişti, toplanan halk kahkahalarla güldü.

Yarış atı üstündeki binicinin ayaklarının her hareketini, dizgindeki her titreyişi dikkatle takip etmekte. Yarışmanın da bazı sırlarını öğrendi. Bazı turların uzun süren koşularında rakip atların gücünü tamamen anlayıncaya kadar kendi gücünü dengeli kullanıp koşmayı da öğrendi. Artık o önünde giden attan çok fazla korkmuyor. Bitiş noktasına her zaman ilk sırada vardıktan sonra yürük atın düşmanının arkasında olduğunu da anladı. Öne doğru çıktığında arkasındaki gürültü patırtıyı fark edip telaşlanarak dolu dizgin koştu. Daha önceki gibi yarışta hafifçe hızlı toynaklarını, koynuna giren ferah serin rüzgârı, bir kelebek gibi dönüp bulanıklaşan yer yüzünü seyredip kendi kendine rahatlayarak telaşla koşmayı bıraktı. Daima şaşkın şaşkın sağına soluna bakınıp etrafına kulaklarını dikip şakakları sızlayıp kalp atışları hızlanıp zorlanarak dolu dizgin koşuyor. Yarıştan sonra ayakları dinç, yürüyüşü sağlam olmasına rağmen hâlsizleştiğini

hissediyor. Ne kadar koşsa da eskisi gibi zevk alamıyor. Bütün vücudunda ağrıyıp sızlayan hiçbir yer fark edilmiyor, vücudu sağlıklı, su ile ota da iştahı iyi, Seyis, bakımını eskisinden de daha iyi bir duruma getirdi. Şimdi deve tabanı gibi göze çarpmakta. Her zamanki gibi meraklı izleyicilerin samimi iltifatlarına inanıp kendisini oldukça dinç hisseden yarış atı, gürültü patırtıların çıkmasıyla keyfi kaçıp sinirleri bozulup yerli yersiz kişneyip sağa sola öfkelenerek aksileşiyor. Yarışta önceki kadar iyi koşmuyor, yanındaki atlarla çekişip bacaklarını kızıştırıyor. Bunu takip eden yürük atlar da çoğalmakta. Git gide bunun da içi darlanıp yarışma tepesinde yanına bir at yanaşsa onunla dalaşıp çok sinirleniyor. Önceleri bunun gruptan kopup yalnız başına koşmasına çok heyecanlanıp bağırıp çağıran insanlar şimdi diğer atlar bunun peşini bırakmadığında coşup heyecanlanmaya başladılar. Böyle bir durumda o, yarışı bırakıp Allah'ın bunu niçin kendilerine verdiğini anlamadan boğazları yırtılıncaya kadar böğüren gürültü patırtılı çok sayıda toynağı ezip çiğnemek istiyor.

Bir süre sonra gri alaca bir at ona yaklaştı. Son tura geldiklerinde nereden gitmesi gerektiğini bilmiyor, yolun bir tarafından gidiyor. Bu, böyle bir anda iyice inatlaşıp öfkelenerek koşuyor. Şimdilik önüne geçirdiği yok. Fakat alacalı gri at devamlı onu takip etmekte. Daha dün sadece bunun etrafında toplanan gürültü patırtılı kalabalığın yarısı şimdi gri alacalının etrafını çevirmişti.

Yarış atını sonunda mahveden bu boz alaca at. Son yarışların birinde gri alacalı, gürültü patırtılı at yarış atının bir adım ilerisine çıkmadan gerisinde de kalmadan onu takip etti. Sonuncu tura kadar onun peşinden geldi. Tam gri ensesinde gümbürdeyen gaddar ses onun sinirlerini bozduğu için rahatça koşamadı. Son turda yarışma tepesinin yanından geçerken gri alaca atın toynak seslerinin cılızlaşmadığını fark etti. Bu da hızlandı. Son turun ortalarında gri alaca at bununla aynı hizaya geldi. İkisi de gemlerini ısırıp birbirleriyle çekişiyor. Gri alaca atın boynu öne çıktı. Yarışma tepesine epeyce yaklaştıklarında gri alacanın sağrısı göründü.

Yarışı seyredenler delirmiş gibi. Gri alaca ata doğru koştular.

O gün ayakları titreyip öfkeyle yola çıktı. Ertesi yıl gri alaca atı arkamda koşturacağım deyip gitti. O yılki güz ayında tekrar koştu. Gri alaca at bitiş noktasına açık ara önde geldi. Bu defa yarış atının yanında yarışmacı çocuk ile Seyis'ten başka insan kalmadı. Bodur sarı bile gri alaca atın etrafında sohbet eden insanların omuzlarının boyunlarının yanından topuklarını kaldırıp boynunu uzatarak var gücüyle ata bakmaya çalışıyor.

Yarış yolu Sırat Köprüsünden geçecek olan her bir ayak için bir deneme yoluymuş, orada kıvrılarak uzayıp giden, başı sonu bilinmeyen patika tamamen yok olup gitti. Yarışı

seyredip git gide daha çok meraklanan insanların sadece kazanana iltifat etmekle kalmayıp aynı zamanda ne kadar kıymetli olsan da kaybedene itibar etmediklerini bu sefer bir kez daha anladı, önceleri bir gürültü patırtı gördüğünde endişelenmezdi, akar su gibi akıp çağlayan gönlü şimdi ne zaman bir kalabalık görse sabırsızlanan öfkesini uçsuz bucaksız bozkırlara kadar yaydı.

O gün getirip ahıra kapattılar. Akşam üstü Seyis dışarıda tozu toprağı döne döne yükselip her yana uçan sararmış yem torbasını boynuna astı. Bu, kış gelinceye kadar ahırda kaldı. Kış gelince bodur sarı Seyis'i yanına çağırıp devamlı bir şeyler anlattı. Ertesi gün Seyis'i yanına alıp bir tarafa doğru yola çıktılar. Yaklaşık bir hafta sonra geri döndüler. Geçenki gri alacalı aygırı andıran gri ala bir tayı getirip bunun yanına bağladılar. Bodur sarı, gri ala tayı bağlayıp sırıtarak bunun yanına geldi. Bu kişneyip burnunu uzatmıştı, bodur sarı elini bunun burnunun üstüne koydu. İki parmağının arasından bir şey göründü. Tatlı bir şey getirmiş deyip yemeye çalışmıştı, dişleri katır kutur etti. Bodur sarı bağırdı. Tam bu sırada sağ tarafındaki şakağına bir kamçı geldi. Sanki gözü biraz uzağa uçup gitmiş gibi oldu. Bilincini kaybedip başı dönüp yalpalayarak yığılıverdi. Gözüne kan doldu. Yığıldıktan sonra ne kadar yattığını bilen yok. Kendine geldiğinde Seyis davul gibi şişen sağ gözünü ılık suyla yıkıyormuş.

VI

Bu sırada kendine gelip Seyis'i gördü. O zamandan beri bunun sağ tarafı kör, zifirî karanlık. Gözü olmayan tarafından bir hışırtı çıksa kurdu kovaladığı gün gibi korkup tüm vücudu titriyor. O günden beri gökyüzündeki ay ile güneş de yarım, ayağının altında ışıldayan parlak göl de yarım, önceleri ne kadar koşsa da sınırına ulaşamadığı uçsuz bucaksız dünya da yarım, hatta, aheste aheste yürüyüşü de yaşamak değil, öylesine yarım yamalak yaşaması, it gibi sürünmesi nafile. O günden sonra kimse üstünden inmedi. İlk önce bir çiftçi bindi. Daha sonra çoban binip hayvanları sürdü. Ham kerpiç yapanlar için de çamur ezdi. En sonunda mektup taşımıştı, postacı kısa bir süre önce bu köyün yanından geçerken yol üstünde bir arabaya binip bunu bıraktı. Geri de dönmedi. Herhâlde başka bir at buldu. Geçende koyun kırkma döneminde çok önceki bodur kır atı gördü. O, hâlâ yaşlanmamıştı. Bunun gibi kemiklerinin şıngırdayıp güçsüzleştiği yok, toynakları parıl parıl parlıyor. Konuşmayı sevmeyen çoban da omzuna kara ala bir çepken geçirmişti, göğsünde güneş ışığı ile âdeta yarışan parlak tayın tırnağı büyüklüğünde bir boncuk. Kendi durumunu düzelttikten sonra altındaki atın bakımını da arttırmıştı.

Çadırda çay içip kıpkırmızı olan Seyis dışarı çıktı. Onu takip eden iki üç adam gri ala aygırın yanına geldi. Aygırın bir o tarafına bir bu tarafına sırayla bakıp ağızları devamlı kıpırdıyor. Bunların ne yaptığını anlamayan gri ala aygır titreyip durmakta. Seyis atının dizginlerinden tutup beraberinde gelen insanlara gülümseyerek bakıyor. Bu kişnedi. Seyis aniden baktı. Bir süre bekledi ve sonra bunu tanıdı. Yanına geldi. Bu da ilerleyip boynunu uzattı. Seyis'in her bir nasırından enfiye kutusuna kadar aşina olduğu merhametli avuçları alnını, şakaklarını, yanağını, yelesini okşamakta. Yaşlandığından mı yoksa bunun yüzünü görünce heyecanlandığından mı şişen kör gözünün yanına geldiğinde eli titriyor. Çok uzun zamandan beri bunun tenine ilk defa değen merhametli bir avuç. Yarış atı Seyis'in yanından ayrılmıyor. Fakat Seyis bunun yanından istemeye istemeye kalktı ve gri ala aygıra doğru yürüdü. Kösteğini alıp atına bindi. Daha sonra bu tarafa doğru bir defa baktı ve gitti.

Gri ala aygır güzel bir atmış. Vücuduyla uyumlu olan toynakları yağ gibi titreyip ayaklarını da oldukça güzel kaldırıyor. Köyden bu şekilde çıkıp gitti. Bu, hızlıca koşan güzel gri aygırın ardından her ne kadar imrense de acıyarak bakıp biraz bekledi. Gri aygır ufuk çizgisine varıp gözden kayboldu. Yarış atı kulağındaki sesin tepecikleri aşıp giden yarış aygırının sesi mi yoksa günden güne daha yavaş atan yorgun, ihtiyar kalbinin sesi mi olduğunu birbirinden ayıramıyor.

SONUÇ

Türkiye Türkçesi gramer anlayışında yüklemi ek fiil almış isim soylu bir kelime veya kelime grubundan meydana gelen cümlelere isim cümlesi adı verilmekte iken Kazak Türkçesi gramer anlayışında tezin dil incelemesi bölümünde de detaylı bir şekilde aktarıldığı üzere iki farklı görüş hâkimdir. Bu görüşlerden ilki isim cümlesinin bir cümle türü olarak değil, Rus gramer anlayışındaki gibi bir yüklem türü olarak görüldüğü ve yüklemlerin de *etistik bayandavış* (fiil yüklem) ve *esim bayandavış* (isim yüklem) olmak üzere iki kategoriye ayrıldığıdır. Bir diğer görüş ise yüklemi isim soylu bir sözcük yahut da kelime grubundan oluşan kuruluşların bir cümle türü olarak yani isim cümlesi olarak değerlendirilmesidir. Özellikle Talğat Sayrambayev Kazak Türkçesinde isim cümlesi bahsini araştırma konusu yapmış ve çalışmasında *esimdi söylemder* yani isim cümlesi konusuna detaylı bir şekilde yer vermiştir.

"Kazak Türkçesinde İsim Cümleleri (Abiş Kekilbayev'in Dala Balladaları Adlı Eseri Temelinde)" adlı çalışmada ise Kazak Türkolojisinin önemli bir ismi olan M. Balakayev'in de görüşleri doğrultusunda isim cümlesi bir cümle türü olarak değil, bir yüklem türü olarak görülmüş, "bayandavış" yani yüklem unsuru, isim ve fiil olmasına göre *esim bayandavış* (isim yüklem) ve *etistik bayandavış* (fiil yüklem) şeklinde iki kategoriye ayrılmıştır. Bu doğrultuda Kazakistan'ın değerli yazar ve düşünürü Abiş Kekilbayev'in Dala Balladaları (Bozkır Hikâyeleri) adlı eserinde yer alan *Bäseke, Hanşa Dariya Hikayası, Şıñırav* ve *Bäygetorı* adlı uzun hikâyeler taranmış, hikâyelerde geçen isim yüklem unsurları belirlenerek zamansal ve yapısal açıdan bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Toplamda 163 sayfadan oluşan hikâyelerin Kiril asıllı Kazak alfabesinden Latin alfabesine transkripsiyonu gerçekleştirilmiş ardından da hikâyeler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarımda herhangi bir yoruma yer verilmemiş ve eserin aslına bağlı kalınmıştır.

Tezin "Dil İncelemesi" bölümünde isim yüklem unsurları öncelikli olarak zamansal bir incelemeye tabi tutularak tasnif edilmiştir. Zamansal açıdan incelenen her bir yüklem türü aynı zamanda yapısı itibarıyla da "tek bir kelimeden oluşan isim yüklemler" ile "kelime grubundan meydana gelen isim yüklemler" olmak üzere kendi içerisinde de iki kategoriye ayrılmıştır. Çalışmada aynı zamanda "bar", "joq" ifadelerinin yüklem olduğu cümleler ve olumsuz isim cümleleri ile Kazak Türkçesinde yüklemi isim yüklem unsurundan meydana geldiği hâlde Türkiye Türkçesine cümlenin bağlamına da dayalı olarak fiil cümlesi şeklinde aktarılan ya da tam tersi istikamette Kazak Türkçesinde yüklemi fiil yüklem olduğu hâlde Türkiye Türkçesine isim cümlesi olarak aktarılabilen cümleler de ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Bilhassa

Kazak Türkçesinde bir isim yüklem unsuru (esim bayandavış) olan ifadelerin özellikle cümlenin bağlamına dayalı olarak Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şekliyle de aktarılabilmesi yahut Kazak Türkçesinde etistik bayandavış yani fiil yüklemlerin yine cümledeki bağlam doğrultusunda Türkiye Türkçesine isim cümlesi şeklindeki aktarımı üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Söz gelişi, "Marjan, burın da körip jürgen dastarqanımız ğoy…" (B., s. 18) cümlesi sözcüklerin sadece leksik anlamları esas alınarak "Marjan daha önce de gördüğümüz sofranızdır." şeklinde isim cümlesi olarak değil, Türkiye Türkçesine, metne ve metnin bağlamına dayalı olarak "Marjan, sofranızı daha önce de gördük." biçiminde fiil cümlesi şekliyle aktarılabilmektedir. Yine, "Endi sözdiñ ıñğayı kelmedi." (B., s. 13) ifadesi de Türkiye Türkçesine "Şimdi sözün manası gelmedi." fiil cümlesi şeklinde değil,"Şimdi konuşmanın mânâsı yok." isim cümlesi vasıtası ile aktarılabilir. Bu durum da bizlere lehçeler arası metin aktarmalarında cümle bağlamına dikkat edilmesinin ne denli önemli olduğunu ve sözcüklerin bir lehçeden diğer lehçeye leksik anlamları dışında farklı anlamlarda da aktarılabileceğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Tezin "Dil İncelemesi" bölümünde taraması yapılarak tasnif edilen cümlelerin metin içerisindeki dağılımı ve kullanım sıklığı ise şu şekildedir:

Tablo 1.10.Yüklemi şimdiki zamana (geniş zaman) göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının metin içerisindeki dağılımı

Yüklemi Şimdiki Zamana (Geniş Zaman) Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurları	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
Cins İsim (Jalpı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	36	%3
Özel İsim (Jalqı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	6	%0,61
Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	80	%8,23
Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-
İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	23	%2,26

Tablo 1.10. Tablonun Devamı

Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	9	%0,92
Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	2	%0,20
Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	3	%0,30
Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	47	%4,84
Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	10	%1.02
Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	101	%10,40
Yüklemi Yönelme (Yaklaşma, Datif) Grubundan Meydana Gelen Cümleler	16	%1,64
Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Meydana Gelen Cümleler	6	%0,61
Kıymıl Esimi~Kıymıl Atavı (İsim Fiiller, Mastarlar, Infinitive)	2	%0,20
Esimşe (Sıfat-Fiiller, Ortaçlar, Participle)	47	%4,84
Yüklemi Sayı Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Yüklemi Bağlama Grubundan Meydana Gelen Cümleler	9	%0,92
Yüklemi Edat Grubundan Meydana Gelen Cümleler	35	%3,60
Yüklemi İkilemelerden (Tekrar Grubu) Meydana Gelen Cümleler	39	%4,01
Yüklemi Unvan Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Toplam	**471**	**%48,50**

Tablo 1.11.Yüklemi görülen geçmiş zamana göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının metin içerisindeki dağılımı

Yüklemi Görülen Geçmiş Zamana Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurları	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
Cins İsim (Jalpı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-
Özel İsim (Jalqı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-
Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	2	%0,20
Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-
İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	5	%0,51
Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	1	%0,10
Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-
Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-
Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	5	%0,51
Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	1	%0,10
Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	12	%1,23
Yüklemi Yönelme (Yaklaşma, Datif) Grubundan Meydana Gelen Cümleler	1	%0,10
Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Kıymıl Esimi~Kıymıl Atavı (İsim Fiiller, Mastarlar, Infinitive)	-	-
Esimşe (Sıfat-Fiiller, Ortaçlar, Participle)	-	-

Tablo 1.11. Tablonun Devamı

Yüklemi Sayı Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Yüklemi Bağlama Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Yüklemi Edat Grubundan Meydana Gelen Cümleler	4	%0,41
Yüklemi İkilemelerden (Tekrar Grubu) Meydana Gelen Cümleler	-	-
Yüklemi Unvan Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Toplam	**31**	**%3,19**

Tablo 1.12. Yüklemi duyulan (öğrenilen) geçmiş zamana göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının metin içerisindeki dağılımı

Yüklemi Duyulan (Öğrenilen) Geçmiş Zamana Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurları	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
Cins İsim (Jalpı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	12	1,23
Özel İsim (Jalqı Zat Esim) Türündeki Sözcüklerin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	1	%0,10
Sıfatların Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	5	%0,51
Kişi (Şahıs) Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-
İşaret Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	2	%0,20
Soru Zamirlerinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	1	%0,10
Dönüşlülük Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-
Belirsizlik Zamirinin Yüklem Olarak Kullanıldığı Cümleler	-	-

Tablo 1.12. Tablonun Devamı

Yüklemi Belirtili İsim Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	6	%0,61
Yüklemi Belirtisiz İsim Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	1	%0,10
Yüklemi Sıfat Tamlamasından Meydana Gelen Cümleler	15	%1,54
Yüklemi Yönelme (Yaklaşma, Datif) Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Meydana Gelen Cümleler	3	%0,30
Kıymıl Esimi~Kıymıl Atavı (İsim Fiiller, Mastarlar, Infinitive)	-	-
Esimşe (Sıfat-Fiiller, Ortaçlar, Participle)	1	%0,10
Yüklemi Sayı Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Yüklemi Bağlama Grubundan Meydana Gelen Cümleler	1	%0,10
Yüklemi Edat Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Yüklemi İkilemelerden (Tekrar Grubu) Meydana Gelen Cümleler	2	%0,20
Yüklemi Unvan Grubundan Meydana Gelen Cümleler	-	-
Toplam	**50**	**%5,14**

Tablo 1.13. Yüklemi şart kipine göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının metin içerisindeki dağılımı

Yüklemi Şart Kipine Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurları	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
Yüklemi Şart Kipine Göre Çekimlenen İsim Yüklem Unsurlarının Yer Aldığı Cümleler	6	%0,61
Toplam	**6**	**%0,61**

Tablo 1.14. "Bar" ifadesinin kullanıldığı cümlelerin metin içerisindeki dağılımı

"Bar" İfadesinin Kullanıldığı Cümleler	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
"Bar" İfadesinin Şimdiki Zaman (Geniş Zaman) Çekimi	34	%3,50
"bar + eken" İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi)	7	%0,72
"bar + edi" İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekimi)	5	%0,51
"türi bar" İfadesinin Kullanımı	10	%1,02
"bar + soru eki" İfadesinin Kullanımı	7	%0,72
"Bar Şığar" İfadesinin Kullanımı	4	%0,41
"Bar" İfadesinin Sıfat Göreviyle Kullanımı	8	%0,82
"bar" İfadesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı	18	%1,85
Toplam	**93**	**%9,57**

Tablo 1.15. "Joq" ifadesinin kullanıldığı cümlelerin metin içerisindeki dağılımı

"Joq" İfadesinin Kullanıldığı Cümleler	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
"Joq" İfadesinin Şimdiki Zaman (Geniş Zaman) Çekimi	75	%7,72
"joq + eken" İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi)	2	%0,20
"joq + edi" İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekimi)	3	%0,30
"türi joq" İfadesinin Kullanımı	6	%0,61

Tablo 1.15. Tablonun Devamı

“joq + soru eki” İfadesinin Kullanımı	2	%0,20
“Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki” yahut “Fiil + -p/ -a/ -e/ -y + jatır/ otır/ tur/ jür + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + joq + I. tip kişi eki” Yapısının Kullanımı	46	%4,73
“Joq” İfadesinin Sıfat Göreviyle Kullanımı	7	%0,72
“Joq” İfadesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı	7	%0,72
“Joq” İfadesinin Cümle Başı Edatı Olarak Kullanımı	3	%0,30
Toplam	**151**	**%15,55**

Tablo 1.16. “Emes” olumsuzluk ifadesinin yer aldığı cümlelerin metin içerisindeki dağılımı

“Emes” İfadesinin Yer Aldığı Cümleler	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
“İsim Unsuru + Emes” İfadesinin Kullanımı (Şimdiki Zaman-Geniş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı)	21	%2,16
“İsim Unsuru + Emes + Eken” İfadesinin Kullanımı (Duyulan Geçmiş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı)	2	%0,20
“İsim Unsuru + Emes + Edi” İfadesinin Kullanımı (Görülen Geçmiş Zaman Çekiminin Olumsuz Yapısı)	8	%0,82
“İsim Unsuru + Emes + Soru Eki” İfadesinin Kullanımı	5	%0,51
“İsim Unsuru + dAy/+tAy / benzerlik edatı (siyaqtı, tärizdi, sekildi, sındı vb.) + Emes” Yapısının Kullanımı	9	%0,92

Tablo 1.16. Tablonun Devamı

"Fiil + -ğan/ -gen/ -qan/ -ken + emes + I. tip şahıs eki" Yapısının Kullanımı	9	%0,92
"Fiil + -ar/ -er/ -r + I. tip şahıs eki + emes" Yapısının Kullanımı	3	%0,30
"Temel Fiil + Zarf Fiil Eki + Yardımcı Fiil + -ar/ -er/ -r + Emes" Yapısının Kullanımı	3	%0,30
"Emes" İfadesinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı	3	%0,30
Toplam	**63**	**%6,48**

Tablo 1.17. İsim yüklem unsurunun düştüğü eksiltili cümlelerin metin içerisindeki dağılımı

İsim Yüklem Unsurunun Düştüğü Eksiltili Cümleler	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
İsim Yüklem Unsurunun Düştüğü Eksiltili Cümleler	31	%3,19
Toplam	**31**	**%3,19**

Tablo 1.18. Kazak Türkçesinde yüklemi isim soylu bir kelime yahut kelime grubu olduğu hâlde Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılan ifadelerin metin içerisindeki dağılımı

Kazak Türkçesinde Yüklemi İsim Soylu Bir Kelime Yahut Kelime Grubu Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan Cümleler	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
Yüklemi İsimden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	1	%0,10
Yüklemi Sıfattan Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	2	%0,20

Tablo 1.18. Tablonun Devamı

Yüklemi Zamirden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	4	%0,41
Yüklemi İsim Tamlamasından Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	5	%0,51
Yüklemi Sıfat Tamlamasından Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	7	%0,72
Yüklemi Fiilimsiden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	6	%0,61
Yüklemi İkilemeden (Tekrar Grubu) Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	2	%0,20
Yüklemi Ayrılma (Çıkma, Uzaklaşma, Ablatif) Grubundan Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	1	%0,10
Yüklemi "bar" Sözcüğünden Oluştuğu Hâlde Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Şeklinde Aktarılan İfadeler	7	%0,72
Toplam	**35**	**%3,57**

Tablo 1.19. Kazak Türkçesinde yüklemi fiil soylu bir kelime yahut kelime grubu olduğu hâlde Türkiye Türkçesine isim cümlesi şeklinde aktarılan ifadelerin metin içerisindeki dağılımı

Kazak Türkçesinde Yüklemi fiil Soylu Bir Kelime Yahut Kelime Grubu Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine İsim Cümlesi Şeklinde Aktarılan Cümleler	**Sayısı**	**Kullanım Sıklığı**
Kazak Türkçesinde Yüklemi fiil Soylu Bir Kelime Yahut Kelime Grubu Olduğu Hâlde Türkiye Türkçesine İsim Cümlesi Şeklinde Aktarılan Cümleler	39	%4,01
Toplam	**39**	**%4,01**

Metin içerisinde isim yüklem unsurunu barındıran cümlelerin taranması ve tasnifi neticesinde elde edilen veriler şu şekildedir:

→Yüklemi şimdiki zamana (geniş zaman) göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının metin içerisindeki dağılımı: 471 cümle → %48,50

→ Yüklemi görülen geçmiş zamana göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının metin içerisindeki dağılımı: 31 cümle → %3,19

→ Yüklemi duyulan (öğrenilen) geçmiş zamana göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının metin içerisindeki dağılımı: 50 cümle → %5,14

→ Yüklemi şart kipine göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının metin içerisindeki dağılımı: 6 cümle → %0,61

→ "Bar" ifadesinin kullanıldığı cümlelerin metin içerisindeki dağılımı: 93 cümle → %9,57

→ "Joq" ifadesinin kullanıldığı cümlelerin metin içerisindeki dağılımı: 151 cümle → %15,55

→ "Emes" olumsuzluk ifadesinin yer aldığı cümlelerin metin içerisindeki dağılımı:

63 cümle → %6,48

→ İsim yüklem unsurunun düştüğü eksiltili cümlelerin metin içerisindeki dağılımı:

31 cümle → %3,19

→ Kazak Türkçesinde yüklemi isim soylu bir kelime yahut kelime grubu olduğu hâlde Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılan ifadelerin metin içerisindeki dağılımı:

35 cümle → %3,57

→ Kazak Türkçesinde yüklemi fiil soylu bir kelime yahut kelime grubu olduğu hâlde Türkiye Türkçesine isim cümlesi şeklinde aktarılan ifadelerin metin içerisindeki dağılımı:

39 cümle → %4,01

Toplam: 970 cümle[210]

Yapılan inceleme ve değerlendirme neticesinde ise şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. İsim yüklem unsurlarının zamansal açıdan tasnifinde "yüklemi şimdiki zamana (geniş zaman) göre çekimlenen isim yüklem unsurları" en fazla (471 cümle), "yüklemi şart kipine göre çekimlenen isim yüklem unsurları" ise en az (6 cümle) kullanılmıştır.

2. Yüklemi şimdiki zamana (geniş zaman) göre çekimlenen isim yüklem unsurları içerisinde en fazla kullanım 101 cümle ve %10.40 kullanım oranı ile sıfat tamlamasının yüklem göreviyle kullanıldığı cümlelerde iken en az kullanım ise 2 cümle ve %0,20'lik kullanım oranıyla kıymıl esimi~kıymıl atavı yani isim fiillerin yüklem vazifesinde kullanıldığı cümleler ve dönüşlülük zamirlerinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelerdedir. Bu tasnifte kişi (şahıs) zamirlerinin yüklem olarak kullanıldığı cümleler, yüklemi sayı grubundan meydana gelen cümleler ve yüklemi unvan grubundan meydana gelen cümlelere dair örnek ifadeler tespit edilememiştir.

3. Yüklemi görülen geçmiş zamana göre çekimlenen isim yüklem unsurları içerisinde en fazla kullanım 12 cümle ve %1,23 kullanım sıklığı ile sıfat tamlamasının yüklem göreviyle kullanıldığı cümlelerde iken soru zamirlerinin yüklem olarak kullanıldığı cümleler, yüklemi belirtisiz isim tamlamasından meydana gelen cümleler ve yüklemi yönelme (yaklaşma, datif) grubundan meydana gelen cümleler metin içerisinde tek bir cümle ve %0,10 kullanım sıklığına sahiptir. Gerçekleştirilen metin taramasında, cins isim (jalpı zat esim) türündeki sözcüklerin yüklem olarak kullanıldığı cümlelere, özel isim (jalqı zat esim) türündeki sözcüklerin yüklem olarak kullanıldığı cümlelere, kişi (şahıs) zamirlerinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelere, dönüşlülük zamirinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelere, belirsizlik zamirinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelere, yüklemi ayrılma (çıkma, uzaklaşma, ablatif) grubundan meydana gelen cümlelere, isim ve sıfat fiillerin yüklem göreviyle kullanıldığı cümlelere, yüklemi sayı

[210] Tablolarda yer alan kullanım sıklığı hesaplamalarında sayıların küsuratları hesaplamaya dâhil edilmemiştir.

grubundan meydana gelen cümlelere, yüklemi bağlama grubundan meydana gelen cümlelere, yüklemi ikilemelerden (tekrar grubu) meydana gelen cümlelere ve yüklemi unvan grubundan oluşan cümlelere dair örnek ifadelere rastlanmamıştır.

3. Yüklemi duyulan geçmiş zamana göre çekimlenen isim yüklem unsurları içerisinde en fazla kullanım 15 cümle ve %1,54 kullanım sıklığı ile sıfat tamlamasının yüklem göreviyle kullanıldığı cümlelerde iken özel isim (jalqı zat esim) türündeki sözcüklerin yüklem olarak kullanıldığı cümleler, soru zamirlerinin yüklem olarak kullanıldığı cümleler, yüklemi belirtisiz isim tamlamasından meydana gelen cümleler, sıfat fiillerin yüklem göreviyle kullanıldığı cümleler ve yüklemi bağlama grubundan meydana gelen cümleler metin içerisinde tek bir cümle ve %0,10 kullanım sıklığına sahiptir. Gerçekleştirilen metin taramasında, kişi (şahıs) zamirlerinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelere, dönüşlülük zamirinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelere, belirsizlik zamirinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelere, yüklemi yönelme (yaklaşma, datif) grubundan meydana gelen cümlelere, isim fiillerin yüklem göreviyle kullanıldığı cümlelere, yüklemi sayı grubundan meydana gelen cümlelere, yüklemi edat grubundan meydana gelen cümlelere ve yüklemi unvan grubundan meydana gelen cümlelere dair örnek ifadelere rastlanmamıştır.

4. Taraması gerçekleştirilen metinde yüklemi şart kipine göre çekimlenen isim yüklem unsurlarının yer aldığı 6 cümle tespit edilmiş olup kullanım sıklığı %0,61'dir.

5. Metin içerisinde "bar" kelimesinin yer aldığı cümle sayısı 93 olup kelimenin kullanım sıklığı %9,57'dir. "Bar" kelimesinin yüklem vazifesinde kullanıldığı cümleler içerisinde en fazla kullanım 34 cümle ve %3,50 kullanım sıklığı ile "bar" kelimesinin şimdiki zaman (geniş zaman) çekimine aittir. Çalışmada aynı zamanda "bar" kelimesinin cümle içerisinde sıfat ve yardımcı fiil vazifesinde kullanıldığı örnek cümlelere de yer verilmiş olup bunların kullanım sıklığı ise sırasıyla %0,82 ve %1,85'tir.

6. Metin içerisinde "joq" kelimesinin yer aldığı cümle sayısı 151 olup kelimenin kullanım sıklığı %15,55'tir. "Joq" kelimesinin yüklem vazifesinde kullanıldığı cümleler içerisinde en fazla kullanım 75 cümle ve %7,72 kullanım sıklığı ile "joq" kelimesinin şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminde iken "joq" kelimesinin duyulan geçmiş zaman çekimi ve soru eki ile kullanımına dair ikişer cümleye rastlanmıştır. Çalışmada aynı zamanda "joq" kelimesinin cümle içerisinde sıfat, yardımcı fiil ve cümle başı edatı vazifesinde kullanıldığı örnek cümlelere de yer verilmiş olup bunların kullanım sıklığı ise sırasıyla %0,72, %0,72 ve %0,30'dur.

7. Metin içerisinde “emes” olumsuzluk ifadesinin yer aldığı cümle sayısı 63 olup ifadenin kullanım sıklığı %6,48’dir. En fazla kullanım 21 cümle ve %2,16 kullanım sıklığı ile “isim unsuru + emes” ifadesinin kullanımı yani şimdiki zaman (geniş zaman) çekiminin olumsuz yapısında iken çalışmada aynı zamanda “emes” ifadesinin fiil yüklem (etistik bayandavış) unsuru içerisindeki kullanımı ile yardımcı fiil vazifesindeki kullanımına da yer verilmiştir.

8. Metin içerisinde isim yüklem unsurunun düştüğü eksiltili cümlelerin sayısı 31 iken kullanım sıklığı ise %3,19’dur.

9. Metin içerisinde, Kazak Türkçesinde yüklemi isim soylu bir kelime yahut kelime grubundan oluştuğu hâlde Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılan ifadelerin sayısı 35 olup bu tarz cümlelerin kullanım sıklığı %3,57’dir. Bu tip cümle yapılarında en fazla kullanım yedişer cümle ve %0,72 kullanım sıklığı ile yüklemi sıfat tamlamasından oluştuğu hâlde Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılan ifadeler ile yüklemi “bar” sözcüğünden oluştuğu hâlde Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılan ifadelerde görülmektedir. En az kullanım ise birer cümle ve %0,10 kullanım sıklığı ile yüklemi isimden oluştuğu hâlde Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılan ifadeler ve yüklemi ayrılma (çıkma, uzaklaşma, ablatif) grubundan oluştuğu hâlde Türkiye Türkçesine fiil cümlesi şeklinde aktarılan ifadelerde gözlemlenmiştir.

10. Metin içerisinde, Kazak Türkçesinde yüklemi fiil soylu bir kelime yahut kelime grubundan oluştuğu hâlde Türkiye Türkçesine isim cümlesi şeklinde aktarılan ifadelerin sayısı 39 olup bu tarz cümlelerin kullanım sıklığı ise %4,01’dir. Bu tarz cümleler için herhangi bir tasnif çalışması gerçekleştirilmemiştir.

KAYNAKÇA

Abbâs ibni Hamza es-Sabrânî (2011). *Kitâbü'l Ef'âl (Kıpçakça Satır Arası Sözlük)*. (Haz.) Emin Eminoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara.

Abuova, A. (2008). Kazak Türkçesinde Kelime Grubunun Kavramı ve Terimi Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (25), 7-17.

Ağca, F. (2015). Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri. *Dil Araştırmaları Dergisi,* (16), 83-101.

Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. Beşir Yayınevi.

Alibekiroğlu, S. (2014). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Yardımcı Fiiller*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Amangeldiyeva, A. (2019). *Şerhan Murtaza'nın "Kızıl Çebe" Adlı Romanının (1. Cilt) Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Aktarımı ve Dil İncelemesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

Amanjolov, S. (1994). *Qazaq ädebiy tili sintaksisiniñ qısqaşa kursı*. Almatı.

Amanjolov, S., & Äbilqayev, A. (1991). *Qazaq Tili*. Almatı.

Anonim (2004). *Dede Korkut Kitabı*. (Haz.) Bekir Sâmi Özsoy, Dizgi Ofset, Manisa.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I – Metin*. Milli Eğitim Basımevi.

Arat, R.R. (1998). *Kutadgu Bilig II – Çeviri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (2010). Türk Şivelerinin Tasnifi. *Türkiyat Mecmuası*, 10 (0), s. 59-138.

Argunşah, M. & Yüksekkaya, G. S. (2016). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri.* Kesit Yayınları.

Argunşah, M. & Yüksekkaya, G. S. (2021). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*. Kesit Yayınları.

Âşık Paşa (2000). *Garib-nâme* I/ 1, 1/ 2. (Haz.) Kemal Yavuz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Atabay, N., Kutluk, İ., & Özel, S. (1983). *Sözcük Türleri.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atmaca, E., & Kral, Ö. F. (2015). Kazak Türkçesindeki İkilemelerin Sınıflandırılması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 194-213.

Ayan, E. (2001). *Kazak Türkçesinin Cümle Bilgisi Bakımından Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırılması (Muhtar Avezov'un "Abay Yolu" Romanı Çerçevesinde)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Ayan, E. (2008). *Ibıray Altınsarin – Hikâye ve Şiirlerinin Dili (Hayatı – Dilciliği – Eserleri/ Gramer – Metin – Dizim).* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Baımukhambetova, E. (2019). *Kazakçanın Tarihî - Karşılaştırmalı Dil Bilgisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Bâkî (2019). *Bâḳî Dîvânı.* (Haz.) Sabahattin Küçük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Balakayev, M., & Sayrambayev, T. (1997). *Qazirgi Qazaq Tili*. Almatı.

Balaqayev, M. & Sayrambayev, T. (2003). *Qazirgi Qazaq Tili: Söz Tirkesi Men Jay Söylem Sintaksisi.* Sanat Baspası.

Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Baskakov A. N. (2016). *Çağdaş Türkçede Kelime Grupları.* (Çev.) Oktay Selim Karaca, Kesit Yayınları, İstanbul.

Baskakov, A. N. (2017). *Çağdaş Türkçede Cümle.* (Çev.) Oktay Selim Karaca, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bayniyazov, A., Bayniyazova, J., & Koç, K. (2021). *Türkiye Türkçesi – Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bazin, L. (2010). Türkmence. (Çev.) Efrasiyap Gemalmaz, *Türkçenin Derin Yapısı*, Belen Yayıncılık, Ankara, s. 55-72.

Bilgegil, K. (2014). *Türkçe Dilbilgisi*. Salkımsöğüt Yayınevi.

Biray, N. (2003). Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 281-307.

Biray, N., Ayan, E., & Ercilasun, G. K. (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi Ses – Şekil – Cümle Bilgisi – Metinler*. Bilge Kültür Sanat.

Bozkurt, F. (2000). *Türkiye Türkçesi.* Hatiboğlu Yayınevi.

Bulak, Ş. (2011). Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Şart Kipi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), 71-97.

Buran, A., & Alkaya, E. (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Akçağ Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre- Thirteenth-Century Turkish.* Oxford At The Clarendon Press.

Çakmak, S. (2013). "Var" ve "Yok" Sözcüklerinin Morfolojik Kimliği. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* , 8(4) Spring, 463-471.

Çulha, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözvarlığı Karayca - Türkçe Kısa Sözlük.* Kebikeç Yayınları.

Dankoff, R., & Kelly, J. (1958). *Compendium of The Turkic Dialekts (Divan Lugat-at Turk) I, II, III.* Printed at Harvard University.

Delice, H. İ. (2012). *Türkçe Sözdizimi.* Kitabevi.

Delice, H. İ. (2022). Birleşik Fiil Sorunu. *Türk Dil Bilgisi Toplantıları - I Birleşik Fiil Bildiriler ve Tartışmalar (6 Haziran 2014)*, s. 33-44.

Demir, N. (2019). *Türkçe Cümle Bilgisi.* Altınordu Yayınları.

Demir, N., & Yılmaz, E. (2012). *Türk Dili El Kitabı.* Grafiker Yayınları.

Demiral, A. (2022). Birleşik Fiil Konusundaki Yaklaşımlar. *Türk Dil Bilgisi Toplantıları - I Birleşik Fiil Bildiriler ve Tartışmalar (6 Haziran 2014),* s. 13-32.

Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi – Osmanlı Lehçesi.* (Çev.) Ali Ulvi Elöve, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Edîb Ahmed Yüknekî (2019). *Atebetü'l – Hakâyık (İnceleme, Tenkitli Metin, Tıplıbasım)*. (Haz.) Serkan Çakmak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.

Ediskun, H. (2007). *Türk Dilbilgisi.* Remzi Kitapevi.

Eker, S. (2003). *Çağdaş Türk Dili.* Grafiker Yayınları.

El-Kavânînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye (1999). (Haz.) Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Enmetyanov, R., Möhemmetdinov, R., Nurieva, F., & Ganiev, F. (2014). *Türkçe – Tatarca Sözlük*.. (Ak.) Mustafa Öner, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil* -. Gazi Üniversitesi Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I.* Otto Harrassowitz.

Erdembekov, B., Şokım, G., & Biner, İ. (2019). *Qazaq Tili Grammatikası (Kazak Dili Grameri).* Akademi Titiz Yayınları.

Ergin, M. (1970). *Orhun Âbideleri.* Milli Eğitim Basımevi.

Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi.* Bayrak Basım/ Yayım/ Tanıtım.

Gabain, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri.* (Çev.) Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri.* (Çev.) Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ganiyev, F., Ahmet'yanov, R., & Açıkgöz, H. (1997). *Tatarca – Türkçe Sözlük*. Insan Yayınevi.

Gaydarci, G. A., Koltsa, E. K., Pokrovskaya, L. A. & Tukan, B. P. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü.* (Çev.) İsmail Kaynak, Mecit Doğru, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Gencan, T. N. (1979). *Türk Dilbilgisi.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi.* Ayraç Yayınevi.

Hatiboğlu, V. (1978). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini.* (Çev.) Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Grönbech, K. (2000). *Türkçenin Yapısı*. (Çev.) Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Akçağ Yayınları.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü –Etimolojik Sözlük Denemesi- I (A-N).* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü –Etimolojik Sözlük Denemesi- II (O-Z).* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, S. (2013). Karay Türkçesinin Kendisine Has Özellikleri ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri. *Karadeniz Araştırmaları*, 36(36), 207-222.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* Kesit Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hengirmen, M. (1998). *Türkçe Dilbilgisi.* Engin Yayınevi.

Hoca Ahmed Yesevi (2009). *Divan-ı Hikmet.* (Haz.) Hayati Bice, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Hoca Dehhânî (2017). *Hoca Dehhânî Divanı.* (Haz.) Ersen Ersoy, Ümran Ay, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.

Isqaqov, A. (1991). *Qazirgi Qazaq Tili: Morfologiya*. Almatı: Ana Tili Baspası.

İbragim, D. (2010). Modern Kazak Edebiyatının Temsilcisi Abiş Kekilbayev'in Hayatı ve Eserleri Üzerine. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(2) Spring, 1121-1145.

İlker, A. (1999). Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Bazı Düşünceler. *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, s. 553-560.

İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn (1992). (Haz.) Recep Toparlı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

İsayev, S. M. (2007). *Qazaq Tili*. Öner Baspası.

İsayev, S. M. (2007). *Qazirgi Qazaq Tili: Morfologiya*, Öner Baspası.

İsayev, S. M. (2013). *Qazaq Tili*. Öner Baspası.

Kabadayı, O. (2021). Äbiş Älemi/ Mir Abişa: Äbiş Kekilbayev Ansiklopedisi I-II. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, s. 521-530.

Kaljanova, E. (2000).: 19). *Kazakça'da İsimler: Yapı, Çekim, Anlam ve Fonksiyonları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kara, M. (2015). *Türkmen Türkçesi Grameri*. Etkileşim Yayınları.

Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin Söz Dizimi.* Kesit Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi.* Akçağ Yayınları.

Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karabeyoğlu, A. R. (2008). *Türkiye Türkçesinde (ad + fiil birleşmelerinde) Yardımcı Fiiller*. Beşir Kitabevi.

Karaca, O. S. (2011). *Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri*. Kesit Yayınları.

Karaca, O. S. (2017). Kazak ve Türkiye Türkçelerindeki İsim Cümleleri. *Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Küresel Rekabet Koşullarında Eğitim ve Bilimin Güncel Meseleleri Konulu Uluslararası Bilimsel Konferansı Bildirileri*. s. 86-90.

Karagöz, E. (2011). Günümüz Başkurt ve Kazan Tatar Türkçelerindeki Ses Değişikliklerinin Eski Türkçe ve Günümüz Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması. *Dialectology, History and Grammatical Structure of Turkic Languages: Collection of Proceedings of The International Turkological Conference Held in Memory of Professor D.G.Tumasheva of Kazan University,* s. 232-238.

Karahan, L. (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. Akçağ Yayınları.

Karahan, L. (2015). *Türkçede Söz Dizimi.* Akçağ Yayınları.

Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kâşgarlı Mahmud (2018). *Dîvânu Lugâti't- Türk Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin.* (Haz.) Ahmet B. Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kaya, M. Y. (2012). *İlyas Esenberlin'in Köşpendiler Romanı Üzerinde Kazakça Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizinler).* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Kazanlar Ürkmez, E. (2019). *Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo – Sentaktik Semantik Bir Analiz*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Kekilbayev, A. (2003). *Dala Balladaları (Bozkır Hikâyeleri)*. Jedel Basuw Baspahanası.

Keñesbayev, I. (1977). *Qazaq Tiliniñ Frazeologiyalıq Sözdigi, I. Cilt (A-L)*. Almatı Qazaq SSR'niñ Gılım Baspası.

Keñesbayev, I., (1977). *Qazaq Tiliniñ Frazeologiyalıq Sözdigi, II. Cilt (L-YA)*. Almatı Qazaq SSR'niñ Gılım Baspası.

Koç K., Bayniyazov, A., & Başkapan, V. (2021). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Koç, K., & Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri.* Gazi Kitapevi.

Koç, K., Bayniyazov, A., & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü.* Akçağ Yayınları.

Komisyon (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.) Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Komisyon (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Komisyon (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II – Dizin*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Komisyon, (2019). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2019). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Küçük, M. (2010). Tarihî Türk Lehçelerinden Türkiye Türkçesine -Dır/ -Dur. *Türkbilig*, (19), 59-75.

Mırzabekov, S. (1999). *Qazaq Tiliniñ Dıbıs Jüyesi*, Sözdik-Slovar' Yayınevi.

Mussa, B. (2004). *Türkiye Türkçesi İle Kazak Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Mustafayev, E. M. E., & Sçerbinin V. G. (1972). *Rusça – Türkçe Sözlük*. Sovetskaya Entsiklopediya Yayınevi.

Nâili (1970). *Nâ'ilî-i Kadîm Divânı –Edisyon Kritik-*. (Haz.) Halûk İpekten, Milli Eğitim Basımevi.

Naskali, E. G. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nedîm (2016). *Nedîm Dîvânı*. (Haz.) Muhsin Macit, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara.

Nef'i (1993). *Nef'i Divanı*. (Haz.) Metin Akkuş, Akçağ Yayınları, Ankara.

Nişanyan, S. (2021). *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. Liberus.

Oba, E. (2020). *Kazakça'nın Tarihî Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı.* IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Oba, E. (2021). Eski Türkçeden Kazakçaya Söz Varlığı: Harezm Türkçesi Örneği. *Uluslararası İdil – Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 225-234.

Omuralieva, A. (2022). Kıpçak Grubu Lehçelerinde (Kırgız, Kazak, Tatar ve Başkurt Türkçesinde) "Değil" Kelimesinin Kullanımı Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (74) Aralık, 51-68.

Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özalan, U. (2014). *Türk Dilinde Cevheri Ek Fiil*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Özalan, U. (2014). Türk Dilinin Çağdaş Diyalektlerinde Cevherî Ek Fiil Olarak +(B)O(L). *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 6-31.

Özdemir, A. (2014). *Kazak Türkçesinde Hâl Kategorisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Özkan, A., Toker, M., & Aşçı, U. D. (2016). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi.* Palet Yayınları.

Özmen, M. (1996). Bir Eksiltili Cümle Tipi Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), 71-82.

Özmen, M. (1997). Türkçe'de Değil Kelimesi ve Kullanımları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 43(1995), 315-368.

Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi.* Karahan Kitabevi.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*.Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztürk, E. (2017). *Eski Anadolu Türkçesi El Kitabı*. Akçağ Yayınları.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pekacar, Ç. (2012). Kumuk Türkçesi, Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 939-1008.

Petek, E., & Dağıstan, S. (2017). Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasının Dili. *Akademik Bakış Dergisi*, (63), 111-119.

Pröhle, V. (2017). Başkurtça Dil İncelemeleri. (Çev.) Hüsnü Çağdaş Arslan, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 263-294.

Qaliyev, B. (2014). *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*. Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.

Qaliyev, F. vd. (2005). *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*. Almatı Arıs Baspası.

Sayrambayev, T. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı Abzal-Ay Baspası.

Sayrambayev, T., & Oñalbayeva, K. (2005). *Esimder Sintaksisiniñ Keybir Mäseleleri*. Agrouniversitet baspası.

Serebrennikov, B. A., Gadjieva, N. Z. (2018). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri.* (Çev.) Tevfik Hacıyev, Mustafa Öner, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Sevim, S. (2003). *Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaksının Karşılaştırılması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Sevortyan E. V. (1980). *Etimologiçeskiy slovar Tyurkskih yazıkov*. Moskova.

Şçerbinin, V. G. (1989). *Rusça – Türkçe Sözlük*. Moskova RUSKİ YIAZIK.

Şeyh Galip (2016). *Hüsn ü Aşk – Şeyh Galib Divanından Seçmeler*. Yason Yayınları.

Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Söz Varlığı İncelemesi. Kömen Yayınları.

Tamir, F. (1989). *Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri Gramer – Metin – Sözlük.* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Tamir, F. (1998). Kazak Türkleri Edebiyatı. *Türk Dünyası El Kitabı, Dördüncü Cilt, Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 423-449.

Tamir, F. (2012). Kazak Türkçesi. (Ed.) Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ Yayınları, Ankara, s. 429-480.

Tarhan, A. N. (1985). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tavkul, U. (2003). Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler. *Kırım Dergisi,* 12 (45), s. 23-32.

Tavkul, U. (2012). Karaçay – Malkar Türkçesi, Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 883-938.

Tavkul, U. (2020). *Karaçay – Malkar Türkçesi Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. (Haz.) Halûk Şükrü Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri.* (Yay.) Mehmet Ölmez, Kitap Matbaası, İstanbul.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., & Eker, S. (1995). *Türkmence – Türkçe Sözlük*. Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.

Tekler, H. (2020). *Atebetü'l – Hakâyık'ta Sıfatlar*. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (2) Haziran, 220-244.

Tietze, A. (2019). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi lugati 9. Cilt (Y – Z).* (Ed.) Nurettin Demir & Emine Yılmaz, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.

Tileubayeva, B. (2021). *Muhtar Avezov'un Hikâyeleri Örneğinde Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kelime Gruplarının Karşılaştırılması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya.

Toparlı, R., Vural, H., & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, R., Vural, H., & Karaatlı, R. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk, V., Doğan, Ş., & Şerifoğlu Y. (2017). *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri.* Kesit Yayınları.

Ulukbaykızı Güzel, S. (2021). Abiş Kekilbayulı'nın Hayatı ve Eserleri. (Ed.) Orhan Söylemez, Yakup Ömeroğlu, Saltanat Ulukbaykızı Güzel, Samet Yıldız, *Kazakistan'ın Yüzakı: Abiş Kekilbayulı Şiir Dünyası ve Çözümlemeli Örnekler*, Bengü Yayınları, Ankara, s. 23-27.

Uygun, H. (2007). *Kazak Türkçesindeki İkilemelerin Türkiye Türkçesindeki İkilemelerle Karşılaştırılması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Uyğur, C. V. (2018). *Karakalpak Türkçesi Grameri - Fonetik, Morfoloji, Sentaks.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uyğur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Üstünova, K. (2013). *Dil Araştırmaları.* Sentez Yayıncılık.

Väli, N., Qurmanbayulı, Ş., Malbaqov, M., Şoybekov, R., Küderinova, K., Jubayeva, O., Jañabekova, A., Fazıljanova, A., İsayeva, J., & Üderbayev, A. (2013). *Qazaq Sözdigi (Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi)*. Almatı Dävir Baspası.

Yavuz, E. (2018). *Kazak Türkçesinde Yan Cümleler (Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

Yavuz, E. (2021). Kazak Türkçesinde Sıfat Fiillerin Zaman Değerleri Üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(2), 951-969.

Yuhadin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü.* (Çev.) Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yunus Emre (1965). Risâlat al – Nushiyya ve Dîvân (Önsöz – Lûgat – Açıklama). (Haz.) Abdülbâki Gölpınarlı, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını, İstanbul.

Yûsuf Nâbî (2017). *Münşeât-ı Nâbî - Nâbî'nin Mektupları (İnceleme – Tenkitli Metin)*. (Haz.) Adnan Oktay, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.

Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi.* (Çev.) Yusuf Gedikli, Cem Yayınevi, İstanbul.